ตำราอ้างอิงด้าน
การแพทย์แผนไทย

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข
สนับสนุนงบประมาณจากกองทุนภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
Department of Thai Traditional and Alternative Medicine

ตำราอ้างอิง ด้านการแพทย์แผนไทย

ที่ปรึกษา

นายแพทย์สมฤกษ์ จึงสมาน	อธิบดีกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
นายแพทย์เทวัญ ธานีรัตน์	รองอธิบดีกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
นายสมศักดิ์ กรีชัย	รองอธิบดีกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
นายแพทย์ขวัญชัย วิศิษฐานนท์	ที่ปรึกษากรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

บรรณาธิการบริหาร

ดร.รัชนี จันทร์เกษ ผู้อำนวยการสถาบันการแพทย์แผนไทย

บรรณาธิการ

ดร.พทป. บุษราภรณ์ ธนสีลังกูร	นางสาวณัฐพร ฤทธิ์สืบเชื้อ

กองบรรณาธิการ

นางสาววไลรัตน์ ศิริวงค์	นายเธียรธรรม อภิจรรยาธรรม
นางสาวกรรณิศา อนุสิน	นางสาวกัญญ์วรา ทวิชศรี
นาวสาวธนาธิป ฉิมแพ	นายศุภจิต แพจุ้ย
นายณัฐกิจ บุญครอง	นางสาวนารีรัตน์ ทับทอง

จัดพิมพ์โดย

กลุ่มงานวิชาการเวชกรรมและผดุงครรภ์ไทย สถาบันการแพทย์แผนไทย
กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข

ISBN : 978-616-11-5414-1

พิมพ์ครั้งแรก	เดือนมีนาคม พุทธศักราช 2568
จำนวนที่พิมพ์	จำนวน 5,000 เล่ม
พิมพ์ที่	บริษัท พรีเมียร์ มาร์เก็ตติ้ง โซลูชั่น จำกัด 9/1 ซอยศรีอักษร ถนนช่องนนทรี แขวงทุ่งมหาเมฆ เขตสาทร กรุงเทพมหานคร 10120
เจ้าของลิขสิทธิ์	กลุ่มงานวิชาการเวชกรรมและผดุงครรภ์ไทย สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข
งบประมาณ	กองทุนภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

คำนำ

ตำราอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทยชุดนี้เป็นผลจากโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard Textbook) ซึ่งมีวัตถุประสงค์หลักในการสืบค้น รวบรวม ตรวจสอบ และชำระองค์ความรู้ดั้งเดิมของศาสตร์การแพทย์แผนไทยให้มีมาตรฐานและเป็นระบบ ตำรานี้จึงเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญสำหรับการอ้างอิงทางวิชาการ และเป็นฐานความรู้ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอน รวมถึงการพัฒนาวงการแพทย์แผนไทยให้ก้าวหน้าต่อไป

เนื้อหาของตำราแบ่งออกเป็นห้าหมวดหลัก ได้แก่ หลักการแพทย์แผนไทย เวชกรรมไทย เภสัชกรรมไทย การนวดไทย และการผดุงครรภ์ไทย ซึ่งประกอบด้วยชุดข้อมูลที่เป็นรากฐานของแนวคิดและกระบวนการรักษาตามศาสตร์การแพทย์แผนไทย โดยอธิบายลักษณะของโรคตามมุมมองของแพทย์แผนไทย ครอบคลุมองค์ความรู้เกี่ยวกับการใช้ยาสมุนไพรและหัตถการทางการแพทย์แผนไทย ซึ่งเป็นศาสตร์สำคัญในการส่งเสริมสุขภาพและบำบัดโรคในระบบบริการสุขภาพของรัฐและเอกชน

ตำราแต่ละเล่มได้รับการตรวจสอบและจัดทำขึ้นโดยคณะกรรมการและคณะทำงานที่เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทย เพื่อให้มั่นใจว่าข้อมูลมีความถูกต้อง ครบถ้วน และสามารถใช้เป็นมาตรฐานสำหรับการศึกษา ค้นคว้า และปฏิบัติจริง ทั้งนี้ กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกหวังว่าตำราอ้างอิงชุดนี้จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาวิจัย การพัฒนาหลักสูตร ตลอดจนการอนุรักษ์และเผยแพร่ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยให้เป็นที่ยอมรับและคงอยู่ต่อไป

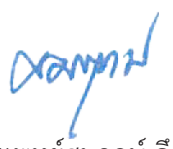

(นายแพทย์สมฤกษ์ จึงสมาน)
อธิบดีกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

สารบัญ

ชุดความรู้ที่ 1 องค์ความรู้เกี่ยวกับหลักการแพทย์แผนไทย

1. บทนำ

1.1 แนวคิด หลักการของการแพทย์แผนไทย 08

1.2 แนวคิดที่มาศาสตร์การแพทย์แผนไทย 12

1.3 การกำเนิดของมนุษย์และการวิเคราะห์ร่างกายของมนุษย์ 13

1.4 กลไกของร่างกายมนุษย์ 14

1.5 หน้าที่ของร่างกายมนุษย์ 15

2. คัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

2.1 ที่มาและประเภทของเอกสารโบราณ 16

2.2 คัมภีร์แพทย์แผนไทย 16

3. การใช้คัมภีร์

3.1 เข้าใจมนุษย์และสิ่งแวดล้อม 19

3.2 เกิด แก่ เจ็บ ตาย 20

3.3 องค์ประกอบของการเป็นแพทย์ 20

3.4 หน้าที่ของแพทย์ 20

3.5 เหตุแห่งโรค 38

3.6 การวินิจฉัย 40

3.7 แผนการรักษา 41

3.8 การส่งเสริม ป้องกัน 44

3.9 จริยธรรมที่แพทย์พึงปฏิบัติ 45

4. การวิเคราะห์คัมภีร์ 50

5. เอกสารอ้างอิง 96

ชุดความรู้ที่ 2 องค์ความรู้เกี่ยวกับโรค (เวชกรรมไทย)

1. บทนำ

1. การซักประวัติ-ตรวจร่างกาย 98

2. การวินิจฉัย 98

3. สาเหตุการเกิดโรคและมูลเหตุการเกิดโรค 99
4. แผนการรักษา 102
5. กลไกการเกิดโรค 102
6. การรักษาและคำแนะนำ 102

2. การแบ่งประเภทของโรคตามศาสตร์การแพทย์แผนไทย

1. โรคเด็ก 104
2. โรคสตรี 118
3. ไข้ 126
4. โรคลม 131
5. โรคกษัย/กล่อน 140
6. โรคผิวหนัง (เรื้อน/กุฏฐัง) 149
7. โรคในปาก/คอ 156
8. โรคตา 158
9. โรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) 164
10. โรคระบบทางเดินปัสสาวะและเพศสัมพันธ์ 169
11. ฝีภายใน/นอก (วัณโรค) 182
12. โรคท้องมาน (อุทรโรค) 196
13. ริดสีดวง 207
14. โรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) 213

3. ชื่อโรคและอาการ 216

4. เอกสารอ้างอิง 218

ชุดความรู้ที่ 3 องค์ความรู้เกี่ยวกับยา (เภสัชกรรมไทย)

1. บทนำ 222

2. ทฤษฎี 230

2.1 หลักเภสัช 4 ประการ 230
2.1.1 เภสัชวัตถุ 233
2.1.2 สรรพคุณเภสัช 314
2.1.3 คณาเภสัช 321
2.1.4 เภสัชกรรม 336

2.2 หลักการใช้ยา 351
2.3 หลักการเตรียมยา 353
2.4 การตั้งตำรับยา 360
3. จรรยาเภสัช 362
4. บรรณานุกรม 363

ชุดความรู้ที่ 4 องค์ความรู้เกี่ยวกับการนวด (การนวดไทย)

1. บทนำ
1.1 หลักการและแนวคิดเกี่ยวกับการนวด 366
1.1.1 การนวดไทยราชสำนัก 367
1.1.2 เส้นประธานสิบ 369
1.1.3 เส้นหลัก 6 เส้น (กล่าวในโรคนิทานคำฉันท์) 385
1.1.4 เส้นบริวาร 387
1.1.5 ธาตุทั้ง 4 พิการ/กำเริบ 387
1.1.6 ลม 6 กองที่เกี่ยวกับการนวด 387
1.2 ข้อห้าม/ข้อควรระวัง 390
1.3 ทฤษฎีการนวด 391
1.3.1 กระบวนการตรวจ วินิจฉัย 391
2. ชื่อโรค / โรคทางการนวดไทย 393
3. การรักษา 397
3.1 อธิบายประเภทการนวดไทย 398
3.1.1 การนวดราชสำนัก 398
3.1.2 การนวดเชลยศักดิ์ (การนวดทั่วไป) 401
3.1.3 นวดตามแนวเส้นประธานสิบ 403
3.2 การรักษาร่วม 410
3.2.1 ยาสมุนไพรที่ใช้ร่วมกับการนวดไทย 410
3.2.2 การประคบสมุนไพร 410
3.2.3 การอบสมุนไพร 413
3.2.4 ยาพอก 414
3.2.5 ยาน้ำมัน 415

3.2.6 ยาน้ำมันไตรตรึงค์ (ตามตำราโรคนิทานฯ) 416
3.2.7 น้ำมันมหาจักร (ตามโอสถพระนารายณ์) 417
3.3 คำแนะนำ 418
3.3.1 ฤๅษีดัดตน 418
3.3.2 อาหารแสลง 418
เอกสารอ้างอิง 421

ชุดความรู้ที่ 5 องค์ความรู้เกี่ยวกับแม่และเด็ก(การผดุงครรภ์ไทย)
1. บทนำ 424
2. การเตรียมความพร้อมของแม่ 430
3. การปฏิสนธิ 438
4. พัฒนาการของเด็ก 440
5. นิมิตร (แหล่งกำเนิดบุตร) 442
6. ครรภ์รักษาทั้ง 12 เดือน 443
7. ครรภ์วิปลาส (แท้ง) 448
8. ลักษณะแม่นม รูปสตรี และนรลักษณ์ 450
9. การคลอด 452
10. การฝังรก 455
11. รกค้าง โลหิตตกหมกช้ำ 457
12. น้ำนมดี-ชั่ว วิธีการทดสอบ 458
13. ซางประจำวันเกิดเด็ก 462
14. โรคแม่ซื้อ 467
15. สำรอก 469
16. ลำบองราหูอันเกิดใน 12 เดือน 470
17. ซาง หละ ละออง 472
18. ตาน 478
19. โรคเด็กอันบังเกิดด้วยตับพิการ 481
20. การดูแลภายหลังคลอด 482
21. ยาสมุนไพรสำหรับแม่และเด็ก 494
เอกสารอ้างอิง 505

องค์ความรู้เกี่ยวกับ
หลักการแพทย์แผนไทย

1. บทนำ

1.1 แนวคิด หลักการของการแพทย์แผนไทย

ปัจจุบันผู้ที่สนใจศึกษาองค์ความรู้การแพทย์แผนไทยมักประสบปัญหาหลายด้าน สรุปเป็นกลุ่มได้ดังนี้

1. แหล่งความรู้ การศึกษาการแพทย์แผนไทยในสถานศึกษาปัจจุบัน ผู้เรียนมักบ่นว่าศึกษาทำความเข้าใจสาระต่างๆ จากตำราที่มีอยู่ในคัมภีร์ได้ยาก เนื่องจากส่วนใหญ่จะพิมพ์ตามคัมภีร์/เอกสารดั้งเดิมซึ่งบันทึกด้วยรูปแบบและภาษาโบราณ มีตำราที่จัดทำขึ้นใหม่ไม่มากนัก บ้างก็เป็นสรุปความหรืออธิบายตามแนวคิดและความเข้าใจของผู้แต่ง ผู้เรียนส่วนใหญ่ก็ให้ความเห็นว่ายังไม่ชัดเจนหรือไม่ตรงกัน

2. ลักษณะของคัมภีร์และเอกสารด้านการแพทย์แผนไทยดั้งเดิม คัมภีร์และเอกสารส่วนใหญ่ไม่สามารถระบุได้ว่าใครเป็นผู้รวบรวมหรือแต่งขึ้น จัดทำขึ้นในยุคหรือช่วงเวลาใด ได้รับอิทธิพลหรือต่อยอดจากผลงานของใคร คัมภีร์และเอกสารส่วนหนึ่งมีชื่อเหมือนหรือใกล้เคียงกัน บางฉบับมีสาระเหมือนกัน บางฉบับอาจมีสาระแตกต่างกันบ้างโดยไม่ได้บอกเหตุผลไว้ สมัยก่อนการเผยแพร่อาจทำได้เพียงการคัดลอกต่อ ๆ กันมา ผู้คัดลอกอาจรวบรวม หรือเพิ่มเติมสาระเพื่อความเข้าใจลงไปด้วย ไม่เหมือนกับการรวบรวมหรือจัดพิมพ์หนังสือหรือตำราในปัจจุบันที่ต้องอ้างอิงที่มาของข้อมูล ทำให้ผู้เรียนอาจสับสน เมื่อมีความแตกต่างจะถือฉบับใดเป็นหลัก

3. วิธีการศึกษา ลักษณะการสอนของครูผู้ถ่ายทอดความรู้ และการศึกษาของผู้เรียนในปัจจุบันไม่เหมือนในอดีตกล่าวคือผู้เรียนไม่ได้อยู่ใกล้ชิดหรือติดสอยห้อยตามครูผู้สอน ไม่มีเวลาท่องความรู้ เมื่อสงสัยก็ไม่มีโอกาส หรือเวลาที่จะซักถาม หรือได้ทบทวน หรือได้เห็นการประยุกต์ใช้ความรู้ของครูผู้สอนระหว่างอยู่ช่วยปฏิบัติงาน หากมีโอกาสศึกษาบันทึกจากสมัยโบราณที่แสดงการเรียนการสอนในยุคก่อนว่ามีลักษณะอย่างไร หรือสอบถามจากผู้สูงอายุที่มีประสบการณ์ตรงเกี่ยวกับการเรียนการสอนในยุคก่อน จะพบว่าในอดีตการเรียนการสอนพื้นฐานให้อ่านออกเขียนได้ จะจัดให้ผู้เรียนได้ฝึกอ่านเขียน จนสามารถอ่านออกเขียนได้ เมื่อโตขึ้นการเรียนการสอนที่เป็นวิชาชั้นสูง ส่วนใหญ่เป็นลักษณะการฝากตัวให้เป็นศิษย์กับครูผู้ถ่ายทอด ครูจะคัดเลือกว่าผู้เรียนมีสติปัญญาที่จะรับการถ่ายทอดความรู้หรือไม่ และที่สำคัญเป็นผู้ที่มีจิตใจดีและจะทะนุบำรุงวิชาความรู้สืบไป หากมีผู้เรียนหลายคน ครูผู้สอนก็จะประเมินและตัดสินว่าจะถ่ายทอดความรู้อะไรให้กับผู้เรียนคนใดบ้าง มากน้อยต่างกันอย่างไร ส่วนใหญ่ผู้เรียนจะต้องอยู่ใกล้ชิดหรือติดสอยห้อยตามครูผู้ถ่ายทอดเพื่อจะได้เรียนรู้และช่วยงานครู ครูมักจะไม่ได้กำหนดเวลาตายตัวว่าต้องเรียนอยู่นานกี่ปี ผู้เรียนจะต้องอยู่กับครูจนครูเห็นว่าผู้เรียนได้เรียนรู้และพร้อมที่จะทำงานได้ถูกต้องด้วยตนเอง ตัวอย่างลักษณะการเรียนรู้ข้างต้น เช่น การศึกษาของชีวกโกมารภัจจ์ การเรียนรู้การทำอาหาร การทำขนม การทำ หัตถการในสังคมไทย เป็นต้น

คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน หรือที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตั้งชื่อตามเนื้อหาว่า “ตำราพระโอสถพระนารายณ์” และเป็นชื่อที่รู้จักกันทั่วไป มีประวัติการจัดพิมพ์มาแล้ว 15 ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2460 โดยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาแพทย์พงษาวิสุทธาธิบดี (นาก โรจนแพทย์) สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยเห็นว่าคัมภีร์ฉบับนี้เป็นต้นสาแหรกของตำราการแพทย์แผนไทยและเภสัชตำรับฉบับแรกของประเทศไทย เป็นมรดกทางภูมิปัญญาของบรรพชน คุณค่าทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ สังคม และการแพทย์แผนไทยในสมัยอยุธยาตอนปลาย รวมทั้งมีการอธิบายถึงทฤษฎีการแพทย์แผนไทย สมุฏฐานของโรค ความผิดปกติของธาตุทั้ง 4 วิธีการและขั้นตอนในการรักษาของผู้คนในสมัยอยุธยา การปรุงยา และสูตรตำรับยาที่ใช้สมุนไพรไทยและสมุนไพรจากต่างประเทศ จำนวน 81 ตำรับ จึงได้ขอความอนุเคราะห์นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านภาษาโบราณ สำนักหอสมุดแห่งชาติให้ปริวรรตจากภาพต้นฉบับของสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร และอ่านเป็นภาษาไทยปัจจุบัน และจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นลำดับที่ 16 เมื่อ พ.ศ. 2555

1.1.1 การศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทย

ผู้ศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทยมักบ่นว่าไม่มีตำราหลักที่ใช้ประกอบการเรียนรู้ หากต้องศึกษาจากคัมภีร์ดั้งเดิมก็พบข้อจำกัดและปัญหาหลายด้าน เช่น ไม่มีการพิมพ์เผยแพร่คัมภีร์ดั้งเดิมให้แพร่หลาย ผู้ศึกษาไม่คุ้นเคยกับลักษณะต้นฉบับและการบันทึกคัมภีร์ หากไม่มีครูผู้สอนคอยอธิบายหรือบอกแนวทางที่จะศึกษา ก็มักจะจับหลักการสำคัญไม่ได้ รวมทั้งไม่สามารถประยุกต์ใช้หลักการในการทำเวชปฏิบัติ ผู้ศึกษาจึงเกิดความเบื่อหน่ายและท้อแท้ ดังนั้นการพัฒนาการศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทยจึงควรพิจารณาให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้ประเด็นต่อไปนี้ เพื่อเป็นพื้นฐานให้สามารถศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทยจากคัมภีร์ดั้งเดิมได้อย่างมีประสิทธิภาพและให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง

1.1.2 ความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้คัมภีร์ดั้งเดิม

หากจะกำหนดวิธีการหรือรูปแบบที่เหมาะสมสำหรับใช้ในการศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทย สมควรนำหลักการของ “การเรียนรู้” มาประกอบการพิจารณา โดยทั่วไปผู้เรียนจะสนใจเรียนรู้สิ่งใดได้ดี มีความเข้าใจ จำและนำไปประยุกต์ใช้ได้ กิจกรรมที่ทำให้เกิดการเรียนรู้จะต้องจัดในลักษณะเน้น “ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง” และ “การมีส่วนร่วม” ทำนองเดียวกันผู้ศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทยจะสนใจเรียนรู้หลักการสำคัญของศาสตร์การแพทย์แผนไทยได้ดี จำและนำไปประยุกต์ใช้ได้ ต้องเรียนรู้ผ่านกิจกรรมซึ่งทำให้ผู้ศึกษามีส่วนร่วม เช่น ในช่วงแรกของการศึกษา ครูผู้สอนอาจจัดกิจกรรมให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้วิธีการศึกษาคัมภีร์ดั้งเดิมอย่างมีประสิทธิภาพ และเมื่อสอนหลักการสำคัญของศาสตร์การแพทย์แผนไทยให้กับผู้ศึกษาแล้ว อาจจัดเป็นกิจกรรมให้ผู้ศึกษาได้มีส่วนร่วมในการค้นหาสาระบางส่วนของคัมภีร์ดั้งเดิมที่เหมาะสมกับเนื้อหา และเนื่องจากสาระส่วนใหญ่ของคัมภีร์ดั้งเดิมเป็นการบันทึกแนวทางและวิธีการรักษาผู้ป่วย หากจัดให้มีการอภิปรายซักถามรวมทั้งการวิเคราะห์งานเวชปฏิบัติเหล่านั้น จะช่วยให้ผู้ศึกษาได้ทบทวนหลักการสำคัญของศาสตร์การแพทย์แผนไทยที่ศึกษามา และเห็นว่างานเวชปฏิบัติที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์ดั้งเดิมล้วนตั้งอยู่บนหลักการพื้นฐานที่กำลังศึกษาทั้งสิ้น

1.1.3 หลักการสำคัญของศาสตร์การแพทย์แผนไทย

ตามหนังสือชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ “คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ได้กล่าวถึงความสำคัญของการแพทย์แผนไทยซึ่งเป็นทั้งศาสตร์และศิลปะของภูมิปัญญาไทย ที่เกิดจากการสั่งสมองค์ความรู้ของบรรพบุรุษ ที่ได้มีการคิดค้น ลองผิดลองถูก แลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อแสวงหาวิธีการรักษา เอาชนะโรคภัยไข้เจ็บตั้งแต่อดีตกาล โดยแลกรับปรับใช้ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต วัฒนธรรม ศาสนา ความเชื่อ และเทคโนโลยีในการใช้ยาสมุนไพรที่เหมาะสมของแต่ละท้องถิ่น รวมทั้งถ่ายทอดวิธีการรักษาที่ได้ผลดีจากรุ่นสู่รุ่น ผ่านกาลเวลาอย่างต่อเนื่อง

คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน มีลักษณะเป็นบันทึกที่รวบรวมงานเวชปฏิบัติของแพทย์ในสมัยอดีตที่ได้ถวายการรักษาให้กับกษัตริย์หรือเจ้านายชั้นสูง การศึกษาคัมภีร์ฉบับนี้จะช่วยให้ผู้ที่ศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทยเรียนรู้แนวคิดหลักซึ่งเป็นความรู้พื้นฐานของศาสตร์การแพทย์แผนไทย และการนำมาประยุกต์ใช้ในงานเวชปฏิบัติ

ด้านองค์ความรู้ทางการแพทย์แผนไทย คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ซึ่งต้นฉบับใช้คำว่า คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ หรือตำราพระโอสถพระนารายณ์นี้ นับเป็นหลักฐานทางการแพทย์แผนไทยชิ้นสำคัญ ที่เหลือสืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ว่า “ที่เรียกว่า ตำราพระโอสถพระนารายณ์ เพราะมีตำราพระโอสถซึ่งหมอหลวงได้ประกอบถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชหลายขนานปรากฏชื่อหมอแลวันคืนที่ได้ตั้งพระโอสถนั้นๆ จดไว้ชัดเจน อยู่ในระหว่างปีกุน จุลศักราช 1021 (พ.ศ. 2202) จนปีฉลู จุลศักราช 1023 (พ.ศ. 2204) คือระหว่างปีที่ 3 จนถึงปีที่ 5 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช” ได้อธิบายถึงทฤษฎีการแพทย์แผนไทย ซึ่งมีความเชื่อว่า ร่างกายมนุษย์ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ โรคภัยไข้เจ็บเกิดจากการเสียสมดุลของธาตุใดธาตุหนึ่ง หรือที่เรียกว่า “ธาตุสมุฏฐาน” ซึ่งมีความสัมพันธ์กับสมุฏฐานการเกิดโรคอื่นๆ เช่น อุตุสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน และประเทศสมุฏฐานหรือที่เรียกว่า “สมุฏฐานแห่งโรค” นอกจากนั้นเนื้อหาในคัมภีร์ยังอธิบายถึงลักษณะและอาการผิดปกติของธาตุทั้ง 4 การปรุงยาแบบโบราณ เครื่องยาภายในประเทศ และต่างประเทศ และน้ำกระสายยา โดยได้จัดเป็นสาระที่บันทึกงานเวชปฏิบัติของแพทย์ในสมัยก่อน เมื่อรวบรวมสาระจัดเป็นกลุ่มๆ ตามลักษณะของงานเวชปฏิบัติแล้ว สรุปได้ดังนี้

1) การวินิจฉัยโรค อาการและสิ่งตรวจพบ การดำเนินของโรค และการพยากรณ์โรค ตัวอย่างสาระที่มีอยู่ในคัมภีร์ ฉบับนี้ เช่น บวมหน้า บวมมือ บวมท้อง บวมเท้า แล้วก็ผื่นขึ้นทั้งตัวดังผด แลหักจมไปทำท้อง บุพโพโลหิต ให้มือแลเท้าตาย รู้มิถึงแก้มิต้อง พร้อมด้วยโทษ 15 วันตัด ฯ”

2) โรคและอาการที่เกิดกับคนในยุคก่อน ผู้จัดพิมพ์คัมภีร์ธาตพุระนารายณ์ ฉบับใบลาน ได้ให้ความเห็นว่าโรค และอาการบันทึกอยู่ในคัมภีร์ แบ่งออกเป็น 5 กลุ่มโรคและอาการ ดังนี้

2.1) โรคและอาการของระบบทางเดินอาหาร

2.2) โรคและอาการที่เกี่ยวกับเส้นเอ็น กล้ามเนื้อ และประสาท

2.3) โรคและอาการของระบบการหายใจและโรคตา

2.4) โรคติดเชื้อ

2.5) โรคและอาการไม่สบายอื่น ๆ เช่น ไข้ต่าง ๆ สัตว์พิษกัดต่อย ผมร่วง

3) ความรู้เกี่ยวกับการจัดยาให้กับผู้ป่วย เช่น การปรุงยาซึ่งถือเป็นขั้นตอนสำคัญ ต้องอาศัยหลักเภสัช 4 ประการ คือ เภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม ในคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ได้กล่าวว่า *“อยกาโย” อันว่ากายเราท่านทั้งหลายนี้ เหตุธาตุทั้ง 4 เป็นที่ตั้งแห่งกายแลอายุ ถ้าธาตุทั้ง 4 มิได้บริบูรณ์แล้วเมื่อใด สมุฏฐานก็จะแปรไปให้กำเนิดแก่โรคเมื่อนั้น เวโช อันว่าแพทย์ผู้พยาบาล ไข้สืบไปเมื่อน่า จงพิจารณาให้แจ้งไป ในปฐมธาตุทั้งหลายอันจะแปรปรวนพิการ กำเริบ ตามฤดู เดือน วัน เวลา อายุ ที่อยู่ ที่เกิด ก่อนจึงจะรู้กำเนิดไข้ แล้วให้รู้สรรพคุณยา แลรสยาทั้ง 9 ประการ ก่อน จึงจะประกอบยาวางยา....”*

3.1) การจัดยาเป็น 3 ชุดในการรักษาโรคและอาการ ได้แก่ ยารักษา ยารุ และยาตั้งธาตุหรือยาบำรุงธาตุ การระบุระยะเวลาว่าต้องกินยานานเทาไร จึงจะเห็นผลการรักษา เช่น ตำรับยาขนานที่ 55 กล่าวว่า *“กินไปทุกวันให้ได้เดือน 1 จึงจะรู้คุณยาเห็นประจักษ์อนัวิเศษ แก้ฉันวุติโรค 96 ประการ กับพยาธิทั้งหลายทุกประการดีนักแล”*

3.2) รูปแบบยาที่ใช้ เช่น ยากินซึ่งมีทั้งยาลูกกลอนและยาต้ม ยาทา ยาดม ยานัตถุ์ ยาประคบ ยาหยอดตา ยาหยอดหู ยาสีผึ้ง

3.3) การใช้การนวดเพื่อการบำบัดรักษาร่วมกับการใช้ยาแผนไทย เช่น การรักษาลิ้นหด เจรจามิชัด นอกจากใช้ยาขนานที่ 41 ทาแล้ว จะต้องนวดต้นลิ้นร่วมด้วย *“ถ้าแลไข้นั้นให้ลิ้นหด เจรจามิชัด ให้เอา ใบผักคราด ใบแมงลัก พรมมิ ข่าตาแดง สารส้ม เกลือเทศ เสมอภาค น้ำร้อนเป็นกระสาย บดทำแท่ง ละลายน้ำมะนาว รำหัดพิมเสนลง ทาลิ้นแล้วนวด ต้นลิ้น ลิ้นหดเจรจามิชัดหายแล ฯ”* และยังใช้การนวดรีดเส้นร่วมกับยาทาที่เป็นน้ำมันเนื่องจากเส้นเอ็นหด เส้นตึง เช่น ตำรับยาขนานที่ 65 เป็นต้น

3.4) การเตรียมเครื่องยาที่มีฤทธิ์แรงเกินไป ไม่สะอาดหรืออาจมีการปนเปื้อนของเชื้อโรค หรือพิษมาก แพทย์ต้องรู้ขั้นตอนที่สำคัญในการเตรียมเครื่องยาผ่านกระบวนการประสะ สะตุ และฆ่าฤทธิ์เสียกอ่น เพื่อความปลอดภัยของผู้ป่วย ซึ่งในคัมภีร์กล่าวถึง “การประสะ” ในตำรับยาขนานที่ 54 ดังนี้ *“ขนานหนึ่งให้เอาสหัสคุณเทศ สหัสคุณไทย รากเปล้าน้อย รากเปล้าใหญ่ รากเจตมูลเพลิง สลัดไดฝานตากแห้ง ตรีกฎุก เทียนดำ สิ่งละส่วน เอารากตองแตกใบแฉก 3 ส่วน ทำเป็นจุณละลายน้ำผึ้ง น้ำส้มซ่า น้ำมะนาว ก็ได้กินแก้ลมปัตฆาฏ ลมราทยักษ์ ลมชื่อมหาสดมภ์ครอบลมทั้ง ปวงหายสิ้นแล เอาแต่สหัสคุณเปล้าทั้ง 2 รากตองแตงนั้นประสะเสียก่อนจึงจะไม่คลื่นเหียน”*

4) การรับปรับใช้และผสมผสานการแพทย์รูปแบบต่างๆ ให้เหมาะสมกับบริบทของสังคมไทย รวมทั้งการใช้สมุนไพรจากต่างประเทศร่วมกับสมุนไพรไทย นอกจากนั้นสาระที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาการแพทย์แผนไทยจากคัมภีร์ ได้แก่

4.1) ตำราการแพทย์ที่แพทย์ต้องศึกษาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ในคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์อ้างอิงตำราการแพทย์ 2 เล่มที่แพทย์ต้องศึกษาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ คือ คัมภีร์มหาโชติรัต และคัมภีร์โรคนิทาน

4.2) การใช้เครื่องหมายวรรคตอนโบราณ ในคัมภีร์มีการใช้เครื่องหมายวรรคตอนโบราณ เพื่อแสดงถึงการใช้แสดงมาตราชั่งน้ำหนักแบบไทยโบราณ และใช้บอกวันเดือนและขึ้นแรมทางจันทรคติ

1.2 แนวคิดที่มาศาสตร์การแพทย์แผนไทย

นับแต่อดีต ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการฯ ดำรัสสั่งให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย จางวางกรมแพทย์ในรัชสมัยให้เป็นแม่กองจัดหารวบรวมฉบับคัมภีร์แพทย์สำหรับรักษาโรคต่างๆ อันเป็นคุณประโยชน์แก่มหาชนมาตรวจสอบชำระเนื้อความให้ถูกต้องดีแล้ว ส่งมอบให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ จางวางกรมอาลักษณ์ กรมอักษรพิมพการ จัดสร้างขึ้นให้เป็นคัมภีร์แพทย์ฉบับหลวง เพื่อเป็นส่วนพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติยศและใช้เป็นตำราหลักสำหรับประเทศชาติบ้านเมืองสืบไป คัมภีร์แพทย์ฉบับหลวงนี้ เมื่อตรวจสอบชำระดีแล้ว ส่งไปให้กรมอาลักษณ์จัดสร้างขึ้น ระหว่างจุลศักราช 1232 (พ.ศ. 2413) ถึงจุลศักราช 1233 (พ.ศ. 2414) เพื่อเป็นคัมภีร์ฉบับใหม่นั้น โดยไม่ทราบจำนวนชื่อเรื่องทั้งหมดว่ามีจำนวนทั้งสิ้นเท่าไร แต่เข้าใจว่าแต่ละเรื่องคงสร้างขึ้นหลายชุด เพื่อพระราชทานให้หลายหน่วยงานสำหรับอ่านศึกษาค้นคว้า และจัดเก็บรักษาไว้ให้คงอยู่เป็นหลักฐานการใช้ประโยชน์ของชาติ ซึ่งต้นฉบับคัมภีร์แพทย์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติปัจจุบันนี้ปรากฏหลักฐานในทะเบียนประวัติของต้นฉบับว่าได้รับมอบมาจากห้องสมุดของกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ตั้งแต่พุทธศักราช 2480 มีจำนวนทั้งสิ้น 51 เล่มสมุดไทย แต่ก็เป็นคัมภีร์ชื่อเรื่องเดียวกัน มีเนื้อหาซ้ำกันอยู่หลายเล่ม และคัมภีร์บางเรื่องก็มีเนื้อหาไม่ครบสมบูรณ์ เพราพลัดหายเล่มต้น หรือเล่มจบไปบ้าง นอกจากนั้นบางฉบับก็ยังจัดทำไม่แล้วเสร็จ กล่าวคือ ยังไม่ได้เขียนข้อความบานแผนก หรือยังไม่ได้เขียนคาถาภาษาบาลีที่แทรกอยู่ในเนื้อหา เป็นต้น

ซึ่งต่อมารัฐบาลและปวงชนชาวไทยจึงพร้อมใจกันสำแดงความภักดี และความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณจัดงานเฉลิมพระเกียรติถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 ด้วยกิจกรรมต่างๆ มากมาย โดยนายชวน หลีกภัย นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้นเป็นประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวงรัชกาลที่ 5 เล่ม 1 เป็นหนึ่งในกิจกรรมดังกล่าว จัดพิมพ์แบบพิเศษด้วยการถ่ายภาพ เพื่อให้คงเอกลักษณ์ของเอกสารโบราณต้นฉบับ ออกเผยแพร่ให้แก่ประชาชนได้นำไปใช้ประโยชน์ต่อไป โดยตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวงรัชการที่ 5 ที่ได้มีการจัดพิมพ์ขึ้นนี้ มีจำนวนทั้งสิ้น 3 เล่ม ในแต่ละเล่มได้กล่าวถึงเนื้อหาว่าด้วยการแพทย์แผนโบราณ ดังนี้

เล่มที่ 1 มีจำนวน 4 เรื่อง ได้แก่ 1. คัมภีร์กษัย 2. คัมภีร์ตักศิลา 3. คัมภีร์ธาตุวิภังค์ 4. คัมภีร์ประถมจินดา

เล่มที่ 2 มีจำนวน 8 เรื่อง ได้แก่ 1. คัมภีร์ประถมจินดา 2. คัมภีร์แผนนวด 3. ตำหรับฝีดาษ 4. คัมภีร์มรณญาณสูตร 5. คัมภีร์มหาโชตรัต 6. คัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา 7. คัมภีร์โรคนิทาน 8. คัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณและคัมภีร์อุทรโรค

เล่มที่ 3 มีจำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ 1. คัมภีร์ชวดาร 2. คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย 3.คัมภีร์อภัยสันตา

แม้ว่าการจัดทำเป็นหนังสือ ทั้ง 3 เล่มขึ้นมานี้ จะยังเป็นต้นฉบับที่ยังไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร แต่โดยรวมแล้วนับว่าหนังสือทั้ง 3 เล่มนี้มีเนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าได้เป็นอย่างดี ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวทางในการรวบรวมองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ที่ควรค่าแก่การรักษาให้คงไว้ เพื่อเป็นมรดกภูมิปัญญาด้านการแพทย์แผนไทยสำหรับนำไปใช้พัฒนาต่อยอดเชิงวิชาการในอนาคตต่อไป

1.3 การกำเนิดของมนุษย์และการวิเคราะห์ร่างกายของมนุษย์

ในการศึกษาด้านการแพทย์แผนไทย แพทย์จำเป็นต้องเรียนรู้ว่าร่างกายมนุษย์ประกอบขึ้นจากธาตุทั้ง 4 และธาตุทั้ง 4 มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันต้องอยู่ในภาวะบริบูรณ์ หากธาตุทั้ง 4 ไม่บริบูรณ์ ที่ตั้งหรือที่เรียกว่า“สมุฏฐาน” ก็จะแปรปรวนไปทำให้เกิดโรค นอกจากนั้นผู้เรียนจำเป็นต้องเรียนรู้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อความเป็นปรกติขององค์ประกอบในร่างกายมนุษย์ โดยการแปรปรวนของธาตุ ทั้งพิการ กำเริบ หรือหย่อน ตามเหตุปัจจัยหลายอย่าง เช่น ฤดู เดือน วันเวลา อายุ ที่อยู่ ที่เกิด ความเป็นปรกติขององค์ประกอบของร่างกายมนุษย์ จะทำให้เกิดลักษณะอะไร และเมื่อมีความผิดปรกติเกิดขึ้นจะทำให้เกิดลักษณะอะไร เกิดการเปลี่ยนแปลงได้อย่างไร ตัวอย่างเช่น

ตัวอย่างสาระที่ปรากฏในคัมภีร์ หน้าที่ 112 ย่อหน้าที่ 11 ระบุว่า *“ร่างกายของมนุษย์ทั้งหลาย ธาตุทั้ง 4 เป็นที่ตั้งแห่งกายและอายุ ถ้าธาตุทั้ง 4 มิได้บริบูรณ์แล้วเมื่อใด สมุฏฐาน (ที่ตั้ง) ก็จะแปรไปทำให้เกิดโรคเมื่อนั้น แพทย์ที่จะเป็นผู้ดูแลรักษาผู้ป่วย จะต้องพิจารณาให้ชัดแจ้งว่าธาตุทั้งหลาย จะแปรปรวนพิการกำเริบตามฤดู เดือน วันเวลา อายุ ที่อยู่ ที่เกิด ก่อนจึงจะรู้ว่าความเจ็บไข้นั้นเกิดจากอะไร”*

ตัวอย่างสาระที่ปรากฏในคัมภีร์หน้าที่ 109 ย่อหน้าที่ 1-6 ระบุว่า *“ลักษณะเตโชธาตุออกจากตัวนั้น ให้ร้อนปลายมือปลายเท้า แล้วให้ปวดขบมีพิษ แล้วก็ให้แปรไป ให้บวมหน้า บวมมือ บวมท้อง บวมเท้า แล้วก็ผื่นขึ้นทั้งตัวดังผด แลหักจมไปทำท้อง บุพโพโลหิตให้มือแลเท้าตาย รู้มิถึงแก้มิต้อง พร้อมด้วยโทษ 15 วันตัด ฯ”*

เตโชธาตุที่ชื่อ ชิรนัคคี เป็นไฟที่เผากายให้เหี่ยวแห้งคร่ำคร่านั้น ถ้าพิการคือเย็นลง จะมีอาการแสดงให้กลัดอกกลัดใจ (“กลัด” เป็นคำกิริยา หมายความว่า โดยปริยายเรียกอาการที่สิ่งบางอย่างคั่งอยู่ข้างใน เช่น กลัดหนอง) ให้ไอเป็นมองคร่อ ให้ทำท้อง ท้องขึ้น (“ทำ” เป็นคำกิริยา หมายความว่า แสดง) ให้บวมมือบวมเท้า มักให้นอนหลับแต่เพลากลางวัน ฯ ต่อจากนั้นอธิบายว่าเตโชธาตุที่ชื่อ ปริณามัคคี เป็นไฟที่เผาอาหารนั้น มีลักษณะได้ 4 ประการ ได้แก่

(ก) สมาธาตุไฟ เป็นลักษณะที่ไฟธาตุนั้นเสมอ บริโภคอาหารเข้าไปพอบังควร ไฟธาตุเผาอาหารแหลกแล้วก็มิได้อยากอาหารอีกเลย อิ่มเป็นปรกติอยู่ ฯ (“เสมอ” เป็นคำวิเศษณ์ หมายความว่า เท่ากัน พอๆ กัน เหมือนกัน ในที่นี้น่าจะมีความหมายว่า มีในปริมาณพอ ๆ กันกับในภาวะปรกติ)

(ข) วิสมาธาตุ เป็นลักษณะที่ไฟธาตุมิได้เสมอ เป็นเพราะวาโยธาตุเดินมิสะดวก ตั้งเป็นลมก้อนเข้าได้ในท้อง เป็นโทษที่เกิดจากวาโย บางวันให้ผูก บางวันให้ลง บางวันให้อยากอาหาร บางวันให้คับท้อง แน่นอก แน่นใจ มักให้แค้นคอ (“แค้นคอ” เป็นคำกิริยา หมายความว่า อาการที่คนหรือสัตว์กินอาหารแล้วติดคอหรือฝืดคอกลืนไม่สะดวก) ฯ

(ค) ติกกะธาตุ เป็นลักษณะที่ไฟธาตุมีกำลังแรง เผาอาหารฉับพลันยิ่งนัก บริโภคอาหารเข้าไปมากแล้ว อยู่บ่มินานให้อยากอาหารอีกฯ

(ง) มันณะกะธาตุ เป็นลักษณะไฟธาตุเผาอาหารมีกำลังอ่อน บริโภคอาหารก็มิได้ บังเกิดให้ลงเองวันละ 2 เพลา 3 เพลา ให้ถอยแรง จะเดินไกลก็มิได้ดังนี้ เสมหะจึงประชุมกันเข้าได้ โทษในเสมหะกำเริบมีกำลังแลไฟเผาอาหารมิได้เสมอแล้วเมื่อใด โรคนั้นจะแปรให้เป็นต่าง ๆ เป็นต้น

1.4 กลไกของร่างกายมนุษย์

องค์ประกอบของธาตุที่รวมกันอยู่อย่างปกตินั้น จะมีธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งเด่น หรือมากกว่าอย่างหนึ่ง เรียกว่า ธาตุเจ้าเรือน ซึ่งจะมีลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละคน โดยธาตุหลักทั้ง 4 จะมีลักษณะที่แสดงออก เป็นเจ้าเรือน

1.4.1 ธาตุดิน

ผู้ที่มีรูปร่างสูงใหญ่ ผิวค่อนข้างคล้ำ ผมดกดำ เสียงดังฟังชัด ข้อกระดูกแข็งแรง กระดูกใหญ่ น้ำหนักตัวมาก ล่ำสัน อวัยวะสมบูรณ์ เป็นต้น

1.4.2 ธาตุน้ำ

ผู้ที่มีรูปร่างสมบูรณ์ อวัยวะสมบูรณ์สมส่วน ผิวพรรณสดใสเต่งตึง ตาหวาน น้ำในตามาก ท่าทางเดินมั่นคง ผมดกดำเงางาม เป็นต้น

1.4.3 ธาตุลม

ผู้ที่มีผิวหนังหยาบแห้ง รูปร่างโปร่งผอม ผมบาง ข้อกระดูกมักลั่นเมื่อเคลื่อนไหว ทนหนาวไม่ค่อยได้ นอนไม่ค่อยหลับ ช่างพูด เป็นต้น

1.4.4 ธาตุไฟ

ผู้ที่หิวบ่อย ผมหงอกเร็ว มักหัวล้าน หนังย่น ผม ขน หนวดอ่อนนิ่ม ไม่ค่อยอดทน ใจร้อน ข้อกระดูกหลวม มีกลิ่นตัวแรง เป็นต้น

ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะโดยรวมกว้างๆ ทุกคนจะมีลักษณะเด่นๆ ปะปนกันไป สุดแท้แต่จะมีลักษณะเด่นของธาตุใดมากหรือน้อย หากพิจารณาดูแล้วมีลักษณะค่อนข้างเป็นลักษณะของธาตุใด ก็เรียกว่ามีบุคลิกส่วนใหญ่เป็นธาตุนั้น

โดยกลไกที่แสดงออกของแต่ละบุคคล อาจสอดคล้องหรือไม่สอดคล้องกับลักษณะที่เป็นมาตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดา เช่น บางคนอาจมีธาตุเจ้าเรือนเดิมเป็นธาตุไฟ ปัจจุบันมีลักษณะเปลี่ยนเป็นธาตุลม ทั้งนี้เป็นเพราะการเลี้ยงดู สิ่งแวดล้อม และพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ ร่วมด้วย โดยทั่วไปแล้วธาตุเจ้าเรือนเดิมจะไม่เปลี่ยนแปลงในช่วง 6 ปีแรกของชีวิต ตามปรกติร่างกายของมนุษย์จะถูกขับเคลื่อนหรือมีกลไกการดำเนินชีวิตที่พึ่งพาความปรกติของ ตรีธาตุ ทางโบราณถือว่า ร่างกายจะเป็นสุขสบายก็เพราะวาตะ ปิตตะ และเสมหะที่ดำรงอยู่อย่างสมดุล ถ้าคราใดเกิดการกำเริบ หรือหย่อน ก็จะทำให้เกิดโทษ ถ้าธาตุทั้ง 3 สมดุลกัน เรียกตรีธาตุ ถ้าไม่สมดุล เรียกตรีโทษ ซึ่งหากธาตุอะไรเกิดกำเริบ หย่อน หรือพิการ ต้องรีบแก้ไขธาตุนั้นโดยทันที

สภาวะสุขภาพของมนุษย์ที่ถูกควบคุมด้วยธาตุทั้ง 4 ดังนี้

1. ธาตุดิน มีสิ่งสำคัญในการควบคุมสุขภาพ คือ ความสมบูรณ์ของหัวใจ (หทัยวัตถุ) อาหารที่รับประทาน (อุทริยะ) และกากอาหารในลำไส้ใหญ่ (กรีสะ) เมื่อมีการเสียสมดุลของตัวควบคุมสุขภาพ จะทำให้คนธาตุดินมักเจ็บป่วยด้วยโรคของอวัยวะโครงสร้างหลักของร่างกาย เช่น โรคหัวใจ เบาหวาน ริดสีดวงทวาร เป็นต้น

2. ธาตุน้ำ มีสิ่งสำคัญในการควบคุมสุขภาพ คือ การควบคุมน้ำบริเวณคอขึ้นไป (คอเสมหะ) ควบคุมน้ำบริเวณอกหรือกลางตัว (อุระเสมหะ) และควบคุมน้ำช่วงล่างจากสะดือลงไป (คูถเสมหะ) การควบคุมน้ำภายในร่างกาย เช่น น้ำมูก เสมหะ น้ำย่อยในกระเพาะอาหารและลำไส้ น้ำดี น้ำปัสสาวะ เป็นต้น คนธาตุน้ำมักเจ็บป่วยด้วยโรคระบบทางเดินหายใจ ระบบทางเดินอาหาร และระบบขับถ่ายปัสสาวะ

3. ธาตุลม มีสิ่งสำคัญในการควบคุมสุขภาพ คือ ลมที่ควบคุมอารมณ์ จิตใจ การเต้นของหัวใจ (หทัยวาตะ) ลมที่คมเหมือนอาวุธ (สัตถกวาตะ) และลมที่ควบคุมพลังที่อยู่เส้นกลางลำตัวตามแนวดิ่ง (สุมนาวาตะ) คนธาตุลมมักเจ็บป่วยด้วยอาการของระบบประสาท การไหลเวียนของโลหิต อารมณ์ และจิตใจ เช่น วิงเวียน หน้ามืด อ่อนเพลีย ไม่มีแรง เป็นต้น

4. ธาตุไฟ มีสิ่งสำคัญในการควบคุมสุขภาพ คือ การทำงานของน้ำดี ดีในฝัก (พัทธะปิตตะ) ดีนอกฝัก (อพัทธปิตตะ) การควบคุมอุณหภูมิของร่างกาย (กำเดา) อาการเจ็บป่วยที่มักพบได้ในคนธาตุไฟ เช่น ท่อน้ำดีอุดตัน ตับอักเสบ ตัวเหลือง ตาเหลือง ท้องอืด มีไข้ เป็นต้น

1.5 หน้าที่ของร่างกายมนุษย์

บรรดาอวัยวะทั้งหลายของร่างกายประกอบขึ้นด้วยเนื้ออันละเอียด โดยสรรพสัตว์ทั้งหลาย รวมถึงมนุษย์ ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ 1). ส่วนกาย หรือวัตถุ 2). ส่วนจิตหรือภูตะหรือพลังงาน มนุษย์มีร่างกายและมี เจตัญญะ หรือ อาตมะ/จิต ซึ่งจิตเป็นความรู้สึกเป็นความคิดความเข้าใจเป็นสติปัญญา ส่วนมโน ตามธรรดาก็ว่าเป็นจิตใจ แต่ความจริงเป็นแต่เพียงสื่อ หรือสะพานของจิตเท่านั้น

เมื่อเชื่อมโยงการดำเนินไปตามปกติของร่างกายมนุษย์ จะเห็นได้ว่าทุกสรรพสิ่งในร่างกายของมนุษย์มีการทำงาน และเกิดความเคลื่อนไหวของธาตุในร่างกายอยู่ตลอดเวลา โดยการเคลื่อนไหวของร่างกาย เป็นไปโดยอำนาจของลมประสาท ตามเส้นประสาท เส้นประสาทเปรียบเป็นเพียงเส้นลวด ลมประสาทที่เดินหรือไหลไปตามเส้นลวดนั้น เป็นอำนาจวาโย การที่ความร้อนหรือความอุ่นเกิดขึ้นในร่างกาย เกิดจากการจำแนกการย่อยอาหารภายในร่างกายเป็นอัคนีกรรม โดยอำนาจของปิตตะ ส่วนการหล่อลื่นภายในร่างกาย และการประคับประคองของทุกอวัยวะที่ทำงานร่วมกันได้ดี เกิดจากการหล่อลื่น การค้ำจุนโดยอาศัยการทำงานของอาโป หรือธาตุน้ำในร่างกาย

2. คัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

2.1 ที่มาและประเภทของเอกสารโบราณ

จากคำปรารภในการพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคครั้งที่ 4 และครั้งที่ 10 อธิบายว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาบาลีเป็นผลงานรจนาของท่านพุทธโฆสเถระ เมื่อปี พ.ศ. 956 ในคณะสงฆ์คณะมหาวิหาร ณ กรุงอนุราชปุระประเทศศรีลังกา เป็นคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับย่อ คือสรุปความย่อจากพระไตรปิฎก รวม 84,000 พระธรรมขันธ์ ท่านพุทธโฆสะ ตั้งชื่อคัมภีร์ว่า “วิสุทธิมรรค” ซึ่งมีความหมายว่า ทางสู่พระนิพพาน หรือ อุบายเป็นเครื่องส่งให้ ถึงพระนิพพานมีเนื้อหาสาระทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติอย่างบริบูรณ์ ที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นคัมภีร์ที่แพร่หลายออกไปสู่ประเทศต่างๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะประเทศไทย พระมหาเถระในอดีตผู้มีความรู้แตกฉานในภาษาบาลีได้รวมกันตรวจชำระแล้วจารลงในใบลานเป็นภาษาบาลีอักษรขอม ต่อมาในปี พ.ศ. 2465 สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารมีหาเถระ) อดีตอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ (ลำดับรูปที่ 14 สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์) ได้ตรวจชำระและปริวรรตให้เป็นภาษาบาลีอักษรไทยปัจจุบัน พร้อมทั้งนิพนธ์ประวัติของท่านพุทธโฆสเถระไว้ด้วย สำหรับคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลเป็นภาษาไทยฉบับนี้ เป็นผลงานแปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) อดีตอธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ โดยการแปลและเรียบเรียงได้คำนึงถึงผู้ที่มีพื้นฐานความรู้ภาษาบาลีน้อยจะอ่านเข้าใจยากเป็นสำคัญ จึงนำข้อความบางส่วนจากคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสามหาฏีกามาขยายเสริมความ ทำให้อ่านเข้าใจง่ายและชัดเจนยิ่งขึ้น

ผู้ศึกษาศาสตร์การแพทย์แผนไทยจำเป็นต้องมีความรู้ความเข้าใจว่าคัมภีร์เอกสารโบราณทางการแพทย์แผนไทยมีที่มาอย่างไร กล่าวคือ ใครเป็นผู้แต่ง อ้างอิงจากครูหรือแหล่งความรู้ใด ผู้แต่งมีจุดมุ่งหมายอะไร เมื่อได้ข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวกับที่มาแล้วจะบอกได้ว่าคัมภีร์เอกสารนั้นควรจัดเป็นประเภทใด หากเทียบเคียงกับคัมภีร์เอกสารทางพระพุทธศาสนาอาจจำแนกคัมภีร์เอกสารการแพทย์แผนไทยเป็นประเภทดังนี้

1. ระดับที่หนึ่ง เป็นคัมภีร์เอกสารหลัก เทียบได้กับคัมภีร์เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า บาลี
2. ระดับที่สอง เป็นคัมภีร์เอกสารที่จัดทำขึ้นเพื่ออธิบายความ เทียบได้กับคัมภีร์เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า อรรถกถา
3. ระดับที่สาม เป็นคัมภีร์เอกสารที่จัดทำขึ้นเพื่อแก้หรืออธิบายคัมภีร์เอกสารระดับที่สอง เทียบได้กับคัมภีร์เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า ฎีกา

ความรู้ความเข้าใจและการจำแนกประเภทคัมภีร์เอกสารโบราณทางการแพทย์แผนไทยจะช่วยทำให้ผู้ศึกษาเห็นความสำคัญของคัมภีร์เอกสารโบราณ รู้ที่มาที่ไป รวมทั้งรู้ข้อจำกัดของเอกสารแต่ละระดับ และเห็นโอกาสพัฒนาให้เกิดเอกสารในระดับที่สองหรือที่สามมากขึ้น

2.2 คัมภีร์แพทย์แผนไทย

คัมภีร์ คือ หนังสือ ตำรา หรือจารึกที่มีมาแล้วช้านานและมีคุณค่าทางการแพทย์แผนไทย และยังหมายถึง ลักษณนามเรียกหนังสือ การศึกษาการแพทย์แผนไทยต้องศึกษาวิชาความรู้จากสำนักอาจารย์ หรือศึกษาจากตำรา คัมภีร์ทางการแพทย์จำนวนมาก การศึกษา

ในอดีตเป็นการศึกษาคัมภีร์แต่ละคัมภีร์ ในที่นี้จะกล่าวถึงคัมภีร์ โดยการจัดกลุ่มคัมภีร์ตามสาระความสำคัญของเนื้อหา และตามระบบต่างๆ ของร่างกาย เพื่อความเข้าใจที่ง่ายขึ้น และใช้เป็นแนวทางในการศึกษา ดังนี้

1. ระบบพื้นฐานทฤษฎีโรค

ในทางการแพทย์แผนไทยมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการศึกษาเกี่ยวกับหลักพื้นฐานการเกิดโรค การตรวจวินิจฉัย การให้การรักษาโรคซึ่งรายละเอียดดังกล่าวจะระบุอยู่ในคัมภีร์ต่อไปนี้

1.1 คัมภีร์เวชศึกษา กล่าวถึง จรรยาแพทย์ กิจ 4 ของหมอ และวิธีการตรวจโรค

1.2 คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึง การค้นหาสาเหตุแห่งการเกิดโรค 4 ประการ ได้แก่ ธาตุ อุตุ อายุ และกาล

1.3 คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์ธาตุวิวรณ์ กล่าวถึงเนื้อหาเกี่ยวกับปัจจุบันโรคโบราณโรค กองธาตุทั้ง 4 กำเริบ หย่อน พิการ กองธาตุพิการตามฤดู ธาตุทั้ง 4 วิปลาส กำหนดวัน เวลาเกิดไข้ ลักษณะเอกโทษ ทุวันโทษ มูลเหตุแห่งการเกิดโรค 6 ประการ โทษห้าม ผู้ไข้พึงเว้น 11 ประการ กำลังโรคตามอายุ การพิเคราะห์รสยา การพิเคราะห์ใช้ยาโรคตามโลหิต การกำหนดไข้ และลักษณะประเภทของไข้

2. ระบบสูติ-นรีเวชและระบบทางเดินปัสสาวะ ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

2.1 คัมภีร์ปฐมจินดา กล่าวถึง การปฏิสนธิแห่งทารก ชนิดของโลหิตระดูสตรี ครรภ์วาระกำเนิด โรคกุมารและการรักษา

2.2 คัมภีร์มหาโชติรัต กล่าวถึง โรคระดูสตรี

2.3 คัมภีร์มุจฉาปักขันธิกา กล่าวถึงโรคระบบปัสสาวะ มุตกิด มุตฆาฏ

3. ระบบทางเดินอาหาร ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

3.1 คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึงโรคเกี่ยวกับอุจจาระธาตุตั้งแต่สาเหตุของโรค ความผิดปกติของการถ่ายอุจจาระ

3.2 คัมภีร์อุทรโรค กล่าวถึง เกี่ยวกับโรคท้องมาน

3.3 คัมภีร์อติสาร กล่าวถึงโรคอุจจาระร่วง

3.4 คัมภีร์มุขโรค กล่าวถึงโรคในปากและคอ 19 ประการ สาเหตุจากโลหิตกระทำ

4. ระบบผิวหนัง ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

4.1 คัมภีร์วิถีกุฏโรค กล่าวถึง โรคกุฏฐังและโรคเรื้อนชนิดต่าง ๆ สาเหตุของโรค อาการและการรักษา

4.2 คัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์ กล่าวถึงลักษณะและประเภทของฝีที่ปรากฏภายนอกร่างกาย ได้แก่ ฝียอดเดี่ยวชนิดหงายและชนิดคว่ำ การรักษาด้วยยารับประทานและยาทาผิวหนัง

4.3 คัมภีร์ทิพย์มาลา กล่าวถึงลักษณะ ตำแหน่งและอาการของฝีที่เกิดภายในร่างกายซึ่งอาจเกิดจากการอักเสบหรือการติดเชื้อ ได้แก่ ผีปลวก ฝีมานทรวงมี 19 ประการพร้อมทั้งวิธีการรักษาได้แก่ยารับประทาน ยาพอก ยาทาผิวหนัง เป็นต้น

5. ระบบไหลเวียน ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

5.1 คัมภีร์ชวดาร กล่าวถึงโรคลมปกติในร่างกาย โรคลมผิดปกติ ลมมีพิษ ลมเกี่ยวกับเส้น พิษอาหารทำให้ลมและโลหิตกำเริบ ยาที่ใช้ในการรักษา

5.2 คัมภีร์มัญชุสารวิเชียร กล่าวถึงโรคลมที่มีลักษณะเป็นก้อน ดาน 10 ประการ

6. ระบบทางเดินหายใจ ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

6.1 คัมภีร์ตักศิลา กล่าวถึงการแบ่งประเภทของไข้ ลักษณะของไข้ 21 จำพวก ที่เรียกชื่อตามโบราณ เช่น ไข้อีดำ ไข้อีแดง ไข้รากสาด ไข้มหาเมฆ ไข้เหนือ ไข้พิษ ไข้กาฬ เป็นต้นไข้ประดง 8 จำพวกไข้หวัด ไข้สามฤดู และการรักษา เช่นยากระทุ้งพิษไข้ ยาแปรไข้ ยาครอบไข้

6.2 คัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวถึงประเภทและลักษณะของไข้ที่เกิดจากตรีสมุฏฐานคือเสมหะ ปิตตะ วาตะ รวมทั้งไข้เอกโทษ ไข้ทุวันโทษ ไข้ตรีโทษ และไข้สันนิบาตซึ่งมีอาการเปลี่ยนแปลงสลับไปมากำลังไข้และจรรยาแพทย์

6.3 คัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์ กล่าวถึงลักษณะของไข้และความเจ็บป่วยต่างๆ ได้แก่ลำบองราหู ซึ่งเป็นโรคที่เกิดในเด็ก (ซางจรตามเดือน) สันนิบาตเกิดเพื่อปิตตะ วาตะ และโลหิตลักษณะ เบญจกาฬ ลักษณะอภิญญาณธาตุและลักษณะอสุรินธัญญาณธาตุ

7. ระบบกระดูก กล้ามเนื้อและโครงสร้าง ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

7.1 คัมภีร์กษัย กล่าวถึงโรคที่เกิดจากความเสื่อมของร่างกายจากการที่อายุมากขึ้นและมีอาการเป็นเวลานาน

7.2 คัมภีร์แผนนวด กล่าวถึงเส้นประธานสิบ

8. โรคเกี่ยวกับตา ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

8.1 คัมภีร์อภัยสันตา กล่าวถึง โรคนัยน์ตาเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ ริดสีดวงตา ตาต้อต่าง ๆ อาการและยารักษา

9. ผู้ป่วยระยะสุดท้าย ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏอยู่ใน

9.1 คัมภีร์มรณญาณสูตร กล่าวถึงคนใกล้ตายจะมีนิมิตปรากฏ ธาตุทั้ง 4 แตกหรือพิการและลักษณะหรือสิ่งบ่งบอกว่าจะถึงแก่ความตายเมื่อใด

3. การใช้คัมภีร์

3.1 การเข้าใจมนุษย์และสิ่งแวดล้อม

จากบันทึกที่ปรากฏในคัมภีร์อายุรเวทศึกษา ขุนนิเทสสุขกิจ เล่มที่ 1 ได้กล่าวถึงสิ่งในโลก ที่แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนกาย หรือวัตถุ กับส่วนของจิตใจ หรือภูตะ ในส่วนกายก็ดี หรือจิตก็ดี ที่จะเจริญ หรือเสื่อมนั้น สำคัญที่จิตใจ เพราะจิตใจเป็นพลังงาน เป็นสิ่งบัญชาการสูงสุด เมื่อจิตใจตั้งมั่น และตั้งใจก็จะทำให้เกิดความเจริญ ถ้าจิตใจถูกทอดทิ้ง หรือถูกเพิกเฉย ก็จะทำให้เกิดความเสื่อม กายทั้งหลายโดยสภาพหากมีความเป็นอยู่ หรือเปลี่ยนแปลงไปประการใด ก็เป็นไปตามเหตุและสภาวะของสิ่งนั้นๆ จะเจริญเกิดคุณประโยชน์หรือเสื่อมเกิดโทษ ก็แล้วแต่จิตใจและกรรมของคนที่กระทำ

ความเจริญของกาย จะเห็นได้ว่า ต้องอาศัยความเจริญในทางจิตใจ ได้แก่ การศึกษา การมีวิชาความรู้ การทำให้กายมีประโยชน์มากยิ่งขึ้น ประโยชน์ที่คนเราต้องการก็เพื่อหาความสุขทางใจ คือ เมื่อมีอะไรตามชอบใจ ว่ากันว่าเป็นความสุข การหาความสุขด้วยการมีการได้อะไร ตามความพอใจของตน มีอยู่สองอย่าง คือ การสร้างเสริมความสุข ความพอใจให้เกิดมีแก่ตน และผู้อื่น

ตามปรัชญาโบราณ จำแนก จิต ออกเป็น 4 สถานะ คือ สุษุปติ สวปนะ ชาครตะ และตุรียะ

1. จิตของวัตถุ ที่เป็น แร่ ธาตุ หิน เหล็ก และอื่น ๆ จำพวก นิรอินทรียะ หรือ อนินทรียวัตถุ (Inorgenic) เป็น เจตัญญะ (Atomic Soul) หรือจิตหลับ (Sleeping) เป็นสุษุปติจิต

2. จิตของต้นไม้ทั้งหลาย เป็นจิตฝัน (Dreaming) หรือ จิตสวปนะ ไม่มีความคิดอย่างสรรพสัตว์ มีแต่ความเป็นอยู่ และกิน เป็น สวปนะจิต

3. จิตของสรรพสัตว์ เป็นจิตตื่น (Waking หรือ Concious) สูงกว่าต้นไม้ มีความคิด แต่จิตของคนมีความคิด สติปัญญาสูงกว่าสัตว์ เป็น ชาครตะจิต

4. จิตของโยคี เป็นจิตสูงกว่าคนธรรมดาสามัญ มีความรู้สึกลึกซึ้งด้วยญาณวิถี สามารถรู้ในการที่คนทั้งหลายไม่รู้เป็นตุรียะ หรือ อวสถะ (Super Concious State) หรือ เป็นจิตของเทวดา

ร่างกายมีกรรม (Function) 3 ประการ คือ 1. สัญจลนะ เคลื่อนไหว (Movement) 2. สเวทนะ ทำให้เกิดความอบอุ่นหรือความร้อน (Heat production) และ 3. สเนหนะ การหล่อลื่น (Lubrication) สัญจลนะ เป็นไปโดยอำนาจของวาตะ หรือ วาโย สเวทนะ โดยอำนาจของปิตตะ หรือ เตโช และ สเนหนะ โดยอำนาจของ ศเลษมะ หรือ เสมหะ หรือ อาโป

คนเรา ย่อมมีอารมณ์ หรือ นิสัย ต่าง ๆ กัน เช่น คนเจ้าอารมณ์ ขี้โมโห ใจน้อย ใจหนักแน่น หรือ อะไรๆ ก็ตาม ที่เป็นสันดาน หรือ ธรรมชาติ (ประกฤติ) ติดจะเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ อยู่นั้น วิชาแพทย์แผนโบราณว่าสืบเนื่องมาจากกำเนิด และสิ่งแวดล้อม นับแต่เริ่มปฏิสนธิในครรภ์มารดา การสืบเนื่องมาแต่ปฏิสนธิหรือตั้งแต่ในครรภ์ยังไม่คลอดนั้น โบราณว่าเป็น ปูรวกรรม (บูรพกรรม) อย่างที่เรียกกันเดี๋ยวนี้ว่า กรรมพันธุ์ หรือ พันธุกรรม บูรพกรรม เกี่ยวกับกาลเวลา สภาพของการสมรสระหว่างอสุจิของพ่อกับไข่ของแม่ ความเจริญของมดลูก อาหารการกินและนิสัยใจคอของแม่ และเกี่ยวกับสภาพของวัตถุ (สภาพของกาย) ที่ประกอบกันขึ้นเป็นตัว (ทารก) ในท้อง ทั้งในส่วนของร่างกายและจิตใจ บูรพกรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นเจ้าเรือนอยู่ในคนคนนั้น และจำแนกออกเป็น วาตะ

ปิตตะ และ ศเลษมะ (เสมหะ) ตรีธาตุที่เป็นบูรพกรรมนี้ เรียกว่า ไตร - หรือ ตรีประกฤติ คนบางคนมีวาตะเป็นเจ้าเรือนเด่น คือ มีอารมณ์หรือนิสัยหรือลักษณะเป็นวาตะ บางคนเป็นปิตตะ บางคนเป็น ศเลษมะ (เสมหะ)

3.2 การเกิด แก่ เจ็บ ตาย

จากข้อมูลที่ปรากฏในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 โดยพระยาพิศณุประสาทเวช ได้มีการบันทึกไว้ดังต่อไปนี้ “บุคคลซึ่งเกิดมาในโลกนี้ ย่อมมีความชรา พยาธิ มรณะ เปนธรรมดา ความชราแลมรณะนั้นเปนของประจำตัวสัตวโลก ถึงผู้มีวิชาความรู้วิเศษประเสริฐเพียงไรก็ไม่สามารถจะป้องกันได้ ส่วน พยาธิ คือ ความเจ็บไข้นั้นมีเครื่องป้องกันอยู่ ถ้ายังไม่ถึงอุปัจเฉทะกะกรรม คือ กรรมซึ่งมาตัดชีวิตินทรีย์เปนแท้แล้ว ก็อาจเยียวยาให้หายเปนปรกติได้ สิ่งที่เปนเครื่องยายารักษาโรคให้หายได้ นั้นคือ “ยา” นักปราชญ์ผู้ชำนาญในวิชาแพทย์ได้เรียบเรียงร้อยกรองอาการโรคแลสรรพคุณยาที่แก้ไขให้หายได้นั้น ขึ้นไว้เปนพระคัมภีร์มีอยู่แทบทุกประเทศ ตามส่วนที่ได้เคยทดลองเห็นคุณประโยชน์มาแล้วในประเทศของตนนั้น แต่พึงเข้าใจว่ามีโรคบางอย่าง ที่ใช้ยาประเทศอื่นไม่เหมาะดีเท่ายาในประเทศนั้นเอง เหตุด้วยดินฟ้าอากาศต่างกัน เพราะฉะนั้นภูมิประเทศจึงเปนข้อสำคัญในการรักษาไข้เจ็บอย่างหนึ่ง

3.3 องค์ประกอบของการเป็นแพทย์

จากปรารภที่ได้บันทึกไว้ในตำราเวชศึกษาแพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1 ซึ่งนับได้ว่าเป็นสมุดคู่มือของผู้ศึกษาวิชาแพทย์ ที่ได้เรียบเรียงและรวบรวม โดย พระยาพิศณุประสาทเวช ได้บันทึกไว้ว่า “บุคคลเราควรจะมีความรู้ไว้สำหรับบริหารรักษาร่างกาย ของตนและผู้อื่นเพื่อให้ความสุขในร่างกาย เพราะร่างกาย เป็นพนักงานรับรองไว้ซึ่งความสุขและความทุกข์ทั้งปวง ความทุกข์นั้นย่อยรู้กันอยู่แล้วว่าไม่มีใครปรารถนาเลย ย่อมปรารถนาความสุขอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ก็การที่จะบริหารรักษาร่างกายให้มีความสุขนั้น จะทำอย่างไร ด้วยร่างกายเป็นที่เกิดแห่งโรคภัยไข้เจ็บอันมีขึ้นด้วยประการต่างๆ ฉะนี้ผู้ที่จะรักษาร่างกายได้ก็ต้องเป็นหมอ คือ เป็นผู้รู้ ผู้ชำนาญในเวชวิธีคัมภีร์เวชศาสตร์ต่าง ๆ ซึ่งชี้แจงกิริยาอาการ และเหตุผลของโรคที่บังเกิดขึ้นในร่างกาย อธิบายรักษาพยาบาล และสรรพคุณ พืชผล พฤกษชาติ โลหธาตุ ที่เป็นยาสำหรับรักษาโรคได้ โดยพิสดาร อันท่านผู้รู้ผู้ชำนาญแต่ก่อนๆ ได้เรียบเรียง ร้อยกรองไว้มีหลายอย่างหลายประการจัดเป็นหมวดเป็นคัมภีร์ มีแจ้งอยู่ในแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์นั้นแล้ว นั่นแหละจึงจะช่วยบำรุงรักษาร่างกายให้เป็นสุขได้ แต่ว่าคัมภีร์เวชศาสตร์นั้น มีอเนกมัย วิจิตรนัก ยากที่จะรู้เห็นโดยแจ่มแจ้งได้ เว้นได้แต่ท่านผู้มีปัญญา ที่ได้เคยฝึกฝนมาแต่สำนักท่านรู้ปรีชาใช้ปัญญาสอดส่องทดลองมาแล้วจึงจะได้ตามควรแก่ปัญญาของตน

3.4 หน้าที่ของแพทย์

กุลบุตรผู้มีความปรารถนาหาคุณสมบัติสำหรับตัว คือ ที่เรียกว่า หมอ นั้น จะต้องเป็นผู้มีความรู้ความชำนาญในการแก้ไขสิ่งที่เกิดมีขึ้น ก็คำว่าหมอนั้นย่อมเรียกกันโดยมาก แต่ต่างกันโดย คุณความดีของบุคคล คือ ผู้ชำนาญในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ก็ เรียกว่าหมอยา ผู้ที่เข้าใจในวิธีนวด ก็เรียกว่า หมอนวด ผู้ที่ชำนาญในวิธีใด ก็คงเรียกกันว่าหมอตามวิธีนั้นๆ

ในที่นี้จะกล่าวด้วยหมอยา ซึ่งชำนาญในการแก้ไขโรคภัย ไข้ เจ็บด้วยวิธีใช้ยาอย่างเดียว จำใช้คำว่าหมอเท่านั้น หมอที่จะกล่าวต่อไปนี้มาจากคำว่า เวช คนมีความรู้ แผลงมาเป็น **แพทย์** แปลออกเป็นคำไทยว่า **หมอ**

หมอที่จะเป็นผู้รู้ผู้ชำนาญในการรักษาโรคได้นั้น จะต้องรู้กิจ 4 ประการ ในเบื้องต้นเสียก่อน กิจ 4 ประการนั้นแบ่งออกเป็นหมวดดังนี้ คือ

หมวดที่ 1 รู้ที่ตั้ง ที่แรกเกิดของโรค

หมวดที่ 2 รู้จักชื่อโรค

หมวดที่ 3 รู้จักยาสำหรับแก้โรค

หมวดที่ 4 รู้ว่ายาอย่างใดจะควรแก้โรคชนิดใด

กิจ 4 ประการนี้แหละเป็นความรู้ในเบื้องต้นของหมอ จะได้อธิบาย โดยลำดับต่อไปนี้

หมวดที่ 1 ว่าด้วยความรู้ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคนั้น ได้แก่ สมุฏฐาน 4 ประการ คือ

1. ธาตุสมุฏฐาน
2. อุตุสมุฏฐาน
3. อายุสมุฏฐาน
4. กาลสมุฏฐาน

เป็น 4 ประการด้วยกัน สมุฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งที่เกิดโรคภัย ไข้ เจ็บ จะบังเกิดขึ้นก็เพราะสมุฏฐานเป็นที่ตั้ง จะได้จำแนกสมุฏฐานออกเป็นส่วนต่อไป ธาตุสมุฏฐานนั้น แปลว่าที่ตั้งของธาตุ แบ่งธาตุออกเป็น กอง คือ

1. ปถวีสมุฏฐาน ดินเป็นที่ตั้ง แจกออก 20 อย่าง
2. อาโปสมุฏฐาน น้ำเป็นที่ตั้ง แจกออก 12 อย่าง
3. วาโยสมุฏฐาน ลมเป็นที่ตั้ง แจกออกเป็น 6 อย่าง
4. เตโชสมุฏฐาน ไฟเป็นที่ตั้ง แจกออกเป็น 4 อย่าง

จึงรวมเป็นธาตุสมุฏฐาน 42 อย่าง หรือจะเรียกธาตุสมุฏฐานทั้ง 4 ว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ดังนี้ก็ได้ ท่านแจกไว้โดยละเอียด ดังนี้

ปถวีธาตุ 20 คือ

1. ชื่อ เกศา ผม ที่เป็นเส้นงอกอยู่บนศีรษะ
2. ชื่อ โลมา ขน เป็นเส้นงอกอยู่ทั่วกาย เช่น ขนคิ้ว หนวด เครา เป็นต้น และขนอ่อนตามตัว
3. ชื่อ นขา เล็บ ที่งอกอยู่ตามปลายนิ้วมือ และปลายนิ้วเท้า
4. ชื่อ ทันตา ฟัน ฟันอย่าง 2 เขี้ยวอย่าง 2 กรามอย่าง 1 รวม เรียกว่าฟัน เป็นฟัน น้ำนมผลัด 1 มี 20 ซี่ เป็นฟันแก่ผลัด 1 มี 32 ซี่
5. ชื่อ ตะโจ หนัง ตามตำราเข้าใจว่าหมายแต่เพียงที่หุ้มกาย ภายนอกซึ่งมี 3 ชั้น คือ หนังหนา หนังชั้นกลาง หนังกำพร้าจริงหนัง เช่นในปากเป็นหนังเปียกอีกชนิดหนึ่งควรนับเข้าด้วย

6. ชื่อ มังสัง เนื้อที่เป็นกล้ามและเป็นแผ่นในกายทั่วไป

7. ชื่อ นหารู เอ็นเส้นและเอ็นในกายทั่วไป

8. ชื่อ อัฏฐิ กระดูก กระดูกอ่อนอย่าง 1 กระดูกแข็งอย่าง 1

9. ชื่อ อัฏฐิมิญ์ชัง เยื่อในกระดูก แต่ที่จริงควรเรียกว่าไข เพราะเป็นน้ำมัน ส่วนเยื่อนั้นมีหุ้มอยู่นอกกระดูก

10. ชื่อ วักกำ ม้าม เกาะอยู่ข้างกระเพาะอาหาร

11. ชื่อ หทยำ หัวใจอยู่ในทรวงอก สำหรับสูบโลหิต

12. ชื่อ ยกนำ ตับ ตับแก่อยู่ชายโครงขวา และตับอ่อน

13. ชื่อ กิโลมกำ พังผืด เป็นเนื้อยืดหดได้มีอยู่ทั่วกาย

14. ชื่อ ปิหกำ ไต มีอยู่ 2 ไต ขวาซ้ายสำหรับขับปัสสาวะ

15. ชื่อ ปัปผาสำ ปอด มีอยู่ในทรวงอกขวาซ้ายสำหรับหายใจ

16. ชื่อ อันตำ ไส้ใหญ่ เข้าใจว่านับทั้ง 2 ตอน ๆ บนน่าจะรวมกระเพาะอาหารเข้าด้วยกับตอนล่างที่ต่อจากไส้ไปหาทวารหนักอีกตอนหนึ่ง

17. ชื่อ อันตคุณำ ไส้น้อย ไส้เล็กที่ขดต่อกระเพาะอาหารไปต่อกับไส้ใหญ่ตอนล่าง (บางตำราเรียกว่าสายรัดไส้ เห็นจะเป็นอย่างนี้)

18. ชื่อ อุทรียำ อาหารใหม่ อาหารที่อยู่เพียงลำไส้ใหญ่ตอนบน (ในกระเพาะอาหาร) และในไส้น้อย

19. ชื่อ กรีสำ อาหารเก่า กากอาหารที่ตกจากไส้น้อยมาอยู่ไส้ใหญ่ตอนล่าง และตกไปทวารหนัก

20. ชื่อ มัตถเก มัตถลุงคำ มันในสมองซึ่งเป็นก้อนอยู่ในศีรษะ และลมตลอดกระดูกสันหลัง ติดเนื่องกับเส้นประสาททั่วไป

รวมปถวีธาตุ 20 ด้วยกันดังนี้

หมายเหตุ คำว่า วักกำ หรือ วักกะ ตามพจนานุกรมฉบับ หอราชบัณฑิตย แปลว่า ไต (โบราณ แปลว่า ม้าม)

คำว่า ปิหกำ หรือ ปหก ตามพจนานุกรมฉบับ หอราชบัณฑิตย แปลว่า ม้าม (โบราณนิยมแปลว่า ไต)

อาโปธาตุ 12 คือ

1. ชื่อ ปิต์ตำ น้ำดี แยกเป็น 2 อย่าง พัทธปิต์ต น้ำดีในฝัก อพัทธปิต์ต น้ำดีนอกฝักที่ตกในลำไส้

2. ชื่อ เสม์หำ น้ำเสลษ แยกเป็น 3 คือ สอเสมหะในลำคอ 1 อุรเสมหะ ในหลอดลม 1 คูธเสมหะที่ออกจากทางอุจจาระ 1 แท้จริงที่เกิดในที่อื่นยังมีอีกบ้าง

3. ชื่อ ปุพ์โพ หนอง ที่ออกตามแผลต่าง ๆเกิดขึ้นเพราะมีเหตุ ช้ำชอกและเป็นแผล เป็นต้น

4. ชื่อ โลหิตำ เลือด โลหิตแดงอย่างหนึ่ง โลหิตดำอย่างหนึ่ง

5. ชื่อ เสโท เหงื่อ น้ำเหงื่อที่ออกตามกายทั่วไป

6. ชื่อ เมโทร มันข้น เป็นเนื้อมันสีขาวออกเหลืองอ่อนมีในกาย

7. ชื่อ อัส์สุ น้ำตา น้ำใส ๆ ที่ออกจากตาทั้ง 2 ข้าง

8. ชื่อ วสา มันเหลว หยัดมันและน้ำเหลืองในกาย

9. ชื่อ เขโฬ น้ำลาย น้ำลายในปาก

10. ชื่อ สิงฆานิกา น้ำมูก เป็นน้ำใสที่ออกทางจมูก

11. ชื่อ ลสิกา ไขข้อ น้ำมันที่อยู่ในข้อทั่วไป

12. ชื่อ มุต์ตฺ มูตร น้ำปัสสาวะที่ออกจากกระเพาะเบา

รวมอาโปธาตุ 12 ด้วยกันดังนี้

วาโยธาตุ 6 คือ

1. ชื่อ อุท์ธังคมาวาตา คือ ลมสำหรับพัดตั้งแต่ปลายเท้าตลอดศรีษะ บางท่านกล่าวว่า ตั้งแต่กระเพาะอาหารถึงลำคอ ได้แก่ เรอ เป็นต้น

2. ชื่อ อโธคมาวาตา คือ ลมสำหรับพัดตั้งแต่ศีรษะตลอดถึงปลายเท้า บางท่านกล่าวว่าตั้งแต่ลำไส้น้อยถึงทวารหนัก ได้แก่ ผายลม เป็นต้น

3. ชื่อ กุจ์ฉิสยาวาจา คือ ลมสำหรับพัดอยู่ในท้องแต่นอกลำไส้

4. ชื่อ โกฏฐาสยาวาตา คือ ลมสำหรับพัดในลำไส้และในกระเพาะ

5. ชื่อ อังคมังคานุสาริตา คือ ลมสำหรับพัดทั่วสรีระกาย (โลหิต แต่ก่อน เรียกว่าลม)

6. ชื่อ อัส์สาสปัส์สาสะวาตา คือ ลมสำหรับหายใจเข้าออก รวม วาโยธาตุ 6 ด้วยกัน ดังนี้

รวมวาโยธาตุ 6 ด้วยกันดังนี้

เตโชธาตุ 4 คือ

1. ชื่อ สันตัปปัค์คี คือไฟสำหรับอุ่นกาย ซึ่งทำให้ตัวเรา อุ่นเป็นปกติอยู่

2. ชื่อ ปริทัย์หัค์คี คือไฟสำหรับร้อนระส่ำระสาย ซึ่งทำ ให้เราต้องอาบน้ำและพัดวี

3. ชื่อ ชิรณัค์คี คือ ไฟสำหรับเผาให้แก่คร่ำคร่า ซึ่งทำให้ร่างกายเราเหี่ยวแห้งทรุดโทรมทุพพลภาพไป

4. ชื่อ ปริณามัคคี คือ ไฟสำหรับย่อยอาหาร ซึ่งทำให้ อาหารที่เรากลืนลงไปนั้นให้แหลกละเอียดไป

รวมเตโชธาตุ 4 ด้วยกัน ดังนี้

ก็ชื่อของธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 ธาตุไฟ 4 ดังพรรณนามาแล้วนี่แหละ เป็นที่ตั้งที่เกิดของโรค เพราะธาตุทั้ง 4 นั้น วิกาลไปแต่ละสิ่งๆ มนุษย์จึงมีความเจ็บไข้ไปแต่ละอย่างๆ ท่านได้อธิบายไว้มีพิสดารแจ้งอยู่ในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ และคัมภีร์โรคนิทานนั้นแล้ว

เพราะเช่นนั้น จึงทำให้แพทย์ทั้งหลายรู้จักที่ตั้งที่เกิดแห่งโรคตามอาการของธาตุทั้ง 4 กับตัวยาสำหรับแก้โรคโดยพิสดาร ซึ่งมีแจ้งอยู่ที่คัมภีร์โรคนิทานโน้นแล้วนั้น ในที่กล่าวแต่ชื่อธาตุทั้ง 4 ไว้พอ เป็นสังเขปเท่านี้

อนึ่งธาตุ 42 ประการ ที่เป็นหัวหน้ามักจะวิการบ่อยๆ ไม่ค่อยจะเว้นตัวคน ย่อธาตุ 42 ประการเป็นสมุฏฐานธาตุ 3 กอง ดังนี้

1. ปิตตะสมุฏฐานาอาพาธา อาพาธด้วยดี

2. เสมหะสมุฏฐานาอาพาธา อาพาธด้วยเศลษ

3. วาตะสมุฏฐานาอาพาธา อาพาธด้วยลม

เมื่อสมุฏฐานทั้ง 3 ประชุมกันเรียกว่า สันนิปาติกาอาพาธา อาพาธด้วยโทษประชุมกันชื่อว่าสันนิบาต

สมุฏฐานทั้ง 3 กองนี้มักจะวิการเสมอไปไม่ใคร่จะขาด ถ้าฤดูผันแปรวิปริตไปเมื่อใดสมุฏฐานทั้ง 3 กองนี้ก็วิการไปเมื่อนั้นจะได้กล่าวธาตุวิการต่อไปข้างหน้า

จบธาตุสมุฏฐาน

จะกล่าวด้วยอุตุสมุฏฐานต่อไป อุตุสมุฏฐานแปลว่าฤดูเป็นที่ตั้ง ฤดูนี้เป็นของมีอยู่สำหรับโลกในปี 1 ย่อมแปลไปตามปกติของเดือนวัน อันโลกได้สมมติกันสืบมาโดยกาลนิยมตราบเท่าทุกวันนี้อาการที่ฤดู แปรไปนี้ย่อมให้เกิดไข้เจ็บได้ ตามที่ท่านกล่าวว่า อุตุ ปรินามชา อาพาธา ไข้เจ็บเกิดเพราะฤดูแปรไปเพราะฉะนั้น จึงจัดเอาฤดูเข้าเป็นสมุฏฐานของโรค ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ฤดูในคัมภีร์แพทย์ท่านแบ่งออกเป็น 3 อย่าง คือ แบ่งเป็นฤดู 3 อย่าง 1 แบ่งเป็นฤดู 4 อย่าง 1แบ่งเป็นฤดู 6 อย่าง 1

ฤดู 3 นั่นคือ คิมหะฤดู นับตั้งแต่เดือน 4 แรม 1 ค่ำ เดือน 5 เดือน 6 เดือน 7 เดือน 8 แรมค่ำ 1 รวมเป็น 4 เดือน เรียกว่า คิมหะ หรือ คิมหันตฤดู แปลว่า ฤดูร้อน อากาศร้อนรักษาร่างกายมนุษย์อยู่ สัมผัสภายนอกกับธาตุของมนุษย์ได้กระทำความร้อนเป็นธรรมดา ก็มีอากาศฝน อากาศหนาวเจอมา

วัสสานะฤดู ตั้งแต่เดือน 8 แรมค่ำ 1 เดือน 9 เดือน 10 เดือน 11 จนถึงเดือน 12 แรมค่ำ 1 รวมเป็น 4 เดือน เรียกว่า วัสสานะหรือวสันตฤดู แปลว่า ฤดูฝน อากาศฝนรักษากายมนุษย์ อยู่ สัมผัสและธาตุของมนุษย์ได้กระทบความเย็นเป็นธรรมดา ก็มีอากาศหนาว อากาศร้อน เจือมา

เหมันตฤดู ตั้งแต่เดือน 12 แรมค่ำ 1 เดือน 1 เดือน 2 เดือน 3 จนถึงเดือน 4 แรมค่ำ 1 รวมเป็น 4 เดือน เรียกว่า เหมันตฤดู แปลว่าเป็นฤดูน้ำค้างหรือฤดูหนาว อากาศหนาวรักษากายมนุษย์อยู่สัมผัสและธาตุของมนุษย์ได้กระทบความหนาวเป็นธรรมดา ก็มีอากาศร้อน อากาศฝนเจือมา เมื่อฤดูทั้ง 3 ซึ่งแบ่ง ออกโดยนามตามสามัญนิยมผลัดเปลี่ยนกันไป และมีอากาศร้อนหนาวเจือมาในระหว่างๆ ของฤดูนั้นๆ ดังนี้ ก็ย่อมเป็นเหตุให้มนุษย์มีความไข้เจ็บ ด้วยสัมผัสอากาศ ธาตุภายนอก กับธาตุภายใน ไม่เสมอกัน อนึ่ง เมื่อฤดูกับฤดูต่อกันนั้น ทำให้สัมผัสของมนุษย์ ไม่เสมอกัน ซึ่งฤดูแปรไปไม่ปกติเช่นนี้ ธาตุในร่างกายของมนุษย์ ก็ย่อมแปรไปตามฤดูเหมือนกัน แต่ถ้าเป็นคราวที่ธาตุหมุนเวียนไปไม่ทันกับคราวฤดูที่เป็นอากาศธาตุภายนอก คราวใด ก็ย่อมมีไข้เจ็บบังเกิดขึ้น

อนึ่งในฤดู 3 นั้น ท่านแบ่งออกเป็นสมุฏฐานของโรค ดังนี้

1) คิมหันตฤดู เป็นสมุฏฐานเตโช สันตัปปัค์คี

2) วสันตฤดู เป็นสมุฏฐานวาโย กุจฉิสยาวาตา

3) เหมันตฤดู เป็นสมุฏฐานอาโป พิกัดเสมหะโลหิต

ในฤดู 4 และ ฤดู 6 ท่านก็แบ่งจัดเป็นสมุฏฐานของโรคไว้เหมือนกัน ดังจะชี้แจงต่อไปนี้

ทีนี้จะแบ่งฤดู 4 คือ ปี 1 จะแบ่งออกเป็น 4 ฤดู ฤดูหนึ่ง 3 เดือน ดังนี้ คือ

ฤดูที่ 1 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 4 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 7 สมุฏฐานเตโช

ฤดูที่ 2 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 7 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 สมุฏฐานวาโย
ฤดูที่ 3 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 10 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 1 สมุฏฐานอาโป
ฤดูที่ 4 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 1 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 สมุฏฐานปถวี

ที่นี้จะแบ่งฤดู 6 คือปี 1 แบ่งเป็น 6 ฤดู ๆ หนึ่ง 2 เดือน ดังนี้ คือ

ฤดูที่ 1 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 4 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ถ้าเป็นไข้ก็เป็นด้วยดีกำเดา เป็นเพราะเพื่อเตโช
ฤดูที่ 2 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 6 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ถ้าเป็นไข้ เป็นเพื่อเตโชวาโย กำเดาเจือกัน
ฤดูที่ 3 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 8 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 ถ้าเป็นไข้ เป็นเพื่อวาโยและเสมหะ
ฤดูที่ 4 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 10 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 ถ้าเป็นไข้ เป็นเพื่อลมและเสมหะมูตร
ฤดูที่ 5 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 12 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 2 ถ้าเป็นไข้ เป็นเพราะเสมหะ และกำเดาโลหิต
ฤดูที่ 6 นับแต่วันแรมค่ำ 1 เดือน 2 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 ถ้าเป็นไข้ เป็นเพราะธาตุดินเป็นมูลเหตุ เพื่อเลือดลม กำเดาเจือเสมหะ

จบอุตุสมุฏฐาน

ในลำดับนี้ จะกล่าวในอายุสมุฏฐานนั้นต่อไป อายุสมุฏฐานนั้น แปลว่าอายุเป็นที่ตั้งท่านจัดไว้ 3 อย่าง คือ ปฐมวัย 1 มัชฌิมวัย 1 ปัจฉิมวัย 1 เป็น 3 อย่างด้วยกัน

1. ปฐมวัย นับแต่แรกเกิดจนอายุ 16 ปี สมุฏฐานอาโปพิกัด เสมหะกับโลหิตระคนกัน แต่ท่านแบ่งเป็น 2 ตอน ๆ แรกเกิดจนถึงอายุ 8 ขวบ มีเสมหะเป็นเจ้าเรือนโลหิตแทรก ตอน 8 ขวบ ถึง 16 ขวบ มีโลหิตเป็นเจ้าเรือน เสมหะยังเจืออยู่
2. มัชฌิมวัย นับตั้งแต่อายุพ้น 16 ปี ขึ้นไปจนถึงอายุ 32 ปี สมุฏฐานอาโปพิกัดโลหิต 2 ส่วน สมุฏฐานวาโย 1 ส่วน ระคนกัน
3. ปัจฉิมวัย นับตั้งแต่อายุพ้น 32 ปี ไปจนถึง 64 ปี สมุฏฐานวาโย อาโปแทรกพิกัดเสมหะกับเหงื่อ

จบอายุสมุฏฐาน

ในลำดับนี้จะกล่าวกาลสมุฏฐานต่อไป กาลสมุฏฐานนั้นแปลว่าเวลาเป็นที่ตั้ง ท่านแบ่งไว้เป็น กลางวัน 4 ตอน กลางคืน 4 ตอน ดังนี้ คือ

ตอนที่ 1 นับแต่ย่ำรุ่ง ถึง 3 โมงเช้า ย่ำค่ำ ถึงยาม 1 สมุฏฐานอาโป พิกัดเสมหะ
ตอนที่ 2 นับแต่ 3 โมงเช้า ถึง เที่ยง ยาม 1 ถึง 2 ยาม สมุฏฐานอาโปพิกัดโลหิต
ตอนที่ 3 นับแต่เที่ยง ถึง บ่าย 3 โมง 2 ยาม ถึง 3 ยาม สมุฏฐานอาโป พิกัดดี
ตอนที่ 4 นับแต่บ่าย 3 โมง ถึง ย่ำค่ำ 3 ยาม ถึง ย่ำรุ่ง สมุฏฐานวาโย

จบกาลสมุฏฐาน

ตามที่กล่าวมาแล้ว ว่าสมุฏฐานทั้ง 4 เป็นที่ตั้งที่เกิดของโรคตามคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนั้นยังหาสิ้นเชิงไม่ ด้วยประเทศที่เกิดที่อยู่ก็ย่อมเป็นที่ตั้งที่เกิดของโรคได้อย่างหนึ่งเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงยกเอาประเทศเข้าไว้ด้วย จัดเป็นประเทศสมุฏฐานอีกประการหนึ่ง

ที่ว่าประเทศที่อยู่เป็นที่ตั้งของโรคด้วยนั้น คือ บุคคลที่เคยอยู่ในประเทศดอน หรือเนินเขาอันปราศจากเปือกตมก็ดี หรือบุคคลที่เคยอยู่ในประเทศหนาวก็ดี เคยอยู่ในประเทศใด ธาตุสมุฏฐานอันมีอยู่ ในร่างกาย ก็คุ้นเคยกับอากาศในประเทศนั้น ตามปกติถ้าบุคคลเคยอยู่ดอนแล้วมาอยู่ในที่เปือกตม หรือบุคคลเคยอยู่ประเทศหนาวมาอยู่ประเทศร้อน เคยอยู่ประเทศร้อนไปอยู่ประเทศหนาว เมื่อยังไม่คุ้นเคยกับอากาศในประเทศนั้นๆ แล้ว ก็ย่อมจะมีความเจ็บไข้ เช่น ดังบุคคลเคยอยู่ชายทะเลขึ้นไปป่าสูง บุคคลอยู่ป่าสูงมาอยู่ชายทะเล ก็มีความเจ็บไข้ที่เรียกกันว่าไข้ป่า หรือไข้ผิดน้ำผิดอากาศ นี่ก็ไม่ใช่อะไร เป็นเพราะธาตุไม่คุ้นเคยกับประเทศนั่นเอง แม้แต่ที่ซึ่งเคยอยู่มาแล้วแต่มีเปือกตมอันเป็นสิ่งโสโครกเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว ก็ย่อมเป็นเหตุจะให้โรคเกิดขึ้นได้เหมือนหมอทั้งหลายจึงแนะนำให้รักษาที่อยู่ให้สะอาดเพื่อเป็นทางป้องกันโรคได้อย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้แหล่ะประเทศที่อยู่จึงจัดเป็นสมุฏฐานที่ตั้งที่เกิดของโรคด้วย

อนึ่ง ประเทศสมุฏฐานจัดเป็น 4 ประการ เพื่อให้เป็นที่สังเกตว่าที่อยู่กับธาตุในร่างกายย่อมเป็นซึ่งแอบอิงอาศัยแก่กัน คนที่เกิดในประเทศหนึ่งๆ มีสมุฏฐานโรคต่างกันอย่างไร ให้กำหนดไว้ดังนี้

1. คนเกิดในประเทศที่สูงเช่นชาวเขา เรียกประเทศร้อนที่ตั้งแห่งโรคของคนประเทศนั้น เป็นสมุฏฐานเตโช
2. คนเกิดในประเทศที่เป็นน้ำกรวดทราย เรียกประเทศอุ่น ที่ตั้งแห่งโรคของประเทศนั้น เป็นสมุฏฐานอาโป ดีโลหิต
3. คนเกิดในประเทศที่เป็นน้ำฝนเปือกตม เรียกประเทศเย็น ที่ตั้งแห่งโรคของคนประเทศนั้น เป็นสมุฏฐานวาโย
4. คนเกิดในประเทศที่เป็นน้ำเค็มเปือกตม เรียกประเทศหนาว ที่ตั้งแห่งโรคของคนประเทศนั้น เป็นสมุฏฐานปถวี

จบประเทศสมุฏฐาน

จะกล่าวถึงสมุฏฐานตามลักษณะอาการของโรคต่อไป

บรรดาโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลาย ที่บังเกิดแก่บุคคล ก็ย่อมบังเกิด ณ ที่ทั่วไป ตามอวัยวะร่างกายที่ ได้ส่วนๆ ในอาการ 32 มีเกศา โลมา เป็นต้นนั้น เมื่อโรคบังเกิดขึ้นร่างกายส่วนหนึ่ง ส่วนใด ท่านเรียกว่าส่วนนั้นพิการ ดังนี้เรียกว่าบอกสมุฏฐาน คือ ชี้ที่เกิดของโรค ฝ่ายธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ซึ่งมีหน้าที่ต้องทำธุระให้แก่ร่างกายที่ท่านได้จำแนกไว้เป็นส่วนๆ นั้น เมื่อส่วนใดวิปริตผิดไปจากปกติ มีโรคภัยบังเกิดขึ้น ท่านก็เรียกว่าส่วนนั้นๆ พิการ บอกสมุฏฐานด้วย แต่การตรวจสมุฏฐานเพื่อให้รู้ว่าไข้ที่ป่วยรายนี้ๆ มีอะไรเป็นสมุฏฐานที่เกิดโรคนั้นๆ ท่านวางหลักไว้เป็นแบบสำหรับสอบสวนกันหลายทาง ธาตุทั้ง 4 ก็บอกสมุฏฐานได้อย่างหนึ่ง ตามหลักธาตุสมุฏฐาน ฤดู ดิน ฟ้า อากาศ บอกสมุฏฐานได้อย่างหนึ่ง ตามหลักอุตุสมุฏฐาน อายุของคนไข้บอกสมุฏฐาน เวลาที่คนไข้ป่วยและมีอาการปรวนแปรไปต่าง 1 บอกสมุฏฐานได้อย่างหนึ่งตามหลักกาลสมุฏฐาน ประเทศที่คนไข้เกิดและป่วย บอกสมุฏฐานได้อย่างหนึ่ง ตามหลักประเทศสมุฏฐาน ดังได้กล่าวมาในข้างต้นแล้วนั้นการที่แพทย์จะวางยาก็ต้องวางให้ถูกต้องตามสมุฏฐานนั้นๆ แต่การที่แพทย์ตรวจเห็นคนเจ็บมีอาการเช่นนั้นๆ แล้วก็เข้าใจว่าเป็นโรคนั้นๆ เช่น เป็นหวัด เป็นกษัย เป็นไข้ และวางยาอย่างนี้อย่างนั้นไปตามชื่อของโรค เช่นนี้ดูก็ยังไม่ตรงตามลักษณะสมุฏฐาน เพราะชื่อโรคนั้นๆ เป็นชื่อที่แพทย์สมมุติเรียกกันขึ้น และเรียกกันตามที่เคยพบเคยเห็นต่อๆ มา แต่โรคบางอย่าง

ที่นานๆ พบ หรือโรค 2 อย่างที่มีอาการคล้ายคลึงกัน แพทย์หลายคนเรียกชื่อไม่ตรงกัน เหตุฉะนั้นในการที่รักษาคนไข้จะอาศัยเชื่อเอาตามโรคที่ สมมุติเรียกกัน จะนับว่าเป็นหลักฐาน แน่นอนย่อมไม่ใคร่ได้ ถ้าจะรักษาให้ถูกต้องแม่ยำแล้ว ต้องตรวจตราพิจารณาตามสมุฏฐานนั่นแหละเป็นแม่นมั่นว่า อนึ่งในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ ท่านก็ไม่ใช้ชื่อโรคตามสมมุติ ท่านเรียกตามสมุฏฐานมาเป็นแบบอย่าง คือ เมื่อเห็นอาการว่าเป็นโรคที่ตับก็เรียกตับพิการ ที่ปอดก็เรียกว่าปอดพิการ หรือเป็นโรคเพื่อเสมหะก็เรียกว่าเสมหะพิการ ให้แพทย์ผู้ศึกษา ให้รู้อาการใช้ให้ตรงฉะนี้

บัดนี้จะได้ชี้แจง ถึงลักษณะอาการของโรค บอกสมุฏฐานตามหลักที่ท่านได้บัญญัติไว้ สำหรับเป็นเครื่องสำเหนียกของแพทย์ในการการตรวจไข้ อนึ่ง ขอชี้แจงไว้อีกหน่อยว่า บรรดาโรคที่มีประจำตัวมนุษย์อยู่บ่อยๆ นั้น โดยมากย่อมมีอยู่ใน 3 พวก คือ โรคเกิดเพื่อดี เพื่อเสมหะ และเพื่อลม ที่ได้กล่าวมาแล้วในสมุฏฐานธาตุ 3 นั้น เป็นมากกว่าอย่างอื่น

จะกล่าวด้วยธาตุสมุฏฐานพิการ

สมุฏฐานปถวีพิการ

1. เกศา พิการ ให้มีอาการเจ็บตามหนังหัวและผมร่วง
2. โลมา พิการ ให้มีอาการเจ็บตามผิวหนังและขนร่วง
3. นขา พิการ ให้มีอาการปวดที่โคนเล็บ บางทีทำให้เล็บถอด บางทีเป็นเม็ดเป็นหนองที่โคนเล็บ
4. ทันตา พิการ เป็นรำมะนาด เป็นฝีระนาด ฝีกราม ให้ปวดตามรากฟัน แมงกินฟัน
5. ตะโจ พิการ ให้คันตามผิวหนัง ให้รู้สึกกายสากตามผิวหนัง ให้แสบร้อนตามผิวหน้า
6. มังสำ พิการ ให้เนื้อเป็นผื่นแดงช้ำ และแสบร้อน เนื้อเป็นแผลเป็นไฝเป็นหูด เป็นพรายย้ำ
7. นหารู พิการ ให้รู้สึกตึงรัดผูกดวงใจ ให้สวิงสวาย และอ่อนหิว
8. อัฏฐิ พิการ ให้เจ็บปวดในแท่งกระดูก
9. อัฏฐิมิญชัง พิการ ให้ข้นให้เป็นไข แล้วมีอาการเป็น เหน็บ ชา
10. วักกำ พิการ ให้สะท้านร้อนสะท้านหนาว และเป็นโรค เช่น กษัยลม
11. หทยำ พิการ ให้เสียอารมณ์ ให้ใจน้อย มักขี้โกรธ ให้หิวโหย
12. ยกนำ พิการ ให้ตับโต ตับย้อย เป็นฝีที่ตับ ตับช้ำ
13. กิโลมกำ พิการ ให้อกแห้ง ให้กระหายน้ำ และเป็นโรค เช่น ริคสีดวงแห้ง
14. ปิหกำ พิการ ให้ขัดในอก ให้แน่นในอก ให้ห้องพอง ให้อ่อนเพลียกำลังน้อย
15. ปัปผาสำ พิการ ให้กระหายน้ำ ให้ร้อนในอก ให้หอบหนัก เรียกว่ากาฬขึ้นที่ปอด
16. อันตำ พิการ ให้ลงเป็นกำลัง ให้แน่น ให้ไส้ตีบ
17. อันตคุณำ พิการ ให้เรอให้หาว ให้อุจจาระเป็นโลหิต ให้มืดหน้าตามัว ให้เมื่อยบั้นเอว ให้เสียดสองราวข้าง ให้ร้อนท้อง ร้อนคอให้ตกอุจจาระเป็นหนอง
18. อุทรีย์ พิการ ให้ลงท้อง ให้จุกเสียด ให้พะอืดพะอม ให้สะอึก

19. กรีส์ พิการ ให้อุจจาระไม่ปกติ ธาตุเสียมักจะเนื่องมาแต่ตานขโมย และเป็นโรค เช่น ริคสีดวง

20. มัตถก มัตถลุงค์ พิการ ให้หูตึง ให้มัวตา ให้ลิ้นกระด้างให้คางแข็ง

สมุฏฐานอาโปพิการ

1. (ก) พัทธปิตตพิการ ให้มีอาการคลุ้มคลั่งเป็นบ้า

   (ข) อพัทธปิตตพิการ ทำให้ปวดศีรษะ ตัวร้อน สะท้านร้อน สะท้านหนาว ตาเหลือง ปัสสาวะเหลือง จับไข้

2. (ก) ศอเสมหะ พิการ ให้ไอเจ็บคอ คอแห้ง เป็นหืด

   (ข) อุรเสมหะ พิการ ให้ผอมเหลืองเป็นดาน เป็นเถาให้แสบในอก อกแห้ง

   (ค) คูถเสมหะ พิการ ให้ตกอุจจาระเป็นเสมหะ และโลหิต เช่น มูกเลือด

3. ปุพโพ พิการ ทำให้ไอเบื่ออาหาร ให้รูปร่างซูบผอม

4. โลหิตำ พิการ ให้ตัวร้อนเป็นไข้ให้คลั่งเพ้อ ให้ปัสสาวะแดง ให้เป็นเม็ดตามผิวหนัง เช่น เป็นประดงต่างๆ เป็นปานดำ ปานแดง และกาฬโรค เป็นต้น

5. เสโท พิการ ให้สวิงสวาย ให้ตัวเย็น ให้อ่อนอกอ่อนใจ

6. เมโท พิการ ให้ผุดเป็นแผ่นตามผิวหนัง และเป็นวง เป็นดวง ให้ปวดแสบปวดร้อนผิวหนัง เป็นน้ำเหลืองไหล

7. อัสสุ พิการ ให้ตาเป็นฝ้า น้ำตาไหล ตาแฉะ ตาเป็นต้อ

8. วสา พิการ ให้ผิวเหลือง ให้ตาเหลือง ให้ลงท้อง

9. เขโฬ พิการ ให้ผิวเหลือง ให้เจ็บคอเป็นเม็ดในคอและโคนลิ้น

10. สิงฆานิกา พิการ ให้ปวดในสมอง ให้ตามัว ให้น้ำมูกตก

11. ลสิกา พิการ ให้เจ็บตามข้อ และแท่งกระดูกทั้วตัว

12. มุตต์ำ พิการ ให้ปัสสาวะสีขาว สีเหลือง สีดำ สีแดง

สมุฏฐานวาโยพิการ

1. อุทธังคมาวาต พิการ ให้มือเท้าขวักไขว่ ร้อนในท้อง ทุรนทุราย หาวเรอเสมหะเฟ้อ

2. อโธคมาวาต พิการ ให้ยกมือและเท้าไม่ไหว ให้เมื่อยขบไปทุกข้อ

3. กุจฉิสยาวาต พิการ ให้ท้องลั่น ให้ดวงจิตสวิงสวาย ให้เมื่อยขบไปทุกข้อ

4. โกฏฐาสยาวาต พิการ ให้ขัดในอก ให้จุกเสียด ให้อาเจียน ให้คลื่นเหียน ให้เหม็นข้าว

5. อังคมังคานุสาริวาต พิการ ให้นัยน์ตาพร่าง ให้วิงเวียน ให้เจ็บสองหน้าขา ให้เจ็บตามกระดูกสันหลังอาเจียนแต่ลมเปล่า กินอาหารไม่ได้ สะบัดร้อนสะบัดหนาว

6. อัสสาสปัสสาสะวาต พิการ ให้หายใจสั้นเข้าจนไม่ออกไม่เข้า

สมุฏฐานเตโชพิการ

1. สันตัปปัค์คี พิการ ทำให้กายเย็นชืด
2. ปริณามัค์คี พิการ ให้ขัดข้อมือข้อเท้า เป็นมองคร่อ คือ ปอดเป็นหวัด ให้ไอ ปวดฝ่ามือฝ่าเท้า ให้ท้องแข็ง ให้ผะอืดผะอม
3. ชิรณัคคี พิการ ทำให้กายไม่รู้สึกสัมผัส ชิวหาไม่รู้รส ตึง หน้าผากตึง อาการเหล่านี้เปลี่ยนไปเปลี่ยนมาได้
4. ปริทัยหัค์คี พิการ ทำให้ร้อนภายในภายนอก เย็นมือ เย็นเท้า เหงื่อออก

จบธาตุสมุฏฐานพิการ

เมื่อได้กล่าวมาในสมุฏฐานทั้ง 5 ว่าเป็นที่ตั้งที่เกิดของโรคแล้วบัดนี้จะขอกล่าวถึงกิริยาอาการความประพฤติของมนุษย์ที่จะทำให้โรคบังเกิดขึ้นต่อไปโดยสังเขป คือว่ามนุษย์เราจะต้องประพฤติในธาตุ ซึ่งอยู่ในร่างกายของตนให้สม่ำเสมอไม่ควรจะฝ่าฝืนร่างกายปกติไป ความที่ฝ่าฝืนร่างกายนั้น คือ

1. อาหารเป็นสิ่งสำคัญสำหรับเลี้ยงร่างกายแต่ถ้าไม่ระวังในการบริโภค การบริโภคมากเกินกว่าปกติ โดยไม่รู้ประมาณในอาหารหรือตนเคยบริโภคเพียงไร แต่บริโภคน้อยกว่าที่เคยหรืออาหารนั้นเป็นของบูดของเสีย และที่ควรจะทำให้สุกเสียก่อนแต่ไม่ทำให้สุกหรือของที่มีรสแปลกกว่าที่ตนเคยบริโภค ก็บริโภคจนเหลือเกิน ไม่ใช่ชิมแต่พอรู้รส และบริโภคอาหารไม่ตรงกับเวลาที่เคย เช่น ตอนเช้าเคยบริโภคอาหารไม่ได้บริโภค ปล่อยให้ล่วงเลยไปจนเวลาบ่าย การที่บริโภคอาหารโดยอาการต่างๆ นี้ ย่อมทำให้ปกติธาตุในกายแปรไป โรคก็มีขึ้นในกายจัดได้ชื่อว่า โรคเกิดเพราะอาหาร

2. อิริยาบถ มนุษย์ทั้งหลายควรใช้อิริยาบถให้ผลัดเปลี่ยนกันตามปกติ 4 อย่าง คือ นั่ง นอน ยืน เดิน ถ้าอย่างใดอย่างหนึ่งมากไป ไม่ใช่ร่างกายเส้นเอ็นให้ผลัดเปลี่ยนไปบ้าง เส้นเอ็นก็จะแปรไปจากเป็นปกติ ทำให้เกิดโรคได้ นี่วัดได้ ชื่อว่าโรคเกิดเพราะอิริยาบถ

3. ความร้อนและเย็น บุคคลที่เคยอยู่ในที่ร้อน ไปถูกความเย็นมากไปก็ดี หรือเคยอยู่ในที่เย็น ไปถูกความร้อนมากไปก็ดีเช่นเคยอยู่ในร่ม ต้องออกไปกลางแจ้ง เวลาแดดร้อนไม่มีอะไรกำบังหรือไม่มีพอที่จะกำบังได้ก็ดี เคยอยู่ในที่เปิดเผย ต้องไปอยู่ในที่อับอบอ้าวร้อนมากไปก็ดีหรือผู้ที่ต้องไปถูกฝนถูกน้ำค้างและลงไปแช่อยู่ในน้ำนานๆ ก็ดี เหตุเหล่านี้ย่อมทำให้เกิดโรคได้นี่จัดได้ชื่อว่า โรคเกิดเพราะความร้อน

4. อดนอน อดข้าว อดน้ำ เมื่อถึงเวลานอนไม่นอน ต้องทรมานอยู่จนเกินกว่าเวลาอันสมควรหรือถึงเวลากินข้าวแต่ไม่ได้กิน โดยที่มีเหตุจำเป็นต้องอด อยากกินน้ำไม่ได้กิน ต้องอดต้องทนไปย่อมเป็นเหตุให้เกิดโรคได้ นี่จัดได้ชื่อว่า โรคเกิดเพราะอดนอน อดข้าว อดน้ำ

5. กลั้นอุจจาระ ปัสสาวะ ตามธรรมดา อุจจาระ ปัสสาวะเมื่อถึงคราวจะตกแต่กลั้นไว้ไม่ให้ตก ปล่อยให้ล่วงเลยเวลาไปมากกว่าสมควร ก็แปรปรวนไปจากความเป็นปกติ ย่อมทำให้ธาตุในกาย แปรปรวนไปด้วยเป็นหนทางทำให้เกิดโรคได้ นี่จัดได้ชื่อว่าโรคเกิดเพราะกลั้นอุจจาระ ปัสสาวะ

6. ทำการเกินกำลังกาย คือ ทำการยกแบกหามหิ้วฉุดลากของที่หนักเกินกว่ากำลังแรงของตนจะทำได้ก็ดี หรือวิ่งกระโดดด้วยออกกำลังกาย ย่อมทำให้เกิดโรคได้ นี่จัดได้ชื่อว่าโรคเกิดเพราะทำการเกินกำลัง

7. ความเศร้าโศกเสียใจ บุคคลที่มีความทุกข์ร้อนมาถึงตัวก็เศร้าโศกเสียใจ จนถึงแก่ลืมความสุขสำราญที่เคยมีเคยเป็นมาแต่ก่อนเสีย ที่สุดอาหารที่บริโภคเคยมีรส ก็เสื่อมถอยหรือละเลยเสียก็มี เมื่อเป็นเช่นนี้ น้ำเลี้ยงร่างกายที่ผ่องใสก็ขึ้นมัว เหือดแห้งไป ก็ย่อมจะให้เกิดมีโรคขึ้นในกายได้ นี่ชื่อว่าโรคเกิดเพราะความเศร้าโศกเสียใจ

8. โทสะ บุคคลที่มีโทสะอยู่เสมอ ไม่มีสติที่ยึดหน่วงไว้ได้ ย่อมทำกิริยาฝ่าฝืนร่างกาย ละทิ้งร่างกาย หรือทุบตีตัวเอง เช่นนี้ก็ทำให้เกิดโรคได้นี่ชื่อว่าโรคเกิดเพราะโทสะ

ข้อความที่ได้อธิบายมาตั้งแต่ต้นจนปลายนี้ ควรผู้ที่จะเป็น หมอ เอาใจใส่ศึกษาไว้เป็นหมอ เอาใจใส่ศึกษาไว้เป็นความรู้ชั้นต้น

หมวดที่ 2 ว่าด้วยรู้จักชื่อโรค

หมอจะต้องรู้จักชื่อของโรค คนไข้ที่มีอาการป่วยเช่นนั้น หมอ ทั้งหลายได้สมมุติชื่อไว้ว่าเป็นโรคนี้ๆ มีโรคหวัด โรคไอ โรคไข้ โรคลม เป็นต้น และชื่อของโรคต่างๆ อีกอเนกประการที่มีแจ้งอยู่ใน คัมภีร์แพทย์ศาสตร์ทั้งปวง ที่ท่านได้กำหนดบัญญัติตั้งแต่ชื่อของโรคไว้

แต่ความที่เป็นจริงนั้น ชื่อของโรคนี้ก็คือหมอผู้รักษาพยาบาล โรคนั้นเองให้ชื่อไว้ เพื่อจะให้เป็นที่กำหนดรู้กันได้ว่า อาการอย่างนั้นๆ เป็นชื่อโรคนี้ๆ อาการอย่างนี้ๆ เป็นชื่อโรคนั้นๆ ชื่อของโรคทั้งปวงจะมีชื่อได้ก็ด้วยสมมุตินั้นเอง

แต่ในคัมภีร์โรคนิทานนั้น ท่านมิได้กล่าวชื่อโรคเลยว่าชื่ออะไร ท่านกล่าวแต่ชื่อของธาตุว่า ธาตุนั้นชื่อนั้นวิการ หรือแตกไปแต่ละ อย่างละสิ่ง จึงมีอาการและประเภทต่างๆ ให้มนุษย์ได้ความป่วยเจ็บ เพราะเช่นนั้นความป่วยเจ็บนี้ใช่อื่นไกล คือธาตุ ทั้ง 4 ซึ่งได้แจกออกเป็น ธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 ธาตุไฟ 4 รวมเป็น 42 ประการ ซึ่งได้จำแนกไว้ในสมุฏฐานแล้วนั้นนี้เอง เมื่อวิการหรือแตกไปจึงทำให้มนุษย์มีความป่วยด้วยเหตุนี้

ถ้าจะเรียกชื่อของโรคให้ตรงกับความที่เป็นจริงแล้วก็ต้อง เรียกชื่อของธาตุ 42 ประการนั้นมาเป็นชื่อของโรค ว่าเป็นโรคเกศาวิการ โรคทันตาวิการ โรคเสมหะวิการ โรคโลหิตวิการ ดังนี้เพราะคำที่ว่านั้นก็คือธาตุวิการ อนึ่ง ถ้าจะเรียกชื่อของโรคให้รวบรัดย่นชื่อลง แต่น้อยแล้วก็คงมีชื่ออยู่เพียง 5 ชื่อ ตามฐานที่ตั้งของโรคในเบญจอินทรีย์นี้จักขุโรโค 1 โสตโรโค 1 ฆานโรโค 1 ชิวหาโรโค 1 กายโรโค 1 เป็น 5 ชื่อด้วยกัน

จักขุโรโค นั้นคือ โรคซึ่งเป็นขึ้นที่ตา สามัญชนสมมุติชื่อว่า เป็นตาแดง ตาแฉะ เป็นตาริดสีดวง เป็นต้น

โสตโรโค นั้นคือ โรคซึ่งเป็นขึ้นที่หู สามัญชนสมมุติชื่อว่า เป็นหูหนวก เป็นฝีในหู

ฆานโรโค นั้นคือ โรคซึ่งเป็นขึ้นที่จมูก สามัญชนสมมุติชื่อว่า เป็นริคสีดวงจมูก

ชิวหาโรโค นั้นคือ โรคซึ่งเป็นที่ลิ้น สามัญชนสมมติชื่อว่า เป็นลิ้นแตก เป็นลิ้นเปื่อย

กายโรโค ซึ่งเป็นโรคขึ้นที่ตัวนั้น กายโรโค นี้แบ่งออก เป็น 2 คือ พหิทธโรโค 1 อันตโรโค 1

พหิทธโรโค นั้นขึ้นภายนอกกาย สามัญชนสมมุติชื่อว่า เป็นเกลื้อน มะเร็ง เป็นคุดทะราด เป็นเรื้อน เป็นกุฏฐัง หรือ เป็นแผลต่างๆ ซึ่งปรากฏออกมานอกกาย

อันตโรโค นั้น คือ โรคเป็นขึ้นภายในกาย สามัญชนสมมุติขึ้นว่า เป็นไข้ เป็นลม เป็นดาน เป็นเถา เป็นจุกเสียด เป็นแน่นเฟ้อ เป็นบิด เป็นป่วง เป็นฝีในท้องฐานหนึ่ง รวมที่ตั้งของโรค 5 ฐาน เพราะโรคทั้งปวงตั้งขึ้นได้ก็ต้องอาศัยในเบญจอินทรีย์ทั้ง 5 เป็นที่ตั้ง จึงได้มีนามสมมุติเมื่อภายหลัง หมอจึงเรียกชื่อของโรค นั้นตามความที่สมมุติกันมา จึงได้จัดว่านามโรค คือ ชื่อของความไข้เจ็บทั้งปวง

ชื่อของโรคทั้งปวงนั้น จะถือเอาชื่อที่เรียกกันคำเดียวเป็นแน่นักไม่ได้ เพราะเป็นชื่อสมมุติย่อมจะเรียกชื่อต่างๆ กันบ้าง แล้วแต่หมู่บ้านและประเทศ เช่น โรคมีอาการเช่นเดียวกัน แต่ชาวเหนือเรียกชื่ออย่างหนึ่ง ชาวใต้เรียกชื่ออย่างหนึ่ง ในคัมภีร์เรียกชื่ออย่างหนึ่ง แต่เป็นโรคอย่างเดียวกันนั่นเอง ข้อนี้ไม่ต้องคิดแก้ไขอะไรในเรื่องชื่อโรค เป็นหน้าที่ของหมอที่จะสำเหนียกเรียกอนุโลมตามสมมุติได้ในเวลาที่รักษาไข้ในหมู่ชนนั้นๆ

อนึ่ง ขอแนะนำให้ผู้ที่จะศึกษาวิชาเป็นหมอ ให้พึงกำหนดรู้ลักษณะและอาการต่างๆ ในประเภทไข้พิษ ไข้เหนือ ไข้กาฬทั้งปวง ที่เรียกกันมาแต่โบราณว่า ไข้ตักศิลา บัดนี้เรียกกาฬโรค อันมีแจ้ง อยู่ในคัมภีร์ตักศิลาซึ่งได้พิมพ์ไว้ในแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2 หน้า 306 นั้นแล้ว ให้หมอพึงพิจารณาดู และกำหนดไว้ให้แม่นยำ เพราะไข้เหนือ ไข้พิษ ไข้กาฬ เหล่านี้เป็นไข้อันสำคัญ ข้อความดังอธิบายมา
ในความรู้หมวดที่ 2 แต่ต้นจนปลายนี้จัดว่ารู้จักชื่อของโรค

จบความหมวดที่ 2

หมวดที่ 3 ว่าด้วยรู้จักยาสำหรับแก้โรค

หมอจะต้องรู้สรรพสิ่งต่าง ๆ ซึ่งสำหรับจะได้เอามาปรุงเป็นยาแก้โรค การที่จะรู้จักยานั้นต้องรู้จัก 4 ประการ คือ

1. รู้จักยา
2. รู้จักสรรพคุณยา
3. รู้จักเครื่องยาที่มีชื่อต่างกันรวมเรียกเป็นชื่อเดียว
4. รู้จักการปรุงยาที่ประสมใช้ตามวิธีต่าง ๆ

1. รู้จักตัวยานั้น ให้รู้จัก 5 ประการ คือให้รู้จักรูป รู้จักสี รู้จักกลิ่น ให้รู้จักรส ให้รู้จักชื่อ ในเภสัชวัตถุ 3 จำพวก คือ
   1. พืชวัตถุ พรรณไม้ พรรณหญ้า เครือเถา
   2. สัตว์วัตถุ เครื่องอวัยวะของสัตว์
   3. ธาตุวัตถุ แร่ธาตุต่างๆ

1. พรรณไม้ให้รู้จักว่า ไม้อย่างนี้ ดอก เกษร ผล เมล็ด กะพี้ ยาง แก่น ราก มีรูปอย่างนั้น มีสีอย่างนั้น มีรสอย่างนั้น ชื่อว่าอย่างนั้น พรรณหญ้าและเครือเถา ก็ให้รู้อย่างเดียวกัน

2. ส่วนเครื่องอวัยวะของสัตว์ก็ให้รู้เป็นต้นว่า ขน หนัง เขา นอ งา เขี้ยว ฟัน กราม กีบ กระดูก ดี มีลักษณะ รูป สี กลิ่น รส อย่างนั้น ๆ เป็นกระดูกสัตว์อย่างนี้ ๆ เป็นเขาสัตว์อย่างนั้น ๆ เป็นต้น

3. ส่วนแร่ธาตุต่าง ๆ ก็ให้รู้จักลักษณะรูป สี กลิ่น รส และชื่อเช่นกัน เป็นต้นว่าการะบูน ดินประสิว กำมะถัน จุนสี เหล่านี้ ต่างก็มีรูป รส กลิ่น เป็นอย่างหนึ่ง

การที่จะรู้จักตัวยาว่า สิ่งอันใดมี รูป สี กลิ่น รส อย่างไร นั้น ต้องรู้จักด้วยการดูของจริงที่มีอยู่เป็นตัวอย่างในโรงเรียนก็ดี ต้นไม้ซึ่งมีอยู่ในสวนยาหรือที่อื่นๆ ซึ่งเป็นของสดก็ดี จะต้องเรียนให้รู้ ของจริงทั้งแห้งทั้งสด และจดจำไว้ให้รู้ชำนาญ ยังของสิ่งเดียวเป็นต้นว่าพรรณไม้อย่างหนึ่งในประเทศนี้ เรียกชื่ออย่างนี้ ครั้นพบในประเทศอื่นเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่ง เช่นนี้เป็นหนทางที่ผู้ศึกษาจะต้องซอกแซกหาความรู้ความชำนาญในตนเอง จึงจะมีความรู้ยิ่งขึ้นไป

2. รู้จักสรรพคุณยานั้น ท่านกล่าวเอารสยา ๓ อย่างขึ้นตั้งเป็นประมาณ คือ ยารสเย็น จำพวกหนึ่ง ยารสร้อน จำพวกหนึ่ง ยารสสุขุมจำพวกหนึ่ง จะกล่าวไว้พอเป็นสังเขปดังนี้ คือ

1) ยารสเย็น ได้แก่ยาที่เข้าใบไม้ (ที่ไม่ร้อน) เกสร ดอกไม้ สัตตเขา เนาวเขี้ยว และของที่เผาเป็นถ่านแล้วปรุงเป็นยา เช่น ยามหานิล ยามมหากาฬ สำหรับแก้ในทางเตโช เป็นต้น

2) ยารสร้อน ได้แก่ยาที่เข้าเบญจกูล ตรีกฎก หัศคุณ ขิง ข่า ปรุงเป็นยา เช่น ยาเหลืองทั้งปวง สำหรับแก้ทางวาโย เป็นต้น

3) ยารสสุขุม ได้แก่ยาทีเข้าโกฐ เทียน กฤษณา กะลำพัก ชะลูด อบเชย ขอนดอก แก่นจันทน์เทศ เป็นต้น ปรุงเป็นยา เช่น ยาหอมทั้งปวง สำหรับแก้ทางโลหิต เป็นต้น

อีกทางหนึ่งท่านจำแนกตามรส เป็น 9 รส คือ

1. รสฝาด	สำหรับสมาน
2. รสหวาน	สำหรับซึมซาบไปตามนื้อ
3. รสเมาเบื่อ	แก้พิษ
4. รสขม	แก้ทางโลหิต
5. รสเผ็ดร้อน	แก้ลม
6. รสมัน	ชอบแก้เส้นเอ็น
7. รสหอมเย็น	ทำให้ชื่นใจ
8. รสเค็ม	ซาบไปตามผิวหนัง
9. รสเปรี้ยว	กัดเสมหะ

ตามตำราเป็น 9 รส ฉะนี้ แต่ควรเติมรสอีกรสหนึ่ง คือรสจืด แก้ทางปัสสาวะด้วย

ยังอีกทางหนึ่ง ท่านจัดตามธาตุทั้ง 4 คือว่าธาตุอย่างนั้น พิการใช้ยารสนั้นๆ แก้ถูกโรค ดังนี้ คือ

1. โรคที่เกิดเพื่อปถวี พิการ ชอบยารสฝาค รสเค็ม หวาน รสมัน
2. โรคที่เกิดเพื่ออาโป พิการ ชอบยารสขม รสเปรี้ยว เมาเบื่อ
3. โรคที่เกิดเพื่อเตโช พิการ ชอบยารสจืด รสเย็น
4. โรคที่เกิดเพื่อ วาโย พิการ ชอบยารสสุขุม รสเผ็ดร้อน

การที่จะสอนสรรพคุณยาทั้งปวงเหล่านี้ ให้พิสดารละเอียดไปนั้น เป็นการยาก จึงนำมากล่าวไว้พอเป็นที่สังเกตุ ผู้ศึกษาจะต้องเรียนจากคัมภีร์ใหญ่ คัมภีร์สรรพคุณ เป็นต้น จึงจะได้ความรู้กว้างขวางต่อไป

3. รู้จักเครื่องยาที่มีชื่อต่างกันรวมเรียกเป็นชื่อเดียวนั้น ยาเหล่านี้ท่านจัดไว้เป็นหมวดๆ ตามพิกัด จะนำมากล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างดังนี้

หมวดของ 2 สิ่ง

ทเวคันธา คือ รากบุนนาค รากมะทราง

ทเวตรีคันธา ของ 2 สิ่ง ๆ ละ 3 ดอกบุนนาค แก่นบุนนาค รากบุนนาค, ดอกมะทราง แก่นมะทราง รากมะทราง

หมวดของ 3 สิ่ง

ตรีสุคนธ์ คือ รากอบเชยเทศ รากอบเชยไทย รากพิมเสนต้น

ตรีผลา คือ ผลสมออัพพยา ผลสมอพิเภก ผลมะขามป้อม

ตรีกฎุก คือ เมล็ดพริกไทย ดีปลี เง่าขิง

ตรีสาร คือ รากช้าพลู รากเจตมูลเพลิง เถาสะค้าน

ตรีธารทิพย์ คือ รากไทรย้อย รากราชพฤกษ์ รากมะขามเทศ

ตรีสุรผล คือ สมุลแว้ง เนื้อไม้ เทพทาโร

ตรีผลธาตุ คือ รากกะทือ รากไพล รากตะไคร้หอม

ตรีสันนิบาตผล คือ ดีปลี รากกะเพรา รากพริกไทย

ตรีกันสวาต คือ ผลเร่วใหญ่ ผลจันทน์ กานพลู

ตรีกาฬพิษ คือ รากกระชาย รากข่า รากกะเพรา

ตรีทิพยรส คือ โกฐกระดูก กะลำพัก ขอนดอก

ตรีญาณรส คือ ไส้หมาก รากสะเดา เถาบอระเพ็ด

ตรีเพชรสมคุณ คือ ว่านหางจระเข้ ฝักราชพฤกษ์ รงทอง

ตรีฉินทลามกา คือ โกฐน้ำเต้า สมออัพยา รงทอง

ตรีเกษรมาศ คือ เปลือกฝิ่นต้น เกษรบัวหลวง ผลมะตูมอ่อน

ตรีอมฤต คือ รากมะกอก รากกล้วยตีบ รากกะดอม

ตรีสัตกุลา คือ เทียนดำ ผักชีลา ขิงสด

ตรีทุรวสา คือ เมล็ดโหระพาเทศ ผลกะวาน ผลราชดัด

ตรีเสมหะผล คือ ผลช้าพลู รากดีปลี รากมะกล่ำเครือ

ตรีปิตตะผล คือ เจตมูลเทศ รากกะเพรา ผักแพวแดง

ตรีวาตะผล คือ ผลสะค้าน รากข่า รากพริกไทย

หมายเหตุ พวกยาตรีพิกัด คือพิกัดยาหมวดของ 3 สิ่งนี้ พิมพ์ตรวจพบว่า ในหนังสือเวชศึกษากับในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน มีตัวยาต่างกันอยู่ 2 พิกัด คือ พิกัดตรีทิพยรส กับ ตรีสุคนธ์ จึงได้คัดเอาพวกตรีพิกัด จากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพิมพ์ไว้ให้ท่านผู้รู้และนักศึกษาพิจารณาดูดังต่อไปนี้ คือ

ตรีกฎุก ของเผ็ดร้อนสามชนิด คือ พริกไทย ดีปลี ขิงแห้ง

ตรีกาฬพิษ, พิษกาฬสามอย่าง คือ กระชาย รากข่า รากกะเพรา

ตรีเกษรมาศ, เกษรทองสามอย่าง คือ ผลมะตูมอ่อน เปลือกฝิ่น เกษรบัว

ตรีกันสวาต, กลิ่นแก้ลมสามอย่าง คือ ผลเร่วใหญ่ ผลจันทน์เทศ กานพลู

ตรีฉินทลามกา, ของแก้ลามกให้ขาดไป สามอย่าง คือ โกฐน้ำเต้า สมอไทย รงทอง

ตรีชาต, วัตถุสาม คือ ดอกจันทน์ กระวาน อบเชย

ตรีญาณรส, รสสำหรับรู้สามอย่าง คือ ไส้หมาก รากสะเดา เถาบอระเพ็ด

ตรีทิพยรส, รสทิพย์สามอย่าง คือ โกฐกระดูก เนื้อไม้ อบเชยไทย

ตรีทุรวสา, ของแก้มันเหลวเสียสามอย่าง คือ เมล็ดโหระพา ผลกะวาน ผลราชดัด

ตรีเทวตรีคันธา, กลิ่นสามสองสาม (ศัพท์คัมภีร์แพทย์) คือ แก่น ดอก ราก แห่งมะซาง และบุนนาค (บางแห่งเขียน ทเวติคันธา, ทเวตรีคันธา ก็มี)

ตรีธารทิพย์, ของทิพย์ที่ทนสามอย่าง คือ รากไทยย้อย รากราชพฤกษ์ รากมะขามเทศ

ตรีปิตตะผล, ผลแก้ลมสามอย่างคือ รากเจตมูลเพลิง รากกะเพรา ผักแพวแดง

ตรีผลธาตุ, ผลแก้ธาตุสามอย่าง คือ เหง้ากะทือ เหง้าไพล หัวตะไคร้หอม

ตรีผลสมุฏฐาน, ที่เกิดแห่งผลสามอย่าง คือ ผลมะตูม ผลยอ ผลผักชีลา

ตรีผลา, ชื่อผลไม้สามอย่างประกอบขึ้นใช้ในตำรายา คือ สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม

ตรีพิษจักร, จักรพิษสามอย่าง คือ กานพูล ผักชีล้อม ผลจันทน์เทศ

ตรีเพชรสมคุณ, คุณเสมอเพชรสามอย่าง คือ ว่านหางจระเข้ ฝักราชพฤกษ์ รงทอง

ตรีมธุรส, ของมีรสดีสามอย่าง คือ น้ำตาล น้ำผึ้ง น้ำมันเนย

ตรีวาตะผล, ผลแก้ลมสามอย่าง คือ ผลสะค้าน รากพริกไทย เหง้าข่า

ตรีสมอ, สมอสามอย่าง คือ สมอไทย สมอพิเภก สมอเทศ

ตรีสัตกุลา, ตระกูลอันสามารถสามอย่าง คือ เทียนคำ ผักชีลา ขิงสด

ตรีสันนิบาตผล, ผลแก้สันนิบาตสามอย่าง คือ ผลดีปลี รากกะเพรา พริกไทย

ตรีสาร, แก่นสามอย่าง คือ แสมสาร แสมทะเล ขี้เหล็ก หรืออีกอย่างหนึ่งแปลว่า รสสามอย่าง เป็นคำแพทย์ใช้ในตำรายา คือ เจตมูลเพลิง สะค้าน ช้าพลู

ตรีสินธุรส, รสน้ำสามอย่าง คือ รากมะตูม เทียนขาว น้ำตาลกรวด

ตรีสุคนธ์, กลิ่นหอมสามอย่าง คือ ใบกะวาน อบเชยเทศ รากพิมเสน

ตรีสุรผล ยามีรสกล้าสามอย่าง คือ สมุลแว้ง เนื้อไม้ เทพทาโร

ตรีเสมหะผล, ผลแก้เสมหะสามอย่าง คือ ผลช้าพลู รากดีปลี รากมะกล่ำ

ตรีอมฤต, ของไม่ตายสามอย่าง คือ รากกล้วยตีบ รากกระดอม รากมะกอกป่า

ตรีอากาศผล, ผลแก้อากาศธาตุสามอย่าง คือ ขิง กระลำพัก อบเชยเทศ

ที่คัดจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถานมีเพียงเท่านี้

หมวดของ 4 สิ่ง

จตุกาลธาตุ คือ ว่านน้ำ รากเจตมูลเพลิง รากแคแตร รากนมสวรรค์
จตุทิพคันธา คือ รากชะเอมเทศ รากมะกล่ำเครือ ดอกพิกุล
จตุผลาธิกะ คือ ผลสมออัพยา ผลสมอพิภก ผลมะขามป้อม ผลสมอเทศ
จตุวาตะผล คือ รากขิง กะลำพัก อบเชยเทศ โกฐหัวบัว

หมวดของ 5 สิ่ง

เบญจกูล คือ รากช้าพลู เถาสะค้าน ผลดีปลี เหง้าขิงแห้ง รากเจตมูลเพลิง
เบญจกูลผลธาตุ คือ หัวรากลังกา หัวแห้วหมู หัวหญ้าชันกาด หัวเปราะ หัวเต่าเกียด
เบญจมูลน้อย คือ หญ้าเกล็ดหอยทั้งสอง รากระหุ่งแดง รากมะเขือขื่น รากมะอึก
เบญจมูลใหญ่ คือ รากมะตูม รากลำใย รากเพกา รากแคแตร รากคัดลิ้น
ทศมูลใหญ่ คือ เอาเบญจมูลน้อย เบญจมูลใหญ่ รวมกันเข้า
เบญจโลกวิเชียร คือ รากมะเดื่ออุทุมพร รากคนทา รากท้าวยายม่อม รากหญ้านาง รากชิงชี่
เบญจโลธิกะ คือ จันทน์แดง จันทน์ขาว จันทน์ชะมด เนระพูสี มหาสดำ

หมวดของ 7 สิ่ง

สัตตเขา คือ เขาควาย เขาเลียงผา เขากวาง เขาวัว เขากะทิง เขาแพะ เขาแกะ
ปรเมหะ คือ ต้นก้นปิด ตำแยทั้ง 2 ผลกะวาน โกฐกระดูก ผลรักเทศ ตรีผลาวะสัง

หมวดของ 9 สิ่ง

เนาวเขี้ยว คือ เขี้ยวสุกร เขี้ยวหมี เขี้ยวเสือ เขี้ยวแรด ช้าง (งา) เขี้ยวสุนัขป่า เขี้ยวปลาพะยูน เขี้ยวจระเข้ เขี้ยวเลียงผา

หมวดของ 10 สิ่ง

ทศกุลาผล คือ ผลเร่วทั้ง 2 (คือเร่วน้อยเร่วใหญ่) ผลผักชี 2 (ผักชีลา ผักชีล้อม) ชะเอมเทศทั้ง 2 (ชะเอมเทศ ชะเอมไทย) อำพันทั้ง 2 (อำพันทอง อำพันขี้ปลา) อบเชยทั้ง 2 (อบเชยเทศ อบเชยไทย)

ยังเรียกชื่อตามพิกัดดังนี้อีก

เบญจโลหะ 5 คือ รากทองกวาว รากทองหลางน้ำ รากทองหลางใบมน รากทองพันชั่ง รากทองโหลง
สัตตโลหะ 7 ใช้จำนวน 5 อย่างคือเบญจโลหะแล้ว เติมอีก 2 คือ รากฟักทอง และต้นใบทอง
เนาวโลหะ 9 ใช้จำนวน 7 อย่างข้างบนแล้วเติมอีก 2 คือ ต้นทองเครือ จำปาทอง
เบญจโกฐ 5 คือ โกฐหัวบัว โกฐสอ โกฐเขมา โกฐเชียง โกฐจุฬาลำพา

สัตตโกฐ 7 คือ จำนวน 5 อย่างข้างบนแล้ว เติมอีก 2 คือ โกฐกระดูก โกฐก้านพร้าว

เนาวโกฐ 9 ให้ใช้จำนวน 7 อย่างข้างบนแล้ว เติมอีก 2 คือโกฐพุงปลา โกฐชฎามังสี

โกฐพิเศษ ใช้จำนวน 8 อย่างข้างบนแล้ว เติมอีก 3 คือ โกฐกะกลิ้ง (เดี๋ยวนี้พากันเรียกมากว่า กกลิง) โกฐกักกรา โกฐน้ำเต้า

เทียนทั้ง 5 คือ เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน

เทียนทั้ง 7 ใช้จำนวน 5 อย่างข้างบนแล้ว เติมอีก 2 คือ เทียนเยาวพานี เทียนสัตตบุษย์

เทียนทั้ง 9 ใช้จำนวน 7 อย่างข้างบนแล้ว เดิมอีก 2 คือ เทียนตากบ เทียนเกล็ดหอย

เทียนพิเศษ ใช้จำนวน 5 อย่าง คือเทียนทั้ง 9 แล้ว เติมอีก 3 คือ เทียนหลอด เทียนขม เทียนแกลบ

บัวน้ำทั้ง 5 คือ สัตตบุษย์ สัตตบรรณ ลินจง จงกลนี นิลุบล

บัวพิเศษ (เฉพาะ 6 อย่าง) คือ บัวหลวงทั้ง 2 (ขาวแดง) สัตตบงกชทั้ง 2 (ขาว แดง) บัวเผื่อน บัวขม

โหราทั้ง 5 คือ โหราอมฤต โหรามิกสิงคลี โหราเท้าสุนัข โหราบอน โหราเดือยไก่

โหราพิเศษ (เฉพาะ 6 อย่าง) คือ โหราผักกูด โหราข้าวเหนียว โหราเขาเนื้อ โหราเขากระบือ โหราใบกลม โหรามหุรา

เกลือทั้ง 5 คือ เกลือสินเธาว์ เกลือพิก เกลือฟอง เกลือสมุทรี

เกลือพิเศษ (เฉพาะ 7 อย่าง) คือ เกลือสุญจระ เกลือเยาวกาษา เกลือวิทู เกลือด่างคลี เกลือกะตังมูตร เกลือสมุทร เกลือสุวสา ชื่อเครื่องยาทั้งปวงซึ่งรวมเป็นพวก ๆ เช่นนี้ ใช่ว่าต้องใช้ทั้งหมดด้วยทุกคราวเมื่อไร ต้องสุดแต่ในตำราจะบอกไว้ว่าอะไรที่ไม่ใช่ตามพิกัดก็มี ที่วางพิกัดไว้นี้ประสงค์จะเรียกชื่อให้สั้น ไม่ต้องจาระไนให้เปลืองเวลา ในยาที่ต้องใช้ของมีชื่อข้างต้นสิ่งเดียวรวมกันหลาย ๆ อย่างเท่านั้น ชื่อและพิกัดเครื่องยานี้ ผู้ที่ศึกษา วิชาแพทย์ จะเป็นจะต้องเรียนรู้และจำให้ได้ มิฉะนั้นถ้าพบตำรา บอกว่าให้ใช้อย่างนั้นอย่างนี้เป็นต้นว่า ตรีกฎุก เบญจโลหะ ก็จะไม่รู้ว่าอะไรบ้าง พิกัดเครื่องยาเหล่านี้มีมากมายนัก ให้ดูในคัมภีร์สรรพคุณและสมุฏฐานวินิจฉัยนั้นต่อไปเถิด

4. รู้จักการปรุงยาที่ประสมใช้ตามวิธีต่าง ๆ นั้นมีหลายวิธีท่านได้แสดงไว้ดังต่อนี้

1. ยาตำเป็นผงแล้ว ปั้นเป็นลูกกลอนกลืนกิน
2. ยาตำเป็นผงแล้ว บดให้ละเอียด ละลายน้ำกิน
3. ยาสับเป็นท่อนเป็นชิ้น บรรจุลงในหม้อเติมน้ำต้มรินแต่น้ำกิน
4. ยาดอง แช่ด้วยน้ำท่า หรือสุรา แล้วรินแต่น้ำกิน
5. ยากัดด้วยเหล้า แอลกอฮอล์ และหยดลงในน้ำเติมน้ำกิน
6. ยาเผาให้เป็นถ่าน เอาด่างแช่น้ำไว้ แล้วรินแต่น้ำกิน
7. ยาเผาหรือคั่วไหม้ ตำเป็นผงบดให้ละเอียด ละลายน้ำกระสายต่าง ๆ กิน
8. ยากลั่นเอาน้ำเหงื่อ เช่น กลั่นสุรา เอาน้ำเหงื่อกิน
9. ยาประสมแล้ว ห่อผ้าบรรจุลงในกลักแล้วเอาไว้ใช้ดม
10. ยาประสมแล้ว ตำเป็นผงกวนให้ละเอียด ใส่กล้องเป่าทางนาสิก และในคอ เช่น ยานัดถ์
11. ยาหุงด้วยน้ำมัน เอาน้ำมันใสกล้องเป่าบาดแผล

12. ยาประสมแล้ว ติดไฟใช้ควันใส่กล้องเป่าบาดแผลและฐานฝี
13. ยาประสมแล้ว มวนเป็นบุหรี่สูบเอาควัน เช่น บุหรี่
14. ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำอมแล้วบ้วนปาก
15. ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำอาบ
16. ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำแช่
17. ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำชะ
18. ยาประสมแล้ว ต้มเอาไอรม
19. ยาประสมแล้ว ใช้เป็นยาสุม
20. ยาประสมแล้ว ทา
21. ยาประสมแล้ว ทำเป็นลูกประคบ
22. ยาประสมแล้ว ใช้เหน็บ
23. ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำสวน

อนึ่ง ยาที่ต้องมีชื่อเพราะเหตุไร เหตุว่าที่ท่านให้ชื่อว่าเพื่อจะได้เป็นที่จดจำ ถ้าไม่มีชื่อไว้ถึงคราวที่จะต้องการใช้ก็จะสับสนกันไป จะต้องการอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นอย่างหนึ่งไป เพราะฉะนั้นในคัมภีร์ท่านจึงได้วางชื่อยาลงไว้เป็นชื่อต่างๆ เหตุฉะนั้น ยาที่ทำแล้วต้องจดชื่อ และใช้วิธีใช้แก้โรคอะไรให้ชัดเจน ชื่อยาย่อมมีต่างๆ เป็นต้นว่า ยาเขียวเบญจขันธ์ ยาเขียวพรหมมาศ ยาหอมเนาวโกฐ ยาหอมอินทจักร์ ดังนี้

ชื่อไม้ ชื่ออวัยวะแห่งสัตว์ ชื่อแร่ ก็ว่าเป็นยาแล้วจะต้องประสมกันทำไม ที่ต้องประสมกันนั้น ก็เพื่อจะได้ช่วยกันให้เป็นยามีฤทธิ์พอแก่ที่จะบำบัดโรคได้ จึงต้องประสมกันตามส่วนมากและน้อยถ้าจะใช้แต่สิ่งเดียว ฤทธิ์ยาไม่พอแก่โรค ๆ ก็ไม่หาย บางอย่างก็กลายเป็นอาหารไป เช่น มะขามป้อมอย่างเดียวกินเข้าไปต้องเข้าใจว่าเป็นอาหาร เพราะฉะนั้นจึงต้องประสมกัน ตามที่ได้อธิบายมาแล้วได้ชื่อว่ารู้จักชื่อ ยาสำหรับแก้โรค

จบความรู้หมวดที่ 3

หมวดที่ 4 ว่าด้วยรู้ว่ายาอย่างใดจะควรแก้โรคชนิดใด

ความรู้ในหมวดนี้ เป็นความรู้อันสำคัญสุขุมอยู่ ถ้าไม่เรียนรู้ให้ชำนาญแล้ว จะเป็นแพทย์ดีไม่ได้ เพราะว่ายาที่จะให้คนไข้กินนั้น ทุกสิ่งทุกขนาดท่านได้วางลงเป็นตำราไว้ล้วนแต่เป็นยาดี ที่ได้เคยรักษาไข้หายมาแล้วทั้งนั้น ถ้าจะว่าถึงคุณสรรพยาที่แก้โรคหายได้ก็มีคุณเป็นอนันต์ หมอไม่ได้เรียนรู้จริง เป็นแต่รู้ว่าเป็นยา ก็ให้คนไข้กิน ถ้าผิดพลั้ง ก็อาจประหารชีวิตคนไข้เสีย ท่านจึงได้กล่าวว่ามีคุณก็อนันต์ มีโทษก็มหันต์ เพราะฉะนั้น ก่อนที่จะอธิบายว่ายาอย่างใดควรจะแก้โรคชนิดใด จะอธิบายถึงวิธีตรวจไข้เสียก่อน เพราะวิชาที่ตรวจไข้ เป็นหลักอันสำคัญของหมอในการที่วางยา นับเป็นองค์ศิลปะอันหนึ่งในวิชาแพทย์ทีเดียว ส่วนที่เมื่อรู้แล้วว่า คนเจ็บเป็นโรค

เช่นนั้น จะเยียวยาแก้ไขด้วยวิธีนั้นๆ ให้หายได้เช่นนี้ก็เป็นองค์ศิลปะอันหนึ่ง และเป็นข้อสำคัญของแพทย์อย่างหนึ่งด้วยจริง แต่ว่าความข้อนี้ยังมีตำราเป็นที่พึ่ง ตำราอาจช่วยแพทย์ได้มาก แต่ฝ่ายการตรวจอาการไข้นั้น ตำราเป็นแต่บอกไว้ว่าอาการไข้มีเช่นนั้นๆ ชื่อว่าเป็นโรคนั้นๆ แต่จะตรวจให้รู้ว่าคนไข้ที่มาให้รักษานั้นมีอาการเป็นอย่างนั้นๆ หรือ อย่างนี้ๆ เพื่อรวบรวมเอาเป็นทางวินิจฉัยให้เป็นการแน่นอน ว่าเขาเป็นอะไรนั้นอยู่แก่ตาแพทย์ อยู่แก่หูแพทย์ ที่จะดูและฟังให้ถึงความจริง ก็อยู่แก่ใจแพทย์ ที่จะค้นคว้า ซอกแซกถามหาเหตุผลประกอบกันให้ได้อย่างนี้ๆ แน่ และมีสิ่งนั้นเป็นเหตุให้เจ็บ ต่อได้ความจริงของการป่วยแล้ว จึงจะทำความเห็นในส่วนที่ว่าจะแก้ไขด้วยวิธีใด แล้วเอาอะไรเป็นเครื่องแก้อีกชั้นหนึ่ง เมื่อเข้าใจแล้วเช่นนี้ ก็ควรจะเห็นได้ว่า ถ้าหากตรวจอาการไข้ไม่ถ้วนถี่ ทำความวินิจฉัยผิดก็เปรียบเหมือนคนเสียจักษุอันเดินไปโดยไม่รู้จักหนทาง เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว การที่จะเยียวยารักษาต่อไปข้างหน้า ก็จะผิดไปด้วยกันหมด เหตุฉะนั้นจึงเห็นว่า ชั้นตรวจอาการไข้นี้ เป็นข้อสำคัญของหมอโดยแท้จริง หมอจะมีฝีมือดีก็เพราะศิลปะอันนี้ คือความชำนาญที่จะทำนายไข้ถูกมากกว่าผิด ก็การที่จะตรวจไข้นั้น จะบอกวิธีกันได้แต่พอเป็นหลักไว้สำหรับคิด แต่ที่จะมีความเห็นพลิกแพลงซอกแซกถามและพิเคราะห์ให้ได้ละเอียดถี่ถ้วนนั้นต้องแล้วแต่เรื่องของคนไข้ที่จะโยงไป และแล้วแต่ความว่องไว เฉียบแหลมและกลเม็ดวิธีของผู้ตรวจ เป็นการที่จะวางแบบแผนลงไปในตำราได้เป็นอันมาก

3.5 เหตุแห่งโรค

ความรู้หมวดที่หนึ่งของหมอนั้น คือ รู้ที่แรกเกิดของโรคว่าโรคทั้งหลายจะบังเกิดขึ้นได้ ก็อาศัยเหตุเหล่านี้เป็นมูลก่อน คือ 1. ฤดูแปรไป 2. อาหารให้โทษ 3. ไม่เปลี่ยนอิริยาบถ 4. ต้องร้อนยิ่งนัก 5. ต้องเย็นยิ่งนัก 6. อดนอน 7. อดข้าว 8. อดน้ำ 9. กลั้นอุจจาระ 10. กลั้นปัสสาวะ 11. ทำการเกินกำลังกาย 12. โศกเศร้าเสียใจ

โทษทั้งปวงดังว่ามานี้แลเป็นต้นเหตุที่โรคจะบังเกิด โรคทั้งปวงจะบังเกิด ก็อาศัยโทษดังว่ามา จะกล่าวด้วยฤดูแปรไปก่อน ฤดูแปรไปนั้น คิมหะฤดู คือ ตั้งแต่เดือน 4 แรมค่ำหนึ่ง เดือน 5 เดือน 6 เดือน 7 เป็นระหว่าง ฤดูร้อน อากาศร้อนรักษากายมนุษย์อยู่ สัมผัสและธาตุของมนุษย์ ได้กระทบความร้อนเป็นธรรมดาก็มีอากาศฝน อากาศหนาวเจือมา

วัสสานะฤดู ตั้งแต่เดือน 8 แรมค่ำหนึ่ง เดือน 9 เดือน 10 เดือน 11 จนเดือน 12 แรมค่ำหนึ่ง รวมเป็น 4 เดือนถ้วน ใน 4 เดือนนี้เป็นระหว่างฤดูฝน อากาศฝนรักษากายมนุษย์อยู่ สัมผัสและธาตุของมนุษย์ได้กระทบความเย็นเป็นธรรมดา ก็มีอากาศร้อน อากาศหนาวเจือกัน

เหมันตฤดู ตั้งแต่เดือน 12 แรมค่ำหนึ่ง เดือน 1 เดือน 2 เดือน 3 จนเดือน 4 แรมค่ำหนึ่ง รวมเป็น 4 เดือนถ้วน ใน 4 เดือนนี้เป็นระหว่างฤดูหนาว อากาศหนาว รักษากายมนุษย์อยู่สัมผัสและธาตุของมนุษย์ได้ กระทบความหนาวเป็นธรรมดา ก็มีอากาศฝน อากาศร้อน เจือมา เพราะเหตุดังนี้จึงว่าฤดูแปรไป มักให้มนุษย์มีความไข้เจ็บด้วยสัมผัสและธาตุไม่เสมอ อนึ่ง เมื่อฤดูกับฤดูจะต่อกันนั้น ก็ทำให้สัมผัสของมนุษย์ไม่เสมอและวิปริต ก็จัดว่าฤดูแปรไปเหมือนกัน ซึ่งฤดูแปรไปไม่ปกติเช่นนี้ จึงเป็นต้นเหตุที่โรคจะบังเกิดได้ดังว่ามา

ก็อาหารให้โทษนั้น มีเหตุที่จะให้โทษได้ 4 ประการ คือ

บริโภคอาหารมากเหลือกำหนด ประการ 1

บริโภคอาหารน้อยนัก ประการ 1

บริโภคอาหารที่เป็นของบูดของเสียหรือแปลกรส ประการ 1

บริโภคอาหาร ไม่เป็นเวลา ไม่เสมอ ประการ 1

ทั้ง 4 ประการนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง บริโภคเข้าแล้ว ย่อมจะทำให้โทษต่าง ๆ ที่จะเป็นเหตุให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามา

ไม่เปลี่ยนอิริยาบถนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายจะเดินร่ำไป หรือจะยืนร่ำไป หรือจะนั่งร่ำไป หรือจะนอนร่ำไป ไม่ผลัดอิริอาบถ 4 เดินบ้าง, ยืนบ้าง, นั่งบ้าง, นอนบ้าง, ดังนี้ ไม่ใช่ร่างกาย เส้นเอ็นของตนให้เปลี่ยนแปลงไปบ้าง ร่างกาย เส้นเอ็น นั่นแข็งเข้าผิดปกติไป จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามา

ต้องร้อนยิ่งนักนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายทำการกลางแดดหรือเที่ยวไปในกลางแดด มีเวลาที่อยู่ในร่มวันหนึ่งน้อยนักหรือตนเคยอยู่ในที่ร่มไป ถูกไอแดด แสงแดดเข้า หรือเดินไปในที่แจ้ง ไม่สวมหมวกกั้นร่มก็ดี หรือทำการเข้าใกล้แสงไฟที่อย่างร้อนแรงนัก เป็นต้น เหล่านี้จัดว่าต้องร้อนยิ่งนัก เพราะสัมผัสกายนั้นกระทบ ความร้อนผิดปกติที่เคยเกินไป จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามา

ต้องเย็นยิ่งนักนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายต้องละอองไอฝน หรืออาบน้ำฝน หรือลงอาบน้ำ ดำน้ำ แช่น้ำ นานเกินควร หรือนั่งนอน ณ ที่กลางแจ้ง เมื่อเวลาค่ำคืน ถูกละออง ไอน้ำค้าง หรือลมพัดจัดก็ดี หรือเมื่อฤดูหนาวอยู่แต่กายเปล่าไม่สวมเสื้อห่มผ้าก็ดี ความดังว่ามานี้จัดได้ชื่อว่าต้องเย็นยิ่งนัก เพราะสัมผัสกายกระทบความเย็น เกินธรรมดาไป จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามา

อดนอนนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายเคยนอนเวลา 1 ยาม หรือสองยาม แล้วไปนอนเสียเวลาสามยาม หรือย่ำรุ่ง หรือไม่นอนเสียยังรุ่งยังค่ำก็ดี หรือมีความหาวนอนแล้วและยังขัดขืดร่างกายไว้ ไม่ผ่อนผันตามกาละซึ่งจะเป็นไปของร่างกายก็ดี ความดังว่ามานี้จัดเป็นอดนอน เพราะตนมิได้พักร่างกายเสียบ้าง ต้องใช้ความคิดและเคลื่อนไหวกายเกินปกติตามธรรมดาไป จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามา

อดข้าวนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายขัดสนจนยาก เมื่อเวลาข้าวแพงไม่มีจะรับประทาน หรือเมื่อทำการสิ่งใดๆ กำลังชุลมุนเร่งการจะให้แล้วโดยเร็ว อดเสียไม่รับประทานก็ดี หรือเมื่อท้องพร่อง ท้องหิวแล้ว ก็ขัดขืนความหิวไว้ไม่รับประทานก็ดี ความดังว่ามานี้ จัดเป็นอดข้าว เพราะอาหารเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตและอุดหนุนกำลัง เมื่อในกระเพาะอาหารไม่พอแก่ความเอิบอิ่มแล้ว จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามา

อดน้ำนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายเดินไปในหนทางกันดารไม่มีน้ำ จะรับประทาน หรือเมื่อทำการสิ่งดั่งอยู่เสียบนที่สูง มีปลายเสา และนั่งร้าน เป็นต้น อยากน้ำก็ขัดสนด้วยจะลงมาก็เป็นการลำบาก แล้วงดเสียไม่รับประทานก็ดี หรือตนเคยกินน้ำฝน น้ำใส ไปประน้ำท่าน้ำขุ่น เข้าไม่รับประทานก็ดี หรือเวลาอยากน้ำจัด ไม่มีน้ำจะรับประทานจำต้องอดอยู่ก็ดี ความดังว่ามานี้จัดเป็นอดน้ำ เพราะน้ำเป็นเครื่องเลี้ยงร่างกายให้สดชื่น เมื่อไม่รับประทานให้ทันแก่ความซึมซาบอาบอิ่มไป จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามานี้

กลั้นอุจจาระนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายมีกิจไปจากเคหะสถานบ้านเรือนของตน หรือมีเหตุผลเสียอย่างหนึ่งอย่างใดที่จะถ่ายอุจจาระไม่ได้ หรือมีที่ถ่ายตนอายเสียไม่ถ่ายก็ดี หรือแกล้งกลั้นไว้ไม่ถ่ายก็ดี ความดังว่ามานี้จัดเป็นกลั้นอุจจาระ เพราะอุจจาระเก่าจะควรตกมิได้ตกอัดกลั้นคั่งค้างอยู่ในลำไส้ จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิด

กลั้นปัสสาวะนั้น ความก็เหมือนกับกลั้นอุจจาระที่กล่าวมาแล้วนั้น เพราะปัสสาวะเก่าจะควรตกมิได้ตก จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิดได้เหมือนกัน

ทำการเกินกำลังกายนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายมาทำการยกแบก หาบคอน หามหิ้วของที่หนักเกินกำลังของตนจะทำไหว หรือฉุดลากเสือกไสของที่หนักเกินกำลังจะทำได้ก็ดี หรือทำการสิ่งใดเกินเวลามิได้หยุดพักผ่อนบ้างก็ดี ความดังว่ามานี้จัดเป็นทำการเกิน

กำลังกาย เพราะร่างกายจะทานทนรับรองได้แต่พอกำลังเมื่อการงานหนักเหลือล้นแล้ว ฉะนั้น จึงเป็นต้นเหตุทำให้โรคบังเกิด ได้ดังว่ามา

โศกเศร้าเสียใจนั้น คือ มนุษย์ทั้งหลายมามีความอัดอั้น เหือดแห้งใจอยู่ด้วยทุกข์ ที่ตนจะต้องวิปโยคพลัดพรากจากของที่รักหรือของที่รักพลัดพรากไปจากตนก็ดี หรือของที่ไม่ชอบไม่พึงใจมาถึงเข้าก็ดี หรือของที่อยากได้ที่ปรารถนาไม่ได้สมความปรารถนาก็ดี เหตุเหล่านี้เมื่อมีเมื่อเป็นเข้าแล้วก็ย่อมจะทำให้มีความโศกเศร้าเสียใจนั้นเกิดขึ้น เมื่อความโศกเศร้าเสียใจแรงกล้าแล้วหัวใจ ก็เหี่ยวแห้งลง น้ำเลี้ยงหัวใจก็ขุ่นมัวไม่ผ่องใส ความดังว่ามานี้จัดเป็นโศกเศร้าเสียใจ เพราะธรรมดาของมนุษย์ถ้าหัวใจสดชื่นผ่องใสไม่ขุ่นมัวแล้วก็ย่อมจะไม่มีโรค ถ้าเหี่ยวแห้งขุ่นมัวอยู่แล้ว ย่อมจะเป็นต้นเหตุให้โรคบังเกิดได้ดังว่ามา

ก็โทษทั้งปวงดังพรรณนามาแล้วนี้ แม้นมีแม้นเป็นขึ้นแก่มนุษย์คนใดแล้ว ย่อมจะนำมาซึ่งโรคทั้งปวงจึงจัดว่า เพราะเป็นเดิมเป็นแรกของความไข้เจ็บทั้งปวง ไข้เจ็บทั้งปวงจะบังเกิดขึ้นก็อาศัยมูลโรค ดังพรรณนานั้น ก็ความดังอธิบายมาแต่ต้นจนปลายนี้จัดว่ารู้จักที่แรกเกิดของโรค

3.6 การวินิจฉัยโรค

หลักการวินิจฉัยโรค

ผู้ศึกษาจะต้องเรียนรู้ว่าแพทย์ผู้ให้การวินิจฉัยโรคได้ดีต้องนำหลักการสำคัญของศาสตร์การแพทย์แผนไทยมาประยุกต์ใช้ แพทย์ต้องมีความละเอียดรอบคอบในการสืบค้นให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้อง ครบถ้วนเพื่อจะประมวลว่าโรคหรือความเจ็บป่วยนั้นมีสมุฏฐานการเกิดโรคอะไร การวินิจฉัยโรคที่ถูกต้อง จะเป็นพื้นฐานสำคัญของการวางหลักการและเลือกวิธีการรักษาที่เหมาะสมต่อไป ไม่ทำให้เกิดอันตรายกับผู้รับการรักษา

1. การรักษาโรค

แพทย์ผู้ให้การรักษา เมื่อวินิจฉัยได้แล้วว่าโรคหรืออาการอะไรนั้นเกิดจากสมุฏฐานอะไร ก็จะวางหลักการและเลือกวิธีการรักษาที่เหมาะสม ให้คำแนะนำ และการติดตามการดำเนินของโรค

1. ตัวธาตุนั้นเอง จากการที่มีสิ่งมากระทบโดยตรงเกิดพยาธิสภาพ เช่น บาดเจ็บ ชอกช้ำ ถูกสารพิษ ติดเชื้อ ในกรณีเช่นนี้ตัวธาตุจะเป็นสมุฏฐาน และอาจมีผลกระทบต่อระบบควบคุมอีกด้วย

2 . ระบบควบคุม (พิกัดสมุฏฐาน) ซึ่งผิดปกติไปโดยมีพยาธิสภาพของระบบ หรือจากอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมที่มากระทบย่อมทำให้ธาตุทั้งหลายปรวนแปร

3. สิ่งแวดล้อม ได้แก่ ที่อยู่อาศัย, เครื่องนุ่งห่ม, อาหาร, ความร้อน, ความหนาวเย็น, ความชื้น, สิ่งปนเปื้อนในอากาศและน้ำ, อาชีพการงาน, บุคคลรอบข้าง, วัฒนธรรม, ศาสนา. ความเชื่อฯลฯ เหล่านี้จะมีผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อกายและใจ

4. อายุของสังขาร เมื่ออยู่ในวัยเด็ก วัยหนุ่มสาว และวัยชรา อวัยวะต่าง ๆ ย่อมมีส่วนประกอบไม่เหมือนกัน และทำหน้าที่ได้ไม่ดีเท่ากัน เช่น เกี่ยวกับเรื่องภูมิคุ้มกัน ในทารกยังทำหน้าที่ได้ไม่เต็มที่ ส่วนในคนชรา ระบบภูมิคุ้มกันก็จะค่อย ๆ เสื่อมไป ดังนั้นทั้งทารกและคนชรา จึงติดเชื้อง่ายและไม่สบายง่ายกว่าคนหนุ่มสาว

5. ธาตุเจ้าเรือน (จักรราศีสมุฏฐาน) ได้ข้อมูลว่า คนไข้มีแนวโน้มเป็นโรคอะไร ดังนั้นในการรักษาคนไข้ จึงต้องพิจารณาทุกสมุฏฐาน

สรุปได้ดังนี้

1. กาลสมุฏฐานโทษ เป็นสาธารณะทั่วไปในกองโรคทั้งปวง ให้ประกอบยาแก้ตามสมุฏฐานโทษนี้ก่อนแล้วจึงแก้ตามลำดับสมุฏฐานโทษทั้งปวงต่อภายหลัง

2. โทษ 3 ฐาน จะแสดงในสมุฏฐาน เอกโทษ ก่อน

3. ฤดูสมุฏฐาน มีอิทธิพลต่อสมุฏฐานทั้งปวง เมื่อมากระทบจึงทำให้เกิดอาการ และไม่สามารถขจัดตัวแปรนี้ได้ แต่คงให้ระมัดระวังให้ตัวแปรมากระทบให้น้อยที่สุดได้ เช่น เมื่ออากาศหนาวควรใส่เสื้อหนาว ให้ร่างกายอบอุ่น หรือในฤดูฝน ก็อย่าให้โดนละอองฝน เป็นต้น

4. การปรวนแปรของธาตุ ตามจักรราคี มีหย่อน กำเริบ พิการ

5. การตรวจร่างกาย

6. ซักประวัติ

7. พิกัดโอสถ

2. ผลการรักษา

1) การวางหลักการและเลือกวิธีการรักษา เมื่อแพทย์วินิจฉัยว่าโรคหรืออาการนั้นเกิดจากความผิดปรกติอะไรแล้ว ต้องวางหลักการรักษาว่ามีจุดมุ่งหมายอะไรจึงจะสอดคล้องกับการวินิจฉัยโรคนั้น จะเลือกใช้วิธีการอะไรในการรักษาจึงจะเหมาะสม เลือกการใช้ยาจากสมุนไพร การนวด หรือเลือกใช้หลายวิธีร่วมกัน ถ้าเลือกใช้ยาจากสมุนไพร ยาตำรับนั้นต้องมีรสอะไร

2) การให้คำแนะนำ การติดตามการดำเนินของโรคและผลการรักษา แม้ว่าคัมภีร์ฉบับนี้จะไม่ได้เขียนชัดเจนว่าแพทย์ต้องติดตามผลการรักษาและการดำเนินของโรค แต่ระบุว่าหากปรุงยาตำราที่ให้ไว้แล้ว อาการไม่ลดลงหรือไม่ทุเลา ให้ปรุงยาเป็นลำดับไป (คัมภีร์ใช้ข้อความว่า “ถ้ามิถอย” ซึ่ง “ถอย” เป็นคำกิริยา หมายความว่า ลดลง เช่น พิษถอย กำลังถอย) ดังนั้นแพทย์จะต้องติดตามว่าผู้ป่วยตอบสนองต่อการรักษาหรือไม่ มีการดำเนินของโรคเป็นอย่างไร เพื่อให้ได้ข้อมูลว่าต้องปรับเปลี่ยนวิธีการรักษาให้เหมาะสมกับแต่ละช่วงเวลาหรือไม่ เนื่องจากโรคในแต่ช่วงเวลาอาจมีอาการมากน้อยต่างกัน บางช่วงอาจต้องให้ยาเพื่อบำรุงธาตุ

3.7 แผนการรักษาโรค

การวางแผนการรักษาโรค ผู้เป็นแพทย์จำเป็นต้องทราบข้อมูลการเจ็บไข้ของผู้ป่วยก่อน โดยมีวิธีการ ดังต่อไปนี้

วิธีตรวจไข้

หลักที่ 1 ประวัติของบุคคล

1) ชื่ออะไร สำหรับทะเบียน

2) อยู่ที่ไหน ภูมิประเทศที่อยู่ของคนไข้นั้นเป็นอย่างไรสำหรับประเทศสมุฏฐาน

3) เป็นชาติอะไร สำหรับรู้ลัทธิและความประพฤติ

4) เกิดที่ไหน สำหรับประเทศสมุฏฐาน

5) อายุเท่าไร สำหรับอายุสมุฏฐาน

6) ทำมาหากินอย่างไร (ควรถามตลอดถึงอาหารการบริโภคของชนในหมู่นั้นด้วย) สำหรับพิเคราะห์เหตุผลประกอบ

7) มีครอบครัวอย่างไร (ถามถึง พ่อ แม่ ลูก เมีย ผัว) สำหรับ พิเคราะห์ถึงเผ่าพันธุ์และหนทางที่โรคจะเกิดต่อเนื่องมา

8) ความประพฤติอย่างไร (ถามถึงสูบฝิ่น กินเหล้า เป็นต้น และ อิริยาบถอื่น ๆ) สำหรับพิเคราะห์เหตุผลประกอบโรคภัยที่เคยเป็นมาแต่ก่อน มีอาการอย่างไร

หลักที่ 2 ประวัติโรค

1) ล้มเจ็บแต่เมื่อไร (ถามวันและเวลาที่แรกป่วย) สำหรับกาลสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน และอายุของโรค
2) มีเหตุอย่างไรจึงเจ็บ (ถามการณ์ก่อนป่วย) สำหรับพิเคราะห์ เหตุผลประกอบ
3) แรกเจ็บมีอาการอย่างไร
4) แล้วมีอาการเป็นลำดับมาอย่างไร
5) ได้รักษาพยาบาลเป็นลำดับมาอย่างไร
6) แล้วมีอาการแปรผันมาอย่างไร
7) อาการที่ป่วยในวันหนึ่งๆ เป็นอย่างไร (เพื่อจะรู้อาการหนักเบาตามทุ่มโมงในวันหนึ่งๆ) สำหรับกาลสมุฏฐาน
8) อาการปัจจุบัน ในเวลาที่ตรวจหมอเห็นด้วยตา และมีความสำคัญ เข้าใจอย่างไร

หลักที่ 3 ตรวจร่างกาย

1) เป็นคนมีรูปอย่างไร
2) มีกำลังอย่างไร
3) มีสติอารมณ์เป็นอย่างไร
4) มีทุกขเวทนาเป็นอย่างไร
5) ชีพจรเดินอย่างไร
6) หายใจเป็นอย่างไร
7) ตรวจหัวใจ
8) ตรวจปอด
9) ตรวจลิ้น
10) ตรวจตา
11) ตรวจผิวพรรณ
12) ตรวจเฉพาะที่ป่วย (เช่น แผล เป็นต้น)

หลักที่ 4 ตรวจอาการ

1) ไข้
2) เหงื่อ
3) อุจจาระ (ทั้งถาม ทั้งตรวจ)
4) ปัสสาวะ (ทั้งถาม ทั้งตรวจ)

5) อาหารการบริโภคของคนไข้

6) เสียง

7) หลับนอน

8) ความรู้สึกภายใน

9) ความรู้สึกในปากและในคอ

10) ความรู้สึกภายนอก ข้อความเหล่านี้ ใช่ว่าจะต้องตรวจทุกสิ่งทุกอย่างทุกเรื่อง ทุกราย ย่อมสุดแล้วแต่ความต้องการ ยังนอกจากที่มีหลักเหล่านี้จะมี อย่างอื่นที่ควรถามอย่างไรอีกบ้าง ต้องสุดแล้วแต่เหตุผลที่ปรากฏกระทบกระทั่งไปถึง และแล้วแต่ความคิดความเห็นที่จะสอดส่องของผู้ตรวจ เมื่อตรวจได้ความพอที่จะทำความเห็นได้แล้วจึงถึงคราวที่จะวินิจฉัยว่า

- คนเจ็บมีอาการเช่นใด มีโรคชนิดใด ชื่อไร
- โรคนั้นๆ มีที่เกิดแต่อะไรเป็นต้นเหตุ
- โรคเช่นนี้จะเยียวยาแก้ไขด้วยวิธีใดจึงจะถูกแก่โรค
- สรรพคุณยาสำหรับที่จะบำบัดโรคเช่นนั้น ๆ จะใช้สรรพคุณยา อะไร เริ่มตรวจอาการไข้ให้ทราบชัดเจนแจ่มแจ้งเสียก่อน แล้วจึง พิเคราะห์ทำความเห็นการที่จะเยียวยาโดยลำดับดังนี้

ตรวจผล

- คนเจ็บมีอาการเช่นนี้ อะไรเป็นสมุฏฐาน พิกัดอะไร
- คนเกิดในประเทศนี้ อะไรเป็นสมุฏฐาน พิกัดอะไร
- มีอายุเท่านี้ อะไรเป็นสมุฏฐาน พิกัดอะไร
- ในเวลาที่เจ็บเป็นฤดูนี้ อะไรเป็นสมุฏฐาน พิกัดอะไร
- เริ่มจับมาถึงเพียงนี้ แล้วปรวนแปรมาโดยลำดับดังนี้ อะไรเป็นสมุฏฐาน พิกัดอะไร รวมได้ความว่าอะไรพิการ เรียกว่าโรคชนิดไร ชื่อไร ดังนี้แล้ว จึง

ค้นต้นเหตุ เมื่อได้ความแล้ว พึงเอาอาการนั้นมาเป็นหลัก พิเคราะห์ว่า ไข้นั้นเกิดด้วยเหตุใด คือ อะไรขาด อะไรเกินหรือกระทบกระทั่งอะไร จึงเป็นเหตุวิปลาศขึ้น

หาทางแก้ไข เมื่อเห็นหนทางที่จะแก้ไขแล้ว จึงพิเคราะห์เลือกยาที่จะใช้ขนานใดแก้อะไร ใช้สรรพคุณยาอะไรบ้างอย่างใดมากน้อยเท่าไร ให้กินเวลาไร แล้วจึงวางยาตามลักษณะของโรคที่มีอยู่นั้นต่อไป

การปรุงยา

เมื่อแพทย์จะปรุงยาให้กับผู้ป่วย จะต้องมีความรู้ในประเด็นต่อไปนี้

1) การรู้จักเครื่องยา การเลือกเครื่องยามาเป็นส่วนประกอบของตำรับยา การใช้เครื่องยาแทนกัน แพทย์จะต้องรู้ว่าในการปรุงยานั้นต้องประกอบด้วยเครื่องยาอะไร เครื่องยานั้นเป็นสมุนไพรชนิดใด มีสรรพคุณอะไร มีรสยาเป็นอย่างไร และเครื่องยาตัวใดใช้ตัวอื่นทดแทนได้

2) การเตรียมเครื่องยา แพทย์ที่ปรุงยาต้องรู้วิธีการเตรียมเครื่องยาที่มีฤทธิ์แรงเกินไป ไม่สะอาด หรืออาจมีการปนเปื้อน

ของเชื้อโรค หรือมีพิษมาก แพทย์ต้องรู้ขั้นตอนที่สำคัญในการเตรียมเครื่องยาผ่านกระบวนการประสะ สะตุ และฆ่าฤทธิ์เสียก่อน เพื่อความปลอดภัยของผู้ป่วย

3) การปรุงยารูปแบบต่าง ๆ คัมภีร์ฉบับนี้บันทึกยาตำรับที่ใช้ในการรักษาโรคซึ่งต้องปรุงด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การนำเครื่องยามาทำให้ละเอียด ละลายน้ำหรือน้ำกระสาย ทำเป็นลูกกลอน หรือนำมาต้ม 4 เอา 1 หรือนำมาทำลูกประคบ หรือมาทำเป็นน้ำมันเป็นสีผึ้ง เป็นยานัตถุ์ ยาหยอดตา ยาหยอดหู เป็นต้น และต้องรู้วิธีใช้ยา บางตำรับในคัมภีร์ฉบับนี้บอกขนาดและช่วงเวลาที่ใช้และระยะเวลานานที่ต้องใช้ยา

3.8 การส่งเสริม และป้องกันโรค

การมีสุขภาพดีเป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนา ดังพุทธภาษิตที่ว่า “อโรคยา ปรมา ลาภา ความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ” คนเราแม้จะยากจนเข็ญใจ แต่มีสุขภาพแข็งแรงย่อมดีกว่าผู้ที่มีทรัพย์สินเงินทอง แต่เต็มไปด้วยโรคร้ายนานาชนิด แม้จะมีเงินก็ไม่อาจซื้อสุขภาพที่ดีได้ ปัจจุบันนี้ประชาชนทั่วโลกจึงหันมาใส่ใจดูแลสุขภาพตนเองมากขึ้น ต้องการมีคุณภาพชีวิตที่ดี พยายามเสาะแสวงหาวิธีการต่างๆ เพื่อจะให้ตนเองมีสุขภาพแข็งแรง ห่างไกลจากโรคภัยไข้เจ็บทั้งปวง และมีอายุยืนยาว

1. ความหมายของการส่งเสริมสุขภาพและการป้องกันโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทย

การส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยหมายถึงการช่วยให้ประชาชนสามารถใช้วิธีการตามเวชกรรมแผนไทยในการค้นหาปัจจัยที่มีผลกระทบต่อสุขภาพอันได้แก่ ปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยพฤติกรรมที่เป็นมูลเหตุก่อโรค และมีการส่งเสริมและป้องกันโรคตามปัจจัยทางธรรมชาติ ปรับปรุงพฤติกรรมที่เป็นมูลเหตุก่อโรค รวมทั้งการส่งเสริมสุขภาพมารดาและทารก การใช้ยาตำรับโบราณบำรุงร่างกายและรักษารูปร่างให้พอดี ตลอดจนการส่งเสริมสุขภาพตามทัศนคติความเชื่อ

การส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยได้ถ่ายทอดและพัฒนาสืบต่อกันมาในลักษณะการแพทย์แบบองค์รวม คือ ดูแลทั้งร่างกาย จิตใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ให้สอดคล้องกับธรรมชาติของท้องถิ่นและวิถีชีวิตของคนไทยดังนี้

1.1 ด้านร่างกาย เน้นการรับประทานอาหารให้ถูกกับธาตุ ฤดูกาล วัย กาลเวลาและสิ่งแวดล้อมหลีกเลี่ยงพฤติกรรมก่อโรค และปรับสมดุลโครงสร้างของร่างกายด้วยการออกกำลังกายแบบฤาษีดัดตน

1.2 ด้านจิตใจ ใช้แนวทางพุทธศาสนาโดยการพัฒนาจิต เช่น การสวดมนต์ การนั่งสมาธิ เดินจงกรมเพื่อให้เกิดความสุขสงบ มีจิตใจเข้มแข็ง ไม่โกรธหรือมีอารมณ์โศกเศร้าได้ง่าย

1.3 ด้านสังคม การแพทย์แผนไทยจะเน้นเรื่องครอบครัวเป็นสำคัญ ให้มีความอบอุ่นในครอบครัว มีความกตัญญูต่อบุพการี เน้นการสร้างสายสัมพันธ์แม่ลูกโดยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ส่งเสริมการช่วยเหลือกันเองด้านสุขภาพในครอบครัว เช่น การช่วยนวดและพัฒนาจากระดับครอบครัวขยายสู่ระดับหมู่บ้าน รู้จัก อยู่ร่วมกันอย่างสันติ มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

1.4 สิ่งแวดล้อม ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมซึ่งจะทำให้เสียสมดุลของธรรมชาติ และอาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อมนุษย์เน้นการปลูกสมุนไพร อนุรักษ์ป่าและแหล่งน้ำ ปรับตัวให้สอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมและฤดูกาล รักษาสิ่งแวดล้อมให้สะอาดและสมดุล โดยการอยู่แบบธรรมชาติ ไม่ใช้สารเคมีในการบำรุงพืชสมุนไพร ไม่ก่อให้เกิดมลพิษทางน้ำและทางอากาศ

2. ความสำคัญของการส่งเสริมสุขภาพและการป้องกันโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทย

การส่งเสริมสุขภาพและการป้องกันโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยมีความสำคัญทางด้านต่างๆ รวม 4 ด้าน ดังนี้

2.1 ด้านการแพทย์และการสาธารณสุข จากข้อเท็จจริงในทางการแพทย์และการสาธารณสุขพบว่าประมาณร้อยละ 70 ของการเจ็บป่วยนั้นไม่จำเป็นต้องพึ่งพายาแผนปัจจุบัน เพียงให้ประชาชนรู้จักปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่อาจก่อให้เกิดโรค หมั่นดูแลตนเองให้มีสุขภาพดีตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยที่เน้นทั้งทางร่างกายและจิตใจ รู้จักปรับสมดุลภายในตนเองมีการควบคุมตนเอง เช่น การออกกำลังกาย การรับประทานอาหารที่ประโยชน์ ซึ่งจะช่วยป้องกันโรคและฟื้นฟูสุขภาพของผู้สูงอายุได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะผู้ที่ป่วยด้วยโรคเรื้อรัง ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญของการเสียชีวิตของคนไทยอันมีสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากพฤติกรรมทางสุขภาพที่ไม่เหมาะสม

2.2 ด้านเศรษฐกิจ โดยที่ประเทศไทยตั้งอยู่ในถิ่นที่มีภูมิอากาศร้อนชื้น มีความหลากหลายทางชีวภาพสมุนไพรเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติอยู่เป็นจำนวนมาก คนไทยได้ใช้สมุนไพรในท้องถิ่นรับประทานทั้งเป็นอาหารและยามาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ ดังนั้นการใช้สมุนไพรไทยในการส่งเสริมสุขภาพและป้องกันรักษาโรคจึงช่วยให้คนไทยมีสุขภาพดี และประหยัด เพราะสมุนไพรหาได้ในชุมชนและท้องถิ่น ไม่ต้องนำเข้าวัตถุดิบและผลิตภัณฑ์ยาจากต่างประเทศปีหนึ่งๆ เป็นมูลค่านับหมื่นล้านบาท โดยเฉพาะการรักษาโรคเรื้อรังซึ่งต้องใช้ยาในระยะยาว การใช้สมุนไพรไทยจึงช่วยให้ไม่เสียดุลการค้ากับต่างประเทศ นอกจากนี้ การส่งเสริมสุขภาพตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยโดยไม่ใช้ยาก็ช่วยประหยัดค่ายาได้ด้วย และเมื่อประชาชนมีสุขภาพดีแล้ว ก็ย่อมจะสามารถประกอบกิจการงานอาชีพต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ส่งผลให้เศรษฐกิจของประเทศดีขึ้นอีกด้วย

2.3 ด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม การส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยเน้นการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม มีการช่วยเหลือกันดูแลสุขภาพในครอบครัวและในชุมชน เช่น การช่วยนวดหรือแบ่งปันสมุนไพรให้กัน มีการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ การปลูกพืชสมุนไพรเพิ่มขึ้นก็จะช่วยเพิ่มพื้นที่สีเขียวทำให้เกิดสมดุลทางธรรมชาติ

2.4 ด้านการอนุรักษ์ภูมิปัญญาดั้งดิม เมื่อมีการส่งเสริมสุขภาพและป้องกันโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยกันอย่างแพร่หลาย ย่อมทำให้เกิดการเรียนรู้และมีการรวบรวมองค์ความรู้ ตำราการแพทย์แผนไทยและข้อมูลสมุนไพร ตำรับยาแผนไทยมากขึ้น ทำให้มีการอนุรักษ์และสืบทอดภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยไปสู่รุ่นลูกรุ่นหลานได้อย่างต่อเนื่อง

3.9 จริยธรรมที่แพทย์พึงปฏิบัติ

แพทยาลังการ ว่าด้วยคุณธรรมอันเป็นเครื่องประดับของหมอ คนที่เป็นหมอใช่จะมีแต่วิชาความรู้ในยา และรู้จักโรคอย่างเดียวนั้นเมื่อไร ควรต้องเป็นคนมีอัธยาศัยอันเรียบร้อย เป็นที่พอใจของคนทั้งหลายด้วยจึงจะเป็นหมอดีได้ ถ้าเป็นแต่รู้วิชาของหมอแต่ไม่เป็นผู้มีความอารีโอบอ้อมต่อคนทั้งหลายแล้วก็ไม่มีใครนับถือ ย่อมทำความรู้ของตนเองให้เสื่อมไปด้วย ไม่มีใครหาไปรักษา ลาภผล จะมีมาแต่ไหน เพราะฉะนั้นหมอจึงต้องเป็นคนมีอัธยาศัยดี หมอที่ดีนั้นย่อมประกอบด้วยคุณธรรมเหล่านี้เป็นต้น คือ

1. มีเมตตาจิตแก่คนไข้ ด้วยคนไข้นั้นมีความทุกขเวทนา ครอบงำอยู่ในใจตามมากและน้อย แล้วก็มีจิตคิดหวังที่จะเอาหมอเป็นที่พึ่ง หมอไปถึงก็ดีใจอยากฟังคำอธิบายของหมอที่จะช่วยธุระชี้แจงอาการโรคของตน ถ้าหมอนั้นเป็นผู้มีเมตตาปรานีให้คนไข้เป็นที่ชื่นชมยินดีแล้วความสุขโสมนัสก็จะบังเกิดมีแก่คนไข้ เป็นทางที่จะบรรเทาไข้ใจให้หมดหรือน้อยลงไปได้ และจะเชื่อถ้อยฟังคำของหมอผู้นั้นด้วยเมื่อความอันเป็นทุกข์ใจเบาบางลงน้ำเลี้ยงหัวใจก็ผ่องใส โรคที่มีอยู่ในกายก็จะพลันหายได้โดยไม่ช้าวันคนไข้ที่หายนั้น

ก็เคารพนับถือหมอนั้นต่อไปเป็นอานิสงส์ อีกส่วนหนึ่งด้วยถ้าหมอเป็นคนโหดเหี้ยมไม่มีเมตตาจิตแก่คนไข้แล้ว ย่อมไม่เป็นที่นิยมของคนไข้ ความวิตกก็มีอยู่ร่ำไป นับว่าเป็นไข้บังเกิดขึ้นอีกส่วนหนึ่ง เป็นเหตุที่จะพาให้ที่โรคมีอยู่ในร่างกายนั้น กำเริบขึ้นได้ พอทีจะหายได้เร็วก็เป็นช้าวันไป หรือบางทีไข้จะทรุดหนักลงทำให้ยากแก่การรักษาพยาบาล ข้อนี้อาจจะเป็นได้ เพราะฉะนั้น เมตตาจิตเป็นคุณธรรมเกื้อกูลแก่หมอและคนไข้ควรหมอจะตั้งเมตตาจิตไว้ในสันดานนี่จัดเป็นเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

2. ไม่เห็นแก่ลาภ ลาภผลที่จะได้แก่ตนนั้น ย่อมเป็นที่ปรารถนาเป็นที่ยินดีอยู่ด้วยกันก็จริง แต่บุคคลที่มีอัธยาศัยเรียบร้อย หวังตั้งตนให้เป็นที่นับถือแห่งคนทั้งหลายแล้ว ย่อมไม่เพ่งเล็งเอาด้วยอุบาท หรือกดขี่หลอกลวงเลย หมอเมื่อเขาหาไปรักษาไข้ ควรตั้งใจเสียก่อนว่าจะไปรักษาให้หาย เพื่อเอาชื่อเสียงรักษาโดยสุจริต เมื่อผู้นั้นหายไข้ แล้วขวัญข้าวค่ายาย่อมมีอยู่เอง ถึงหากว่าธรรมดาเคยได้เท่านั้นเท่านี้ ถ้าคนไข้ขัดสนจะให้เท่านั้นไม่ได้ หรือไม่มีจะให้เลย ก็ไม่ควรจะเพิกเฉยละเมินเสีย ควรจะช่วยอนุเคราะห์ด้วยเมตตาจิต เป็นที่ตั้งคุณความดีก็จะมีแก่ตนคนทั้งหลายจะเคารพ นับถือ ลาภผลก็คงจะได้มา ถ้าหมอเป็นคนมีความโลภเห็นแก่ลาภไข้พอจะหายได้ในไม่ช้าวัน แกล้งหน่วงเหนี่ยวไว้ให้หายช้า หรือไข้เป็นอย่างที่ไม่น่าตกอกตกใจก็บอกไปเสียอย่างหนึ่งเพื่อให้เจ้าไข้ตกใจ หรือคิดอุบาทอยากได้ขวัญ ข้าว ค่ายา ค่าป่วยการให้มาก ด้วยประการใดๆ เล่ห์ประหนึ่งว่าจะทำนาค้าขายบนหลังคนไข้เอามั่งมีเสียทีเดียว ไม่คิดแผ่เผื่อที่จะให้มีความสุขแก่เพื่อนบ้านฐานถิ่น ฉะนั้นแล้วใครเล่าจะเคารพนับถือ เมื่อไม่มีใครนับถือแล้วลาภผลที่เคยได้ในวิชาที่เป็นหมอจะมีมาแค่ไหนมีแต่ละเสื่อมถอยน้อยลงทุกวัน เพราะฉะนั้นหมอจึงควรเป็นคนไม่เห็นแก่ลาภ ความที่ไม่เห็นแก่ลาภนั้น จัดเป็นเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

3. ไม่เป็นคนโอ้อวด ผู้ที่แสดงถ้อยคำโอ้อวดให้เกินกว่าความรู้ของตน เป็นต้นว่ารักษาไข้อะไรหายสักรายหนึ่งก็เอาขึ้นตั้งไปที่ไหน ก็อวดร่ำไป ความรู้จริงแก่ใจไม่รู้ถึงแต่พูดเกินกว่าความรู้ ไปเจอะไข้ ที่ตนพูดว่ารู้เข้ารักษาไม่ได้ เขาจะเรียกว่าเป็นหมอปากปู ย่อมเป็นข้อหมิ่นประมาทของคนทั้งหลาย ต่อไปไม่มีคนเชื่อถือเลยพาให้ความรู้ที่มีอยู่เสื่อมไปด้วย เพราะฉะนั้นในข้อนี้ควรต้องระวัง ถ้าพูดตามความที่ได้เรียนรู้อาจจะทำได้จริง ก็ไม่นับว่าเป็นคนโอ้อวดแต่ถึงดังนั้นต้องพูดได้ในเมื่อถึงคราวที่จะพูด ถ้าเอาไปพูดเสียร่ำไปก็ตกอยู่ในฐานะเป็นคนโอ้อวด พาให้เสื่อมเสียความเชื่อถือได้เหมือนกัน ที่จริงความรู้ที่มีอยู่ในตนนั้น ไม่จำเป็นต้องโอ้อวดอะไร แต่คราวที่จะต้องใช้ทำได้ปรากฏแก่คนทั้งหลายแล้วกิติศัพท์ความเลื่องลือก็จะปรากฏขึ้นเอง ย่อมจะเป็นที่เชื่อถือยำเกรงของคนทั้งหลายด้วย ความไม่โอ้อวดนี้จัดเอาเป็น เครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

4. ไม่ปิดบังความเขลาของตนไว้ เมื่อได้ตรวจดูคนไข้ พิเคราะห์กิริยาอาการตลอดแล้ว จะต้องเข้าใจว่าเป็นโรคอะไรเกิดขึ้นเพราะอะไร สามารถที่จะรับรักษาพยาบาลให้หายได้หรือไม่ ตกลงว่าจะรับรักษาให้หายได้ จึงรับรักษาพยาบาลตามความรู้ความสามารถของตนถ้าไปพบปะไข้ที่ตนไม่เคยรักษาหรือความรู้ของตนไม่เพียงพอที่จะรักษาได้ ก็พึงแสดงให้เจ้าไข้เขารู้เสียแต่ต้นมือ เพื่อเขาจะได้ไปหาหมออื่นรักษา ถ้าจะให้ดีตนรู้ว่าใครจะรักษาได้บอกแนะนำให้เขาด้วยก็จะเป็นที่ยินดีของเจ้าไข้ ถึงหากว่าไข้นั้นจะไม่หายเพราะตนรักษาก็ดี ตนก็ย่อมจะได้ความนิยมนับถือต่อไปว่าเป็นคนไม่ปิดบังความเขลาไว้ ถ้าจะปิดบังความเขลาไว้รักษาไข้ด้วยความที่ไม่เข้าใจไข้ก็จะทรุดหนักลง ที่สุดจะถึงเป็นอันตรายแก่ชีวิตก็จะเป็นได้ เมื่อเป็นเช่นนี้หมอนั้น จะได้รับความติเตียนของคนทั้งหลาย แล้วเป็นทางที่จะเสื่อมเสียจาก ลาภผล เพราะฉะนั้นความที่ไม่ปิดบังความเขลาไว้ จึงจัดเป็นเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

5. ไม่ปิดบังความดีของผู้อื่น เมื่อได้ยินได้ฟังเขาสรรเสริญคุณวิชาของผู้อื่น ควรอัธยาศัยแช่มชื่นสรรเสริญตามเมื่อผู้นั้นทราบอัธยาศัยของเราดังนี้ ย่อมมีจิตรักใคร่เป็นมิตรกับเราบ้าง คุณธรรมอันนี้ย่อมเป็นทางสืบสนธิในสามัคคีรสซึ่งนักปราชญ์ทั้งหลาย

ย่อมกล่าวสรรเสริญว่าจะเป็นกัลยาณธรรมนำมาซึ่งความสุขแก่ตนจึงเป็นคุณธรรมที่บุคคลควรประพฤติ และจัดเป็นเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

6. ไม่หวงกันลาภผู้อื่น เมื่อตนเป็นหมอไปรักษาคนไข้ เห็นแล้วว่าลาภผลจะได้แก่ตนแต่ลำเพียงผู้เดียวจะทำการไม่ถนัด ที่ดีควรจะหาพวกพ้องหรือผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งมีความรู้มาช่วยการนั้นจึงจะสำเร็จได้ดี เช่น ตนเป็นแต่หมอยา จะต้องหาหมอนวดมาช่วยอีกทางหนึ่ง ฉะนี้ แต่ครั้งจะให้เป็นเช่นนั้นก็กลัวว่าลาภที่ตนจะได้นั้นต้องแบ่งส่วนให้ ผู้อื่นไปเสียจะได้น้อยไป หวงกันไว้ไม่ให้ผู้อื่นเข้ามาหุ้นส่วนนี้เป็นข้อที่ทำอันตรายให้แก่คนไข้ หมอไม่ควรคิดเช่นนี้เลย ถ้าเห็นทางที่จะเฉลี่ยลาภผลให้แก่ผู้ที่มีความรู้ด้วยกันโดยประการใดก็ควรจะแสดงความยินดีแผ่เผื่อให้การที่จะรักษาพยาบาลไข้ ถ้ามีเพื่อนเป็นคู่คิดคู่ปรึกษาช่วยเกื้อหนุนซึ่งกันและกันแล้ว เป็นข้อที่ป้องกันความพลั้งเผลอได้ และอาจที่จะรักษาไข้ให้หายเร็วด้วย เพราะฉะนั้นการไม่หวงกันลาภคนอื่นนั้นจึงจัดเป็นเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

7. ไม่ลุอำนาจแก่อคติทั้ง 4 คือ ฉันทาคติ ความรักใคร่พอใจ 1 โทสาคติ ความโกรธ 1 ภยาคติ ความกลัว 1 โมหาคติ ความหลง 1ฯ ฉันทาคติ ความรักใคร่พอใจนั้นคือ ทำความรักใครในบุคคล ไม่เสมอกัน บางคนก็ตั้งใจรักษาพยาบาล บางคนก็เกลียดชังไม่รักษา ด้วยความตั้งใจให้โรคหาย ฯ โทสาคติ ความโกรธนั้น คือ ใช้แต่โทสะจิตเป็นเบื้องหน้า ไม่มีใจอันดีต่อคนใช้ ทำอะไรก็จะเอาแต่ใจของตน ไม่ผ่อนผันตาม อัธยาศัยของคนไข้ให้มีสติอารมณ์เบิกบานบ้างเลย ภยาคติ ความกลัวนั้น กลัวในสิ่งที่ไม่ควรกลัว เป็นต้นว่า รักษาไข้กลัวเขาจะไม่ให้ขวัญข้าว ค่ายาก็ไม่ตั้งใจรักษา กลัวว่ายาดีที่ทำไว้ ถ้าจะให้คนไข้กินยาอาจจะหายได้ แต่กลัวจะหมดเสีย โมหาคติ ความหลงนั้น หลงเชื่อว่าตนมีความรู้ดี ไม่ต้องทำอัธยาศัยเผื่อแผ่เป็นมิตรไมตรีกับผู้ใด หรือหลงเชื่อว่ายาของตนดี รักษาไข้ หายได้โดยไม่ตรวจอาการไข้ก่อนที่จะวางยา (อคติ 4 ประการ ที่กล่าวมานี้ สำหรับหมอไม่เป็นสาธารณทั่วไป) หมอผู้ใดไม่ลุอำนาจแก่อคติ 4 ประการ คุณความดีก็จะมีในตนจึงจัดความไม่ลุอำนาจแก่ อคติทั้ง 4 ประการนี้ เป็น คุณธรรมเครื่องประดับของหมอได้ประการหนึ่ง

8. ไม่หวั่นด้วยโลกธรรม คือ ลาภผลที่จะได้หรือไม่ได้ ไม่มีก็ดี ความนินทาความสรรเสริญก็ดี มียศศักดิ์ก็ดี หรือ ปราศจากยศศักดิ์ก็ดี ความทุกข์ ความสุข เหล่านี้มาถึงตน ก็มีอัธยาศัยหนักแน่น มัธยัสถ์ เป็นปานกลาง ไม่ทำความกระวนกระวาย ขวนขวายยินดียินร้าย เดือดร้อนรำคาญ ซึ่งเป็นเหตุจะทำลาย คุณความดีของตน และทำจิตให้พิกลไปจากความเป็นปกติ เพราะโลกธรรมนี้ย่อมยุยง ส่งเสริมบุคคลให้ตกไปในทางที่ชั่วได้ หวั่นไหวต่อโลกธรรมจึงเป็นผู้สรรเสริญของผู้ที่มีปัญญา จัดว่าเป็นเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

9. มีหิริโอตตัปปะ ละอาย สะดุ้งกลัวต่อบาปอันจะเป็นเวรกรรมต่อภพชาติในภายหน้า ละเว้นจากวิหิงสาพยาบาท อาฆาตจองเวรต่อบุคคลอื่น มีใจอันชุ่มชื่นไปด้วยความกรุณาเป็นเบื้องหน้านี่ จัดเป็นคุณธรรมเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

10. ไม่เป็นคนเกียจคร้านและมักง่าย ตั้งใจอุตสาหะทำการรักษาพยาบาลไข้โดยเต็มกำลัง ใช้ปัญญาพินิจพิจารณาโดยถ้วนถี่ ถึงเวลาไปตรวจก็ไปตรวจฟังดูอาการ เพื่อได้คิดประกอบการรักษา ความรู้ที่มีอยู่แล้วก็เอาใจใส่สอบสวนให้แจ่มแจ้งเจริญขึ้นสิ่งที่ยังไม่รู้ก็หมั่นศึกษาค้นคว้าหาความรู้ใส่ตนต่อไป มิได้เพิกเฉย และหมั่น ประกอบยาไว้สำหรับรักษาไข้ในตำราให้เอาอะไรกี่อย่างก็อุตส่าห์หามาทำให้ครบกับตำราไม่สักแต่ว่าในตำราให้เอา 10 อย่าง ก็เอาแต่ 5-6 อย่าง ทำด้วยความมักง่าย ความจริง เครื่องยานั้นถ้าไม่ ประสมให้ครบตามตำราที่ท่านวางลงไว้แล้วก็ไม่ศักดิ์สิทธิ์ และจะลงโทษว่ายาไม่ดีไม่ได้ เพราะฉะนั้นหมอจึงไม่ควรเป็นคนมักง่าย ตรวจไข้ก้ต้องตรวจโดยถี่ถ้วนเหมือนกัน ถ้าเป็นแต่มียา ไม่ตรวจไข้ให้ตรงกับยาแล้ว ยานั้นก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร ไข้กับยาต้องใช้ตรงกันนี่เป็นข้อสำคัญ ความไม่มักง่ายจัดเป็นคุณธรรมเครื่องประดับของหมอ ประการหนึ่ง

11. มีโยนิโสมนสิการ ตริตรองในใจโดยแยบคาย จะตรวจอาการโรคก็ตรวจด้วยความพินิจพิเคราะห์เหตุผลโดยรอบคอบ เมื่อจะ ประกอบยารักษาก็ทำโดยความใคร่ครวญ ใช้องค์วิจารณปัญญาสอดส่องให้แน่นอนแก่ใจทุกสิ่งทุกอย่าง นี่เป็นองค์อันสำคัญสำหรับ วิชาแพทย์จัดเป็นคุณธรรมเครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

12. ไม่เป็นคนมีสันดานอันประกอบด้วยความมัวเมา เป็นต้น ว่าเสพสุรา สูบกัญชา ยาฝิ่น หรือมัวเมาละเลิงหลงไปในการเล่นเบี้ย เล่นการพนันต่าง ๆ อันเป็นทางที่จะทำตนให้ได้ความเดือดร้อนรำคาญ เพราะความประพฤติอันเป็นข้าศึกกับคุณวิชาของตน เพื่อหลีกเลี่ยงไปพ้น มิให้พัวพันมีสันดาน ตั้งมั่นในทางสุจริตดังนี้ จัดเป็นคุณธรรม เครื่องประดับของหมอประการหนึ่ง

ในที่สุดนี้ ขอสรุปข้อความลงว่าบุคคลที่ประกอบกระทำการใด ๆ ซึ่งจะมีความผิดนั้นก็ด้วยเหตุ 6 ประการ คือ

1. ไม่ละอายต่อความทุจริต หรือไม่คิดกลัวเกรงต่อความเสียหายในการงานที่ทำนั้น ทำด้วยความโลภปรารถนาลาภอย่างหนึ่ง ปรารถนาจะให้ตนมีชื่อเสียงปรากฏด้วยคุณความดีก็ทำด้วยความโอ้อวดอย่างหนึ่ง นี่เป็นบ่อเกิดของความผิดประการหนึ่ง

2. ไม่มีความรู้ในการนั้น ก็ทำไปด้วยความเดา จะถูกหรือผิด ดีหรือชั่วอย่างไรก็ไม่รู้ นี่เป็นบ่อเกิดของความผิดประการหนึ่ง

3. มีความสงสัยในการงานที่ตนจะทำนั้นครอบงำอยู่แล้ว คือ คิดไม่เห็นว่าจะทำอย่างไรดียิ่งตรองไปก็เป็นหลายท่าหลายทาง ล้วนเป็นอาการที่คาดคะเนโดยเอาไปเสียทุกอย่าง จะหยิบยกเอา อะไรมาเป็นหลักฐานที่อ้างอิงก็ไม่ได้ ยิ่งคิดยิ่งฟั่นเฟือนไป เพราะคิดไปไม่ตลอด ต้องถอยหลังกลับมาคิดทางอื่นก็ไม่ตลอดวนเวียนอยู่ ครั้นจะไต่ถามผู้รู้ หรือจะปฏิเสธเสียว่าไม่รู้ ก็กลัวว่าจะเสียชื่อเสียง ทำให้เสื่อมความเลื่อมใสในตน เมื่อการมาถึงเข้าก็ทำไปโดยความโง่เขลา การที่ทำนั้นจึงได้ผิดไป ความสงสัยที่ครอบงำอยู่นี้เป็นบ่อเกิดของความผิด ประการหนึ่ง

4. ความสำคัญเข้าใจในสิ่งที่ไม่ควรทำว่าเป็นสิ่งที่ควรทำ เช่น ผู้ที่ตั้งตนเป็นหมอรักษาไข้ แต่ไม่มีความรู้ความชำนาญพอ คนเป็นไข้พิษมีอาการร้อนกระสับกระส่าย ทางที่ถูกควรใช้ยาสำหรับดับพิษไข้ เขาห้ามไม่ให้อาบน้ำในเวลากำลังไข้เป็นพิษให้ร้อนกระสับกระส่าย เข้าใจเสียว่าอาบน้ำให้เย็นจะได้หาย ก็เอาน้ำอาบให้คนไข้ จนพิษไข้หลบเข้าภายใน เป็นเหตุจะตัดรอนชีวิตคนไข้เสีย

5. ความสำคัญเข้าใจในสิ่งที่ควรทำว่าไม่ควรทำ แล้วก็ทำการนั่นให้ผิดไปดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อ 4 ข้างบนนี้เป็นบ่อเกิดของความผิดประการหนึ่ง

6. ทำการด้วยความปล่อยสติเสีย ไม่ใช้สติตริตรองสอบสวน เหตุให้ถี่ถ้วน คือไม่ใช้องค์ปัญญาซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการเป็นหัวหน้า พูดสั้น ๆ ก็คือไม่มีสติ ทำการด้วยความเลินเล่อ ก็การที่ทำด้วยไม่มีสติเช่นนี้ ไม่ต้องสงสัยเลยว่าจะไม่มีความผิด เพราะฉะนั้นในเหตุข้อ 6 จัดเป็นบ่อเกิดของความผิดประการหนึ่งและ ในเหตุทั้ง 5 ข้อเบื้องต้น ก็ย่อมรวมอยู่ในข้อ 6 นี้ด้วย เมื่อจะย่อความให้สั้นเข้าดังนี้ว่าทำด้วย ไม่ละอาย 1 ไม่รู้ 1 สงสัยแล้วขืนทำ 1 เข้าใจในสิ่งที่ควรว่าไม่ควร 1 เข้าใจในสิ่งที่ไม่ควรว่าควร 1 ปล่อยสติเสีย 1 เหตุทั้ง 6 ประการนี้ย่อมเป็นบ่อเกิดของความผิดทั่วไป ไม่เฉพาะแต่ผู้ที่เป็นหมอ และเมื่อจะค้นหาต้นเหตุต่อไปอีกว่า เหตุ 6 ประการนี้เกิดจากอะไร ก็คือเกิดจากความประมาทอย่างเดียว ความประมาทนี้ย่อมเป็นบ่อเกิดความชั่วทั่วไป เพราะเป็นสภาวะใหญ่ยิ่งกว่าอธรรมจริยาทั้งหลาย ในภาษิตทั้งปวงย่อมกล่าว อธรรมจริยะรวมลงในความประมาทอย่างเดียวว่าดุจรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีอะไรจะใหญ่กว่ารอยเท้าแห่งคชสาร ฉะนั้นถ้าจะค้นหา รากเง่าเค้ามูลของความประมาทลงไปอีกชั้นหนึ่ง ก็ได้แก่ความโง่เขลา คือ อวิชา นี่เป็นที่สุดการที่จะป้องกันเหตุ 6 ประการ อันเป็นบ่อเกิดของความผิดมิให้มีได้ ก็ด้วยสติอันประกอบด้วยความไม่ประมาท เมื่อทำการด้วยมีสติอยู่เสมอแล้ว ความผิดก็จะไม่เกิดมีได้ด้วยประการทั้งปวง อีกนัยหนึ่งท่านยกสติมาเป็นต้นรากของความประพฤติทั้งปวงว่า

เสียทรัพย์ไม่ควรเสียศีล เสียศีลไม่ควรเสียความสัตย์ เสียความสัตย์ไม่ควรเสียความเพียร เสียความเพียรไม่ควรเสียสติ ดังนี้ เพราะฉะนั้น ผู้ที่ทำการเป็นหมอ หรือจะทำการใดๆ ก็ให้ใช้ สติตริตรองโดยรอบคอบ อย่าพึงปล่อยสติเสีย ข้อความที่พรรณามาฉะนี้ พอเป็นเค้าโดยสังเขปสำหรับให้กุลบุตรฝึกหัดใจไว้ เพื่อประพฤติตนให้เป็นคนดีต่อไปภายหน้าเป็นทางแสวงหาโภคสมบัติ อันจะนำซึ่งความสุขโดยสมควรแก่อัตภาพของตนต่อไป ด้วยประการฉะนี้

4. การวิเคราะห์คัมภีร์/ตำรา/เอกสารองค์ความรู้ดั้งเดิม

คัมภีร์/ตำรา/เอกสารองค์ความรู้ดั้งเดิม ที่ใช้ประกอบการจัดทำตำราอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทยนี้ ยึดตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข โดยการประกาศกำหนดตำราการแพทย์แผนไทยของชาติและตำรับยาแผนไทยของชาติ 28 ฉบับ

หมายเหตุ : ตำราทุกเล่มผ่านการคัดเลือกจากคณะกรรมการฯ ซึ่งคัดเฉพาะที่เป็นตำรา/หนังสือ/เอกสาร ที่เป็นรูปเล่ม และมีความสมบูรณ์ในระดับที่สามารถสืบค้นได้ในปัจจุบัน ทั้งนี้ไม่รวมตำรายาเกร็ด สมุดไทยดำ สมุดไทยขาว เอกสารใบลาน เอกสารอักษรธรรม หนังสือบุด เป็นต้น

• การจัดเรียงลำดับคัมภีร์/ตำรา/เอกสารองค์ความรู้ดั้งเดิม ตามลำดับชั้น และช่วงเวลา ที่สามารถสืบค้นข้อมูลได้ ณ ปัจจุบัน จำนวนทั้งสิ้น 37 รายการ ดังนี้

ลำดับ	ชื่อตำรา	พ.ศ.ที่จัดทำ	ข้อมูลที่สืบค้นได้เบื้องต้น	ลำดับชั้น	ยุคสมัย
1	คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์	ปัจจุบันยังไม่พบข้อมูล พ.ศ. ที่ได้รับการจัดทำหรือจดบันทึกอย่างแน่ชัด	ประมาณ พ.ศ. 2202	ปฐมภูมิ	ประมาณ สมัยอยุธยา (พ.ศ. 2436 - พ.ศ. 2310)
2	จารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (กรมการแพทย์แผนไทยฯ รวบรวมตามข้อมูลเดิม)	ปัจจุบันยังไม่พบข้อมูล พ.ศ. ที่ได้รับการจัดทำหรือจดบันทึกอย่างแน่ชัด		ปฐมภูมิ	ประมาณ สมัย ร.3 (ขึ้นครองราชย์ 2367 -2394)
3	ตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (กรมการแพทย์แผนไทยฯ รวบรวมตามข้อมูลเดิม)			ปฐมภูมิ	
4	ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (กรมการแพทย์แผนไทยฯ รวบรวมตามข้อมูลเดิม)		ประมาณ พ.ศ. 2375	ปฐมภูมิ	

ลำดับ	ชื่อตำรา	พ.ศ.ที่จัดทำ	ข้อมูลที่สืบค้นได้เบื้องต้น	ลำดับชั้น	ยุคสมัย
5	ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1	โดย ร.5 มีดำรัสสั่งให้จัดสร้างขึ้น ซึ่งกรมอาลักษณ์ได้จัดสร้างขึ้น ระหว่าง จ.ศ. 1232 - 1233 ตรงกับ พ.ศ.2413 - 2414	กรมศิลปากร ได้รวบรวม แล้วจัดทำใหม่ โดยเล่ม 1 และ 2 สำเร็จ เมื่อ ร.9 ครบ 6 รอบ 5 ธ.ค. 2542 ต่อมา เล่ม 3 สำเร็จ เมื่อ ร.9 ครบ 7 รอบ 5 ธ.ค. 2554	ปฐมภูมิ	สมัย ร.5 (ขึ้นครองราชย์ 2411 - 2453)
6	ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2			ปฐมภูมิ	
7	ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 3			ปฐมภูมิ	
8	ตำรับยาสภาอุณาโลมแดง ร.ศ. 112	พ.ศ.2436		ทุตติยภูมิ	สมัย ร.5 (ขึ้นครองราชย์ 2411 - 2453)
9	เวชศาสตร์วรรณนา เล่ม 1 (สุม-วรกิต พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐสาตรดำรง (หนู) บิดา	อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.2450	ช่วงเวลา ที่ได้ถูกจัดทำไว้ ตรงกับ ร.ศ. 126	ทุตติยภูมิ	สมัย ร.5 (ขึ้นครองราชย์ 2411 - 2453)
10	เวชศาสตร์วรรณนา เล่ม 2 (สุม-วรกิต พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐสาตรดำรง (หนู) บิดา			ทุตติยภูมิ	
11	เวชศาสตร์วรรณนา เล่ม 3 (สุม-วรกิต พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐสาตรดำรง (หนู) บิดา			ทุตติยภูมิ	
12	เวชศาสตร์วรรณนา เล่ม 4 (สุม-วรกิต พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐสาตรดำรง (หนู) บิดา			ทุตติยภูมิ	
13	เวชศาสตร์วรรณนา เล่ม 5 (สุม-วรกิต พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐสาตรดำรง (หนู) บิดา			ทุตติยภูมิ	
14	แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2 (พระยาพิศณุประสาทเวช (คง ถาวรเวช) รวบรวมพิมพ์ โดยได้ตรวจสอบกับต้นฉบับหลวงในหอสมุดวชิรญาณ)	พ.ศ.2450		ทุตติยภูมิ	

ลำดับ	ชื่อตำรา	พ.ศ.ที่จัดทำ	ข้อมูลที่สืบค้นได้เบื้องต้น	ลำดับชั้น	ยุคสมัย
15	เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1 (พระยาพิศณุประสาทเวช) (คง ถาวรเวช)	อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.2451	ช่วงเวลา ที่ได้ถูกจัดทำไว้ ตรงกับ ร.ศ. 127	ทุตติยภูมิ	สมัย ร.5 (ขึ้นครองราชย์ 2411 - 2453)
16	เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 2 (พระยาพิศณุประสาทเวช) (คง ถาวรเวช)			ทุตติยภูมิ	
17	เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3 (พระยาพิศณุประสาทเวช) (คง ถาวรเวช)			ทุตติยภูมิ	
18	แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 (พระยาพิศณุประสาทเวช (คง ถาวรเวช) รวบรวมพิมพ์ โดยได้ตรวจสอบกับต้นฉบับหลวงในหอสมุดวชิรญาณ)	พ.ศ.2452	ช่วงเวลา ที่ได้ถูกจัดทำไว้ ตรงกับ ร.ศ. 128	ทุตติยภูมิ	
19	ตำรายาพิเศษ สมเด็จฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์	พ.ศ.2456		ทุตติยภูมิ	สมัย ร.6 (ขึ้นครองราชย์ 2454 - 2468)
20	ตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11 พระยาวิชยาธิบดี (2456)	พ.ศ.2456		ทุตติยภูมิ	
21	ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3 (กรมการแพทย์แผนไทยรวบรวมตามข้อมูลเดิม)	พ.ศ.2458		ทุตติยภูมิ	
22	ตำราสรรพคุณยา ของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท	พ.ศ.2458		ทุตติยภูมิ	
23	อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1 (ขุนนิทเทสสุขกิจ)	อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.2496		ทุตติยภูมิ	สมัย ร.9 (ขึ้นครองราชย์ 2489-2559)
24	อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2 (ขุนนิทเทสสุขกิจ)			ทุตติยภูมิ	
25	คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 1 (ขุนโสภิตบรรณลักษ์)	พ.ศ.2504		ทุตติยภูมิ	
26	คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (ขุนโสภิตบรรณลักษ์)			ทุตติยภูมิ	

ลำดับ	ชื่อตำรา	พ.ศ.ที่จัดทำ	ข้อมูลที่สืบค้นได้เบื้องต้น	ลำดับชั้น	ยุคสมัย
27	คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (ขุนโสภิตบรรณลักษ์)	พ.ศ.2504		ทุตติยภูมิ	สมัย ร.9 (ขึ้นครองราชย์ 2489-2559)
28	ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง)	พ.ศ. 2507 (ร.ร.แพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	
29	ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม)	พ.ศ. 2520 (ร.ร.แพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	
30	ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง)	พ.ศ. 2521 (ร.ร.แพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพนฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	
31	ตำราไม้เทศเมืองไทย (2522)	พ.ศ. 2522		ทุตติยภูมิ	
32	คัมภีร์วิสุทธิมรรค สมเด็จพระพุฒาจารย์ (2548)	พ.ศ. 2548		ทุตติยภูมิ	
33	ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2	พ.ศ. 2559 (กรมการแพทย์แผนไทยฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	
34	ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยฉบับอนุรักษ์ ตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์	พ.ศ. 2559 (กรมการแพทย์แผนไทยฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	
35	ชุดสังคายนาภูมิปัญญาการนวดไทย 2 คำอธิบายสมุดภาพโคลงฤาษีดัดตน สำนักงานข้อมูลและคลังความรู้ กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560)	พ.ศ. 2560 (กรมการแพทย์แผนไทยฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	สมัย ร.10 (ขึ้นครองราชย์ 2559-ปัจจุบัน)
36	คำอธิบายตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2 บีมโรงโอสถ พ.ศ. 2459	พ.ศ. 2561 (กรมการแพทย์แผนไทยฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	
37	คำอธิบายตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ บีมโรงอัฐศก พ.ศ. 2459	พ.ศ.2561 (กรมการแพทย์แผนไทยฯ จัดทำขึ้น)		ทุตติยภูมิ	

ข้อมูลเพิ่มเติม

อายุรเวทศึกษา

ปัญจอินทรียปรึกษา คือ การตรวจคนไข้โดยใช้ ตา หู จมูก ลิ้น และสัมผัส (Physical examination) การเหล่านี้สำคัญมาก ข้าพเจ้าขออธิบายยืดยาวสักหน่อย สมัยนี้เป็นสมัยวิทยาศาสตร์ มีเครื่องมือใช้มาก และนับวันจะยิ่งมากขึ้นทุกที จนกระทั่งต่อไปคนเราอาจไม่ต้องกระดุกกระดิกทำอะไรเลย เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์จะทำแทนหมด นักวิทยาศาสตร์ในสมัยก่อนๆ เคยคุยตลกกันว่าคนเรานี้ต่อๆ ไปเมื่อวิทยาศาสตร์มากๆ ขึ้น น่ากลัวหัวจะโตเพราะใช้แต่หัวคิดมาก ส่วนแขนขาจะเรียว ลีบ และในที่สุดจะด้วนหายไปเพราะไม่ทำอะไร ไม่ต้องเดินทำและไปด้วยเครื่องวิทยาศาสตร์กันหมด คำตลกนี้ แม้เราจะเห็นว่าเป็นไปไม่ได้ แต่ก็มีลักษณะอาการบางอย่างที่เห็นเป็นจริงอยู่แล้ว คือ คนพวกนั่งๆ นอนๆ ไม่ทำ อะไร จะไปไหนก็นั่งรถ แขนขาเล็กลงไปจริงๆ คนเราเดี๋ยวนี้ นิยมกันว่าหมอที่ดีและเก่งและจะเป็นหมอวิทยาศาสตร์ก็ต้องใช้เครื่องมือ ถ้าเป็นหมอมือเปล่าก็ว่า ไม่ใช่หมอวิทยาศาสตร์ ใช้ไม่ได้ ความจริงเครื่องมือเป็นสิ่งสำคัญบางอย่างไม่มีใช้ไม่ได้ เช่น มีดผ่าตัด ไม่มีมีดผ่าไม่ได้ แต่บางอย่างก็เพียงเป็นส่วนประกอบ และบางอย่างก็ไม่จำเป็น เราควรพิเคราะห์ดู แม้ว่าเราจะมีเครื่องมือ เราก็ต้องพยายามใช้ปัญจอินทรีย์ของเราให้มีความชำนาญ และเฉียบแหลมอย่างยิ่งอยู่เสมอ เพราะปัญจอินทรียเป็นเครื่องมือที่ไม่มีเครื่องมืออะไรวิเศษเท่า ถ้าเราใช้เครื่องมือช่วยทุกอย่างเราอาจกลายเป็นหูหนวกตาบอดไปก็ได้ ตัวอย่างเช่น การวัดปรอทตรวจไข้ ว่าเวลาใด วันใด ตัวร้อนเท่าใด ที่ทางปัจจุบันกระทำกันนั้น โดยมากเป็นระเบียบในโรงพยาบาล ที่เขาใช้พยาบาลทำ และจดไว้ให้หมอดูเป็นรายงาน เพราะมีคนไข้มากหมอไม่มีเวลาพอที่จะตรวจจะจำไว้ได้เอง ทุกรายจึงต้องใช้พยาบาลตรวจและจดไว้บอก เมื่อพยาบาลจะจดเป็นรายงานก็ต้องจดว่าปรอทเท่าใด ด้วยปรอทเครื่องมือวิทยาศาสตร์ แต่สำหรับแพทย์ที่รักษาคนไข้เองเป็นส่วนตัวอย่างใกล้ชิด และหมอแผนโบราณไม่มีความจำเป็นเลยที่จะต้องใช้ปรอทตรวจไข้ ถ้าหากว่ามือของหมอไม่พิการก็ใช้มือดีกว่า เพราะสามารถตรวจความร้อนของร่างกายคนไข้ได้ทุกส่วน และเร็วกว่าปรอทด้วย เช่น สัมผัสหน้าผาก หัว อก ท้อง แขน ขา ฝ่ามือ ปลายเท้า จะรู้ได้ทันทีว่าที่ไหนร้อนมาก ร้อนน้อย หรือเย็น ส่วนจะมากหรือน้อยเท่าใดก็วัดด้วย ความชำนาญ ไข้บางไข้หัวร้อน บางไข้อกร้อน บางไข้ท้องร้อน บางไข้มือตีนร้อน บางไข้เย็น อวัยวะเหล่านี้ ปรอทไม่สามารถจะวัดได้ ใช้มือดีกว่า วันไหน เวลาไหน ร้อนหรือเย็น ใช้มือสัมผัสได้ ชาวบ้านก็บอกได้ถูกต้อง เช่นว่า เมื่อคืนวานนี้ตอนดึกตัวร้อนมากค่อนสว่างค่อยยังชั่ว ตอนเช้าค่อยยังชั่วมาก ตอนบ่ายกลับร้อน หรือเมื่อวานนี้ตัวเย็นตลอดวัน วันนี้ตอนบ่ายมีไข้จับ บางทีเขาก็บอกว่าตัวร้อนมาก ตีนมือเย็น หรือหัวร้อน ฯลฯ เหล่านี้ เป็นต้น เมื่อรู้อาการตัวร้อนติดต่อกันทุกวัน ก็เป็นหลักประกอบในการวินิจฉัยไข้ได้ ไม่จำเป็นจะต้องใช้ปรอทให้เสียความชำนาญของมือไม่จำเป็นต้องรู้ว่าปรอทกี่องศา อาการตัวร้อนของคนไข้นั้น สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คืออาการประกอบ ถ้าอาการประกอบไม่สำคัญ อาการตัวร้อนเฉยๆ ก็ไม่สู้สำคัญ สำคัญอยู่ก็ที่ชาวบ้าน เพราะเขาไม่ชอบ ตัวร้อนและตัวเย็นมากไปก็ไม่ชอบ ซึ่งเป็นการสมควรที่จะต้องพิจารณาแก้ไขอาการตัวร้อน ข้อสำคัญที่จะต้องสอบสวนตรวจตราอีกก็คือกระบวนไข้ อันกระบวนไข้นั้น เราต้องดูหรือต้องสอบถามย้อนขึ้นไป และดูต่อไปว่ามีกระบวนอย่างไร เช่น ตัวร้อนเรื่อย หรือตัวร้อนบางเวลา ส่างบางเวลา ตัวร้อนมากเวลาไหน ค่อยยังชั่วเวลาไหน หรือตัวเย็นเวลาไหน เป็นเช่นนั้นมานานเท่าใด หรือนานต่อไปอีกเท่าใด รายงานปรอทตรวจไข้มีประโยชน์อย่างนี้ ไข้ต่างๆ ย่อมมีกระบวนต่างๆ เมื่อเรารู้กระบวนของไข้ก็เป็นทางให้เรารู้ ชนิดของไข้ได้เป็นลางๆ อาการสมทบกระบวนไข้ก็เป็นอาการสำคัญอย่างยิ่ง ที่จะช่วยให้เราวินิจฉัยไข้ได้แน่นอนว่า เป็นไข้อะไร เช่น ลิ้นเป็นฝ้า ท้องขึ้น อาเจียน คลื่นไส้ ไอ เหงื่อออก กระหายน้ำ หายใจหอบ เจ็บปวดที่ไหน ฯลฯ หรือเป็นเม็ด เป็นตุ่ม เป็นผื่น เป็นฝี เป็นแผล ฯลฯ

เหล่านี้ ดังนั้นอาการตัวร้อนที่เรารู้ แม้จะวัดด้วยปรอท วิเศษอย่างใด ก็เป็นแต่เพียงรู้ว่าตัวร้อนเท่านั้น ไม่มีความหมายว่าเป็นไข้หรือโรคอะไรเลย การที่จะรู้ว่าเป็นไข้อะไร จำต้องรู้กระบวนไข้หลาย ๆ วัน และอาการสมทบกระบวนไข้ด้วยเสมอ การตรวจโรคด้วยมือเปล่า ไม่ใช่วิทยาศาสตร์ (Scientific) หรือ ข้าพเจ้าใคร่ขอตอบว่า การตรวจโรคด้วย มือเปล่า อาศัยสมอง และความชำนาญนั้นเป็นวิทยาที่สูงกว่าวิทยาศาสตร์ และเป็นวิทยาของผู้เชี่ยวชาญ ผู้ไม่ชำนาญจะทำให้เสมอเหมือนมิได้ เช่น การจับชีพจรแม้ว่าเรามีเครื่องมือวัดความดันโลหิต ว่าเลือดมีความแรงความดันเท่าใดก็ดี ก็สู้นิ้วมือสัมผัสชีพจรไม่ได้ เพราะหมอผู้ชำนาญนั้นสามารถรู้ความดันของโลหิตได้ ว่ามากหรือน้อยอย่างไร ด้วยการสัมผัสชีพจรและพิจารณาอาการอื่นๆ ประกอบ ยิ่งกว่านั้น นิ้วมือของหมอที่สัมผัสชีพจรยังรู้สึกซึ้งไปอีกว่าเส้นหลอดโลหิตนั้น แข็ง อ่อน ยืดหยุ่น ตรงหรือคดเคี้ยว เรียบหรือขรุขระ และกระแสเลือดที่วิ่งกระทบนิ้วมือนั้นมีอาการอย่างไร อาการเหล่านี้เครื่องมือใดๆ ก็บอกไม่ได้ สู้นิ้วมือและความชำนาญของหมอไม่ได้ การจับชีพจรจึงเป็นวิทยาที่สูงกว่าวิทยาศาสตร์ เราไม่ปฏิเสธว่าเครื่องมือวิทยาศาสตร์ไม่ดี แต่เรายืนยันว่าการตรวจโรคด้วยปัญจอินทรียของเราด้วย การใช้ตาดู หูฟัง มือสัมผัส จมูกดมกลิ่น ลิ้นรู้รส 5 ประการนี้พวกหนึ่ง กับการถามเรื่องราวของคนเจ็บไข้ ประการหนึ่ง แล้วใช้วิจารณญาณหรือสมองพิเคราะห์ดูว่า คนเจ็บไข้เป็นอย่างไร ด้วยความรอบรู้และความชำนาญนั้น เป็นเครื่องมือวิเศษที่สุด จะเห็นได้ว่าไม่มีเครื่องมืออะไรที่จะตรวจรู้ได้ว่าใครกำลังโกรธอยู่ในใจ หรือใครกำลังยิ้มละไมอยู่ในหน้า นอกจากการสังเกตด้วยลูกนัยน์ตา การตรวจโรคต้องมีสมาธิแน่วแน่ลงไปที่คนไข้เป็นคนๆ ตรวจให้เสร็จเป็นคนๆ ด้วยความละเอียดใจเย็น ไม่รีบร้อน แต่ก็ไม่ยืดยาด อย่าตรวจคนโน้นทีคนนี้ทีปะปนกันจะยุ่ง ให้คำแนะนำว่า สมัยนี้มีเครื่องมือวิทยาศาสตร์มาก พวกหมอก็ลืมใช้เครื่องมือธรรมชาติของตัว (คือลืมใช้ตาดู หูฟัง มือสัมผัส ฯลฯ) การตรวจโรคอย่ารีบร้อน ต้องใช้เวลาตรวจและพิจารณาให้รอบคอบ นิสัยการตรวจโรคละเอียดนั้นจะเกิดมีขึ้นได้ก็ด้วยฝึกหัดจนชำนาญ อันต้องอาศัยเวลานาน หมอหนุ่มๆ ถ้าปล่อยตัวไปตามเหตุการณ์ของโลกสมัยใหม่ ที่อะไรๆ ก็ต้องการเร็ว หรือเอาเร็วเข้าว่า อย่างปิ้งปลา สุกหัวกินหัว สุกหางกินหาง หรือสุกเอาเผากิน ว่าทำไปจนหัวหงอก ก็ไม่ชำนาญอัษฎะสถานะปรึกษา อัษฎะสถานะปรึกษา คือ การตรวจโรคโดยอาศัยลักษณะอาการ 8 ประการของคนไข้ คือ (1) ชีพจร (นที) (2) ผิวหนังร่างกายด้วยการสัมผัส (สปรศัม) (3) รูปลักษณะ (รูปัม) (4) เสียง (ศัพทัม) (5) นัยน์ตา (เนตรัม) (6) อุจจาระ (มลัม หรือ บุริษัม) (7) ปัสสาวะ (มูตรัม) และ (8) ลิ้น (ชิห์วา) ในโรคาวิชญาณัม ของเตลุคุมีเพิ่มอีก 2 คือ (1) ฟัน (ทันตะ) และ (2) เล็บ (นขะ) การตรวจชีพจร คำว่า “ชีพจร” เป็นคำไทย แปลว่า การเดินหรือการไปของชีวิต เป็นความหมายว่าชีวิตยังมีการไปหรือจร อยู่ คำหมอโบราณเรียก “ชีวสากษี” คือประจักษ์พะยานของชีวิต (ชีพสักขี) อีกชื่อหนึ่งเรียกว่า “นาที” ซึ่งแปลว่า กระแสโลหิต (Pulse) คลอง หรือ ช่อง หรือ ทาง (Channels) ของร่างกาย หมอโบราณเรียกกันหลายชื่อ เช่น โศรต สิรา ธมณี และนาที ตามความเข้าใจกันโดยมาก โศรตมักหมายถึงช่องหรือคลองใหญ่ เช่น ช่องหู สิรา มักหมายเอาเส้น หรือท่อ หรือหลอดเล็กๆ (Capillary) ธมณี หมายเอาเส้นโตหน่อย (Artery และ Vein) นาที หมายเอาชีพจร (Pulse) แต่บางทีก็หมายเอาทางเส้นประสาทด้วย ทางของเส้นเอ็น (Tendon) ประสาท เส้นเลือด บางทีก็เรียก สิรา แต่ถ้าพูดกันถึงชีพจรแล้ว ก็นิยมเรียก ธมณี และ นที กันมาก เฉพาะ ธมณี ที่โคนนิ้วหัวแม่มือ ข้อมือที่จะใช้จับชีพจรกันนั้น หมอโบราณถือว่าเป็น ชีวสากษี ที่ใช้ตรวจโรคสำคัญมาก หมอทางอาเซียใช้มาก่อนพวกยุโรป หมอที่ฉลาดและชำนาญสามารถทายทุกข์โศกโรคภัยได้มากจากการจับชีพจรนี้ และคนจีนไปเรียนเอาอย่าง เรียกว่า “หมอแมะ” วิชาตรวจชีพจรเป็นวิชาแขนงใหญ่ของพวกโยคี แต่ผู้ที่รู้จริงมีน้อยเพราะหวงกัน ที่รู้ตาม ๆ กันมาโดย ความเป็นผู้วิเศษในการตรวจชีพจร ต้องอาศัยปัจจัย 3 ประการ คือ (1) ไทวานุครหัม (2) คุรุกตากษัม และ (3) อภยาสทะ

1. ไทวานุครหัม คือ ปัจจัยที่มีมาแต่กำเนิดโดยไม่ทราบ พวกนับถือเทวดาและพวกฮินดูธรรมว่า เป็น เทวดาอนุเคราะห์ หรือเทวดาให้เกิดมาอย่างนั้น โบราณทางฝ่ายเหตุผลและพุทธธรรมว่าเป็น บูรพกรรม ที่สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อน ที่เรียกกันว่า มีสันดาน มีนิสัย มีอุปนิสัย มีกีฟท (Gift) ฯลฯ ดังจะเห็นว่า คนที่เกิดมามีบูรพกรรม หรือ ไทวานุครหัม ต่างๆ กัน เป็นเช่นนี้ทุกคน บางคนเก่งอย่างโน้น บางคนเก่งอย่างนี้ ว่าเทวดานิมนต์ ให้เกิดมาเก่งอย่างนั้น ๆ ก็มี หรือเทวดามาเกิดเสียเองก็มี ถ้าเก่งในทางไม่ดี ก็ว่าคนผีๆ อะไรมาเกิด ตัวอย่างของบูรพกรรมที่ดีก็คือ เช่น พระสิทธารตะ ทรงเกิดมาเป็นพระศาสดาเอกของโลก ชีวกเกิดมาเป็น นายแพทย์มือชั้นอัศวิน พ่อขุนรามกำแหง ทรงเกิดมาเป็นพ่อเมือง สมเด็จพระนเรศวร ทรงเกิดมาเป็นนักรบมือชั้นมหาราชท่านสุนทรภู่ เกิดมาเป็นจินตกวีเอก สมเด็จพระปิยมหาราชจักรีที่ 5 ทรงเกิดมาเป็นนักปกครองชั้นเยี่ยมที่คนรักทั้งแผ่นดินพระมหาธีรราชเจ้าจักรีที่ 6 ทรงเกิดมาเป็นปราชญ์วรรณกรรม ฯลฯ ดังนี้เป็นต้น โบราณเปรียบความรู้ความชำนาญการตรวจชีพจรว่าเหมือนผู้ชำนาญในการดีดพิณ (วีณา) การดีดพิณหรือ การเล่นดนตรีใด ๆ ก็ตาม คนทั้งหลายย่อมหัดทำได้ แต่จะเอาดีวิเศษถึงขนาดบุคคลที่มีไทวานุครหัม หรือ บูรพกรรม ในทางดนตรีไม่ได้ เช่นเหมือนอย่างร้องเพลง ใคร ๆ หัดร้องก็ร้องได้ บางคนเสียงและลูกคอวิเศษอย่างที่เรียกกันว่า เสียงทอง แต่บางคน เสียงคล้ายฆ้องปากแตก การเป็นหมอเป็นครู และการเป็นอะไรๆ ก็เช่นกัน ที่ดีๆ ย่อมมีบูรพกรรม หรือ อุปนิสัย มาตั้งแต่กำเนิด ผู้มี บูรพกรรม ในการใด ย่อมรักใคร่ใฝ่ฝันเอาใจใส่ขวนขวายในการนั้น เป็นสันดานมาแต่กำเนิด และเมื่อเรียนฝึกหัดกระทำ ก็ทำได้ดี วิเศษกว่าคนไม่มี บูรพกรรม คนที่ไม่มีบูรพกรรม ในการใด ถ้าเราบังคับให้เรียนให้เขาทำในการนั้น ย่อมทำได้แต่ไม่ดี พวกหมอเราก็มี หลายคน ที่มีลูกก็อยากให้ลูกเป็นหมอเพื่อรับมรดกและสืบวิชาชีพทางหมอต่อๆ กันไป แต่ลูกบางคนหรือทุกคนไม่ชอบไม่มีนิสัย เป็นหมอ ก็ไปเรียนทางอื่นเสีย พ่อแม่ผิดหวังเสียใจ เรื่องบูรพกรรมของคนในวิชาการใดๆ ไม่ควรบังคับ ถ้าเราบังคับให้ลูกเรียนหมอทั้งๆ ที่ ตัวเขาไม่ชอบไม่มีนิสัย ถ้าเขาจะเรียนเป็นหมอโดยถูกบังคับ ก็เรียนได้ด้วยความยากลำบาก และเมื่อเรียนสำเร็จก็คงเป็นหมอซังกะตาย หรือเป็นหมอแค่เป็น สู้คนที่มีไทวานุครหัมเป็นหมอไม่ได้แม้คนที่มีใจรักการเป็นหมอและเรียนวิชาแพทย์ ถ้าไม่มีบูรพกรรมเป็นหมอ ก็เป็นหมอประเภทที่ดีแท้ไม่ได้ คนที่มีบูรพกรรมในการใด นับว่าเป็นผู้มีทุนเดิมในการนั้น เท่ากับว่าเป็นมาตั้งแต่ยังไม่เกิด และย่อม กระทำการนั้นได้ดี เหมือนเด็กบางคนเล่นเครื่องสายดนตรีได้อย่างวิเศษ เพราะมีบูรพกรรม นั้น

2. คุรุกตากษัม หรือ การประสิทธิประสาทของครู คือ ความแคล่วคล่อง ว่องไวชำนิชำนาญ ความโปรดปรานของครู ผู้ประสิทธิประสาทความรู้แก่ศิษย์ การศึกษาศิลปะวิทยาการใดๆ จำต้องอาศัยครูผู้อบรมฝึกหัด สามารถทำให้ศิษย์เข้าใจและฝึกหัด ทำได้ ยิ่งเป็นวิทยาการที่ละเอียดลึกซึ้ง เช่น วิชาแพทย์ จำเป็นต้องอาศัยครูดีจริงๆ และศิษย์จะต้องมีศรัทธาสมาธิแน่วแน่ในการเรียน ถ้าศิษย์คนใดไม่มีสมาธิสิทธิ มีข้อสงสัยไม่ปลงใจ พอเริ่มเรียนก็ตั้งปัญหาไล่ครูทุกขั้นไป ทั้งๆ ที่ตนเองก็ยังไม่มีความรู้พอที่จะถามครู ในสิ่งที่ควรถาม การเรียนวิชานั้นย่อมไม่สำเร็จ เด็กๆ ที่เรียนหนังสือ เริ่มด้วย ก. ไก่ ข. ไข่ นั้น เพราะพวกเด็กๆ ก้มหน้าเรียนไป จนรู้ หนังสือ แล้วก็รู้ประโยชน์ของ ก.ไก่ ข.ไข่ ถ้าผู้เรียนเริ่มตั้งปัญหาไล่ครูว่า ก.ไก่ ข.ไข่ ทำไมไม่เห็นตัว ก.เหมือนไก่ และตัว ข. ก็ไม่เหมือนไข่ จะเขียนอย่างอื่นไม่ได้หรือ มีความจำเป็นอย่างไรต้องเขียนอย่างนั้น ทำไมไม่เขียน ก.ไก่ให้เป็นรูปไก่ และ ข.ไข่ให้เป็นรูปไข่ สอนหนังสือ อะไรไม่เห็นได้ความเช่นนี้ ผู้เรียนก็ย่อมไม่รู้หนังสือไปจนตาย คำถามของผู้ที่จะเริ่มเรียนที่ยังไม่รู้อะไร ถ้าหากมีขึ้นเช่นนั้นจริงๆ พวกครู ก็คงอึดอัดเต็มที และถึงจะอธิบายอย่างไร ผู้เรียนก็ไม่เข้าใจอยู่เรื่อยไป เพราะประโยชน์ของ ก.ไก่ ข.ไข่ นั้นมันอยู่ข้างหน้าเมื่อรู้หนังสือ แล้วจึงจะเห็นประโยชน์ ถ้าศิษย์ไล่ครูอย่างโง่ๆ เช่นนั้นเสมอไป หนักเข้าก็เลิกสอนกันดีกว่าความสามารถของครู และความศรัทธา ของศิษย์ เป็นการสำคัญในการศึกษาศิลปะวิทยาทั้งหลาย

3. อภยาสทะ หมายความว่า การฝึกหัดกระทำอยู่เป็นเนืองนิจ ข้อนี้เป็นประการสำคัญประการหนึ่ง และเป็นประการสำคัญที่สุดที่จะทำให้บรรลุถึงจุดหมายปลายทาง และเป็นผู้วิเศษ นักศึกษาที่มีไทวานุครหัม ดี มีครูประสิทธิประสาทดี ถ้าขาดอภยาสทะก็เป็นผู้เชี่ยวชาญหรือใช้การไม่ได้ การทำอยู่เนืองนิจนั้น ก่อให้เกิดความชำนาญ มีความรู้ลึกซึ้ง แคล่วคล่อง ว่องไว อย่างอัศจรรย์ เหมือนคนที่ทอผ้าด้วยกี่กระตุกอยู่ทุกวัน เราจะเห็นเขาทำเหมือนทำเล่น ทั้งมือเท้าและร่างกาย เคลื่อนไหวว่องไวเป็นจังหวะเหมือนเครื่องจักรที่เรียกกันว่าชำนาญ การเป็นแพทย์มีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่ต้องกระทำเป็นเนืองนิจ ตั้งแต่เป็นนักเรียนแพทย์จนกระทั่งตาย ไม่ทอดทิ้งจึงจัดว่าเป็นหมอที่ดี และไว้ใจได้ คนไทยเรามีเป็นอันมาก ที่เวลานี้ยังไม่ได้เป็นหมอ ยังทำงานอื่นๆ หาเลี้ยงชีพอยู่ แต่คิดว่าจะเป็นหมอเอาไว้หากินเมื่อแก่ คนที่ไม่ได้ทำเป็นหมอมาแต่เดิม เมื่อแก่เข้าจะตรัสรู้เป็นหมอขึ้นได้อย่างไร ความมุ่งหวังตั้งใจของคนจำพวกนี้เป็นความปรารถนาอย่างประหลาด คือเขาไม่มีความรู้อะไรเลย จึงคิดว่าการเป็นหมอ นึกอยากจะเป็นเมื่อใดก็ได้ มียาสองสามขนานแล้วมีปากก็พูดไป ก็เป็นหมอได้ดังจะเคยพบและได้ยินกันมากว่าคนที่ตั้งตัวเป็นหมอขึ้นอย่างโง่ๆ นั้น เมื่อพบใครที่เริ่มรู้จักก็แสดงตัวเป็นหมอ และกล่าวคำปวารณารับอาษาช่วยเหลือ ขึ้นบ้านโน้นลงบ้านนี้ ไปที่ไหนก็อวดมียาวิเศษ รักษาเก่ง เคยรักษาคนโน้นหายคนนี้หาย จะเดินไปธุระอะไรที่ไหน พบใครก็อวดว่าไปเยี่ยมไข้ ซึ่งความจริงไม่มีคนไข้ บางคนก็จ้างคนให้เป็นหน้าม้านายหน้าแบ่งผลประโยชน์กัน ให้เที่ยวโฆษณาสรรเสริญเยินยอตนว่าเป็นหมอเก่ง และดีวิเศษด้วยประการต่างๆ เที่ยวหาและชักชวนคนไข้มาให้ ริษยาและกล่าวร้ายป้ายสีหมอคนอื่นๆ บุคคลใดอุตริเป็นหมอโดยไม่มีไทวานุครหัม หรือไม่มีครู ประสิทธิประสาทความรู้ และไม่มีอภยาสทะ บุคคลนั้นเท่ากับเป็นโจรปล้นทรัพย์ และฆ่าเจ้าทรัพย์ตายอย่างเงียบๆ การตรวจชีพจร ไม่มีตำราใดจะสอนได้ละเอียดลึกซึ้งนอกจากครู และต้องอาศัยความคุ้นเคยนาน ต้องเรียนด้วยความจริง ไม่ใช่เรียนตามปากว่าหรือตามตำรา อุปมาดังการสัมผัสสิ่งของไม่มีใครที่จะบรรยายลักษณะของสิ่งใดๆ ให้ใครๆ รู้ได้ว่าเป็นอย่างไร อธิบายจนตายก็ไม่มีใครรู้ จนกว่าจะได้สัมผัสด้วยตนเองจึงจะรู้ และไม่ต้องอธิบายมาก ใครเป็นครูสอนวิชาชีพจรได้อย่างวิเศษ ข้าพเจ้าไม่ทราบ และก็มิใช่ข้าพเจ้า การสอนวิชาชีพจร (นทีวิชญาณ) ถ้าว่ากันตามแบบก็เป็นเพียงตำราดังต่อไปนี้

ลักษณะอาการของชีพจร การสัมผัสชีพจร มีข้อใหญ่ที่ต้องสำเหนียก 3 ประการคือ (1) ขนาด (2) จำนวน และ (3) จังหวะ

1. ขนาดของชีพจร คือ ขนาดของเส้นเลือด และขนาดของเลือดที่เป็นก้อนหรือคลื่นที่แล่นมากระทบนิ้วมือ โตหรือเล็กอย่างไร

2. จำนวนของชีพจร คือ จำนวนคลื่นที่แล่นมากระทบกับนิ้วมือนั้น มีจำนวนมากน้อยกี่ตุบ (คือกี่ก้อน กี่คลื่น) ภายในกำหนด เช่น ใน 1 นาที ชีพจรเต้นกี่ตุบ

3. จังหวะของชีพจร คือ ระยะที่ชีพจรเต้นนั้น เต้นเป็นจังหวะเร็วหรือช้าเท่ากันสม่ำเสมอ หรือเต้นช้าบ้าง เร็วบ้าง แรงบ้างอ่อนบ้าง อย่างไร การตรวจขนาดชีพจร เกี่ยวกับเส้นเลือดและกำลังของหัวใจ ส่วนการตรวจจำนวนและจังหวะของชีพจร เกี่ยวกับหน้าที่และกำลังของหัวใจล้วน การเดินหรือท่าเดินของชีพจรเรียกว่า คติ ตรงกับฝรั่งเรียก “เกต” (Gait) คำว่า เกต คำนี้ ก็มาจาก คำคติ ของสันสกฤต คติของชีพจร โบราณเปรียบเทียบกับท่าเดินของสัตว์ต่างๆ หมอไทยเราก็เปรียบคติของชีพจรว่า เหมือนกวางเดินดง เหมือนธงปลายเสา เหมือนไก่กินข้าว ฯลฯ เป็นต้น ได้กล่าวมาข้างต้นในเรื่องตรีธาตุ สินธานตะ หน้า 89 แล้วว่า ตรีธาตุ คือ วาตะ ปิตตะ และศเลษมะ (กผะ) ว่ามีหน้าที่สำคัญในการควบคุมร่างกาย และถ้าไม่ปรกติ พิการ กำเริบ หรือหย่อน ก็เกิดเป็นโทษ ชีพจร ของคนเราโบราณก็ว่าอยู่ในอำนาจ และเป็นอาการหรือเครื่องหมายของตรีธาตุ หรือตรีโทษ และอธิบายดังต่อไปนี้ขนาดของชีพจรที่โตหรือเล็กเป็นเครื่องหมายของเสมหะ (กผะ หรือ ศเลษมะ) เพราะเลือดในเส้นเลือด นั้น จะมากหรือน้อยก็สำคัญอยู่ที่การได้อาหารจากน้ำย่อย

อาหาร หรือ รสธาตุ (Chyle) และน้ำเหลือง หรือกระเพาะอาหารด้วย อันเป็นที่ตั้งของเสมหะ ดังนั้น ขนาดของชีพจรจึงว่าเป็นอาการของเสมหะ เราจะเห็นเป็นความจริงว่า คนที่เป็นไข้ปอดอักเสบ (Pneumonia) มีเสมหะกำเริบ คนเป็นไข้นี้ชีพจรมีขนาดใหญ่ และเต้นอย่างหนักหน่วง จำนวนตุบหรือฝีเท้าของชีพจรเต้นเร็วเท่าใด เป็นเครื่องชี้ถึงกำลังของระบบโลหิต ที่เกิดจากกำลังของปิตตะหรือความร้อน อันเนื่องมาจากการเผาผลาญแปรธาตุในร่างกาย (Metabolism) ข้อนี้ก็เป็นความจริง คือคนที่เป็นไข้ ตัวร้อน ชีพจรย่อมเร็ว หรือถ้าเปรียบกับเครื่องยนต์ ยิ่งเร่งน้ำมันให้เกิดการเผาผลาญ (Combustion) มาก กำลังของเครื่องยนต์ก็ยิ่งมาก ดังนั้น จำนวนของชีพจรจึงเป็นอาการของความร้อน หรือ ปิตตะ จังหวะหรือความเป็นระเบียบเรียบร้อย หรือความสม่ำเสมอของชีพจรเป็นเครื่องชี้ถึงการควบคุมของระบบประสาท ที่อยู่ในอำนาจของวาตะ (Nervous mechanism, Vital power) ว่าดีหรือไม่เพียงใด ข้อนี้ ก็เป็นความจริงอีก คือ คนที่ระบบประสาทหรือวาตะเสียเช่น เป็นลมอัมพาต หรือเป็นลมหัวใจอ่อน หรือตกใจ เสียใจ หรือ ใจตื่นเต้น หรืออารมณ์ไม่ดี จังหวะของชีพจรย่อมเสีย พึงสังเกตคำ Vital ก็คือ วาตะ นั่นเอง

ชีพจรของโบราณจึงมี 3 จำพวกใหญ่ๆ ดังกล่าวแล้ว คือ (1) ศเลษมะ นที (ชีพจรเสมหะ) (2) ปิตตะ นที (ชีพจรปิตตะ) และ (3) วาตะ นที (ชีพจรวาตะ) ชีพจร 3 จำพวกนี้เป็นหัวข้อใหญ่ ในการศึกษาจะต้องเรียนและ ฝึกหัดให้ละเอียดออกไปอีก การตรวจชีพจรจะต้องสังเกตเวลา และเหตุการณ์ต่าง ๆ กัน อันเป็นเหตุให้ชีพจรต่าง กัน เช่น เวลาเช้า เวลากลางวัน เวลาเย็น เวลากลางคืน ฤดูหนาว ฤดูร้อน กินอาหารเบา กินอาหารหนัก ความเป็นโรค เหตุภายนอก เหตุภายใน สิ่งแวดล้อม และอื่น ๆ เป็นอันมาก เหตุการณ์เหล่านี้สำแดงอาการทางชีพจรต่างกันด้วย คติของชีพจรกับท่าเดินของสัตว์ คติหรือท่าทางเดิน (Gait) ของชีพจร สำหรับผู้ที่เริ่มเรียน อาจารย์เปรียบว่าคล้ายกับท่าทางเดินของสัตว์ต่างๆ กัน ข้อเปรียบเทียบของอาจารย์ ต่างฝ่ายต่างเปรียบเทียบ เช่น หมอไทยเราเคยเปรียบคติของชีพจรว่า เหมือนกวางเดินดง เหมือนธงปลายเสา เหมือนไก่กินข้าว ฯลฯ คติของชีพจรที่ว่าเหมือนกวางเดินดงนั้น อาจารย์ว่าแช่มช้าละมุนละไม อ่อนโยน อย่างเช่นว่า “เห็นกวางย่างเยื้องชำเลืองเดิน เหมือนอย่างนางเชิญพระแสงสำอางค์ข้างเคียง” นักเรียนแพทย์ในสมัยโบราณเรียนวิชาแพทย์อยู่กับอาจารย์ในป่า เคยเห็นสัตว์และคุ้นเคยกับสัตว์แทบจะว่าอยู่ด้วยกันก็ได้ จึงเปรียบคติ (Gait) ของชีพจรไปตามท่าเดินของสัตว์ต่างๆ สำหรับนักเรียนแพทย์สมัยใหม่มิได้อยู่ในป่าก็เป็นการยาก เพราะไม่เคยเห็นท่ากวางเดินในดงว่ามันเดินอย่างไร และทั้งไม่เคยเห็นพระนางที่เชิญพระแสงเสด็จข้างเคียงองค์พระมหากษัตริย์ด้วยว่าท่าทางอย่างไร เป็นแต่นึกเห็นหรือคำนึง (Imagine) เอาว่าท่าทางคงชดช้อยแช่มช้าน่าดูเท่านั้น ส่วนชีพจรที่เดินอย่างธงปลายเสานั้น พอเข้าใจง่าย คือ เหมือนธงสบัดแผล็บ ๆ เมื่อถูกลมพัด ได้แก่ชีพจรที่เต้นสบัดริก ๆ ๆ หรือเหมือนอย่างม้าวิ่งสะบัดย่าง และที่ว่าเหมือนไก่กินข้าวนั้นก็เข้าใจง่าย คือ ไก่เมื่อมันกินข้าว มันจิกเม็ดข้าวดังกุก ๆ ๆ ๆ และก็หยุดกลืนเสียทีหนึ่ง แล้วก็จิกกินถูก ๆ ๆ ๆ และหยุดสลับกันไป ได้แก่ชีพจรที่เต้นตุบ ๆ ๆ แล้วหยุดแล้วเต้น และหยุดเป็นระยะๆ ทำนองเดียวกันนั้น ชีพจรแบบไก่กินข้าวนี้ คนโบราณเคยบอกข้าพเจ้าให้สังเกตว่า ถ้าเต้น 2 ตุบหยุด ว่าอีก 2 วันตาย ถ้าเต้น 3 ตุบหยุด ว่าอีก 3 วันตายถ้า เต้นตุบเดียวหยุดไปนานแล้วเต้นอีก ว่าอีกวันเดียวตาย หรือตายภายในวันนั้น เคยเห็นเป็นความจริงอยู่บ้าง ในคนไข้ที่ป่วยหนักโบราณว่า ชีพจร วาตะ กำเริบ หรือปั่นป่วน (Excited) ว่ามีคติคลานเหมือนปลิงหรืองูเลื้อย ชีพจร ปิตตะ กำเริบ ว่ามีคติกระโดด อย่างนกกระจอก นกกา หรือกบ ชีพจรเสมหะกำเริบ ว่ามีคติหนักแน่นคล้ายท่าเดินของห่าน หรือนกพิลาบ หรือช้าง ซึ่งจะอธิบายพอเข้าใจ ดังนี้

- วาตะนที วาตะนที หรือ ชีพจรวาตะ เป็นชีพจรแสดงอาการของลม หรือจิต หรือประสาท (Vaata pulse) จะสำเหนียกได้กับเลื้อยของงู เป็นท่าเดินคดเคี้ยว หรือท่าเดินโก่งโค้งงออย่างปลิง (กุฏิลคติ) อาการของชีพจรที่เป็นกระแส เรียวเล็กอย่างเส้นลวด

หรืออย่างสายน้ำไหลประดุจทางเดินของงูที่วิ่งปราดไปก็เป็น วาตะนที อีกประการหนึ่ง อาการของชีพจรที่เต้นๆ หยุดๆ เหมือนปลิงที่คืบไปหยุดไปตามชอบใจ ก็เป็น วาตะนที

- ปิตตะนที ปิตตะนที หรือ ชีพจรปิตตะ เป็นชีพจรแสดงอาการของความร้อน (Pitta pulse) จะสำเหนียกได้กับท่ากระโดดของนกกระจอก อีกา หรือกบ คือพุ่งขึ้นและลงว่องไว ปิตตะนที เป็นชีพจรแหลมและเต้นเร็ว การตรวจ ต้องนับด้วยว่าเต้นเร็วเท่าใดต่อ 1 นาที ความแหลมคมและว่องไวของ ปิตตะนที เป็นเครื่องชี้ถึงกำลังหัวใจที่สูบฉีด โลหิตแรงและเร็ว อันเกิดจากความร้อนของอคนีกรรมของร่างกาย (Metabolism) เช่นในเวลาเป็นไข้

- กผะนที กผะนที หรือ ศเลษมะนที หรือชีพจรเสมหะ เป็นชีพจรแสดงอาการของเสมหะ (Kapha pulse) จะสำเหนียกได้กับท่าเดินของห่าน ของช้าง และนกพิลาบ คือ ท่าเดินมั่นคงอย่างห่านหรือหงษ์ หนักหน่วงอย่างช้าง และ ละมุนละม่อมอย่างนกพิลาบ การตรวจ กผะนที ให้สังเกตเส้นเลือดจะรู้สึกชีพจรใหญ่เต็มเส้น อันเป็นเครื่องแสดงถึง น้ำ น้ำเหลือง เลือด และเสมหะของร่างกายว่ามีมาก เช่น คนที่เป็นไข้ปอดอักเสบ เสมหะกำเริบ หรือ ไข้รากสาด ที่มักหลอดลมกลางอักเสบ เสมหะกำเริบ ชีพจรก็เป็นลักษณะอย่างนี้ ลักษณะอาการของชีพจร 3 ประเภทที่ว่ามานั้นเป็นแต่เพียงข้อกำหนดจดจำอย่างหยาบๆ เท่านั้นรายละเอียด ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น ต้องอาศัยความชำนาญที่อธิบายไม่ได้ ถ้ายิ่งเป็นชีพจรที่คนไข้มีโทษระคน เช่น เป็น ปิตตะ มีวาตะ ระคนหรือมีเสมหะระคนมากน้อยอย่างไร ลักษณะอาการของชีพจรก็ยิ่งไปกันใหญ่ เหลือความสามารถของหมอทั่วไปจะรู้ได้ ศิลปวิทยาของชีพจรนี้ในชั้นเดิมทีเดียวเป็นวิชาในระบบของพวกโยคี ต่อมาภายหลังจึงได้มารวมอยู่ในระบบอายุรเวท บุคคลที่มีความสามารถในการตรวจชีพจรจริงๆ ก็มีโยคีเท่านั้น สำหรับหมอทั่วๆ ไป อย่างดีก็เพียงใช้เป็นเครื่องประกอบในการตรวจโรคอย่างผิวเผิน เครื่องมือวิทยาศาสตร์ใดๆ ก็ไม่สามารถสัมผัสชีพจรและรู้ได้ ละเอียดเท่านิ้วมือ และสมองของโยคี ส่วนเครื่องมือวิทยาศาสตร์ อย่างดีที่สุดก็เป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น

โยคีและแพทย์ที่มีความรู้และชำนาญในการตรวจชีพจรต้องอาศัยคุณสมบัติของสมองหลายประการ เป็นต้น ว่ามี สถิรจิต คือ จิตเพ่งเล็งแน่วแน่ไม่วอกแวก ต้องมีประสานตอาตมะ ไม่มีความรู้สึกในสิ่งอันใด ไม่มีอคติใดๆ ไม่ปราถนาใดๆ ต้องมีมนัสจะ คือ มีจิตใจผ่องใส และต้องมีวิสารทะ คือ ญาณพิจารณาอย่างถูกต้อง ทั้ง 4 อย่าง นี้เป็น อันตกรณ์ คือ เครื่องมือภายในของญาณหรือจิตใจ (Soul) หรืออีกนัยหนึ่ง คือ มานะ พุทธิ จิตตะ และ อหังการ ทั้ง 4 อย่างนี้ เอามารวมกันให้แน่วแน่เรียกว่า สมาธิ หรือการสำรวมใจ (Mind concentration) การตรวจโรค และการตรวจคนไข้ ทางโบราณถือว่า เป็นการตรวจคนหมดทุกส่วนทั้งร่างกายและจิตใจ คือ บรรดาลักษณะอาการทั้งหลายของคนไข้ก็ดี ของโรคก็ดี ต้องพิจารณาตรวจตรารอบคอบทุกอย่าง เช่น ความประพฤติ นิสัยทั่วไปของคนไข้ สีหน้า ความรู้สึกร้อนหรือเย็น การกินอาหารได้มากน้อยเท่าใด กำลังกายมีมากน้อยเพียงใด การนอนหลับ การหายใจ ประวัติความเจ็บไข้แต่ก่อน และเดี๋ยวนี้เป็นมาอย่างไร และอื่นๆ แล้วเอามาประมวลเป็นข้อพิจารณาว่าคนไข้เป็นอย่างไร หรือเป็นโรคอะไร และควรจะจัดการอย่างไร ในการที่จะตัดสินชี้ขาด ว่าเป็นอย่างไรนั้น โบราณถือเอาอาการของชีพจรเป็นประธานอาการ (Earolnah Symptom) อุปมาอย่างการประชุมคณะกรรมการ ถ้ากรรมการทั้งหลายมีเสียงเท่าๆ กัน ย่อมต้องอาศัยเสียงของประธานเป็นผู้ชี้ขาดฉันใด ถ้าคนไข้มีอาการ หลาย ๆ อย่างก้ำกึ่งกันยากที่จะจัดการประการใด ก็ย่อมต้องอาศัยชีพจรเป็นประธานกรรมการชี้ขาดฉันนั้นมฤตยูนที มฤตยูนที คือ ชีพจรตาย เป็นอาการของชีพจรที่แสดงอาการตาย (Pulse indicating death) คนเจ็บไข้ใด ๆ จะเจ็บไขด้วยโรคใด ๆ ก็ตาม ย่อมมีอาการสำแดงเกี่ยวกับตรีโทษเสมอ ไม่โทษอย่างใดก็อย่างหนึ่ง คือ (1) ปิตตะเช่นตัวร้อน (ปิตตะกำเริบ) หรือตัวเย็น (ปิตตะหย่อน) อวัยวะภายในระส่ำระสาย ท้องธาตุไม่ปรกติ หรือปิตตะพิการ (2) เสมหะ

เช่น น้ำในร่างกายมาก มูกมาก อาการบวม (เสมหะกำเริบ Hyperaemia, Stasis, Exudation, Effusion, Suppuration, Infiltration) หรือน้ำในตัว งวดแห้ง คอแห้ง ไส้แห้ง (เสมหะหย่อน Dehydration) หรือเสมหะพิการ หรือ (3) วาตะ อาจมีอาการตื่นเต้น กระวนกระวาย ชัก เพ้อคลั่ง (วาตะกำเริบ) หรือ เชื่อมซึม สลบไสล (วะตะหย่อน) หรือวาตะพิการ เมื่อเกิดโทษประการใดหรือหลายประการ ชีวิตย่อมไม่ปรกติ ย่อมแสดงอาการทางชีพจรมากน้อยตามโทษนั้นๆ แพทย์ผู้ชำนาญในการตรวจชีพจร สามารถทายคนไข้ใน ระยะวิกฤติกาล คืออาการในระยะฉุกเฉินหัวเลี้ยวหัวต่อ หรือในระยะเป็นหรือตาย (Critical stage) ได้ว่าจะเป็นอย่างไร เหตุการณ์ในระยะฉุกเฉินนี้แพทย์มักต้องประสบบ่อยๆ และเจ้าของไข้มักจะถามว่า จะเป็นอย่างไร ถ้าหมอไม่ตอบว่าเป็นอย่างไร เจ้าไข้ย่อมไม่พอใจ ว่าหมอไม่มีความรู้ ถ้าหมอตอบว่าไม่เป็นไร ถ้าคนไข้ตายลงหรือ หมอว่าอาการหนักไม่รอด แต่คนไข้กลับค่อยยังชั่วหรือหาย ชื่อเสียงของหมอก็เสีย ชื่อเสียงของหมอในสมัยโบราณขึ้นอยู่ที่การทายคนไข้ในระยะฉุกเฉินเป็นสำคัญอย่างหนึ่ง การทายโรค (Prognosis) ว่าคนไข้จะเป็นอย่างไร หมอต้องอาศัยดูอาการหลายอย่างประกอบ แต่อาการทางชีพจรนั้น ทางโบราณว่าสำคัญเป็นเอก การจับชีพจรที่มีอาการชี้ถึงความตาย คือ มฤตยูนที นั้น ต้องอาศัยความรอบรู้ความชำนาญ และการพิจารณาอย่างลึกซึ้งเฉียบ แหลมเป็นพิเศษ ซึ่งไม่มีใครสามารถจะเขียนไว้เป็นตำราได้ การเรียนสัมผัสชีพจรของนักเรียนแพทย์ในสมัยโบราณ ต้องติดตามครูอย่างใกล้ชิด ถ้าครูพบคนไข้คนใดที่เข้าระยะฉุกเฉินมี มฤตยูนที นั่นแหละครูจึงจะให้ลองสัมผัสชีพจร และสอนว่าเป็น มฤตยูนที ด้วยการเห็นการจับคนไข้ด้วยตนเองจริงๆ ไม่ใช่อธิบายให้รู้เพ้อเจ้อด้วยวาจาหรือดูตำราและความจริงก็ไม่มีใครอธิบายลักษณะอาการอันละเอียดของอะไรๆ ให้ใครรู้ได้เหมือนดังคนที่ไม่เคยสัมผัสกระสอบข้าวสาร กระสอบแป้ง ผ้าเนื้อหยาบ เนื้อละเอียด ผ้าแพร ผ้ากำมะหยี่ ว่าต่างกันอย่างไร ใครๆ จะอธิบาย อย่างไร ก็ไม่มีใครรู้ได้ ต่อเมื่อลองลูกคลำดูนั่นแหละ จึงจะรู้สึกได้ว่า ผ้าแพรกับผ้ากำมะหยี่ต่างกันอย่างไรฉันใด ลักษณะของชีพจรก็ฉันนั้น การตรวจโรคด้วยปัญจอินทรีย์ (Five special senses) อื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ไม่มีใคร อธิบายความหอมของดอกไม้ต่างๆ เสียงต่างๆ สีต่างๆ และรสต่างๆ ได้ นอกจากจะได้ดมได้ฟัง ได้เห็น และได้ชิมสิ่งของนั้นๆ ด้วยตนเอง การทายโรค (Prognosis) ว่าคนไข้จะเป็นอย่างไร หมอต้องอาศัยลักษณะอาการของคนไข้ด้วยปัญจอินทรีย์หลาย อย่างด้วยความรอบรู้และความชำนาญมาก กับต้องมีพิจารณญาณเฉียบแหลมลึกซึ้งเป็นอัจฉริยะ ไม่มีใครจะอธิบาย ด้วยวาจาหรือเขียนเป็นตำราได้ นอกจากแนะในเรื่องหยาบๆ เป็นเลาๆ เท่านั้น และโบราณถือว่าอาการอะไรก็ตาม ไม่สำคัญเท่าอาการชีพจร ซึ่งเป็นประธานอาการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะเป็นหรือตาย ชีพจรอันเป็นเครื่องหมายของหัวใจจะแสดงเสมอ และความจริงก็เป็นเช่นนั้น เพราะอาการหัวใจหยุดเป็นอาการตายเด็ดขาด วาตะปิตตะนที เป็นชีพจรผสมเกิดจากโทษของ วาตะ ระคน กับ ปิตตะ คือชีพจรเป็นทั้ง วาตะกับ ปิตตะ เป็นทวิโทษ หรือ ทุวันโทษ ของวาตะและปิตตะรวมกัน ชีพจรแบบนี้ อุปมาอย่างงูเลื้อย กับกบกระโดด ผสมกัน ต้องอาศัยความชำนาญมาก คนที่มีความดันเลือดสูง ชีพจรมักเป็น วาตะปิตตะนที วาตะศเลษมะนที เป็นชีพจรวาตะระคนกับเสมหะ มีคติคล้ายงูเลื้อยกับ นกยูงเดินระคนกัน คือ ชีพจรหยาบเป็นคลื่นเหมือนงูเลื้อยแต่ช้าและมั่นคงอย่างท่าเดินของนกยูง คนไข้ที่มีอาการบวม (Edema) และ หัวใจอ่อน ลิ้น เออร์ติก รั่ว มีชีพจรเดินอย่างตีน้ำ หรือน้ำกระเพื่อม (Water-hammer pulse) คือชีพจรเต็มและน่วม ว่าเป็น วาตะศเลษมะนที ปิตตะศเลษมะนที เป็นชีพจร ปิตตะระคนกับเสมหะ หรือ กผะ คือชีพจรมีอาการกระโดดเหมือนกบ แต่สลับกับอาการแช่ม ช้ามั่นคงอย่างท่าเดินของนกยูง เกิดจากโทษของปิตตะ และกผะ เป็นอาการแสดงความดันเลือด (Blood pressure) บางชนิด อาการของชีพจรที่ระคนกันระหว่าง วาตะ ศเลษมะและ ปิตตะนี้ เป็นชีพจรของโทษผสม เราอาจสังเกต ได้ว่าโทษประการใดมากน้อยกว่ากัน โดยลักษณะอาการของชีพจร เช่น วาตะมาก ชีพจรจะเป็นอย่างงูเลื้อยมาก ถ้า ศเลษมะมาก ชีพจรจะแช่มช้า

และหนักหน่วงมาก ถ้าปิตตะมาก ชีพจรจะกระโดดมาก ชีพจรระคนกัน 2 อย่าง ก็ต้องสังเกตว่าอย่างไหนมากอย่างไหนน้อย อย่างไหนมาก ก็แปลว่ามีโทษอย่างนั้นมาก เป็นทางที่จะแก้ไขโทษอันมีมากนั้นๆ เป็นสำคัญกว่าโทษอันมีน้อย สันนิปาตะนที (ชีพจรสนันิบาต) คำว่า สันนิปาตะ หรือสันนิบาต แปลว่า ประชุมพร้อมกัน สันนิปาตะนทีก็คือ ชีพจรที่แสดงอาการโทษ พร้อมกันทั้ง 3 ประการ คือ วะตะ ปิตตะ และ ศเลษมะ การตรวจชีพจรสันนิบาตยากมากต้องอาศัยความ ชำนาญมากเพราะมีอาการสับสน ซึ่งอาจถึงกับแผ่วเบา คลำแทบไม่รู้สึกเลย ชีพจรสันนิบาต มีอาการสลับระหว่างช้ากับหยุดชงัก และเต้นหยาบ เปลี่ยนแปลงสลับกันไม่เป็นระเบียบ ชีพจรจะปรากฏบางคราวหยุด หรือหายไป บางคราว และกลับมีขึ้นอีกทันที สับสนกันไปเช่นนี้ การระคนของชีพจร 3 โทษนี้ หรือตรีโทษไม่คงที่อย่างยิ่ง และบางทีละเอียดอย่างยิ่ง คลำไม่รู้สึก บางทีต้องคลำสัมผัสที่โคนแขน อาจารย์ต่างคนก็ต่างอธิบายชีพจรสันนิบาตไปคนละแบบ สารคงธรอธิบายว่า ชีพจรสันนิบาตมีอาการเหมือนนก ลาวกะ และติตธิริ (ไม่ทราบว่านกอะไร) คือ บินกระพือปีกไปโดยเร็ว แล้วหยุดแถแล้วก็บินแล้วก็แถสลับกันไป คล้ายนกกาแวน? โลลมะภราชุ อธิบายว่า เหมือนหนูที่วิ่งเลาะลัดในกองไม้ คือ วิ่งไปข้างหน้า เดี๋ยวกลับเลี้ยว หรือถอยหลัง ประเดี๋ยวหยุดแอบหลังต้นไม้ก็วิ่งเลี้ยวไปทางโน้นไปทางนี้ บางคราววิ่งเร็วจี๋ บางคราวหยุดนิ่ง ชีพจรสันนิบาต ว่ามีอาการอย่างนี้ คือไม่เป็นส่ำ การตรวจชีพจรสันนิบาต ต้องสังเกตด้วยว่าโทษไหนเป็นเอก เป็นโท และเป็นตรี เพราะไข้สันนิบาตบางราย ปิตตะเป็นเอก ตัวร้อนมาก บางรายวาตะเป็นเอก เพ้อกลุ้มกระสับกระส่ายมาก และบางรายเสมหะเป็นเอก มีศเลษม์มาก อาการทางชีพจรจะแสดงโทษนั้นๆ ด้วย ไข้สันนิบาตเป็นไข้ตรีโทษ ย่อมมีอาการทั้ง วาตะ ปิตตะ และเสมหะ ระคนกัน แต่โทษไหนจะมากน้อย อันจะต้องแก้ไขก่อนและหลัง หรือสำคัญมากสำคัญน้อย ถ้าไม่อาจตรวจรู้ได้จากทางอื่นและการตรวจอย่างละเอียดที่สุดนั้น คือตรวจอาการทางชีพจร ผู้ชำนาญต้องรู้เสมอ อาจารยอื่นๆ อธิบาย ชีพจรสันนิบาต ว่ามีลักษณะเต็ม (Full) และมั่นคง (Steady) (สันนิปาเตสถิระนที) ยกตัวอย่าง เช่น ไข้รากสาด หรือ ไตฟอยด์ ซึ่งเป็นไข้สันนิบาต เป็นตรีโทษ ชีพจรจะปรากฏเต้นเต็มเส้น และ ช้ามาก การที่ชีพจรช้า ที่เต้นเต็มเส้น เนื่องจาก กผะ หรือ เสมหะ ที่เต้นแรงกระทบนิ้วมือ เหมือนกับชีพจรกระโดด เนื่องจากปิตตะ ส่วนลักษณะของชีพจรเป็นวาตะ อาจปรากฏเล็กน้อยยืดยาดเหมือนงูเลื้อย เนื่องจากชีพจรของไข้รากสาดหนักหน่วงและช้าเป็นชีพจรซ้อน (Dicroticpulse) อาการเช่นนี้ไม่ค่อยเป็นอันตราย แต่ถ้าชีพจร ระส่ำระส่ายเปลี่ยนแปลงยักท่ามาก อันเป็นอาการของวาตะกำเริบหรือพิการ จัดว่าเป็นอันตราย ดังที่ได้คยอธิบายมา แล้วข้างต้นว่า ปิตตะ (ไฟ) แม้กำเริบ และ เสมหะ (น้ำ) แม้กำเริบพอเอาไว้อยู่ แต่ถ้ามี วาตะ (ลม) เข้าสมทบด้วยมากก็เป็นอันตรายมากในกระบวนตรีโทษด้วยกันแล้ว วาตะนับว่าสำคัญมาก เช่น ถ้ากำเริบมาก ก็อาจทำให้ชัก หรือเพ้อกระสับกระส่าย กระวนกระวาย หรืออาจถึงสลบสิ้นสมฤดี หรือ ปริมณฑลนที (Peripheral vessels) ทะลาย (Collapse) และอาจตายในที่สุด จับชีพจร หญิงข้างซ้าย ชายข้างขวา เป็นแบบธรรมเนียมของหมอโบราณมาช้านานว่าถ้าจะจับชีพจรคนไข้หญิงให้จับที่ข้อมือข้างซ้ายของเขา ถ้าชายให้จับข้างขวา ทำไมผู้หญิงต้องจับข้างซ้าย และผู้ชายจับข้างขวา เป็นปัญหาที่เคยถามและหาเหตุผลกันมาหลายร้อยปี ไม่มีใครอธิบายได้ว่าหมอโบราณดั้งเดิมมีเหตุผลกลใด ชีพจรของคนเรานี้ บางทีข้างซ้ายกับข้างขวาไม่ค่อยเหมือนกัน วิธีที่ดีที่สุดเราควรจับทั้งสองข้าง และเปรียบเทียบกันดู แต่ถึงกระนั้นเราก็ควรจะเดินตามแบบโบราณ ไว้บ้าง คือ เมื่อจับชีพจรของหญิง เราควรเอาใจใส่สังเกตข้างซ้ายให้มาก และผู้ชายควรสังเกตข้างขวาเป็นพิเศษ เพราะฤษีและโยคีผู้เป็นต้นอาจารย์ชีพจร ไม่ได้อธิบายเหตุผลไว้ และที่ท่านบัญญัติไว้เช่นนั้นคงต้องมีเหตุผลเป็นแน่ คงไม่บัญญัติไว้อย่างลอยๆ ความจริงในเรื่องหญิงซ้าย ชายข้างขวานี้ เคยปรากฏกันอยู่โดยมาก และปรากฏแก่ ข้าพเจ้าก็มากหลายคือ คนที่เป็นอัมพาตน้อย (Paresis) และอัมพาตใหญ่ (Paralysis) เช่น เนื่องจากเลือดแตกในสมองนั้น ก็มักปรากฏว่า

เป็นแก่หญิงข้างซ้าย และชายข้างขวาเสียโดยมาก และไม่มีใครรู้เหตุผลประการใด ดังนั้น ที่ฤษีโยคีสอนให้จับชีพจรของหญิงข้างซ้ายและผู้ชายข้างขวา น่าจะมีความหมายลึกซึ้งถึงชีวิตจิตใจและสมองเป็นแน่แท้ทีเดียว และเป็นธรรมเนียมกันมาจนทุกวันนี้แม้ชาวบ้านก็พูดกันติดปากว่า หญิงเป็นซ้าย ชายเป็นขวา สมอง ของผู้หญิงกับผู้ชายจะมีความสำคัญอยู่กันคนละข้างก็เป็นได้ โยคะรัตนกร อธิบายว่าควรจับชีพจรหญิงที่ข้อมือข้างซ้ายของเขา ด้วยเหตุ 3 ประการ คือ (1) เป็น ศาสตร์ หรือ วิทยา (Science) เช่นนั้น (2) เป็นสัมประทายะหรือ สัมปะทาน (Tradition) หรือเป็นมารยาท อันสุภาพ (Courtesy) ควรแก่สตรีเช่นนั้น และ (3) ตามความชำนาญ (Experience) ของภิษัช หรือภิษัก (Physician) เช่นนั้น การจับข้อมือเพื่อตรวจชีพจรของสตรีข้างซ้าย นอกจากมีหลักทำกันมาดังว่านั้นแล้ว ถ้าว่ากันในทางมารยาท ก็เป็นการดีและก็ควรจะเป็นเช่นนั้น เพราะคนเราตามธรรมดาย่อมถนัดมือขวาถ้าเราจับมือขวาของผู้หญิง รู้สึกว่าเป็นการไม่ดีและดูท่าจะหักโหม เพราะมือขวาเป็นมือต่อสู้ ถ้าจับข้างซ้ายก็แสดงความปลอดภัย เมื่อเกิดมิดีมิร้ายขึ้น เจ้าหล่อนยังมีมือขวาไว้ต่อสู้ เช่นตบหน้า หรือหยิกข่วนได้ถนัด? และโบราณอาจารย์สอนว่า การตรวจชีพจรนั้น ต้องอาศัยความรู้และความชำนาญคล้ายกับดูเพ็ชร์หรือมณีอันมีค่าทีเดียว อย่างไรก็ดี การจับชีพจรของหญิงข้างซ้าย ต้องมีเหตุผลในทางหลักวิชาอย่างลึกซึ้งเป็นแน่ถ้าเรายังไม่มีเหตุผลที่จะลบล้างวิธีของโบราณ ก็ชอบที่เราจะเดินตามโบราณและสังเกตไว้บ้าง อย่างน้อยก็เป็นธรรมเนียม เหมือนดังกริยามารยาทที่คนเราแสดงการเคารพหรือ ประพฤติต่อกัน ย่อมมีเหตุผลเสมอบางอย่างเรารู้ แต่บางอย่างเราไม่รู้ เช่นการยกมือไหว้ด้วยการเอามือทั้งสอง เข้ากระพุ่มหรือประนมขึ้นนั้น ก็เป็นการแสดงอาการอ่อนน้อมยอมแพ้ เหมือนดังมัดมือทั้งสองของตนเสียหรือ เหมือนดังเราส่งของให้ผู้ใหญ่ เราต้องใช้มือทั้งสองประเคน หรืออย่างน้อยอีกมือหนึ่งก็ประคองเข้าไปด้วยนั้น ก็เป็น การแสดงความอ่อนน้อม ไม่เป็นภัยแก่ผู้ใหญ่ การส่งของให้ผู้ใหญ่ที่เคารพด้วยมือเดียว เป็นมายาทไม่ดี และอาจไม่ปลอดภัยแก่ผู้ใหญ่ เพราะมือหนึ่งส่งของอีกมือหนึ่งอาจส่งขวานจามลงไปก็ได้ หรือฝรั่งที่เขาเอามือขวาจับกันสั่น แสดงความยินดี ก็เพราะมือขวาเป็นมือถนัดเป็นมือที่ใช้ทำร้ายกันได้ เมื่อทั้งสองฝ่ายจับมือขวาซึ่งกันและกันเสียแล้ว ก็ปลอดภัยและกลายเป็นมิตรกันเป็นต้น ดังนั้นการจับชีพจรหญิงข้างซ้ายชายข้างขวา นอกจากจะมีเหตุผลในทางหลักวิชาที่เรายังไม่รู้ความลี้ลับ ยังเป็นมารยาทแสดงคารวะมาแต่โบราณด้วย จับชีพจรด้วยนิ้ว 3 นิ้ว การจับชีพจรเป็นแบบแผนมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าต้องใช้นิ้วชี้ นิ้วกลางและนิ้วนาง ทั้ง 3 นิ้ว ของหมอเรียงกันลง สัมผัสชีพจรที่ข้อมือของคนไข้ โดยให้นิ้วชี้ของหมออยู่ทางข้อมือของคนไข้เสมอ การใช้นิ้วมือทั้ง 3 นิ้วจับชีพจร เดี๋ยวนี้แพทย์แผนปัจจุบันก็เอาอย่างกระทำเช่นนั้นแต่มีความมุ่งหมายกันไปคนละอย่างคือ แผนปัจจุบันมุ่งหมายที่จะสัมผัสชีพจรเพื่อรู้ลักษณะและกำลังของชีพจร ด้วยการขยับนิ้วกดหนักเบาเพื่อรู้กำลังของชีพจรที่จะผ่านไปทั้ง 3 นิ้ว หรือกี่นิ้ว แต่การจับชีพจรของหมอโบราณด้วยการใช้ 3 นิ้ว มีเหตุผลดังต่อไปนี้ ตามธรรมดาคนเรา ย่อมมีจิตใจหวั่นไหวเปลี่ยนแปลงไม่คงที่อยู่เสมอ และยากที่จะคุมสติให้แน่วแน่อยู่ที่อะไรๆ ในอะไรๆ หลายๆ อย่างได้พร้อมกัน โดยมากเรามักจะแน่วแน่อยู่ในอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็เปลี่ยน ไปในอะไรๆ อื่นๆ อีก เช่นดูละครที่มีตัวละครหลายตัว เราจะเพ่งเล็งดูพระเอก และนางเอกกับตัวตลกพร้อมกัน ไม่ได้ เราจะต้องเพ่งตัวใดตัวหนึ่งก่อนและหลังเปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์ชอบหรือรู้สึกของเรา ได้กล่าวแล้วว่า อาการชีพจรของคนไข้ตามแบบโบราณมีหลัก 3 อย่าง คือ วาตะ ปิตตะ และ เสมหะ การที่เราใช้นิ้วมือนิ้วเดียว สัมผัสชีพจร ที่มีอาการทั้ง วาตะ ปิตตะ และ เสมหะ ระคนกันได้ยากเต็มที หรือไม่ได้เลย โบราณจึงกำหนดให้ใช้นิ้วมือ 3 นิ้ว ของมือขวาของหมอแตะลงที่เส้นเลือดแดงที่ด้านนอกของนิ้วมือคนไข้ ให้นิ้วชี้อยู่ทางข้อมือคนไข้เสมอ ถัดไปนิ้วกลาง ถัดไปนิ้วนาง นิ้วชี้ของหมอที่อยู่ทางข้อมือของคนไข้นั้น เป็นการสัมผัสทางปลายเส้นเลือด หรือปลายชีพจรเพื่อตรวจวาตะ หรือลมหรือประสาท เป็นการตรวจละเอียดมากต้องอยู่ปลายชีพจร ส่วนนิ้วกลาง เป็นการตรวจชีพจรปิตตะ หรือความไข้ หรือพิษโรค ส่วนนิ้วนาง

ซึ่งอยู่ต้นชีพจร เป็นการตรวจชีพจรเสมหะเพราะเป็นชีพจรมีลักษณะหยาบ ต้องสะกัดกั้นตรวจก่อน ส่วนชีพจรวาตะ มีลักษณะละเอียดมาก ต้องกลั่นกรองเอาไว้ ตรวจสุดท้ายด้วยนิ้วชี้ จึงจะสัมผัสรู้สึกได้ดี การจับชีพจรตามระเบียบของโบราณนี้ เป็นวิทยาที่สูงมาก เพื่อแบ่งสายสื่อของจิตใจออกไปสามสายไม่ปะปนกัน เป็นเทคนิคที่สูงกว่าเครื่องมือวิทยาศาสตร์มากมาย และการจับชีพจรตามระเบียบนี้ก็ดีและสุภาพสำหรับคนไข้สตรี คือหมออยู่ข้างซ้ายของคนไข้ ส่วนการจับชีพจรมือขวาของคนไข้ชาย หากหมอจะเกะกะขวางหน้าขวางตาคนไข้บ้างก็ไม่หยาบอะไรนัก แต่สมัยนี้มีนายแพทย์สตรี เมื่อจับชีพจรมือขวาคนไข้ชาย ก็ต้องระวังหน่อย จากการจับชีพจรด้วยนิ้วมือของหมอ 3 นิ้วนี้ จึงจะสามารถสำเหนียกชีพจร วาตะ ปิตตะ และ เสมหะ ได้เป็นอย่างๆ และถ้าทั้ง 3 อย่างอลเวงก็เป็นชีพจรสันนิบาตหรือชีพจรตรีโทษ การจับชีพจร ต้องสังเกตชีพจรวาตะ ซึ่งโบราณถือว่าสำคัญที่สุดนั้นก่อน เพราะวาตะที่เป็นกำลังหรือหัวหน้า ของ ปิตตะ และ เสมหะ วาตะเท่ากับ Vital ของแผนปัจจุบัน เวลาจับชีพจร กาลเวลาที่จะจับชีพจรของคนไข้ เป็นข้อควรรู้อีกประการหนึ่ง ตามคัมภีร์อายุรเวท กล่าวว่าชีพจรของคน เราย่อมเปลี่ยนแปลงไปได้ในกาลเวลาและฤดูต่างๆ และว่าเวลาเช้าอาการทางเสมหะมีเด่นกว่าเพื่อน คือระหว่าง 09.00 ถึง 10.00 น. อาการทาง ปิตตะ มีมากเวลาเที่ยงวันและเที่ยงคืน และเด่นมากในระหว่าง 10.00 ถึง 14.00 น. อาการ วาตะ มีมากในเวลากลางคืน และสำคัญในระหว่างเวลา 14.00 ถึง 18.00 น. วิชาแพทย์แผนปัจจุบันไม่ได้อธิบายลักษณะของชีพจรเกี่ยวข้องกับกาลเวลาเช่นนี้ แต่ตามความชำนาญของบรรดาแพทย์ทั้งหลายคงจะได้สังเกตกันอยู่บ้าง ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ซึ่งมีอิทธิพลกับต้นไม้ทั้งหลายในเวลาต่างๆ นั้น ก็มีอิทธิพลสำคัญเกี่ยวกับมนุษย์และความเป็นไปของชีพจรด้วยจำนวนเวลาจับชีพจร

การตรวจชีพจร สำหรับแพทย์ที่มีความชำนาญ ย่อมจะทราบอาการต่างๆ ของคนไข้ได้ภายในเวลาอันเร็ว ส่วนผู้กำลังศึกษาควรจะหัดตรวจจับชีพจรนานหน่อย คือ ให้ตรวจนับชีพจร 3 เที่ยว เที่ยวแรก 30 ตุบ เที่ยวที่สอง 30 ตุบ และเที่ยวที่สามอีก 30 ตุบ กับหัดใช้นิ้วทั้งสามสัมผัส ชีพจร วาตะ ปิตตะ และ เสมหะ ให้ละเอียด แขนของคนไข้ ข้างที่จะจับตรวจชีพจร ควรให้หลวม คืออย่าให้มีอะไรผูกรัด ให้คนไข้วางแขนในท่าสบาย อย่าให้เหยียดแขนมาก และอย่าให้งอข้อศอกมาก ให้เหยียดแขนงอข้อศอกเล็กน้อยพอสบาย อย่าตรวจชีพจรคนไข้ ในท่าที่คนไข้วางแขนไม่สบาย เพราะถ้าคนไข้เมื่อยหรือไม่สบายประการใด ความไม่สบายใจนั้นจะทำให้ชีพจรเสียผิดความจริงไปชั่วขณะนั้น แขนของคนไขข้างที่จะจับชีพจรควรให้วางพักอยู่กับอะไรเสมอ เช่นวางบนมือข้างซ้ายของหมอหรือบนโต๊ะหรือที่ที่นอน อย่าให้คนไข้ยกแขนเกร็งในขณะตรวจชีพจร มือของหมอที่จะจับชีพจรคนไข้ ควรเป็นมือที่ได้ล้างสะอาด เพราะมือสะอาดย่อมมีความรู้สึกสัมผัสเฉียบ แหลมได้ดีต้องใช้นิ้วมือข้างขวาจับชีพจรเสมอ โดยวางนิ้วชี้ไปทางข้อมือของคนไข้ ถัดไปนิ้วกลาง และถัดไปนิ้ว- นาง วางแตะลงบนเส้นเลือดด้านนอกของข้อมือคนไข้ (Radial artery) อย่ากดแรงและอย่าแผ่วเบาจนเกินไป วาง แตะลงพอดีที่จะสัมผัสชีพจรได้ถนัด และขยับนิ้วทั้งสามหนักเบาตามความต้องการที่จะตรวจ วาตะ ปิตตะ และเสมหะ ว่าเป็นอย่างไรจำไว้เสมอว่านิ้วชี้ของหมอที่อยู่ทางข้อมือหรือโคนนิ้วหัวแม่มือของคนไข้นั้น สำหรับตรวจ วาตะ นิ้วกลางตรวจ ปิตตะ และนิ้วนางตรวจศเลษมะ จะจับชีพจรข้างแขนซ้ายหรือแขนขวาของคนไข้ ก็ต้องให้เป็นระเบียบเช่นนี้เสมอ อย่าจับชีพจรแบบมักง่าย โดยไม่ระวังนิ้วทั้งสามว่าจะเรียงไปข้างไหน ถ้าเรียงนิ้วจับชีพจรไม่เป็นระเบียบ เอานิ้วนางไว้ทางข้อมือคนไข้บ้าง เอานิ้วชี้บ้าง สับสนเช่นนี้ จะไม่ได้ความชำนาญอะไรเลย เหมือนดังจะดีดพิณ ถ้ากลับนิ้วมือกันเรื่อยๆ คล่ำฝ่ามือบ้าง หงายบ้าง หัดดีดไปจนตายก็ไม่ชำนาญ การตรวจชีพจรจะต้องใช้เวลานานเท่าใด ทางโบราณไม่กำหนดแน่ คือแล้วแต่คนไข้จะมีอาการควรตรวจช้าหรือเร็วเป็นรายๆ และการ ตรวจชีพจรควรตรวจทุกวันหรือทุกครั้งที่คนไข้มาให้ตรวจและสังเกตว่าวันก่อนกับวันนี้มีอะไรต่างกันอย่างไร อะไรดีขึ้น อะไรเลวลง หรืออะไรคงอยู่

เหตุต่างกันของชีพจร ชีพจรของคนเรา มีลักษณะอาการต่างกันในเหตุการณ์ต่างๆ กัน เช่น เวลาหิว กระหาย ขณะนอนหลับ ภายหลังกินอาหารอิ่มมาก ขณะตื่นเวลากลางคืน เวลานั่งสบาย เวลายืน เวลาเดิน เวลาออกกำลังกาย (กายะวยา- ยามะ-Physical exertion) เวลาตากแดด และเรื่องที่เกี่ยวกับจิตใจ เช่น เวลาใคร่หรือตื่นเต้นในกาม เวลาโกรธ เวลาโลภ เวลาหยิ่งผยอง เวลาเกลียด เวลาโศกเศร้า เวลาดีใจ ฯลฯและฤดูต่างๆ ก็เป็นเหตุเกี่ยวกับชีพจร เช่น ฤดูร้อน ฤดูฝน ฤดูหนาว และในวันหนึ่งก็ต่างกัน เช่น เวลาเช้า กลางวัน เวลาเย็น เวลากลางคืน และเวลารุ่งเช้าและเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม และนิสัยของคนเราด้วย ตัวอย่าง คนที่กำลังโกรธ กำลังโลภ ฯลฯ ชีพจร แสดงอาการโทษของปิตตะ ความเศร้าโศกเสียใจ ความทุกข์ ความกลัว ฯลฯ เป็นอาการของวาตะ ความสงบ เงียบ เป็นอาการของเสมหะ อาการทางชีพจรนี้ ทางวิชาแพทย์แผนปัจจุบันก็มีอธิบายไว้เหมือนกัน แต่ความสำคัญมีไปคนละทาง และในทางปฏิบัตินั้น ทางแผนปัจจุบันมีความนิยมน้อยในการจับชีพจร แม้ในรายงานคนไข้จะมีอาการทางชีพจรให้เขียนลงไว้ก็เป็นเรื่องที่ใช้ให้พยาบาลทำเสียมากและที่จดลงก็เป็นเครื่องแสดงแต่เพียงว่า ชีพจรเต้นนาทีละกี่ตุบเท่านั้น นอกจากนี้ไม่มีความหมายอะไร ความจริงการจับชีพจรของหมอโบราณ มีความหมายลึกซึ้งมาก หมอเท่านั้นที่จะจับตรวจชีพจรได้ดีที่สุดหมอโบราณไทยก็ดูจะนิยมน้อยลง เพราะไม่ค่อยรู้ความสำคัญ ผู้ที่เห็นความสำคัญ ในเรื่องชีพจรมากที่สุดก็คือหมอโบราณจีน ที่เรียกว่าหมอแมะ ไม่ว่าคนไข้จะเป็นอะไร แมะชีพจรเป็นสำคัญอย่างเดียว ตรัสรู้โรคในร่างกายแทบหมดทุกอย่าง แต่ที่ตรัสรู้มากที่สุดก็คือโรคไต มีความจริงอยู่บ้าง แต่โดยมากเดาและมีอุปาทานมากเกินไป การจับชีพจรจะมีอีกพวกหนึ่งก็พวกหมอดู ใช้ชีพจรประกอบในการทายทุกข์โศกเกี่ยว กับจิตใจ คือคนที่กำลังมีทุกข์ร้อนไม่สบายใจนั้น อาการวาตะทางชีพจรจะปรากฏ คนที่กำลังสบายอิ่มอกอิ่มใจหรือเคราะห์ดี ชีพจรจะเต้นช้าและหนักหน่วง เป็นจังหวะสม่ำเสมอ เป็นอาการของศเลษมะ คนที่กำลังโกรธแค้นเคืองขุ่น มีเรื่องไม่ดีกับใครๆ ชีพจรก็เต้นกระโดดเป็นอาการของปิตตะ การตรวจสัมผัสอวัยวะที่เราจะตรวจสัมผัสได้ (Touch) คือ ผิวหนัง หรือแม้เราจะสัมผัสอวัยวะลึกๆ เช่น ในถ้ำท้องก็ต้องสัมผัสผ่านผิวหนัง ผิวหนังเป็นอวัยวะใหญ่ที่สุดของร่างกาย ถ้าเราถลกผิวหนังออก แล้วม้วนกันเข้าให้แน่น ก็โตกว่าอวัยวะอื่นๆ และถ้าเอาขึ้นชั่งก็หนักกว่าอวัยวะอื่นๆ ผิวหนังเป็นอวัยวะหายใจเอาอากาศเข้าออกได้ ดูดน้ำเข้าร่างกายได้ ขับถ่ายน้ำและอากาศเสียออกจากร่างกาย ควบคุมความอบอุ่นของร่างกาย เป็นอวัยวะทำหน้าที่ได้ เช่น ปอด และ ไต ผิวหนังเป็นอนุกรม (Index) แสดงความสุขสมบูรณ์ของร่างกาย และโรคภัยไข้เจ็บเป็นอันมาก การตรวจสัมผัสผิวหนัง ณ ที่นี้ ไม่ใช่อธิบายโรคผิวหนัง เป็นแต่แสดง ข้อสังเกตว่า ผิวหนังเกี่ยวกับทุกข์สุขอย่างไร เกี่ยวกับโทษหรือตรีโทษอย่างไร และอาการทางผิวหนังอันสามารถชี้ถึงอันตรายหรือความตายได้ด้วย คนที่มีเสมหะเด่นหรือเสมหะเป็นเจ้าเรือนผิวหนังมีลักษณะเป็นมัน ถ้าผิวหนังแห้งสาก เป็นอาการของวาตะเด่น ถ้ามีเหงื่อมากเป็นอาการของปิตตะเป็นเจ้าเรือน คนที่มีผิวหนังชีด แสดงว่า ปิตตะหย่อนและเสมหะกำเริบ ถ้า ผิวหนังดำ หรือเหลือง หรือแดง แสดงว่าเหตุเกิดจากปิตตะ ถ้าสีแดงอ่อน หรือสีรุ่งอรุณเวลาเช้า หรือบางทีสีดำมาก แสดงว่า เกิดจากโทษของวาตะกับปิตตะระคนกัน คนไข้คนใด ถ้าผิวหนังเปลี่ยนแปลงไปมากหลายอย่าง ตามระยะของโรค แสดงว่าเป็นสันนิบาตหรือตรีโทษ ผิวหนังที่หดเหี่ยว แห้ง ย่น ฟอบแฟบ เป็นอาการของวาตะ ลักษณะก็ดี อาการก็ดีของคนไข้ ซึ่งหมอรู้สึกได้ด้วยการสัมผัส หรือด้วยการสังเกตผิวพรรณ (Complexion) และอวัยวะเกี่ยวกับเหงื่อก็ดี เป็นเรื่องเกี่ยวกับหน้าที่ของผิวหนัง ในจรกะอินทรียะ กล่าวว่า แพทย์สามารถรู้รายละเอียดของคนไข้ได้หลายประการ ด้วยการสัมผัสผิวหนัง ของคนไข้ ดังต่อไปนี้

1. ถ้า เท้า ขา โคนขา ก้น ท้อง สีข้าง หลัง กระดูกสันหลัง มือ ลำคอ (Neck) ลำคอข้างหน้า (Throat) ริมฝีปาก และหน้าผากถ้ามีเหงื่อเย็น ลักษณะแข็ง หยาบ ขรุขระ และ เนื้อกล้ามหย่อน การประกอบของเลือดเหลวเละ เป็นอาการที่แสดงว่าคนไข้นั้นอาจต้องตายก่อนแก่

2. ถ้าข้อเท้า ข้อเข่า ข้อตะโพก คุท (หรือดาก หรือช่องทวารหนัก) ลูกอัณฑะ เศปหรือลึงค์ของชาย สะดือ หัวไหล่ นม ข้อมือ ซี่โครง กระดูกขากรรไกร จมูก หู นัยน์ตา คิ้ว หรือ ขมับ ถ้าสัมผัส รู้สึกว่าอ่อนแอมาก หรือหด หรือ เชือนแชเฉโก หรือ หลุดเคลือนไปจากที่ ก็พยากรณ์ได้ว่า คนไข้อาจอายุไม่ยืน

3. การหายใจเข้าและออกของคนไข้ การเต้นของเส้นเลือดที่คอ ฟัน ขนตา นัยน์ตา ผม และ ขนตาม ตัว ท้อง เล็บ และนิ้ว ควรจะตรวจด้วย

4. ถ้าคนไข้หายใจหนักหน่วงหรือหอบหรือหายใจลำบาก (Laboured) หรือหายใจแผ่วเบา หรือหายใจตื้น ไม่ทั่วท้อง (Shallow) เส้นเลือดที่คอสัมผัสไม่รู้สึกเต้น ถ้าคนไข้ฟันปรกติผิดธรรมดามาก หรือขาวมากผิดปกติ หรือมีหินน้ำลาย (Tartar) มาก จะต้องประสบเคราะห์กรรม ถึงชีวิตในไม่ช้า

5. ถ้าขนตาบิดกันเป็นเกลียวเชือก (ชตาวะพัทธานิ) เป็นอาการร้าย การตรวจผิวพรรณของคนไข้อยู่ในหัวข้อการตรวจผิวหนัง (ตามหลกัของ จรกะอินทรียะสถานะ) ผิวพรรณของคนเราตามธรรมชาติย่อมต่างๆ กัน ตามเชื้อชาติตามภูมิประเทศดินฟ้าอากาศต่างกันด้วยวรรณะ ตระกูล ครอบครัว ต่างกันด้วยเวลา ต่างกันด้วยอาชีพ ด้วยอายุ และต่างกันอันเป็นลักษณะเฉพาะตัว เมื่อกล่าวโดยรวบยอดเป็นพวกใหญ่ๆ แล้ว ก็มีมนุษย์อยู่ 3 สี คือ พวกอารยัน พวกนิโกร และพวกมองโกเลียน พวกอารยันมีผิวขาว (อวทาตะ Fair) พวกนิโกรมีผิวดำ (กฤษณะ Black) และพวกมองโกเลียนมีผิวเหลือง (หริตะ Yellow) ผิวของมนุษย์จะเป็นผิวขาว หรือดำ หรือเหลือง ก็ดี เมื่อมีปรกติสุข ย่อมขาว หรือดำ หรือเหลือง อย่างเปล่งปลั่งมีน้ำมีนวล แสดงความสุขสมบูรณ์ คนที่มีผิวพรรณผิดไปจากปรกติของตน แสดงว่าน่าจะเนื่องจากโรคาพยาธิ ผิวพรรณที่ผิดปรกติอาจเป็นสีเขียวฟ้า, เขียวฟ้าปนดำ, สีเหลืองแดง, สีเหลืองขาว, หรือสีอื่นๆ ผิด-ปรกติ การตรวจสีผิวหนัง หรือผิวพรรณของคนไข้ ควรระวัง สีที่เกิดจากยา หรือพิษของยาบางอย่าง ที่มิใช่เกิดจากโรค

1. คนไข้คนใดที่มีสีผิวหนังผิดกันไปครึ่งตัว อาจเป็นครึ่งซีก หรือครึ่งท่อน หรือข้างหน้ากับข้างหลังสีผิด กันสีผิดปรกติ เกิดมีขึ้นในปาก ในจมูก ตา หู ฯลฯ หรืออวัยวะอื่นใดมีสีผิดกันอย่างละครึ่งซีก อันเป็นสีเกิดขึ้นผิดปรกติ ทายว่าตาย

2. สีหน้าหรือสีแห่งร่างกายก็ตาม ที่เปลี่ยนแปลงผิดไปจากปรกติ ก็หมายถึงความตาย

3. สีของผิวหนังหรือผิวพรรณของคนเราอาจผิดไปจากปรกติได้ เนื่องจากจิตเศร้าหมอง หรือรื่นเริง หรือ เนื่องจากอานุภาพของพลกาย (Physical agent) เช่น ถูกแดดแผดเผาสีดำไป อย่างนี้เป็นธรรมชาติ ไม่มีอาการอื่นๆ ประกอบเหมือนสีที่เกิดจากโรค และเรื่องราวต่างกัน

4. ตามหนังของคนไข้ ถ้ามีสีผิดปรกติดังต่อไปนี้เกิดขึ้น เช่น เป็นแผลเป็น เป็นสีหรือฝ้าเป็นรา หรือเป็นจุดสีผิดปรกติ ก็หมายว่ามีอาการไม่ดี

5. คนไข้ใด มีสีเกิดหรือผุดขึ้นผิดปรกติดังว่ามาข้างต้น เกิดขึ้นที่เล็บ นัยน์ตา หน้า ปัสสาวะ อุจจาระ มือ เท้า ริมฝีปาก ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่คนไข้ที่ผอมมาก หรือที่ปัญจอินทรีย์ (ประสาททั้ง 5) อ่อนแอมาก ทายว่าเป็นอาการตาย

6. คนไข้ใด มีสีผิดปรกติเกิดขึ้นทันทีเนื่องจากความเจ็บไข้ อันมิใช่เกิดจากยาหรือพิษของยาเกิดแก่คนไข้ ที่พ่ายผอมแบบบางก็ทายว่าจะเป็นอาการตาย

การตรวจรูปโฉม การตรวจรูปโฉม หรืออากริติ (General Condition and Appearance) คือการตรวจรูปโฉมหรือสถานะทั่วไปของคนไข้ เป็นการตรวจสำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง ตรวจกระทั่งอริยาบท เช่น นั่ง นอน ยืน เดิน ผิวพรรณ ความสุข สมบูรณ์ อ้วนหรือผอม

ลักษณะอาการต่างๆ และสีหน้า (Facialexpession) จรกะ กล่าว่า สีหน้าของคนไข้ ที่แสดงอาการโกรธ กลัว ดีใจ หรือเหนื่อยอ่อน ละเหี่ยหรือหิวกระหาย จะตายด้วยการคลั่ง รูปโฉมของคนไข้ ที่มี วาตะ หรือ ปิตตะ หรือ เสมหะ เป็นเจ้าเรือนหรือเป็นโทษ ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น วิชาแพทย์แผนโบราณกับปัจจุบัน ย่อมมีอะไรหลายอย่างคล้ายกัน หรือเป็นความจริงที่เคยสังเกตเห็น เป็นอย่างเดียวมาแต่ดั้งเดิม แต่ก็มียิ่งและหย่อนต่างกันตามความเจริญและความรู้ วิชาแพทย์ทางวิทยาศาสตร์ แม้เจริญเป็นอันมาก ยิ่งกว่าโบราณ แต่ก็มีมากที่ได้เค้าความรู้ความจริงมาแต่โบราณเมื่อทางปัจจุบันได้ความรู้จากโบราณ โบราณก็ย่อมได้ความรู้จากปัจจุบัน อันมีความรู้ความเจริญเพิ่มเติมมากขึ้นได้เช่นเดียวกัน การสังเกตรูปโฉมของคน ไข้ต่อไปนี้ เป็นความรู้ทางปัจจุบันเป็นตัวอย่าง ซึ่งได้จาก Clinical Methods ของ ฮัตจิสัน กับ ฮันเตอร์ และขอขอบคุณท่านทั้งสองนี้ ซึ่งมีชื่อเสียงเป็นอันมากในการแต่งตำราที่ว่านั้น ณ ที่นี้ด้วย ท่านอนของคนไข้ คนไข้ที่กำลังนอนหลับอยู่ เราควรสังเกตว่านอนอย่างไร ท่านอนของคนไข้ (Decubitus) มีลักษณะอาการที่จะชี้โรคและตรวจโรคได้หลายประการ คนไข้ที่มีอาการอ่อนละเหี่ยมากย่อมหาท่านอนสบายได้ยาก ประเดี๋ยวนอนท่านี้ ประเดี๋ยวนอนท่าโน้น อย่างที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “กลิ้งคระกลิ้งโครง” นอนไม่เป็นสุข และตัว มักจะเลื่อนต่ำลงจากหมอน โดยไม่นำพา มีอาการปวกเปียกและเงียบ ถ้าคนไข้นอนตะแคงข้างใด บางทีจะเป็นท่านอนที่สบายในบางโรคบางคราว เช่น คนไข้ที่เยื่อหุ้มปอดอักเสบ ที่ยอดปอดในระยะแรกๆ คนไข้จะนอนทับข้างดี ส่วนข้างที่ถุงปอดอักเสบจะอยู่ข้างบนไม่ถูกกดจะได้ไม่เจ็บปวด แต่ถ้าถุงปอดข้างล่างอักเสบและมีน้ำเหลืองออก คนไข้จะกลับนอนทับข้างที่ถุงปอดอักเสบเพราะเป็นท่านิ่ง ไม่ต้อง หายใจให้กระเทือนข้างที่อักเสบ คนไข้ที่มีโพรงในปอด มีเสมหะมาก คนไข้ก็ชอบนอนตะแคงข้างเดียว คือข้างที่ปอดเป็นโพรงเพื่อมิให้ เสมหะไหลออกเรื่อย และรบกวนหลอดลม (Bronchi) ข้างที่ดี ซึ่งจะทำให้ไอมาก แต่การที่คนไข้ชอบนอนตะแคง ข้างใดข้างหนึ่งนั้น อาจเป็นท่าที่เขาเคยชอบนอนในท่านั้นเป็นปรกติประจำ โดยไม่มีโรคใดๆ เลยก็ได้ หรือแม้ในเวลาเจ็บไข้ ซึ่งไม่ควรนอนตะแคงทับข้างที่ไม่ควรนอน แต่เขาก็ถนัดนอนในท่านั้นอยู่ก็ได้ ต้องสอบสวนเรื่องราว และอาการเจ็บไข้เข้าประกอบด้วย คนไข้ที่หายใจลำบาก เช่นเป็นหืด มักจะต้องนั่งก้มอยู่บนหมอน หรือนั่งเหนี่ยวหายใจหอบซี่โครงบาน อาการชนิดนี้ เรียกว่า “นั่งหอบ” (Orthopnea) อาการนั่งหอบเช่นนี้ เป็นอาการของโรคหัวใจ โรคไต และโรคปอดบางอย่างด้วย เมื่อเวลาคนไข้ท้องโตเช่นเป็นท้องมาน ก็มักชอบนั่งเพื่อให้น้ำในท้องต่ำลง ไม่ให้ดันกำบังลมที่ กั้นช่องท้องและช่องอก เพื่อหายใจสะดวก และคนท้องมานจะไม่พยายามงอข้อตะโพกเข้าให้กดท้องอืดอัด คือปรกติ จะนั่งเหยียดขาเสมอและชอบพักศีรษะและหัวไหล่ อยู่กับอะไรให้สูงอยู่เสมอ ในรายเช่นนี้ เมื่อเจาะเอาน้ำท้องมานออกเสียก็สบายขึ้น คนไข้ที่เป็นโรคในท้องที่เยื่อถ้ำท้องอักเสบ (Peritonitis) ชอบนอนหงาย และจะงอขาข้างหนึ่งหรือทั้ง สองข้างขึ้นมามากน้อยแล้วแต่การอักเสบจะเป็นที่ข้างใดหรือเป็นทั่วไปมากน้อยเพียงใด คนไข้ที่ปวดท้อง หรือปวดท้องมีระดู ย่อมจะมีอาการบิดตัวไปมา ท่านั้นท่านี้ กระวนกระวายเพราะความเจ็บปวด บางทีก็ลงนอนงอข้อเข่า เอามือหรือเอาหมอนกดท้อง เพื่อมิให้ท้องเคลื่อนไหวจะได้ไม่ปวด อาการปวดท้องที่ลำไส้หรือที่กระเพาะอาหารด้วยนั้น โบราณไทยเรียกว่าป่วง ก็มีอาการบิดเนื้อตัว ดิ้น หรือกลิ้งเกลือก มีท่าทางต่างๆ เนื่องจากกินอาหารเป็นพิษ ในกรณีนี้จะมีอาการท้องเดินด้วย คนไข้เป็นโรครูมาติซัม (โรคเนื้อและข้ออักเสบ) คนไข้จะนอนอย่างหมดท่า ข้อที่อักเสบจะแน่นิ่ง ข้อบวม แข็งและเจ็บปวด คนไข้ที่เยื่อหุ้มสมองอักเสบ จะมีอาการกรรฐกพุช คือ คอจะโค้งไปข้างหลังหรือหน้าหงาย ท่ายืนของคนไข้ คนไข้ที่เป็นอัมพาตลูกนก (Paralysis Agitans) เวลายืน ตัวจะโอนไปข้างหน้า คอแข็ง มีอาการสั่น และข้อนิ้วมือจะงอหงิกเวลาเดินก็เป็นเช่นนั้น การแต่งตัว คนบอคนบ้า ย่อมแต่งตัวผิดปรกติวิสัยของคนทั่วไป ส่วนคนเป็นโรคอื่นที่ไม่เกี่ยวกับจิต ก็ย่อมมีการผิดปรกติบ้างเหมือนกัน เช่นคนที่เท้าพิการ จะเห็นรองเท้าที่สวมมีรูปผิดปรกติ หรือการเดินไม่ปรกติ ก็สังเกต เห็นรูปรองเท้า

ผิดไป หน้าตา หรือ สีหน้า (Facial Expression) สีหน้าหรือหน้าตาของคนไข้ หรือคนทั่วไปก็ดีเป็นอาการสำคัญ ที่แสดงออกมาของจิตใจและโรคภัยหลายอย่าง และนัยน์ตานั้นเป็นอาการสำคัญที่สุด คนไข้ (หรือคนใด) ที่ไม่กล้าสู้ตาหรือเผชิญหน้า หรือดูหน้าหมอ (หรือคนอื่นใด) ในขณะที่สอบสวน ตรวจตราหรือสนทนากันนั้น เป็นอาการสำคัญอย่างหนึ่ง ที่อาจแสดงว่า คำให้การของคนไข้ที่บอกเล่าแก่หมอ ไม่เป็นความจริงหรือเจือความเท็จ และทั้งอาจแสดงว่า จะไม่ยอมทำตามคำแนะนำของหมอด้วย คนที่ตามปรกติพูดไม่ดูหน้าตาใครนั้นโดยทั่วๆ ไปก็ต้องว่าเป็นคนไม่ซื่อตรง เชื่อยาก ไว้ใจยาก ใช้ยาก และเลี้ยงยาก ถ้าเป็นคนไข้ก็ รักษายาก ให้ยาไปกินอาจเอาไปทิ้งเสียก็ได้ แต่อาการของคนไม่ดูหน้าตาคนนั้น อาจเป็นเพราะความกลัวเกรง หรือความอาย หรือเหตุอื่นใด แต่ย่อมมีอาการและเรื่องราวของเหตุนั้นๆ ประกอบ คนไข้บางคนนัยน์ตากระสับกระส่าย คอยจับดูกริยาอาการของหมอและพยาบาลไม่วางตา มักเป็นอาการของ คนเป็นวัณโรคแห่งปอด คนไข้บางคน ไม่นำพาที่จะดูแลระวังอะไร ใครจะทำอย่างไรก็ช่างหมดอาลัยตายอยาก เป็นอาการของคนไข้ที่ใจคอห่อเหี่ยว คนที่เป็นโรคผอมแห้ง หรือกำลังเลือดทะลายมาก (Collapse) เช่นเป็นอหิวาตกโรค จะมีอาการตาลึกหรือตาโบ๋ และตาค้าง สีหน้าท่าทางทั่วไปของคนไข้ ควรจะสังเกตว่า แสดงอาการเป็นผู้มีชีวิตจิตใจ (Animated) หรือเฉื่อยชาเฉยเมยเซื่องซึม ไม่มีใจไม่แยแส (Apathetic) หรือว่าไม่มีสติสิ้นสมฤดี (Unconsciousness) หน้าของคนไข้เกลี้ยงหรือเหี่ยวย่นและข้างใดเกลี้ยงข้างใดย่น ถ้าหน้าคนไข้เกลี้ยงหรือตึงดีข้างหนึ่ง แต่ เหี่ยวย่นหรือหย่อนยานข้างหนึ่ง อาจเป็นอาการอัมพาตของกบาลประสาท (Cranial nerve) คู่ที่ 7 มุมปากข้างใด ข้างหนึ่งของคนไข้รั้งขึ้นไปบ้างหรือเปล่า (ปากเบี้ยว) และปากทางครึ่งขวากับครึ่งซ้ายเท่ากันหรือเปล่า อาการที่มุมปากไม่เท่ากันหรือปากเบี้ยว อาจเป็นอาการแสดงความเจ็บปวดอวัยวะใดก็ได้ สีหน้าของคนไข้ที่แสดงความเป็นทุกข์ กังวลห่วงใยหรือกลุ้มใจร้อนใจ (Anxiety) ในความเจ็บไข้ของตน ก็เป็นอาการชี้ถึงความรุนแรงของโรคในขณะนั้นและอาจเป็นอาการสำคัญของความเจ็บไข้ที่เกิดขึ้นก่อนอาการอื่น ๆ อาการชักกระตุกของหน้า บางคนเป็นนิสัย เช่น พูดยักคิ้ว หลิ่วตา จีบปาก จีบคอ พยักพเยิดเป็นนิสัย แต่บางทีก็เป็นอาการสำคัญของโรคบางอย่าง เช่นลมโคร่- เลีย หรือเป็นในขณะชัก ประกอบกับอาการชักที่ส่วนอื่นของร่างกายด้วย เช่น เด็กชัก อาการเจ็บปวดของคนไข้ สีหน้าก็บอกตำแหนงที่เจ็บปวดต่างๆ กัน เช่นปวดหัว สีหน้าจะทมึงทึงหน้านิ่ว คิ้วขมวด (Frown) แสดงอาการตอนบนของหน้า ถ้าเจ็บปวดในอกและในท้อง จะแสดงอาการตอนล่างของหน้า เช่นทำหน้าเบ้ ยานคาง ปากแบะ อาการเจ็บปวดอย่างเฉียบแหลม อาจมีอาการซึ๊ดปาก ขบฟัน ครวญคราง กระวนกระวาย หรือเป็นลมหรือเหงื่อแตกด้วย อาการเจ็บปวดเป็นอาการแสดงที่ควรจะสังเกตในคนไข้ที่เป็นเด็ก ว่าเด็กเจ็บที่ส่วนใด เช่น เด็กเล็กๆ ที่พูดไม่ได้ สีหน้าของคนเป็นโรคจิต มีลักษณะอาการเฉพาะต่างๆ กัน ต้องศึกษาพิเศษทางจิตวิทยาคนที่เจ็บไข้หนัก จะมีอาการจมูกเสี้ยม (Pinched nose) ตาโบ๋ และหม่นหมอง คางแหลม แก้มตอบ สีหน้ามีต่างๆ กัน สีหน้าสำคัญที่ควรทราบ คือ สีหน้าฮิปโปคระติส (Facies Hipporatica) กับสีหน้า รากสาด หรือ ไตฟอยด์ (Typhoid facies) สีหน้า ฮิปโปคระติส มีลักษณะ คือ ผิวหนังซีดคล้ำ ไม่สดใส ตาโบ๋ มัวหมองและลืมตาแจ๋ว จมูกเสี้ยม ขมับหวำ คางแหลม อ้าปาก ขาตะไกรล่างตก ใบหูเย็น และหดฝ่อ แก้มตอบ อาการชุดนี้เป็นอาการที่ฮิปโปคระติส นักปราชญ์ ชาติกรีกและแพทย์ในสมัยโบราณได้อธิบายไว้ ว่าเป็นสีหน้าแสดงอาการถึงตาย เรียกกันว่า สีหน้าฮิปโปคระติส สีหน้า รากสาด มีลักษณะ คือ นัยน์ตาขุ่นมัว ริมฝีปากสั่น ปากบ่น (เพ้อพึมพำ Muttering delirium) สีหน้าไม่มีความหมายอะไรเลย (สีหน้าตาย) อาการประกอบคือ ลิ้นแห้งสีเหลือง ชีพจรเร็ว นอนจมที่นอน เอ็นบิด (ตะคริว) และมือหยิบจับผ้านอนหมอเป็นเนืองนิจโดยไม่มีความหมาย เป็นอาการหนักและถึงตายได้เหมือนกัน สีหน้า ฮิปโปคระติส และสีหน้ารากสาด ของปัจจุบันที่อธิบายมานี้ความจริงก็เป็นเรื่องที่หมอโบราณชาวอาเซียเคยสังเกตและรู้กันอยู่ตามความชำนาญมานานแล้ว หมอโบราณไทยและชาวบ้าน

เรียกรวมว่า ระยะตรีทูต ซึ่งพอหมอเห็นเข้าก็ทายได้ว่าหนักมาก แต่ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดเขียนเป็นหลักในทางตำราขึ้นไว้เท่านั้น คำว่า ตรีทูต นี้ ตามที่หมอกลางบ้านเข้าใจกัน ก็อุปมาว่า คนเรามีเจตภูตทั้ง 4 คนจะตาย เจตภูตออกจากตัวไป 3 ยังเหลือ 1 แปล ว่าอาการร่อแร่ หรือ 4 เกลียว เหลือเกลียวเดียวเรียกว่าตรีภูต แต่ผิดไปเป็นตรีทูต ข้างที่ว่าตรีทูต ไม่ใช่ตรีภูต ก็อ้างว่าคนจะตาย ยมบาลส่งทูตมา 4 ทูต เพื่อจะมาเอาตัวไป ทูตมา 3 แล้ว ถ้ามาอีกทูตเดียวก็ตาย ต่างฝ่ายต่างเข้าใจกันว่าตรีทูตบ้างและตรีภูตบ้าง แต่ตามทางหลักฐานยังไม่พบคำอธิบายเรื่องตรีทูตหรือตรีภูต เคยพบแต่คำตรีโทษ ดังได้อธิบายมาแล้วว่า ตรีโทษ คือ โทษของวาตะ เสมหะ และปิตตะ ประชุมพร้อมกัน เรียกว่า ตรีโทษ แต่ตรีโทษของคนจะตายเป็นตรีโทษหนัก และเป็นตรีโทษในระยะมรณะ คือระยะจะหมดกำลัง จะแตกสลายคุมกัน ไม่ติดแล้วดังจะเห็น เช่น ตัวคนไข้เย็น ใบหูเย็น เพราะปิตตะจะหมดกำลัง แก้มตอม ตาโบ๋ จมูกเสี้ยม เพราะ เสมหะจะหมดกำลัง จิตใจไม่สมฤดี เพ้อ มือขวักไขว่ หรือมือชักใย หรือหยิบผ้านอนหมอนมุ้งโดยไม่มีความหมาย ผิวหนังเหี่ยว ย่น ชีพจรเร็ว เหล่านี้ ก็เพราะวาตะจะหมดกำลังเมื่อตรีธาตุจะแตกสลายคุมประสานกันไม่ติด ก็เป็นตรีโทษหนัก เป็นอาการจะตาย เรียกกันสั้นๆ ว่า เข้าตรีโทษ แต่คงจะฟังกันผิดเพี้ยนเลือนไปเป็น ตรีทูต บ้าง ตรีภูต บ้าง คำว่า ธาตุ โทษ ทูต ภูต นี้ ถ้าไม่ระมัดระวัง ก็ใช้ผิดได้

ตรีโทษในระยะมรณะ ที่เรียกว่า ตรีโทษหนัก หรือเรียก ตรีโทษ เฉยๆ เป็นอาการหนักอาจถึงตาย และโดยมากตายนั้นทางโบราณจำแนกการดำเนินของโรคไว้ 4 ระยะ เทียบได้กับปัจจุบัน คือ

1. ระยะโรคเกิด หรือเหตุที่ทำให้เกิดโรค (Cause) โบราณเรียกว่า ชาติ

2. เมื่อเกิดโรคแล้วก็เกิดการหวั่นไหว (Derangement) โบราณเรียกว่า จลน มีลักษณะอาการ (Sign and Symptom) สำแดงออกซึ่งโรคนั้นๆ

3. เมื่อร่างกายหวั่นไหว หรือ จลนะ ต่อไป เนื้อหรือติสซูของอวัยวะที่เป็นโรค ก็เสื่อมทรามทรุดโทรม เป็นฝี เป็นหนอง เปื่อยเน่าไป (Decay, necrosis ฯลฯ) โบราณเรียกว่าเป็น ภินนะ

4. อวัยวะร่างกายที่เสื่อมเสียนั้น อาจกลับหายหรือฟื้นคืน คงกลับมีความสุขตามเดิม (Resolution) โบราณเรียกว่า โมกษะหรือ

5. ถ้าไม่หายก็ตาย (Death) โบราณ- เรียกว่า มรณะ สีหน้าฮิปโปตระติสและสีหน้ารากสาด หรืออาการอื่นใดที่คนไข้จะตายหรือเข้าระยะจะตาย เป็น ระยะตรีโทษหนัก หรือเรียกสั้นๆ ว่าระยะตรีโทษ ไม่ใช่ตรีทูต หรือ ตรีภูต คำว่า ตรีธาตุ ตรีโทษ และสันนิบาต ผู้ศึกษาควรเข้าใจให้ดี ในการอธิบายมาแล้วและยังจะอธิบายต่อไปอีก สีหน้าอื่นๆ คนไข้ที่ขอบตาข้างล่างบวม เช่น ในเวลาตื่นนอนเช้า แสดงว่าเป็นโรคไตอักเสบและคนที่มีอาการไอมาก เช่นโรคไอฮูป ขอบตาก็มักบวม คนที่ขอบตาข้างล่างมีสี เช่นสีดำที่เรียกว่าเป็นฝ้าทั้งสองข้าง (วยางคยัม) แสดงว่า ปิตตะ หย่อนหรือพิการ ดั้งจมูกถ้าแฟบ แสดงว่า น่าจะเป็นซิฟิลิสพันธุกรรม ถ้าปลายจมูกแดง มักแสดงว่า ลิ้นไมแตรลหัวใจตีบ (Stenosis) หรืออาจเป็นอาการของคนติดสุรา ถ้าเป็นหญิงมักเนื่องจากท้องธาตุพิการแต่อาจเกิดจากเหตุอื่น เช่น ปลายจมูกอักเสบแดง เช่นเป็นสิวฯลฯ ก็ได้ คนที่หายใจปีกจมูกบานอาจเนื่องจากโรคประสาท หรืออะไรอุดหลอดลม ฯลฯ หายใจลำบาก จมูกจึงบานเข้าออกเวลาหายใจก็ได้ ถ้าเป็นแก่เด็กต้องตรวจให้ละเอียดคนที่เป็นซางอะ- เดนอยด์ หรือต่อมตอนซิลบวมอักเสบ หรือ เป็นโรคหลอดลมอักเสบเรื้อรัง จมูกมักจะเยิน อ้าปากและปากเหม็นคาวแหม่งๆ คนที่ปลายจมูกแหลมอาจเนื่องจากปีกจมูก (Alae nasi) หวำ เพราะโครงกระดูกจมูกไม่แข็งแรง ในรายเช่นนี้ก็มักหายใจอ้าปาก คนที่เป็นปานทุโรค หรือโรคโลหิตจางริมฝีปากจะซีด ถ้าเป็นโรคหัวใจล้าเลือดคั่ง (Congestive heart failure) ริมฝีปากจะเป็นสีคล้ำ หรือสีฟ้าที่เรียกว่าปากเขียว คนที่ริมฝีปากบางและสั่น เนื่องจากประสาท คนที่มีอาการอักเสบในอวัยวะหายใจอาจมีเม็ดตุ่มเป็นเริมขึ้นที่ริมฝีปาก เรียกว่า เริมพิษไข้

(Herpes febrilis) ถ้าปรากฏเช่นนี้ ควรตรวจปอดให้ละเอียด อาจเป็นไข้ปอดอักเสบ (Pneumonia) ก็ได้

คนจิตทราม รูปใบหูมักพิการ หรืออาจเป็นก้อนทูมเลือด (Haematoma) ของคนเสียจิตและอาจเป็นอาการที่เกิดเป็นก้อนนิ่วในเนื้อ (Tophi) คือเป็นก้อนฟองหินที่เกิดขึ้นตามเนื้อต่างๆ ในคนที่เป็นโรคเก๊าต์ คนที่เป็น ปานทุโรค และ ลิ้นเอออร์ติกพิการ แก้มมักจะซีด คนที่เป็นไข้วัณโรค หรือไข้โลหิตเป็นพิษ (Hectic fever) ที่แก้มตรงปุ่มกระดูกแก้ม (Melar bones) ทั้งสองข้าง มักจะมีสีสดใสผิดปรกติเป็นวง ในคนที่เป็น โรคหัวใจล้าเลือดคั่ง ตรงกระดูกแก้มก็มักมีสีเข้ม คนที่ทำงานกลางแจ้งแก้มมีสีแดงเปล่งปลั่ง นัยน์ตาที่แสดงอาการของโรคต่างๆ ขอให้ดูในแพทย์ศาสตร์นิทเทส กระโหลกศีรษะ กะโหลกศีรษะ หรือ กบาล (Cranium) มีลักษณะชี้ถึงความพิการและโรคได้หลายอย่างคนที่กะโหลก หัวเล็ก อาจเป็นเพราะจิตทรามหรือโง่ แต่ถ้าโตเกินไป อาจเป็นมานน้ำในสมองหรือมานสมอง (Hydrocephalus) ที่เรียกว่า เด็กหัวโตหรือหัวแตงโม หรืออาจเป็นโรคกระดูกอักเสบพิกล (Osteitis deformans) หรืออาจเป็นโรค มานกระดูก (Acromegaly) คือโรคกระดูกอักเสบเรื้อรังทำให้กระดูกโตผิดปรกติ เช่นกระดูกกระโหลกส่วนหน้าและตีนมือเป็นต้น ถ้าคนไข้เป็นเด็ก ควรจะตรวจว่าช่องขม่อมหรือที่เรียกกันว่าขม่อม (Fontanelle) ปิดตามสมควร แก่อายุหรือยังถ้าขม่อมยังไม่ปิดยังห่างกันมาก จะปรากฏชีพจรเต้นที่ขม่อมอย่างชัดเจน เด็กที่เป็นโรคริกเกตส์ (โรคกระดูกอ่อนขาดวิตามีน ดี) กะโหลกมักจะเป็นรูปสี่เหลี่ยม (หัวสี่เหลี่ยม) ยาว และเป็นรูปหีบ กระดูกหน้าผาก และกระดูกขมับตอนกลางจะโหนก (Bossing) คือหน้าผากโหนกและขมับโหนก เด็กที่เป็นซิฟิลิสพันธุกรรมกระดูกหน้าผากจะชัน (Vertical) และตรงกลางเป็นโหนก ดั้งจมูกแฟบ และฟันพิกล คือ ฟันแท้ข้างหน้าข้างบน 2 ซี่ อยู่สูงกว่าซี่อื่น ๆ ฟันมีลักษณะกลม โคนใหญ่ ปลายซี่หวำเป็นดวงจันทร์ครึ่งซีก ปลายฟันกรามมักจะมนกลมเป็น พุ่ม (Dome) คอ คำไทยที่เรียกว่า “คอ” หมายถึงลำคอทั้งหมด (Neck) ที่ยื่นจากลำตัวขึ้นไปถึงศีรษะ อีกอย่างหนึ่งหมายถึงในคอ (Throat) ณ ที่นี้หมายถึง ลำคอหรือคอ ไม่ใช่ในคอ

การตรวจโรคควรตรวจเสมอ ตามหัวข้อต่อไปนี้

1. ต่อมน้ำเหลือง คนเป็นซิฟิลิส มักจะคลำพบต่อมน้ำเหลืองที่ส่วนบนของเนื้อกล้ามคลุมหลังคอ (Trapezius) ในรายที่ต่อมตอนซิลติดเชื้อโรคอักเสบ ต่อมน้ำเหลืองที่มุมขากรรไกรจะโต ถ้าเป็นโรคเนื้อร้ายในปาก ต่อมน้ำเหลืองใต้ขากรรไตรจะโต ถ้าเป็นวัณโรคที่ต่อมน้ำเหลืองที่คอ ต่อมน้ำเหลืองข้างๆ คอ จะบวมเป็นเม็ดติด กันเป็นสร้อยยาว ที่เรียกว่าฝีประคำร้าย และถ้าฝีต่อมวัณโรคนั้นแตกจะเห็นเป็นรอยแผลเป็นอยู่ ถ้าต่อมน้ำเหลืองเป็นก้อนทูม ต่อมน้ำเหลืองจะโตและตรวจได้ถนัดชัดเจนถ้าปรากฏต่อมน้ำเหลืองที่คอหรือที่อื่นใดบวมโต ควรจะตรวจให้รู้แน่ว่า มีลักษณะเป็นก้อนแข็งเป็นก้อนๆ หรือเป็นก้อนติดกันเป็นพืดและกระเพื่อม (คือเต้นตามจังหวะของชีพจร) หรือเปล่า

2. ต่อมไธรอยด์ ถ้าพบว่าต่อมไธรอยด์โต ให้สังเกตว่าโตเป็นรูปทั่วไป หรือโตเป็นก้อนเป็นลอนๆ แข็ง หรืออ่อน กดหลอดลมที่คอหรือเปล่า ถ้าเป็นก้อนทูมหรือเนื้องอกเกิดขึ้นที่คอ จะติดต่อกับต่อมไธรอยด์หรือไม่ จะรู้ได้คือ ถ้าเนื้องอกนั้นติดต่อกับต่อมไธรอยด์ เวลากลืนน้ำลายหรือกลืนอะไรก้อนเนื้องอกนั้น จะเลื่อนขึ้นลงพร้อม กับลูกกระเดือกด้วย

3. ชีพจรที่คอ ควรสังเกตด้วยว่ามีหรือไม่ คนไข้ที่เป็นโรคลิ้นหัวใจเออร์ติครั่ว (Aortic incompetence) ชีพจรที่คอ (Coratid artery) จะเต้นแรงมาก ผู้หญิงที่เป็นโรคความดนัเลือดสูงอันไม่ปรากฏเหตุ (Hyperpiesia or Essential hypertension) บางทีเส้นเลือดรวมที่คอ (Common carotid artery) ข้างขวา จะคด หรืองอ คล้าย หลอดเลือดพองเป็นกระพุ้ง (Aneurysm) คนเป็นโรคซิฟิลิส บางทีเส้นเลือดที่คอ (Innominate artery or Carotid artery) อาจจะมีเส้นเลือดพองเป็นกระพุ้ง ในโรคคอพอกตาพอง เส้นเลือด

บนของ ไธรอยด์ มักเต้นแรง ในรายที่หัวใจล้าเลือดคั่งเส้นเลือดดำที่คอ ยูกูลาร์เวน มักจะพองโต โรคคอพอกที่เกิดหลังกระดูกหน้าอก (Retros- ternal goiter) และโรคเนื้องอกร้ายในช่องกลางอก (Mediastinum) เส้นเลือดดำทั่วไปที่คอจะพองโตและอาจมี อาการบวมและหน้าเขียวด้วย

4. เนื้อกล้ามที่คอ ควรจะสังเกต อาจนูนโตผิดปรกติ เช่นคนที่ปอดพองลมหรือลมคั่งในปอด (Emphysema) เนื้อกล้ามเกลียวคอ (Sternomastoid) ทั้งสองข้างจะนูนโต บางคนคอเอียงที่อไปข้างหนึ่ง (Tonic wry-neck) เนื้องอกที่เนื้อกล้ามเกลียวคอ บางคนเป็นมาแต่กำเนิด ถ้าทิ้งไว้อาจกลายเป็นก้อนถุง หรือฝี หรือทำให้จิตใจผิดปรกติ

5. อาการคอแข็ง อาจเนื่องจากเกิดเนื้อพังผืดมาก หรือจากโรครูมาติซัม หรือโรคของกระดูกสันหลัง หรือ จากโรคประสาทต่างๆ อาจทำให้คอชักกระตุก เหลียวเอียงไปข้างๆ เสมอ

6. เมื่อเวลาคนไข้ไอ ควรจะสังเกตด้วยว่า ที่ยอดปอด คือข้างบนกระดูกไหปลาร้านูนขึ้นหรือมีชีพจรเต้น หรือเปล่า

7. สิวหัวช้างและฝีฝักบัว มักเกิดตามหลังและคอ ในคนเป็นโรคเบาหวาน ในรายเช่นนี้ควรตรวจน้ำตาล ในปัสสาวะด้วย

8. ลักษณะอาการหายใจของคนไข้ ที่สังเกตเห็นอาการหายใจและได้ยินเสียงหายใจ เป็นข้อสำคัญอย่าง หนึ่งในการตรวจโรคและพยากรณ์โรค เสียงหายใจของคนไข้ ตรวจได้ 2 อย่าง คืออย่างหนึ่งตรวจฟังเสียงหายใจ โดยไม่ต้องใช้เครื่องฟัง เรียกว่า ตรวจเสียงหายใจด้วยหูเปล่า (Extra auscultation) อีกอย่างหนึ่งตรวจด้วยเครื่อง ฟัง (Stethoscope) คนปรกติ เสียงหายใจเงียบ ถ้าหากหลอดลมหรือทางเดินของลมหายใจติดขัด หรือมีอะไรอุด หรือตีบ การ หายใจจะมีเสียง คือเสียงหายใจหอบดังฮืดๆ การหายใจหอบหรือหายใจลำบาก อาจเป็นเวลาหายใจเข้า หรือหายใจออก คนที่หลอดลมถูกอุดหรือตีบ เวลาหายใจเข้าจะหอบ แต่อาการหอบของโรคหลายอย่างเมื่อเริ่มเป็น มัก หายใจหอบเมื่อเวลาหายใจออก เช่นในโรคหลอดลมอักเสบและมีลมคั่งในปอดหรือปอดพองลม โรคบางอย่างทำให้ เสียงหายใจมีอาการโดยเฉพาะ เช่นคนเป็นลมอัมพาต เสียงหายใจจะดังครอกๆ คนเป็นโรคพิษปัสสาวะหรือยูรีเมีย เสียงหายใจดังฟี้ๆ อาการหายใจฟี้ๆ นี้ เป็นเสียงหายใจของคนกระหายอากาศ (Air hunger) ในคนไข้ที่เริ่มเป็นลมพิษโรคเบาหวาน (Diabetic coma) ทำให้เสียงหายใจดังฟี้ๆ ทั้งเข้าและออก เสียงหายใจของคนเป็นหวัด ก็อาจ ได้ยินเสียงเดือด หรือราลส์ในปอด อาการไอ ถ้าปรากฏก็ควรสังเกตด้วยว่าไออย่างไร และเป็นอาการของโรคใด ไอแห้ง หรือไอโขลก

มือของคนไข้ ก็มีประโยชน์ อาจเป็นลักษณะอาการแห่งภาวะหรือโรคของคนไข้ด้วย เมื่อจับมือกับคนไข้ และให้คนไข้จับมือเราบีบกำลังบีบมือของคนไข้แรงหรืออ่อน เป็นเครื่องหมายแห่ง วยายามศักดิ์ คือกำลังกายของ คนไข้ในการออกแรง (Physical Strenght) ว่ามีกำลังดี ไม่ดี เพียงใด ให้พิจารณาดูเล็บมือ และปลายนิ้วมือว่า เป็น ปุ่มปมหรือโป (Club finger) หรือเปล่า กระดูกและข้อกระดูกถ้าอักเสบ ข้อปลายนิ้วมือจะพลอยพิการด้วย และ เป็นปุ่มโปอย่างที่เรียกว่า ข้อนิ้วโป (Heberden's nodes) ถ้าเป็นโรคทางประสาท ผิวหนังจะมีอาการเหี่ยวแห้ง เกี่ยวกับโภชนาหารของผิวหนังเสื่อมไป (Troptic changes) ผิวหนังจะบางและเป็นมันเงา บางทีโลหิตที่ไปเลี้ยงผิวหนังมีอาการระส่ำระสายเนื่องจากยนตร์ประสาท (Vaso motor) เช่น อาจทำให้ผิวหนังแดง หรือซีด หรือดูเหมือนนิ้วคนตาย ความพิการของประสาท อาจทำให้ความเคลื่อนไหวของนิ้วมือ หรือท่าของนิ้วมือผิดปรกติ เช่น มือมีอาการเคลื่อนไหวเป็นลูกคลื่นช้าๆ หรือเหมือนอย่างตัวหนอนคืบคลานไป เป็นลูก ๆ หรือคืบ ไม่หยุดหย่อน (Athetosis) โรคชักเตตานี และอัมพาตเพราะพิษตะกั่ว อาการมือสั่นก็แสดงว่าเป็นโรคต่างๆ เช่น อัมพาตลูกนก ระบบประสาท แข็งกระจัดกระจาย (Disseminated sclerosis) โรคประสาทบางอย่างที่เกิดจากถูกอันตราย โรคคอพอกตาพอง พิษ ปัสสาวะ การนอนไม่หลับ พิษปรอท พิษสุรา สูบบุหรี่มาก หรือความเสื่อมเนื่องจาก

ความชรา ถ้าเส้นประสาทอัลนาอัมพาต จะทำให้นิ้วหัวแม่มือเหยียด ส่วนนิ้วอื่นจะงอหงิก (Main en griffe) เมื่อเนื้อกล้ามฝ่ามือที่ฐานหรือ โคนนิ้วหัวแม่มือ (Thenar) และที่ฐานนิ้วอื่นๆ กับที่ฐานฝ่ามือโคนนิ้วก้อยมาทางข้อมือ (Hypothenar) เหี่ยวแห้ง จะทำให้ฝ่ามือแบน ไม่มีฐานเนื้อนูนของฝ่ามือเลย คือ แห้งแปบคล้ายกับมือลิง คนที่เป็นโรคกระดูกใหญ่ เกิดจากต่อมปิตูอิตารีกำเริบ (Acromegaly) มือจะหนาเทอะทะ นิ้วมือจะเหยียดทื่อเหมือนใบพาย ปลายนิ้วมือป้าน หลังข้อนิ้วมือจะใหญ่โตและหนังหนา คนที่ปลายนิ้วเป็นปุ่มโปอย่างหัวไม้ตะพด เชื้อที่โคนเล็บจะหนา สันเล็บตามยาวจะไม่มีหลังเล็บจะนูนเป็นหลังเบี้ย อาการดังว่านี้ มักจะปรากฏในคนที่เป็นวัณโรคแห่งปอด, หลอดลมพอง, มีหนองในถุงปอด, ฝีใต้กระบังลม, เยื่อบุหัวใจอักเสบติดเชื้อ และโรคหัวใจแต่กำเนิด

การตรวจเสียง คนมีประกิต หรือธรรมชาติต่างกัน ย่อมมีเสียงต่างๆ กัน คนที่วาตะประกิติ หรือวาตะเป็นเจ้าเรือน มักมีเสียงห้าวเบา พูดช้า ไม่ค่อยชัด และพูดไม่ค่อยคล่อง คนที่มีเสมหะเป็นเจ้าเรือน เสียงแจ่มใส และเสียงมี อำนาจ คนที่มีปิตตะเป็นเจ้าเรือน มักพูดคล่อง เร็ว เสียงแหบแห้ง เบา หรือเสียงทุ้ม จรกะ ว่า เสียงของคนมีต่างๆ บางคนเสียงเหมือนห่าน เหมือนนกกะเรียน เหมือนลูกเป็ด เหมือนกลอง เหมือนนกกระจอก เหมือนอีกา เหมือนนกพิลาบ บางคนเสียงเผาะแผะ บางคนเสียงเหมือนแพะ บางคนเสียงเบามาก บางคนพูดเสียงติดอยู่ในคอ หรือพูดเค้นคอ หรือสำลัก บางคนพูดไม่ชัดหรือไม่ออก บางคนพูดเป็นเสียงสะอื้น บางคนพูดเหมือนเสียงร้องไห้ เสียงแตกหรือแหบเครือหรือติดอ่าง คนที่พูดมีน้ำเสียงผิดปรกติ ควรพิจารณาโดยละเอียด คนที่ตามปรกติพูดเสียงอย่างหนึ่ง ถ้าเสียงนั้นผิดไปทันที ว่าจะเกิดอันตราย และคนที่พูดหลายเสียง ก็ควรระวัง คนที่เป็นโรคถ้าปิตตะกำเริบมาก อาจพูดพร่ำ และหัวเราะ คนที่เสมหะหย่อน เสียงอาจแผ่วเบา และ พูดติดคอ คนที่วาตะกำเริบ อาจทำให้พูดมาก หรือช่างพูด

การตรวจตา โยคะรัตนกร กล่าวว่า คนที่มีวาตะมาก นัยน์ตาแห้ง เป็นควัน ดูน่ากลัว และสอดส่ายโดยไม่มีความหมาย และบางทีรู้สึกร้อนเผ่าในลูกตา เป็นอาการของคนที่มีอารมณ์ไม่ดี จิตใจขุ่นมัว ซึ่งมักเรียกกันตามภาษาชาวบ้านว่าลมขึ้นจัด คนที่ปิตตะกำเริบนัยน์ตามักจะไม่ทนแสงแดด หรือแสงสว่าง นัยน์ตาเหลืองและแสบร้อน คนที่เสมหะกำเริบ นัยน์ตาไม่สดใส มีน้ำเยิ้ม เหนียว และสายตามัว โดยคะรัตนกรว่า ถ้านัยน์ตาของคนไข้ดูน่ากลัวถมึงทึงข้างหนึ่ง แต่อีกข้างหนึ่งหลับ เป็นอาการตาย ถ้าคนไข้ ดูอะไรไม่เห็น หรือตาบอดทันที หรือนัยน์ตากลับดำไป หรือถ้านัยน์ตาข้างหนึ่งแดงอีกข้างหนึ่งดำ และดูน่ากลัว หรือถ้าคนไข้ไม่ได้สติ ไม่กระพริบตา หรือตาจ้องเขม็ง และลูกตาสั่น เหล่านี้ ก็เป็นอาการที่จะบังเกิดผลร้าย ใน จรกะอินทรียะสถานะ ว่า ถ้าขนตาของคนไข้ติดกันเป็นพืดอย่างเสื่อ หรือนัยน์ตาผิดปรกติ ลูกตาถลน ยื่นออกมา หรือจมลึกเข้าไป หรือตาเข ไม่มีแรง มีน้ำตามาก ตาจ้องเขม็ง เป็นประกายสอดส่าย เหลือกขึ้น มัว แลอะไรไม่ค่อยเห็นในเวลากลางวันหรือกลางคืน ดูอะไรพร่าพราว ตาบอดสี หรือการเห็นสีด่างพร้อยเสียไปจากความจริง เช่น สีดำ สีเหลือง เขียวฟ้า น้ำตาลแก่ น้ำตาลอ่อน เขียว หรือ ขาว ก็เป็นข้อประกอบการพิจารณาได้ว่า คนไข้นั้นใกล้กาลมรณะ จรกะได้กล่าวไว้อีก ว่า คนไข้คนใดเกิดมีอินทรีย์ประสาท สามารถเห็นผิดปรกติ หรือได้ยิน หรือสัมผัส หรือได้กลิ่น หรือรู้รส อะไรซึ่งตามปรกติจะรู้ไม่ได้ แต่กลับรู้เห็นได้ และคนผู้นั้น มิได้เรียนทางในหรือเป็นผู้มีญาณทางในหรือตบะ หรือมิใช่โยคี หรือมิใช่เข้าญาณเกี่ยวข้องกับพระเจ้าหรือเทวดา ทายว่าผู้นั้นจะต้องตายในไม่ช้า คนไข้ใดเห็น หรือสัมผัส หรือได้ยิน หรือได้กลิ่น หรือได้รส อินทรียอรรถ (คือสิ่งที่รู้ได้ด้วยอินทรีย- ประสาท) โดยมิต้องใช้ตา การสัมผัส หรือหู หรือจมูก หรือลิ้น เช่น เห็นวัตถุ โดยไม่ต้องใช้ตาดูเป็นต้น ก็พยากรณ์ว่า คนไข้นั้น น่าจะตายในไม่ช้า หรืออายุจะไม่ยืนนานไปเท่าใด ผู้ใดจะเป็นผู้สบายดีหรือเป็นโรคก็ตาม ตกอยู่ในภาวะจิตเชือนแช หรือวิกลจริต มีรู้ความรู้สึกต่อสิ่งใดๆ นอกเหนือไปจากอินทรียประสาทนั้นๆ ทายว่า จะตายในไม่ช้า จรกะกล่าวว่า แพทย์ผู้ใดที่ชำชองในวิทยาอันทรียประสาท รู้อาการตายดังได้กล่าวมาแล้ว จึงจะมีสิทธิทำนายทายทักความเป็นความตายของคนไข้ได้

การตรวจอุจจาระ การตรวจอุจจาระ หรือ มละ หรือ มล เรียกว่ามลปรึกษา เป็นการตรวจเพื่อจะรู้ความเสื่อมเสียของตรีธาตุหรือตรีโทษ คนที่วาตะพิการ อุจจาระแห้งแข็ง ถ้าปิตตะพิการ อุจจาระจะเหลือง เหลว และกลิ่นเหม็นผิดปกติ ถ้า เสมหะพิการ อุจจาระจะขาว เป็นมัน และมีน้ำหนักมาก ถ้าเป็นสันนิบาต อุจจาระจะมีลักษณะปนกันทั้ง 3 อย่าง ที่ว่ามานั้น คนที่ไฟธาตุพิการ ย่อยอาหารไม่ได้ดีที่เรียกว่า อชีรณะ (Indigestion) ลักษณะของอุจจาระจะไม่ประกอบกันเป็นก้อนดี คนไข้ที่อยู่ในอามะภาวะ คือ ไฟธาตุหรือน้ำย่อยอาหารไม่ย่อย เกิดจากเหตุเสมหะกำเริบ อุจจาระของคนปรกติสุข จะละเอียดแสดงว่า ไฟธาตุย่อยอาหารได้ดี และเป็นก้อนดี เมื่อกล่าวโดยทั่วไป คนที่ถ่ายอุจจาระแข็ง เนื่องจากวาตะ ถ้าอ่อนเหลว เนื่องจากปิตตะ ถ้าอ่อนเป็นลักษณะปานกลาง เนื่องจากเสมหะ ถ้าตรีธาตุสมดุลย์ดี อุจจาระจะมีลักษณะดีทั้งสามประการ คือ ไม่แข็งไม่เหลว ถ้าน้ำย่อยอาหาร (ไฟธาตุหรืออคนี) กำเริบ อุจจาระจะแห้ง ถ้าไฟธาตุหย่อน อุจจาระจะเหลวเป็นน้ำ ถ้า ไฟธาตุไม่ปรกติ อุจจาระจะมีกลิ่นเหม็นมาก เย็นและแตกเป็นชิ้นหรือก้อนเล็กๆ คนที่เป็นโรคท้องมาน และโรคตับพิการ อุจจาระจะขาวเป็นสีขี้เถ้า หรือเทา และกลิ่นเหม็น ถ้าอุจจาระเหม็นมาก และเป็นมันเงา โยคะรัตนกร ว่าเป็นอาการที่รักษายาก หรืออาจรักษาไม่ได้เลย ถ้าอุจจาระสีดำหรือขาวมาก เหลืองมาก ร้อนมาก แดงมาก เป็นอาการร้ายและอาจตายได้ (อุจจาระที่ว่ามานี้ หมายถึงผิดปรกติเพราะโรค ไม่ใช้เพราะกินยาใดๆ) ถ้าอุจจาระมีลักษณะอย่างน้ำผึ้ง เป็นน้ำมัน เป็นด่าง เป็นน้ำ เป็นหนองหรือเป็นอย่างน้ำล้างเนื้อ หรือมีสีต่างๆ หรือมีกลิ่นเหม็นบูด สมทบด้วย ว่าร้ายรักษาไม่ได้ คนที่อุจจาระร่วงหรือท้องเดิน (อติสาร Diarrhoea) ถ้ากลิ่นอุจจาระเหม็นอย่างกลิ่นซากศพ มีสีหรือลักษณะ อย่างเนื้อมันสมอง ถ้าอุจจาระมีกลิ่นดีหรือกลิ่นหอมผิดปรกติ ถ้าอุจจาระบูดเน่าและถ่ายออกมาก ก็ว่ารักษาไม่ได้

การตรวจปัสสาวะ ตามหลักของอายุรเวท กล่าวว่า อวัยวะที่เกี่ยวกับปัสสาวะของคน ถ้ามิเป็นไปปรกติ กระทำให้ปัสสาวะเสียหรือพิการผิดปรกติประการใดก็ตาม รวมความว่า เป็น ปรเมหะ หรืออีกนัยหนึ่ง ปรเมหะ ก็คือโรคเกี่ยวกับอวัยวะปัสสาวะ ปรเมหะว่าเกิดจากตรีโทษพิการนับเป็นสันนิบาตประเภททางปัสสาวะ ปรเมหะมี 20 อย่าง เกิดจากโทษเสมหะ 10 อย่างว่ารักษาง่าย เป็น สาธยโรค เกิดจากโทษปิตตะมี 6 อย่าง ว่ารักษายาก เป็นยาปยะโรค เกิดจากโทษวาตะมี 4 อย่าง ว่ารักษาไม่ได้ เป็นอสาธายโรค และมักตาย ลักษณะ ของปรเมหะ 20 อย่างนี้ ทางโบราณไม่ได้จำแนกเหตุการณ์ไว้โดยละเอียด แต่ถ้าผู้ศึกษามีความรู้ทางแพทย์แผนปัจจุบัน ก็อาจเข้าใจว่า ปัสสาวะอย่างใด เป็นโรคอะไรได้ตามอาการและหลักวิชาของแผนปัจจุบันลักษณะของปรเมหะจำแนกออกได้อย่างหยาบๆ ดังต่อไปนี้ เสมหะเมหะ 10 ประการ เสมหะปรเมหะ หรือ กผะเมหะ หรือ ศเลษมะเมหะ ที่ว่ามี 10 ประการนั้น เกิดจากเสมหะพิการกำเริบ คือ

(1) อุทกะเมหะ ปัสสาวะเป็นน้ำมาก อาจตรงกับเบาจืด (Diabetes insipidus)

(2) อิกษุเมหะ ปัสสาวะ เหมือนอย่างน้ำอ้อยสด (อาจหมายถึงลักษณะเท่านั้น หรือหมายว่าหวานซึ่งอาจตรงกับเบาหวาน (Diabetes mellitus) หรือไม่ ไม่แน่ชัด

(3) สนัทานเมหะ ปัสสาวะข้นในตำราสารองคธรว่าปัสสาวะเป็นเหล้า

(4) สันทานประสาทเมหะ ปัสสาวะครึ่งข้นครึ่งใส ในสารองคธรว่าเหมือนน้ำแป้งข้าวหรือข้าวหมัก

(5) ศุกละเมหะ ปัสสาวะขาว

(6) ศุกระเมหะ ปัสสาวะอย่างน้ำอสุจิ

(7) ศีตะเมหะ ปัสสาวะเย็น

(8) สิหตะเมหะ ปัสสาวะเป็นทราย (อาจเป็นนิ่ว)

(9) ศไนสะเมหะ ปัสสาวะไหลออกช้า ๆ

(10) ลาลละเมหะ ปัสสาวะอย่างน้ำลาย

ศเลษมะเมหะ ว่า ส่วนน้ำของร่างกายปนกับเสมหะและส่วนที่เป็นไขมัน รวมกันเป็นปัสสาวะจึงมีลักษณะของเมหะ 10 ประการในปัสสาวะดังต่อไปนี้

(1) ขาว (เศวต)

(2) เย็น (ศีตะ)

(3) มาก (มูตระ)

(4) เหนียว (ปิจิละ)

(5) ใส (อัจจะ)

(6) อ่อน (สนิคธะ)

(7) เป็นมันเงา (ประสาทะ)

(8) หวาน (มธุระ)

(9) หนัก (คุรุ)

(10) ข้น (สันธาน มันทะ) คุณสมบัติของเสมหะมีดังนี้ จึงทำให้เมหะหรือปัสสาวะมีชื่อ ตามอาการนั้นๆ อาการของ กผะ หรือ เสมหะเมหะ ทั้ง 10 อย่างนั้นว่า เยียวยารักษาได้ ด้วยการจัดระเบียบอาหาร การกิน ด้วยยา ที่มีอำนาจระงับเสมหะ และว่าเมื่อระงับเสมหะเสียได้ อาการเสมหะเมหะก็หาย โรคทางเดินปัสสาวะ ที่ทำให้การถ่ายปัสสาวะออกลำบาก เจ็บปวด เป็นทราย หรือเป็นก้อน (นิ่ว) ในกระเพาะปัสสาวะ หรือในท่อไต หรือในไต ก็รวมอยู่ในโรคทางปัสสาวะ หรือปรเมหะ หรือเมหะโรคา

ปิตตะเมหะ 6 ประการ เมหะที่เกิดจากปิตตะกำเริบ ปัสสาวะจะมีลักษณะอย่างใด หรือหลายอย่างก็แล้วแต่ปัสสาวะจะมีสิ่งอะไร ก็มีชื่อตามสิ่งที่มีนั้น ๆ คือ

(1) กษาระเมหะ ปัสสาวะเป็นด่าง

(2) กาฬเมหะ ปัสสาวะดำ (Black water)

(3) นีละเมหะ ปัสสาวะสีเขียวฟ้าหรือสีคราม (Indicanuria)

(4) รักตะเมหะ ปัสสาวะเป็นเลือด (Haematuria)

(5) มังกิสตะเมหะ ปัสสาวะสีเลือดหมูหรือสีเปลือกมังคุด และ

(6) ทริตราเมหะ ปัสสาวะเหลือง

ปิตตะเสมหะที่มี 6 ประการเพราะมีสัมปัตติ (สมบัติ Property) คือ

(1) รสเป็นด่าง (กษาระ)

(2) รสเปรี้ยว (อัมละ)

(3) รสเค็ม (ลวนะ)

(4) รสร้อน (กฏุก)

(5) กลิ่นเหม็นมาก (วิษละ) และ

(6) ร้อน (อุษมะ)

อาการของปิตตะประเมหะ 6 ประการนี้ อาจระงับอาการได้ แต่รักษาให้หายขาดไม่ได้ เพราะว่าการรักษาปิตตะ กับเมทัส (ไขมัน) ซึ่งกำเริบในปรเมหะเหล่านี้ แสลงซึ่งกันและกัน เช่นตัวอย่าง คือ ของรสหวานใช้รักษา ปิตตะ (ขม) ได้ แต่ของรสหวานนั้น ก็ทำให้เมทัสไขมันกำเริบ จึงว่าเป็นการยากที่จะรักษาปิตตะปรเมหะ แต่อาจระงับอาการได้บ้าง ด้วยการรักษาอย่างระมัดระวังเป็นเวลานาน ด้วยความประพฤติ และด้วยยา

วาตะเมหะ 4 ประการ อาหาร นิสัยความประพฤติ และยาต่าง ๆ ย่อมทำให้วาตะมีกำลัง ถ้าผู้ใดทำให้วาตะมีกำลังซึ่งตนเองมีวาตะ เป็นเจ้าเรือนหรือวาตะเป็นโทษอยู่แล้ว จะทำให้วาตะที่กำเริบ และวาตะที่กำเริบหรือพิการนั้น จะประสมกับ

(1) ไขมันของเนื้อกล้าม (วสะ)

(2) ไขในกระดูก (มชัชะ)

(3) น้ำที่อยู่ระหว่างผิวหนังกับเนื้อกล้าม (ลสีกะ) และ

(4) ยอดอาหารที่ร่างกายย่อยแล้วเพื่อจะไปเลี้ยงร่างกาย (โอชา Chyle Lymph) เหล่านี้ กระทำให้เกิดวาตะ ปรเมหะ ตามลำดับ คือ

(1) วสะเมหะ ปัสสาวะพิการ เกิดจากไขมันของเนื้อกล้าม

(2) มชัชเมหะ ปัสสาวะพิการ เกิดจากไขกระดูก

(3) อสัถิเมหะ ? ปัสสาวะพิการเกิดจากน้ำใต้หนัง? และ

(4) มธุเมหะ ปัสสาวะพิการเกิดจาก น้ำยอดอาหารหรือโอชา หรือเรียกว่า เมหะ น้ำผึ้ง เนื่องจาก วาตะปรเมหะเกิดเกี่ยวข้องกับเนื้อของร่างกายอันละเอียด การรักษาอย่างหนึ่งเป็นการแสลงแก่อีกอย่าง และเป็นการแสลงแก่กันนั้น ก็เป็นเหตุทำให้โรคกำเริบ วาตะปรเมหะ 4 ประการนั้น จึงว่ารักษายาก ยาที่ ใช้แก้วาตะต้องใช้ยาจำพวกน้ำมันและของหวาน และของเหล่านี้ก็กระทำให้วาตะปรเมหะ 4 ประการกำเริบ

เหตุของปรเมหะ วิธีการรักษาปรเมหะ และการดำเนินของโรคปรเมหะ เป็นการขัดกันดังว่ามานั้นการกินอย่างตะกละแต่ไม่ค่อยได้อาบน้ำ และไม่ค่อยเดินออกกำลังกาย จึงให้คนเกิดโรค เหมือนดังต้นไม้ ซึ่งเป็นที่อาศัยของนก ก็เพราะดึงดูดให้นกเข้าอาศัยเช่นในเวลากลางคืน เปรียบเหมือนคนเป็นโรคเบาหวาน ที่ขี้เกียจ ขาดความเอาใจใส่กระตือรือร้นในการงาน มีความอ้วนตัวเป็นมัน และกินจุ ก็ดึงดูดความตายให้เข้าสู่ฉะนั้น

การป้องกัน ปรเมหะ อาการและการทำการงานตลอดความประพฤติของคนเป็นสิ่งสำคัญในการป้องกันและแก้ปรเมหะที่จะทำให้เนื้อต่างๆ (Tissue) ของร่างกายเข้าสู่ดุลยภาพ และให้พ้นจากปรเมหะและโรคเบาหวาน และจะมีความสุขสบาย ไม่มียาขนานใด ที่จะช่วยได้เด็ดขาด การใชน้ำมันตรวจปัสสาวะ แพทย์ทางอายุรเวท ใช้น้ำมันตรวจปัสสาวะสืบต่อกันมาแต่โบราณ โดยการหยดน้ำมันลงบนปัสสาวะ การตรวจด้วยวิธีง่ายๆ นี้ มีประโยชน์มาก ทำให้รู้ความเข้มข้นหรือแน่นหนา (Density) ของปัสสาวะมากน้อยเพียงใด มีน้ำดีหรือไม่ วาตะ กผะ ปิตตะเป็นอย่างไร ทำให้การทายโรคพยากรณ์โรคปรเมหะได้ว่าหายหรือไม่หาย หรือ ถึงตาย ในทาง

แผนปัจจุบันก็เป็นที่รู้กันอยู่ว่า ในปัสสาวะถ้ามีเกลือน้ำดี (Bile salt) จะทำให้ความตึงของผิว (Surface tension) ปัสสาวะน้อยลง เมื่อเอาผงกำมะถันโรยลงบนผิวน้ำปัสสาวะเช่นนั้น ผงกำมะถันจะจม ความรู้และความชำนาญในการใช้หยดน้ำมันตรวจปัสสาวะของหมอโบราณนั้น เวลานี้ได้สูญหายไปเกือบหมด ผู้ที่จะทำได้เวลานี้มีน้อยเต็มที วิธีตรวจปัสสาวะ ให้รองปัสสาวะไว้ด้วยจานกระเบื้อง หรือจานดิน จานที่ใส่ปัสสาวะไว้นั้น จะต้องตั้งในที่ที่สงัดลม อย่าให้ถูกลมพัดเมื่อผิวน้ำปัสสาวะนิ่งแน่ดีแล้ว ก็ให้หยดน้ำมัน 1 หยดลงบนผิวน้ำปัสสาวะนั้น ถ้าน้ำมันที่หยดลงนั้นแตกแผ่ซ่านออกไปโดยเร็วและโดยรอบ ทายว่าโรคนั้นรักษาได้ ถ้าหยดน้ำมันนั้นไม่แตกกระจาย เป็นก้อนหยดนิ่งอยู่ตรงนั้น ว่ารักษายาก ถ้าหยดน้ำมันจมดิ่ง ว่ารักษาไม่ได้วิธีนี้เป็นของนาคชุน นักรสายนวิทยา (Chemist) ได้ปฏิบัติมาราว 1,900 ปีแล้ว ถ้าน้ำมันที่หยดลงไป กลายรูปเหมือนงู คือเป็นเส้นยาวตรงไป แสดงว่าเกิดจากโทษะวาตะ ถ้าหยดน้ำมัน กลายรูปเหมือนร่มหรือดอกเห็ด ว่าเกิดจากโทษของปิตตะ ถ้ากลายรูปเป็นเหมือนอย่างลูกปัด ลูกประคำร้อย หรือ ไข่มุก ว่าเกิดจากโทษเสมหะ และยังมีรูปต่างๆ แสดงเหตุการณ์ต่างๆ อีกมาก การตรวจปัสสาวะด้วยการหยดน้ำมันนี้ ไม่ปรากฏว่าใช้น้ำมันอะไร ลักษณะของน้ำมันที่หยดลงบนผิวน้ำปัสสาวะจะเป็นรูปอะไรนั้น อาจเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งระหว่างน้ำมันกับปัสสาวะ ที่ทำให้เป็นไปต่าง ๆ เหมือนดัง ผลึก (Crystal) มีรูปต่างๆ เชื้อโรคเจริญเกาะเกี่ยวกันเป็นรูปต่างๆ เป็นต้น ถ้าว่ากันอย่างยังไม่รู้เหตุผลก็ว่าเป็นไสยศาสตร์ ตามความเห็นของเราที่รู้กันในเวลานี้ก็ต้องว่าตรวจทางวิทยาศาสตร์รู้ดีและละเอียดกว่ามาก

การตรวจลิ้น การตรวจตามแผนโบราณ มีระเบียบว่า ต้องตรวจชีพจรก่อน ถัดไปตรวจลิ้น นัยน์ตา และปัสสาวะ ความจริง การที่จะตรวจอะไรก่อนหลังนั้น ก็สุดแล้วแต่แพทย์จะเห็นสมควร การตรวจลิ้นของโบราณก็เพื่อตรวจโทษ ในร่างกาย ไม่ใช่ตรวจโรคที่ลิ้นโดยเฉพาะ ลิ้นเป็นอนุกรมแสดงถึงภาวะของกระเพาะอาหาร และการย่อยอาหาร และโทษที่เกิดแก่คนไข้ และการตรวจก็เพื่อตรวจว่าคนไข้รู้รสอะไรๆ ดีไหม หรือรู้สึกอย่างไร กับตรวจลักษณะของผิวลิ้นทั่วไป การตรวจลิ้น ตามหลักของอายุรเวท กล่าวโดยย่อมีดังต่อไปนี้ ถ้าลิ้นเย็น ผิวลิ้นขรุขระ และลิ้นแตกเป็นร่อง ว่าเกิดจากโทษวาตะ ถ้าผิวลิ้นแดง และเป็นสีขี้เถ้า ว่าเกิดจากโทษปิตตะ ถ้าลิ้นขาวเกลี้ยง และเหนียวแน่น ว่าเกิดจากโทษเสมหะ ในโรคสันนิบาตว่าลิ้นอาจดำเป็นหนามแห้ง และมีฝ้ามาก อาการที่ลิ้นอักเสบเป็นอาการของ ปิตตะ ถ้าลิ้นเป็นแผลเล็กๆ เรื้อรัง ซึ่งพบในโรคไฟธาตุหย่อน ว่าเกิดจากปิตตะหย่อน และเสมหะกำเริบ ถ้าลิ้นสั่นว่าเกิดจากวาตะพิการ ถ้าผิวลิ้นชีดเกิดจากเสมหะ สีแดงหรือสีเสียผิดปรกติ เป็นเพราะโทษปิตตะ ลิ้นอาจเปียกชุ่มเกินไป เนื่องจากเสมหะ หรือ แห้งเกินไป เนื่องจากวาตะก็ได้ ถ้าลิ้นเป็นฝ้าเล็กน้อยเนื่องจากเสมหะ ถ้าเป็นฝ้าสีเหลืองมาก ว่าเกิดจากโทษสันนิบาต กล่าวโดยทั่วไป ฝ้าของลิ้นเป็นหัวข้อใหญ่ในส่วนใหญ่ ก็คือ เป็นเครื่องชี้ตรีโทษ คือฝ้าขาวเกิดจากเสมหะ เหลืองเป็นปิตตะ ถ้าสีอรุณหรือแดง เป็นวาตะ ขนลิ้น (Papillae) อาจอักเสบเพราะโทษปิตตะ หรือขนลิ้นอาจเหี่ยวแห้งเป็นทางเกลี้ยง ๆ เกิดจากสันนิบาต ถ้าเมื่อผิวลิ้นหลุดหายไปหมด ที่ขอบลิ้นอาจอักเสบและเป็นแผลเปื่อย

การรู้รสของลิ้น คนไข้ที่มีวาตะเป็นโทษ ลิ้นอาจรู้สึกต่างๆ เช่น บางทีหวาน บางทีฝาด ถ้ารสขมเกิดจากโทษปิตตะ บางทีรู้สึกแสบร้อน ถ้าโทษเกิดจากเสมหะบางทีรู้สึกรสหวาน หรือเค็ม หรือกร่อย ในรายที่เป็นอัมพาต ลิ้นอาจไม่รู้สึกรสเลย หรือไม่รู้สึกเป็นบางส่วน ว่าเป็นโทษของวาตะ

รสตัวของคนไข้ ตามปรกติคนเรา ย่อมมีรสตัวต่าง ๆ กัน การชิมรสตัวเป็นวิธีของหมอโบราณ นับอยู่ในอัษฎะสถานะปรึกษาด้วย แต่การชิมรสตัวของคนไข้ เราไม่ได้ชิมด้วยการเอาลิ้นเลียโดยตรง มีวิธีชิมรสตัวทางอ้อม ในโรคบางคน รสตัวมีต่างกัน 2 อย่าง คือ

(1) รสไม่ดี ขมขื่น สะอิดสะเอียน เรียกว่าวิรส

(2) รสชื่นใจ และติดใจ เรียก สวาทรส รสตัวของคนไข้ แพทย์ไม่ได้ชิมโดยตรงที่ตัวคนไข้เป็นแต่สังเกตดูสัตว์บางชนิดที่ชอบตอมหรือกัดคนไข้ เช่น แมลงวัน เหา ไร โลน มด ยุง เป็นต้น คนที่รสตัวเป็นวิรส คือรสไม่ดี เป็นของชอบแก่แมลงวัน รสสวาทคงเป็นที่ชอบแก่มด เรื่องนี้ได้เคยสังเกตว่า คนที่นั่งคุยกันอยู่หลายคน ยุงชอบกัดกินเลือดคนใดคนหนึ่งมากกว่าเพื่อน แต่โบราณไม่ได้อธิบายว่า รสอย่างไร เป็นโรคอะไร เป็นแต่กล่าวไว้อย่างหนึ่งว่า ถ้ารสตัวของคนเราเปลี่ยนแปลงไปทันที (สาหัส) ในคนไข้ที่อ่อนเพลียไม่ค่อยมีแรง และผ่ายผอม ว่าเป็นลักษณะ อาการร้าย

อาการตาย หรือ อริษฎะ การตรวจคนไข้ตามหลักของ อัษฎะสถานะดังกล่าวข้างบนนั้นโดยมากเป็นการตรวจเพื่อทำนายคนไข้ที่เป็นโรค ว่าผลจะเป็นประการใด จะหายหรือไม่หาย จะตายหรือไม่ตาย เป็นการตรวจรวมยอดตามแบบของโบราณ ซึ่งมีความรู้ในเรื่องโรคและยาในกาลสมัยนั้นๆ เท่านั้น ถ้าจะเทียบกับในสมัยนี้ซึ่งการตรวจโรคมีวิธีดีกว่าผลของ โรคก็จะคลาดเคลื่อนไปจากโบราณมาก คนเป็นโรคที่โบราณทายว่าจะตาย ถ้าเป็นในสมัยนี้ ก็นับว่าจะต้องหายโดยมาก เพราะมีวิธีดีกว่า ยาดีกว่า การตรวจคนไข้ของโบราณไม่ค่อยมีรายละเอียดว่าโรคใดมีอาการอย่างไร โดยมากเป็นการทายหนักไปถึงที่สุดของคนไข้ จะหาย จะตาย จะร้ายไม่ร้าย ตามแต่ความสามารถของคนโบราณในสมัยนั้นๆ อาการตาย หรือ อริษฎะ (Symptoms foreboding death) ที่จะอธิบายต่อไปนี้ ก็เป็นการทายผลของคนไข้ ในที่สุดแทบทั้งสิ้น ทางโบราณถือว่า การตรวจโรคตามหลักของ อัษฎะสถานะ เป็นวิธีที่ทำให้ง่ายเข้ามาก (Made easy) ทำให้ทายโรคและพยากรณ์โรคได้อย่างรวดเร็ว ว่าคนไข้จะเป็นอย่างไร และว่า หมอที่ไม่รู้ไม่ชำนาญในกระบวนการตรวจโรคแบบทำให้ง่ายเข้าดังว่านั้น ไม่ค่อยเอาใจใส่กัน แต่หมอที่รอบรู้และชำนาญ อริษฎะสถานะ ว่ายอดของวิชานี้ ว่าเป็นประโยชน์มาก ลักษณะและอาการตายของคนไข้ ที่เรียกว่า อริษฎะ (เคราะห์กรรม หรือ เคราะห์ภัย) นั้นคือ คนไข้คนใด มีอาการเกิดขึ้นภายหลังปรากฏการณ์เจ็บไข้ของผู้ใด ก็เป็นการแน่ว่าคนไข้นั้น จะต้องตายด้วยโรคนั้น มิฉะนั้น จะว่าเป็นอาการตายมิได้ คำว่า อริษฎะ นี้ คืออาการที่ปรากฏแก่ประสาททั้ง 5 อินทรียะ ว่าเป็นวิทยาอันยิ่งใหญ่ของ วิชาแพทย์แผนโบราณ การศึกษาต้องอาศัยความละเอียดและชำนิชำนาญมาก

1. คนไข้คนใดมีตรีโทษ หรือสันนิบาต ว่าตรีโทษที่แล่นอยู่ในโศรตะ (ทางต่างๆ) ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนิน ของจิตใจ จะทำให้เกิดความฝัน อันอาจพิจารณาทำนายถึงผลร้ายของคนไข้ได้ ข้อนี้ย่อมเป็นที่ประจักษ์แก่คนไข้และแก่คนทั่วไป ว่าความฝันเป็นลางให้รู้ล่วงหน้าในเหตุการณ์อะไรๆ ได้จริง แต่ก็อาจไม่จริงบ้าง ความฝันเป็นลางแน่ พยากรณ์ผลกรรมของคนไข้ได้ เป็นที่นับถือของคนทุกชาติ แต่ความฝันอันเกี่ยวกับโรคทางแผนปัจจุบันหรือ วิทยาศาสตร์ ไม่มีเลย เพราะวิทยาศาสตร์มีความรู้แต่ในทางวัตถุ สิ่งที่มิใช่วัตถุ เช่น จิตใจอย่างนี้ วิทยาศาสตร์ยังไม่เข้าใจและไม่รับรอง

2. ตามหลักของโบราณว่า การหมดหรือหายไปทันที หรือการมีความรู้สึกขึ้นทันที ซึ่งความรู้สึกของปัญจอินทรีย์ (Five special senses) อย่างผิดธรรมดา (Extra ordinary perceptions) หรือเป็นความรู้สึกที่เป็นอภิธรรมชาติ (Supersensitiveness) อาการรู้สึกเหล่านี้ ถ้าเกิดแก่คนไข้ที่กำลังร่างกายอิดโรยพ่ายผอมอยู่แล้ว ก็เป็นอันทายได้ว่า จะเกิดเป็นผลร้าย

3. ความรู้สึกอย่างยิ่งอันเป็นอภิธรรมชาตินั้น ถ้าปรากฏแก่ผู้บำเพ็ญตบะ หรือปฏิบัติตามลทัธิของโยคี การมีความรู้สึกอย่างยิ่งเช่นนั้น หาเป็นอันตรายไม่ อย่างผู้เข้าฌาน หรือดูทางใน (Meditation) ที่รู้สึกอะไรๆ เป็น อภิธรรมชาติ (Supernatural power) แต่ถ้าคนไข้ มีความรู้สึกเป็นอภิธรรมชาติ ซึ่งตนมิได้มีตบะ หรือบำเพ็ญโยคะ ทายว่าจะตายในไม่ช้า

4. คนไข้ ซึ่งตามปรกติย่อมจะได้เห็นรูป ได้รส กลิ่น เสียง สัมผัส จากสิ่งที่มีตัวมีตนหรืออินทรียอรรถ (Object of senses)

ด้วยอินทรียของตน ถ้าคนไข้เกิดมีความรู้สึกต่ออินทรียอรรถ (อรฺถ) โดยมิต้องใช้อินทรียของตน เช่นเห็นโดยไม่ต้องใช้ตา ได้ยินโดยไม่ต้องใช้หู รู้สึกสัมผัสโดยไม่สัมผัส ฯลฯ ก็พยากรณ์ว่า คนไข้นั้นจะมีชีวิตไปไม่นาน

5. ผู้ใดจะเป็นโรคหรือสบายดีก็ตาม ถ้ามีจิตใจวิกลจริต มีความรู้ต่อสิ่งใดๆ โดยมิได้ใช้อินทรียของตนตามเหตุการณ์และอินทรียนั้นๆ ว่าน่าจะตายในไม่ช้า การทำนายทายทักคนที่มีความรู้สึกอันเป็นความรู้สึกอย่างยิ่งผิดคนธรรมดาเป็นอภิธรรมชาตินั้น ในการทำนาย ต้องอาศัยอาการของความเจ็บไข้เข้าประกอบด้วย อริษฏะ หรืออาการตาย หมอผู้ชำนาญจะใช้เป็นอาการทำนายว่าตายโดยมากต้องทายแก่คนไข้ และอย่างยิ่งที่มีอาการไม่ดีอยู่แล้ว เช่น พ่ายผอมอิดโรยมากเป็นต้น คนดีๆ ที่เกิด มีความรู้สึกเป็นอภิธรรมชาติ บางคนก็เกิดเหตุร้ายได้ เช่น เห็นผีหลอก แล้วไม่กี่วันก็ล้มเจ็บตาย คนที่มีสติปัญญา ความรู้มาก อายุมาก ก็อาจมีความรู้สึกอะไรๆ อย่างยิ่งเกินกว่าอำนาจของประสาทธรรมดาจะรู้สึกได้ก็มี และไม่ปรากฏว่ามีอันตรายอย่างใด คนตาบอด โดยมากประสาททางหูและทางสัมผัส ย่อมจะเฉียบแหลมผิดคนธรรมดา เพราะต้องใช้หูและการสัมผัสเพ่งเล็งแทนนัยน์ตาอยู่เสมอ ความรู้สึกอย่างนี้ ไม่เป็นอภิธรรมชาติ เพราะเป็นความรู้สึกทางประสาทต่ออินทริยอรรถนั่นเอง ไม่ใช่รู้สึกทางอื่นความรู้สึกอันเป็นอภิธรรมชาติของผู้เรียนวิปัสนาหรือเข้า- ญาณ ไม่เป็นลางอันตรายเสมอไป เพราะเป็นความรู้สึกของผู้ทรงคุณวิทยา ผู้ทรงวิชาความรู้โดยทั่วๆ ไป เราอาจ เรียกได้ว่าเป็นวิทยาธร หรือ พิทยาธร หรือ ผู้ถือไว้ซึ่งวิทยา (ซึ่งเราเรียกเพี้ยนไปว่า เพ็ดพญาธร หรือ เพ็ชรพญาธร) แต่คำว่าวิทยาธรหรือพวกพิทยาธรแท้ๆ นั้น เป็นผู้มีวิชาตบะเดชะเป็นผู้เฝ้าพระศิวะอยู่ที่ภูเขาหิมาลัย คนที่มีวิชาความรู้ มีญาณวิถีพิเศษก็มีความรู้สึกอย่างยิ่งในสิ่งที่คนทั่วๆ ไปไม่อาจรู้สึกได้ เช่นนักดาราศาสตร์ผู้เฒ่า แห่งหอดูดาว ในประเทศเยอรมันคนหนึ่ง ในขณะที่ดูดาวอยู่นั้น เห็นไฟไหม้กรุงลอนดอน อันเป็นความจริง ซึ่ง นักดาราศาสตร์คนอื่นๆ ดูไม่เห็น ในเมืองไทยเราก็มีเรื่องเคยเล่ากันว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง วันหนึ่งในขณะที่ท่านฉันจังหันอยู่ในพระบรมมหาราชวังท่านลุกขึ้นใช้มือปัดถ้วยชามเป็นพัลวัน ในหลวงรับสั่งถามว่า อะไรกันขรัวโต สมเด็จ ฯ ทูลว่า ไฟไหม้ ช่วยเขาดับไฟหน่อย ในหลวงรับสั่งถามว่าไฟไหม้ที่ไหน สมเด็จฯ ทูลว่าไฟไหม้เชียงใหม่ ต่อมาก็มีใบบอกลงมาว่า ไฟไหม้ที่เชียงใหม่ เมื่อสอบวันเวลาไฟไหม้ ก็ตรงกับวันเวลาที่สมเดจ็พระพุฒาจารย์เห็นจริงๆ ความรู้สึกอย่างยิ่งในสิ่งอะไรๆ เมื่อจำแนกออกอย่างหยาบๆ ก็แยกออกเป็น 3 พวก คือ (1) พวกคนบ้า ที่ไม่มีใครเข้าใจ (2) พวกคนไข้ที่หมอเข้าใจ และ (3) พวกมีวิชาความรู้และมีญาณที่พวกนักปราชญ์เข้าใจ ความรู้สึกอย่างยิ่งของคน 3 จำพวกนี้ ต้องระวัง ถ้าทายความรู้สึกอย่างยิ่งของคนจำพวกหนึ่งแก่คนอีกจำพวกหนึ่ง ก็จะผิด ดังนั้น การทายความรู้สึกอย่างยิ่ง ในทางหมอโบราณ จึงต้องพิจารณาโดยรอบคอบ และเลือกทายแต่ เฉพาะคนไข้ และที่มีกรณีแวดล้อมเพียงพอที่จะทายเช่นนั้น แม้พวกนักวิทยาศาสตร์ก็เช่นกัน ถ้าจะเอาความรู้สึก อย่างยิ่งของผู้มีตบะ มีญาณอย่างผู้ที่ท่านนั่งวิปัสนา หรือดูทางในที่เห็นอะไรๆ ว่าเป็นบ้า ก็ผิดเหมือนกัน เพราะท่านไม่บ้า

การที่หมอโบราณรู้ว่าคนไข้บางคนมีอริษฏะลักษณะ ก็เลิกไม่รับรักษาคนไข้อีกต่อไปเพราะเห็นว่าอย่างไรก็ต้องตาย ถ้าขืนรักษาไปจนคนไข้ตายคามือก็จะเสียชื่อ อันเป็นแบบของหมอโบราณไทยนั้น ใคร่ขอแนะนำว่า การ ที่เราเห็นคนไข้บางคนอาการไม่ดี จะตาย หรือเหลือความสามารถ การไม่รับรักษาคนไข้นั้น เป็นการชอบ เพราะเหลือความรู้ความสามารถของเราแต่เราควรบอกคนไข้ หรือจัดการให้คนไข้ได้รับการรักษาพยาบาลจากแพทย์ผู้ทรงคุณวุฒิต่อไป ก็เป็นมารยาทที่ดีขึ้นไปอีก เพราะสมัยนี้ ความรู้ในวิชาแพทย์แผนปัจจุบันเจริญมาก มีเครื่องมือและ ยาดี ๆ มาก โรคที่มีอาการตาย อาจมีเหตุการณ์ไม่แน่ และแพทย์ก็อาจไม่รู้ถึงได้ทุกคน อาจเป็นการพยากรณ์คลาดเคลื่อนก็ได้ แม้ความตายซึ่งเรารู้แน่ว่าทุกคนต้องตาย ก็ยังไม่แน่ว่าใครจะตายเมื่อใด คนไข้ที่เหลือความรู้ความสามารถ ถ้าได้รับการเยียวยารักษาที่ดี รอดได้มากก็มี เป็นอนิจจัง

อสาธยโรค คือ โรคที่โบราณว่ารักษาไม่ได้ เป็นอริษฎะ มีลักษณะอาการต่างๆ ที่โบราณกำหนดว่าเช่นนี้ อาจเป็นการเหมาะสมแก่วุฒิแห่งกาลสมัยของคนโบราณ ซึ่ง ณ บัดนี้อาจคลาดเคลื่อนไป แต่อย่างไรก็ดี เป็นข้อที่ควรสังเกตดังต่อไปนี้

1. ถ้าคนไข้เลือดตกทางทวารหนักออกเรื่อย และมีอาการสะอึกนานปรากฏชัดเจน อาการเหล่านี้ ปรากฏจากเหตุที่บริเวณสะดือ (อาจเป็นรากสาดและไส้ทะลุ?)

2. ถ้าคนไข้มีอาการอ่อนเพลียละเหี่ยมาก มีอาการท้องเดิน ท้องขึ้น และกระหายน้ำมาก

3. ถ้าคนไข้เป็นโรคในถ้ำท้อง (คือช่องท้อง) ตัวเย็นกว่าปรกติ ปัสสาวะค่น ปริมาณน้อย ท้องผูกมาก และหายใจเร็ว

4. คนไข้ใดมีอาการผอมมาก หรืออ่อนเพลียมาก ริมฝีปาก เท้า มือ นัยน์ตา ปัสสาวะ อุจจาระ หรือ เล็บ มีสีผิดปรกติเป็นอาการตาย

5. คนไข้ที่ริมฝีปากดำเหมือนชมพู่หม่าเหมี่ยวสุก เป็นอาการตาย

6. คนไข้ที่ลิ้นแน่นิ่งไม่กระดุกกระดิก และลิ้นไม่รู้สึกสัมผัส ไม่รู้รส ลิ้นเป็นเม็ดมาก ลิ้นดำแห้ง บวม ไม่มีน้ำลาย ว่ารักษาไม่ได้ และคนไข้ที่ลิ้น ป้อแป้ ปวกเปียก ห้อยอย่างไม่มีท่าก็ว่าร้าย

7. คนไข้ที่อวัยวะสืบพันธุ์ หดมาก แต่ลูกอัณฑะยานมากโดยไม่มีเหตุอันสมควรประการหนึ่ง หรือ ลูกอัณฑะหดเข้าไปมาก ส่วนอวัยวะสืบพันธุ์ กลับลุกแข็งยื่นออกมาก ประการหนึ่ง เป็นอาการร้าย นายแพทย์ลักษณะมีบดีเคยเห็นเด็กชายอายุ 10 ปี คนหนึ่ง ในขณะตัวร้อนเป็นไข้รากสาด (ไตฟอยด์) ลึงค์ลุกแข็งตลอดเวลาหลายวัน ภายหลังเมื่อตัวหายร้อนแล้ว เด็กนั้นกลับมีอาการชักและตายทันที

8. คนไข้ที่มีปิตตะเป็นเจ้าเรือน เส้นเลือดขึ้นเขียว ไม่มีเหงื่อออกเลย เนื่องจากรูเหงื่อที่ผิวหนังปิตตะ และ อยากกินของเปรี้ยว ๆ ก็ว่า มักจะตาย

9. คนไข้ที่เป็นโรคใดๆ ก็ตาม แม้ว่าจะรักษาให้ดีอย่างไรๆ ก็ไม่ทำให้กำลังและเนื้อกล้ามคนไข้ดีขึ้น แต่กลับเสื่อมเสียลงเรื่อย ก็ว่าตาย

10. คนไข้คนใด ที่รักษาด้วยยาอันเป็นที่รู้กันอยู่ว่าเป็นยาดีที่สุดแล้วสำหรับโรคนั้นๆ และใช้อย่างถูกต้อง ดีที่สุดแล้ว แต่ก็ไม่ได้ผล จัดว่าคนไข้นั้น รักษาไม่ได้ อาการอันเป็นเครื่องแสดงอาการตายของคนไข้ หรือ อริษฎะลักษณะนั้น ความจริงมีมากและในตำราแพทย์แผนปัจจุบันก็มีบอกไว้ตามโรคต่างๆ มากเหมือนกัน เช่นในหัวข้อการพยากรณ์ (Prognosis) เป็นต้น แต่พวกแพทย์แม้จะได้ทำมานานก็มักไม่ค่อยสังเกตเอาใจใส่ จรกะ กล่าวว่าแพทย์ทุกคนควรเอาใจใส่สังเกตตรวจดู อริษฎะของคนไข้ทุกคน และบันทึกจดจำผลของการสังเกตไว้ว่าเป็นประการใด จากการสังเกตและบันทึกจดจำนี้ ยิ่งมากเท่าใด นานเท่าใด ก็จะเกิดประโยชน์แก่แพทย์รุ่นหลังๆ มากขึ้นเท่านั้น โรคาปรึกษาหรือการตรวจคนไข้นอกจากตรวจอษัฏะสถานะ คือ ชีพจร การสัมผัสรูปลักษณะ เสียง นัยน์ตา อุจจาระ ปัสสาวะ ลิ้น ดังว่ามานั้นแล้ว ยังมีการตรวจ องคปรัตย องคปรึกษา คือการตรวจส่วนอื่นๆ ของร่างกายอีก เช่น ตรวจศีรษะ ตรวจท้อง อก แขน ขา หัวใจ โทษต่างๆ และอื่นๆ นอกจากนี้ยังมีการตรวจ ศุกษมอัษฎะ อีก 8 ประการ

(1) เทศัม (ภูมิประเทศที่อยู่)

(2) พลัง หรือพละกำลังกาย

(3) กาลัง หรือกาลเวลาฤดู

(4) อนาลัง

(5) ประกิต หรือโทษเจ้าเรือน

(6) วย หรือ วัย อายุ

(7) สัตวัง หรือ กำลังจิตใจ

(8) สัตมยัง และ อาหารัง วิหารัง และอื่นๆ กับต้องตรวจ ธาตุต่าง ๆ คือ

(1) รสัง (รสธาตุ)

(2) รักตะ (เลือด)

(3) มางสะ (เนื้อ)

(4) เมทัส (ไขมัน)

(5) มัชชะ (ไขกระดูก)

(6) ศุกระ (น้ำอสุจิ)

(7) กผะ หรือ เสมหะ

(8) ปิตตัง หรือ ปิตตะ

(9) กรรณวิตะ

(10) นขังโรมัง

(11) มุขะสนิคททะ กับต้องตรวจวินิจฉัยประเภทโรค รุควินิสจยัม หรือ โรคาวินิจฉัย ตามหลักของ นิทานัง, ปูรวรูปะ, รูปะ อุปศยะ, สัมปราปติ กับ สาธยะ และ อสาธยะ

ระเบียบการตรวจร่างกายทั่วไปคนไข้การนี้ เรียกว่า กายปรึกษา (Physical Examination) ควรตรวจตามหัวข้อต่อไปนี้

1. ตัวร้อนเย็นอย่างไร (หรือวัดด้วยปรอท) หายใจเป็นอย่างไร ขนาดสูงเท่าใด น้ำหนักตัวเท่าใด

2. ดูรูปโฉมทั่วไป เป็นอย่างไร (General appearance) เช่น ความเจริญเติบโตของร่างกาย (Physical- development) โภชนาการ (Nutrition) เป็นอย่างไร คือ เป็นคนกินอาหารการกินดี อ้วนท้วนสุขสบายสมบูรณ์หรืออย่างไร รูปร่างหรือรูปพรรณ (Stature) คือ เป็นคนใหญ่โต อ้วน ผอม หรือสันทัดอย่างไร มีท่าทางท่วงที (Posture) อย่างไร เช่น อิริยาบทมีอะไรผิดปรกติหรือเป็นปรกติ คติหรือท่าทางเดิน (Gait) เป็นอย่างไร เช่น เดินตรงหรือกะเผลก หรือลากขา หรือแสดงอาการอัมพาตอย่างไร

3. ผิวหนัง ให้ดูว่าสีหรือผิวพรรณของผิวหนังเป็นอย่างไร ผิวพรรณเปล่งปลั่งหรือมัวหมองหรือ ซีด หรือ เหลือง ความละเอียดของเนื้อหนัง (Texture) เป็นอย่างไร เช่น เนื้อละเอียดหรือหยาบอย่างไร ความชุ่มชื่น (Moisture) ของผิวหนังเป็นอย่างไร หรือ แห้ง สาก กร้าน ไม่ละมุนละไมอย่างไร มีเม็ดผื่น (Eruption) ขึ้น ตามผิวหนังบ้างหรือไม่ ลักษณะและสีอย่างไรและตำหนิ (Lesion) อื่นๆ ของผิวหนัง มีอะไรบ้าง เช่น แผลเป็น ฯลฯ

4. ศีรษะ ตรวจดูรูปลักษณะของหัวเป็นอย่างไร ขนาดโต เล็ก หรือ ปรกติ ผมขึ้นทั่วศีรษะหรือเป็นหย่อน ล้านตรงไหนบ้าง ลักษณะของเส้นผม และหนังหัวเป็นปรกติ หรืออย่างไร

5. หน้า ตรวจสีหน้าหรือโฉมหน้า เป็นอย่างไร มีสีผิดปรกติตรงไหนบ้าง เช่น ริมฝีปาก แก้ม มีอาการ เจ็บระบมที่ไหนบ้าง

การยิ้มการพูดแสดงหน้าตาอย่างไร มีเบี้ยวหรืออัมพาต อย่างไรบ้างหรือไม่

6. นัยน์ตา ตรวจดูคิ้ว ดูหนังตาหรือ เปลือกตา ลูกตา และดูการกลอกตา ตาเต็มเป็นปรกติ หรือ โปน ผิดปรกติ หรือ ตาลึก ลูกตา ดูขึงขัง (Tension) ดี หรือ ฟอบแฟบ เยื่อตาเป็นอย่างไร ลักษณะแดงดี หรือ แดง อย่างตาแดง หรือ ซีดเหลือง หรือเป็นเม็ด เป็นแผลลูกตาส่วนขาว (Sclera) ลูกตาส่วนดำ (ตาดำหรือกระจกตา Cornea) ม่านตา (Iris) ช่องม่านตา (Pupll) เป็นอย่างไร ขนาดรูป เป็นอย่างไร สม่ำเสมอหรือไม่ ประติกริยา ของช่องม่านตาเป็นอย่างไร ฐานลูกตา (Fundi) เป็นอย่างไร

7. หู ลักษณะของใบหู และหูทั่วไป หูได้ยินดี หรือ ตึงหรือ หูหนวก มีน้ำหนวกออกจากหูบ้างหรือไม่ เจ็บปวดระบมหรือไม่ หูกลาง หรือแก้วหู (Drum) ช่องหู เป็นอย่างไร หลังหูมีการอักเสบ หรือเจ็บปวด หรือไม่

8. จมูก ลักษณะเป็นอย่างไร มีน้ำมูกเป็นอย่างไร หรือไม่ ถ้ำจมูก (Nasal cavity) ฝากั้นกลางจมูก (Septum) เป็นปรกติ หรืออย่างไร

9. ปาก หายใจ ทางปาก หรือเปล่า กลิ่นปากเป็นอย่างไร ริมฝีปาก แดงดี หรือ ซีด หรือเขียว หรือแตก หรือเป็นแผล เป็นตำหนิอย่างไร ลิ้น ดูว่าลิ้นสั่น หรือเฉ หรือเป็นปรกติ สีเป็นอย่างไร ชุ่มชื้นดี หรือแห้ง หรือ เป็นฝ้า หรือเป็นแผล ลอก หรือ แตก เนื้อลิ้นละเอียดแน่นดี หรือหยาบ หรือฉุ บวม อย่างไร เหงือก ดูสีเป็น อย่างไร เนื้อเหงือกแน่นหนา หยาบ ละเอียดอย่างไร เหงือกหวำ หรือเลือดออก หรือมีตำหนิอะไร เหงือกมีรอยเขียวหรือเปล่า ซึ่งอาจเกิดจากพิษตะกั่ว (คนสูบบุหรี่จัด ๆ บางคนมีเหงือกเขียว) ฟัน ดูจำนวนฟันขึ้นครบไหม ลักษณะของฟันปรกติหรือผิดไปอย่างไร กระบวนฟันทั้งหมด (Denture) ขึ้นเรียบร้อยดีหรือผิดปรกติอย่างไร ถ้ำ ปาก (Buccal cavity) สีเป็นอย่างไร มีตำหนิอะไรบ้าง

10. ในคอ (Throat) ตรวจดูเพดาน (Palate) ลิ้นไก่ (Uvula) โครงม่านเพดาน (Pillars) ตรวจดูผนัง หลัง ช่องคอ และต่อม ตอนซิล

11. คอ (Neck) ตรวจดูต่อมน้ำเหลืองตามคอโดยรอบ มีบวมโตเจ็บระบมหรือไม่ดูแผลเป็น ดูต่อมไธรอยด์ ต่อมน้ำลาย ลักษณะ ทั่วไปของคอ ตั้งตรงหรือเอียงผิดปรกติอย่างไร ดูเส้นเลือดดำตามคอ ดูชีพจรที่คอ คอบวมหรือไม่ หลอดลมและลูกกระเดือก เป็นอย่างไร

12. หัวไหล่ เป็นปรกติหรือพิการ บวม เจ็บระบม และเคลื่อนไหวเป็นปรกติหรือไม่

13. แขนและมือ ดูลักษณะและตำแหน่งของแขน เป็นปรกติ หรือ แขนคอก หรือ บิดเบี้ยว และเจ็บ ปวดตรงไหนบ้างหรือไม่ ตรวจดูข้อ ดูอาการบวม มือร้อนหรือเย็น มือชื้นหรือแห้งดูเส้นเลือดตาม แขน มือ ดู นิ้ว เล็บเป็นอย่างไร

14. นม ดูขนาด รูปลักษณะทั่วไป เนื้อเต้านม และตัวนมเป็นอย่างไร

15. รักแร้ ดูผิวในรักแร้ ดูต่อมน้ำเหลือง มีอาการบวม เจ็บระบมหรือไม่ และดูกระดูกสบัก

16. อก ดูรูปอก ดูอาการหายใจของอกทั้งสองข้างเท่ากันหรืออย่างไร ดูอาการบวม และเส้นเลือดที่เต้น บริเวณอกมีหรือไม่

17. หัวใจ ดูตำแหน่งปลายหัวใจ อยู่ปรกติหรือผิดที่ไปอย่างไร การเต้นของหัวใจ อาการสะเทือนเมื่อสัมผัสตรงหัวใจ เป็นอย่างไร เคาะดูความทึบของหัวใจแค่ไหนเป็นปรกติหรือไม่ ฟังเสียงหัวใจ เต้นดังเป็นจังหวะเร็วช้าเพียงใด เสียงหนักแน่น หรือเบา อย่างไร มีเสียงมะเมออย่างไรหรือไม่จับชีพจร หรือ นที ลักษณะอย่างไร แสดงอาการ ปิตตะ วาตะ และเสมหะ ปรกติ หรือมีโทษอะไร ลักษณะของเส้นเลือด แข็ง อ่อน มีความขึงขัง (Tension) เป็นอย่างไร ขนาดของชีพจรเป็นอย่างไร ความดันโลหิต สูง ต่ำ หรือปกติ

18. ปอด เคาะฟังเสียงก้องของปอด มีปรกติ หรือก้องมาก หรือทึบ ตรงใด หรือโปร่ง เป็นปรกติดี สัมผัสเสียงสะเทือน

ในปอดที่เกิดจากการพูด การหายใจ มีหรือไม่ อย่างไร ฟังเสียงหายใจในปอด และหลอดลม ฟังเสียงกระซิบ และฟังเสียงพูดในปอดปรกติหรืออย่างไร มีเสียงแตก (Crepitation) เสียงเดือด (Rales) และ เสียงคู (Rhonchi) คือเสียงอุปมาอย่างนกเขาคูอย่างไรหรือไม่ ฟังเสียงหายใจในถุงลม (Vesicular breathing) เสียงหายใจในหลอดลม (Bronchial breathing) ตามตำแหน่งต่างๆ เป็นปรกติหรืออย่างไร

19. ท้อง ดูขนาดของท้องเป็นปรกติ สมส่วนของร่างกาย หรือ โต บวม หรือเป็นก้อนตรงใด เจ็บระบม ที่ใดหรือไม่ รูปของท้องเป็นปรกติ หรือ กลม แบน หวำ หรือป่อง อย่างไร ตรงไหน เคาะฟังเสียงก้องในท้อง ว่าท้องขึ้น (มีลม) หรือเป็นปรกติ คนท้องขึ้นมีลม เคาะฟังเสียงก้องในท้องจะดังเสียงปุๆ ถ้าท้องแฟบไม่มีลม เคาะฟังเสียงแปะๆ หรือเสียงก้องเป็นปรกติดีคลำดูส่วนต่างๆ ของท้องให้ทั่วและให้รอบว่าตอนใดแข็งเป็นดาน เช่น ที่กระเพาะอุจจะระข้างซ้าย ท้องแน่นหนา หรือ ฟอบแฟบแบบบาง มีอาการสะดุ้งหรือกระตุกที่ใดบ้าง มีเส้นเลือดเต้นบริเวณผิวหน้าท้องหรือเปล่า คลำดูตับ เป็นปรกติ หรือ โต เกลี้ยง หรือขรุขระ ริมตับมนกลมหรือ แหลม ตรวจคลำดูม้ามเป็นป้างหรือเปล่า คลำไต คลำตามกระดูกสันหลัง ซี่โครง เจ็บระบม และรูปลักษณะ ปรกติ หรืออย่างไร ดูไส้เลื่อนมีหรือเปล่า ดูต่อมน้ำเหลืองที่โคนหน้าขา (ไข่ดัน) เป็นเม็ดปรกติ หรือโต เจ็บ หรือไม่ ลำไส้เคลื่อนไหวเห็นได้ชัดเป็นลูกๆ หรือมีเสียงการเคลื่อนไหวของลำไส้ เสียงดังจ๊อกๆ หรือโครกคราก อย่างไร

20. ขาและเท้า ดูลักษณะรูปร่างของขาและเท้า และท่าทางของขา เป็นปรกติหรือพิการ อย่างไร เจ็บ ปวดที่ใดหรือเปล่า มีการเคลื่อนไหวผิดปรกติอย่างไร ข้อเป็นอย่างไร มีอาการบวมหรือไม่ ขาและเท้า เย็น หรือ อุ่น อย่างไร ชุ่มชื้น หรือแห้งสาก หรือร้อน ดูแผล ดูเส้นเลือด ดูส้นเท้า และฝ่าเท้า ปรกติหรือไม่

21. ตรวจอวัยวะสืบพันธุ์ ถ้าเป็นการสมควร หรือจำเป็นก็ต้องตรวจ ทั้งชายและหญิง เช่น การตรวจดู ถุงอัณฑะ ลูกอัณฑะ ลึงค์ หรือ เศป (เปนิส) ถ้าเป็นหญิงก็ตรวจดูโยนิ (Vulva) ฝีเย็บ ช่องคลอด ปากมดลูก ตัวมดลูก และกระพุ้งในช่องคลอด

22. ทวารหนัก ตรวจปากช่องทวารหนัก ดูแผลแตกรอบทวารมีหรือไม่ ดูริศสีดวง ดูการอักเสบ ดูอาการ ตำหนิแสดงอาการคันมีหรือไม่ เจ็บระบม และมีก้อนอุจจาระผูกหรือเปล่า

23. ตรวจระบบประสาท (วาตะยันตรปรึกษา) ได้แก่การตรวจระบบประสาท (วาตะยันตระประนาลิ) ตรวจทางประสาทบังคับ และตรวจทางประสาทรู้สึก แห่งอวัยวะต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้วในเรื่องอัษฎะสถานะปรึกษา ต่อไปพิจารณาดูว่ามละต่างๆ (Excreta) อะไรของร่างกายพิการบ้างหรือเปล่า (อุจจาระ ปัสสาวะ เหงื่อ ฯลฯ) ต่างๆ เป็นอย่างไร และอะไรเป็นโทษ (โทษะธาตุมลัม) เมื่อวินิจฉัยแล้ว ก็วางยาและจัดการรักษาไปตามเหตุของ โรคนั้นๆ

การจำแนกประเภทโรค วิชาแพทย์แผนโบราณกับแผนปัจจุบัน มีจักรวาลการศึกษากำหนดต่างกันในบางประการ วิชาแพทย์แผนปัจจุบัน มีการเรียนค้นคว้าศึกษาโรคภัยไข้เจ็บแต่ละอย่าง ละเอียดละออรอบคอบมาก การศึกษาก็มีแผนกการต่างๆ เช่น แผนกจุลินทรีย์หรือเชื้อโรค ซึ่งนับว่าเป็นแผนกสำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง เช่นว่า เชื้อโรคมีกี่ประเภท กี่ชนิด ประเภทใด ทำให้เกิดโรคอะไร จำแนกแยกแยะออกไปมาก เช่น โรคที่เกิดจากเชื้อบาซิลลุส จากเชื้อนูโมคอคคุส สเตรปโตคอคคุส สปิโรชีต ฯลฯ ตลอดจนกระทั่งที่ไม่รู้ว่าอะไร ซึ่งสมมุติเรียกกันไปพลางๆ ว่า ไวรัส ต่อไป เมื่อทางวิทยาศาสตร์ จับเชื้อจำพวกไวรัสได้ละเอียด เจ้าเชื้อไวรัส อาจถูกเปลี่ยนชื่อและจำแนกออกไปเป็นชื่อ อะไรอีกก็ได้ ไม่สิ้นสุด การศึกษาวิชาแพทย์แผนปัจจุบัน เป็นการศึกษาตลอดชีวิต ไม่รู้จบ และการศึกษาก็หนักไปทางวิทยาศาสตร์ เรื่องเชื้อโรค และการชันสูตรทางห้องวิทยาศาสตร์มากยิ่งขึ้น ส่วนการศึกษาจากตัวคนไข้แท้ๆ อย่างที่

เรียกว่าเรียนข้างเตียงคนไข้ (Clinical study at the bedside) รู้สึกว่ามีความสำคัญน้อยลง การรักษาพยาบาล โรคภัยไข้เจ็บ ก็ไปขึ้นอยู่ที่ห้องชันสูตรโรคมากยิ่งกว่าความชำนาญที่ได้จากข้างเตียงคนไข้ หรือจากการดูคนไข้แท้ๆ ทั้งนี้ เป็นเพราะทางวิทยาศาสตร์กำลังคลั่งในความเจริญของเครื่องมือและการค้นคว้าแบบวิทยาศาสตร์ ยิ่งเรียนไปความรู้ทางวิทยาศาสตร์ยิ่งกระจายกว้างขวางออกทุกที จนจับหลักไม่ติด และจนแทบกระทั่งจะไม่มีหลักอะไรเลยมีความกว้างขวางเหมือนดังน้ำในมหาสมุทร และแพทย์แต่ละคนก็เหมือนเรือที่เคว้งคว้างอยู่ในกลางสมุทร ไม่มีอ่าวที่จะพำนักพักพิงที่ไหน และไม่มีแผนที่ว่าใครจะไปทางไหน หรืออยู่ที่ไหนแน่สุดแล้วแต่เหตุการณ์เป็นอย่าง ๆ วิชาแพทย์แผนโบราณ จำแนกโรคภัยไข้เจ็บไว้มาก ตั้ง 1,150 โรค แต่โรคของโบราณนั้นพิเคราะห์ดูตาม ทางวิทยาศาสตร์ ก็เห็นว่าเป็นอาการเสียมาก ไม่ใช่เป็นโรคโดยเฉพาะแท้ๆ เช่น ไข้ ก็ว่าเป็นโรคหนึ่ง ท้องเดิน ก็ว่าเป็นโรคหนึ่ง ถ้าจะว่าทางวิทยาศาสตร์ก็ว่า ไข้ ไม่ใช่โรคหนึ่ง เป็นแต่เพียงอาการหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นอาการของ ไข้เฉพาะอะไรก็ได้ เช่น ไข้จับสั่น ไข้รากสาด ไข้ปอดบวม ฯลฯ ท้องเดินก็อาจเป็น อหิวาตกโรค หรือ ป่วง หรือบิด หรือ ท้องเสียจากกินอาหารอะไรผิดก็ได้ ที่วิชาแพทย์แผนโบราณ เอาอาการของโรคว่าเป็นโรค ก็เพราะไม่ ได้ตรวจเหตุของโรคตามทางวิทยาศาสตร์ เป็นแต่อาศัยเอาความรู้ความจริงจากอาการที่ปรากฏจากคนไข้เท่านั้น การรักษาคนเจ็บไข้อาศัยหลักต่างกัน คือวิทยาศาสตร์อาศัยการตรวจจากห้องชันสูตรโรค (Laboratory) เป็นแนวทางการรักษา ส่วนโบราณอาศัยการตรวจ และลักษณะอาการของคนไข้ข้างที่นอน (Bedside) เป็นหลักที่ว่าดังนี้ ไม่ได้ หมายความว่า วิทยาศาสตร์ไม่เอาใจใส่ในอาการของคนไข้เลย เป็นแต่เพียงว่าเอาจิตใจไปฝากไว้ที่ห้องชันสูตรโรค มากเกินไปกว่าแต่ก่อน และจนจะจำนนต่ออาการข้างเตียงหรือข้างที่นอนของคนเจ็บไข้ไปเสียหมดทั้งนั้น ความจริง อาการและเหตุการณ์ข้างที่นอนซึ่งเป็นหลักของหมอโบราณมาแต่เดิมนั้น แพทย์ทางวิทยาศาสตร์ที่มีความรอบรู้และชำนาญจริงๆ ก็อาศัยเหตุการณ์ข้างที่นอนเป็นสำคัญมากเหมือนกัน ดังปรากฏอยู่ไม่น้อยทุกวันว่า แพทย์รักษาโรคทุกวันนี้ อาศัยอาการข้างที่นอนยิ่งกว่าผลการตรวจในห้องชันสูตรโรค และมีคนไข้เป็นอันมากทุกวัน ก็หายโดยความชำนาญอาการข้างที่นอนของแพทย์ ซึ่งผลการตรวจทางวิทยาศาสตร์ยังงุ่มง่ามไม่รู้ว่าอะไรเลย หรือยังไม่ทันจะส่งตัวอย่างพยาธิ (Specimen) ไปตรวจ คนไข้ก็หายหรือตายไปเสียแล้วก็มีมาก ดังนั้นความรู้ความชำนาญที่ได้จากข้างที่นอนคนไข้ จึงมีความสำคัญยิ่งอยู่ตลอดไปจะเห็นไม่สำคัญ ก็ตรงที่ลืมและละทิ้งกันเสียเท่านั้น เนื่องจากวิทยาศาสตร์แสดงความรู้พิสดารกว้างขวางในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บเหมือนดังความกว้างของมหาสมุทร จึงทำให้บรรดาแพทย์ทั้งหลาย เกิดความว้าเหว่ งุ่มง่าม เลอะเทอะ และวุ่นวายใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแพทย์มือ ใหม่ จะตรวจคนเป็นวัณโรคในปอด ทั้ง ๆ ที่คนไข้มีกายลักษณะ (Physical sign) พอเพียงที่จะตรวจได้ ก็วุ่นวาย หาเอ็กซเรย์ ถ้าไม่มีเอ็กซเรย์ ก็หมดปัญญา บางทีตรวจเอ็กซเรย์พบจุดโรค แต่ไม่เห็นคนไข้เป็นอะไรอยู่สบายดี จนกระทั่งแก่ตาย หรือเป็นจุดของอะไรก็ได้ อันมีความหมายเหลวๆ ทำให้คนดีกลายเป็นเสียคนไปก็มี เมื่อเกิดความว้าเหว่ไม่แน่ในใจ การตรวจวินิจฉัยคนเจ็บไข้จากข้างที่นอน ก็เกิดความเลอะเทอะในการวางยา ดังจะเห็นได้ ว่าคนไข้ถูกฉีดยา แคลเซียม วิตามินและอะไรต่างๆ ฯลฯ โดยไม่มีความหมายอะไรเลย ยิ่งมียาปาเตนต์ของฝรั่งเข้ามามาก ๆ ความเลอะเทอะสิ้นเปลืองอย่างไร้สาระก็มีมากขึ้น แพทย์ที่เรียนมาดีๆ ก็อาจกลายเป็นกุแพทย์หรือ กไวทย (Quack) ไปได้ง่าย ๆ วิชาความรู้ของแพทย์แผนโบราณชาวเอเชียต่อไปนี้ ควรสังเกต อาจเป็นประโยชน์ให้แนวทางและคติได้บ้าง เป็นความรู้ตามแบบของชาวอาเซียโบราณ และอาศัยอาการข้างที่นอนคนไข้จริง โรคภัยไข้เจ็บทั้งหลายทางโบราณ ก็ดี ทางปัจจุบันก็ดี จะกี่ร้อยกี่พันโรค หรือกี่อาการก็ตาม ทางโบราณกำหนดลงไว้เป็นทางสามแพร่ง คือไม่ว่าโรคใด ต้องมีอาการอยู่ในทาง 3 แพร่งนี้ทั้งสิ้น จะหนีไปไม่พ้นเลย ซึ่งเราจะได้พิจารณากันต่อไป อันเป็นหลักสำคัญ ในการรักษา ทาง 3 แพร่งนี้ คือ วาตะ ปิตตะ และ เสลษมะ คือโรคใด ๆ ก็ตาม ย่อมจะมีอาการเป็นไป ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

หรือหลายทางในโทษ 3 ทางนี้ และในโทษ 3 ทางนี้ ไปรวมเหตุกันอยู่ที่ อหิตะเสวนัง คือความ ประพฤติหรือการคบหาอันมิชอบ หรือพูดง่าย ๆ ก็คือ ไปรวมอยู่ที่อกุศลกรรมหรือกรรมชั่วนั่นเอง วิชาแพทย์แผนปัจจุบัน อธิบายโรคภัยไข้เจ็บแบบกระจายเหตุอย่างพิสดารไม่รู้จบ (Analysis) แต่วิชาแพทย์แผนโบราณอธิบายโรคแบบรวบรัด ย่นย่อเหตุให้เป็นรูปรู้จบ (Synthesis) ตัวอย่างโรคตามตำราแพทย์แผนปัจจุบัน ที่จำแนกชื่อโรค เหตุของโรค และอาการของโรค ออกพิสดารแต่ละโรคๆ และยังไม่จบนั้น ทางโบราณให้ไปจบลง ที่วาตะ หรือ ปิตตะ หรือเศลษมะ หรือทั้ง 2-3 อย่างรวมกันนั่นเอง เช่น ไข้จับสั่น (Malaria) ที่มีอาการตัวร้อน โบราณว่าเกิดจากโทษ ปิตตะ ถ้ารายใดมีอาการทางประสาทมาก หรือขึ้นสมอง ก็เป็นโทษ วาตะ ถ้ารายใด ลงท้องหรือลงปอดก็ เศลษมะ ถ้าเป็นทั้ง 3 อย่าง ก็ สันนิบาต (ตรีโทษ) โบราณว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ หรือ ปฐวี อาโป วาโย เตโช ธาตุอาโปหรือน้ำที่มีอิทธิพลในร่างกายเปลี่ยนชื่อเป็น เศลษมะ ธาตุวาโย หรือ ลม เปลี่ยนเป็น วาตะ ธาตุเตโชหรือไฟ เปลี่ยนเป็น ปิตตะ ส่วนปฐวีธาตุนั้น เป็นธาตุโครงสร้าง (Structure) ของร่างกาย ได้แก่ส่วนแข็ง (Solid) และอวัยวะต่างๆ ในร่างกายอันประกอบด้วยวัตถุต่าง ๆ ที่เป็นเครือดิน หรือได้ไปจากดิน หรือจากสิ่งในดิน จึงว่าเป็นพวกปฐพี หรือปฐวี แต่ธาตุดินในร่างกายไม่เหมือนแผ่นดินที่เรายืนอยู่ แต่เป็นดินในรูปที่แปรธาตุไปเป็นอวัยวะแล้วอุปมาอย่างดินเหนียวตามลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ผิดกับดินหินที่จังหวัดเพชรบูรณ์ ผิดกับดินแดงที่จังหวัดอุดรธานี ผิดกับดินทรายที่หัวหิน และผิดกับดินเลนที่บางปู ดินในร่างกายเป็นดินกระดูก ดินตับ ดินเนื้อ ดินมันสมอง ดินหนัง ฯลฯ และผิดกับดินในขนุน ในทุเรียน ในมังคุด ในผักต่าง ๆ ในผลไม้ต่าง ๆ ในพันธุ์ไม้ต่าง ๆ มีรูปลักษณะ สีสรรค์ วรรณะ และรสชาติต่าง ๆ กัน แต่นับอยู่ใน เครือดิน โบราณจึงเรียกว่าธาตุดิน ธาตุดินอาจกำเริบหรือหย่อนได้ เช่น โรคเนื้องอก โรคอวัยวะวิรูป (Malforma- tion) ต่าง ๆ เป็นต้น อันเกิดจากอำนาจหรือความพิการของ วาตะ ปิตตะ เศลษมะ ดังนั้น ไม่ว่าโรคใด จึงรวมอยู่ที่โทษ 3 ทาง ดังว่ามานั้นทั้งสิ้น

ชื่อโรค ไม่สำคัญ ตามหลักที่ว่ากันทางแพทย์แผนปัจจุบันว่า ผู้เป็นแพทย์จำต้องรู้โรคต่าง ๆ อย่างพิสดาร ถ้าไม่รู้โรคจะรักษา ไม่ได้ นี่เป็นหลัก หรือ ธีออรี แต่ถ้าเราจะพูดกันด้วยความรู้สึกอันจริงใจในการปฏิบัติ หรือ แปลก๊ติกอล กันในทุกวันนี้แล้วเป็นความจริงและจำเป็นหรือที่เราจะรักษาได้เฉพาะแต่โรคที่เรารู้จักเท่านั้น? ถ้าจะพูดกันตรง ๆ โดยทั่วไป ก็ต้องว่าเป็นความจำเป็นที่แพทย์จะต้องเรียนรู้โรคให้มาก แต่ในทางเยียวยารักษานั้น ความจริงเราอาศัยลักษณะ อาการของคนไข้ข้างที่นอนกันเป็นส่วนมาก โดยยังไม่รู้ว่าคนเจ็บไข้เป็นโรคอะไรแน่เลย ความรอบรู้ความชำนาญในการดูคนไข้จัดการรักษาตามอาการและเหตุการณ์ต่างๆ ของคนไข้เป็นยอดความรู้ของวิชา แม้การค้นคว้าโรคภัยไข้เจ็บตามหลักวิทยาศาสตร์จะดีมากขึ้นเพียงใดก็ดี การเก็งความจริงได้ใกล้ความจริงหรือถูกความจริง ประกอบกับมียาดี ฝีมือดีนั้น เป็นความสำคัญชั้นเยี่ยมเสมอ หมอโบราณ แม้ไม่มีความรู้โรคภัย ไข้เจ็บพิสดารตามหลักวิทยาศาสตร์ แต่มีความรอบรู้ในลักษณะอาการ ปรกติของตรีธาตุ อาการไม่ปรกติของตรีโทษอย่างละเอียด คุ้นเคยโรคภัยไข้เจ็บตามท้องถิ่นของตัว ตามฤดู ดินฟ้า อากาศ มียาดี มีความฉลาดไหวพริบ กะการได้ถูกต้องดี ก็จัดว่าเป็นหมอที่ดีได้ และที่ดีมาแต่โบราณก็ด้วยเหตุดัง ว่านี้ จรกะ ผู้เป็นปราชญ์ในวิชาแพทย์ของชาวอาเซียโบราณ กล่าวว่า แพทย์ที่รู้ปรกติของร่างกายและตรีโทษละเอียดลออในคนไข้ใดๆ นั้น แม้จะไม่รู้ว่าคนเจ็บไข้นั้นเป็นโรคอะไร ก็ไม่ต้องกลัว อย่างไรก็รักษาคนไข้นั้นได้ โรคภัยไข้เจ็บในโลกนี้ ความจริงมีมากมายไม่มีสิ้นสุด ทั้งที่มีในตำรา และไม่มีในตำรา รวมทั้งโรคที่ไม่เป็นเรื่อง และไม่เป็นโรค โรคในบ้านเมืองของเรา ที่มีคนเจ็บไข้บ่อย ๆ ประจำถิ่น ประจำฤดูกาล และเหตุการณ์พิเศษ เหล่านี้ เป็นความจำเป็นที่แพทย์จำต้องรู้และชำนาญ โบราณถือว่าโรคเกิดจากโทษในร่างกาย โทษนั้นแผ่ซ่านไปยังอวัยวะใด ก็เกิดโทษและไม่สบายแก่อวัยวะ นั้นๆเมื่อจัดโทษให้เข้าสู่ดุลยภาพ (Equilibrium) ร่างกายก็จะกลับปรกติ

ความหมายของโรค คำว่า โรค ทางโบราณหมายความว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้เกิดความเจ็บปวดหรือทุกข์ทรมานอังกฤษเรียกว่า ดิสอีส (Disease) (แปลว่า ไม่สบาย (ดิส =ไม่, อีส =สบาย) ซึ่งมีความหมายเดิมไม่ตรงกับคำว่าโรคทีเดียว ในทาง โบราณคำว่าโรคเป็นไวพจน์หรือคำพ้องกับคำว่า โทษ 2 คำนี้จึงมักใช้แทนกันเสมอ การรู้ว่าโรคเกิดจากโทษใด หรือโทษใดเป็นโรค เป็นประโยชน์ในการรักษาโทษหรือโรค ตามแบบโบราณ ยิ่งกว่าที่จะรู้ชนิดต่าง ๆ ของโรคแบบ ไม่รู้จบ และโทษหรือโรคของร่างกายก็ได้แก่ วาตะ ปิตตะ และเศลษมะ โรคทั้งหลายอาจต่างกัน แต่ถ้าเกิดจาก โทษอย่างเดียวกัน หรือมีอาการอย่างเดียวกัน การรักษาย่อมเป็นไปอย่างเดียวกันได้ บรรดาโทษทั้งหลายเกิดจากโทษ ธาตุ และ มละ 3 อย่างนี้กระทบกัน เมื่อกระทบ (Morbid interaction) กันที่ใด ด้วยเหตุใด ซึ่งอาจเป็นเชื้อโรคก็ได้ ก็เกิดโรคขึ้นที่นั่น จักรปาณี อธิบายเพิ่มเติมจาก จรกะ ว่า การรู้ชื่อโรคและเรียนโรคต่าง ๆ มากมายนั้น เป็นเพียง ความนิยม และจำเป็นในธุระกิจการงานเท่านั้น แต่ในทางโรคศิลปะ และการปฏิบัติที่แท้จริงแล้ว ก็ว่าเป็นอีกเรื่องหนึ่ง

วาตะวยาธินิทานัง (การตรวจโรคลม) ตามหลักวิชาแพทย์แผนโบราณในระบบอายุรเวท ถือว่า โรคภัยไข้เจ็บใด ๆ ก็ตาม เมื่อเกิดขึ้นย่อมทำให้ตรีโทษ (วาตะ ปิตตะ เสมหะ) ระส่ำระสาย (Derangement) และกระทบกัน (Interaction) เสมอ แต่ที่จัดว่าโรคใดเป็นโรคทางวาตะ โรคปิตตะ โรคเสมหะ ก็เพียงถือเอาโทษใหญ่แห่งโทษนั้นที่ปรากฏเด่น หรือเป็นโทษเด่นหรืออาการเด่น (Cardinal symptom) ก็จัดว่าเป็นโรคทางนั้น ๆ ซึ่งบางทีก็ไม่มีโทษอื่นเจือเลย เป็นโทษเฉพาะโทษนั้นล้วน ๆ คำว่า วาตะวยาธิ หรือ โรคลม มีความหมายเป็น 2 นัย

(1) หมายความว่าโรคลมหรือโทษลม เกิด กระทบกับ ทุษยะ (คือ เนื้อ หรือ ติสซู tissues) ต่าง ๆ ของร่างกาย กับ

(2) เป็นเหตุทำให้เกิดการกระทบกัน ระหว่างโทษ (ลม) กับ ทุษยะ มีโรคบางโรค แม้วาตะจะกำเริบเด่น เช่น ไข้ โรคเบาหวาน โรคเรื้อนแต่มีโทษทางปิตตะและเสมหะเป็นสำคัญด้วยนั้นไม่เรียกว่าโรควาตะ แต่มีชื่อเรียกเฉพาะ เช่น ไข้ เรียก ชวรา โรคเบาหวานเรียก ปรเมหะ โรคเรื้อนเรียก กุษฐะ (กุศฐัง) แห่งวาตะ ปิตตะ และกผะ ตามลำดับ โรคลมหรือวาตะวยาธินิยมกันว่าต้องเกิดจาก โทษวาตะส่วนปิตตะเกิดจากปิตตะและเสมหะเกิดจากกผะ ตามหลักของอายุรเวท บรรดาโรคทั้งหลาย ตรีโทษต้องระส่ำระสายเสมอแต่วาตะ (หรือ วายุ หรือ วาโย หรือลม) มักเป็นโทษหัวหน้า และนำโทษ ปิตตะ และ เสมหะ เสมอ โบราณว่าโรควาตะมี 80 ปิตตะมี 40 และเสมหะมี 20 เมื่อคิดตามส่วนก็เป็น 4:2:1 ที่ทำให้เกิดโรคทั้งหมดในร่างกาย ความจริงโรคลมมีมากเหลือคณนา (อปร สังขยา) ที่ว่ามี 80 นั้น ก็เพียงกำหนดลงเป็นส่วนโดยอุปมาว่า มากกว่าปิตตะ 2 เท่า มากกว่าเสมหะ 4 เท่า เท่านั้นก่อนที่จะศึกษาโรควาตะ 80 ควรจะเข้าใจความหมายศัพท์ ในวิชาแพทย์แผนโบราณตามระบบอายุรเวท ให้ดีว่าคำว่า โรค อาการ และการวินิจฉัย หมายความอย่างไร มิฉะนั้น จะเข้าใจสับสนกับวิชาแพทย์แผนปัจจุบัน หรือตามความเข้าใจของคนทั่วๆ ไป ซึ่งไม่เหมือนกัน วิชาแพทย์แผนปัจจุบันตามพจนานุกรมแพทย์ของ Gould อธิบายว่า “โรค คือ พยาธิสภาพ (Pathological condition) ที่เกิดแก่ส่วนหรืออวัยวะของร่างกาย หรือของจิตใจ” และตามพจนานุกรมแพทย์ ของ Dorland อธิบายเป็นหลายนัยว่า “ความผันแปรผิดไปจากสภาพปรกติสุข หรือ ความเจ็บไข้ไม่สบายหรือเป็นพยาธิ กรรมวิธี (Morbid process) ที่มีกระบวนอาการเฉพาะ อันอาจเกิดแก่ส่วนใดหรือทุกส่วนของร่างกายจะมีสมุฏฐาน พยาธิวิทยา และการพยากรณ์เป็นที่รู้หรือไม่ก็ตามว่าเป็นโรค” แต่แผนโบราณแห่งระบบอายุรเวท อธิบายว่า “โรค คือ การระส่ำระสายหรือโกลาหลแห่งดุลยภาพของโทษ” หรือพูดง่ายๆ ก็คือ “โทษของร่างกาย (วาตะ ปิตตะ และ เสมหะ) เกิดยุ่งเหยิงผิดส่วน หรือเสียดุลยภาพ) ดังนั้น เมื่อพูดว่าโรค ทางแผนโบราณต้องเพ่งเล็งเอาธาตุยุ่งเหยิง ธาตุที่ยุ่งไม่สมดุลเกิดเป็นโทษนี้ ทางโบราณว่าโรค โรคกับโทษเป็นคำมีความหมายอย่างเดียวกัน วิธีดูโรคของแผนปัจจุบัน เพ่งเล็งเอาว่า คนเจ็บเป็นโรค ชื่อโรคอะไร

แต่ทางแผนโบราณเพ่งเล็งว่า เกิดจากโทษอะไรหรืออะไร เป็นโทษและสำคัญที่อาการโดยถือเอาทาง 3 แพร่งว่า วาตะ หรือ ปิตตะ หรือ เสมหะ หรือทั้ง 3 ประการ (สันนิบาต) การตรวจโรคตามระบบอายุรเวทที่เรียกว่านิทานหรือวยาธินิสจัย หมายถึงต้องเข้าใจอย่างละเอียดในการกระทบกันแห่งโทษ (Morbid interaction) ที่เกี่ยวข้องกับสัปตะธาตุ และ มละธาตุ ตัวอย่าง อาการปวดศีรษะ ต้องเข้าใจว่าเกิดจากวาตะเป็นโทษ จากปักวาศัย (ไส้) ขึ้นสู่ศีรษะซึ่งอาจมีอาการอุจจาระผูกให้ปรากฏ เมื่อเอาโทษที่ปักวาศัย (ขี้ หรือ มละ ที่ผูกเป็นพิษเป็นโทษ) ออกเสียด้วย นิรหวัสติ (สวนเอาอุจจาระออก) เอาโทษวาตะออก เสียก็หาย ดังนี้เป็นต้น นี่เป็นตัวอย่างของการตรวจและรักษาโรค แบบอายุรเวท ส่วนอาการปวดหัวที่ไม่เกิดจาก อุจจาระผูก เกิดจากโทษใด ก็พิจารณาไปอีกต่างหาก ซึ่งโทษวาตะนั้นอาจอยู่ที่สัปตธาตุใด หรือมละใด ที่ส่วนใดของร่างกายก็แล้วแต่โทษกระทบกันใด หรือเกิดจากที่ใด ดังนั้น โรคใด ๆ เช่น ที่มีอาการตัวร้อน หรือท้องเดิน ฯลฯ การตรวจให้รู้ว่า เป็นไข้อะไร ไข้หวัดใหญ่ หรือไข้อะไร ท้องเดินเพราะอหิวาตกโรค หรือบิด หรือป่วงตามหลักของวิชาแพทย์แผนปัจจุบันนั้นทางโบราณไม่ถือเช่นนั้นนัก แต่ถือว่าอาการไข้นั้น จะเป็นไข้อะไรก็ตาม หรือท้องเดิน นั้นจะเป็นรากสาด หรือเพราะอะไรก็ตามต้องเพ่งเล็งว่าเกิดจากโทษวาตะ หรือ ปิตตะ หรือเสมหะ เป็นเกณฑ์ หรือ ทั้ง 3 ประการเป็นสันนิบาต และต้องรู้ว่าโทษอะไรรุกล้ำหรือพลัดเข้าไปในอวัยวะใด ให้ปลดเปลื้องโทษนั้น ให้กลบไปทีเดิมของมันเสียก็หายดังนี้ ตัวอย่างในการตรวจรักษาคนไข้จะต้องรู้ว่า

(1) เป็นไข้ทางลม หรือปิตตะ หรือทางเสมหะ

(2) มีอามะโทษ เกี่ยวข้องหรือเปล่า (อามะโทษ คือ โทษหรือพิษในกระเพาะอาหารลำไส้)

(3) ต้อง รู้ว่า เป็นไข้ใหม่เพิ่งเป็น (ดรุณ = New) หรือเป็นปุราณะ (เรื้อรัง, เก่า = Chronic, Old) (ไข้ที่เริ่มเป็นใหม่ ๆ โบราณ เรียก ดรุณชวร ไข้เก่าเป็นมานานเรื้อรังเรียกว่า โบราณชวร)

(4) ไข้นั้น หรือโทษนั้นกระทบกับ รส (น้ำยอด อาหาร Chyle) หรือ รักตะ (เลือด, เข้ากะแสเลือด) หรือเปล่า และเข้ามากน้อยเพียงใด ผลจากความรู้ในหัวข้อเหล่านี้จะทำให้ตรวจโรคหรือโทษ ทางอายุรเวทได้ เมื่อพูดถึงเรื่องชื่อโรคก็ย่อมเป็นที่เข้าใจกันทั้งแผนปัจจุบันและโบราณว่าอันโรคใดๆ นั้นย่อมมีกระบวน อาการ (Group of symptoms) และในกระบวนอาการ ก็ย่อมมีอาการอะไรอย่างหนึ่งเป็นอาการเด่นหรือสำคัญกว่า เพื่อน (Cardinal symptom) อาการสำคัญกว่าอาการอื่นๆ นั้น เลยเป็นชื่อของโรคนั้นๆ ขึ้น การตั้งชื่อโรคแต่โบราณ กาลมาจึงเอาอาการสำคัญเป็นชื่อโรค เช่น เป็นไข้เพราะมีอาการตัวร้อนเป็นหัวหน้า โรคท้องเดินเพราะอุจจาระร่วง เป็นอาการหัวหน้า เป็นต้น การเอาชื่ออาการมาเป็นชื่อโรคนี้ ทางแผนปัจจุบัน ได้ยกเลือกไปทุกที พยายามตั้งชื่อโรค กันใหม่โดยเอาชื่อของเชื้อโรคเป็นชื่อโรคบ้าง เอาชื่อของนายแพทย์ผู้ค้นพบเชื้อโรคหรืออธิบายโรคเป็นชื่อโรคบ้าง แต่ถึงอย่างไรก็ดี ชื่อโรคอันมีมาแต่โบราณ ก็ยังเป็นชื่อที่ต้องจารึกอยู่ และยังนิยมเรียกกันอยู่ ทำให้สาบสูญไปไม่ได้ และอันที่จริงก็ไม่มีความจำเป็นอย่างไร ที่จะต้องเปลี่ยนชื่อ เช่น โรคเรื้อน หรือ เลโปรซี่ ก็ไม่มีความจำเป็นอย่างไร จะต้องเปลี่ยนเป็นโรคแฮนเซนอันเป็นชื่อของหมอที่พบเชื้อโรคเรื้อน อาการเด่นหรืออาการสำคัญตามธรรมดา เป็นอาการที่คนไข้รู้สึก และบอกแก่แพทย์ ดังนั้น อาการสำคัญที่คนเจ็บไข้บอกกับหมอว่า ที่เขามาหาหมอเพราะมีอาการ อย่างนั้นๆ ควรจะยึดถือเอาเป็นอาการสำคัญ หรือในทางโบราณก็ถือว่านั่นเป็นโรคทีเดียว ส่วนอาการอื่นๆ ที่มี ประกอบเป็นอาการรองถือว่าสำคัญน้อย เป็นแต่อาการประกอบหลักฐานเท่านั้น (Concomitant symptoms) ตัวอย่าง คนเป็นไข้ ย่อมมีอาการตัวร้อนเป็นอาการหัวหน้า หรือถ้าไม่ตัวร้อนวันยังค่ำ ก็ต้องจับตัวร้อนเป็นเวลานอกนั้นก็เป็น อาการประกอบของไข้ เช่น เบื่ออาหาร คลื่นไส้ ปวดเมื่อย ปวดหัว ใจคอไม่สบาย โผเผ อ่อนเพลีย ท้องผูก ปัสสาวะน้อยสีเข้ม

อะไรเหล่านี้เป็นต้น ในการรักษา เราต้องมุ่งแก้โทษที่ทำให้เป็นไข้ ไม่ใช่แก้อาการเบื่ออาหาร คลื่นไส้และอื่นๆ หรือถ้าหากจะช่วยแก้ให้สบายบ้าง ก็แก้ได้เป็นการประกอบ แต่ต้องไม่ลืมว่าการแก้โทษที่ทำให้เป็น ไข้นั้น สำคัญที่สุด และที่เราเรียกว่าเป็นไข้ ก็เพราะมีไข้เป็นหัวหน้าดังว่านั้น แต่ถ้าคนไม่สบายมีอาการเป็นหวัดขี้มูก ไหลทางจมูกเป็นอาการสำคัญ หากจะมีไข้ และอาการครั่นตัวเบื่ออาหารและอื่นๆ บ้าง อาการเป็นหวัด เป็นอาการ สำคัญ และเรียกว่าเป็นหวัดหรือประติสัย (Nasal catarrh) คนเป็นราชยักษ์ หรือ วัณโรคแห่งปอด ก็มีตัวร้อนเป็น ไข้ แต่อาการไข้ของคนเป็นวัณโรค ไม่ใช่อาการสำคัญ และไม่ต้องรักษาอาการไข้ เพราะไม่ใช่อาการหัวหน้าหรือ อาการเหตุแท้ ดังนั้น โรคที่สำคัญ ๆ จึงได้ชื่อจากอาการสำคัญๆ ของมันนั่นเอง แต่ทางแผนโบราณย่อมไม่ไปเอาใจ ใส่แต่โรคนักแต่เอาใจใส่ในอาการมากกว่า และต้องพิจารณาว่าอะไรเป็นโทษ โทษตั้งหรือกระจายไปที่ใด มีสภาพเป็นอย่างไร เมื่อตรวจรู้ก็ดำเนินการรักษาไปตามโทษนั้น การรู้ว่าเป็นบิด ไม่สำคัญเลยแต่การรู้ว่าขี้เป็นมูกเลือด ขี้บ่อย ๆ ปวดท้อง กินไม่ได้ อ่อนเพลีย มีไข้บ้าง และจะทำเอาตายนั้น สำคัญที่สุดตามระบบของอายุรเวท อาการสำคัญ 80 อาการ หรือพยาธิกรรมวิธีของโทษทางวาตะนั้นเรียกว่า โรควาตะ 80 ประการ ซึ่งการ รักษาตอ้งรักษาแบบ วาตะวยาธิ ก่อนที่จะเรียนถึงโทษหรือโรคของวาตะ จะต้องเข้าใจถึงหน้าที่ปรกติของวาตะ (Quality) ชนิดและที่ตั้งต่าง ๆ เช่น ปราณะวายุ อปานะวายุฯลฯ ที่ตั้งของมัน เช่น ที่ปัควาศัย คติ โคนขา นัยน์ตา กระดูก อวัยวะรู้สึกต่าง ๆ (ดูในตรีธาตุสิทธานตะ ที่ได้กล่าวแล้ว) โรควาตะโดยมากเป็นโรคของระบบประสาทแทบทั้งสิ้น โรคของกระดูกและการเคลื่อนไหว (Locomotor system) ระบบหฤทโยนที (Circulatory system) เช่น ความดันเลือดสูงหรือต่ำ เยื่อหุ้มข้อกระดูกอักเสบ ฯลฯ โรคติดต่อบางชนิด เช่นบาดทยัก อาการผิดปรกติของโครงสร้าง และหน้าที่บางอย่าง เช่น อาการขรุขระ อาการแห้งสาก และอาการความรู้สึกผิดปรกติบางอย่าง เช่น อาการชา เจ็บปวด เหล่านี้ จัดเป็นโรคทางวาตะทั้งสิ้น คำว่าโรควาตะ ไม่ได้หมายความเฉพาะประสาทอย่างที่เข้าใจกัน แต่มีความหมายกว้างขวางกว่านั้น และก่อนที่จะอธิบายโรค 80 ของวาตะจะได้กล่าวถึงเหตุและลักษณะเฉพาะของโรควาตะ ดังต่อไปนี้ เหตุทั่วไปของโรควาตะเหตุต่อไปนี้ทำให้เกิดโรควาตะ คือ

1. กินอาหารแต่จำพวกแห้งไม่มีน้ำมัน (รุกษะ)
2. กินอาหารแต่จำพวกเย็น (ศีตะ)
3. กินอาหาร เบาหรือของว่าง (อัลปะ)
4. เสพกามมาก
5. ตื่นบ่อย ๆ เวลานอนกลางคืน
6. ใช้เครื่องให้ความสุขแก่ร่างกาย อย่างไม่ถูกต้อง (วิษมัถ อุปาจารัถ)
7. ใช้ยาล้างโทษในร่างกายมากเกินไป (โสธนะ) เช่นใช้ยาให้อาเจียน ใช้ ยาถ่าย
8. ถ่ายมละมากเกินไป เช่น อุจจาระ
9. เลือดออกมากไป (รักตะโมกษะ)
10. กระโดดมากเกินไป (ลังฆนะ)
11. นั่ง ยืน เดิน มากเกินไป
12. ออกกำลังกายมากเกินไป
13. ธาตุหย่อนหรือโรคกระษัยต่าง ๆ เช่นกระษัยเลือด โดยเหตุต่าง ๆ จากโรคหรืออันตราย

14. เสียใจห่วงใยมากเกินไป

15. โรคเรื้อรังต่าง ๆ

16. ที่นอนที่นั่งไม่สบาย เป็นทุกข์ทรมาน เช่น เดินทางยัดเหยียด เบียดเสียดบนรถไฟ รถโดยสาร ฯลฯ

17. ความโกรธ

18. การนอนหลับเวลากลางวัน

19. ความกลัว

20. อดกลั้นเวคะ หรือความกระตุ้นเตือนของ ร่างกาย เช่น กลั้นขี้ กลั้นเยี่ยวฯลฯ

21. เกิดจากอามะโทษ เช่น ท้องเสีย

22. ถูกอันตรายต่าง ๆ แก่ข้อ กระดูก

23. ตกช้าง ตกอูฐ ตกม้า ฯลฯ

24. โดยสารรถ เรือ ที่วิ่งเร็วเกินไป เหตุดังกล่าวนี้ทำให้ วายุ หรือ วาตะ ในร่างกายกำเริบ รุนแรง แล่นเข้านทีหรือกระแสเลือดเบ่งพองตัว ออกเกินขนาดของวาตะปรกติ ทำให้เกิดวาตะวยาธิ โรควาตะที่เกิดขึ้นนี้ อาจเกิดแก่บางส่วน หรือทุกส่วนของร่างกาย ก็ได้ แล้วแต่เหตุ ที่ว่ามานี้จะเห็นเป็นความจริง ตัวอย่างง่ายๆ การนั่งเบียดเสียดไปบนรถไฟเป็นเวลานานแม้จะไม่ได้ แบกหามเดินเหิรเหนื่อยยากอย่างไร แต่วาตะจะกำเริบ ทำให้อ่อนระโหยโรยแรงแทบหมดกำลัง เมื่อลงจากรถแทบไม่ มีแรงจะเดิน ถ้าเป็นคนกำลังไม่ดีอย่างยายแก่ถูกเบียดเสียดยัดเยียดมาก อาจเป็นลมก็ได้

อาการของวาตะโรค เมื่อวาตะเสื่อมเสียไป ตามธรรมดาจะเกิดอาการดังต่อไปนี้

1. ส่วนของร่างกาย หรือ ทุษยะ (เนื้อติสชู) จะหดหรือเหี่ยว (สังโกจะ)

2. ข้อจะแข็งหรือแข็ง (Stiffness ปรวนัมสตัมภะ)

3. เจ็บปวดตาม กระดูกและข้อ (เภทะ, อัษถนัง ปรวานามปิ)

4. ขนลุกบ่อย ๆ (โรมันหรรษา)

5. พูดจาบ่นเพ้อเจ้อ (ประลา ปะ)

6. รู้สึกเป็นเหน็บตามมือ สันหลัง และ ศีรษะ (ปาณิ ปรุษต ศีโรคระ)

7. ขากะเผลกไปข้างหนึง

8. ขาทั้งสองข้าง เพลีย หรือ ง่อย

9. หลังค่อมหรือหลังโกง (กุพชาตยัง)

10. แขนขาลีบ

11. นอนไม่หลับ (อนิทราตะ)

12. แท้งลูก (ครรภนาศะ)

13. น้ำอสุจิเคลื่อน (ศุกระนาศะ)

14. ไม่มีระดู (ราโชนาศะ)

15. ส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายมีอาการบิด คล้ายตะคริว (สปันทนัง)

16. รู้สึกชา ตามแขน ขา หรือตามตัว (คตระ สุปตัตถะ)

17. ศีรษะ จมูก นัยน์ตา และโคนคอ รู้สึกแข้งกระด้าง

18. เจ็บปวดตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย (เภทะ)

19. เจ็บปวดมาก หรือเจ็บปวดอย่างถูกทุบตีตามส่วนใหญ่ของร่างกาย

20. ชักกระตุก (อาคเษปะ)

21. จิตงวยงงไม่ค่อยได้เรื่องราว (โมหะ)

22. หายใจลำบากหรือหายใจหอบ (อายาสะ) อาการเหล่านี้มี มากน้อยเพียงใด และที่ใด ก็แล้วแต่โทษของวาตะจะแผ่ซ่านไปที่ใด และควรเข้าใจว่าโรคลมนั้นมีมากมายที่กล่าวนี้ เป็นแต่หลักใหญ่เท่านั้น โรควาตะอาจเกิดที่อวัยวะใดก็ได้ สุดแล้วแต่โทษจะแผ่ซ่านไป เช่น วาตะแผ่ซ่านเข้าในท้อง หรือลำไส้ (โกษฐะ) จะทำให้ขัดอุจจาระ ปัสสาวะ เจ็บที่โคนหน้าขา ไม่สบายในหัวใจ (หฤทโรค) เจ็บเสียดสีข้าง เป็น ริดสีดวง ถ้าวาตะเป็นโทษแผ่ซ่านทั่วร่างกาย จะมีอาการสั่น เจ็บตามเนื้อตัว เจ็บปวดเหมือนกระดูกจะแตก ถ้าวาตะ กำเริบที่ คุท หรือส้วงทวาร (ดาก Rectum) จะมีอาการท้องผูก ท้องขึ้น ขัดเบา เจ็บเสียดในท้องมาก เป็นนิ่วในไต ในกระเพาะปัสสาวะ เจ็บปวดตามน่อง โคนขา ลูกอัณฑะ เท้า สันหลัง และพ่ายผอมตามส่วนนั้นๆ ถ้าวาตะแผ่ซ่านเข้าบริเวณกระเพาะอาหาร หรืออามาศัย จะเจ็บปวดสีข้าง ในท้อง บริเวณหัวใจ และสะดือ กระหายน้ำ เรอ เจ็บ เป็นตะคริว และเจ็บอย่างถูกเข็มแทง ไอ ปากและคอแห้งมาก และหายใจหอบ ถ้าวาตะเข้าลำไส้เล็ก หรือ ปักวาศัย จะมีอาการท้องขึ้น เจ็บเสียดในลำไส้ ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะไม่สะดวก อุจจาระคั่งค้างไส้อืดและเจ็บปวดที่กระดาน ผิงไฟ (คือ สันหลังตอนก้นกบ หรือ กระดูกก้นกบ Sacrum) ถ้าวาตะแผ่ซ่านเข้าอินทริยะ เช่น หู ตา จมูก ลิ้น ก็ ทำให้ความรู้สึกของอวัยวะนั้น ๆ เสียไป เช่น หูอื้อ หรือหนวก ตาฟาง จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่รู้รส ฯลฯ เป็นต้น ถ้าวาตะพิการแผ่ซ่านจากปักวาศัยเข้าผิวหนัง จะทำให้ผิวหนังแห้ง (รุกษะ) ชา แตก เหี่ยว ย่น ดำ บางทีจะตึงแดงหรือเจ็บปวด อาจเจ็บปวดตามข้อกระดูกด้วย ถ้าวาตะเข้ารสธาตุ อาการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วก็อาจมี ถ้าวาตะหรือวายุเข้าทำโทษในรักตะธาตุ (เลือด) อาจมีอาการปวดแสบปวดร้อน ผิวพรรณเปลี่ยนแปลง ผิดไป (วิวรรณยัม) ผอมแห้ง (กฤศ) เบื่ออาหาร เป็นแผลเปื่อยตามเนื้อตัว (อรุส) เมื่อกินอาหารอิ่มแล้ว จะรู้สึกตามเนื้อตัวแข็งกระด้าง ถ้าวายุแผ่ซ่านเข้ามังสะ (เนื้อ) และเมโทธาตุ (ไขมัน) จะรู้สึกหนักเนื้อหนักตัว (คุรุวังคัม) เจ็บปวดเหมือนมีอะไรทุบเหมือนถูกต่อยหรือถูกอันตราย (ทัณฑมุสถิ หถมยถะ) เจ็บปวดและเหนื่อยละเหี่ย ถ้า วาตะแผ่ซ่านเข้ากระดูก (อัสถิ) และไขกระดูก (มัชชะ) จะเจ็บปวดตามข้อกระดูก กล้ามเนื้อจะเหี่ยวลีบหมดกำลัง (มังสะ พละกษยะ) นอนไม่หลับ เจ็บปวดเรื่อย ถ้าวายุเข้าแผ่ซ่านในศุกระธาตุ หรือ น้ำอสุจิ จะทำให้ที่ลับผิดปรกติ ต่างๆ ถ้าเป็นหญิงมีครรภ์ เด็กในครรภ์อาจอยู่ผิดท่า และคลอดผิดท่าเมื่อคลอดบุตร ถ้าวายุแผ่ซ่านกระทำแก่ ศีรษะ หรือ เส้นเลือด จะมีอาการเจ็บปวด เส้นเลือดจะฝ่อหดย่น หรือบางทีเส้นเลือดจะเบ่งพอง เมื่อวายุเข้าสู่เอ็น หรือ (สนายุส) จะทำให้หน้าหงายอกแอ่น ชักกระตุก (ภาหยายามะ Opisthotonus) หรือทำให้ชักหลังโก่ง (อนัตรายามะ Emprosthotonus) มือ ตีนจะกำ (ฆานลิ) ร่างกายจะงอเตี้ย (กุพชยัง) สุดแล้วแต่วาตะจะกระทำแก่บางส่วนหรือทุกส่วนของร่างกาย เมื่อวายุแผ่ซ่านเข้าสนธิหรือข้อกระดูก จะทำ ให้ข้อบวมและปวด

พยาธิประวรรตน์ของโรควาตะ พยาธิประวรรตน์ (Pathological changes) ของวาตะโรค จะมีอันเป็นไปประการใด ก็แล้วแต่โทษของวาตะจะแผ่ซ่านไปที่ใดมากน้อยเพียงใดดังต่อไปนี้

1. ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายจะมีอาการหลวม (ศรมสะ)
2. อวยัวะภายในจะเลื่อนลอยไปจากตำแหน่งแห่งที่ จากเหตุภายในนั่นเองไม่ใช่ถูกอันตรายใด ๆ (ภรมสะ)
3. ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายจะยืดถ่างผิดปรกติ (วยาสะ)
4. เจ็บปวดแผ่ซ่าน หรือเหมือนกับจะแตกแยกออกไป (เภทะ)
5. ส่วน ต่าง ๆ ของร่างกายจะยืดยาดไม่ว่องไว (สาทะ)
6. ขนตามตัวจะตั้งชันเกะกะหรือขนลุก (โรมันหรรษา)
7. กระหาย น้ำ (ตฤษะ)
8. สั่นหรือชัก (กัมปะ)
9. อุจจาระผูกเป็นก้อนกลมพรรดึก (วรถะ)
10. บางคราวบิดเบี้ยวเนื้อตัว (จละ Twitching)
11. มีการเจ็บปวดเป็นคราว ๆ (โตทะ)
12. เจ็บปวดเหมือนถูกค้อนทุบ (วยาทะ)
13. อวยัวะ บางส่วนอาจสำแดงอาการผิดปรกติ (เจสตะ)
14. ชาไม่รู้สึก (ศวาปะ)
15. มีอาการเจ็บปวดต่าง ๆ อยู่เรื่อย (สุก)
16. ขัดหนัก ขัดเบา (สังคะ)
17. ตัวเนื้อเขียวช้ำเหมือนถูกตี (องคภังคะ)
18. เนื้อตัวหดเหี่ยวย่น (สังโกจะ)
19. เนื้อตัวแห้งสากหยาบขรุขระ (ปารุสยัม)
20. เกิดเป็นโพรงหรือช่องว่างขึ้นในร่างกาย (โสวษิรยะ)
21. ผอมหรือเหี่ยวแห้งร่วงโรย(โศษะ)
22. อวัยวะบางแห่งโตเติบ (เวษตนัม)
23. ส่วนของร่างกายแข็งกระด้างหรือไม่รู้สึกเคลื่อนไหวไม่ได้ (สตัมภะ, สดมภ์)
24. ส่วนของร่างกายบางใส (วสทะคุณะ)
25. อวยัวะ และ มละบางอย่างแดง เช่น ลิ้น นัยน์ตา และ มละ เช่น อุจจาระปัสสาวะ ฯลฯ (อรุณวรรณ)
26. บางทีอวยัวะและ มละ (Excretas) เป็นสีแดงดำ หรือดำน้ำตาล (ศยาวะวรรณ)
27. ขากะเผลกหรือเพลีย (ฆานชาตะ)
28. ปาก แห้ง (มุขโศษะ)
29. ลิ้นปร่า และมละบางอย่างมีรสฝาด เช่นเหงื่อ ปัสสาวะ ฯลฯ (กษายะรส)
30. เจ็บปวด ตามเนื้อตัว (องคมรทะ) บางทีช้ำดำเขียว (องคภังคะ) อาการเหล่านี้เกิดจากโทษของวาตะ ในการที่จะรู้ว่า

วาตะ กระทำโทษแก่ส่วนใด ก็ให้พิจารณาอาการและวยาธิประวรรตน์ที่ว่ามานี้

วาตะโรค 80 ประการ โรคหรืออาการ 80 ประการของวาตะต่อไปนี้ เป็นแต่เพียงหลักที่โบราณาจารย์ให้ข้อสังเกตไว้ ความจริง โรคลมมีมากต่อมากเหลือที่จะกำหนดได้หมด วาตะโรค 80 ที่เป็นหลัก คือ

1. เล็บแตกและทรุดโทรม (นขาเภทะ)
2. มือเท้าแตกเป็นร่อง (วิปาทิกะ)
3. มักเจ็บตามขา (ปาทะศูละ)
4. เดินโซเซ (ปาทะภรมสะ Ataxic gait)
5. ขาชา (สุปตปาทตะ)
6. เจ็บปวดชนิดหนึงทีเท้า (วาตะคุทกะ)
7. ข้อ เท้า บวมกลมอักเสบ (คลุพครนธิ)
8. เนื้อกล้ามที่น่องเจ็บบิด (ตะคริว, ปินทิโกทเวสตนัม)
9. เจ็บปวดประสาทที่ขาและขาแข็งแง็ง (คริธรสิวาตะ)
10. เจ็บปวดข้อเข้า (ชานุเภทะ)
11. รู้สึกข้อเข่าจะหลวมหลุดไป (ชานุวิสเลษะ)
12. รู้สึกขอ้ตามขาตะแคง แข็งแง็งไป (อูรูสตมั ภะ)
13. โคนขาผอมร่วงโรย (อูรูสาทะ)
14. ขาทั้งสองขากระเผลกไป (ปันคุลยมั)
15. ดากออกดากห้อย (คุทภรมสะ)
16. เจ็บปวดทวารหนักมาก (คุทอรติ)
17. รู้สึกเจ็บปวดลูกอณัฑะเหลือทน เหมือนกับถูกรั้งขึ้นไปหมด (วริษโนตกเษปัม)
18. เศปหรือลึงค์ของชายลุกแข็งแกร็ง (เศปสตมั ภะเศป = Penis)
19. ไส้เลื่อนลงถุงอณัฑะ (วนกษานหา)
20. เจ็บปวดตะโพก (โศรนิเภทะ)
21. ท้องเดิน (วิทเภทัม)
22. ลม ถูกอุดหรือตีขึ้น เช่นในท้อง (อุทรวาต)
23. ขาข้างหนึ่งกะเผลก (ชานชาตวัม)
24. หลังค่อมหรือหลังโกง (กุพชาตวะ Kyphosis of the backbone)
25. เนื้อตัวหดเตี้ยเข้า (วามนัตวะ)
26. ปวดกระดูกสันหลังและ เหมือนมีอะไรรัดหลัง (ตริกครหะ)
27. รู้สึกบีบรัดที่สันหลัง (ปฤษฏะครหะ)

28. รู้สึกบีบรัดทีชี่โครงและสีข้าง (ปารสวะมรทะ)
29. เจ็บปวดบิดในท้อง (อุทรเวษตะ)
30. หมดสติทันที (หฤทโมหะ) บางตำราว่าเป็นบ้า,มทะ Mad,Lunacy)
31. รู้สึกเหมือนมีอะไรเผาผลาญกลุ้ม ที่หัวใจ (หฤทวะ)
32. เจ็บเหมือนมีอะไรทุบถองที่หัวใจ (วกษะ – อุทธรษะ)
33. รู้สึกเหมือนเป็นตะคริวบีบรัดในทรวงอก (วกษะอุปโรธนะ) (บางตำราว่า วกษาโตทะ คือเจ็บเสียดแทงในอก)
34. แขนเหี่ยวแห้งร่วงโรย (พาหุโศษะ)
35. คอแข็งหรือเอียงที่อไปข้างหนึ่ง (ครี วะสตัมภะ Toticollis, wry neck)
36. คอแข็งชนิดหนึ่งที่เนื้อกล้ามข้างคอแข็งไปเลย (มันยสตัมภะ)
37. พูดเสียง แหบหรือไม่มีเสียง (ฆานโตธวังสะ)
38. ขากรรไกรแข็ง (หนุเภทะ หรือ หนุสตัมภะ Lock yaw)
39. ริมฝีปาก แตก (โอษฐเภทะ)
40. ฟันหัก (ทันตเภทะ)
41. ฟันหลุด (ทันตไสธิลยะ)
42. เป็นใบ้ (มุขตวะ)
43. ลิ้นตายพูด ไม่ได้ (วากสังคะ)
44. รู้สึกฝาด ๆ ในปาก (กษายาสยตะ)
45. ปากแห้งผาก (มุขโศษะ)
46. ไม่รู้สึกรสสิ่งใด ๆ เลย (อรสคนตะ)
47. จมูกไม่ค่อยได้กลิ่น (อคันธคนตะ-ฆรานนาศะ)
48. จมูกไม่ได้กลิ่นเลยเด็ดขาด (ฆรานนาศะ) (บางตำราไม่นับข้อนี้ เพราะซ้ำกับข้อ ๔๗)
49. หูกลางอักเสบหรือปวดหู (กรรณะศูละ)
50. หูแว่วได้ยินเสียงซึ่ง ความจริงไม่มีเสียงอะไร (อศัพทะสรวนะ)
51. หูตึง ต้องพูดดัง ๆ จึงได้ยิน (อุไจสรวนัม)
52. หูหนวกเลย (พาธิ รยะ)
53. เปลือกตาหรือหนังตาแข็งแง็ง หรือสดมภ์ (วรตมสตัมภะ)
54. เปลือกตาหด (วรตมะสังโกจะ)
55. เริ่มเป็นต้อแก้วตา (ติมิระ, Cataract)
56. เจ็บปวดนัยน์ตาหรือจักษุมาก (อักษิศูละ)
57. ลูกตากลอกกลับไม่ปรกติ (อกัษิวยุทาสะ)

58. คิ้วหดหู่อยู่ผิดที่ (ภรูวยุทาสะ)
59. เจ็บปวดขมับ (สังคเภทะ)
60. เจ็บปวดหน้าผากหรือลาต (ลลาฏเภทะ)
61. ปวดหัวรอบศีรษะ (ศีรศูละ)
62. หนังศีรษะแตกเป็นแผล (เกศภูมิสพูตนะ)
63. หน้าตายหรือ อาจตายไปข้างหนึง (อรทิตะ)
64. ร่างกายข้างหนึ่งร้อนเหงื่อออกฯลฯ (เอกองคโรคะ)
65. ร่างกายทั้งหมด ร้อนเหงื่อออก ฯลฯ (สรวางคโรคะ, สรรพางคโรค)
66. มีอาการชาและตายไปครึ่งซีกของร่างกาย (ปักษาวาต, ปักษาสตัมภ, Hemiplegia)
67. มีอาการชักอย่างรุนแรง (อักเษปกะ)
68. ตัวเนื้อแข็งไปหมดเหมือนท่อนไม้ (ทัณฑ วาตะ)
69. รู้สึกอ่อนเพลียละเหี่ย (โดยมิได้ออกกำลังอย่างไร, ศรมะ)
70. หน้ามืด (ภรมะ)
71. สั่นหรือชักกระตุก (เวปทุ)
72. หาวบ่อย ๆ (ชริมภะ)
73. จิตใจมีกังวลห่วงใยเศร้าโศก (วิษาทะ)
74. มีอาการพูดมากหรือช่างพูดเพ้อ เจ้อ (อติประลาป, Loquacity, talkativeness, belirium)
75. อ่อนละโหยโรยแรง (คลานิ Exhaustien)
76. ผิวหนัง แห้ง ฯลฯ (โรษยะ)
77. สละ หรือส่วนใดของร่างกาย มีสีดำน้ำตาล หรือสีแดงขาว (ศยาวารุณ อวภาสตะ)
78. ผิวหนัง ลิ้น ฯลฯ แห้งหยาบ (ปารุษยะ)
79. นอนไม่หลับ (อสวาปนะ)
80. ใจคอกระวนกระวายกระสับกยะส่าย (อนะวสัติตวะ) โรควาตะนอกจาก 80อย่างที่ว่ามานั้น ในตำราบางแห่งยังกล่าวถึงอาการหรือโรคของวาตะที่สำคัญมีอีกคือ

1. อาการชักกระตุกแน่นอึดอัดหายใจไม่ออก ตาจ้องเขม็ง กรนดังอย่างเสียงคูของนกพิลาบ คือ คราง ฮือ ๆ (อปตันตรกะ)
2. มีอาการอย่างกับแต่บางคราวอาการดีขึ้นได้สติขึ้นบ้าง (อปตานกะ)
3. ขากรรไตรล่างเคลื่อน (หนุศรมสะ)
4. นิ้วมือและเนื้อกล้ามบางส่วนของแขน ตายไม่กระดุกกระดิก คือเป็นสดมภ์ (วิสวาจิ)
5. เยื่อหุ้มข้ออักเสบบวมหรือมีน้ำขังบวมที่ข้อเข่า (โกรสตุกะศีรษะ)
6. ขากะเผล็กและเดินตัวแกว่งกะโผลกกะเผลก (กลายะ องคันชะ, Locomotor ataxia?) โรควาตะบางอย่าง เช่นปักษา

วาตะ (ตัวตายไปครึ่งซีก Hemiplegia), อปตานกะ, อรนิตะ, คุทะภรมสะ ฯลฯ เหล่านี้ว่าโทษของวาตะเดินทางสายกลาง หรือ มัธยมะ โรคะมรรคา หรือ มรรมมัน (ไขกระดูก) หรืออษฐิ สนธิ (ข้อกระดูก) การบำบัดโรคเหล่านี้ ว่าต้องใช้น้ำมันสวนล้างท้อง (สเนหะ) และใช้ยาหรือวิธีขับเหงื่อ (สเวทะ) สลับกันเพื่อให้โทษลมกลับไปที่เดิมคือโกษฐะ (ไส้) ต่อไปก็ใช้ นิรูหวัสติ (ใช้น้ำยาสวนล้างท้อง)

มีข้อที่จะขอทำความเข้าใจเรื่องศัพท์แผนโบราณไว้ ณ ที่นี้สักหน่อย เพื่อความเข้าใจ คือ โรคหรืออาการ ของวาตะบางอย่างในหัวข้อ เช่น 12. 08. 35. 36. 38. 52. 63. 66. นั้น คือ อาการที่เรานิยมเรียกกันว่าอัมพาต คำว่า อัมพาต (อามะวาตะ, อามะพาตะ) นี้ ตามศัพท์และตามความหมายดังเดิม ท่านหมายความว่าลมหยาบ (อามะ = หยาบ, ดิบ, วาตะ = ลม) แต่ที่ใช้กันหมายความหลายอย่าง พวกหมอโบราณแท้ๆ หมายถึงโรคลมจับโปงหรือ รูมาติซัม (Rheumatism) โดยเฉพาะแต่คนทั่วไปหมายความว่าอาการแข็งแง็งอยู่นิ่งๆ กระดุกกระดิกไม่ได้เพราะอะไรก็ ตามว่าเป็นอัมพาตบางแห่ง อามวาต แปลว่า โรคท้องผูกท้องเฟ้อ ความจริงอาการชาอาการไม่รู้สึกหรืออาการ แน่นิ่งไม่กระดุกกระดิก ที่ภาษาชาวบ้านเรียกกันว่าตาย เช่น หน้าตายไปแถบหนึ่ง แขนตายไปซีกหนึ่ง อาการตาย (ไม่ใช่ตายมรณะ) ของอวัยวะร่างกายที่ไม่กระดุกกระดิก หรือขาเสียไปเช่นนี้จะเป็น Paresis หรือ Paralysis ก็ดี ไม่ควรเรียกว่าอัมพาต เพราะผิด แต่ควรเรียกตามศัพท์แพทย์เดิมว่า สตัมภ หรือ สตมภ หรือที่ไทยเราเรียกว่า สดมภ์ คำว่าสดมภ์นี้ ทางไทยเราก็เรียกกันถูกอยู่เป็นส่วนมาก เช่น ลมมหาสดมภ์ คือลมแน่นิ่ง (Unconcious) ตายหมด ทั้งตัว (คือไม่รู้สึกไม่กระดุกกระดิกทั้งตัว ไม่ใช่ความตายหรือมรณะ) ชิวหาสดมภ์ คือ ลมทำให้ลิ้นกระด้าง หนุสดมภ์ คือ คางแข็ง (Lock yaw) เช่น ในโรคบาดทยัก ปักษาสดมภ์ คือลมที่ทำให้แขนขาตายไปซีกหนึ่ง (Hemiplegia) (คำว่า ปักศ์ หรือ ปักษา แปลว่า ปีก ไม่จำเป็นต้องแปลว่านกอย่างเดียว อะไรที่ยื่นออกเป็นปีก เช่น ปีกหลังคาบ้าน แขน ขา ของคน ก็เป็นปีก กองทหารที่จัดออกเป็นข้างซ้ายข้างขวาก็เป็นปักษาหรือปีก เดือนหนึ่งแบ่งออก 15 วันแรกกับ 15 วันหลัง ก็เป็นปีกหรือปักษ์) อูรูสดมภ์ คือ ตัวตายไปครึ่งท่อน (Paraplegia) ฯลฯ ดังนั้น อาการใดๆ ที่แข็งแง็งตายหรือชาไม่กระดุกกระดิก อันเกี่ยวกับศูนย์ระบบประสาท ควรเรียกสดมภ์ทั้งหมด แต่คำว่าอัมพาต (ที่ถูกอามพาต) เราใช้กันหมายความแทนคำว่าสดมภ์จนติดเสียแล้ว ก็เป็นเรื่องแก้ยาก การพยากรณ์โรควาตะหนุสดมภ์ (ขากรรไตรแข็ง) อรทิตสดมภ์หรืออรทิตะวาตะ (หน้าตาย Facial palsy) อกัเษปกะ (อาการชกั) ปักษาวาตะ, ปักษาฆาต, หรือ ปักษาสดมภ์ (แขนขาตายครึ่งซีก) อปตานกะ (การชักไม่ได้สติและได้สติบ้าง) และโรค ลมชักทั้งหลาย อาจรักษาได้แต่ต้องใช้เวลานาน หรืออาจรักษาไม่ได้เลย ใครเป็นโรคลม ต้องรีบจัดการรักษาแต่แรกและจะรักษาได้ก็แต่คนไข้ที่แข็งแรงมีกำลังดีผู้ใดเป็นโรคลม และมีอาการหรือโรคดังต่อไปนี้เข้าแทรกซ้อน คือ ไฟ ลามทุ่ง รู้สึกแสบร้อนตามเนื้อตัวเจ็บปวดสาหัส ไม่ได้สติ เบื่ออาหาร ท้องธาตุเสีย ผอม อ่อนเพลีย ท่านว่าร้ายแล และผู้ใดเป็นโรคลม ถ้ามีอาการหรือโรคบวม ผิวหนังชาหมดไม่รู้สึกเลย หรือที่ว่าตัวเนื้อชาไปหมดมีอาการสั่นท้อง ขึ้นอืด ส่วนของร่างกายใดๆ แข็งที่อ (ภูคนัม) และเจ็บปวดสาหัสเข้าแทรกซ้อน ท่านก็ว่ารักษามิได้แลการรักษาโรควาตะในการรักษาโรคทางแผนโบราณมีศิลปะต่างๆ พิสดารมากเหมือนกัน วิธีต่างๆ นั้นมีศัพท์แพทย์แผนโบราณใช้เฉพาะอยู่มาก แต่ในตอนนี้จะยังไม่แปลศัพท์นั้นๆ เพราะจะเป็นการพูดซ้ำซากขอให้ดูในตอน ปัญจกรรม หรือการรักษาโรคข้างท้ายตำรานี้ ก็จะทราบความหมายของศัพท์นั้น ๆ และขอแนะนำว่า แพทย์แผนโบราณควร

พยายามจำและใช้ศัพท์แผนโบราณด้วยความเขาใจให้ช่ำของไว้เป็นเนืองนิจ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาและเจรจากันในระหว่างแพทย์ เพราะการแปลออกเป็นคำธรรมดาสามัญบ่อย ๆ นั้น ยืดยาวและเสียเวลามาก ควรจะใช้ศัพท์แพทย์ที่ กระทัดรัดอันมีความหมายมาแต่ดั้งเดิมนั้นให้ถูกต้องแพร่หลายเป็นที่เข้าใจทั่ว ๆ กัน ในการรักษาโรคลม กล่าวโดยทั่วไป มีวิธีต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ

1. สเนหะวิธี (คำสเนหะนี้ ที่แท้เขาเขียนเสนหแต่ข้าพเจ้าขออนุญาตแผลงเอาตัว ส ไว้ข้างนอก เพื่อให้เป็นการแน่และสะดวกในการอ่านแท้ๆ ถ้าเขียน เป็นเสนห หรือเสนหะ อาจอ่านเป็น เสน-หะ ไปก็ได้ คำว่า เศลษมะ บางทีข้าพเจ้าก็ขอเขียนเป็น ศเลษมะ และอื่น ๆ อีกมากมายโปรดเข้าใจไวด้วย)

2. สเวทะวิธี

3. อภัยงคะ

4. นิรูหวัสติ

5. อนุวาสนะวัสติ การใช้ยาถ่ายอาจใช้ จำพวกน้ำมัน เช่น น้ำมันละหุ่ง ฯลฯ

6. สเนหวิเรจนัม

7. ศิโรวสัติ และการใช้มุรธาไตลัม แบบต่าง ๆ (ไตลัม หรือไตลัง, น้ำมัน)

8. สเนหธุมปานะ

9. สเนหคันทุษะอุ่น ๆ เช่น น้ำมัน เนยเหลว ไขมันต่าง ๆ ฯลฯ

10. ให้อาหาร ที่เป็นน้ำผลไม้เปรี้ยว ๆ

11. ให้อาหารจำพวกเหนียว ๆ หรือสนิคธาหาร เช่น ของกวนของเหนียวต่าง ๆ

12. สูบล้าง ท้อง หรือปริเษกะอุ่น ๆ

13. นวดโดยวิธีต่าง ๆ หรือสัมวาหนะ

14. ห่มผ้าให้ร่างกายอบอุ่นด้วยผ้าหนา ๆ พอควร

15. อยู่ในห้องที่มีหลงัคามิดชิด (ครรภคฤหนี)

16. อย่าให้ถูกลมและแสงแดด

17. นอนบนที่นอนอันอ่อนนุ่มและ อย่างสบาย

18. ให้ร่างกายอบอุ่น ซึ่งอาจต้องผิงไฟอ่อน ๆ ก็ดี

19. สำรวมจิตใจในทางกุศลหรือรักษาพรหมจรรย์ และปฏิบัติรักษาตามหลักสุขวิหาร (คือความประพฤติที่จะทำให้เกิดความสุขสบายแก่ร่างกายและจิตใจ) วิธีที่กล่าวมาแล้วข้างบน จะควรใช้วิธีใดต้องพิเคราะห์ให้เหมาะสมแก่โทษของลมที่แผ่ซ่านไปที่ใด จะควรอย่างไรการรักษาโรคที่บอกมาแล้วเป็นแต่หัวข้อ อาจต้องใช้วิธีอื่น ๆ ประกอบอีก ทั้งนี้ต้องอาศัยความรอบรู้วิชาแพทย์อย่างรอบคอบเป็นอย่างดี จึงจะเกิดผลดีตามมา

เอกสารอ้างอิง

1. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก (2562). ตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3. กรุงเทพฯ: บริษัท สามเจริญพาณิชย์ (กรุงเทพ) จำกัด.
2. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1.
3. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2.
4. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาล ที่ 5 เล่ม 1. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
5. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาล ที่ 5 เล่ม 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
6. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554 (2555). ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาล ที่ 5 เล่ม 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
7. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
8. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 2. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
9. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2555). คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
10. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2557). ตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมภ์.

องค์ความรู้เกี่ยวกับโรค
(เวชกรรมไทย)

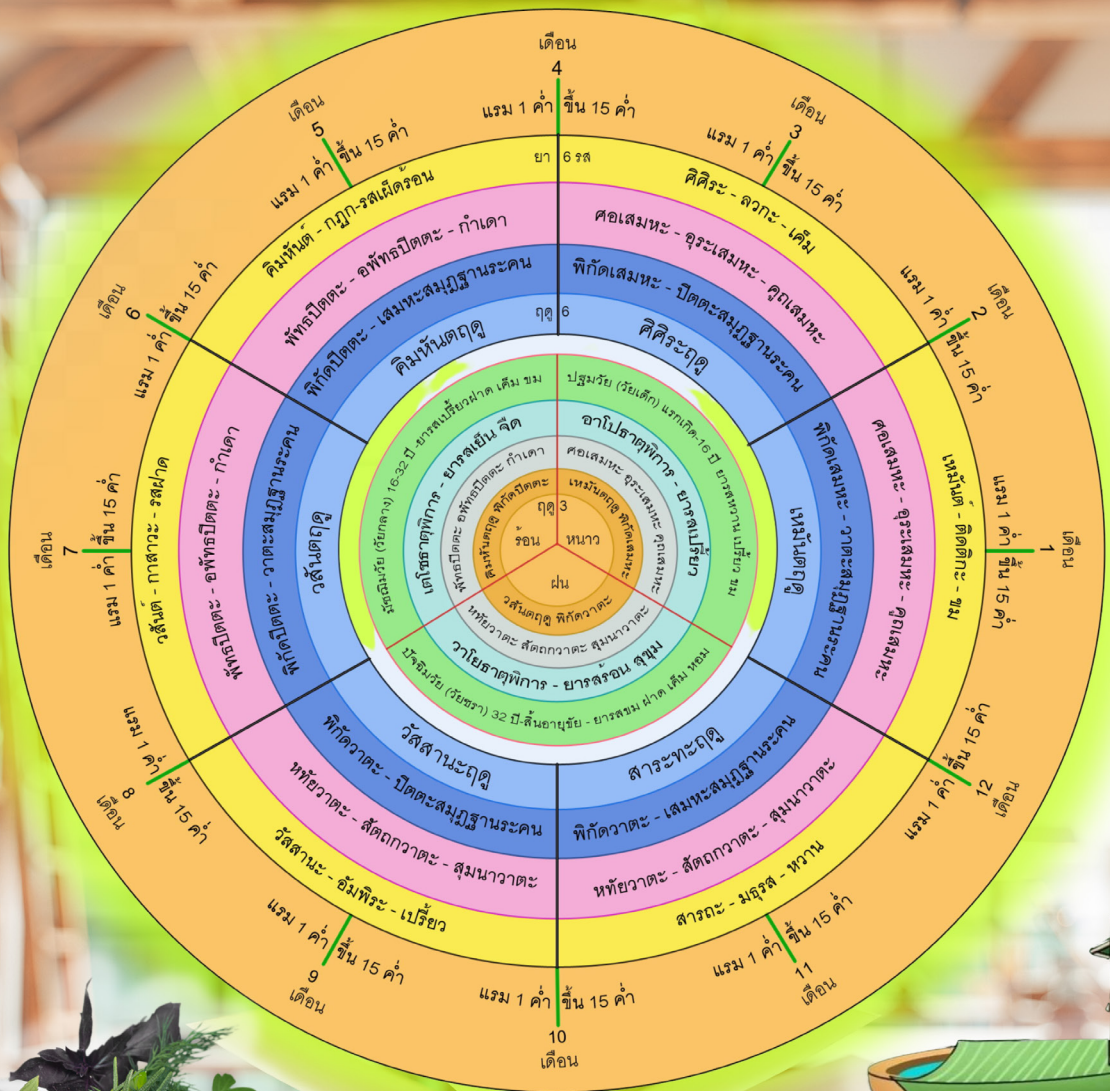
เดือน 4
แรม 1 ค่ำ ขึ้น 15 ค่ำ
ยา 6 รส
ศิศิระ - ลวกะ - เค็ม
ศอเสมหะ - อุระเสมหะ - คูถเสมหะ
ฤดู 6
ศิศิระฤดู
พิกัดเสมหะ - ปิตตะสมุฏฐานระคน
ปฐมวัย (วัยเด็ก) แรกเกิด-16 ปี ยารสหวานเย็น
อาโปธาตุพิการ - ยารสเย็น ฉ่ำ
ศอเสมหะ อุระเสมหะ คูถเสมหะ
เหมันตฤดู พิกัดเสมหะ
ฤดู 3
ร้อน
หนาว
ฝน
วสันตฤดู พิกัดวาตะ
หทัยวาตะ สัตถกวาตะ สุมนาวาตะ
วาโยธาตุพิการ - ยารสร้อน สุขุม
ปัจฉิมวัย (วัยชรา) 32 ปี-สิ้นอายุขัย - ยารสขม ฝาด เค็ม หอม
มัชฌิมวัย (วัยกลางคน) 16-32 ปี ยารสเปรี้ยวฝาด เค็ม ขม
เตโชธาตุพิการ - ยารสเย็น ฉ่ำ
พิกัดปิตตะ อุระเสมหะ คูถเสมหะ
พิกัดปิตตะ - อุระเสมหะ - คูถเสมหะ
ปิตตะสมุฏฐานระคน
ปิตตะสมุฏฐานระคน
ปิตตะสมุฏฐานระคน

1. บทนำ

การแพทย์แผนไทย เป็นภูมิปัญญาซึ่งบรรพบุรุษของไทยได้สั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน มีความพยายามในการธำรงรักษาภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยของชาติมาตั้งแต่อดีต มีการรวบรวมตำรายาที่ดีและจารึกไว้ในแผ่นหิน ประดับตามผนังศาลาวัดสำคัญต่างๆ เมื่อเริ่มมีการแพทย์แผนตะวันตกเข้ามาในประเทศไทย การแพทย์แผนไทยยังคงมีบทบาทในการดูแลรักษาผู้ป่วยโดยมีการพัฒนาการแพทย์แผนไทยยุคใหม่ เรียกว่า “การแพทย์แผนไทยประยุกต์” คือการนำความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์และวิทยาศาสตร์การแพทย์เข้ามาประยุกต์เพื่ออธิบายและพัฒนาการแพทย์แผนไทย

ศาสตร์การแพทย์แผนไทยประกอบด้วย

1. เวชกรรมแผนไทย เป็นการตรวจและรักษาโรคด้วยทฤษฎีการแพทย์แผนไทย
2. เภสัชกรรมแผนไทย เป็นการปรุงยาและผลิตยาสมุนไพรสำหรับรักษาโรค
3. หัตถเวชกรรมแผนไทย เป็นการบำบัดรักษาด้วยหัตถการ
4. ผดุงครรภ์แผนไทย เป็นศาสตร์การดูแลหญิงตั้งครรภ์ การทำคลอด การดูแลหญิงหลังคลอด รวมทั้งการดูแลทารกแรกเกิด

1. การซักประวัติ-ตรวจร่างกาย

การซักประวัติเป็นการสนทนาระหว่างแพทย์และผู้ป่วย นับว่าเป็นศาสตร์และศิลป์อย่างหนึ่ง ที่จะช่วยในการวินิจฉัยโรคและรักษาโรคให้ถูกต้อง ในทางการแพทย์แผนไทย การซัก ประวัติ การตรวจร่างกาย และการวินิจฉัยโรค ล้วนแต่ใช้หลักกิจ 4 ประการ ได้แก่

1. รู้ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค
2. รู้จักชื่อโรค
3. รู้จักยารักษาโรค
4. รู้ว่ายาใดควรรักษาโรคใด

ทั้งนี้วัตถุประสงค์ก็เพื่อต้องการทราบปัญหา สุขภาพ หรืออาการที่ผู้ป่วยเป็นอยู่ โดยบางรายจำเป็นต้องส่งตรวจอย่างอื่นเพิ่มเติมร่วมด้วย เช่นการส่งตรวจเอกซเรย์ ส่งตรวจชิ้นเนื้อ หรือส่งตรวจเพื่อหาผลแลปอื่นๆ เป็นต้น นอกจากนี้การซักประวัติในการรักษาด้านการแพทย์แผนไทย ควรดำเนินการตามข้อมูลที่จะใช้พิจารณาเกี่ยวกับสมุฏฐานการเกิดโรคด้านการแพทย์แผนไทย ได้แก่ ธาตุสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน ประเทศสมุฏฐาน และมูลเหตุการเกิดโรค

2. การวินิจฉัย

การวินิจฉัยโรคทางเวชกรรมแผนไทยนั้นมีด้วยกัน 3 แนวทาง คือ การวินิจฉัยตามสมุฏฐานธาตุทั้ง 4 ประการ การวินิจฉัยตามสมุฏฐานเบญจอินทรีย์ และการวินิจฉัยตามพระคัมภีร์และหมอสมมติ ได้แก่

1. การวินิจฉัยตามสมุฏฐานธาตุ 4 ประการ

ได้แก่ การวินิจฉัยตามสมุฏฐานธาตุ 4 ประการ ได้แก่

1.1 การวินิจฉัยตามสมุฏฐานปัถวีธาตุ

1.2 การวินิจฉัยตามสมุฏฐานอาโปธาตุ

1.3 การวินิจฉัยตามสมุฏฐานวาโยธาตุ

1.4 การวินิจฉัยตามสมุฏฐานเตโชธาตุ

2. การวินิจฉัยตามสมุฏฐานเบญจอินทรีย์

2.1 จักษุโรโค คือ โรคที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับตา

2.2 โสตะโรโคคือ โรคที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับหู

2.3 ฆานะโรโค คือ โรคที่เกิดขึ้นที่จมูก

2.4 ชิวหาโรโค คือ โรคที่เกิดขึ้นที่ลิ้น

2.5 กายะโรโค คือ โรคที่เกิดขึ้นที่ร่างกาย แบ่งได้ 2 อย่าง คือ

- พหิทธโรโค คือ โรคที่เกิดขึ้นภายนอก เช่น โรคหัด กลาก เกลื้อน เป็นต้น
- อัตตโรโค คือ โรคที่เกิดขึ้นภายใน เช่น โรคปอดพิการ หัวใจพิการ เป็นต้น

3. การวินิจฉัยตามพระคัมภีร์ และหมอสมมติ การวินิจฉัยโรคตามแนวทางนี้เป็นการสมมติชื่อโรคตามพระคัมภีร์ และหมอสมมติขึ้น เช่น ในพระคัมภีร์ตักศิลากล่าวถึงไข้ต่าง ๆ ดังนี้

3.1 ไข้พิษ ไข้กาฬ21 จำพวก

3.2 ไข้รากสาด 9 จำพวก

3.3 ไข้ประดง 8 จำพวก

3.4 ไข้กาฬ 10 จำพวก

3.5 ฝีกาฬ 10 จำพวก

3.6 ไข้กระโดง 4 จำพวก

3.7 ไข้คด ไข้แหงน 2 จำพวก

3.8 ไข้หวัด 2 จำพวก

3.9 ไข้ 3 ฤดู 3 จำพวก

จะเห็นได้ว่าการวินิจฉัยโรคนอกจากต้องอาศัยการบอกเล่าจากผู้ป่วยและการตรวจอาการเพื่อมาประกอบการวินิจฉัยแล้ว ยังต้องอาศัยสมุฏฐานธาตุเป็นการวินิจฉัยโรคร่วมด้วยดังกล่าว

3. สาเหตุการเกิดโรคและมูลเหตุการเกิดโรค

ในทางการแพทย์แผนไทยนั้น การรู้สาเหตุการเกิดโรค หรือการรู้ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคถือเป็นกิจข้อหนึ่งของแพทย์ ซึ่งจะต้องรู้จักสมุฏฐาน 4 ประการ คือ ธาตุสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน และประเทศสมุฏฐาน รวมถึงมูลเหตุการเกิดโรคด้วย

1. ธาตุสมุฏฐาน แปลว่า ธาตุเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค แบ่งออกเป็น 4 กอง คือ

กองที่ 1 ปถวีธาตุสมุฏฐาน (ธาตุดิน) มี 20 ประการ
กองที่ 2 อาโปธาตุสมุฏฐาน (ธาตุน้ำ) มี 12 ประการ
กองที่ 3 วาโยธาตุสมุฏฐาน (ธาตุลม) มี 6 ประการ
กองที่ 4 เตโชธาตุสมุฏฐาน (ธาตุไฟ) มี 4 ประการ

2. อุตุสมุฏฐาน แปลว่า ฤดูเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค แบ่งเป็น 3 หมวด

ฤดูนี้ ในปีหนึ่งย่อมผันแปรไปตามกาลหมุนเวียนของวันและเดือน โลกได้สมมติใช้สืบกันมาโดยนิยมตราบเท่าทุกวันนี้ การที่ฤดูผันแปรเปลี่ยนไปนี้ย่อมทันให้มนุษย์เกิดโรคภัยไข้เจ็บได้ กล่าวคือ ความเจ็บไข้เกิดขึ้นได้เพราะฤดูแปรไป เพราะฉะนั้นท่านจึงจัดเอาฤดูเป็นสมุฏฐานของโรค ในหนึ่งปีมี 12 เดือน ท่านแบ่งเป็นปีละ 3 ฤดู / ปีละ 4 ฤดู / ปีละ 6 ฤดู รวมมี ฤดูอยู่ 3 ประการ ดังนี้

อุตุสมุฏฐาน	ฤดู	ช่วงเวลา
ฤดู 3	1. คิมหันตฤดู (ฤดูร้อน)	แรม 1 ค่ำ เดือน 4 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8
	2. วสันตฤดู (ฤดูฝน)	แรม 1 ค่ำ เดือน 8 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12
	3. เหมันตฤดู (ฤดูหนาว)	แรม 1 ค่ำ เดือน 12 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4
ฤดู 4	1. คิมหันตฤดู (ฤดูร้อน)	แรม 1 ค่ำ เดือน 4 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 7
	2. วสันตฤดู (ฤดูฝน)	แรม 1 ค่ำ เดือน 7 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10
	3. เหมันตฤดู (ฤดูหนาว)	แรม 1 ค่ำ เดือน 10 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 1
	4. สันนิปาตฤดู (ฤดูรวม)	แรม 1 ค่ำ เดือน 1 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4
ฤดู 6	1. คิมหันตฤดู	แรม 1 ค่ำ เดือน 4 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6
	2. วสันตฤดู	แรม 1 ค่ำ เดือน 6 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8
	3. วัสสานฤดู	แรม 1 ค่ำ เดือน 8 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10
	4. สะระทะฤดู	แรม 1 ค่ำ เดือน 10 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12
	5. เหมันตฤดู	แรม 1 ค่ำ เดือน 12 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 2
	6. ศิศิระฤดู	แรม 1 ค่ำ เดือน 2 - ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4

3. อายุสมุฏฐาน

อายุสมุฏฐาน แปลว่า อายุเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค ชีวิตของมนุษย์ ชีวิตของมนุษย์บนโลกนี้ ท่านกำหนดไว้เป็น 3 วัย คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย

3.1 ปฐมวัย (อายุตอนต้น หรือวัยตอนต้น)

3.1.1 ระยะแรก นับตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ 8 ปี มีเสมหะเป็นเจ้าเรือน โลหิตแทรก

3.1.2 ระยะหลัง นับตั้งแต่อายุ 8 ปี ถึงอายุ 16 ปี มีโลหิตเป็นเจ้าเรือน เสมหะยังระคนอยู่ เมื่อกล่าวรวมแล้ว ปฐมวัยรับจากแรกเกิดถึงอายุ 16 ปี เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุ พิกัดเสมหะและโลหิต

3.2 มัชฌิมวัย (อายุตอนกลาง หรือวัยกลาง) นับจากอายุ 16 ปี ถึงอายุ 32 ปี เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุ พิกัดโลหิต 2 ส่วน วาโย 1 ส่วน ระคนกัน

3.3 ปัจฉิมวัย (อายุตอนปลาย หรือวัยชรา) แบ่งออกเป็น 2 ระยะ ดังนี้

3.3.1 นับจากอายุ 32 ปี ถึงอายุ 64 ปี เป็นสมุฏฐานวาโยธาตุ

3.3.2 นับตั้งแต่อายุพ้น 64 ปี ล่วงไปแล้วจนสิ้นอายุขัย สมุฏฐานวาโยธาตุเป็นเจ้าเรือน อาโปธาตุแทรก พิกัดเสมหะและเหงื่อ

4. กาลสมุฏฐาน

“กาลสมุฏฐาน” แปลว่า เวลาเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค วิธีแบ่งเวลานี้ ท่านได้จัดไว้เป็นยาม 1-2-3-4 กล่าว คือ เวลากลางวัน 4 ยาม (12 ชั่วโมง) กลางคืน 4 ยาม (12 ชั่วโมง) หนึ่งวันหนึ่งคืนเท่ากับ 8 ยาม (24 ชั่วโมง) ส่วนยามกลางวันหรือยามกลางคืนนั้นเป็นสมุฏฐานและพิกัดอันเดียวกัน คือ

กาลเวลา	อาการ
เวลา 06.00 – 10.00 น. และ 18.00 – 22.00 น.	เจ็บป่วยด้วยธาตุน้ำ มักมีอาการน้ำมูกไหล หรือท้องเสีย
เวลา 10.00 – 14.00 น. และ 22.00 – 02.00 น.	เจ็บป่วยด้วยธาตุไฟ มักมีอาการไข้หรือแสบท้อง ปวดท้อง
เวลา 14.00 – 18.00 น. และ 02.00 – 06.00 น.	เจ็บป่วยด้วยธาตุลม มักมีอาการวิงเวียน ปวดเมื่อย อ่อนเพลีย เป็นลม

5. ประเทศสมุฏฐาน

“ประเทศสมุฏฐาน” แปลว่า สถานที่อยู่เป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค กล่าวคือ บุคคลที่เคยอยู่ในประเทศร้อน หรือที่ดอนเนินเขาปราศจากเปือกตม หรือบุคคลที่อยู่ในประเทศลุ่มเปือกตมก็ดี อยู่ในประเทศอบอุ่นหรือหนาวก็ดี บุคคลใดเคยอยู่ในประเทศใด ธาตุสมุฏฐานอันมีอยู่ในร่างกายก็คุ้นเคยกับอากาศในประเทศนั้นเป็นปกติ ถ้าบุคคลใดเคยอยู่ในที่ดอนแล้วมาอยู่ในที่ลุ่ม หรือบุคคลที่อยู่ในประเทศร้อนแล้วมาอยู่ในประเทศหนาว เมื่อยังไม่คุ้นเคยกับอากาศในประเทศนั้น ๆ แล้วย่อมมีความเจ็บไข้ขึ้นได้ ประเทศสมุฏฐาน 4 ประการ มีดังนี้

5.1 คนเกิดอยู่ในประเทศที่สูง เช่น ชาวเขา เรียกว่า ประเทศร้อน

5.2 คนเกิดอยู่ในประเทศที่เป็นน้ำ กรวด ทราย เรียกว่า ประเทศอบอุ่น

5.3 คนเกิดอยู่ในประเทศที่เป็นน้ำฝน เปือก ตม เรียกว่า ประเทศเย็น

5.4 คนเกิดอยู่ในประเทศที่เป็นน้ำเค็ม เปือก ตม เรียกว่า ประเทศหนาว

6. มูลเหตการเกิดโรค

นอกจากสมุฏฐานของโรคซึ่งเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคแล้ว ยังมีมูลเหตุของโรคซึ่งเป็นเรื่องของพฤติกรรมของมนุษย์ในการปฏิบัติตนหรือดำรงชีวิตอยู่ในวันหนึ่งๆ ซึ่งการดำเนินชีวิตในวันหนึ่งๆ นั้น พฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์อาจเป็นเหตุที่ทำให้เกิดโรคได้ โดยเหตุที่มนุษย์ประพฤติในธาตุที่มีอยู่ในร่างกายไม่สม่ำเสมอ หรือฝ่าฝืนร่างกายมากเกินกว่าปกติ จึงทำให้เกิดโรคขึ้น เรียกว่า “มูลของโรค” มี 8 ประการ ดังนี้ 1. อาหาร 2. อิริยาบถ 3. อากาศร้อนและเย็น 4. การอดนอน อดข้าว อดน้ำ 5. การกลั้นอุจจาระ กลั้นปัสสาวะ 6. การทำงานเกินกำลัง 7. ความเศร้าโศกเสียใจ 8. โทสะมาก

4. แผนการรักษา

การแพทย์แผนไทยเป็นการแพทย์แบบองค์รวม ในการรักษาจึงจำเป็นต้องพิจารณาปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเจ็บป่วย ดังนั้น การวางแผนการรักษาจึงจำเป็นต้องใช้การพิจารณาดังนี้

1. ปัจจัยซึ่งเป็นสิ่งที่ธรรมชาติกำหนด ได้แก่ ธาตุเจ้าเรือน ฤดูกาล สุริยจักรวาล และความเป็นอนิจจัง การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งมนุษย์ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้

2. พฤติกรรมที่เป็นมูลเหตุก่อโรค ซึ่งมนุษย์ควรพิจารณาหลีกเลี่ยง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการฝืนอริยาบถจนทำให้ร่างกายเกิดการเสียสมดุลจะทำให้ธาตุทั้ง 4 แปรปรวนได้ เพราะกล้ามเนื้อ เส้นเอ็น และกระดูกเป็นธาตุดินเป็นที่ตั้งแห่งกองโรคทั้งหลาย เมื่อดินเสื่อมเสียแล้วธาตุอื่นก็จะพังไปด้วย

ดังนั้นการวางแผนการรักษาจึงเป็นกระบวนการที่สำคัญที่แพทย์ผู้รักษาควรพิจารณาให้ถี่ถ้วน

5. กลไกการเกิดโรค

กลไกการเกิดโรค ในทางการแพทย์แผนไทยเป็นการทำงานร่วมกันของธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ การทำงานของธาตุทุกธาตุล้วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันทั้งสิ้น การเกิดโรคของระบบหนึ่ง ๆ ย่อมส่งผลกระทบไปยังระบบอื่นๆ ด้วย การเกิดโรคจึงย่อมจะเป็นเหตุและเป็นผลซึ่งกันและกันที่จะส่งเสริมให้เกิดโรคมากขึ้นหรือเป็นหลายระบบมากขึ้น

6. การรักษาและคำแนะนำ

การรักษาและคำแนะนำ ในการรักษาทางการแพทย์แผนไทย ได้แก่

1. การใช้ยาสมุนไพรในการรักษาผู้ป่วย
2. การนวด เป็นการบีบนวดเพื่อรักษาและบรรเทาการปวดเมื่อย ตลอดจนอาการเจ็บป่วยที่เกิดจากเส้นเอ็น
3. การบริหารร่างกายด้วยท่าฤาษีดัดตน เพื่อป้องกันและบรรเทาอาการเจ็บป่วยที่เกิดขึ้น
4. การนั่งสมาธิให้มีความสงบทางด้านจิตใจ ใจที่สงบและจิตที่ดีย่อมส่งผลทางกายให้มีสุขภาพกายที่ดี
5. การประคบสมุนไพร หมายถึง การนำสมุนไพรสดหรือแห้งหลายชนิดมาคลุกรวมกัน ห่อเป็นลูกประคบ แล้วนำมาประคบหญิงหลังคลอดหรือผู้ป่วย

6. การอบสมุนไพร หมายถึง การนำสมุนไพรสดหรือแห้งหลาย ๆ ชนิด มาต้มเอาไอน้ำอบแล้วต่อท่อเข้าไปในห้องอบสมุนไพร ซึ่งปลอดภัยและสะอาดกว่าการเอาเตาต้มสมุนไพรเข้าไปในกระโจมของหญิงหลังคลอดหรือผู้ป่วย

7. การอาบสมุนไพร หมายถึง การนำสมุนไพรสดหรือแห้งหลาย ๆ ชนิด มาต้มรวมกันแล้วนำน้ำที่ต้มมาอาบหญิงหลังคลอดหรือผู้ป่วย

8. การนั่งถ่าน หมายถึง การให้หญิงหลังคลอดนั่งเหนือเตาถ่านที่โรยสมุนไพรบดเป็นผงเพื่อรมควันที่แผลบริเวณช่องคลอด

9. การทับหม้อเกลือ หมายถึง การเอาเกลือตัวผู้หรือเกลือสมุทรใส่ในหม้อตั้งไฟให้สุก แล้วนำมาวางบนสมุนไพรที่เตรียมไว้ห่อผ้าแล้วนำมาประคบที่อวัยวะต่าง ๆ ของหญิงหลังคลอด

10. การกวาดยาเด็ก หมายถึง การเอานิ้วมือป้ายยากวาด ล้วงเข้าไปในลำคอเด็ก เพื่อรักษาโรค ซาง หละ ละออง

2. การแบ่งประเภทของโรคตามศาสตร์การแพทย์แผนไทย

1. โรคเด็ก

1.1 การซักประวัติ การตรวจร่างกาย และการวินิจฉัยโรคในผู้ป่วยเด็ก

การตรวจรักษาโรคตามแนวทางเวชกรรมแผนไทยนั้นสามารถนำมาใช้ในการตรวจรักษาผู้ป่วยเด็กได้ อย่างไรก็ตาม จะต้องคำนึงถึงพัฒนาการและการเจริญเติบโตของเด็กที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ รวมทั้งการสำรอก 7 ประการ ซึ่งในพระคัมภีร์ปฐมจินดาได้กล่าวไว้อย่างน่าสนใจ บางครั้งข้อมูลที่ได้จากผู้ป่วยเด็กอาจไม่สมบูรณ์ เพราะเด็กบางรายไม่สามารถตอบคำถามของแพทย์ได้ เนื่องจากยังพูดไม่ได้ และบางครั้งการสื่อความหมายอาจไม่ตรงกัน การได้มาซึ่งข้อมูลของการเจ็บป่วยที่ดีที่สุด จึงมักได้จากผู้ที่ดูแลเลี้ยงดูเด็กอย่างใกล้ชิด เช่น ในกรณีที่พ่อแม่ไปทำงาน ผู้ดูแลเด็กอาจเป็นบุคคลในครอบครัวหรือคนอื่น เมื่อพาเด็กมาพบแพทย์ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่แพทย์จะต้องสอบถามข้อมูลการเจ็บป่วยจากบุคคลดังกล่าว

นอกจากนี้ แพทย์จะต้องอาศัยหลักการสังเกตและประสบการณ์ในการดูแลเด็ก เนื่องจากผู้ป่วยเด็กอยู่ในวัยที่ยังอ่อนแอเมื่อเจ็บป่วยจึงมักมีอาการรุนแรงและเสี่ยงต่อการเสียชีวิตได้ง่าย ดังนั้นแพทย์ที่จะดูแลผู้ป่วยเด็กจะต้องมีความรู้และมีประสบการณ์เป็นอย่างดี ทั้งในเรื่องการซักประวัติ การตรวจร่างกาย และการวินิจฉัยโรค ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. การซักประวัติ

แพทย์ควรซักถามประวัติการเจ็บป่วยของเด็กจากผู้ที่เลี้ยงดูเด็กอย่างใกล้ชิด เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด และบันทึกข้อมูลที่ได้ไว้เปรียบเทียบในการตรวจรักษาครั้งต่อไป ข้อมูลที่สำคัญได้แก่

1.1 ข้อมูลทั่วไปและประวัติสุขภาพของเด็ก

1.2 สาเหตุของการเจ็บป่วย

1.3 ระยะเวลาของการเจ็บป่วย เป็นมานานเท่าใด

1.4 อาการเจ็บป่วยตั้งแต่แรกเริ่มมาโดยลำดับ

2. การตรวจร่างกาย

ใช้หลักการสังเกตดูลักษณะสภาพทั่วไปของเด็ก ซึ่งแพทย์จะต้องใช้หลักการสังเกต การดู การคลำ การสัมผัส การฟัง และบันทึกอาการที่ผิดปกติที่ตรวจพบ

2.1 การดู โดยการใช้สายตาสังเกตอาการ สังเกตหน้าตา และสภาพทั่วไป ซึ่งอาจพบลักษณะอาการซึมเวลาที่เด็กไม่สบายหรือเจ็บป่วย มักมีอาการซึม ไม่ร่าเริงแจ่มใส การแสดงกิริยาต่าง ๆ มักจะลดลง อารมณ์ของเด็กก็จะเปลี่ยนแปลงไปจากปกติ หงุดหงิดง่าย ร้องกวน ร้องไห้งอแง ไม่กินนม ไม่กินข้าว

2.2 การสัมผัส โดยใช้มือคลำ เช่น กรณีเด็กตัวร้อน หมออาจใช้หลังมือสัมผัสดูระดับความร้อน ใช้มือเคาะดูว่ามีลมในท้องมากน้อยอย่างไร และใช้มือคลำเพื่อตรวจความผิดปกติภายในร่างกาย

2.3 การตรวจดูลักษณะของสิ่งคัดหลั่งต่างๆ เช่น น้ำมูก น้ำลาย ปัสสาวะ สัมผัสในการดู การคลำ การเคาะ การดมกลิ่น การฟังเสียง เช่น

2.3.1 สังเกตสีของน้ำมูก น้ำลายที่มีมากผิดปกติ สีและลักษณะของอุจาระ

2.3.2 การใช้จมูกดมกลิ่นที่ผิดปกติ เช่น กลิ่นอุจจาระที่ผิดปกติของเด็ก

2.3.3 การใช้หูฟังเสียง เช่น การฟังเสียงหายใจที่ผิดปกติ

3. การวินิจฉัยโรค

การวินิจฉัยโรคในเด็กตามที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา นอกจากนี้ยังรักษาโรคตามอาการของเด็กที่มาพบแพทย์ โดยขอบเขตของโรคเด็กตามพระคัมภีร์ปฐมจินดาได้แก่ โรคและอาการเจ็บป่วยที่เกิดกับเด็ก ได้แก่ โรคปักษี ซาง หละ ละออง ลมซาง และตาน

3.1 โรคปักษี เป็นโรคที่เกิดกับเด็กแรกคลอดถึง 13 เดือน

3.2 ซาง เป็นโรคที่เกิดกับเด็กอายุต่ำกว่า 5 ปี มีอาการหลายอย่าง เช่น ไม่กินนม ไม่กินข้าว อาเจียนตัวร้อน เชื่อมซึม มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ท้องเดิน กระหายน้ำปากคอแห้ง มีลักษณะเป็นเม็ดขึ้นในปาก ในคอ เป็นฝ้า กำหนดชื่อโรคซางตามวันเกิด

3.3 หละ เป็นเม็ดเรียบที่ขึ้นที่เหงือกและเพดานปากของเด็กอ่อน มีสีต่าง ๆ และมักเกิดขึ้นในเด็กอ่อนที่มีอายุน้อยกว่า 3 เดือน

3.4 ละออง มีลักษณะเป็นปุยหรือฝ้าสีขาว เกิดขึ้นที่ในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้นของเด็กละอองจะขึ้นเป็นฝ้าบางๆ ในปาก ตามสิ้น ไม่มีเม็ดยอด เกิดได้ในเด็กทุกวัย

3.5 ลมซาง เป็นโรคลมที่เกิดในเด็ก เกิดขึ้นมาแทรกซางเจ้าเรือนตั้งแต่เกิด เกิดในระหว่างอยู่ในเรือนไฟอาการที่พบมาก ได้แก่ ชัก ตัวเกร็ง กำมือ งอเท้า หลังแข็ง

3.6 ตาน เป็นโรคที่เกิดในเด็ก เกิดต่อจากโรคซางเมื่อเด็กโตขึ้นก็จะพ้นวัยที่เกิดจากโรคซางมาแล้ว ตานแบ่งเป็น 2 คือ ตานโจร และตานจร

1.2 โรคเด็กตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา

1. โรคปักษี

โรคปักษีหรือปีศาจ (แม่ซื้อ) กำหนดเป็นแก่เด็กอายุตั้งแต่คลอดแล้วถึง 13 เดือน เมื่ออายุถึงขวบ พ้นโทษปักษี โรคปักษีมักจะเป็นในเมื่อตอนเขม่าขึ้น คืออยู่ในเขตเรือนไฟ โดยอาจเป็นตอนแรก ซึ่งจะบังเกิดเป็นมูลเหตุของโรคซาง เมื่อกุมารได้รับเชื้อโรคเข้าทางปากก็กระทำให้บังเกิดเขม่าขึ้น มีอาการแสดงโทษเป็นตอนหนึ่ง ลือโทษปักษีหรือปีศาจนี้เอง ต่อไปร่างกายเด็กเจริญโตขึ้น อาการโรคย่อมแปรต่างกันไปมาก จึงมักจะเรียกหรือ เข้าใจเอาว่าเป็นโรคซาง ส่วนโรคปักษีหรือปีศาจนี้เข้าใจว่าเป็นอาการไข้ที่จับมีเวลาสร่าง คงจะเป็นไข้ท้องเสียชนิดหนึ่ง มีเชื้อโรคจับที่สมองและสันหลังเช่นเดียวกันกับในโรคไข้สันนิบาต แต่ในตำราว่าเป็นเพราะภูติผีปีศาจ เมื่อจะรักษาต้องทำพิธีเสียกบาลและใช้ยาสุมไฟเอาควันรมให้ปีศาจกลัว มียาเข้ากำมะถันเข้าขนเป็ด ขนไก่ และกระดองแมงดา เหล่านี้ เป็นต้นโรคปักษีตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา ได้แก่

1.1 นนทปักษี

อาการ จับเช้า สร่างค่ำ กระทำโทษในเรือนไฟ เข้าในไส้ ให้เป็นเสมหะ เจ็บทั้งตัว ให้สำรอก อาเจียนออกทางปาก ทางจมูก

วิธีแก้ จงประกอบของสองสิ่งดังนี้ ใบหนาดและมหาหิงค์ ผสมของสองสิ่งนี้นำไปบดผง ใช้ทาบนตัวเด็กทำให้นนทปักษีกลัว

1.2 กาฬปักษี

อาการ จับค่ำ สร่างเช้ามืด กระทำโทษเมื่อมารดาออกไฟแล้วได้ 5 เดือน ปีศาจออกนอกไส้ ให้ลำไส้เป็นขดลั่นดังจ้อก ๆ ให้ร้องไห้เป็นครู่แล้วให้หอบ ร้องไห้เมื่อหลับ คือนอนสะดุ้งผวา ตื่นตกใจ ปีศาจออกทางปัสสาวะ

วิธีแก้ จงประกอบของสามสิ่งดังนี้ สาบแร้ง สาบควาย เขาควาย ผสมของสามสิ่งแล้วเผารมแก้กาฬปักษี

1.3 อสุนนทปักษี

อาการ จับเที่ยงวัน สร่างเที่ยงคืน กระทำให้อยากน้ำ นอนมิหลับ กินข้าว กินนมมิได้ ให้ตัวร้อน ปีศาจเข้าทางจมูก อยู่ที่ตับ ออกทางตา

วิธีแก้ จงจัดหาสิ่งต่อไปนี้ ขนนก ขนกา ผสมของสองสิ่งแล้วเผารมแก้อสุนนทปักษี

1.4 เทพีปักษี

อาการ จับเวลาเย็น สร่างเช้าก่อนอาทิตย์ขึ้น กระทำโทษให้ง่ามือง่าเท้า เมื่อออกจากเรือนไฟแล้วได้ 3 หรือ 4 เดือนก็ดี ให้เหลือกตาซ้ายขวาแล้วช้อนตา ขม่อมพร่อง ปีศาจเข้าทางนม ออกทางเท้าอีกตำราหนึ่งว่า ให้ท้องขึ้น ศีรษะร้อน มือเท้าเย็นเป็นเหน็บ ฉันทศาสตร์ว่า เข้าทางก้น ออกทางเท้า ตำรากล่าวผิดกันอยู่บ้าง บางทีจะเป็นโดยการคัดลอกจนเลอะเลือน

วิธีแก้ จงจัดหาสิ่งต่อไปนี้ ใบพลับพลึง สุพรรณถัน ผสมของสองสิ่งแล้วเผารมแก้เทพีปักษี

2. โรคซาง หละ ละออง ลมซาง

2.1 ความหมายและลักษณะอาการของโรค

2.1.1 โรคซาง

1. ความหมาย ซางเป็นโรคที่เกิดกับเด็กอายุต่ำกว่า 5 ปี มีอาการหลายอย่าง เช่น ไม่กินนม ไม่กินข้าว อาเจียน ตัวร้อน เชื่อมซึม มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ท้องเดิน กระหายน้ำ ปากคอแห้ง มีลักษณะมีเม็ดขึ้นในปาก ในคอ ลิ้นเป็นฝ้า กำหนดชื่อโรคซางตามวันเกิด ซางมีอยู่ 2 จำพวก คือ ซางเจ้าเรือนกับซางจร ซางเจ้าเรือนเป็นพันธุกรรม บังเกิดขึ้นแต่เมื่อกุมาร ยังอยู่ในครรภ์มารดา จึงเรียกว่าซางกำเนิด ซางจรเป็นซางแทรก คือบังเกิดแทรกซางเจ้าเรือน ซางเจ้าเรือนบังเกิดแก่กุมารเมื่อตั้งครรภ์ได้ 3 เดือน แต่มิได้แสดงอาการ เมื่ออยู่ในเรือนไฟมักจะมีเขม่าซางขึ้น แต่บางชนิดเขม่าขึ้นเมื่อออกจากไฟแล้ว โดยมากมักจะแสดงอาการเมื่ออายุ 3 เดือน แต่บางชนิดก็เป็นก่อน เช่น ซางโจร เป็นต้น กำหนดพ้นเขตซางเจ้าเรือนอายุเต็ม 5 ขวบ อายุ 6 ขวบ กลายเป็นโรคตาน แต่ซางจรยังเป็นได้ต่อไปจนถึงอายุ 12 ขวบ

2. ลักษณะอาการ ซางขึ้นที่อวัยวะส่วนใดก็จะทำให้เกิดมีอาการแสดงขึ้นมาที่อวัยวะนั้นๆ โดยมีอาการดังนี้

ตำแหน่งซาง	อาการ
1. ซางขึ้นในลำคอ	กระทำให้กินข้าว กินนมมิได้ ปากแห้ง คอแห้ง เจ็บคอ
2. ซางขึ้นที่ลิ้นหรือตันขากรรไกร	กระทำให้ลิ้นกระด้างตางแข็ง ในที่สุด ชักมือกำเท้างอ
3. ซางขึ้นในทรวงอกหรือนอกไส้	กระทำให้กระหายน้ำ ครั้นกินอิ่มแล้วน้ำตาแห้ง หาน้ำตามิได้
4. ซางขึ้นในนาภี	กระทำให้ท้องขึ้น เจ็บ ปวดมวน ปวดท้อง ลงท้อง จุกเสียด แน่นระบมตามหน้าท้อง
5. ซางขึ้นที่ไส้อ่อน	กระทำให้ปวดมวน อุจจาระมีสีต่าง ๆ เช่น สีเขียว สีแดง
6. ซางขึ้นที่ไส้แก่	กระทำให้ลงท้อง
7. ซางขึ้นที่ช่องทวาร	กระทำให้ทวารแดง ปวดเบ่ง ดากออก
8. ซางขึ้นที่หัวเหน่า	กระทำให้เป็นบิด ปวดมวน ดากออก ผอมเหลือง คร้านน้ำ
9. ซางขึ้นที่หัวตับ	กระทำให้ตกโลหิตพอประมาณ
10. ซางขึ้นที่หัวใจ	กระทำให้ตกโลหิตสดและเสมหะ
11. ซางขึ้นที่หัวใจและหัวตับ	ให้ตกโลหิตสดออกมาก่อน แล้วเน่า กระทำให้ตัวและผิวหน้า เหลืองซีด ปากแดง ถ้าลูกตาเหลืองเข้าเมื่อใดแล้วให้เป็นมูกเลือด และตับนั้นก็หย่อนลงไป แล้วจึงกระทำให้จับไข้เป็นเวลา
12. ซางขึ้นตา	กระทำให้ตามืด ตาฟาง เป็นเกล็ดกระดี่ ตาต้อ
13. ซางขึ้นตามผิวกาย	กระทำให้เป็นเม็ด เป็นตุ่มแข็ง สาก คม คาย เป็นเกล็ด เป็นคราบ ก็มี แตกออกเป็นแผลก็มี

2.1.2 หละ

1. ความหมาย หละมีลักษณะเป็นเม็ดเรียบขึ้นที่เหงือกและเพดานปากของเด็กอ่อน มีสีต่างๆ และมักเกิดในเด็กอ่อนที่มีอายุน้อยกว่า 3 เดือน ขึ้นเป็นเม็ด

2. ลักษณะอาการ ตัวอย่างหละที่สำคัญได้แก่

1) หละอุทัยกาล ลักษณะหละอุทัยกาล มีเม็ดขึ้นในปาก ลิ้น และที่ต่าง ๆ มีสีแดง มีพิษร้อนมาก ทำให้ชักมือกำเท้างอ ลิ้นกระด้างคางแข็ง ชักตาตั้ง ตามองดูสูง

2) หละแสงพระจันทร์ ลักษณะหละแสงพระจันทร์ เมื่อขึ้นใหม่ ๆ จะมีสีขาว แล้วกลายเป็นเหลืองขึ้นต้นขากรรไกรซ้ายหรือขวา โตเท่าเม็ดข้าวโพดอาการของหละแสงพระจันทร์ ให้มีอาการลงท้อง ตัวเย็น ลิ้นกระด้างคางแข็งหน้าผากตึง ร้องไห้ไม่มีน้ำตา ตาแข็งค้าง

2.1.3 ละออง

1. ความหมาย ละอองมีลักษณะเป็นปุยหรือสีขาว เกิดขึ้นที่ในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้นของเด็ก ละอองจะเป็นฝ้าบางๆ ในปากตามลิ้น มีสีต่างกันตามชื่อของโรค ไม่มีเม็ดยอด ตัวอย่างละอองที่สำคัญได้แก่ ละอองแก้ววิเชียร

2. ลักษณะอาการ ลักษณะละอองแก้ววิเชียร ขึ้นตามเพดาน ที่ลิ้น หรือที่กระพุ้งแก้ม ขาวดังเนื้อในมะพร้าว อาการละอองแก้ววิเชียร ทำให้กินอาหารไม่ได้ ตัวร้อน นอนไม่หลับ สะดุ้ง หวาดผวา มีอาการถ่ายอุจาระไม่แน่นอน เช่น กระทำให้มีอาการท้องขึ้น ท้องเดิน และท้องผูก ตาเหลือกซ้อนขึ้น ไอมาก ถ้ารักษาไม่หาย ภายใน 3 วัน อาจตายได้

2.1.4 ลมซาง

1. ความหมาย ลมซางเป็นโรคลมที่เกิดในเด็ก เกิดขึ้นมาแทรกซางเจ้าเรือน เกิดขึ้นมาตั้งแต่เกิด และเกิดขึ้นในระหว่างอยู่เรือนไฟ อาการที่พบมากได้แก่ ชัก ตัวเกร็ง กำมือ งอเท้า หลังแข็ง

2. ลักษณะอาการ ลักษณะอาการของลมซางที่สำคัญ ได้แก่

1) ลมสัตหะ เมื่อจะบังเกิด มีดานเสมหะตั้งขึ้นในนาก็ก่อน แล้วมีอาการตัวร้อนจับเชื่อมมึน หน้าเขียว ซักมือกำเท้างอ หลังแข็ง ตาซ้อนดูสูง ท้องขึ้น ลงท้อง อาเจียน หอบเป็นเวลา เป็นอยู่ไม่พ้น

2) ลมป่วงงูเห่า มีพิษร้ายมาก จับผิวกายแดง มีอาการทั้งลงทั้งรากร้องดิ้นรน ห้ามวางยา

3) ลมอุทรวาต เป็นลมกำเนิด จับตั้งแต่คลอด เวลาเย็น ๆ ร้องไห้ เป็นเด็กที่เลี้ยงยาก เช่น บังเกิดเป็นลมนี้บ่อย ๆ มีอาการท้องขึ้น ขนชัน จับเชื่อมมัว ให้หอบ เป็นอยู่ราว 3 เดือนก็หายไปเอง ต่อไป รักษาไม่หายจะมีอาการซูบผอม ท้องขึ้น อาเจียน จุกเสียด ในที่สุดก็ชักมือกำ เท้างอ ตาซ้อนดูสูง เรียกว่า ตะบองราหู บ้างก็เรียก ตะพื้นไฟ

4) ลมวาตภักษ์ ในตำรากล่าวว่าเหตุเพราะเมื่อแรกคลอดทารกได้กลืนเอาโลหิตร้ายเข้าทางปาก จึงเป็นมูลเหตุให้บังเกิดลมชนิดนี้ เลยเป็นเหตุให้บังเกิดเขม่าและซางต่าง ๆ

5) ลมอริต จับคอเขียวก่อน แล้วชักมือกำ เท้างอ ตากลอกไปมา ยักคิ้วหลิ่วตา บางทีจับเป็นแต่ส่วนกายซีกเดียว บางทีจับทั้งร้ายขวา อาการให้ลิ้นแข็ง คางแข็ง ร้องมืออก น้ำลายฟูมปาก เสมหะปะทะคอดังครอก ๆ เมื่อตายแล้วตัวเหลืองดังรดด้วยน้ำขมิ้นสด เพราะลมนี้บังเกิดเพื่อละอองพระบาท ชื่อกาฬสิงคลี

6) ลมกุมภัณฑ์กับบาดทะยัก มีอาการคล้ายกัน เมื่อแรกจะบังเกิดจับเป็น ให้ตาซ้อนดูสูง หน้าเขียว ซักมือกำเท้างอ หลังแอ่น กัดฟัน จับเมื่อกุมารเป็นอาการเพื่อพิษต่าง ๆ ลมจำพวกนี้จึงพลอยผสมเอาด้วย บางทีก็บังเกิดเพราะบาดเสี้ยนบาดหนาม หรือบาดพิษต่าง ๆ

3. การรักษา

3.1 การรักษาโรคซาง หละ ละออง ในการรักษาโรคซาง หละ ละอองตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา มีวิธีรักษาโดยใช้ยาสมุนไพรเป็นยารับประทาน ยาทาปาก ทาลิ้น ยากวาดคอ และยาน้ำมันทาตัว

ตัวอย่างยาตำรับที่ใช้รักษา มีดังนี้

3.1.1 ยารับประทาน

ตำรับที่ 1

ส่วนประกอบ ใบน้ำเต้า ชอบชะนางทั้งสอง ใบตานหม่อน ใบชุมเห็ด ใบระงับ ใบชี้กแดง กะทือ ไพล หอมแดง พริกไทย กระเทียม ขิงแห้ง ขมิ้นอ้อย หนักสิ่งละ 1 บาท บดเป็นผงทำแท่ง

สรรพคุณ รักษาซางฝ้าย

ตำรับที่ 2

ส่วนประกอบ ขมิ้นอ้อย ไพล เปลือกมะรุม เปลือกทองหลางใบมน เมล็ดในมะนาว สางสับ หอม กำมะถันแดง หนักสิ่งละ 1 สลึง กระเทียม ดีปลี หนักสิ่งละ 1 เฟื้อง น้ำประสานทอง 2 สลึง พริกไทย 3 เมล็ด รวมยา 13 สิ่ง บดแล้วปั้นเป็นแท่งกิน

สรรพคุณ แก้ซางฝ้ายและซางอื่น ๆ

3.1.2 ยาทาปาก และทาลิ้น

ตำรับที่ 1

ส่วนประกอบ ใบหว้าอ่อนนึ่งให้สุก ผลเบญกานี มูลโคแห้ง น้ำประสานทอง สีเสียดเทศ รวมยา 5 สิ่ง เสมอภาค บดเป็นผง ปั้นเป็นแท่ง ละลายน้ำหมาก

สรรพคุณ ใช้ทาปากและทาลิ้น แก้ลิ้นเปื่อย สมานลิ้น

3.1.3 ยากวาดคอ ตัวอย่างตำรับยากวาดคอ ได้แก่

ตำรับที่ 1

ส่วนประกอบ เทียนดำ สารส้ม ผลมะแว้งทั้ง 2 ดีปลี รวม 5 สิ่ง หนักเสมอภาค บดเป็นผง ใช้สุราเป็นน้ำกระสายยา ทำเป็นแท่ง

สรรพคุณ ใช้กวาดแก้หละ

ตำรับที่ 2 ยาเทพมงคล

ส่วนประกอบ มูลแมลงสาบ หญ้ายองไฟ ดอกบุนนาค เกสรบัวหลวง กฤษณา กระลำพัก ขอนดอก หวายตะค้า เทียนดำ น้ำประสานทอง จันทร์ทั้ง 2 เขี้ยวเสือ เขี้ยวจระเข้ งาช้าง โกฐพุงปลา ชาดหรคุน ดีงูเหลือม ดีจระเข้ ชะมด พิมเสน ทองคำเปลว รามยา 22 สิ่ง บดผงปั้นเป็นแท่ง

สรรพคุณ ใช้กวาดคอแก้หละ

3.1.4 ยาน้ำมันทาตัว

ตัวอย่างยาตำรับ

ส่วนประกอบ น้ำเปลือกฝิ่นต้น 1 จอก น้ำดีงูต้น (หรือต้ม) 1 จอก น้ำรากถั่วพู 1 จอก น้ำมันงา 1 จอก รวมกัน แล้วนำไปตั้งไฟเคี่ยวให้เหลือแต่น้ำมัน นำผลเบญกานี 5 ผล สีเสียดเทศ ดีงูเหลือม รวมยา 3 สิ่ง ตำเป็นผง ผสมลงในน้ำมัน

สรรพคุณ ใช้ทาแก้ซางที่ทำให้ตัวเปื่อย

3.2 การรักษาโรคซาง 2 จำพวก

3.2.1 การรักษาโรคซางจำพวกซางเจ้าเรือน

ซางเจ้าเรือนเป็นพันธุกรรม บังเกิดขึ้นแต่เมื่อกุมารยังอยู่ในครรภ์มารดา จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า

“ซางกำเนิด” ซางเจ้าเรือนที่สำคัญได้แก่

1) ซางเพลิง

ลักษณะอาการ ลักษณะของซางเพลิง มีแม่ซาง 4 ยอด ขึ้นที่ฝ่าเท้ามีบริวาร 40 ยอด ขึ้นตามแข้งขาเมื่อขึ้น กระทำให้ฝ่าเท้าบวมแดง เจ็บปวด เป็นไข้ อาการเป็นมากตอนอายุ 8 กับ 9 เดือน แม่ซางกลับไปขึ้นในท้อง กระทำให้ปวดท้อง ลงท้องเป็นมูกเลือด แล้วบริวารเที่ยวไปขึ้นตามปาก ตามคอ ตับ ปอด ที่ขึ้นตามแข้งขานั้นกลับกระทำพิษ ตั้งยอดแดงดังผลมะไฟ แล้วก็ดำด้านลง ขยายขอบแดงเป็นถานลามออกไป เจ็บปวด แสบร้อนดังถูกไฟ

ถ้าเป็นซางเพลิงตัวผู้ มีพิษร้ายมาก มีอาการให้ปากแดง ฝ่ามือ ฝ่าเท้าแดง ให้ลงท้องเป็นเสมหะและโลหิตสด ตัวร้อนเป็นเวลา จับเชื่อมมึน ถ้ามีอาการทวารหนักแดง เป็นอาการถึงตัด มีอาการตัวร้อน ถ่ายเป็นมูกเลือดและเป็นหนอง ท้องเดิน ถ่ายเป็นน้ำเหมือนน้ำล้างเนื้อ

ยารักษา ส่วนประกอบคือ ว่านกีบแรด ทั้ง 2 ใบมะกล่ำเครือ ต้มน้ำ 3 ส่วนเหลือ 1 ส่วนรับประทาน ว่านร่อนทอง เนระพูสี เทียนดำ เทียนแดง ชะเอม

2) ซางน้ำ

ลักษณะอาการ ลักษณะมีแม่ซาง 10 ยอด โตเท่าใบพุทรา สีแดงดังผลผักปลังห่าม ขึ้นตามหลัง ตามสีข้างและหน้าอก กับตามหน้าแข้งและแก้ม ขึ้นทีละยอด สองยอด พออายุได้ 2 ขวบครึ่ง แตกเปื่อย เป็นแผล ไม่มีพิษ เมื่อแห้งหายไปแล้ว หลบเข้าไปขึ้นภายใน มีอาการเจ็บปวดในท้อง ตัวร้อน

ยารักษา ส่วนประกอบ คือ ใบแมงลัก ใบหนาด เทียนดำ เปลือกโพบาย ดีปลี รวมยา 5 สิ่ง เท่ากัน บดทำแท่ง ละลายน้ำกิน

3) ซางแดง

ลักษณะอาการ มีพิษมาก มีแม่ซาง 6 ยอด ขึ้นอยู่ที่ขม่อม 3 ยอด สันหลัง 3 ยอด มีบริวาร 72 ยอด แม่ซางยอดเอกนี้มีสีแดง ถ้าขึ้นสันหลังจะแสดงออกมาที่คอ ที่คาง รักแร้ ขาหนีบ ทวารหนัก ยอดแดง กระทำพิษให้ลง ราก กระหายน้ำ จับเชื่อมมึน ให้ไอ ผอมเหลือง ตกมูกเลือด กินข้าว กินนมมิได้ ถ้ารักษาหายจะกลับเป็นขึ้นมาอีก ในเมื่ออายุ 1 ขวบ กับ 3-6-9-11 เดือน เมื่อซางจมหายไป จะหลบเข้าทำท้อง ให้ตกมูก ตกเลือด และเป็นหนอง จุกเสียด มีพิษร้อนมากขึ้น ณ ที่ใด ก็ปรากฏยอดแดงสมชื่อ

การรักษา ห้ามวางยารุถ่าย ขืนถ่ายเป็นตาย ถ้าเป็นซางแดงตัวผู้จะมีพิษร้ายมาก ถ้าขึ้นในอกกระทำให้หอบพัก ถ้าขึ้นที่ไหล่ กระทำให้เจ็บปวดสันหลัง ถ้าขึ้นในลำคอ กระทำให้กินข้าว กินนมมิได้ เมื่อจะแสดงอาการตายนั้น ขึ้นที่รักแร้ข้างละยอด จมอยู่ในเนื้อเท่าเมล็ดบัว ที่ผิวหนังเป็นสีควันเทียน แล้วไปขึ้นในขม่อม 1 ยอด ลามลงหน้าผากดุจกลีบจำปา แล้วสีชักคล้ำเข้าเป็นสีควันเทียน เลื่อนลงระหว่างคิ้วแล้วเมื่อใด กระทำให้ตามืด หูหนัก แล้วลามลงถึงปลายนาสิก กระทำให้ปากนั้นชักเพิด เมื่อจะแสดงความตาย เที่ยวผุดขึ้นทั่วสรรพางค์กาย ที่คิ้วผุดขึ้นเป็นแว่นเป็นวงดุจประทับตรา

มีอาการ ท้องเดิน อาเจียน กระหายน้ำ ไอ คอแห้ง เชื่อมซึม ตกมูกเลือด กินอาหารไม่ได้ ยารักษา มีส่วนประกอบ คือ โกฐสอ โกฐเขมา เทียนขาว จันทน์หอม ใบชุมเห็ด รวม 5 สิ่งเท่า ๆ กัน บดเป็นผง ละลายน้ำปูนใส ปั้นเป็นแท่ง

ละลายสุรากิน ทาชโลมตัวให้แทรกพิมเสน

4) ซางสะกอ

ลักษณะอาการ ลักษณะซางสะกอ เป็นซางที่มีพิษมาก มีแม่ซางขึ้นในท้องทั้ง 4 ยอด มีบริวาร 42 ยอด ขึ้นกำกับแม่ซาง และประจำทวารหนัก 4 ยอด ม้าม 5 ยอด ขม่อม 1 ยอด ขึ้นอยู่ 3 เดือน จึงกระจายทั่วทั้งลำตัวและลำไส้ กระทำให้เป็นพรรดึกและชัดเบา ขึ้นในปาก ที่ลิ้น ที่คอ ขึ้นที่เหงือกกระทำให้รากและกระหายน้ำ ตัวร้อน จับเชื่อมมึน กระสับกระส่าย เมื่อจมเข้าไปข้างใน กระทำให้ลงท้อง ตกมูก ตกโลหิต ตกหนอง ท้องใหญ่ ไส้พอง เบื่ออาหาร ตาเหลือง มูตรเหลืองจัด อายุ 1 ขวบเป็นครั้งหนึ่ง 1 ขวบกับ 6 เดือน 8 เดือนเป็นครั้งหนึ่ง 2 ขวบกับ 10 เดือนเป็นอีกครั้งหนึ่ง กระทำให้ผอมเหลือง จุก เสียด กินข้าว กินนมมิได้ บริวารเที่ยวขึ้นตามสีข้าง ตามชายโครง และสันหลังมีอาการท้องเดิน อาเจียน กระหายน้ำ เป็นไข้ ตัวร้อน เชื่อมซึม กระสับกระส่าย

ยารักษา มีส่วนประกอบ คือ รากเล็บมือนาง รากมะละกอ สมุลแว้ง รากมะรุม สะค้าน ว่านนางคำ ขิง ดีปลี รวมยา 8 สิ่งเท่าๆ กัน บดทำแท่ง ละลายสุรากิน

5) ซางโค

ลักษณะอาการ ลักษณะซางโค มีแม่ซางเอก 4 ยอด ขึ้นปลายลิ้น 1 ยอด ขึ้นแข็งดังตาปลาที่โคนลิ้น 1 ยอด ที่ข้างสิ้นข้างละ 1 ยอด ซางที่ขึ้นลิ้นมีพิษมากอยู่ 3 วัน มีบริวาร 40 ยอด ขึ้นในปากและกระเพาะอาหาร เมื่ออายุได้ 3 เดือน แม่ซางยอดเอกขึ้น อายุ 6 เดือนเลื่อนลงนาภี ซางบริวารจึงขึ้น มีอาการให้อาเจียน กระหายน้ำ ตัวร้อนรุม มือเท้าเย็น จับเชื่อมมึนให้หอบ อายุ : เดือน แม่ซางที่ปลายสิ้น เลื่อนลงไปขึ้นที่นาภีข้างขวา บริวารตามไปขึ้นด้วย 10 ยอด ให้มีอาการลงท้อง อาเจียน กระหายน้ำ ชอบกินเค็ม คาว อุจจาระอายุ 11 เดือน แม่ซางที่ขึ้นข้างลิ้นลงไปขึ้นที่ไส้อ่อนกับไส้แก่ ให้มีอาการชุบผอม ท้องใหญ่ ไส้เสียด ตกโลหิต ขึ้นตาให้ตาฟาง เป็นเกล็ดกระตี่ที่ตา วางยาชอบก็ถอยไปชั่วคราว อาการของซางโค คือ ตัวร้อน อาเจียน กระหายน้ำ เป็นบิด ตกมูกเลือด

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ ผลมะกอกเทศ ผลประคำดีควาย ผลตานขโมย ผลมะตูม เปลือกมะรุม เบญกานี ดอกจันทน์ กานพลู รากขิงแห้ง รากหิ่งหาย ชอนดอก ชะลูด หนักสิ่งละเท่ากัน ทำแท่งถ้าใช้ชโลมให้ละลายน้ำดอกไม้

6) ซางช้าง

ลักษณะอาการ ลักษณะซางช้าง มีแม่ซาง 8-9 ยอด ขึ้น 3 แห่ง คือที่นาภี 3 ยอด ที่ทรวงอก 3 ยอด ที่เพดาน 2-3 ยอด มีบริวาร 80 ยอด แม่ซางขึ้นเมื่ออายุ 3 เดือน อายุ 6 เดือน แม่ซางที่เพดานเลื่อนลงลำคอ บริวารเที่ยวขึ้นตามแขน ขา ตามชายโครงและกลางหลัง กระทำให้มีอาการไอและคอแห้ง เจ็บคอ อ้วกลม คอเปื่อยเน่า คันทั้งตัว เป็นแผลพุพอง ถึงอายุ 9 เดือน จะแห้งลงเอง กลับเข้าทำท้อง ให้ลงท้อง อาเจียน กระหายน้ำ กินข้าว กินนมมิได้ ซางบริวารขึ้นแซมแม่ซางทุกวัน และขึ้นตามผิวกายให้ลายไปทั้งตัว อายุ 1 ขวบ 3 เดือน แม่ซางที่คอถอยลงไปทรวงอก ให้มีอาการตัวร้อนในเวลาบ่าย เที่ยงคืนจึงคลาย จับเชื่อมมึน กระหายน้ำเป็นกำลัง เบื่อนม เป็นเรื้อรังไป 3-4 เดือน แม่ซางที่ทรวงอกไปขึ้นที่กระเพาะข้าว กระทำให้เบื่ออาหาร ขึ้นในลำไส้ กระทำให้เป็นพรรดึก ขึ้นหัวเหน่ากระทำให้ชัดเบา ในที่สุดกระทำให้ท้องใหญ่ ไส้พอง เป็นมูกเลือด อยากกินสดคาว

มีอาการ เชื่อมมึน อาเจียน กระหายน้ำ ไอ คอแห้ง เจ็บคอ กินอาหารไม่ได้ มีผื่นขึ้นรอบคอ เปื่อยเน่า คันทั้งตัว

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ หญ้าไซ 1 กำมือ ยอดเต่ารั้ง 1 กำมือ กระทือ ไพล ตานเสี้ยน รวมยา 5 สิ่ง เท่า ๆ กัน บดเป็นผงทำแท่ง ละลายสุรากิน

7) ซางโจร

ลักษณะอาการ ลักษณะซางโจร มีพิษร้ายมาก มีแม่ซาง 9 ยอด เด็ก 3 วันแม่ซางขึ้นที่สันหลัง 2 ยอด อายุ 3 เดือน ขึ้นที่ปากและเหงือก ยอดสีเหลืองจัด ถ้ายุบราบลงที่ต้นลิ้น อาการถึงตัด ซางที่ขึ้นตามสะดือนั้นยอดแหลมดังเมล็ดข้าวสารหักกลางดำ มีชอบ ถัดขอบออกมาสีเหลืองและแดง ขึ้นตามตัวให้ลาย ดังปลากระทิง ให้เจ็บทั่วสรรพางค์กาย อายุ 6 เดือน ขึ้นตามหน้าแข้งเป็นเม็ดแข็งคมและคาย ให้ลงท้องมิรู้หยุด แม่ซางที่ขม่อมถอยลงไปขึ้นที่กลางหลังแม่ซางลดลงแล้วที่เปื่อยก็หายไป อายุระหว่าง 8-9 เดือนถึงขวบกับเดือน แม่ซางถอยลงมาขึ้นที่กลางหลังทุกเดือนจนครบ 9 ยอด เมื่อครบแล้วกลับเข้าในนาภี กระทำให้อาเจียน ลงท้องเป็นส่าเหล้า น้ำล้างเนื้อ และคาวปลา เป็นโลหิต เป็นหนอง แม่ซางโจรนี้ขึ้นในที่ใดมีบริวารตามไปขึ้นด้วยแห่งละ 10 ยอด แล้วไปขึ้นตาทั้ง 2 ข้าง มีบริวารข้างละ 9 ยอด บางทีกระทำถึงตาประทุ ถ้าขึ้นลำคอ กระทำให้ตัดอาหาร ขึ้นตับกระทำให้ตกมูกตกโลหิต ซูบผอมจนอกรวบดังอกไก่ ขึ้นใส้อ่อนให้ดุจจาระสีเขียวดังสีใบไม้ผิวหนังแตกระแหงเป็นดังเกล็ดงูทั่วทั้งตัว ขึ้นที่ไส้แก่ให้ลงเป็นน้ำส่าเหล้า ขึ้นในนาภีและสันหลังกระทำให้ลงท้องเจ็บปวด แสบร้อนภายใน ขึ้นที่หัวเหน่าให้เป็นบิด ปวดมวน ดากออก ผอมเหลือง คร้านน้ำ อันว่าซางโจรนี้มีพิษร้ายมากและชั้นในที่สำคัญๆ ทั้งนั้น เมื่อไกล้จะตาย แม่ซางจะมาชั้นที่ลำคอทั้ง 2 ข้าง โตเท่าผลพุทราอ่อน และตามจักษุนั้น กลับลงมาขึ้นตามปาก ตามลิ้น ขึ้นขาวเป็นยวงดังสำลีที่ดีดแล้ว การรักษาซางนี้ ห้ามวางยารุถ่าย

ยารักษา มีส่วนประกอบ คือ หมึกหอม 1 บาท ผลจันทน์ 1 เฟื้อง เทียนทั้ง 5 สิ่งละ 1 เฟื้อง โหราเดือยไก่ 1 เฟื้อง รามยา 8 สิ่ง บดทำแห่งละลายสุรากิน

3.2.2 การรักษาโรคซางจำพวกซางจร ซางจรเป็นซางที่เกิดแทรกขึ้นมาในขณะที่เกิดเป็นซางเจ้าเรือนหรือพันกำหนดการเกิดซางเจ้าเรือนนั้นแล้ว ตัวอย่างเช่น

1) ซางกราย

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกราย มีแม่ซาง 4 ยอด อยู่หัวเหน่า 2 ยอด นาภี 2 ยอด มีบริวาร 40 ยอด แม่ซางนี้ขึ้นอยู่เมื่อกุมารยังอยู่ในครรภ์ เมื่อคลอดได้ 3 เดือน แม่ซางที่หัวเหน่าเลื่อนไปขึ้นใน นาที 3 ยอด อายุ 8 เดือนไปอีก 3 ยอด รวมเป็น 4 ยอด ให้มีอาการตัวร้อน ลง ราก กระหายน้ำ กินข้าว กินนมมิได้ เมื่ออายุกุมารได้ขวบครึ่ง ซางบริวารผุดขึ้นตามผิวกายดังยอดผด ให้อาเจียน บิดตัว นอนสะดุ้ง เป็นอยู่ 3 วันก็จมหายไป กลับไปขึ้นในไส้แก่ ครั้นอายุขวบกับ 7-8 เดือน ซางบริวารไปขึ้นที่หัวเหน่า 10 ยอด ที่ลิ้น 10 ยอด ถ้าให้ยามิชอบ ครั้นอายุได้ 2 ขวบกับ 3 เดือน จะกระทำให้ตกมูกเลือดแล้วแปรไปเป็นประการต่าง ๆ

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ รากก้างปลาแดง รากเล็บมือนาง รากชุมเห็ดเทศ รากชุมเห็ดไทย รากสลอดน้ำ รากตานคำ รากตานหม่อน เปลือกมะแอ เปลือแทงทวย เปลือกพุทรา เปลือกกระทุ่มขี้หมู จันทน์ทั้ง 2 ใบประคำไก่ ใบชิงช้าชาลี ขมิ้นอ้อย ยาหนักสิ่งละเท่ากัน บดทำแท่ง ละลายน้ำกิน

2) ซางฝ้าย

ลักษณะอาการ ลักษณะซางฝ้าย ไม่เป็นเม็ดยอด ขึ้นเฉพาะเพดาน กระพุ้งแก้ม ไรฟัน ที่ลิ้น ขึ้นขาวดาดดังยวงฝ้าย มีใยดูจสำลีที่ดีดแล้ว ทำพิษให้ร้อนทั่วทั้งตัวให้ปากร้อน ปากแห้ง หาน้ำลายมิได้ หุบปากมิลง อ้าปากร้องอยู่ กินข้าว

กินนมมิได้ มักให้อาเจียนเป็นกำลัง ให้ลงท้องเหม็นดังน้ำไข่เน่า

ยารักษา มีทั้งยารับประทานและยาทาปาก

ยารับประทาน มีส่วนประกอบ คือ ใบน้ำเต้า ขอบชะนางทั้ง 2 ใบตานหม่อน ใบชุมเห็ด ใบระงับ ใบขี้กาแดง กะทือ ไพล หอมแดง พริกไทย กระเทียม ชิงแห้ง ขมิ้นอ้อย หนักสิ่งละเท่ากัน บดทำแท่งกิน

ยาทาปาก แก้ซางฝ้าย มีส่วนประกอบ การบูร ใบมะไฟ น้ำประสานทอง หนักสิ่งละเสมอภาค บดทำแท่งทาปาก

3) ซางกระแหนะ

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกระแหนะ มีแม่ซาง 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ยอดเล็กกลางดำ ริมแดง อีกตำราหนึ่งว่า ลักษณะยอดเหลือกลางหวำ ขึ้นที่ปลายลิ้น 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ขึ้นต้นคาง 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ขึ้นที่ต้นลิ้นหรือทรวงอก 1 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ซางบริวารขึ้นล้อมแม่ซางเป็นเปลว แผ่ออกไปดังอุณาโลม กระทำพิษให้ดูดนมมิได้ ลิ้นกระด้าง คางแข็ง มือกำ เท้างอ อายุได้ 5 เดือน แม่ซางทั้ง 3 เลื่อนไปขึ้นในนาภี กระทำให้ลงท้องเป็นมูก เป็นโลหิต เป็นน้ำล้างเนื้อหรือน้ำหมากแล้วเป็นเสมหะเน่า ให้ซูบผอม เบื่ออาหาร ปวดมวนในท้องมาก

ยารักษา

ยารับประทาน มีส่วนประกอบคือ สังข์หนาม ฝุ่น ชาดผง จันทน์ทั้ง 2 เกสรบัวหลวง ดอกพิกุล ดอกบุนนาค หนักสิ่งละเท่ากัน บดทำแท่ง ละลายน้ำรากบัวหลวงหรือน้ำรากมะกอกกิน

4) ซางกระตัง

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกระตัง มีแม่ซาง 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ขึ้นในนาภียอดมีบริวาร 10 ยอด ขึ้นในลำคอ 1 ยอด มีบริวาร 10 ยอด เมื่ออายุเดือนครึ่ง ซางบริวารที่นาภิกระจายไปขึ้นในไส้อ่อน ไส้แก่ จนถึงทรวงอกแล้วเลื่อนลงไปขึ้นที่กระเพาะเบา กระเพาะข้าว และซางบริวารที่ลำคอนั้นรายกันขึ้นตามเพดาน กระพุ้งแก้ม ริมฝีปาก ที่ลิ้น ขึ้นหนา 3 ชั้น ดุจดังหญ้ายองไฟ เมื่อขึ้นพร้อมกันทั้ง 3 แห่งดังกล่าวจะมีพิษมาก คือ ที่ขึ้นในลำไส้จะทำให้เป็นบิด ที่ขึ้นในกระเพาะเบาจะทำให้ขัดเบา ที่ขึ้นในกระเพาะข้าวจะทำให้จุกเสียด เบื่ออาหาร นอนมิหลับ ซางที่ขึ้นในคอนั้นก็กระทำให้คอแห้ง ร้องไห้มิออก ซางที่ขึ้นเพดานนั้นกระทำให้ ปวดศีรษะ หายใจชัด ดูดนมมิได้ ซางกระตังนี้ เมื่อจะรักษาห้ามวางยารุถ่าย และมักจะขึ้นแทรกซางเจ้าเรือน บางทีก็ขึ้นเมื่อพันเขตซางเจ้าเรือนแล้ว ถึงอายุ 12 ขวบ ซางนี้มักจะสู้ยา คือกวาดหล่นในเวลาเที่ยงจนใกล้รุ่ง เช้ากลับเป็นขึ้นอีก ย่อมทำให้ตัวร้อน ท้องขึ้น แสยงขน เมื่อครบ 3 เดือน ซางบริวารจะไปขึ้นในนาทีทั้งสิ้น กระทำให้กุมารร้องไห้ บิดตัว

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ แววนกยูงเผา หางปลาช่อนเผามูลแมลงสาบเผา หัวตะไคร้ เปลือกแมงดาตรีกฎุก หญ้ายองไฟ ดินประสิวขาว เกลือสินเธาว์ ดอกผักคราด กระเทียม หนักสิ่งละเสมอภาค บดผง ละลายน้ำมะนาว กวาดแก้ซางกระตัง

5) ซางข้าวเปลือก

ลักษณะอาการ ลักษณะซางข้าวเปลือก มีแม่ซาง 5 ยอด มีบริวาร 50 ยอด แม่ซางขึ้น ประจำขม่อม 1 ยอด กลางหลัง 1 ยอด นาภี 1 ยอด รักแร้ข้างละ 1 ยอด มีบริวารกำกับแห่งละ 10 ยอด เพื่อกำเดา เมื่อจะบังเกิดให้ปากร้อนลงท้องก่อน

แล้วจึงมือเท้าเย็น เจ็บดังนี้ครั้งหนึ่ง แม่ซางที่ลงไปขึ้นที่นาภีรวมเป็น 3 ยอด จึงเจ็บอีกครั้งหนึ่ง แม่ซางที่รักแร้ก็เลื่อนลงไปขึ้นที่นาภีรวมเป็น 5 ยอด ดังนี้ ซางบริวารก็รายกันไปขึ้นทั่วทั้งตัว ให้คันและดาย คมดังเมล็ดข้าวเปลือก สัณฐานดังเม็ดหัด บางทีเป็นดังปานดำ ปานแดง ก็มี บางทีเป็นริ้วดำ แดง เขียว มีอาการให้ราก ให้ลงท้อง ท้องขึ้น ชักมือกำ เท้างอ ลิ้นกระด้างดางแข็ง ดูดนมมิได้ เป็น 3 วัน 7 วัน ครั้งหนึ่ง อาการถึงตัดชนิดตัวเมียนั้น ให้พรึงขึ้นดังเมล็ดข้าวพ่างทั่วทั้งตัว ยอดนั้นแดง ครั้นสุกแล้วก็แตกออกดังโรคกลากและพรรนัย ทำพิษให้เจ็บคอ กินข้าว กินนมมิได้ ให้ตาแข็ง ท้องขึ้น ซางนี้ขึ้นในไส้ใหญ่ก่อน แล้วมาขึ้นต้นลิ้น ภายหลังจึงมาออกทั่วทั้งตัว

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ รากหมอน้อย โลดทะนง ตุมกาแดง รากทรงบาดาล รากกระดานพน รากไข่เน่า รากแตงหนู รากหัศคุณ เปล้าน้อย รากสลอดกินลง รากชิงชี่ รากตานเสี้ยน รากตานดำ หนักสิ่งละเสมอภาค บดเป็นผง ทำแท่ง ละลายน้ำมะนาวกวาดซางในปาก

6) ซางกระดูก

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกระดูก ขึ้นที่โดนลิ้น เมื่อตั้งยอดได้ 2 วันแล้วก็หลบหายเข้าไปในท้อง จึงกระทำให้ลงท้อง ให้มือเท้าเย็น แล้วแม่ซางนั้นจะหลบมาขึ้นที่ต้นลิ้น 1 ยอด แข็งดังตาปลา ถ้ารู้แล้วให้แทง ให้แกะออกเสียก่อน แล้วจึงประกอบยาป้ายทารักษาต่อไป ไม่มีพิษมาก

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ เปลือกหอยพิมพะการัง หนังกระเบนเผา ลิ้นทะเลปิ้ง น้ำประสานทอง มูลแมลงสาบ เมล็ดในมะนาว ผลเบญกานี ชาดหรคุณเทศ ชาดหรคุณจีน ชาดจอแส ฝาหอยโข่งเผา รังหมาร่า กระเทียมกรอบ ดีงูเหลือม พิมเสนเกล็ด หนักสิ่งละเสมอภาค บดทำผง ปั้นเป็นแท่ง ละลายน้ำมะนาว

7) ซางนางริ้น

ลักษณะอาการ ลักษณะซางนางริ้น มีแม่ซาง 4 ยอด มีบริวาร 56 ยอด ขึ้นตั้งแต่ออกจากเรือนไฟขึ้นอยู่ที่สะดือ 3 ยอด มีบริวาร 8 ยอด ขึ้นที่ทรวงอก 1 ยอด มีบริวาร 12 ยอด ขึ้นที่ลิ้น 1 ยอด มีบริวาร 16 ยอด ขึ้นรายกันลงมาถึงทรวงอก ขึ้นในทวงอก 1 ยอด มีบริวาร 20 ยอด รายกันลงไปถึงหัวเหน่าไส้อ่อน ไส้แก่ เมื่อกุมารอายุ 3 เดือน แม่ซางที่ลำคอกระทำให้คอแห้ง สิ้นขาว ดูดนมมิได้ กุมารได้ 6 เดือน บริวารที่ลิ้นไก่ 3 ยอดนั้น กระทำให้ไอเป็นกำลัง กระหายน้ำ คอแห้ง จับเชื่อมซึม หลับตา บริวารที่ทรวงอกรายกันลงมาถึงชายโครง ชายตับ บรรจบที่สะดือ กระทำให้ตกมูก ตกโลหิตสด บางทีเป็นเสมหะโลหิตเน่า ให้ตับย้อย จับเป็นเวลา ตาแดงเป็นสายโลหิต เมื่ออายุได้ขวบครึ่ง ซางที่กระเพาะปัสสาวะกระทำให้ขัดเบา บางที ปัสสาวะเป็นดังน้ำข้าวและดินสอพองก็มี ดังหนองก็มี เจ็บปวด เสือกไปมา ปัสสาวะหยดย้อย บางทียังเกิดนิ่ว ซางนี้จะตายใน 3 ขวบ ถ้าบังเกิดภายหลังออกไฟขวบกับ 7 เดือน มักจะไม่ตาย ซางนางริ้นเป็นซางจร เที่ยวบังเกิดแทรกในทุกซางเช่นเดียวกับซางโจร บังเกิดแทรกได้ทุกซางเหมือนกัน ถ้าบังเกิดพร้อมกันเรียก ซางโจรนางริ้น ขึ้นกระเพาะขี้ ทำให้ขี้ขาวหยาบ เหม็นคาว เป็นสำเหล้า กระทำให้อยากกินสดคาว เช่นกุ้ง ปลา ถ้าขึ้นตามผิวกาย เป็นเกล็ดลายตังปลากระทิง ขึ้นทรวงอกหายใจไม่สะดวก ให้หอบ ขึ้นไส้พุงให้ลงท้องเป็นเมือกมัน แขน ขา ให้เป็นเม็ดคมสาก ขนร่วง มีตัวกินทุกขุมขน อาจมเหลวเป็นสายไหม เหลือง เป็นดาน จับมือเท้าเย็น ตัวร้อน ตาดูสูง ล่วง 3 เดือน ชักมือกำ เท้างอ

ยารักษา มีส่วนประกอบ คือ หมึกหอม 1 บาท ผลจันทน์ 1 เฟื้อง เทียนทั้ง 5 หนักสิ่งละ 1 เฟื้อง โหราเดือยไก่ 1 เฟื้อง บดเป็นผงละลายน้ำกิน

3. โรคตาน

1. ความหมาย

โรคตานเป็นโรคที่เกิดในเด็ก เกิดลำดับต่อจากโรคซาง ในสมัยโบราณ เมื่อเด็กเจริญเติบโตพ้นวัยที่เกิดโรคซางแล้ว ก็จะเกิดโรคตานเป็นลำดับต่อมา โรคนี้เกิดจากตัวกิมิชาติ (พยาธิ) ซึ่งเป็นหมู่หนอนเข้าไปอาศัยอยู่ในร่างกายมนุษย์และสัตว์ คอยเบียดเบียนทำให้เกิดโรค

2. การแบ่งจำพวกของโรคตาน

โรคตานมีกล่าวไว้เป็น 2 จำพวก คือ ตานโจรกับตานจร ตานโจรหรือตานขโมยก็เรียก เป็นโรคที่เนื่องมาจากซางเจ้าเรือน กำหนดโรคตานโจรเป็นแก่เด็ก อายุตั้งแต่ 5-6 ขวบขึ้นไป คือ เมื่อพ้นเขตซางเจ้าเรือน และมักจะเป็นโรคแทรกของซางจร คืออายุยังอยู่ในเขตซางจร ส่วนโรคตานจรนั้นเป็นแก่กุมารอายุ 3 เดือนขึ้นไปถึง 7 ขวบ จะเป็นแก่กุมารเกิดในวันใด ๆ ก็ได้ ไม่มีกำหนดโรคตานโจรนี้ กล่าวไว้ว่า มีตัวกิมิชาติกินอยู่ภายในกาย จึงกระทำให้บังเกิดตัวพยาธิขึ้น ตัวกิมิชาติว่ามีอยู่ 70 จำพวก กินอยู่ในร่างกายส่วนต่าง ๆ โดยกุมารอายุ 5-6 ขวบ มักชอบกินอาหารที่แปลกรสซึ่งเป็นของไม่เคยบริโภค จึงกระทำให้บังเกิดเป็นโรคพยาธินั้น ข้อนี้เป็นความจริง เพราะเด็กอายุตอนนี้ร่างกายต้องการอาหารผิดธรรมดาไปมาก มีความรู้สึกอยากกินของคล้ายผู้ใหญ่ โรคในทางธาตุจึงต่างกันกับเมื่อใช้อาหารรสจืด คงจะเป็นโดยภูมิประทศบังคับ และทั้งประกอบด้วยความเจริญของร่างกาย เด็กจะต้องใช้ความคิดได้บ้างแล้ว จึงกระทำให้อยากกินของที่เผ็ดร้อนและสดคาวต่าง ๆ เด็กจะรู้สึกอยากอาหารที่แปลกรสผิดกว่าแต่ก่อน ถ้ามีอาการเจ็บไข้ขึ้นในทางธาตุ จะต้องเข้าใจว่าเป็นโรคในจำพวกตาน เมื่อบังเกิดเป็นโรคตานหรือไส้เดือนขึ้นแล้ว มีอาการเป็นคนกินจุ แต่ไม่มีกำลัง และไม่อ้วน เป็นอาการ พุงป่อง พุงโร ท้องใหญ่ไส้พอง ฉะนี้ จึงเรียกว่าเป็นโรคตานขโมยเพราะกินจุบจิบ หรือชอบขโมยของกิน คือ กินไม่เป็นเวลาเพราะความหิวบ่อย อาจมีสาเหตุมาจากต้องกินเผื่อเลี้ยงพยาธิที่อยู่ในกายของตน

2.1 โรคตานโจร ตัวอย่างโรคตานโจรที่สำคัญเกิดจากพยาธิต่าง ๆ ได้แก่

2.1.1 พยาธิชื่อ “ปุระธาตุบท” บังเกิดเนื่องจากซางเพลิง ในตอนต้นเป็นพยาธิชนิดนี้ก่อน ในครั้งแรกให้ลงเป็นโลหิตแล้วจึงให้ตัวเหลือง หาแรงมิได้ อยากของสดคาวเป็นกำลัง ในตอนปลายจึงเป็นพยาธิชื่อ “อัตฉันนะธาตุ” เป็นชิ้นในช่องนาสิก ให้นาสิกตึงและเหม็นเน่า แล้วลามลงถึงโคนลิ้น ให้น้ำลายตก คอแห้ง กินอาหารมิได้ ถ้าจะรักษาพยาธิทั้ง 2 ชนิดนี้ จงแก้ที่ลิ้นที่อให้ตกเสียก่อนแล้วจึงใช้ยาแก้ในทางโลหิตต่อไป

2.1.2 พยาธิชื่อ “อุทราธาตุ” เกิดในอุทร มักให้เชื่อม ให้ผอม ให้หอบ ถ้าจะรักษา ท่านว่าเป็นแต่พอประทัง ถ้าเป็นถึง 3-4 เดือนแล้ว จะเป็นไส้พองท้องใหญ่ บางทีก็ว่าตับบวมใหญ่จนคับโครงแล้วตาย

2.1.3 พยาธิชื่อ “พะละพะหะ” เกิดเนืองจากซางแดง คือ เป็นเมื่อสิ้นเขตซางแดงแล้ว จึงตั้งขึ้นในลำไส้ตอนข้างในสะดือข้างซ้าย โตเท่าผลมะขามป้อม มีอาการเจ็บท้อง ขบเสียดเช่นเดียวกับโทษของซางแดง ตัวร้อน จับเป็นเวลา อย่าเข้าใจว่าเป็นไข้ป่าง คือเป็นโรคตานโจร มีตัวลายคล้ายเอือนปลา มีเมือกหรือเสมหะหุ้มห่อตัวอยู่ เมื่อเป็น 3 เดือน กระทำให้ลงท้องดังน้ำล้างเนื้อ ให้ตกมูกตกเลือด ให้ปวดมวนเป็นกำลัง แล้วเบ่ง จนดากออก และผอมเหลือง อยากกินของเผ็ดเค็มและสดคาว แล้วให้พรึง (เป็นเม็ดผุด) ขึ้นตามตัวดังหนึ่งประดงเป็นโทษเนื่องจากซางแดง เรียกโจรซางแดง แล้วแม่ซางที่ต้นลิ้นก่อนนั้นจะตั้งเป็นเม็ดกำเริบขึ้น กระทำให้ตัดอาหาร บางทีให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง แม่ซางที่อยู่ในหูก่อนนั้นจะกระทำให้เจ็บหู แล้วเป็นน้ำหนวก แม่ซางที่ขึ้นเป็นเกล็ดกระดี่ก่อนนั้น จะบังเกิดเป็น

ต้อกันหอยขึ้น ต่อไป 7 วันตาก็จะแตก แม่ซางที่ขึ้นหน้าแข้งก่อนนั้นขึ้นเป็นดังหนังกระเบนอันคม มีรากดุจสิวเสี้ยน ถ้าแก้ตากับหน้าแข็งหายได้เมื่อใด เด็กนั้นจึงจะรอดตาย ถ้ารักษาหายคลายไปสัก 7, 8, 9 เดือน จะบังเกิดพยาธิอีกชนิดหนึ่งชื่อพรหมกิจ เกิดขึ้นในลำไส้ มีสัณฐานดังตัวไร ปากดำ อาการให้กินอาหารมิรู้อิ่ม อุจจาระมาก ขาวเหม็น ตาฟาง มักอยากกินกุ้งปลาและของสดคาวต่าง ๆ พยาธิชนิดเหล่านี้รักษายากนัก แม้แก้หายไปเมื่อหน้าอายุค่อนคน มักจะกระทำให้เป็นโรคริดสีดวงแห้ง การรักษาโรคให้รักษาเช่นไข้สันนิบาตตานซางชนิดนี้ ห้ามวางยาผาย จงใช้แต่ยาชำระลำไส้ แต่อย่าใช้ยาเข้าสลอด

2.1.4 พยาธิชื่อ “มุสกายธาตุ” บังเกิดเนื่องจากซางโคในตอนโรคตานนี้ กระทำให้ผุดขึ้นทั้งหัดมีอาการคัน ยอดขาวแต่ไม่มีน้ำ ขึ้นอยู่ 8-9 วันจมเข้าไป กระทำให้ลงท้องดังน้ำล้างเนื้อ มักอยากกินของสด เป็นอยู่ 2-3 เดือน กระทำให้เชื่อมให้ตาแดง แม่ซางที่ขึ้นข้าลิ้นก่อนนั้นจะกลับกำเริบขึ้นเม็ดเดือย แข็งดังตาปลา ถ้ากวาดยาไม่จม นับแต่วันล้มไข้ได้ 6 เดือน ซางที่จมหายไปนั้นจะกลับผุดออกมาอีก เม็ดแดงๆ ดุจไข้ระบุชาด แล้วกระทำให้จับเป็นเวลา ตัวร้อน มือเท้าเย็นเสมอไป หาเป็นเวลาไม่ ให้กระหายน้ำ ให้หอบลิ้นกระด้างคางแข็ง เป็นอาการถึงตัด

2.1.5 พยาธิชื่อ “สุจิมุกขกาลหิริ” บังเกิดเนื่องจากซางช้าง แต่เนื่องมาจากซางอื่น ๆ ก็ได้ทุกซางบังเกิดเป็นอุปปาติกะอยู่ในไส้อ่อน ไส้แก่ เป็นตัวดังงูเล็ก ตัวนั้นยาวประมาณเท่าไม้มวน เรียกว่าไส้เดือน มีพืชพันธุ์อยู่ในไส้ใหญ่ เมื่อแก่เข้ากระทำให้เป็นการเบียดเบียนอายุเด็ก คือ ให้ซูบผอม ท้องโร กินอาหารมิรู้อิ่ม บางทีจุกเสียดขบในท้อง บางทีให้อาเจียน ครั้นถ้วนกำหนดเดือน 1 ตัวแก่เข้าแล้ว มันจึงดิ้นรนเสือกสนไปมาบางทีก็เลื้อยออกมาทางปาก บางทีก็เลื้อยออกทางทวารหนักให้เป็นไข้ตัวร้อน จับเป็นเวลา ให้ตาเป็นสายโลหิต บังเกิดเป็นเมื่อตอนใช้อาหารแปลกรส

2.2 โรคตานจร ตัวอย่างโรคตานจร ที่สำคัญได้แก่

2.2.1 ตานจรชื่อ “กะระ” กระทำโทษให้ลงท้อง อุจจาระสีขาวดุจดินสอพอง วางยาถูกก็หยุดไป ให้พรึงขึ้นทั้งตัว ดังยอดผด ให้ตาฟางเป็นเกล็ดกะดี่ มักชอบกินเกลือ กินกะปิ อันว่าไส้เดือนจำพวกนี้บังเกิดขึ้นเป็นอุปปาติกะ ครู่เดียวยามเดียวก็เต็มไส้ บังเกิดได้ตั้งร้อยตัวพันตัว จึงกระทำให้ไส้พองท้องใหญ่ คับอก คับใจ อัดอยู่ประมาณ 7 วัน ตัวมันแก่เข้าคลานออกทางทวารหนักก็มี ทางคอก็มี กระทำให้อาเจียน ให้จุกเสียด และขบเอาท้องดังจะขาดใจตาย ให้ร้อนกระสับกระส่าย หน้าซีดผาดเผือดหาเลือดมิได้ เป็นดังนี้ 8 วันก็ตาย นับรวมทั้งวันล้มไข้เป็น 15 วัน โรคนี้แก้มิได้ เป็นอาการตัด รักษาไม่รอด

2.2.2 ตานรชื่อ “สันตุกมิต” บังเกิดเนื่องจากไข้พิฆาต เช่น หกล้ม ล้มฟาด ตกจากที่สูง ชอกช้ำต่าง ๆ กระทำให้เป็นไข้ ตัวร้อน มือเท้าเย็น บิดตัว บางทีก็เป็นเม็ดเป็นยอดผุดขึ้นทั้งตัว เลยเข้าใจกันว่าออกหัดครั้นจมเข้าไปแล้ว กระทำให้ลงท้องเป็นมูกเลือดจนนับเวลาบ่มิได้ ให้ปวดมวน กระหายน้ำ ให้มึนมัว ให้ไอ กินข้าว กินนมมิได้ ท่านให้แก้จงดี จะได้ส่วน 1 เสีย 2 ส่วน

1.3 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคเด็ก

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคเด็ก โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 55 - 64)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคแม่ซื้อ โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 ดังนี้ (หน้า 33, 450 - 452)

3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับหละ ละออง ซาง โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 43 - 54)

4. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง ที่กล่าวถึงเรื่องทับ 8 ประการ ที่มีความเชื่อมโยงกับโรคซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ตำราคัมภีร์แพทย์ไทย แผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 8 - 9)

5. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับตาน โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 122 - 187)

6. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 (หน้า 177 - 297)

7. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 98 - 125)

8. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคแม่ซื้อ โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้อง ในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำรา ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 5 - 12)

9. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับลำบองราหูอันเกิดใน 12 เดือน โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 50 - 97)

10. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับตาน โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำรา ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 128 – 146)

11. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคเด็กอันบังเกิดด้วยตับพิการ โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 148 - 150)

12. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 (หน้า 226 - 278)

13. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 (หน้า 153 - 157)

14. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสำรอก โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้อง ในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1 (หน้า 342)

15. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสำรอก โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้อง ในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2 (หน้า 11 - 15)

16. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 (หน้า 366 - 408)

17. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับซาง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 13 - 29)

18. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคเด็กอันบังเกิดด้วยตับพิการ โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในจารึกตำรายาวัดราชโอรสาราม

ราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 110 - 111)

2. โรคสตรี

โรคเกี่ยวกับสตรีตามพระคัมภีร์มหาโชตรัตได้ระบุถึงพระอาจารย์เจ้าผู้ชื่อว่า ท้าวสหัมบดีพรหม ผู้เป็นใหญ่กว่าพรหม ทั้ง 16 ชั้น ลงมาประดิษฐานจารึกอักษรเป็นต้นคัมภีร์มหาโชตรัต ว่าด้วยปฐมสัตมนุษย์เกิดมาเป็นสตรีมีความแตกต่างกว่า ชาย 4 ประการ ประกอบด้วย

ถันประโยธร 1 (เต้านมสำหรับเลี้ยงลูก)

จริตกิริยา 1 (การแสดงออกของร่างกาย)

ที่ประเวณี 1 (อวัยวะเพศ)

ต่อมโลหิตระดู 1 (มดลูก)

กุมารีทั้งหลาย เมื่อยังเยาว์ยังเล็กอยู่นั้น กำนิดตามทวารก็เหมือนกุมารชาย ต่อเมื่อพ้นกำหนดล่วงขึ้นไปได้ 14-15 ปี ต่อมโลหิตก็ตั้งขึ้นมา ประเพณีแห่งโลกทั้งหลายก็จะเกิดของยกโลหิตปกติโทษ) และถ้าสตรีจะเกิดโรค ก็เกิดด้วยโลหิตมากกว่าโรคอื่น โรคเกี่ยวกับพระคัมภีร์มหาโชตรัตได้แก่ โลหิตระดูปกติโทษ โลหิตทุจริตโทษ และโลหิตระดูอันบังเกิดแต่กองธาตุ 4 ประการ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 โลหิตระดูปกติโทษ

คือกลุ่มอาการของสตรีที่จะมีอาการบางอย่างก่อนการมีประจำเดือน และเมื่อประจำเดือนมาอาการเหล่านี้ก็จะหายไป อาการเช่นนี้จะมีทุกครั้งจนถือเป็นปกติของการมีประจำเดือน อาการดังกล่าวมีสาเหตุและที่มา 6 ประการ ได้แก่ ระดูปกติโทษอันเกิดจากหัวใจ ระดูปกติโทษอันเกิดจากขั้วดี ระดูปกติโทษอันเกิดจากผิวเนื้อ ระดูปกติโทษอันเกิดจากเส้นเอ็น และระดูปกติโทษอันเกิดจากกระดูก

ลักษณะอาการและตำรับยาที่ใช้รักษระดูปกติโทษ 5 ประการ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1.1 ระดูปกติโทษอันเกิดจากหัวใจ

อาการ จะมีอาการดลั่งเพ้อ ระส่ำระสาย เพ้อพก พูดพร่ำลำพันคนเดียว นอนสะดุ้ง หวาดผวามีอาการโกรธขึ้ง ใจคอหงุดหงิด ขอบตาเขียว

การรักษา แพทย์แผนโบราณมีการรักษาด้วยยาตำรับ ส่วนใหญ่เน้นไปทางจิตใจ บำรุงจิตใจบำรุงเลือดลม และเน้นตัวยาสมุนไพรที่มีรสหอมเย็นและขับลม

2.1.2 ระดูปกติโทษอันเกิดจากขั้วดี

อาการ โกรธ โมโหง่าย เชื่อมซึม เพ้อพก กระวนกระวาย สวิงสวาย ไม่มีแรง ตัวร้อนจัดมีอาการไข้ขึ้นสูง

การรักษา แพทย์จะเน้นตัวยาสมุนไพรจำพวกรสขม เช่น กระดอม มะแว้ง สะเดา บอระเพ็ด

2.1.3 ระดูปกติโทษอันเกิดจากผิวเนื้อ

อาการ ร้อนและคันตามผิวหนัง บางรายผิวหนังเป็นผื่นแดงเหมือนผลตำลึงสุก บางทีผุดขึ้นเป็นแผ่นหรือเป็นเม็ด บางครั้งผุดขึ้นเหมือนหัด เป็นดวง เป็นลาย คล้ายไข้รากสาด มีอาการไข้ประมาณ 2-3 วัน

การรักษา ยาที่ใช้เป็นพวกยารสหอมเย็นและกลิ่นหอมทั้งหลาย

2.1.4 ระดูปกติโทษอันเกิดจากเส้นเอ็น

อาการ สะบัดร้อนสะบัดหนาวคล้ายจับไข้ ปวดศีรษะ ปวดตามร่างกาย ร้อนตามผิวหนัง ยาที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นยารสหอมเย็นและรสขม ซึ่งมีสรรพคุณบำรุงไฟธาตุ ธาตุลม และบำรุงเส้นเอ็น

การรักษา ตำรับยาที่ใช้ในการรักษาระดูปกติโทษอันเกิดจากเส้นเอ็น มีสรรพคุณบำรุงไฟธาตุ ธาตุลม และบำรุงเส้นเอ็น

2.1.5 ระอุปกติโทษอันเกิดจากกระดูก

อาการ ปวดเมื่อยตามกระดูก ปวดเจ็บบริเวณบั้นเอว หลัง ท้อง ควั่นเนื้อครั่นตัว เมื่อบิดตัวไปมาจะมีอาการเจ็บระบมไปทั้งตัว บางครั้งมีอาการสะบัดร้อนสะบัดหนาว

การรักษา ในการรักษาส่วนใหญ่ใช้ตัวยารสหอมเย็น ยาปรับธาตุ และยารสขม

2.2 โลหิตระดูอันบังเกิดแต่กองธาตุ

พระคัมภีร์มหาโชตรัดยังได้กล่าวถึงระดูปกติโทษซึ่งมีสาเหตุมาจากความผิดปกติของธาตุทั้ง 4 ในร่างกาย อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ซึ่งจะแตกต่างไปจากกลุ่มแรกที่กล่าวมาแล้ว โดยในกลุ่มแรกแสดงปกติโทษ ว่าทำให้มีอาการไม่สบายต่างๆ ตามกำเนิดโลหิตระดู ครั้นเมื่อระดูมาแล้ว อาการทั้งหลายก็หายไป แต่ลักษณะโลหิตระดูอันบังเกิดแต่กองธาตุนั้นเป็นภาวะที่เกิดขึ้นเป็นครั้งคราวเมื่อร่างกายเสียสมดุล อันเป็นผลมาจากสาเหตุต่างๆ เช่น การรับประทานอาหาร ฤดูกาล ภูมิอากาศ เป็นต้น

หญิงจำพวกใด เมื่ออายุ 14-15 ปี ขึ้นไป สิ้นกำหนดตานซางแล้ว ต่อมโลหิตของหญิงนั้นก็บังเกิดขึ้นมาตามประเวณี (ธรรมชาติ) ของสตรีภาพ ให้แพทย์พิจารณาดู ให้รู้ว่าโลหิตนั้นเกิดจากที่ใด ถ้าถึงกำหนดระดูมา อาการแปลกไปอย่างอื่นและลมกองอื่นทำจัดได้ชื่อว่าโลหิตทุจริตโทษ

ลักษณะโลหิตระดูและอาการอันเกิดในกองธาตุทั้ง 4 มีดังต่อไปนี้

2.2.1 โลหิตระดูอันเกิดจากกองอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ)

อาการ เบื่ออาหาร บริโภคอาหารมิได้ เมื่อจวนมีระดูจะมีอาการท้องเดินวันละ 5-6 ครั้ง ปวดท้อง ประจำเดือนมาไม่สะดวก ลักษณะของประจำเดือนจะมีลักษณะเฉพาะคือ เป็นมูก เป็นมัน เหม็นคาว คนโบราณเปรียบเทียบลักษณะประจำเดือนเช่นนี้ว่า “ข้นเหนียวเหมือนน้ำตาลเคี่ยว”

2.2.2 โลหิตระดูอันเกิดจากกองเตโชธาตุ (ธาตุไฟ)

อาการ โลหิตระดูที่ออกมานั้นใสเป็นฟอง มีสีเหลืองดุจน้ำฝางที่เอาน้ำมะนาวบีบลงไป เมื่อระดูจะมานั้น กระทำให้ตึงไปทั้งตัว แล้วระดูจึงมีมา ในช่องครรภ์นั้นร้อนดุจถูกพริก ผิวเนื้อก็ร้อนดังจะลอก รู้สึกเหม็นอาหาร บริโภคอาหารมิได้ จุก เสียดแน่นท้อง และอาเจียน ทั้งรู้สึกสะบัดร้อนสะบัดหนาว

2.2.3 โอหิตระดูอันเกิดจากกองวาโยธาตุ (ธาตุลม)

อาการ ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ จุกเสียด คลื่นไส้ อาเจียนลมเปล่า ระดูมาไม่สะดวก ปวดท้องน้อยมาก โลหิตระดูนั้นมีสีดอกคำไทย (สีเหลืองทอง) อันจาง

2.2.4 โลหิตระดูอันเกิดจากกองปถวีธาตุ (ธาตุดิน)

อาการ โลหิตระดูนั้นมีสีดำ สีแดง สีขาว สีเหลือง ระคนออกมา บางทีเป็นมันเป็นเมือก บางทีมีสิ่งเหนียวดุจยางมะตูมระคนออกมากับโลหิต มีกลิ่นคาวยิ่งนัก ระดูเดินหยดย้อยมิได้สะดวก ปวดท้องน้อยมาก เมื่อระดูจะมีมานั้น ให้ปวดเมื่อยทั่วตัว

2.3 โลหิตทุจริตโทษ

ลักษณะโลหิตทุจริตโทษมี 5 ประการ ได้แก่ โลหิตระดูร้าง โลหิตคลอดบุตร โลหิตต้องพิฆาต โลหิตเน่า และโลหิตตกหมกช้ำ

2.3.1 โลหิตระดูร้าง คำว่า “ระดูร้าง” คือ การมีประจำเดือนมาปกติ แต่ต่อมาประจำเดือนกลับกลายเป็นสีขาวเหมือนน้ำซาวข้าว

อาการ เมื่อจะบังเกิดระดูร้าง จะมีระดูออกมาเป็นสีขาวเหมือนน้ำซาวข้าว บางทีดำและมีกลิ่นเน่าเหม็น บางทีจางดุจน้ำชานหมาก บางทีให้สีดุจน้ำคาวปลา กระทำให้เจ็บปวด ครั้นเป็นนาน ๆ ทำให้เกิดอาการต่าง ๆ และต่อมาจะกลายเป็นมานโลหิต คำว่า “มาน” และ “ท้องมาน” หมายถึง การมีน้ำขังอยู่ในช่องท้อง ทำให้ท้องโต “มานโลหิต” จึงหมายถึงมีเลือดหรือน้ำเหลืองขังอยู่ในท้อง ถ้าพิจารณาดูแล้ว อาการดังกล่าวน่าจะมีปัญหาเนื้องอกหรือมะเร็ง จึงเกิดอาการท้องมาน

ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ได้กล่าวถึงระดูผิดปกติแตกต่างออกไป โดยระบุว่า ระดูทุจริตโทษเกิดขึ้นกับสตรี 2 กลุ่ม คือ

1) เกิดจากกรรมพันธุ์ (ชาติโทษ) ซึ่งสามารถความได้ว่า ภาวะผิดปกติอันเกิดจากตระกูล เป็นเหมือน มารดา ย่า ยาย

2) เกิดจาการแต่งงาน เดิมทีสตรีนั้นเคยมีประจำเดือนมาเป็นปกติ แต่พอแต่งงานแล้วได้ 1-2 ปี เกิดโลหิตจาง ซีด และมีอาการต่าง ๆ เช่น เจ็บหลัง เจ็บเอว จุก เสียด ผิวเนื้อซีด อิดโรย นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ แพทย์บางคนเข้าใจผิดคิดว่าเป็นเถาเป็นดาน หรือ เป็นริดสีดวง แต่แท้ที่จริงเป็นโทษแห่งโลหิต และกล่าวว่าเป็นสาเหตุมาจากการมีเพศสัมพันธ์มากเกินไป โดยคำว่า “ระดูแห้ง” แทนคำที่ตำรับวัดโพธิ์ เรียกว่า “ระดูร้าง”

ตำราเวชศาสตร์วัณณ์ณา ได้สรุปสาเหตุหญิงมีระดูมาแล้วเกิดแห้งไป หรือการเกิดระดูร้าง 5 ประการ คือ

1) สตรีผู้นั้นมีกามราคะจัด และด้วยอำนาจแห่งไฟราคะได้เผาระดูของสตรีให้แห้งไป

2) สตรีผู้นั้นบริโภคอาหารอันเผ็ดร้อนมากเกินไป

3) สตรีผู้นั้นมีโทสะเป็นนิจ หรือทำงานหนักมากเกินไป

4) สตรีผู้นั้นมีโมหะเป็นนิจ หรือออกกำลังมากเกินไป

5) เป็นด้วยกรรมพันธุ์ติดต่อมาจากบิดา มารดา ปู่ ย่า ยาย ของหญิงผู้นั้น

การรักษา หญิงจำพวกใดเมื่ออายุได้ 14-15 ปี ขึ้นไป และสิ้นกำหนดตานซางแล้วของหญิงผู้นั้นก็บังเกิดมาตามประเวณีของสตรีภาพ ให้แพทย์พิจารณาดูว่า โลหิตนั้นเกิดจากที่ใด แล้วให้ปรุงยาชื่อ “พรหมภักดิ์” เป็นยาประจุโลหิตร้ายเสียให้สิ้น แล้วจึงแต่งยาบำรุงไฟธาตุให้กิน เพื่อปรับธาตุทั้ง 4 ให้เสมอกัน แล้วจึงแต่งยาชื่อว่า “ยากำลังราชสีห์” “ยากำลังแสงพระอาทิตย์” บำรุงโลหิตให้บริบูรณ์แล้ว เมื่อใดสัตว์ที่จะมาปฏิสนธิก็จะเกิดขึ้นได้เมื่อนั้น

2.3.2 โลหิตคลอดบุตร

อาการ เมื่อจะบังเกิดทำให้โลหิตคั่งเข้าเดินไม่สะดวก แล้วตั้งขึ้นเป็นลิ่ม เป็นก้อน ให้แดกขึ้น แดกลง บางทีให้คลั่ง ขบฟัน ตาเหลือก ตาช้อน ให้ขอบตาเขียว ริมฝีปากเขียว เล็บเท้าเขียว สมมุติว่าปีศาจเข้าสิง

การรักษา ตัวอย่างตำรับยาที่ใช้รักษาระดูทุจริตโทษโลหิตคลอดบุตรมีส่วนประกอบดังนี้เทียนเยาวพาณี 2 ส่วน ไพล 8 ส่วน หญ้าไทร 20 ส่วน ผิวมะกรูด 34 ส่วน เทียนดำ 80 ส่วน ทำเป็นจุณ บดทำแท่งไว้ละลายสุรากินแก้โลหิตทุจริตโทษ คือโลหิตคลอดบุตรนั้นหายดีนัก

2.3.3 โลหิตต้องพิฆาต

อาการ โลหิตต้องพิฆาตอันตกต้นไม้และถูกทุบถองโบยตี ถ้าเป็นดังกล่าวท่านว่าไข้นั้นถึงพิฆาต เพราะโลหิตที่ถูกกระทำนั้นกระทบช้ำระคนกับโลหิตระดู เกิดแห้งกรังเข้าติดกระดูกสันหลังอยู่จึงได้ชื่อว่าโลหิตแห้งกรังเพราะอาศัยโลหิตพิการ

การรักษา ตัวอย่างตำรับยาที่ใช้รักษาระดูทุจริตโทษโลหิตต้องพิฆาตมีส่วนประกอบดังนี้ ผลผักชีทั้ง 2 ผลสรรพพิษ ขมิ้นอ้อย ตรีกฎก ผิวมะกรูด การบูร สิ่งละส่วน ไพล 4 ส่วน ทำเป็นจุณบดทำแท่งไว้ละลายน้ำเลือดแรด ต้มแทรกพิมเสนให้กินแก้เลือดช้ำแห้งกรังภายใน อันบังเกิดแต่โลหิตทุจริตโทษ คือ โลหิตต้องพิฆาตนั้นหายดีนัก

2.3.4 โลหิตเน่า

โลหิตเน่าอาศัยโลหิตระดูร้าง โลหิตคลอดบุตร โลหิตต้องพิฆาต และโลหิตตกหมกช้ำเจือมาเน่าอยู่ จึงเรียกว่าโลหิตเน่าเป็นใหญ่กว่าลมทั้งหลาย

อาการ เมื่อจะให้โทษ โลหิตเน่ามีพิษอันกล้าแล่นไปทุกชุมขน บางทีแล่นเข้าจับหัวใจ บางทีแล่นออกผิวเนื้อ ผุดขึ้นดังยอดผด ทำพิษให้คันเป็นกำลัง ให้ทุรนทุรายยิ่งนัก

การรักษา ตัวอย่างตำรับยาที่ใช้รักษาระดูทุจริตโทษโลหิตเน่า

2.3.5 โลหิตตกหมกช้ำ ก็อาศัยโลหิตเน่า ซึ่งแพทย์ให้ยาประคบ ยาผาย ยาขับโลหิตมิได้ถึงกำลังโลหิต และโลหิตนั้นจึงระส่ำระสายออกไม่หมดสิ้นเชิง จึงตกหมกช้ำอยู่ ได้ชื่อว่าโลหิตตกหมกช้ำ

อาการ บางที่ช้ำอยู่เส้นเอ็น หัวเหน่า เมื่อจะให้ตกโทษก็คุมกันเข้า กระทำให้เป็นฝีมดลูกฝียอดคว่ำ ฝีเอ็น ผีอัคนีนันและมานโลหิต

การรักษา ตัวอย่างตำรับยาที่ใช้รักษาระดูทุจริตโทษโลหิตตกหมกช้ำ มีส่วนประกอบดังนี้ หัศคุณเทศ แก่นแสมทะเล หญ้ายองไฟ ขมิ้นอ้อย เอาเสมอภาค ทำเป็นจุณบดทำแท่งไว้ ละลายสุราให้กิน ขับโลหิตเน่าร้ายในกองทุจริตโทษ คือโลหิตตกหมกช้ำนั้นสิ้นเชิง วิเศษประเสริฐนักแล

2.4 โรคเกี่ยวกับสตรีตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา

ทฤษฎีการแพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับสตรีในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ประกอบด้วยครรภ์วาระกำเนิดครรภ์รักษา ครรภ์วิปลาส ครรภ์ปริมณฑล และครรภ์ประสูติ ซึ่งมีสาระสำคัญดังนี้

2.4.1 ครรภ์วาระกำเนิด

ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ได้กล่าวถึงครรภ์วาระกำเนิด (การปฏิสนธิและการตั้งครรภ์ของสตรี) ดังนี้

1.1 สัตว์ที่มาปฏิสนธิในชมพูทวีป มี 4 สถาน

1.1.1 สัตว์ที่มาปฏิสนธิในครรภ์เป็นชลามพุชะ (ตัว)

1.1.2 สัตว์ที่มาเกิดเป็นฟองฟักฟองไข่นั้นชื่ออัณฑะชะ (ไข่)

1.1.3 สัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยเปือกตมนั้นชื่อสังเสทชะ (หนอน)

1.1.4 อุปปาติกะ สัตว์ปฏิสนธิเป็นอุปปาติกะ ไม่มีสิ่งใด ๆ ก็เกิดขึ้น

1.2 มนุษย์ทั้งหลายถือปฏิสนธิแล้วคลอดจากครรภ์มารดา ถ้าเป็นสตรีจะมีประเภทผิดจากบุรุษ 2 ประการ คือ ต่อมเลือด (มดลูก) และน้ำนมสำหรับเลี้ยงบุตร

ใน**พระคัมภีร์มหาโชตรัตและพระคัมภีร์ปฐมจินดา** ระบุว่าเมื่อสตรีวัยรุ่นพ้นกำหนดแห่งตานซางแล้วเมื่อ อายุ 13 – 15 ปี ต่อมระดูก็ตั้งขึ้นมาแล้ว แต่บางคนครั้นมีระดูมาแล้วกลับแห้งไป ซึ่งจะแก้ไขด้วยยาพรหมภักตร์ และฟอกโลหิตเน่าร้ายให้หมดสิ้น จึงบำรุงธาตุ เช่น ใช้ยากำลังราชสีห์บำรุงไฟธาตุให้บริบูรณ์

2.4.2 ครรภ์รักษา

พระคัมภีร์ปฐมจินดาได้กล่าวถึงการดูแลหญิงตั้งครรภ์ ซึ่งมีอาการระหว่างตั้งครรภ์เกิดขึ้นต่าง ๆ กันไป ตามระยะเวลาการตั้งครรภ์ โคยลักษณะของสตรีที่ตั้งครรภ์ ได้ 15 วัน ถึง 1 เดือน จะมีเส้นเอ็นที่ผ่านหน้าอกนั้นเขียว หัวนมคล้ำดำ และมีเม็ดเกิดขึ้นรอบหัวนม พึงรู้ว่าสตรีนั้นมีครรภ์ขึ้นโดยแน่แท้ ซึ่งตามบันทึกจะระบุอาการของสตรีตั้งครรภ์ เมื่ออายุครรภ์เข้าถึงอายุครรภ์นั้น ๆ และสำหรับรักษา ซึ่งมีจำนวนอายุครรภ์จำนวนทั้งสิ้น 10 เดือน

1. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 1 เดือน

อาการ ถ้ามีอาการเป็นไข้ รำเพรำพัด คลื่นเหียน อาเจียน จุกในอก แดกขึ้นแดกลง ให้ละเมอปั้นเป็นแห่งไว้ละลายน้ำนมโคกินหายแล

ยารักษา ให้นำรากบัวหลวง ดอกบัวเผื่อน จันทน์หอม ข้าวเหนียวกัญญายาทั้งหมดบดเป็นจุณ

2. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 2 เดือน

อาการ ถ้าเป็นไข้และไข้จับเป็นเวลาหรือทุก ๆ วันก็ดี ให้นอนไม่หลับและบริโภคอาหารไม่ได้ หรือมีอาการอย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี

ยารักษา ท่านให้เอาดอกจงกสนี 1 เกสบัวหลวง 1 เทียนคำ 1 หัวแห้วหมู 1 กระจับบก 1 ยาทั้ง 5 สิ่งนี้ บดละลายน้ำซาวข้าวให้กินหายแล ถ้ามีอาการร้อนให้ประกอบยานี้ชโลม รากผักไห่ รากโพกพาย 1 ใบหนาด 1 เมล็ดในขนุนละมุด 1 ดินสอพอง 1 ยาทั้ง 5 สิ่ง ละลายด้วยน้ำซาวข้าวชโลมหายแล

3. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 3 เดือน

อาการ เป็นไข้ ให้ลงท้องและอาเจียน จุกเสียด แทงหน้าแทงหลัง บริโภคอาหารมิได้ นอนมิหลับ

ยารักษา

1) ยามะม่วงกะล่อน 1 ยางไช่เน่า 1 ทั้งสองสิ่งนี้บดละลายน้ำร้อนกินหายแล ถ้ายังไม่หายให้ประกอบยาขนานต่อไปนี้

2) ข้าวดอก 1 ข้าวเหนียวกัญญา 1 ยาทั้ง 2 สิ่งนี้บดละลายน้ำนมโคกินหายแล

4. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 4 เดือน

อาการ ถ้าเป็นไข้เพื่อสมพะ ให้โทษต่าง ๆ และเป็นลม (มีพิธีกรรมทำบัตร 4 มุม 1 ใบ) โคกินหายแล

ยารักษา

ยาชโลมประกอบขนานนี้ คือ

รากหญ้านาง 1 รากตำลึง 1 รากพุมเรียงบ้าน 1 รากพุงดอ 1 รากทองหลางหนาม 1 รากสลอดน้ำ 1 รากฟักข้าว 1 พุมเรียงป่า 1 เกสรบัวหลวง 1 จันทน์ขาว 1 จันทน์แดง 1 ดินสอพอง 1 ดินประสิวขาว 1 เอายา 13 สิ่งนี้ส่วนละเท่า ๆ กันทำเป็นจุณ บดปั้นแห่งไว้ละลายน้ำชาวข้าว ทั้งกินและชโลมดีนักแล

5. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 5 เดือน

อาการ เป็นไข้ ให้ลงและอาเจียน ให้จุกหน้าและจุกหลัง หรืออย่างอื่นก็ดี

ยารักษา ให้ประกอบยาขนานนี้กิน ท่านให้เอาดอกบุนนาค 1 ดอกบัวเผื่อน 1 ยางมะม่วง 1 ยาทั้งสามนี้บดละลายด้วยน้ำนมโค กินแก้ลงท้อง และลงโลหิต แก้จุกเสียดหายแล

ยาทาแก้เมื่อยขนานนี้ ท่านให้เอาสนเทศ 1 รากเปล้าน้อย 1 สะค้าน 1 เปลือกสมุลแว้ง 1 ยาทั้ง 4 นี้ให้เอาส่วนเท่าๆ กัน ละลายน้ำปูนใส เมื่อยที่ใดหายได้ทุกแห่ง เว้นแต่ที่ท้องห้ามมิให้ทา จะเป็นอันตรายแก่ทารกแล

6. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 6 เดือน

อาการ เป็นไข้ให้จับแข้งจับขา ให้จับที่หน้าตะโพก ให้คันที่ทวารหนัก ทวารเบา ให้เป็นลมจับเนือง ๆ

ยารักษา ท่านให้อาดอกจงกลนี 1 จันทน์ขาว 1 จันทน์แดง สะแก 1 เมล็ดส้มซ่า 1 ยาทั้ง 5 สิ่งนี้เอาเท่า ๆ กันบดละลายด้วยน้ำนมโคกินหายแล ถ้ายังไม่หายให้ประกอบยาขนานสุขุมขึ้นไปเพราะว่าครรภ์แก่ คือทารกประกอบพร้อมด้วยเบญจสาขาและมีอาการ 32 บริบูรณ์แล้ว ท่านให้เอาดอกบุนนาค 1 เกสรบัวหลวง 1 เทียนขาว 1 เทียนดำ 1 เปราะหอม 1 ว่านน้ำ 1 อบเชยเทศ 1 มหาหิงค์ 1 หัวแห้วหมู 1 ผลเอ็น 1 เปลือกเงาะ 1 ชะเอมเทศ 1 ผลผักชี 1 ผลคนทีสอ ถั่ว 1 บอระเพ็ด 1 พริกไทย 1 เมล็ด ยาทั้ง 15 สิ่งนี้เอาสิ่งละ 2 สลึง ทำให้เป็นจุณ บดปั้นเป็นแท่ง ละลายด้วย น้ำชาวข้าวชโลมแก้สารพัดไข้ในครรภ์รักษาหายดีนักแล

7. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 7 เดือน

อาการ ถ้าเป็นไข้ให้มีอาการต่าง ๆ ให้ลงและอาเจียนเป็นโลหิตก็ดี และร้อนภายในก็ดี

การรักษา ถ้าจะแก้ ให้แก้ตามโบราณเสียก่อน ให้ทำกระทงด้วยกาบกล้วย 4 มุม 2 ชั้น แล้วเอาแป้งคลึงท้อง และว่าด้วยคาถาดังนี้ “โอม นุมสสามิ นโม จสุคโต ปจจุปปน นา ปญจพุทธา ปน โอม สิมหาสิ ครั้นกูแบ่งกดขี่ กูจะบูชาแก่เทวดาอันประสิทธิ์สงสาร โอม สิทธิกาลมหาสิทธิกาล สวาหะ โอม สิมธิกาล สวาทะ” 7 ที แล้วจึงเอาแป้งที่คลึงท้องมาปั้นเป็นรูปเสือตัว 1 รูปแร้งตัว 1 เอาข้าวสารขาวายตีนตอง (วางรอบเครื่องสังเวย) จันทน์แดง จันทน์ขาว ผัก 3 อย่าง ข้าวตอก ดอกไม้บูชา ไปวางไว้ทางทิศประจิม ทำ 3 วันหาย

8. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 8 เดือน

อาการ ถ้าเป็นไข้ท่านว่ามิเป็นไรนัก เพราะว่าทารกในครรภ์นั้นแก่จวนจะคลอดอยู่แล้ว

ยารักษา ถ้าเป็นไข้รำเพรำพัดต่าง ๆ ให้ประกอบยาขนานนี้กิน ท่านให้เอาบัวหลวง 1 ข้าวเหนียวกัญญา 1 เมล็ดผักกาด 1 ยาทั้ง 3 สิ่งนี้ บดละลายด้วยน้ำซาวข้าวหรือน้ำข่าก็ได้ กินหายแล ยาชโลมสำหรับประกอบยาขนานนี้ ท่านให้เอารากหญ้าแพรก 1 รากไทรย้อย 1 รากโมง 1 รากลำดวน 1 รากตำลึง 1 รากฟักข้าว 1 ดินประสิวขาว 1 ยาทั้ง 7 สิ่งนี้เอาส่วนเท่า ๆ กัน ทำเป็นจุณบดปั่นเป็นแท่งไว้ ละลายชโลมน้ำซาวข้าวหายดีนัก

9. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 9 เดือน

อาการ ถ้าเป็นอย่างใด ๆ ท่านว่ายังอยู่ในครรภ์รักษา แต่ว่าทารกที่อยู่ในครรภ์นั้นจวนจะคลอดแม้จะเป็นไข้ก็เป็นแต่ภายนอก เว้นไว้แต่เป็นอหิวาตกโรค หรือเป็นด้วยอาการต่าง ๆซึ่งจะพลอยให้เป็นอันตรายก็ดี

ยารักษา ท่านให้ประกอบยาขนานนี้ให้กิน ท่านให้เอาโกฐหัวบัว 1 โกฐเขมา 1 โกฐพุงปลา 1 โกฐเชียง 1 เทียนแดง 1 เทียนขาว 1 เทียนดำ 1 เทียนข้าวเปลือก 1 เทียนเยาวพาณี 1 ดอกบัวเผื่อน 1 ดอก ดอกสัตตบุษย์ 1 ดอกลินจง 1 ผลกระดอม 1 ผลผักชีล้อม 1 ขมิ้นเครือ 1 ขมิ้นอ้อย 1 กระจับบก 1 แก่นขี้เหล็ก 1 บอระเพ็ด 1 ยาทั้ง 22 อย่างนี้เอาส่วนเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กินหายแล

ยาชโลมแก้เมื่อยขบชนานนี้ ท่านให้เอาใบเงิน 1 ใบทอง 1 ใบหญ้านาง 1 ใบขี้เหล็ก 1 ใบผักเค็ด 1 ใบน้ำเต้า 1 ดินประสิวขาว 1 ดินสอพอง 1 ยาทั้ง 8 สิ่งนี้เอาส่วนเท่ากัน บดปั้นทำแห่งไว้ ละลายด้วยน้ำซาวข้าวหรือน้ำดอกมะลิสดก็ได้ ชโลมทาหายดีนักแล

10. ยาครรภ์รักษาสำหรับครรภ์ 10 เดือน

อาการ เป็นไข้ภายในอย่างใดอย่างหนึ่ง

ยารักษา ให้ประกอบยาขนานนี้กิน ท่านให้เอาดอกบัวเผื่อน 1 จันทน์แดง 1 จันทน์ขาว 1 ชะเอมเทศ 1 หมากสง 1 ยาทั้ง 5 สิ่งนี้บดละลายด้วยน้ำโคหรือน้ำดอกไม้ก็ได้ กินหายดีนักแล

2.4.3 ครรภ์วิปลาส

พระคัมภีร์ปฐมจินดาได้กล่าวถึงลักษณะครรภ์วิปลาส (การแท้งบุตร หรืออันตรธาน) มีสาเหตุดังนี้

1. หญิงพวกใดทรงไว้ซึ่งครรภ์อันบังเกิดซึ่งกามวิตกหนาไป ไฟราคะเป็นสมุฏฐานกล้านักสัตว์ทั้งหลายก็มิอาจตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นได้

2. หญิงพวกใดไม่ควรจะกินก็กินซึ่งของฮันเผ็ดร้อน เป็นต้นต่าง ๆ ซึ่งอันจะให้ลงท้อง คือ ยาที่จะให้แสลงโรคต่าง ๆ หรือกินยาชับโดยตั้งใจ เป็นลักษณะแห่งธาตุน้ำกำเริบแห่งบุคคลนั้นแล ก็อุปมาดังไฟประลัยกัลป์ อันจะพัดให้ฉิบหายเสีย ซึ่งสัตว์อันจะมาปฏิสนธินั้นในครรภ์แห่งสตรีนี้ก็ไม่อาจตั้งมูลปฏิสนธินั้นได้

3. หญิงใดมีจิตมากไปด้วยความโกรธ ก็วิ่งไปมาดยเร็วเมื่อขณะโกรธ บางทีก็ทอดทิ้งซึ่งตัวเองลง ยกมือขึ้นทั้งสองประหารซึ่งตนเอง อนึ่ง หญิงปากร้ายมิรู้จักซึ่งโทษแก่ตนย่อมด่าตัดพ้อเป็นอันหยาบช้า ซึ่งผัวแห่งตนก็ดี ซึ่งผู้อื่นก็ดี เขาทำโทษ คือ ทุบ ถอง โบย ตี ด้วยกำลังแรงนั้นต่าง ๆ สตรีผู้นั้นก็เจ็บช้ำ ครรภ์แห่งหญิงนั้นก็ตกไป

4. หญิงพวกใดที่ทรงไว้ซึ่งครรภ์คือภูตปีศาจ หากระทำโทษต่าง ๆ ครรภ์นั้นก็มิได้ตั้งขึ้น บางทีต้องศาสตราคม คุณไสยเขากระทำก็ดี ลูกอันอยู่ในครรภ์นั้นก็ตกไป

2.4.4 ครรภ์ปริมณฑล

การตั้งครรภ์ของสตรีตั้งแต่ 3 เดือน ไปจนถึง 10 เดือน จะต้องได้รับการดูแลเอาใจใส่ในด้านการปฏิบัติตนทั้งการดูแลสุขภาพ เช่น การดูแลเรื่องอาหาร การออกกำลังกาย การฝึกจิตใจให้รู้สึกสบาย ผ่อนคลาย รวมทั้งการดำนึงถึงข้อห้าม ข้อระมัดระวังต่างๆ ของหญิงตั้งครรภ์ เช่น ความเชื่อ พิธีกรรม ของขลำ (อาหารแสลงเป็นต้น) ตลอดจนการเตรียมตัวของมารดาใกล้คลอด สตรีผู้ใดมีครรภ์ตั้งแต่ 1 เดือน จนถึง 10 เดือน ถ้าเป็นไข้ต่าง ๆ ท่านให้ประกอบยาขนานนี้ให้กิน ให้เอาโกฐหัวบัว 1 โกฐก้านพร้าว 1 โกฐเชียง 1 โกฐสอ 1

โกฐเขมา 1 เทียนแดง 1 เทียนดำ 1 เทียนขาว 1 เทียนสัตตบุษย์ 1 เทียนยาวพาณี 1 ดอกจงกลนี 1 ดอกบัวขม 1 ดอกบัวเผื่อน 1 ดอกลินจง 1 กฤษณา 1 กระลำพัก 1 ชะลูด 1 ขอนดอก 1 จันทน์ขาว 1 จันทน์แดง 1 เทพทาโร 1 สน 1 สักขี 1 สมุลแว้ง 1 อบเชยเทศ 1 รากสามสิบ 1 ยาทั้ง 26 สิ่งนี้เอาส่วนเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กินแก้ไข้ในครรภ์รักษาตลอดไปจนปลายดีนักแล

2.4.5 ครรภ์ประสูติ

ว่าด้วยทารกคลอดจากครรภ์มารดา ด้วยอำนาจแห่งลมกัมมัชชวาตพัดกำเริบให้เส้นและเอ็นที่รัดตัวกุมารไว้คลายออก พร้อมก็ให้ศีรษะกลับลงเบื้องต่ำ ฤกษ์ยามดีแล้วก็คลอดจากครรภ์มารดา เรียกว่า “ตกฟาก” และระยะปฐมวัยตั้งแต่ทารกรู้ชันคอจนถึงระยะรู้ย่าง รู้เดิน ก็จะมีลักษณะสำรอก 7 ประการ และระยะจะมีโรคเกิดกับทารกอยู่ก่อนแล้วมีโรคอื่นจรมาแทรกมาทับ เรียกโรคทับ 8 ประการ

ในพระคัมภีร์ปฐมจินดายังได้กล่าวถึง การเกิดของทารก การเลี้ยงทารกด้วยน้ำนม ลักษณะ ของน้ำนมที่ดี ตลอดจนลักษณะน้ำนมที่ให้โทษด้วย

2.5 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคสตรี

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 263 - 264)
2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 188)
3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 189 - 197)
4. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความที่ เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 202 - 246)
5. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 198 - 202)
6. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 240 - 245)
7. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 245 - 247)
8. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 247 - 256)

9. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 256 - 260)

10. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 275 - 276)

11. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 260 - 262)

12. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1 ,2,3 (หน้า 265 - 270)

13. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคสตรี โดยปรากฏเนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3 (หน้า 271 - 273)

3. ไข้

3.1 ความหมายโดยทั่วไป

“ไข้” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 หมายถึง ความเจ็บป่วย เช่น ไข้จับสั่น ไข้ทรพิษ ไข้หวัด ไข้หวัดใหญ่: อาการที่มีอุณหภูมิของร่างกายผิดจากระดับปรกติเนื่องจากความเจ็บป่วย

ตามพจนานุกรมไทยฉบับพิสดาร ของ สมพร เจริญพงศ์ “ไข้” หมายถึง ความเจ็บป่วย ไม่สบายกายและใจ การได้รับเชื้อโรคเข้าสู่ร่างกาย มีอาการให้ร้อนรน เช่น ไข้จับ ไข้พิษ เป็นต้น

ตามพจนานุกรมแพทยศาสตร์ เล่ม 1 ของ ดร. วิทย์ เที่ยงบูรณธรรม และ นายแพทย์เกษม เที่ยงบูรณธรรม “fever” เป็นคำนาม แปลว่า “ไข้” อุณหภูมิของร่างกายที่สูงกว่า 37 องศาเซลเซียส

ตามตำราการตรวจรักษาโรคทั่วไป ของนายแพทย์สุรเกียรติ อาชานานุภาพ “ไข้” หมายถึง มีอาการตัวร้อน อุณหภูมิของร่างกายสูงกว่า 37.2 องศาเซลเซียส (วัดทางปาก) 36.7 องศาเซลเซียส (วัดทางรักแร้) 37.7 องศาเซลเซียส (วัดทางทวารหนัก)

3.2 ความหมายทางการแพทย์แผนไทย

คำว่า “ไข้” ตามคัมภีร์แพทย์แผนไทยนั้น มีความหมาย 2 ประการ คือ ไข้ที่หมายถึงความเจ็บป่วย ผู้เจ็บป่วยเรียกว่า “คนไข้” และไข้ที่หมายถึงอาการของโรคที่ทำให้ตัวร้อน ซึ่งมีชื่อและสาเหตุต่าง ๆ กัน ดังปรากฏในคัมภีร์ที่จะนำมากล่าวในลำดับต่อไป

ไข้ที่หมายถึงความเจ็บป่วย “ไข้” เป็นคำที่ใช้เรียกอาการที่เกิดความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ซึ่งสาเหตุที่ทำให้เกิดความไม่สบายกาย ไม่สบายใจมาจากการขาดความสมดุลของร่างกายหรือจิตใจ

การขาดความสมดุลของร่างกายมีผลมาจากสมุฏฐานต่าง ๆ คือ ธาตุสมุฏฐาน อุตุสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน และประเทศสมุฏฐาน โดยมีองค์ประกอบที่เป็นสาเหตุทำให้เกิดการขาดสมดุล คือมูลของโรค 8 ประการ และ 6 ประการ ดังปรากฏรายละเอียดในพระคัมภีร์เวชศึกษาและพระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยแล้ว ส่วนการขาดความสมดุลของจิตใจ อาจมาจากการขาดความสมดุลของร่างกาย

หรือมาจากสิ่งที่มากระทบกับจิตใจและสภาวะของจิตใจเอง ประกอบกับบุพกรรมที่เป็นปัจจัย เช่น การเสพสุรา เครื่องดองของเมา เป็นอาจิณ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอาการเสียจริตได้การขาดความสมดุลของร่างกายซึ่งทำให้เกิดการป่วยไข้นั้น รวมถึง “ไข้” ที่หมายถึงอาการของโรคที่ทำให้ตัวร้อนไว้ด้วย อาการที่ว่านี้มีสาเหตุและชื่อต่าง ๆ กัน โบราณาจารย์ได้รวบรวมไว้เป็นรูปเล่ม ซึ่งมีอยู่มากมายหลายคัมภีร์ เท่าที่สามารถรวบรวมและนำมาใช้ศึกษากันในวงการแพทย์แผนไทยในปัจจุบัน มีประมาณ 25 คัมภีร์ คือ

1) พระคัมภีร์เวชศึกษา
2) พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย
3) พระคัมภีร์โรคนิทาน
4) พระคัมภีร์ธาตุวิภังค์
5) พระคัมภีร์ธาตุวิวรณ์
6) พระคัมภีร์ปฐมจินดา
7) พระคัมภีร์มหาโชตรัต
8) พระคัมภีร์ชวดาร
9) พระคัมภีร์มัญชุสารวิเชียร
10) พระคัมภีร์อภัยสันตา
11) พระคัมภีร์มุขโรค
12) พระคัมภีร์อุทรโรค
13) พระคัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา
14) พระคัมภีร์กษัย
15) พระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค
16) พระคัมภีร์ทิพมาลา
17) พระคัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์
18) พระคัมภีร์ตักศิลา
19) พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์
20) พระคัมภีร์วรโยคสาร
21) พระคัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์
22) พระคัมภีร์ธาตุบรรจบ
23) พระคัมภีร์สรรพคุณ
24) พระคัมภีร์อติสาร
25) พระคัมภีร์ริดสีดวง

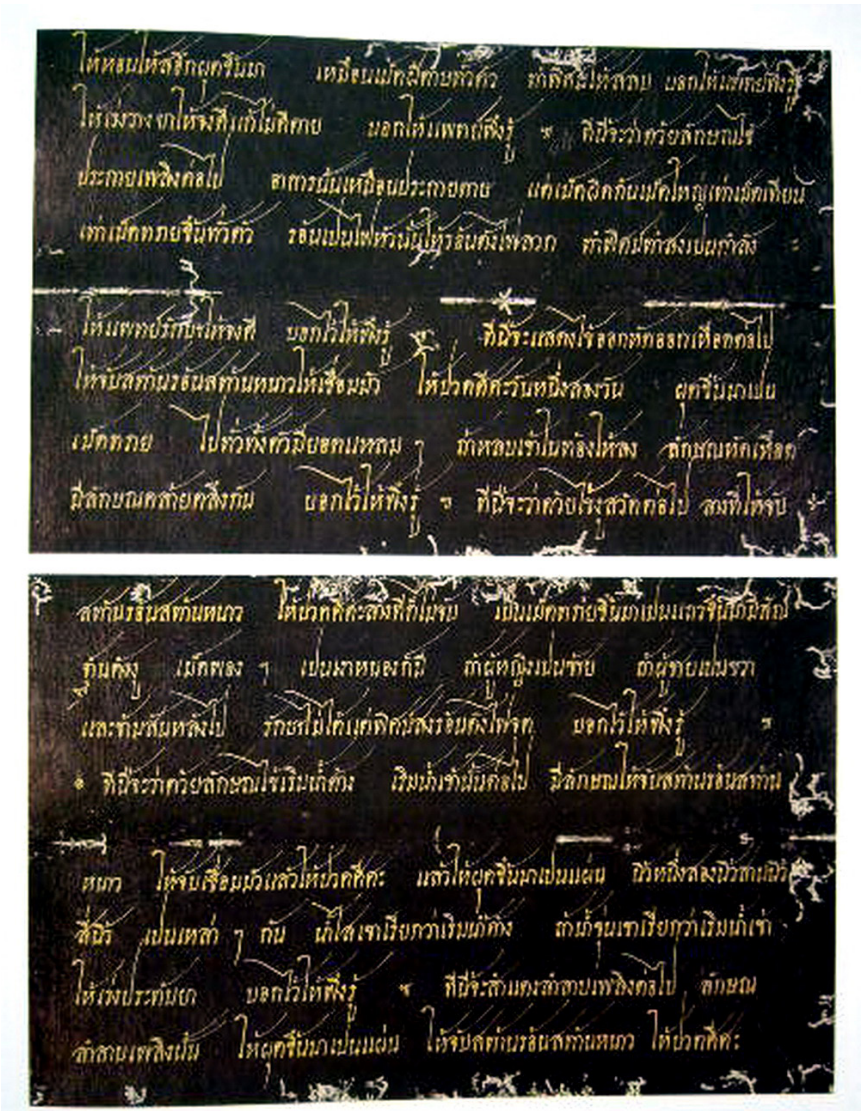

โดยในคัมภีร์แพทย์แผนไทยได้กล่าวถึงไข้ตัวร้อนไว้หลายแห่ง ที่รวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ชัดเจน มีอยู่ 3 คัมภีร์ ได้แก่ 1. พระคัมภีร์

ฉันทศาสตร์ 2. พระคัมภีร์ตักศิลา 3. พระคัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์

นอกจากนี้ ในคัมภีร์แพทย์แผนไทยยังมีคำที่ใช้เรียกอาการไข้ตัวร้อนหลายคำ ได้แก่ ไข้ จับ จับไข้ และมีคำที่บอกถึงระดับความร้อนหลายคำ เช่น ตัวร้อน ตัวร้อนเป็นเปลว สะบัดร้อนสะบัดหนาว สะท้านร้อน สะท้านหนาว ร้อนเป็นตอน เย็นเป็นตอน ปวดหัวตัวร้อน หน้าแดง นัยน์ตาแดง นัยน์ตาแดงดังโลหิต ตัวร้อนเพ้อคลั่ง ซึมมัว เซื่อมมัว เซื่อมซึม ร้อนเป็นไฟ เหมือนไฟลวก เป็นต้น

3.3 ประเภทและลักษณะของไข้ตามคัมภีร์แพทย์แผนไทย

ไข้ ตามคัมภีร์แพทย์แผนไทยมีชื่อรียกและลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละคัมภีร์ และดังได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่าคัมภีร์แพทย์แผนไทยที่รวบรวมความรู้เกี่ยวกับไข้ไว้เป็นหมวดหมู่ชัดเจน มีอยู่ 3 คัมภีร์ คือ พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ พระคัมภีร์ตักศิลา และพระคัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์ ดังนั้นจึงอาจแบ่งประเภทของไข้ตามคัมภีร์ทั้งสามได้ดังนี้

3.3.1 ประเภทของไข้ตามพระคัมภีร์ฉันทศาสตร์

พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ได้กล่าวถึงประเภทและลักษณะของไข้ที่เกิดตามตรีสมุฏฐานคือ เสมหะ ปิตตะ และวาตะ ซึ่งรวมทั้งความเจ็บป่วยต่างๆ และไข้ตัวร้อน เช่น ไข้เอกโทษ ไข้ทุวันโทษ ไข้ตรีโทษ ไข้สันนิบาต และกำลังไข้ (กำลังของธาตุกำเริบ) เป็นต้น

3.3.2 ประเภทของไข้ตามพระคัมภีร์ตักศิลา

พระคัมภีร์ตักศิลาได้กล่าวถึงไข้ตัวร้อน ซึ่งมี 11 ประเภท ดังนี้

1. ไข้พิษ 21 ประการ ได้แก่

1ไข้อีดำ 2) ไข้อีแดง 3) ไข้ปานดำ 4) ไข้ปานแดง 5) ไข้รากสาด 6) ไข้สายฟ้าฟาด 7) ไข้ระบุชาต 8) ไข้กระดานหิน 9) ไข้สังวาลย์พระอินทร์ 10) ไข้มหาเมฆ 11) ไข้มหานิล 12) ไข้ข้าวไหม้ใหญ่ 13) ไข้ข้าวไหม้น้อย 14) ไข้ข้าวไหม้ใบเกรียม 15) ไข้ไฟเดือนห้า 16) ไข้เปลวไฟฟ้า 17) ไข้หงส์ระทด 18) ไข้ดาวเรือง 19) ไข้จันทรสูตร 20) ไข้สุริยสูตร 21) ไข้เมฆสูตร

2. ไข้กาฬ 10 ประการ ได้แก่

1) ไข้ประกายดาษ 2) ไข้ประกายเพลิง 3) ไข้หัด 4) ไข้เหือด 5) ไข้งูสวัด 6) ไข้เริมน้ำค้าง 7) ไข้เริมน้ำข้าว 8) ไข้ลำลาบเพลิง 9) ไข้ไฟลามทุ่ง 10) ไข้กำแพงทะลาย

3. ไข้รากสาด 9 ประการ ได้แก่

1) ไข้รากสาดปานแดง 2) ไข้รากสาดปานเหลือง 3) ไข้รากสาดปานดำ 4) ไข้รากสาดปานเขียว 5) ไข้รากสาดปานขาว 6) ไข้รากสาดปานม่วง 7) ไข้รากสาดนางแย้ม 8) ไข้รากสาดพนันเมือง 9) ไข้รากสาดสามสหาย

4. ไข้กาฬเกิดแทรกในไข้พิษ 8 ประการ (ประดง 8 ประการ) ได้แก่

1) ประดงมด 2) ประดงช้าง 3) ประดงควาย 4) ประดงวัว 5) ประดงลิง 6) ประดงแมว 7) ประดงแรด 8) ประดงไฟ

5. ฝีกาฬเกิดในไข้พิษ 10 ประการ ได้แก่

1) ฝีกาฬฟองสมุทร 2) ฝีกาฬเลี่ยมสมุทร 3) ฝีกาฬทามสมุทร 4) ฝีกาฬทามควาย 5) ไข้ละลอกแก้ว 6) ไข้กาฬทูม 7) ไข้กาฬทาม 8) ไข้มะเร็งตะมอย 9) ไข้มะเร็งปากทูม 10) ไข้มะเร็งเปลวไฟฟ้า

6. ฝีกาฬ 6 ประการ ได้แก่

1) มะเร็งนาคราช 2) ไข้ช่องสมุทร 3) ไข้ตะบองพะลำ 4) ไข้แม่ตะงาว 5) ไข้ตะบองชนวน 6) ไข้ละบองกาฬ

7. ไข้กระโดงทั้ง 4 ประการ ได้แก่

1) ไข้กระโดงไฟ 2) ไข้กระโดงน้ำ 3) ไข้กระโดงแกลบ 4) ไข้กระโดงหิน

8. ไข้คด ไข้แหงน ได้แก่

1) ไข้คด 2) ไข้แหงน

9. ไข้หวัดน้อย ไข้หวัดใหญ่ ได้แก่

1) ไข้เป็นหวัดน้อย 2) ไข้หวัดใหญ่

10. ไข้กำเดา 2 ประการ ได้แก่

1) ไข้กำเดาน้อย 2) ไข้กำเดาใหญ่

11. ไข้สามฤดู ได้แก่

1) ไข้ในคิมหันตฤดู (ฤดูร้อน) 2) ไข้ในวัสสานฤดู (ฤดูฝน) 3) ไข้ในเหมันตฤดู (ฤดูหนาว)

3.4 ประเภทและลักษณะของไข้ตามพระคัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์

พระคัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์กล่าวถึงประเภทของไข้ที่สำคัญ ซึ่งรวมทั้งความเจ็บป่วยต่างๆ และไข้ตัวร้อน ได้แก่

1. ลำบองราหู (เป็นโรคที่เกิดในเด็ก)
2. กาฬโรค
3. เบญจกาฬสันนิบาต
4. สันนิบาตเกิดเพื่อปิดตะสมุฏฐาน
5. ลักษณะอภิญญาณธาตุ
6. ลักษณะอสุรินธัญญาณธาตุ

3.5 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง ไข้

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้ โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ตักศิลา (ตักกะศิลา) ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 1 (หน้า 340 - 352)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้ โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในจารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 14 - 15)

3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยฉบับอนุรักษ์ ตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ดังนี้ (หน้า 16 - 17)

4. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ (หน้า 179 – 188)

5. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์ แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ดังรายละเอียดที่แสดงโดยสังเขป ดังนี้ (116 – 129)

6. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 (หน้า 57 – 109)

7. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 6 - 9)

8. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์และคัมภีร์ตักศิลา คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า 5 - 18)

9. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3 (หน้า 21, 23, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 73, 79, 81, 83, 85, 87, 113, 115, 117, 121, 123, 137, 149, 163, 165, 170, 171, 179, 196, 196, 215, 241, 249, 253, 255, 257, 259, 241, 249, 253, 255, 257, 259, 261, 263, 265, 267, 269, 275, 281, 285, 287, 289, 291, 297, 305, 307 และ 309)

10. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง), ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง), ตำราประมวลสรรพคุณยา ไทย (ภาคสาม) ซึ่งมีสมุนไพรจำนวนหลายชนิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องไข้ (โดยรวมเกือบทั้งเล่ม)

11. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราไม้เทศเมืองไทย ซึ่งมีสมุนไพรจำนวนหลายชนิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องไข้ (โดยรวมเกือบทั้งเล่ม)

12. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำรายาพิเศษ ซึ่งมีสมุนไพรจำนวนหลายชนิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องไข้ (โดยรวมเกือบทั้งเล่ม)

13. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11 ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องไข้ (หน้า 19, 20, 22, 26 ฯลฯ)

14. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องไข้ ดังรายละเอียดที่แสดงโดยสังเขป ดังนี้

- ทับ 8 ประการ หน้า 8
- คัมภีร์ตักศิลา หน้า 11
- ว่าด้วยกำเนิดไข้ หน้า 17
- ว่าด้วยลักษณะอาการไข้ที่เข้าเป็นเพศโทษ 4 อย่าง หน้า 22
- ว่าด้วยกำเนิดแห่งไข้ (โรค) ต่างๆ หน้า 25
- สรรพคุณแก้ไข้ทรพิษ หน้า 497

15. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในพระคัมภีร์ตักกะศิลา เล่ม 1 ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2 (หน้า 306 - 325)

16. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1 ซึ่งนับเป็นสมุดคู่มือของหมอและผู้พยาบาลไข้ โดยข้อมูล

ที่ปรากฏใน ตำราเวชศาสตร์นี้ เป็นความรู้สำหรับการรักษาพยาบาลไข้โดยสังเขป ซึ่งแพทย์ที่จะเป็นผู้รู้ผู้ชำนาญในการรักษา โรคได้นั้น จะต้องรู้กิจ 4 ประการ ในเบื้องต้นเสียก่อน กิจ 4 ประการ นั้นแบ่งออกเป็นหมวดหมู่ ดังนี้

หมวดที่ 1 รู้ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค

หมวดที่ 2 รู้จักยาที่ชื่อโรค

หมวดที่ 3 รู้จักยาสำหรับแก้โรค

หมวดที่ 4 รู้ว่ายาอย่างใดจะควรแก้โรคชนิดใด

17. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 2 โดยมีการขยายความรู้ต่อจากตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1 ประกอบด้วยหมวดหมู่ความรู้ จำนวน 5 หมวดหมู่ ซึ่งหมวดหมู่ที่ 5 มีปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องไข้ (หน้า 40 – 55)

18. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับไข้โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3 โดยมีการกล่าวถึงตำรับยาหลายขนาน ซึ่งที่กล่าวถึงตำรับยาที่ใช้ รักษาไข้ มีดังนี้ ยาแก้ไข้ แก้ซาง (หน้า 87), ยาแก้พิษไข้ (หน้า 108), ยาต้มแก้ไข้ (หน้า 82), ยาต้มแก้ไข้เมื่อ ปลายไข้หม้อใหญ่ (หน้า 94)

19. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 1 - 5 โดยมีการกล่าวถึงคัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์ตักศิลา คัมภีร์ธาตุวิวรณ์ คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย

20. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1 โดยมีการกล่าวถึง เรื่อง ไข้ต่าง ๆ (โดยรวมเกือบทั้งเล่ม)

4. โรคลม

“ลม” ในทางการแพทย์แผนไทยมีปรากฏชัดเจนอยู่ในหลายพระคัมภีร์ ดังเช่น พระคัมภีร์พื้นฐานที่เกี่ยวกับเรื่องธาตุและการวินิจฉัยโรคอันได้แก่ พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย พระคัมภีร์โรคนิทาน พระคัมภีร์ธาตุวิภังค์ และพระคัมภีร์ธาตุวิวรณ์ ซึ่งพระคัมภีร์เหล่านี้จะกล่าวถึงหน้าที่ปกติของธาตุลม อย่างไรก็ตาม เมื่อลมเกิดความผิดปกติส่งผลให้เกิดโรค และอาการต่าง ๆ ปรากฏขึ้น ซึ่งมีกล่าวไว้ในพระคัมภีร์ชวดารและพระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียร เป็นต้น

4.1 ประเภทของลม

ลมปกติในร่างกายมีทั้งสิ้น 6 ลม ลมแต่ละอย่างจะทำงานเป็นปกติ แต่เมื่อธาตุลมเกิดกำเริบ หย่อน พิการ ก็จะทำให้เกิดโรคหรืออาการผิดปกติที่แสดงให้เห็นดังนี้

4.1.1 อุทธังคมาวาตา ลมพัดขึ้นเบื้องสูง พัดตั้งแต่ปลายเท้าจนถึงศีรษะ มีหน้าที่ปกติในการนำความรู้สึกทางกายทั้งหมดจากส่วนปลายเข้าสู่ไขสันหลังและสมอง เมื่อธาตุลมกำเริบจะมีอาการ เสียด เจ็บปวด เมื่อธาตุลมหย่อนจะทำให้ชา และถ้าธาตุลมพิการจะหมดความรู้สึกสัมผัส เช่น ในรายที่ไขสันหลังหรือสมองถูกทำลาย เป็นต้น

4.1.2 อโธคมาวาตา ลมพัดลงเบื้องต่ำ พัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า หน้าที่ปกติทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวได้ เมื่อกำเริบจะชักกระตุก เมื่อธาตุลมหย่อนจะทำให้เคลื่อนไหวช้า และถ้าพิการจะทำให้เคลื่อนไหวร่างกายไม่ได้

4.1.3 กุจฉิสยาวาตา ลมในท้องนอกลำไส้ มีหน้าที่ปกติที่ทำให้กระเพาะอาหารและลำไส้บีบรูดอาหารให้ลงสู่ทวารหนัก เมื่อเกิดธาตุลมกำเริบจะทำให้กระเพาะอหารและลำไส้เคลื่อนไหวเร็ว หิวบ่อย ปวดท้อง และถ้าหย่อนกระเพาะอาหาร ลำไส้จะเคลื่อนไหวช้าลง เกิดอาการท้องอืดเฟ้อ ท้องผูก แต่ถ้าพิการจะทำให้ไม่มีแรงบีบรูดอาหาร อาหารไม่เคลื่อนที่ เกิดการอาเจียนอย่างรุนแรงเหมือนลำไส้อุดตัน

4.1.4 โกฏฐาสยาวาตา ลมในท้องอยู่ในลำส้ กระเพาะอหาร หน้าที่ปกติอยู่ในระบบทางเดินอาหารจะสัมพันธ์โดยตรงกับอาหารที่รับประทานเข้าไป ถ้าธาตุลมพิการจะทำให้จุก เสียด แน่นหน้าอก อาหารไม่ย่อย

4.1.5 อังคมังคานุตารีวาตา ลมพัดทั่วกาย หน้าที่ปกติทำให้โลหิตไหลเวียนไปหล่อเลี้ยงอวัยวะต่าง ๆ ทั่วทั้งกาย เมื่อธาตุลมกำเริบจะทำให้ความดันโลหิตสูง ปวดศีรษะ ถ้าหย่อนทำให้ความดันโลหิตต่ำ อ่อนเพลียเป็นลม ถ้าพิการจะเกิดการไหลเวียนเลือดสัมเหลวฉับพลัน ซึ่งการที่โลหิตไม่ไหลเวียนก็จะทำให้สมองขาดเลือด คนไข้อาจหมดสติหรือเป็นอัมพาตได้

4.1.6 อัสสาสะ ปัสสาสะวาตา ลมหายใจเข้าออก มีหน้าที่ในการหมุนเวียนเปลี่ยนออกซิเจนและคาร์บอนไดออกไซด์ ถ้าธาตุลมเกิดกำเริบ หายใจเร็ว แรง ก็จะหอบ เหนื่อย แต่ถ้าหย่อนก็จะทำให้หายใจไม่อิ่ม อากาศไม่พอ ถ้าพิการจะเกิดอาการที่แสดงให้เห็นทางการหายใจ

4.2 ตัวคุมธาตุลม

ลมทั้ง 6 อย่างที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นลมที่ทำหน้าที่ปกติในร่างกาย แต่ถ้าเมื่อใดที่เกิดโรคลมจะมีเหตุมาจากตัวคุมธาตุลม 3 อย่าง ได้แก่

4.2.1 หทัยวาตะ เป็นลมที่เกี่ยวกับหัวใจ จิตใจ หรือลมที่ทำให้หัวใจเต้น

4.2.2 สัตถกวาตะ อุปมาเหมือนลมที่คมเหมือนอาวุธ ลักษณะรวดเร็ว ฉับพลัน เล็ก แหลมคม เจ็บแปลบ

4.2.3 สุมนาวาตะ เส้นสุมนาเป็นเส้นกลางลำตัว ระบบนี้จึงน่าจะอยู่กลางลำตัวซึ่งหมายถึงระบบไหลเวียนของเลือดและประสาทหรืออื่น ๆ ที่มีผลต่อการเคลื่อนไหว

4.3 ขอบเขตของโรคลม

คำว่า “ลม” มีความหมายที่กว้างขวางมาก เกี่ยวข้องกับระบบต่าง ๆ ที่สำคัญในร่างกายหลายระบบ ทั้งระบบประสาท ระบบไหลเวียนโลหิตทั้งหมด รวมทั้งการเคลื่อนไหวของกระเพาะอาหารและลำไส้ ลมหายใจ การเคลื่อนไหวของปอด หรืออิทธิพลอื่น ๆ ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง สามารถสรุปขอบเขตของโรคลมที่ปรากฏอยู่ดังนี้

4.3.1 โรคลมในพระคัมภีร์ชวดาร ได้กล่าวถึงโรคลมต่าง ๆ ทั้งลมพิษ ลมปกติ ลมพิเศษ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปัญหาของลมโดยเฉพาะ อาการที่แสดงออกมามีทั้งอาการบวม ไข้สูง เป็นลม หน้ามืด อ่อนเพลีย เสียสติ และอื่น ๆ โดยหลายลมเป็นอาการที่รุนแรงถึงตายได้

4.3.2 โรคลมในพระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียร ได้กล่าวถึงลมที่มีลักษณะเป็นก้อน ดาน ซึ่งส่วนใหญ่ไม่สามารถรักษาให้หายได้

4.3.3 โรคลมในตำรายาศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์ ได้แก่ ลมพิรุตวาโย ทุนยักษวาโย วารยักษวาโย จิตุบาท

วาโย อัควารันตวาโย รามะภานีวาโย สรรพวารจักรโมละวาโย อัตพังคีวาโย พาทุรวาโย สิตมัควาโย พุทธยักษวาโย ริตตสาษวาโย วารยักษวาโย ยักชินีวาโย นิริยังยักษวาโย ตริตบาทวาโย อัคนีวาโย และเนาวนารีวาโย ซึ่งในจารึกนี้มีตันฉบับที่เขียนไว้เพียง 15 จำพวก ขาดอยู่ 3 จำพวกที่ไม่มีรายละเอียด คือ อุนาพัดวาโย ลมตริตบาทวาโย และอัคนีวโย แต่ละลมมีลักษณะอาการ ที่ตั้ง การใช้ยารักษา ซึ่งสามารถแบ่งตามลักษณะอาการความรุนแรงของโรคได้ 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 มีอาการไม่รุนแรงมาก สามารถรักษาให้ทายได้ ด้วยการใช้ยากินและยาทา

กลุ่มที่ 2 อาจจะมีอาการเรื้อรังทำให้อวัยวะเสียหน้าที่ แต่ก็สามารถรักษาได้

กลุ่มที่ 3 เมื่อมีอาการแล้วอาจทำให้อายุสั้นหรือเสียชีวิตได้

4.3.4 โรคลมในพระคัมภีร์อื่น ๆ ซึ่งพอจะประมวลโรคลมในแต่ละพระคัมภีร์ได้ดังนี้

1. พระคัมภีร์โรคนิทาน และพระคัมภีร์ธาตุวิภังค์ ได้กล่าวถึงอาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเนื่องจากลมทั้ง 6 พิการ ในฤดู 4 ว่า ทำให้เกิดมีอาการในทางลม เช่น การหายใจไม่สะดวก ถึงกับเป็นลมจับแน่นิ่งไป อาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนี้เกี่ยวข้องกับระบบการทำงานที่สำคัญของร่างกายหลายระบบ

2. พระคัมภีร์ธาตุวิวรณ์ ได้กล่าวถึงวิธีธาตุวิปลาสว่า เมื่อเกิดอาการผิดปกติในร่างกายขึ้นนั้น จะแสดงให้เห็นที่อวัยวะต่าง ๆ ซึ่งหากพิจารณาอาการแล้วก็จะทราบว่าอาการเหล่านั้นมีเหตุจากธาตุใด โดยที่ธาตุลมนั้นจะทำให้เกิดมีอาการเป็นตะคริว เมื่อยมือ และเท้า หูตึง หลังแข็ง เจ็บอก อาเจียนลมเปล่า แน่นหน้าอก เป็นหวัด หอบหืด ขัดข้อเข่า วิงเวียน ตาลาย เป็นฝี เป็นต้น

3. พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ได้กล่าวถึงอาการไข้ที่มีธาตุลมมาระคน ซึ่งจะทำให้ไข้มีลักษณะอาการที่พอจะแยกจากการระคนของธาตุอื่นได้ เนื่องจากไข้ที่มีธาตุลมระคนจะทำให้มีอาการหนาวสะท้าน ปากหวาน อาเจียน ขนลุก ปวดศีรษะ เจ็บตา เจ็บคอ เจ็บอก เจ็บไปทั้งตัว ชอบนอน เบื่ออาหาร บางทีอยากกินของแสดง สะอึก ร้อนรุ่มกลุ้มใจ ดูเศร้าหมอง ไอแห้ง หายใจขัด ท้องเป็นก้อน

4. พระคัมภีร์ประถมจินดา ได้กล่าวถึงอาการลมซางไว้ทั้งสิ้น 7 ลม ได้แก่ ลมอุทรวาต ลมตระบองราหู (สะพั้นไฟ) ลมวาตะภักษ์ ลมกุมภัณฑ์ ลมจำปราบ ลมป่วงงูเห่า ลมหัสดี ซึ่งเมื่อพิจารณาจากอาการแล้ว หลายอย่างอาจจะเป็นการอักเสบ ติดเชื้อ เมื่อมีลมพัดพาไปก็ทำให้เกิดติดเชื้อในกระแสโลหิต เช่น ลมตระบองราหู เป็นต้น

5. พระคัมภีร์ธาตุบรรจบ ได้กล่าวถึงลักษณะอุจจาระที่เกิดเนื่องจากธาตุทั้ง 4 เป็นต้นเหตุ ซึ่งถ้าลมเป็นเหตุจะทำให้อุจจาระมีกลิ่นเหมือนกับข้าวบูด ทำให้เกิดอาการเสียดแทง เจ็บคอ คันจมูก เมื่อยไปทั่วร่างกาย ครั่นเนื้อครั่นตัว คล้ายจะเป็นไข้ และถ้าอุจจาระเสียด้วยลมโกฏฐาสยาวาตา อุจจาระจะมีลักษณะเป็นเมือกมัน เปลวไต สัณฐานดังมูลแมว มูลไก่ มูลเต่า มีสีขาว มีอาการให้หิ่งห้อยตากระจาย เมื่อยมือ เมื่อยเท้า เป็นตะคริว และขัดหัวเหน่า เมื่อยสันหลัง สองเกลียวข้างแข็ง สมมติว่าเป็นฝีเส้น อาเจียนลมเปล่า ขัดอก เจ็บในท้องหนักหน้าตา

6. พระคัมภีร์อติสาร ได้กล่าวถึงอาการท้องเสีย (ป่วง) เนื่องจากสาเหตุต่าง ๆ หากเป็นเนื่องจากลมนั้นระบุว่าเกิดจากการกินอาหารไม่ถูกกับธาตุ มักเป็นเวลาค่ำ นอกจากนี้ยังมีอาการท้องเสียที่เรียกว่า ป่วงลม มีอาการเสียดที่สีข้าง ท้องเดินไม่มาก แน่จุกอก อาเจียนเป็นน้ำลายร้อน ร้องกระวนกระวาย ตาแดงอาการเสียดที่สีข้าง ท้องเดินไม่มาก แน่จุกอก อาเจียนเป็นน้ำลายร้อน ร้องกระวนกระวาย ตาแดง

7. พระคัมภีร์มหาโชตรัต ได้กล่าวถึงอาการระดูผิดปกติที่เกิดขึ้นเนื่องจากธาตุทั้ง 4 ซึ่งหากเป็นธาตุลมเป็นเหตุก็จะทำให้เกิด

อาการระดูสีเหมือนน้ำดอกคำไทยจาง ๆ ระดูมาไม่สะดวก ปวดบริเวณท้องน้อยมาก ท้องอืด แน่น จุก เสียด คลื่นไส้ อาเจียนแต่ลมเปล่า บางครั้งตัวร้อน และมีไข้ขึ้นบางเวลา

8. พระคัมภีร์กษัย ได้กล่าวถึงกษัยกล่อนเนื่องจากลมจำพวกหนึ่ง ซึ่งมีอาการกำเริบในตอนบ่าย มีอาการจุก กัด ขบ ตอดทรวงอก ร้อนในอก ตัวเย็น ถ้ากินของร้อนแล้วอาการจะดีขึ้น

4.4 โรคลมผิดปกติ

ในพระคัมภีร์ชวดารได้แบ่งโรคลมผิดปกติออกเป็น 2 กลุ่ม โดยกลุ่มแรก เกิดจาก ลมปกติพัดผิดทิศทาง ได้แก่ ลมหทัยวาตะ ซึ่งมักเกิดได้วันละหลายครั้ง มีที่ตั้งแรกเกิดจากธาตุลม และพฤติกรรมการกิน การกระทบร้อนเย็น

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่ง เกิดจากโรคลมผิดปกติทั่วไป มีจำนวน 13 จำพวก มีที่ตั้งแรกเกิดเพียง 3 จำพวก เป็นโรคลมที่ไม่อันตรายมาก สามารถรักษาให้หายได้ด้วยการใช้ยา

รายละเอียดเกี่ยวกับโรคลมผิดปกติทั้งสองกลุ่มมีดังนี้

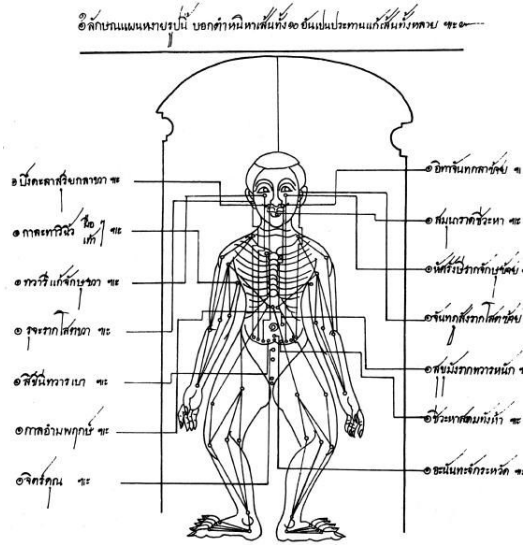

4.4.1 ลมหทัยวาตะ

มีสาเหตุมาจาก 2 ประการ คือ

1.1 การกินอาหาร

1.2 การกระทบร้อนและเย็นเกินไป

โดยยาที่เกี่ยวข้องกับการรักษาหทัยวาตะพิการ ได้แก่

1. ยาจิตรารมณ์
2. ยากล่อมอารมณ์

4.4.2 ลมผิดปกติทั่วไป

1. ลมพัดอาโปธาตุเป็นฟอง

อาการ ทำให้เกิดการบวมทุกสถาน (บวมทั้งตัว)

2. ลมกล่อน

อาการ ทำให้อัณฑะเจ็บเมื่อยตายไปข้างหนึ่ง หรือเจ็บเมื่อยไปทั้งกาย

3. ลมพัดในลำไส้

อาการ เป็นลูกกลิ้งขึ้นกลิ้งลงในท้อง จุกอก เสียดแทงตามชายโครง ทั่วสรรพางค์ และเสียดหัวใจ

4. ลมตะคริวเข้าในไส้ใหญ่ไส้น้อย

อาการ ชักมือชักเท้าแข็งงอ จะเปิบข้าวก็มิได้ จะจับสิ่งอันใด ๆ ก็มิได้

5. ลมพานไส้

อาการ ทำให้อาเจียน จุกอก ถ้าเป็นไปถึงกำหนด 7 เดือน มักเป็นตัว เสียดอยู่ซี่โครงซ้าย ทำให้ผอมเหลือง พอใจอยากของสดของคาว ครั้นถึง 3 ปีจะตาย

6. ลมอัมพฤกษ์ ลมอัมพาต

อาการ ให้มือให้เท้าตาย

7. ลมสูบพิษในลำไส้

อาการ เวียนศีรษะ อาเจียน จุกอก ปากหวานและเปรี้ยว ถ้าเป็นแก่บุคคลผู้ใด ครั้นแก่เข้ากลายเป็นตัว เข้าเสียดโครงข้างซ้าย ครั้นแก่หนักเข้าให้ผอมเหลือง

8. ลมตุรารัก บังเกิดแต่คอหอย

อาการ ให้เหม็นคาวคอ เฝ้าถ่มแต่น้ำลายบ่อย ๆ หายใจก็ขัดอก ถ้าบังเกิดแก่บุคคลผู้ใดได้ 5 เดือน เสียจักษุจึงหาย

9. ลมกษัยจุกอก

อาการ อาการจุกอกแล้วมักกลายเป็นบิด เกิดโลหิตและเสมหะในลำไส้นั้นร้อนประดุจดังใจจะขาด

10. ลมกษัยร้อนอก

อาการ มีอาการร้อนอก เกิดเพราะเสมหะ

11. ลมปะกัง

อาการ ปวดศีรษะข้างเดียว หรือสองข้างก็ได้

12. ลมกำเดา

อาการ ทำให้วิงเวียน ตาลาย ตามือ ตาฝ้าและขาว เดินหัวทิ่มและเจ็บตา เกิดเนื่องจากโทษลมระคนกำเดา

13. ลมผูกธาตุให้เป็นพรรดึก

อาการ เมื่อนานไปก็กลายเป็นเสมหะกลัดเข้า ให้ผอมแห้ง กายเหลือง ครั้นนานต่อไปอีกก็กลายเป็นหอบเป็นไอ กินข้าวไม่ได้ อาโปธาตุเป็นกำลังให้บวม แพทย์มิรู้ว่าเป็นริดสีดวง

14. ลมออกตามหูตามตา (ไม่ปรากฏลักษณะอาการระบุไว้)

15. ลมสลบ ชัก (ไม่ปรากฏลักษณะอาการระบุไว้)

4.5 โรคลมเฉพาะเหตุ

โรคลมเฉพาะเหตุเป็นกลุ่มโรคลมที่ไม่มีพิษ อาจจะเกิดมีอาการเฉพาะที่หรือเป็นทั้งตัวก็ได้ บางจำพวกมีลักษณะของโรคลมชัดเจน แต่บางจำพวกก็มีลักษณะแตกต่างออกไป โรคลมเฉพาะเหตุมีที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคแตกต่างกันไป ส่วนใหญ่สามารถรักษาได้ด้วยการใช้ยา

อาการของโรคลมเฉพาะเหตุ

ในพระคัมภีร์ชวดารได้กล่าวถึงลมที่เป็นลักษณะเฉพาะเหตุไว้หลายอย่าง ได้แก่ ลมปวดมวน สวิงสวาย ลมทำให้โลหิตแห้ง สันนิบาต 7 จำพวก อันเป็นเพื่อเสมหะโลหิต แลเพื่อรับประทานของคาว เป็นเพื่อทำการหนัก เพื่อสิงคาทิจร (น้ำมูก) ตกลงมาแต่เบื้องบนอากาศธาตุ จึงให้ไอเสียงแห้ง ให้หอบ ให้สะอึก ลมกลิ้งในท้อง ลมมหาสดมภ์ ลมอัมพาตคู่กัน ลักปิดลักเปิด ฝีเกร็ดแรด ฟันและเหงือกเป็นหนอง สันทฆาตและกล่อนแห้ง บวมทั่วสรรพางค์กาย ริดสีดวง 5 ประการ โรคเรื้อนกินกระดูก หรืออาจจะเป็นโรคสำหรับบุรุษหรือสตรี

นอกจากนี้ ยังมีสันนิบาตโลหิต อาการให้เจ็บ ให้ไอ ให้เสียงแหบ แลเป็นเม็ดดังเม็ดทราย แต่ลำคอลงไปจนถึงช่องอุจจาระปัสสาวะ ให้คันระคาย บางทีให้ลงบางทีให้ผูก ให้ฟกให้บวมมั่วสรรพางค์กาย ถ้าแลเส้นประธานทับจักร (จักร หมายถึง สะดือ) แล้วแก้ไม่ได้ โดยโรคลมเฉพาะเหตุ มีดังต่อไปนี้

1.1 ลมปวดมวนสวิงสวาย
1.2 ลมทำให้โลหิตแห้ง
1.3 ลมลักปิดลักเปิด
1.4 ลมทำให้เป็นฝีเกร็ดแรด
1.5 ลมทำให้ฟันและเหงือกเป็นบุพโพโลหิต
1.6 ลมทำให้เป็นโรคสำหรับบุรุษ
1.7 ลมทำให้เป็นสันนิบาตโลหิต
1.8 ลมทำให้เป็นไข้กำเดาและกาฬภายใน
1.9 ลมทำให้เป็นสันนิบาต 7 จำพวก
1.10 ลมที่ทำให้บวมทั่วสรรพางค์กาย และริดสีดวง 9 ประการ
1.11 ลมที่ทำให้เกิดโรคเรื้อนกินกระดูก ให้ขัดในข้อ
1.12 ลมที่ทำให้เกิดริดสีดวงในคอ

4.6 โรคลมมีพิษ

1. การจำแนกกลุ่มของโรคลมมีพิษ

ในพระคัมภีร์ชวดารได้กล่าวถึงโรคมีลมพิษไว้ 2 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 ลมมีพิษมาก เป็นโรคลมมีพิษที่เมื่อพิจารณาจากอาการแล้วจะเห็นได้ว่ามีพิษมาก คนไข้มักมีอาการหนักถึงตายได้ และมักจะเป็นทั้งตัว ทำให้เกิดพิษในลักษณะต่าง ๆ เช่น เป็นไข้สูง กระสับกระส่าย ชัก บวมทั้งตัว หรือหมดสติ

กลุ่มที่ 2 ลมมี่พิษ เป็นโรคลมมีพิษที่เกิดเฉพาะบางส่วนของร่างกาย เช่น บวม เป็นจ้ำ อักเสบ ซึ่งก็มีพิษ เช่นเดียวกัน แต่ไม่ได้กำหนดว่าเมื่อเป็นลมนั้นแล้วกี่วันจึงจะตาย

ลมพิษทั้ง 2 กลุ่มนี้ เมื่อพิจารณาจากสาเหตุการเกิดไม่เห็นว่าจะเกิดจากการกำเริบ หย่อน พิการ ของลมปกติ แต่เป็นลมที่เกิดขึ้นและมีชื่อเรียกต่างหาก

2. อาการของโรคลมมีพิษ

2.1 ลมมีพิษมาก มี 6 จำพวก แต่ละจำพวกมีอาการต่าง ๆ ดังนี้

2.1.1 ลมกาฬสิงคลี อาการ ถ้าจับให้หน้าเขียว ให้ขอบตาเขียว บางทีจับหัวใจให้สั่น บางทีให้ถอนหายใจฮืดฮือ 1 บางทีให้ดิ้นดุจตีปลา ให้ผุดเป็นวงดำ วงแดง วงเหลือง วงเขียว เท่าใบพุทรา เท่าแว่นน้ำอ้อย กำหนด 3 วัน

2.1.2 ลมชิวหาสดมภ์ อาการ เมื่อแรกจับให้หาว ให้เรอ และให้เหียน ขากรรไกรแข็งอ้าหรือขบลงมิได้ ให้นิ่งแน่ไปมิรู้สึก

ปลุกมิตื่น กำหนด 3 วัน 7 วัน

2.1.3 ลมมหาสดมภ์ อาการ ให้หาวนอนมาก ให้หวาดหวั่นไหวอยู่แต่ในใจ ให้นอนแน่นิ่งไปไม่รู้สึกกาย

2.1.4 ลมทักขิณโรธ อาการ เป็นไข้อันใด ๆ ก่อน ให้จับมือ ให้เท้าเย็น ให้จักษุมัว ห้ามมิให้วางยาผาย ให้ดิ้นรนหยุดมิได้อยู่เจรจามิได้ ลิ้นกระด้าง คางแข็ง แพทย์จะแก้ ๆ ให้จงดี

2.1.5 ลมตติยาวิโรธ อาการ ให้มือให้เท้าเย็นเป็นลูกกลิ้งอยู่ในท้อง ให้จุกร้องดังสัตว์ตอด สัตว์กัด บางทีปวดแต่แม่เท้าขึ้นมาจนถึงหัวใจ นิ่งแน่ไปดุจดังพิษงูเห่า

2.1.6 ลมอีงุ้มอีแอ่น อาการ เมื่อล้มไข้เหมือนสันนิบาต เมื่อจับนั้นอีงุ้มงอไปข้างหน้า อีแอ่น ข้างหลัง ถ้าลั่นเสียงเผาะเมื่อใดตายเมื่อนั้น

2.2 ลมมีพิษ มีทั้งหมด 6 จำพวก มีอาการดังนี้

2.2.1 ลมอินทร์ธนู อาการ เมื่อล้มไข้เหมือนรากสาด เป็นวงล้อมสะดือดำ สะดือแดง สะดือเขียว สะดือเหลืองเท่าวงน้ำอ้อยงบ แต่ชายโครงตลอดจนหน้าผาก พิษนั้นให้อื้ออึงคนึงอยู่ในใจ ให้เพ้อพกดังผีเข้าอยู่ถ้าหญิงเป็นซ้าย ชายเป็นขวา อาการตัด

2.2.2 ลมกุมภัณฑยักษ์ อาการ ถ้าล้มไข้ลงดุจอย่างสันนิบาต เมื่อจับให้ชักมือกำเท้างอ มิได้สมปฤดีเลย กำหนด 11 วัน

2.2.3 ลมอัศมุขี เป็นทั้งผู้ใหญ่ทั้งเด็ก อาการให้ดิ้นร้องแล้วชักแนไปมิได้สมปฤดีเลย

2.2.4 ลมราทธยักษ์ อาการ เมื่อล้มไข้ลงดุจอย่างสันนิบาต เมื่อจับให้มือกำชักเท้างอ ลิ้นกระด้างคางแข็ง กำหนด 11 วัน

2.2.5 ลมบาดทะจิต อาการ เมื่อล้มไข้ลงดุจอย่างสันนิบาต แรกจับให้ละเมอเพ้อพกว่านั่นว่านี่ ทำอาการดุจปีศาจเข้าอยู่ลางทีว่าบ้าสันนิบาตก็ถูก เพราะเหตุจิตระส่ำระสาย กำหนด 10 วัน

2.2.6 ลมพุทธยักษ์ อาการ ให้ชักกระสับกระส่าย ให้ขบฟัน เหลือกตา ให้มือกำเท้างอ ปากเบี้ยว จักษุแหก แยกแข้งแยกขา หาสมปฤดีมิได้ ลมจำพวกเหล่านี้เยียวยายากนัก เป็นปัจฉิมที่สุดโรคแล้ว พิจารณาดูทวารหนัก ทวารเบา ถ้ายังอุ่นอยู่ให้แก้ต่อไป ประการหนึ่งให้ดูผิวเนื้อ นิ้วมือกดลงแล้วยกขึ้นดูหาโลหิตมิได้ รอยนิ้วกดแล้วยกขึ้นเป็นรอยเขียวซีด อาการตัด

3. การรักษาโรคลมมีพิษ

การรักษาโรคลมมีพิษมีดังนี้

3.1 ตำรับยาที่ใช้ในพระคัมภีร์ชวดารในแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ในพระคัมภีร์ชวดารกล่าวไว้ว่า ถ้าลม 6 จำพวกเหล่านี้มิได้พัดโลหิต (ไม่ติดเชื้อในกระแสเลือด โลหิตก็มิได้ให้โทษ อนึ่งให้แพทย์พึงพิจารณาว่าลมนั้น บังเกิดเพื่อในเส้น แลเนื้อ แลโลหิต แลกระดูก แลผิวหนัง แลหัวใจ พึงพิจารณาลมนั้นก่อนแล้ว จึงพิจารณายาที่จะซาบไปในที่นั้น ๆ ให้ควรแก่โรคลม ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดขึ้นในเส้น ชอบนวดแลยาประคบ กินยาแก้ลมในเส้นจึงหาย ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดแต่โลหิต ให้ปล่อยหมอน้อย (ปล่อยปลิง) กอกศีรษะ กินยาในทางลม ทางโลหิตถ้าลมจำพวกใดบังเกิดในผิวหนัง ชอบทายา แลรม แลกอกลม กินยาในทางลม รักษาผิวหนังให้บริบูรณ์จึงหายแล

3.2 ตำรับยาเกี่ยวกับโรคลมที่รวบรวมโดยขุนโสภิตบรรณลักษณ์ ในคัมภีร์แพทย์แผนโบราณเล่ม 2 ของขุนโสภิตบรรณลักษณ์ ได้รวบรวมตำรับยาที่เกี่ยวกับการรักษาโรคลมไว้จำนวน 181 ตำรับ ส่วนหนึ่งเหมือนกันกับตำรับยาที่ใช้ในพระคัมภีร์ชวดารในแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ แต่มีหลายตำรับไม่มีในแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ซึ่งมีตำรับที่นิยมใช้ในปัจจุบัน เช่น ยาหอมเทพจิตรและยาหอมทิพโอสถ แต่ละตำรับมีดังนี้

3.2.1 ยาหอมเทพจิตร

3.2.2 ยาหอมทิพโอสถ

4.7 โรคลมในพระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียร

พระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียรเป็นพระคัมภีร์ที่กล่าวถึงโรคลม 10 อย่าง ซึ่งเมื่อพิจารณาคำว่า “มัญชุสาระวิเชียร” จากรากศัพท์ซึ่งเป็นภาษาบาลี สันสกฤตนั้น “มัญชุสาร” แปลว่า ลุ้ง หีบ “วิเชียร” แปลว่า แก้ว และ “คุละมะ” แปลว่า เป็นกลุ่ม เป็นก้อน ดังนั้นเมื่อพิจารณาโดยรวมแล้วจะหมายถึงโรคลมเป็นกลุ่มเป็นก้อนที่เกิดในช่องท้องหรือทรวงอก ซึ่งในพระคัมภีร์ไม่ได้ระบุว่าจะเกิดกับหญิงหรือชาย

โรคลม 10 อย่าง ที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์นั้นจะบอกชื่อลมและที่ตั้งว่าอยู่ตรงตำแหน่งใดของท้องหรืออกแต่ไม่ได้กล่าวถึงว่าอาการนั้นเกิดอย่างไร มีความเจ็บปวดมากน้อยแค่ไหน ลุกลามไปอย่างไร โดยพระคัมภีร์ระบุเพียงว่าเมื่อมีอาการแล้วจะรักษายากมาก

4.7.1 การจำแนกโรคลมตามพระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียร

พระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียรได้ระบุถึงชื่อและตำแหน่งที่เกิดของโรคลมไว้ทั้งหมด 10 จำพวก ได้แก่

1. ลมทักษิณะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดานตั้งอยู่เบื้องขวา มีนาภีเป็นที่สุด
2. ลมวามะกะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดาน ตั้งอยู่เบื้องซ้าย มีนาภีเป็นที่สุด
3. ลมโลหะคุละมะ เป็นลมเป็นก้อน ตั้งอยู่เบื้องบนแห่งนาภี
4. ลมกูปะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดาน ตั้งอยู่เบื้องต่ำแห่งนาภี
5. ลมเสลศมะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดาน ตั้งอยู่ในอุระประเทศ
6. ลมกฤตคุละมะ เป็นลมเป็นก้อน ตั้งอยู่ในลำไส้ มีนาภีเป็นเบื้องต่ำ
7. ลมปิตตะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดาน ตั้งอยู่ในอุระ มีดีซึมอยู่เป็นอันมาก
8. ลมรัตตะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดาน ตั้งอยู่หน้าขา มีโลหิตแตกออกมา
9. ลมทัษฐะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดาน ตั้งแอบก้อนลมวามะกะคุละมะ
10. ลมประวาตะคุละมะ เป็นก้อน เป็นดาน ตั้งแอบลมทักษิณะคุละมะ

ในพระคัมภีร์ได้กล่าวไว้ในตอนท้ายว่า “ลมก้อนเถาดานอันใดอันตั้งอยู่ในอกและตั้งอยู่ยอดไส้เกี่ยวผ่านลงไปในนาภี ตั้งอยู่ได้เดือนหนึ่ง แพทย์พึงอย่าได้รักษา อันว่าลมก้อนเถาดานอันอื่น นอกจากลม 10 ประการนี้ แพทย์พอจะเยียวยารักษาหาย”

4.7.2 ยารักษาโรคลมตามพระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียร

โรคลม 10 จำพวกที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์มัญชุสาระวิเชียรเป็นลมที่รักษายากมากทุกลม และในจำนวน 9 ลม ไม่ได้ระบุยาที่ใช้รักษาเอาไว้ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะรักษาไม่ได้ก็ได้ มีเพียงลมเดียว คือ ปิตตะคุละมะ ที่บอกวิธีการรักษาเอาไว้ว่า

“ลมปิตตะคุละมะนั้นแพทย์ไม่พึงรักษา หากจะรักษาก็พึงเผาเหล็กให้แดง เอาทาบลงบนยา เพื่อจะให้ที่เผานั้น พองขึ้น ทำทั้งนี้เพื่อมิให้พยาธิจำเริญขึ้นมาได้”

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะลมทั้ง 10 จำพวกซึ่งเป็นอาการที่รักษายาก แม่จะมีวิธีการรักษาลมปิตตะคุละมะ ก็เป็นวิธีที่ค่อนข้างอันตราย ดังนั้นอาการของโรคลมทั้ง 10 อย่างจึงไม่ควรทำการรักษา

4.8 โรคลมในพระคัมภีร์และตำราอื่น ๆ

4.8.1 โรคลมในพระคัมภีร์ปฐมจินดา

4.8.1.1 ลมจำปราบ

4.8.1.2 ลมสุนทรวาต

4.8.1.3 ลมอริต

4.8.2 โรคลมในพระคัมภีร์อติสาร

4.8.2.1 ลมป่วง

4.8.2.2 ป่วงลม

4.8.3 โรคลมในพระคัมภีร์มหาโชตรัต

พระคัมภีร์มหาโชตรัตได้กล่าวถึง “ลมมุตตะกิด” ซึ่งหมายถึง ลมที่ทำให้เกิดอาการผิดปกติในผู้หญิง อาการ มักจะมีระดูขาว เบา ขุ่นข้นไหลริน ๆ แถบขอบทวารเป็นเม็ดหรือแผลคันเปื่อยแสบ เหม็นความ ให้ปวดเมื่อยชายกระเบนเหน็บและเสียวมดลูก มักเป็นลมวิงเวียน หน้ามืด เบื่ออาหาร สาเหตุเกิดเนื่องจาก การช้ำต่าง ๆ ทำให้โลหิตตกหมกช้ำ

การรักษา ใช้แห้วหมูใหญ่ เทียนดำใหญ่ ผลมะลูก อำพัน ว่านเปราะ รากอังกาบ โกฐพุงปลา ว่านนางคำ ว่านสากเหล็ก ยางงิ้ว การบูร ผลเอ็น สารส้ม ดีปลี สิ่งละเท่ากัน บดเป็นผลละลายน้ำผึ้งกิน
แก้มุตกิต

4.8.4 โรคลมในพระคัมภีร์กษัย

ลมกษัย เป็นลมที่เกิดขึ้นในผู้ใหญ่ ทำให้มีอาการคลื่นไส้ อาเจียน ถ้ามากขึ้นจะกลายเป็นบิด เกิดโลหิตและเสมหะ ลมกษัยมีหลายจำพวก เช่น

ลมกษัยกล่อน คือ ลมที่ลงอัณฑะทำให้บวมอักเสบ

ลมกษัยจุก จะมีอาการแทงเข้าไปในเส้นในท้อง ทำให้เส้นเอ็นพอง เกิดการจุกเสียดอย่างรุนแรง ต้องนอนคว่ำ

ลมกษัยจุกอก มักกลายเป็นบิด ให้เกิดเสมหะและโลหิตในลำไส้ ร้อนดุจดังใจจะขาด

ลมกล่อน หรือ กร่อนลม ทำให้มีอาการปวดถ่วงลูกอัณฑะ มีอาการอักเสบ บวมแดง

ลมกษัยปลา อาการเหมือนปลายเอาหัวเสียดขึ้นมาจุกเอาหัวตับ เอาหางรีไปตามสายสะดือ ให้ปวดไปเรื่อยๆ ปวดมากจะนอนคว่ำ นอนหงายก็ไม่ได้ เสลดและน้ำลายไหลคลอดเวลา บางทีสะอึกขึ้นมาแล้วเจ็บ จับต้องไม่ได้

การรักษา ใช้ยา ดังเช่น ลมกษัยปลา ใช้เปลือกตาเสือ เปลือกมะกล่ำต้น เปลือกมะกอกดอกผักแพวทั้งสอง กุ่มทั้งสอง มะรุมทองหลาง กระเช้าผีมด ว่านหางจระเข้ พริก ขิง กะทือ ไพล กก กระชาย สิ่งละเท่ากัน ตำเป็นผงละลายน้ำผึ้งกิน หรือดองเหล้า 7 วัน กินหาย

4.8.5 โรคลมในตำราแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับเรื่องนวด

4.8.5.1 ลมปลายปัตคาต

4.8.5.2 ลมจับโปง

นอกจากนี้ ยังมีลมอีกมากมายในพระคัมภีร์หรือตำราทางการแพทย์แผนไทยอื่น ๆ ที่ไม่ได้นำมากล่าวในที่นี้ ซึ่งนักศึกษาอาจศึกษาได้จากเนื้อหาโดยละเอียดของแต่ละคัมภีร์ที่มีกล่าวไว้อยู่แล้ว เพียงแต่ไม่ได้ระบุเป็นโรคและอาการเด่นของพระคัมภีร์ แต่จะแทรกอยู่ในฐานะที่ลมเป็นตัวที่ทำให้เกิดโรค

4.9 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคลม

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคลม โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ชวดาร คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 253 - 254), (หน้า 254), (หน้า 254-255)
2. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ชวดาร ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 (หน้า 24 - 26)
3. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มัญชุสารวิเชียร คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 (หน้า 292 - 294)

5. โรคกษัย/กล่อน

5.1 ความหมายของโรคกษัย

“กษัย” เป็นชื่อกลุ่มโรคเรื้อรังที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ ซึ่งในทางการแพทย์แผนไทยได้มีการให้ความหมายของโรคนี้ไว้ในพระคัมภีร์กษัยและตำราอื่น ๆ ดังนี้

1.1 ความหมายของโรคกษัยตามพระคัมภีร์กษัย “กษัย (กระษัย กไษย กไสย)” คือโรคที่บังเกิดขึ้นแก่มนุษย์ ทำให้มีอาการแห่งความเสื่อมโทรม ชูบผอม สุขภาพร่างกายไม่สมบูรณ์ ซึ่งเนื่องมาจากการเจ็บป่วยด้วยโรคหรือไข้อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นระยะเวลาต่อเนื่องกันโดยมิได้รับการรักษา จึงทำให้มีอาการผอมแห้ง แรงน้อย เมื่อยตามร่างกาย กินไม่ได้ นอนไม่หลับ ผิวซีดเหลือง ปัสสาวะเหลือง กะปริบกะปรอย ไม่มีปลายมือ ปลายเท้า มีอาการสะท้านร้อนสะท้านหนาว และท้องผูกเป็นประจำ

1.2 ความหมายของโรคกษัยตามตำราการแพทย์ไทยเดิม ตำราการแพทย์ไทยเดิม (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับพัฒนา ตอนที่ 2) ได้กล่าวถึงโรคกษัยว่า “กษัย” เป็นโรคที่ทำให้มีอาการแห่งความเสื่อมโทรม ชูบผอมสุขภาพไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้ เนื่องจากเป็นโรคหรือไข้อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งทำลายสุขภาพให้เสื่อมโทรมไปที่ละเล็กละน้อยเป็นเวลาต่อเนื่องกันโดยมิได้รับการบำบัดรักษา หรือรักษาแต่ไม่ถูกกับโรคหรือไข้นั้นโดยตรง โรคกษัยนั้นจึงรวมกลุ่มโรคและกลุ่มอาการผิดปกติหลาย ๆ อย่างไว้ด้วยกัน ซึ่งแต่ละอย่างอาจมีความสัมพันธ์กันหรือไม่ก็ได้ แต่มีกลุ่มอาการร่วมกันดังนี้

“ผอมแห้ง แรงน้อย โลหิตจาง ผิวหนังซีดเหลือง ปวดเมื่อยตามร่างกายและกล้ามเนื้อ รู้สึกแน่นและหนัก (บวม) กินไม่ได้ นอนไม่หลับ บางครั้งไอ บางทีไอเป็นโลหิต ปัสสาวะเหลืองหรือกะปริบกะปรอย ชาปลายมือ ปลายเท้า มีเหงื่อออกตามฝ่ามือ ฝ่าเท้า หรือมีเหงื่อออกตอนกลางคืน ยอกเสียวตามหัวอกและชายโครง บางคนผิวหนังตกกระ กล้ามเนื้อหดและลีบ มีอาการสะท้านร้อนสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ และท้องผูกเป็นประจำ”

1.3 ความหมายของโรคกษัยตามแนวคิดของหมอพื้นบ้าน ตามแนวคิดของหมอพื้นบ้านนั้น “โรคกษัย” หมายถึง ธาตุเสื่อม เป็นภาษาบาลี-มคธ แปลว่า ย้อม ติด กวาด รัดรึง ซึ่งถ้ากษัยไปติด กวาด รัดรึง ที่อวัยวะส่วนใดแล้วจะทำให้มีอาการชูบผอม น่างครั้งผอม

เหลือง อวัยวะต่าง ๆ ทำงานผิดปกติ ธาตุพิการ จึงทำให้เกิดโรคขึ้น ซึ่งเรียกว่ามานกษัยบ้าง ท้องมานบ้าง เป็นต้น

จากคำจำกัดความที่รวบรวมมาข้างต้นนี้ จึงพอสรุปได้ว่า กษัย เป็นชื่อกลุ่มโรคเรื้อรังที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ที่ทำลายสุขภาพร่างกายให้เสื่อมโทรมไปทีละน้อย ๆ เป็นเวลาต่อเนื่องกันยาวนาน ทำให้สุขภาพร่างกายไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้ เนื่องจากเป็นโรคหรือไข้อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลาต่อเนื่องกันโดยมิได้รับการบำบัดรักษา หรือรักษาแต่ไม่ถูกกับโรคหรือไข้นั้นโดยตรง เนื่องจากไม่มีอาการอะไรรุนแรงให้เห็นได้ชัด ทำให้ซูบผอม มีอาการผอมแห้งแรงน้อย โลหิตจาง ผิวหนังซีดเหลือง ปวดเมื่อยตามร่างกายและกล้ามเนื้อ บางครั้งก็ไอ และอาจไอเป็นโลหิต รู้สึกแน่นและหนักตัว กินไม่ได้ นอนไม่หลับ ปัสสาวะเหลือง และปัสสาวะกะปริบกะปรอย ไม่มีกำลัง ทำให้ชาปลายมือ ปลายเท้า มีเหงื่อออกตามฝ่ามือ ฝ่าเท้า และเหงื่อออกตอนกลางคืน ยอกเสียวตามหัวอกและชายโครง บางคนผิวหนังตกกระตามร่างกาย กล้ามเนื้อหดลีบ มีอาการสะท้านร้อนสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ และท้องผูกเป็นประจำ

5.2 ประเภทของกษัย

จำแนกประเภทของกษัยนั้นเนื่องจากกษัยครอบคลุมอาการโรคหลายลักษณะ หลายชนิดรวม ๆ มี 26 จำพวก แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ได้แก่

5.2.1 กษัยที่เกิดแต่กองสมุฏฐานธาตุ (ธาตุสมุกฐาน) แบ่งย่อยออกเป็น 8 จำพวก คือ กษัยกล่อน 5 ได้แก่ กษัยกล่อนดิน กษัยกล่อนน้ำ กษัยกล่อนลม กษัยกล่อนไฟ กษัยกร่อนเถา และกษัยน้ำ 1 กษัยลม 1 กษัยไฟ 1 ทั้ง 8 จำพวกนี้เกิดแต่กองสมุฏฐานธาตุ ซึ่งเกิดจากความพิการของธาตุทั้ง 4 และความพิการของเส้นเอ็น ทำให้เกิดความพิการแตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับกษัยจำพวกนั้น ๆ

5.2.2 กษัยที่เกิดเป็นอุปปาติกะโรค แบ่งย่อยออกเป็น 18 จำพวก ได้แก่ กษัยล้น กษัยราก กษัยเหล็ก กษัยปู กษัยจุก กษัยปลาไหล กษัยปลาหมอ กษัยปลาดุก กษัยปลวก กษัยลิ้นกระบือ กษัยเต่า กษัยดาน กษัยท้น กษัยเสียด กษัยเชือก กษัยไฟ กษัยน้ำ และกษัยลมอโรคที่เกิดเองหรือลอยมาตามอากาศ ไม่ทราบสา

กษัยทั้ง 18 จำพวกนี้เกิดเป็นอุปปาติกะโรค คือ โรคที่เกิดเองหรือลอยมาตามอากาศ ไม่ทราบสาเหตุที่แน่ชัด

เป็นที่น่าสังเกตว่าในกษัย 26 จำพวกนี้ มีกษัยน้ำ กษัยลม และกษัยไฟ ได้ถูกจัดไว้ในทั้งสองจำพวก โดยกษัยกล่อนน้ำมีลักษณะเช่นเดียวกับกษัยน้ำ กษัยกล่อนลมเป็นส่วนหนึ่งของกษัยลม และกษัยกร่อนไฟเป็นส่วนหนึ่งของกษัยไฟ กษัยทั้ง 3 จำพวกนี้ไม่มีรายละเอียดในกลุ่มที่ 1 และให้ใช้รายละเอียดในกลุ่มที่ 2 และการที่ท่านไม่ได้หักกษัย 3 จำพวกนี้ออก ให้เหลือเพียง 23 จำพวก จึงเข้าใจว่าสาเหตุของกษัยทั้ง 3 จำพวกนั้น อาจเป็นไปได้ทั้งสองทาง นอกจากนี้ ดังได้กล่าวแล้วว่ากษัยน้ำยังเหมือนกับกษัยกร่อนน้ำอีกด้วย จึงเหลือกษัยทั้งหมดเพียง 22 จำพวก

หมายเหตุ: จากตำราวัดโพธิ์ใช้ “กล่อน” แทน “กษัยกล่อน” ลักษณะกล่อนอันบังเกิดแก่บุคคลทั้งหลายในโรคนี้อันเป็นชาติโรค 4 ประการ คือกล่อนเอ็น 2 ประการ เกิดเพื่ออัณฑพฤกษ์ เพื่ออัมพาต คือ กล่อนแห้ง 4 ประการ เกิดเพื่อเส้นมุตมาต เส้นสันทมาต เส้นปัตฆาต คือกล่อนน้ำ 4 ประการ เกิดเพื่อปัสสาวะดำ แดง ขาว เหลือง คือ กล่อนลม 4 ประการ เกิดเพื่ออุทธังคมาวาตา อโธคมาวาตา กุจฉิสยาวาตา คือ กล่อนหิน 4 ประการ เกิดเพื่อเสมหะ ปิตตะ วาตะ สันนิบาตสมุฏฐาน โดยนัยดังกล่าวนี้

5.3 ลักษณะเฉพาะของกษัย

ในการเรียกชื่อและลักษณะเฉพาะของกษัยแต่ละจำพวกนั้น เข้าใจว่าน่าจะมีการเรียกชื่อตามลักษณะอาการที่เกิดชองกษัยแต่ละจำพวก ได้แก่

5.3.1 กษัยเกิดแต่กองสมุฏฐานธาตุ (ธาตุสมุฏฐาน) ลักษณะเฉพาะของกษัยทั้ง 8 จำพวกที่เกิดแต่กองสมุฏฐานธาตุ มีดังนี้

1. กษัยกล่อนดิน มีลักษณะเกิดเพื่อปถวีธาตุ (ธาตุดิน) เส้นกล่อนตั้งเป็นก้อนอยู่ตามหัวเหน่า หน้าขาทั้งสองข้าง เลื่อนลงไปถึงลูกอัณฑะ เกิดการบวม อักเสบ จับต้องไม่ได้

2. กษัยกล่อนน้ำ มีลักษณะเกิดเพื่ออาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) คือโลหิต น้ำเหลือง เสมหะ ทำให้ปวด ขัดยอก จุกเสียดยอดอก

3. กษัยกล่อนลม มีลักษณะเกิดเพื่อวาโยธาตุ (ธาตุลม) ว่าด้วยลมจำพวกหนึ่ง มีอาการให้ร้อนในอก จุกเสียด ท้องลั่นเหมือนถูกขบ กัด ตอด ในท้อง

4. กษัยกล่อนไฟ มีลักษณะเกิดเพื่อเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) พัดไม่ตลอด ทำให้จุกแน่นหน้าอก ให้รุ่มร้อนดังเปลวไฟ เหงื่อออกทุกขุมขน

5. กษัยกล่อนเถา มีลักษณะเกิดขึ้นเพื่อลมสันทมาตและปัตคาด ทำให้เส้นพองแข็งจากหัวเหน่ามาประจบที่เกลียวข้าง ทำให้ปวดขบ (ตุบ ๆ) ในอก เสียวตลอดถึงลำคอ

6. กษัยน้ำ (อาโปกษัย) มีลักษณะเกิดจากธาตุน้ำไม่เป็นปกติ เกิดเพื่อโลหิต น้ำเหลืองทำให้ปวดขบ (ปวดตุบ ๆ) บริเวณยอดอก

7. กษัยลม (เตโชกษัย) มีลักษณะเกิดจากธาตุลมไม่เป็นปกติ เวลาเช้าดุจเป็นคนดี เวลาบ่ายมักทำให้มีอาการจุกขึ้นมา กัด ขบ ตอดในทรวงอก ให้ร้อนในอก ทำให้ตัวเย็น

8. กษัยไฟ (ดโซกษัย มีลักษณะเกิดจากไฟธาตุทั้ง 4 ไม่เป็นปกติ ตั้งในนาภี (ท้อง) ในอก ทำให้แน่นหน้าอก บริโภคอาหารมิได้ ทำให้ปวดจักษ (ตา) เสโท (เหงื่อ) ตกทุกเส้นขน

5.3.2 กษัยที่เกิดเป็นอุปปาติกะโรค กษัยทั้ง 18 จำพวกอันที่เป็นอุปปาติกะโรคนั้นมีลักษณะเฉพาะดังนี้

1. กษัยล้น มีลักษณะกระทำให้อุทร (ท้อง) ลั่นขึ้นลั่นลง ให้จุกอก ถ่วงหัวเหน่า
2. กษัยราก มีลักษณะเกิดเพื่อลม กระทำให้อาเจียนแต่ลมเปล่า
3. กษัยเหล็ก มีลักษณะกระทำให้หัวเหน่าและท้องน้อยแข็งดุจแผ่นหิน
4. กษัยปู มีลักษณะเกิดเพื่อโลหิตคุมกัน มีสัณฐานดังปูทะเล กระทำให้ปวดท้อง
5. กษัยจุก มีลักษณะเกิดเนื่องจากลม กระทำให้เส้นพอง ทำให้จุก
6. กษัยปลาไหล มีลักษณะกระทำโทษเอาหางไชชอนไปตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ให้ขัดอุจจาระ ปัสสาวะ ปวดตามร่างกาย
7. กษัยปลาหมอ มีลักษณะคล้ายสิ่งมีชีวิตเกิดขึ้นในลำไส้ ทำให้จุก เจ็บปวดเป็นกำลัง
8. กษัยปลาดุก มีลักษณะคล้ายกับปลาดุกเกิดขึ้นในกระเพาะอาหาร ทำให้ท้องใหญ่
9. กษัยปลวก มีลักษณะเกิดเพื่อสันทมาต (เกี่ยวกับโลหิต) ทำให้ผิวเนื้อขาวซีด ผอมแห้ง
10. กษัยลิ้นกระบือ มีลักษณะเกิดเพื่อโลหิตเป็นลิ่ม ติดอยู่ชายตับเป็นตัวแข็ง ยาวออกมาจากชายโครงขวา มีลักษณะคล้ายลิ้นกระบือ
11. กษัยเต่า มีลักษณะเกิดเพื่อดานเสมหะ (อาการแข็งในท้อง) ทั้งชายโครงซ้ายขวา มีขนาดเท่าไข่เป็ด
12. กษัยดาน มีลักษณะตั้งอยู่ยอดอก แข็งดังศิลา (หิน) กระทำให้จุกเสียด แน่นหน้าอก

13. กษัยท้น มีลักษณะเกิดเพื่ออาหารบริโภค เมื่อกินอาหารเข้าไปมากหรือน้อยก็ดี ทำให้ท้นขึ้นมายอดอก

14. กษัยเสียด มีลักษณะเกิดเพื่อลมตะคริว ขึ้นมาจากหัวแม่เท้า ขึ้นมาตามเส้นตะคริว (ลมที่ทำให้เกิดอาการหดตัวของกล้ามเนื้อและค้างอยู่ทำให้มีอาการเจ็บปวด) ทำให้ปวดสะดุ้งทั้งตัว เสียดชายโครง

15. กษัยเชือก มีลักษณะตั้งขึ้นแต่หัวเหน่าถึงหัวใจ แข็งเหมือนเหล็ก ทำให้แน่นในอก จุก เสียด ขัดอุจจาระ ปัสสาวะ

16. กษัยเพลิง (ไฟ) มีลักษณะเกิดเพื่อธาตุไฟ 3 ประการ (สันตัปปัคคี ชิรนัคคี ปริทัยหัคคี) ทำให้ตาแดง เจ็บยอดอก

17. กษัยน้ำ มีลักษณะเกิดเพื่อโลหิต น้ำเหลือง เสมหะ กระทำให้ปวดขบ (ปวดตุบ ๆ) บริเวณยอดอก

18. กษัยลม มีลักษณะเกิดเพื่อลม เวลาเช้าดุจเป็นคนดี เวลาบ่ายมักทำให้มีอาการจุกขึ้นมาในอก ให้ร้อนในอก ทำให้ตัวเย็น

5.4 โรคกษัยที่เกิดแต่กองธาตุสมุฏฐานตามพระคัมภีร์กษัย

5.4.1 กษัยกล่อนดิน

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เกิดจากปถวีธาตุ คือ เส้นทั้งหลาย เส้นกร่อนตั้งเป็นก้อนอยู่ตามหัวเหน่า หน้าขา ทั้งสองข้าง แล้วเลื่อนไปถึงลูกอัณฑะ เกิดฟกบวม อักเสบ จับต้องมิได้ หรือตั้งเป็นก้อนเป็นเถาขึ้นมาที่หัวเหน่า

2. อาการ มีอาการท้องผูกเป็นพรรดึก ขัดหัวเหน่า เส้นท้องตึง เจ็บสะเอว มือเท้าชาหรือตาย วิงเวียน “อันว่ากษัยกร่อนนี้ เกิดเพราะเส้นและท้องผูก”

5.4.2 กษัยกล่อนน้ำ

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพื่ออาโปธาตุ เนื่องจากธาตุน้ำ คือ โลหิต น้ำเหลือง และเสมหะทั้ง 3 อย่างหรือเฉพาะอย่างหรือร่วมกัน 2-3 อย่างก็ได้ ถ้าเป็นทั้ง 3 ประการ ชื่อว่า “กษัยเลือด”

2. อาการ

ในชาย เป็นก้อนเลือดขึ้นจับเอาหน้าอก ให้กลายเป็นฝีในอก เป็นฝีหัวคว่ำ บางทีกลายเป็นมานเลือด

ในหญิง เป็นตั้งแต่ใต้สะดือประมาณ 3 นิ้ว บางทีลามถึงยอดอกดุจฝีมะเร็งทรวงหรือฝีปลวก ท่านว่าโลหิตเข้าฝัก หรือโลหิตแห้งติดกระดูกสันหลังและหัวเหน่า บางทีโลหิตจับหัวใจ ให้คลั่งไคล้ เช่น ผีเข้า มีอาการให้ปวด ขัด ยอก และจุกเสียดถึงยอดอกอย่างทรมาน อาจกลายเป็นมุตกิด มุตฆาต

5.4.3 กษัยกล่อนลม

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพื่อวาโยธาตุ จากธาตุลมจำพวกหนึ่งเป็นเหตุ

2. อาการ ข้างขึ้น ข้างแรมกำเริบขึ้นคล้ายกัน ถ้าเวลาเช้าคลายสักหน่อยดุจคนดี ถ้าเวลาบ่ายจึงเป็นกระทำให้จุกขึ้นมาแล้วกัดขบ ตอด เอาทรวงอก ให้ร้อนในอก ให้จุกเสียด ท้องลั่นเหมือนถูกขบ กัด ตอด ในท้อง ให้ตัวเย็น แล้วให้ปวดขบเป็นกำลัง ถ้าบริโภคสิ่งใด ๆ ลงไปก็ตาม ถ้าเป็นของร้อน อาการก็จะคลายลงบ้าง (ลำไส้คลายตัว)

5.4.4 กษัยกล่อนเพลิง (กษัยกล่อนไฟ)

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพื่อเตโชธาตุจากธาตุไฟวิบัติ คือ เพลิงธาตุทั้ง 4 เดินมิได้ตลอด ติดขัด

2. อาการ ให้วิปริตปรวนแปรไปต่าง ๆ บางทีเกิดขึ้นในท้องและในอก กระทำให้แน่นหน้าอก บริโภคอาหารมิได้ บางทีให้จุกขึ้น

ดังขาดใจตาย ให้ร้อนท้อง ร้อนหลัง (ปริณามัคคีพิการ มีกรดในกระเพาะมาก) ให้ร้อนดังเพลิงเผา (สันตัปปัคคีพิการ) ให้เหงื่อไหลแตกทุกเส้นขน (ปริทัยหัคคี)

5.4.5. กษัยกล่อนเถา

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดขึ้นเพราะลมสันฑฆาตและลมปัตฆาตแล่นเข้าในลำไส้ เส้นนั้นพองแข็งขวางอยู่หัวเหน่ามาประจบเกลียวข้าง ถ้าชายขึ้นทางขวา หญิงขึ้นทางซ้าย เสียดตามชายโครงถึงยอดอก

2. อาการ ให้ปวดขบในอก และเสียวถึงลำคอ เมื่ออาเจียนออกอาการค่อยเบาขึ้น ปัสสาวะแดง (อาจมีเลือดออกจากนิ่วครูด) หรือเหลืองเล็กน้อย มีตะกอนดั่งปูนกินหมาก และโรคนี้เกิดเพราะกินของคาวของหวานนัก แต่เป็น ๆ หาย ๆ ไปประมาณ 12 ถึง 13 ปี ก็กลายเป็นมานกษัย รักษาไม่ได้ อาจทำให้ไตพิการ ถ้าจะแก้ แก้ได้เมื่อยังอ่อนอยู่

5.5 โรคกษัยที่เกิดแต่กองธาตุสมุฏฐานตามศิลาจารึก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

5.5.1 กษัยกล่อนเพลิง (คัดลอกจาก ศาลา 3 เสา 12 แผ่น 2)

5.5.2 กษัยกล่อนลม (คัดลอกจาก ศาลา 3 เสา 1 แผ่น 2)

5.5.3 กษัยกล่อนน้ำ (คัดลอกจาก ศาลา 3 เสา 6 แผ่น 1)

5.5.4 กษัยกล่อนดิน (คัดลอกจาก ศาลา 3 เสา 7 แผ่น 2)

5.5.5 กษัยกล่อนเถา (ไม่มีระบุชัดเจน)

5.6 โรคกษัยที่เกิดเป็นอุปปาติกะโรคตามพระคัมภีร์กษัย

ตำราการแพทย์แผนไทยฉบับต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์) ฉบับอนุรักษ์ พ.ศ. 2535 ได้มีการบันทึกเกี่ยวกับที่ตั้งแรกเกิด อาการ และการใช้ยารักษาโรคกษัยที่เกิดเป็นอุปปาติกะโรค 18 จำพวก ตามพระคัมภีร์กษัยไว้ ดังนี้

5.6.1 กษัยล้น

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เกิดเพราะน้ำเหลือง โดยกำลังลมพัดให้เป็นฟอง และน้ำกระทำให้ท้องลั่นขึ้น ลั่นลง

2. อาการ ถ้าข้างขึ้นให้แดกอก ถ้าข้างแรมให้ถ่วงหัวเหน่าดังจะขาดใจตาย

5.6.2 กษัยราก

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค บังเกิดเพราะลม

2. อาการ ร้องไห้ อาเจียนลมเปล่า และให้ลั่นอยู่ในท้องดังจ๊อก ๆ แล้วให้ตึงไปทั้งกายดุจบุคคลเอาเชือกมารัดไว้ ให้ผู้นั้นร้องครวญครางอยู่ทั้งกลางวัน กลางคืน มิได้ขาด ดังจะกลัดใจตาย

5.6.3 กษัยเหล็ก

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค ทำให้ปวดหัวเหน่า และท้องน้อยนั้นแข็งดุจดังแผ่นหิน

2. อาการ จะไหวตัวไปมามิได้ ครั้นแก่เข้าแข็งลามขึ้นไปถึงยอดอก แล้วให้บริโภคอาหารมิได้ ให้ปวดขบดังจะขาดใจตาย

5.6.4 กษัยปู

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพราะโลหิตคุมกัน มีสัณฐานเหมือนดั่งปูทะเลเข้ากินอยู่ในกระเพาะข้าว

2. อาการ กระทำให้ปวดท้องน้อยเป็นกำลัง บริโภคอาหารซาบลงไปเมื่อใดค่อยสงบ ครั้นสิ้นอาหารแล้ว กระทำให้พัดอยู่ดุจดังกงเกวียน (ปวดมวน) ลั่นอยู่ตามลำไส้ เจ็บดังจะขาดใจตาย

5.6.5 กษัยจุก

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค มีลมจรเดินทางเข้าไปในเส้นเอ็นภายใน เป็นอาคันตุกะวาต (มาชั่วคราว)

2. อาการ ให้เส้นพองขึ้นในท้อง ให้จุกให้แดกดังจะขาดใจ ให้นอนคว่ำร้องอยู่เป็นนิจ จะนอนหงายขึ้นก็มิได้ มีทุกขเวทนาเป็นกำลัง

5.6.6 กษัยปลาไหล

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค ครั้นแก่เข้าก็จะกระทำโทษ เอาหางนั้นชอนลงไปแทงเอาหัวเหน่า ทวารหนักและทวารเบา

2. อาการ ทำให้ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะไม่สะดวก ปัสสาวะเหลืองดังขมิ้น บางทีสีแดงดังน้ำฝางต้มและน้ำดอกคำ และตัวกษัยนั้นพันขึ้นไปตามลำไส้ หัวนั้นหยั่งขึ้นไปถึงชายตับและกระเพาะข้าว ถ้าบริโภคอาหารลงไปเมื่อใดตัวกษัยนั้นก็กินอาหารด้วยทุกเวลา ถ้ามิได้บริโภคอาหารลงไป ตัวกษัยนั้นก็กัดเอาชายตับและชายม้ามเจ็บปวดยิ่งนัก บางทีให้เมื่อยขบทุกข้อกระดูก บางทีให้ขนชูชันดุจไข้จับ

5.6.7 กษัยปลาหมอ

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค คล้ายกับมีจิตวิญญาณ (สิ่งมีชีวิต) เกิดขึ้นในลำไส้

2. อาการ ถ้าข้างขึ้นตัวกษัยบ่ายศีรษะขึ้นมากัดเอาชายตับ ชายม้ามและปอด กระทำให้จุกแดก ถ้าข้างแรมตัวกษัยบ่ายศีรษะลงไปท้องน้อยและหัวเหน่า กระทำให้ขัดอุจจาระและปัสสาวะ ทั้งทำให้คนไข้เจ็บปวดเวทนาเป็นกำลัง ปวดจนต้องร้องครวญครางอยู่ดังจะขาดใจตาย

5.6.8 กษัยปลาดุก

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพราะโลหิตและน้ำเหลืองระคนกัน มีจิตวิญญาณ (สิ่งมีชีวิต) ดุจปลาดุก เกิดขึ้นในกระเพาะข้าว (กระเพาะอาหาร) ถ้าสตรีจับเอามดลูก มีสัณฐานดังตั้งครรภ์ได้ 7 – 8 เดือน

2. อาการ บางทีแทงไปซ้ายไปขวา ถ้าข้างขึ้นยันไปเอายอดอกให้เจ็บอก ต้องลมไม่ได้ บางทีมีอาการหอบและสะอึก ถ้าข้างแรมเลื่อนลงมาอยู่ที่ท้องน้อยและหัวเหน่า บางทีลึกลงไปถึงกระดูกสันหลัง ตึงลงไปที่ต้นขา ทั้งสอง ถ้าไม่รู้ก็นึกว่ามีครรภ์

5.6.9 กษัยปลวก

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพราะสัณฑฆาต

2. อาการ กระทำให้ปวดขบเอาทรวงอกดังจะขาดใจตาย เป็นแล้วหายไปได้ 1 เดือน 2 เดือน 3 เดือน จึงกลับมาเป็นอีก เป็นเช่นนี้ เป็นแล้วเป็นอีก หลายครั้งหลายหน พอนานเข้ากระทำให้ผิวเนื้อซีดเผือดและผอมแห้งลง มิทันรู้ว่าเป็นฝีปลวก ผิดกันแต่ที่มีหนองและไม่มีหนอง ต้องวินิจฉัยแยกโรคกับฝีปลวกซึ่งมีหนอง แต่ถ้าเป็นกษัยปลวกไม่มีหนอง

5.6.10 กษัยลิ้นกระบือ

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค บังเกิดเพื่อโลหิตเป็นลิ่มติดอยู่ชายตับเป็นตัวแข็ง ยาวออกมาจากชายโครงข้างขวา มีสัณฐานดังลิ้นกระบือ

2. อาการ มีอาการครั่นตัว เป็นไข้จับเป็นเวลา ให้จุกแน่นหน้าอก บริโภคอาหารมิได้ นอนไม่หลับเป็นประจำ ร่างกายค่อย ๆ ซูบ

ผอมแห้งไป พอนานเข้า ตัวกษัยแตกออกเป็นโลหิตและน้ำเหลือง ซึมไปในไส้ใหญ่ ไส้น้อย ทำให้ไส้พองท้องใหญ่ จึงได้ชื่อว่า มานกษัย เป็นอสาทิยโรค (โรคที่รักษาไม่หาย) แพทย์จะเยียวยานั้นยากนัก ถ้าถึงกับตัวกษัยแตกออกแล้วแก้มิได้เลย ถ้าจะแก้ให้แก้แต่ยังอ่อนอยู่ บางทีก็หาย บางทีก็ไม่หาย

5.6.11 กษัยเต่า

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเนื่องจากดานเสมหะ ตั้งชายโครงขวาก็มี ขนาดเท่าไข่เป็ด แล้วลามขึ้นมาจุกอยู่ยอดอก

2. อาการ กระทำให้จับทุกเวลาน้ำขึ้น ร่างกายซูบผอม ผิวเนื้อเหลืองดังทาขมิ้น ครั้นแก่เข้าให้โลหิต ตกทวารหนักและเบา โทษทั้งนี้คือตัวกษัยแตกออกเป็นอสาทิยโรค (โรคที่รักษาไม่หาย)

5.6.12 กษัยดาน

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค ตั้งอยู่บนยอดอก แข็งดังแผ่นศิลา

2. อาการ ถ้าตั้งลามลงไปถึงท้องน้อยเมื่อใด กระทำให้ร้องครวญครางอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ถูกเย็นเข้ามิได้ ถ้าถูกร้อนค่อยสงบลงหน่อยหนึ่ง แล้วกลับปวดอีก กระทำให้จุกเสียด แน่นหน้าอก บริโภคอาหารมิได้ ถ้าลามลงหัวเหน่าแล้วเมื่อใด เป็นอสาทิยโรค ถ้าจะรักษา ให้รักษาแต่เมื่อยังไม่ถึงหัวเหน่า

5.6.13 กษัยท้น

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพื่ออาหารบริโภค เมื่อท้องเปล่าอยู่และมิได้บริโภคอาหารเข้าไปก็สงบเป็นปกติดีอยู่

2. อาการ ครั้นเมื่อบริโภคอาหารเข้าไปได้น้อยก็ดี มากก็ดี จึงกระทำให้ท้นขึ้นมายอดอก บางทีให้อาเจียน ให้อ้วก บางทีให้แน่นอกและชายโครง ให้หายใจไม่ตลอดท้องดังจะสิ้นใจ และกระทำให้แน่นขึ้นมาแต่ท้องน้อย ชักเอากระเพาะข้าวแขวนขึ้นไปไว้ จะบริโภคอาหารมิได้

5.6.14 กษัยเสียด

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เป็นลมเกิดแต่แม่เท้าตามเส้นตะคริว

2. อาการ ปวดขบสะดุ้งทั้งตัว เสียดชายโครงดังจะขาดใจ บางทีรู้สึกปวดขบทั้งตัว ครั้นสะดุ้งขึ้นมาทั้งตัวก็รู้สึกเสียดแทงที่ชายโครงซ้ายที ขวาที จนต้องร้องออกมาดังจะสิ้นใจ ท่านให้แก้ด้วยการนวด แล้วแต่งยาให้กิน

5.6.15 กษัยเพลิง (กษัยไฟ)

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค

1.1 เกิดเพราะเตโชชื่อ อะพิตา ชื่อปาคะนี ให้จับเป็นเวลา แล้วให้ลูกตานั้นแดง เจ็บปางตาย และเจ็บรวบที่ยอดอกเหมือนฝีมะเร็งทรวง เจ็บเวลาบ่าย หากบวมหน้า บวมตีน บวมท้อง ครบบวม 3 ประการนี้ ตายแล

1.2 เกิดเพราะปริทัยหัคคี และปริณามัคคีพิการ เมื่อกินอาการมันให้รู้สึกผะอืดผะอม ท้องขึ้น มิได้ผายลม หรือเจ็บอกแน่นอก กินอาหารมิได้

1.3 เกิดเพราะสันตัปปัคคีพิการ มีอาการตัวเย็นทั่วตัว แต่ว่าร้อนภายในเป็นกำลัง ตั้งขึ้นใต้สะดือ 3 นิ้ว รู้สึกจุกแดก ท้องลั่นขึ้นลั่นลง เสียดสีข้าง จะพลิกตัวไปมามิได้ ประดุจเป็นปัตคาต ปวดศีรษะ วิงเวียน

5.6.16 กษัยน้ำ

1. ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพื่อโลหิต น้ำเหลือง เสมหะ ทั้ง 3 นี้เป็นประการใดประการหนึ่ง ถ้าเป็นทั้ง 3 ประการ เรียกว่า “กษัยโลหิต” (กษัยเลือด)

2. อาการ ถ้าสตรีตั้งใต้สะดือ 3 นิ้ว ทำให้ปวดขัดถึงยอดอก เจ็บปวดดังจะขาดใจ บางทีลามขึ้นไปที่ยอดอก ดุจเป็นฝีมะเร็งทรวงและฝีปลวก ถ้าบุรุษตั้งเหนือสะดือ 3 นิ้ว เป็นก้อนเลือดขึ้นจับหน้าอก ทำให้กลายเป็นฝีในอก เป็นฝีหัวคว่ำ บางทีกลายเป็นมานเลือด บางทีกลายเป็นมุตกิด มุตฆาต เพราะกษัยเลือด เกิดขึ้นด้วยกล่อนน้ำคือโลหิต (ถ้าสตรีแจ้งในพระคัมภีร์มหาโชตรัต บุรุษแจ้งในพระคัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา)

5.6.17 กษัยเชือก (กษัยเชือกควาย)

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค “กษัยเชือก” ตั้งขึ้นแต่หัวเหน่าถึงหัวใจ แข็งดุจเหล็ก

2. อาการ ให้แน่นในโครง (ชายโครง) เป็นกำลัง ให้จุกเสียด ให้ขัดอุจจาระ ปัสสาวะ นั้นดำเป็นมัน กระทำให้บริโภคอาหารมิได้ ให้อิ่มไปด้วยลม ให้จับเป็นเพลา (เวลา) บางทีให้ร้อน บางทีให้หนาว (สะท้านร้อนสะท้านหนาว) ต่อนวดจึงคลายลงหน่อยหนึ่ง ถ้ามิได้นวดให้ตึงแต่จะย่อตัวก็มิได้ ดุจบุคคลเอาเหล็กมาเสียบไว้ มีความเวทนาเป็นกำลัง

5.6.18 กษัยลม

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เกิดเพื่อลม 6 จำพวก ซึ่งมีลักษณะอาการแตกต่างกันดังนี้

1.1 กษัยเกิดเพื่อลมในลำไส้ (โกฏฐาสยาวาตา) มันให้เป็นดานลมเข้าประมาณลูกในตาล (จาวตาล) เมื่อแก่เข้าให้แข็งไปทั้ง 2 ข้าง แล้วให้จุก เสียด แน่นในท้องมาก

1.2 กษัยเกิดเพื่อลมนอกลำไส้ (กุจฉิสยาวาตา) แล่นเข้าในกระดูก กระทำให้เมื่อยขบในกระดูกดังจะแยกจากกัน

1.3 กษัยเกิดเพื่อลมทั่วกาย (อังคมังคานุสารีวาตา) แลลมอันนี้ประมวลเข้ากัน ตั้งอยู่เหนือสะดือท่าลูกมะเดื่อ ให้จุกเสียดแน่นหน้าอกเป็นกำลัง หายใจขัด หายใจสะอื่น บริโภคอาหารมิได้ เสียวปลาบไปทุกเส้นขน ดังบุคคลเอาเข็มมาแทงทั่วร่างกาย

1.4 กษัยเกิดเพื่อลมอุทรวาต (อุทธังคมาวาตา) เกิดแต่ปลายเท้าขึ้นมาถึงศีรษะ เมื่อจะเป็นเหตุแก่บุคคล ลมนั้นพัดอยู่แต่เพียงยอดอกแล่นเข้าในลำไส้ ทำให้เป็นเม็ดขึ้นในลำไส้และมักให้เป็นฝีรวงผึ้ง เจ็บปวดพ้น (เหลือ) ประมาณ

1.5 กษัยเกิดเพื่อลมอโธคมาวาตา พัดจากกระหม่อมตลอดจนถึงปลายเท้า หากลมอันนี้พัดไม่ตลอด ตันอยู่เพียงไหนเจ็บอยู่เพียงนั้น ชื่อว่าลมตั้งอยู่ 4 สถานรอบสะดือ ใต้ เหนือ และริมสะดือซ้ายขวา

1.6 กษัยเกิดเพื่อลมอันตั้งอยู่ 4 สถานคือ ตั้งอยู่ใต้สะดือ ตั้งอยู่เหนือสะดือ ตั้งอยู่ริมสะดือข้างขวา ตั้งอยู่ริมสะดือข้างซ้าย ตามแต่จะเป็น ขึ้นแห่งใดแห่งหนึ่งประดุจฝีหัวด้วน (ฝีไม่มีหัว)

5.7 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง กษัย/กล่อน

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับกษัย/กล่อน โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 122, 123)

2. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในจารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 57, 60)

3. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยฉบับอนุรักษ์ ตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (หน้า 2, 18, 20, 23, 27, 28)

4. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 130, 131, 242, 243, 290, 291, 341, 342, 344, 345, 380, 381)

5. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราการแพทย์แผนไทย ในตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 36, 51, 138)

6. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราการแพทย์แผนไทย ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 (หน้า 9 - 37)

7. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราการแพทย์แผนไทย ในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า 138 - 156)

8. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในชุดสังคายนาภูมิปัญญาการนวดไทย 2 คำอธิบายสมุดภาพโคลงฤาษีดัดตน โดย 2 คำที่พบบ่อย ได้แก่

- กระษัย (หน้า 96, 104, 130, 132, 140, 142, 145, 146, 147, 151, 163, 167, 174, 175, 178, 179)
- กล่อน (หน้า 101, 104, 119, 122, 124, 125, 130, 131, 132, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 151, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 174, 175, 176, 177, 178, 179)

9. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3 (หน้า 25, 185, 241, 227)

10. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11 (หน้า 135, 137, 138, 169, 170, 173, 174)

11. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2 (หน้า 326 - 371)

12. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1 (หน้า 16 - 18)

13. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3 (หน้า 112, 115)

14. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 4 (หน้า 791 - 812) และในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 5 (หน้า 954 – 1,018)

15. เนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1 (หน้า 105, 107, 110, 121, 205, 334, 335, 336, 343)

16. เนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2 (หน้า 104, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 174, 194, 203, 247, 248)

17. เนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคำอธิบายตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (หน้า 79, 80, 103. 104, 113)

6. โรคผิวหนัง (เรื้อน/กุฏฐัง)

6.1 บทนำเกี่ยวกับโรคผิวหนัง

พระคัมภีร์ทางการแพทย์แผนไทยที่กล่าวถึงโรคผิวหนังและฝีนั้นมี 3 พระคัมภีร์ ได้แก่ พระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค พระคัมภีร์ทิพมาลา และพระคัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์

พระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรคอธิบายถึงโรคเรื้อนและโรคที่มีอาการปรากฏที่ผิวหนังหรือโรคผิวหนัง พระคัมภีร์ทิพมาลา ถึงฝีวัณโรคซึ่งเป็นโรคติดเชื้อหรือโรคมะเร็งที่เกิดขึ้นในอวัยวะภายใน ส่วนพระคัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์กล่าวถึงฝีที่เกิดขึ้นภายนอกร่างกายซึ่งสามารถมองเห็นได้ทั้งในขณะนอนหงายหรือด้านหน้า และขณะนอนคว่ำหรือด้านหลังของร่างกาย

โรคผิวหนังตามพระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรคนั้นเป็นบุพกรรมโรค (โรคที่เกิดจากกรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อนหมายถึง รักษาไม่หาย หรือเป็นมาแต่กำเนิด) มีสาเหตุที่ทำให้เกิดโรคอยู่ 7 ประเภท ได้แก่

1. โรคเรื้อนบังเกิดแต่กองปถวีธาตุ
2. โรคเรื้อนบังเกิดแต่กองอาโปธาตุ
3. โรคเรื้อนบังเกิดแต่กองวาโยธาตุ
4. โรคเรื้อนบังเกิดแต่กองเตโชธาตุ
5. โรคเรื้อนบังเกิดแต่ชาติสัมพันธ์ตระกูล
6. โรคเรื้อนบังเกิดด้วยสามัคคีรส
7. โรคเรื้อนบังเกิดเป็นอุปปาติกะ (เกิดขึ้นมาเองโดยไม่มีสาเหตุ)

โรคเรื้อนทั้ง 7 ประการนี้ เกิดเพราะกิมิชาติเบียดเบียนกัดกินอยู่ในร่างกายคือที่ชิ้นเนื้อและกระดูกมนุษย์ ถ้าเกิดในชั้นเนื้อเรียกว่า “โรคเรื้อน” รักษายากแต่มีโอกาสหายได้ ถ้าเกิดทั้งในชิ้นเนื้อและกระดูกเรียกว่า “กุฏฐัง” เป็นอติสัยโรค รักษายากนัก ตามพระคัมภีร์ท่านว่าเป็นอาการตัด คือรักษาไม่หาย

จากลักษณะพยาธิสภาพที่จำแนกได้ 2 ลักษณะ คือ กุฏฐังและโรคเรื้อน กุฏฐังเป็นอาการของโรคที่บังเกิดแต่กองธาตุแปรปรวน ทั้งปถวีธาตุ อาโปราตุ วาโยธาตุ และเตโชธาตุ ส่วนโรคเรื้อนนั้นเกิดพยาธิสภาพ เฉพาะในชิ้นเนื้อซึ่งเกิดจากกรรมพันธุ์ และการหลับนอนร่วมกันกับผู้ที่เป็นโรคหรืออาจหาสาเหตุของโรคไม่ได้

ในการรักษาโรคผิวหนังและฝีตามพระคัมภีร์นั้น ถ้าในตำรับยาไม่ระบุว่าให้ใช้ดอก ผล เปลือก ราก หรือใบ ให้ใช้ราก ถ้ายาตำรับใดไม่บอกปริมาณยาแต่ละตัว ให้ใช้ตัวยาอย่างละเท่า ๆ กัน ถ้าตำรับใดไม่บอกชื่อกระสายยาให้ละลายด้วยน้ำกิน ในกรณีที่เป็นยาต้ม เติมน้ำให้ท่วมยา ต้มจาก 3 ส่วนให้เหลือ 1 ส่วน โดยต้ม 3 ครั้ง และนำยาทั้งหมดมาผสมกัน เก็บใส่ขวดแก้วที่ต้มด้วยน้ำเดือดอย่างน้อย 15 นาที เก็บใส่ตู้เย็น แล้วดื่มก่อนอาหาร และก่อนนอน ครั้งละ 1 ช้อนโต๊ะ ถ้าเป็นยาผงให้กินครั้งละ 1 ช้อนชา ซึ่งจะให้กินนาน 3 วัน 7 วัน 12 วัน หรือ 3 วันก็ดี ต้องพิจารณาจากสภาพของผู้ป่วยด้วย

นอกจากนี้ หากผู้ป่วยมีอาการเลวลงเกินกำลังที่จะรักษาได้ แพทย์ผู้ให้การรักษาควรคำนึงถึงหลักจรรยาบรรณแพทย์แผนไทย และอาจพิจารณาส่งต่อไปยังศูนย์สุขภาพชุมชนใกล้บ้านเพื่อให้การบำบัดอย่างสอดคล้องกับสภาวะของผู้ป่วยต่อไป

6.2 โรคผิวหนังที่เกิดจากการแปรปรวนของกองธาตุตามพระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค

โรคผิวหนังหรือกุฏฐโรคตามพระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรคที่เกิดจากกองธาตุแปรปรวนนั้นมีสาเหตุจากกิมิชาติหรือเชื้อโรคเข้าสู่ร่างกาย ทำให้เกิดความแปรปรวนของธาตุทั้งสี่ และเกิดพยาธิสภาพทั้งในกล้ามเนื้อและกระดูกที่เรียกว่า “กุฏฐัง” ซึ่งเป็นอติสัยโรค รักษายากนัก

กุฏฐโรคที่บังเกิดจากความแปรปรวนของธาตุมี 4 ประเภท ได้แก่ กุฏฐโรคที่บังเกิดแต่กองปถวีธาตุ กองอาโปธาตุ กองเตโชธาตุ และกองวาโยธาตุ รายละเอียดกุฏฐโรคแต่ละประเภทมีดังต่อไปนี้

6.2.1 กุฏฐโรคที่บังเกิดแต่กองปถวีธาตุ

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค สมุฏฐานปถวี พิกัดอัฏฐิมิญชัง (ไขในกระดูก) พิการ นหารูพิการ ตะโจพิการ มังสังพิการ และอัฏฐิพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อจะบังเกิด มีอาการเมื่อยในข้อ ในกระดูก และในเส้นเอ็นน้อยใหญ่ ผิวเนื้อสากชา เริ่มขึ้นที่ใบหูก่อน คล้ายมดตะนอยต่อย แล้วลามมาบวมที่ใบหน้าและชายผม แล้วบวมไปทั้งตัว ลักษณะผิวหนังจะดำ เป็นมันคล้ายหนังแรด ถ้ารักษาไม่หาย นานไปก็จะบวมตามนิ้วมือ นิ้วเท้า แล้วแตกเป็นน้ำเหลืองเน่ากินกุดเข้าไป อาการดังกล่าวมานี้ ถ้ารักษาจะได้ 1 ส่วน ไม่ได้ 3 ส่วน

3. การรักษา

3.1 ยากิน ให้เอาเบญจเหล็ก เบญจมะขามป้อม เบญจข่อย เบญจมะยมตัวผู้ สิ่งละ 10 ส่วน ยาข้าวเย็นทั้ง 2 กำมะถันเหลือง สิ่งละ 20 ส่วน มะพร้าวไฟ 1 ผล เอาทั้งน้ำทั้งเนื้อ ต้มด้วยสุราครึ่งหนึ่ง น้ำครึ่งหนึ่ง ให้กินพอควร แก้กุฏฐโรคดีนัก

3.2 ยาอาบ ให้เอาเอื้องเพ็ดม้า เบญจลำโพง เบญจตาเสือ ต้มอาบดีนัก

6.2.2 กุฏฐโรคที่บังเกิดแต่กองอาโปธาตุ

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เริ่มที่สมุฏฐานอาโป พิกัดโลหิตังพิการและวสาพิการ ต่อมาลุกลามไปยังสมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ มังสังพิการ และอัฏฐิพิการ

2. ลักษณะอาการ กุฏฐโรคที่บังเกิดแต่กองอาโปธาตุนี้ โลหิตและน้ำเหลืองกำเริบ หย่อน และพิการระคนกัน ทำโทษไปต่าง ๆ บางทีเสียวลึกไปในชิ้นเนื้อและผิวหนัง บางทีให้เขม่นไปตามเส้นเอ็นและผิวเนื้อ ถ้าเริ่มเป็นตรงไหนตรงนั้นจะสั่นระริกก่อน แล้วจึงตั้งขึ้นมาเท่าเมล็ดถั่ว เมล็ดงา ดุจดังเกลื้อน แล้วค่อย ๆ เจริญเติบโตขึ้นไปเท่าใบมะขามและโตขึ้นเรื่อย ๆ เนื้อตรงนั้นจะชา หยิกไม่เจ็บ ผิวนวลคล้ายผิวน้ำเต้า เรียกว่าเรื้อนน้ำเต้า ถ้ารักษาไม่หาย นานไปจะเมื่อย บวมตามนิ้วมือ นิ้วเท้า บวมตามข้อและกระดูกต่อกัน แล้วก็จะเปื่อยออกเป็น น้ำเหลือง กินกุดเข้าไปทั้งนิ้วมือ นิ้วเท้า และใบหูทั้งสองก็หนาขึ้น ผิวหน้าดุจผิวมะกรูด แต่ผิวขาว ไม่แดง รักษายากนัก

3. การรักษา

3.1 ยากิน ให้เอารากมะขามป้อม เบญจขัดมอนแห้ง ไส้ฟักเขียวแห้ง แช่ม้าทลาย ยาข้าวเย็นทั้ง 2 สิ่งละ 5 ตำลึง น้ำอ้อยงบหนึ่ง เมื่อจะต้มให้เอาใบขนุนสำมะลอ ใบทองหลางใบมน สิ่งละ 3 ใบ รองก้นหม้อ ตามวิธีให้กิน แก้กุฏฐโรคอันเกิดแต่กองอาโปธาตุนั้นหายดีนัก

3.2 ยาทา ให้เอามูลตะกรันเหล็ก สารปากนกแขกเต้า กำมะถันเหลือง ใบพลูแก รากเจตมูลเพลิงแดง รากเจตมูลเพลิงขาว จุณขี้เหล็ก ปูนขาว ถ่านไม้ทรก กระเทียม ดองดึง เมล็ดมะนาว เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ทำเป็นแห่งไว้ ละลายน้ำมะนาว ทาตัวแก้กุฏฐโรคอันบังเกิดแต่กองอาโปธาตุ ซึ่งกระทำให้ผิวเนื้อดังผิวมะกรูดนั้น และแก้น้ำเหลืองมิให้ลามไปได้วิเศษนัก

6.2.3 กุฏฐโรคที่บังเกิดแต่กองเตโชธาตุ

1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เริ่มจากสมุฏฐานเตโช พิกัดปริทัยหัคดีพิการ ต่อมาลุกลามทำให้สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ มังสังพิการ และอัฏฐิพิการ ตามมา

2. ลักษณะอาการ เมื่อจะบังเกิดขึ้น ให้ปวดเมื่อยทั่วตัว เป็นไข้ สะบัดร้อนสะบัดหนาว แล้วมีเม็ดสีแดงผุดขึ้นมาคล้ายประดงเพลิง เป็น ๆ หาย ๆ อยู่ 2-3 ครั้ง ต่อมาเริ่มเป็นที่หูก่อน โดยใบหูหนาและผุดแดงขึ้นมาเป็นผื่นดังมดตะนอยกัด แล้วลามขึ้นแก้มและหน้าผาก ลามไปทั่วตัว แดงดังไฟ นานเข้าทำให้ตัวพองดังถูกไฟไหม้ แล้วจึงเปื่อย บวม และกระดูกกุด เรียกว่า “เรื้อนเพลิง” รักษาไม่หาย

3 การรักษา

3.1 ยากินขนานที่ 1 ให้เอาผลจันทน์ ดอกจันทน์ ผลกระวาน ผลหมากแหน ผลกระดอม ผลมูกมัน ผักแพวแดง ใบเสนียด ใบมะเดื่อดิน ใบสะเดา ใบเอื้องขาว สิ่งละส่วน ผลมะขามป้อม 2 ส่วน ผลสมอไทย 3 ส่วน ดีปลี 4 ส่วน ผลกระเบา (ดั่วให้เหลืองก่อนผสมยาอื่น) 20 ส่วน บดให้ละเอียด เอาน้ำผึ้งรวง น้ำอ้อยแดงเป็นกระสาย บดทำเป็นแท่งไว้ ละลายสุราให้กิน แก้กุฏฐโรคอันบังเกิดแต่กองเตโชนั้นหายวิเศษนัก

3.2 ยากินขนานที่ 2 ให้เอาแก่นจันทน์หอม แก่นสน แก่นมะหาด แก่นขี้เหล็ก แก่นปรู แก่นมะเกลือ แก่นคูน แก่นเทียนต้น รากช้าเลือด แก่นขี้เหล็ก สิ่งละ 2 ตำลึง 2 บาท ผลกระเบาหนึ่งทะนาน บดให้ละเอียด ละลายน้ำผึ้งรวง ให้กินตามกำลัง แก้กุฏฐโรค
อันบังเกิดแต่กองเตโชธาตุ ถ้าเป็นยังอ่อนอยู่ก็หายสิ้นวิเศษนัก

6.2.4 กุฏฐโรคที่บังเกิดแต่กองวาโยธาตุ

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เริ่มจากสมุฏฐานวาโย พิกัดลมอังคมังคานุสารีวาตาพิการ ต่อมาลุกลามทำให้สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ มังสังพิการ และอัฏฐิพิการ ตามมา

2. ลักษณะอาการ ลักษณะกุฏฐโรคที่บังเกิดแต่กองวาโยธาตุ เมื่อจะบังเกิดนั้นวาโยธาตุอาจกำเริบ หย่อนหรือพิการ พัดซ่านไปตามผิวเนื้อและผิวหนัง กระทำให้เนื้อนั้นแข็งเป็นข้อขอด เป็นเม็ดเท่าผลพุทราบ้าง เท่าผลมะกรูดและผลมะนาวบ้าง ให้หนังและเนื้อนั้นเป็นเหน็บและชา จะหยิกหรือเอามีดเชือดก็ไม่เจ็บ ต่อมาก็แตกออกเป็นชุม ๆ เปื่อยเน่า เหม็นดุจซากศพ กินจนกระดูกผุด้วน กุฏฐโรคนี้เรียกว่า “เรื้อนมะกรูด” เป็นโรคที่รักษาหายยาก ตาย 10 ส่วน ได้ 1 ส่วน

3. การรักษา

3.1 ยากินขนานที่ 1 ให้เอาบัลลังก์ศิลา 2 ส่วน ดินประสิวขาว 3 ส่วน มหาหิงค์ กำมะถันเหลืองหรดาลกลีบทองโหราเท้าสุนัข ปรอทสุทธิ สิ่งละ 4 ส่วน ทำให้เป็นผง บดด้วยน้ำใบพลูแก กวน 7 วัน แล้วตากแดด ใส่ขวดผนึกให้แน่น แล้วพอกดินเพ็ด (อาจเป็นดินประสิว) ใสในหม้อทราย ตั้งบนไฟให้สุกดีแล้ว จากนั้นเอาออกไว้ให้เย็น แล้วมากวนด้วยน้ำนมควายให้สบกัน ปั้นเท่าเมล็ดพริกไทย ใส่ตลับไว้ ให้กินวันละหนึ่งเม็ด ทุกวัน แก้กุฏฐโรคอันบังเกิดแต่กองอาโปธาตุหายวิเศษนัก
หมายเหตุ: ยาขนานนี้เข้าปรอทซึ่งเป็นโลหะหนัก อาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพได้ จึงควรใช้อย่างระมัดระวัง

3.2 ยากินขนานที่ 2 ให้เอาหัวยั้ง ยาข้าวเย็นทั้ง 2 เอื้องเพ็ดม้า หญ้าหนวดแมว ผักเสี้ยนผี เปล้าทั้ง 2 สมุลแว้ง เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ดองด้วยสุรา 3 ทะนาน ทองผูกคอหม้อ 1 บาทตามวิธี ฝังข้าวเปลือก 8 วัน แล้วจึงบูชาด้วยข้าวตอก ดอกไม้ ธูป

เทียน ต่อครูบาอาจารย์ ให้กินตามกำลัง แก้กุฏฐโรคอันบังเกิดแต่กองวาโยธาตุ ถ้าอาการอยู่ในระยะเริ่มแรก ก็หายวิเศษนัก

6.3 โรคผิวหนังที่เกิดจากการแปรปรวนของกองธาตุตามพระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค

ตามพระคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค โรคผิวหนังที่ไม่ทำให้เกิดความแปรปรวนของธาตุ กิมิชาติหรือเชื้อโรคจะอายกินอยู่ในชิ้นเนื้อ เรียกว่าโรคเรื้อน ซึ่งจะทำให้ลำบากกายเท่านั้น ไม่ถึงขั้นเสียชีวิตเหมือนกุฏฐัง โรคเรื้อนกลุ่มนี้จำแนกตามสาเหตุได้ 3 ประเภท คือ โรคเรื้อนที่เกิดแต่ชาติสัมพันธ์ตระกูล เกิดด้วยสามัคคีรส และเกิดเป็น อุปปาติกะ ดังนี้

1. โรคเรื้อนเกิดแค่ชาติสัมพันธ์ตระกูล โรคเรื้อนที่บังเกิดแต่ชาติสัมพันธ์ตระกูลนี้ อาจเป็นชนิดไหนก็ได้สุดแล้วแต่บิดา มารดา ปู ย่า ตา ยาย ของบุคคลนั้น ๆ หรือเป็นกรรมพันธุ์นั่นเอง

2. โรคเรื้อนที่เกิดด้วยสามัคคีรส โรคนี้อาจเป็นเรื้อนชนิดใดก็ได้ สุดแล้วแต่คู่สามัคคีรสหรือผู้ที่กินอยู่ หลับนอนด้วยจะเป็นโรคอะไร

3. โรคเรื้อนที่เกิดเป็นอุปปาติกะ โรคเรื้อนอันบังเกิดเป็นอุปปาติกะนั้นอยู่ดี ๆ ก็เกิดขึ้นเอง โดยหาสาเหตุมิได้ ทั้ง ๆ ที่ธาตุทั้งปวงก็มิได้วิปริตแปรปรวน

โรคเรื้อนที่มีสาเหตุดังกล่าวข้างต้นมี 9 ชนิด ได้แก่ เรื้อนกวาง เรื้อนมูลนก เรื้อนวิมาลา เรื้อนหูด เรื้อนเกล็ดปลา เรื้อนบอน เรื้อนหิด เรื้อนดอกหมาก และเรื้อนมะไฟ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

6.3.1 เรื้อนกวาง

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เริ่มที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อจะเป็นนั้น เกิดขึ้นตามข้อมือ ข้อเท้า และกำด้นต้นคอ (ชายผมบริเวณต้นคอ) ทำให้เป็นน้ำเหลืองลามออกไป เมื่อถูกยาก็แห้ง บางทีก็หายขาดไป ถึงไม่หายแต่ก็ไม่ตาย แต่ทรมาน

3. การรักษา

ขนานที่ / ยาทา ให้เอหนังคอกวางมาผาไฟให้โซน ละลายน้ำมันดิบ (น้ำมันงาดิบ) ทาที่แผล อย่าให้ถูกน้ำ 3 วัน ทาให้ได้ 3 หน หายวิเศษนัก

ขนานที่ 2 ยาทา ให้เอาศีรษะสุนัขตายที่คางยังค้างติดกันอยู่ (ยังมีไขกระดูกเหลืออยู่) เอามาเผาให้ไหม้ บดให้ละเอียด ละลายน้ำมันงา ทาแผล

ขนานที่ 3 ยาทา ให้เอาเห็ดร่างแห เห็ดมูลโค (รสเมา) เอาเสมอภาค บดละลายน้ำมันงาทา

หมายเหตุ: การรักษาทางการแพทย์แผนไทยที่ใช้หนังคอกวางมาเผาไฟ เห็ดมูลโคและเห็ดร่างแหจะมีรสเมาเบื่อ จึงแก้เรื้อนกวางได้

6.3.2 เรื้อนมูลนก

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค โรคนี้แสดงอาการที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อจะเป็นนั้น ผุดขึ้นมาเป็นแว่นเป็นวงตามผิวหนัง เล็กก็มี ใหญ่ก็มี สีขาว ขอบนูนคล้ายกลาก คัน ถ้าแก่เข้าจะลามไปทั้งตัว รักษาหายบ้างไม่หายบ้าง แต่ไม่ตาย

3. การรักษา

ขนานที่ 1 ยาทั้งกินและทา ให้เอาหัวว่านอิน ผลกระเบา ผลกระเบียน ผลลำโพงแดง ผลบวบขม ขอบชะนางทั้ง 2 ใบรักขาว ใบกรวยป่า กำมะถัน เอาเสมอภาค ดำเอาน้ำ สิ่งละทะนาน น้ำมันงาทะนานหนึ่ง หุงให้เหลือแต่น้ำมัน ทาแก้เรื้อนมูลนก แต่มูลน้ำมัน

(ละเอียดมาก ปั้นกินได้ นั้นให้กินตามกำลังวิเศษนัก วิธีหุงน้ำมันขนานนี้ต้องนุ่งขาวห่มขาว อย่าให้ใครมาขอฟืนและเปลี่ยนฟืนไป แล้วให้ปักเฉลว 8 ทิศ วงสายสิญจน์รอบ ตั้งบายศรีสำรับหนึ่ง เมื่อจะกินจะทาน้ำมันนี้ ให้อธิษฐานแล้วจุดธูปเทียนดอกไม้บูชาจะได้ผลดี

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอายาข้าวเย็นทั้งสอง หัวยั้ง รากมะดูก ชันทองพยาบาท หนอนตายหยาก โรคแดง โรคขาว ทุ่มน้ำ กุ่มบก กำมะถัน ข่าต้น เปล้าน้อย เปล้าใหญ่ ดีบุกดำ ชามเทพนม (ชามเบญจรงค์มีสารหนูอยู่) เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้เรื้อนมูลนกหายวิเศษนัก

ขนานที่ 3 ยาทา ให้เอาใบลำโพง ใบกรวยป่า ข่าหลวง ใบพลูแก เอื้องเพ็ดม้า ใบกุ่มน้ำ ใบทุ่มบก ใบชอบชะนางแดง ใบขอบชะนางขาว เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ละลายสุรา ทาแก้เรื้อนมูลนกนั้นหาย

6.3.3 เรื้อนวิมาลา

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค โรคนี้แสดงอาการที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2 ลักษณะอาการ เมื่อเริ่มเป็นจะผุดขึ้นที่ใบหูและชายผมบริเวณต้นคอก่อน แล้วเปื่อยพุพอง คัน มีสัณฐาน คล้ายมะเร็งไร (เป็นเม็ดเล็ก ๆ ละเอียด เป็นปื้นเป็นแถวขึ้นมา) ยิ่งเกายิ่งคัน เมื่อทายาจะรู้สึกแสบและร้อนตามที่เกา รักษาหายมากกว่าไม่หาย

3. การรักษา

ขนานที่ 1 ยาทา ให้เอาใบบอน ใบบัวหลวง ใบตาลหม่อน ใบขนุนละมุด ใบหวายขม เอาสิ่งละส่วน หญ้ายองไฟ ผลกระเบา ผลกระเบียน ผลลำโพงแดง สิ่งละ 2ส่วน บดให้ละเอียดแล้วทำเป็นแท่งไว้ เมื่อจะใช้นำมาละลายน้ำมันงา ทาเรื้อนวิมาลาหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยาทา ให้เอาใบกรวยบำ ใบยาสูบ ใบเลี่ยน ใบลำโพงแดง ขมิ้นอ้อย ขมิ้นชัน ใบมะระ ใบรักขาว มะพร้าวแกะ เกลือธาร เอาเสมอภาค ตำให้ละเอียด คั้นเอาแต่น้ำ เป็นยาสด ทาแก้เรื้อนวิมาลาหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยาทา ให้เอาผลลำโพงแดง ใบกรวยบำ ใบขอบชะนางทั้งสอง ใบรักขาว เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ละลายน้ำมันดิบ ทาแก้สรรพเรื้อนทั้งปวงหายวิเศษนัก

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอายาข้าวเย็นเหนือ ยาข้าวเย็นใต้ขันทองพยาบาท หนอนตายหยากแดงไฟเดือน 5 คงคาเดือด กำมะถันเหลือง รากตะขบ รากมะดูก ถ่านไม้ทราก (มีพิษแรงมาก แค่รมควันจะหลับทั้งบ้าน อาจเสียชีวิตได้) สิ่งละ 5 ตำลึง เนื้อสมันแผ่นหนึ่ง (อาจใช้เนื้อวัวแทนได้) เอาเท่าฝ่ามือ มะพร้าวไฟหนึ่งลูก เอาทั้งน้ำทั้งเยื่อต้มตามวิธีให้กิน แก้เรื้อนวิมาลาหายดีนัก

หมายเหตุ: การรักษาเรื้อนวิมาลาในทางการแพทย์แผนไทยใช้ยาทา ถ้าไม่ดีขึ้นจะปรุงยาให้กิน ทั้งยากินและยาทาส่วนใหญ่ประกอบด้วยยารสเมาเบื่อและรสร้อน ที่สำคัญคือ ผลกระเบา ผลกระเบียน ผลลำโพง ข้าวเย็นทั้ง 2 ขันทองพยาบาท กำมะถันเหลือง ใบกรวยป่า และขมิ้นอ้อย

6.3.4 เรื้อนหูด

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคเกิดที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ และมังสังพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อเริ่มเป็นจะผุดเป็นตุ่ม ๆ ทั่วทั้งตัว เท่าเมล็ดพริกไทย เท่าเมล็ดถั่วดำ เท่าผลตะขบไทย เท่าผลมะนาว และผลมะกรูดก็มี ติดห้อยเต็มไปทั้งตัว มีอาการเมื่อยมืนไปทั้งตัว ไม่มีอันตรายรักษาไม่หาย แต่จะไม่ตายทันที ผู้ป่วยจะมีชีวิตอยู่ไปจนถึงกาลมรณะ เมื่อถึงกาลอายุแล้ว กระทำให้พยาธินั้นแตกออกทุกยอด แล้วเปื่อยเน่าเหม็นดังซากศพ เมื่อมีอาการเช่นนี้เมื่อใด ผู้ป่วยก็จะตาย

3. การรักษา

ขนานที่ 1 ยารม ให้เอาหนามรอบข้อหนามพุงดอ หนามแดง หนามพุทรา หนามเล็บเหยี่ยว หนามพรม หนามคัดเค้า หนามโยทะกา หนามส้มป่อย หนามหวายขม หนามหวายโป่ง หนามมะกรูด หนามส้มซ่า หนามมูลแรด หนามไผ่ป่า หนามไผ่สีสุก กำมะถันเหลือง เอาเสมอภาค ใส่หม้อแต่อย่าใส่น้ำ แล้วเอาหม้อตั้งไฟ จะได้หัวน้ำมันยาง เมื่อจะรมนั้น เอาหัวน้ำมันยางทาตัว แล้วจึงเข้ากระโจมอบควันยาเพื่อให้ยาเข้าสู่ร่างกายทางผิวหนังและลมหายใจ (ต้องอบทั้งลำตัวและศีรษะจึงจะได้ผล)

ขนานที่ 2 ยาต้มอาบ ให้เอาใบพลับพลึง ใบข่าหลวง ใบขิง เปลือกตะเคียน เบญจลำโพงกาสลัก เสมอภาค ต้มตามวิธีให้อาบไปทุกวัน แล้วจึงเอายารมตั้งไฟขึ้นรมไปทุกวันเพื่อรักษาเรื้อนหูดซึ่งแตกออกเป็นน้ำเหลืองเน่าเปื่อย และยารมยาอาบ 2 ขนานนี้ห้ามน้ำเหลืองหายวิเศษนัก

หมายเหตุ: การรักษาในทางการแพทย์แผนไทยนั้นใช้ยารมที่มีกำมะถันเหลืองและยางจากหนามของสมุนไพรหลายชนิดช่วยกัดให้ตุ่มทั่วตัวหลุดออก น้ำมันยางจากหนามบางชนิดช่วยรักษารอยแตกตามผิวหนังด้วย เช่น หนามแดง เป็นต้น ส่วนยาต้มอาบนั้นส่วนใหญ่มีฤทธิ์แก้ฟกช้ำ ลดอาการปวดและบวมทีแผล เช่น ใบพลับพลึง ลำโพงกาสลัก เป็นต้น

6.3.5 เรื้อนเกล็ดปลา

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของผู้ป่วยโรคนี้ปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อเริ่มเป็นมักขึ้นที่หน้าก่อน แล้วลามมาถึงต้นคอ ลงมาที่ทรวงอก แล้วลามเป็นเกล็ด ไปทั่วทั้งตัว มีสัณฐานผิวดำ ลักษณะดังกล่าวมานี้มิเป็นไร พอรักษาได้

3. การรักษา

ขนานที่ 1 ยาทา ให้เอาปรอทสุทธิ บัลลังก์ศิลา กำมะถันแดง กำมะถันเหลือง เสน เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด แล้วจึงเอาใบมะขาม ใบส้มป่อย สิ่งละ 1 ชั่ง ใส่น้ำ 5 ทะนาน เคี่ยวไปให้ได้ทะนานหนึ่ง แล้วจึงเอามาเคล้ากับยาที่บดไว้นั้น ตากแดดให้แห้ง กว่าจะสิ้นน้ำยาให้ได้ 8 วัน แล้วจึงสับสีผู้เป็นเรื้อนให้โลหิตตก แล้วจึงยานี้ทาแผลสับ แก้สรรพเรื้อนทั้งปวงหายวิเศษนัก

ขนานที่ 2 ยาทา ให้เอาผลมะเดื่อป่า เบญจข่าป่า เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด เอาพริกไทยรำหัด บดให้ละเอียด ผสมกับยา 2 ชนิดแรก ละลายน้ำผึ้งรวง ใส่ผะอบ ฝังข้าวเปลือกไว้ 1 เดือน อย่าให้มดตอมได้ แล้วเอามาเสกด้วยคาถาพระโมคคัลลาน์ลงไปดับไฟในนรก 3-8 คาบ แล้วเมื่อจะทายานั้น เอาเงินติดเทียน 3 สลึง เป็นขวัญข้าวบูชาครูก่อนจึงจะมีประสิทธิภาพ ให้ทาวันละครั้ง โดยให้ผู้ป่วยอธิษฐานก่อนใช้ยาด้วย

ขนานที่ 3 ยาต้มอาบ ให้เอาเบญจลำโพงกาสลัก เบญจมะฝ่อ ใบต้องกล้วยตีบแห้ง เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้อาบไปทุกวัน แก้โรคเรื้อนเกล็ดปลาหายดีนัก

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอารากปีบ รากมูลหนอน รากพุงแก รากหญ้านาง รากตาเสือ เอาดองด้วยสุรา ฝังข้าวเปลือกไว้ตามวิธีให้กิน แก้โรคเรื้อนเกล็ดปลานั้นหาย แก้เรื้อนมะกรูดก็ได้ วิเศษนัก

6.3.6 เรื้อนหิด

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของผู้ป่วยปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อเริ่มเป็น เกิดเป็นเม็ดเล็ก ๆ ขึ้นทั่วทั้งตัว แล้วลามออกไป คล้ายคนเป็นกลาก

3. การรักษา

ขนานที่ 1 ยาทา ให้เอาใบถั่วแปบ ใบถั่วแระ ใบเจตมูลเพลิงบดให้ละเอียด ละลายน้ำมันงา ทาตัว แก้โรคเรื้อนทั้ง 4 จำพวก หายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอารากป่าช้าหมอง กำแพงเจ็ดชั้น โลดทั้งสอง เชือกเขาหนัง ต้นไข่แลน หญ้าหนวดแมว หัวยั้ง ยาข้าวเย็น สิ่งละ 2 ตำลึง 2 บาท กะลามะพร้าวไฟ 3 ซีก ตาไม้ไผ่ป่า 7 ตา ต้มตามวิธีให้กิน เมื่อจะกินให้เสกด้วยพุทธคุณ 7 คาบ แก้โรคเรื้อนทั้ง 4 จำพวก หายดีนัก

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอาบุกรอ กลอย รากกระถินแดง รากทองพันชั่ง หางไหลแดง สิ่งละ 2 ตำลึง 2 ข้าวเย็นทั้งสองสิ่งละ 5 ตำลึงต้มตามวิธีให้กินตามกำลัง แก้โรคเรื้อนทั้ง 4 จำพวก หายสิ้นวิเศษนัก

6.3.7 เรื้อนดอกหมาก

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของผู้ป่วยปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2. ลักษณะอาการ เรื้อนชนิดนี้เมื่อเริ่มเป็นจะผุดขึ้นมาตามตัวเป็นสีขาว ๆ คล้ายดอกหมาก จะคันมาก เมื่อเหงื่อออก ต้องเกาจนน้ำเหลืองซึมจึงหายคัน

3. การรักษา เช่นเดียวกับเรื้อนหิด

6.3.8 เรื้อนบอน

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของผู้ป่วยปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อแรกผุดขึ้นมาเป็นรู ๆ ปรุไป มองไม่ค่อยเห็น ถึงแม้จะเห็นก็เห็นไม่ถนัด โดยจะเห็นเป็นสีขาว ๆ แดง ๆ อยู่ในเนื้อรำไร ๆ เท่านั้น

3. การรักษา เช่นเดียวกับเรื้อนหิด

6.3.9 เรื้อนมะไฟ

1. ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของผู้ป่วยปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

2. ลักษณะอาการ เมื่อเริ่มเป็น เกิดขึ้นมาเป็นเกล็ดแดงขอบขาวใหญ่เท่าผลมะไฟ มักร้อนเหมือนถูกไฟและผิวหนังจะพองขึ้นมา

3. การรักษา เช่นเดียวกับเรื้อนหิด

กล่าวโดยสรุป โรคเรื้อนในทางการแพทย์แผนไทยนั้นเป็นโรคที่เชื้อโรคกัดกินเฉพาะในชิ้นเนื้อ ซึ่งส่วนหนึ่ง มีสาเหตุจากการสืบทอดทางกรรมพันธุ์และการกินอยู่หลับนอนกับผู้ที่เป็นโรค บางส่วนไม่ทราบสาเหตุ โรคเรื้อนทั้ง 9 ชนิด มีที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคอยู่ในสมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจและมังสังพิการ ลักษณะอาการแตกต่างรักษามีทั้งยากิน ยาทา และยาอาบ ยาส่วนใหญ่มีรสเมาเบื่อ ซึ่งต้องใช้อย่างระมัดระวัง เพราะเป็นอันตรายต่อร่างกาย เช่น ปรอท สารหนู เป็นต้น โรคเรื้อนในกลุ่มนี้แม้จะรักษายาก แต่ไม่รุนแรงถึงชั้นเสียชีวิต

6.4 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคผิวหนัง (เรื้อน/กุฏฐัง)

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคผิวหนัง (เรื้อน/กุฏฐัง) โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคผิวหนัง (เรื้อน/กุฏฐัง) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค ตำราการแพทย์แผนไทย

ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (หน้า 420 - 432)

2. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (หน้า 432 - 447)

3. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์วิถีกุฏฐโรค คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า 212 - 218)

7. โรคในปาก/คอ

คัมภีร์มุขโรคได้กล่าวถึงโรคที่ปรากฏในปากและคอจากสาเหตุความร้อนขึ้นสูงและมีพิษร่วมด้วยจึงทำให้เกิดอาการต่าง ๆ นานา เป็นด้วยมูลเหตุโรค 12 ประการ กลายเป็นตะกอนเสมหะ เลือด และลมมีพิษขึ้นมา

7.1 โรคที่เกิดในปาก ในคอ ตามพระคัมภีร์มุขโรค

ตามบันทึกในพระคัมภีร์มุขโรค มี 19 ประการ ดังนี้

1. ทานะสะ

อาการและอาการแสดง มีตะปุ่มตะป่ำใต้ลิ้น คือมีลักษณะงอกขึ้นมาใต้ลิ้นเหมือนเดือยไก่

การรักษา ให้เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 ลูกจันทน์ กานพลู การบูร พิษนาศน์ โกฐสอ เจตพังคี ปลาไหลเผือก ไคร้เครือ โหระพา แมงลักป่า ชาดหรคุณ ใบกระวาน รากกระวาน เกลือสินเธาว์ พริกไทย ขิง ดีปลี สมอเทศ สมอไทย ลูกมะขามป้อม ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค ปั้นเป็นเม็ดให้อม แก้โรคปากคอ 19 ประการ ตกแล

2. มังสะ

อาการและอาการแสดง งอกขึ้นมาเหมือนหนามขนุน คือเกสรลิ้นบวมขึ้นมาตรงตำแหน่งต้นหรือกลางลิ้น

การรักษา ให้เอาจันทน์แดง จันทน์ขาว เทียนดำ เมล็ดแตงกวา มาศ น้ำมันงา ประสมกันทาลิ้น

3. กาละมังสะ

อาการและอาการแสดง ลักษณะลิ้นโตและเขียว

การรักษา ให้เอาเปลือกตีนเป็ดบกต้มอมแทรกน้ำผึ้ง

4. จะละมังสะ

อาการและอาการแสดง อยู่ในคางขึ้นมา ลักษณะเหมือนเดือยไก่

การรักษา ยาขนานเดียวกับยารักษาทานะสะ

5. ยาโตมังสะ

อาการและอาการแสดง ขึ้นอยู่ในลิ้น 2 ข้าง เหมือนงาช้างงอกออกมา คือขนาดจะใหญ่กว่าอาการ

การรักษา ยาขนานเดียวกับยารักษาทานะสะ

6. กัสมังสะ

อาการและอาการแสดง ขึ้นในลิ้น งอกออกมาแหลมคล้ายหน้าวัว

การรักษา เอารากฝ้ายผี ต้มด้วยน้ำปูนใส กินหายแล

7. กะนะระมังสะ

อาการและอาการแสดง ลิ้นโตเขื่องเป็นขุมอยู่ทั้งสิ้น คือ เกสรลิ้นโตและบวม

การรักษา ยาขนานเดียวกับยารักษาทานะสะ

8. มุกจามังสะ

อาการและอาการแสดง ทำให้ลิ้นบวม

การรักษา ใบพลูแก จันทน์ โกฐกระดูก ลูกจันทน์ เอาเสมอภาค ทำเป็นผงกินกับหมา

9. มุกขะโจมังสะ

อาการและอาการแสดง ผุดขึ้นลิ้นเขียวเหมือนเมล็ดข้าวเปลือกดิบ

การรักษา เอาจันทน์ทั้งสอง ดีงูเหลือม บดทาลิ้น

10. ทันตะโจมังสะ

อาการและะอาการแสดง อยู่ในลำคอ ทำให้ลำคอตีบคล้ายมีใยแมงมุม บ้างเป็นเม็ดใสขาว ขาวเป็นยาง ๆ บ้างเป็นหนอง

การรักษา เอารากเพกา การบูร บดเป็นเม็ดอม

11. ทันตะมูมังสะ

อาการและอาการแสดง มีลักษณะเป็นมันขาวในลิ้น ต่อมามีหนองเหม็น มีเลือดออกจากคอบ่อย ๆ

การรักษา ใช้ยาต้มและยาเม็ด โดยให้อมยาต้มก่อนแล้วให้อมยาเม็ด

ยาต้ม มีส่วนประกอบคือ เมล็ดมะนาว หัวขมิ้นชัน เทียนเยาวพาณี โกฐกระดูก ยาทั้งนี้ต้มด้วยน้ำส้มสายชูแต่พออุ่น ๆ อมบ่อย ๆ แก้โรคในคอ

ยาเม็ด มีส่วนประกอบคือ ตรีกฎก ตรีผลา ว่านน้ำ ลูกมะขามป้อม เทียนดำ เทียนทั้ง 5 ลูกเร่ว เปลือกกระดังงา ชะเอมเทศ เกลือสินเธาว์ ยาทั้งนี้เอาเสมอภาค บดใช้น้ำข้าวเป็นกระสายปั้นเม็ด พันสำลีให้อมทั้งกลางวันและกลางคืน

12. ทันตะโรสะ

อาการและอาการแสดง ในต้นฟันขาว คือเหงือกชอบขาวติดฟัน

การรักษา ยาขนานเดียวกับยารักษาทานะสะ

13. สาภริ

อาการและอาการแสดง ขึ้นในต้นฟันออกเป็นเหมือนลักษณะฝาหอยแครง กลิ่นเหม็นมาก

การรักษา ให้เอารากอีเหนียวทั้งสอง สีเสียดเทศ ต้มอมอุ่น ๆ แล้วจึงเอาเม็ดในพุทรา เปลือกทอง ขี้ผึ้ง ประสมกันทาลิ้น

14. สะวาระ

อาการและอาการแสดง เป็นแล้วจะรู้สึกฝาดในปากในลิ้นในคอ

การรักษา ใช้ยาอมแล้วจึงใช้ยาโรยแผล

ยาอม มีส่วนประกอบคือ รากมะกรูด ใบผักบุ้ง ก้านตาล ต้มอม

ยาโรยแผล เปลือกปรง เปลือกน้ำนม เปลือกสมอพิเภก เปลือกมะขามป้อม บดให้ละเอียด โรยแผล

15. กัปปิ

อาการและอาการแสดง บวมขึ้นในคอ หรือขาวพาดครึ่งคอ

การรักษา เอาเปลือกมะขวิด เทียนดำ ข่าแดง กานพลู บดเป็นเม็ดอมกับหมาก

16. กัปโป

อาการและอาการแสดง บวมทั้งคอข้างใน

การรักษา เอาตรีกฎุก ตรีผลา ว่านน้ำ ลูกมะขามป้อม เทียนดำ เทียนทั้ง 5 ลูกเร่ว เปลือกกระดังงา ชะเอมเทศ เกลือสินเธาว์ เสมอภาค บดปั้นเป็นเม็ด พันสำลี ให้อมทั้งกลางวันกลางคืน

17. ทันตะบุบผา

อาการและอาการแสดง บวมออกมาทั้ง 2 ข้างในลำคอเหมือนเมล็ดข้าวโพด เป็นอย่างงวงช้าง เป็นตออยู่ที่ลำคอ

การรักษา เอาน้ำประสานทอง สีเสียดเทศ ทาที่ลิ้น

18. กาละมุข

อาการและอาการแสดง ลิ้นโตดำ

การรักษา เอาใบสะเดา ใบถั่วแระ ใบบัวหลวง ใบประคำไก่ บดทาลิ้นหายแล แล้วเอารากอันชันขาว โกฐกระดูก โกฐจุฬาลัมภา การบูร สมอไทย บดเป็นเม็ดอม และเอายาละลายใส่ขนไก่ยอนเข้าไปในคอหอยหายแล

19. มุกขวะมังสะ (มุขวามังสะ)

อาการและอาการแสดง เป็นเม็ดใส

การรักษา เอาใบแฝกเผาไฟ ผสมน้ำมันงาทาลิ้น

7.2 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคในปาก/คอ

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคในปาก/คอ โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อความ ที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 120)

2. เนื้อความที่ เกี่ยวข้องในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า 157, 158)

8. โรคตา

โรคตาที่พบบ่อย เช่น โรคตาแดง ริดสีดวงตา และตาต้อต่าง ๆ นั้น ในทางการแพทย์แผนไทยจัดว่าเป็นจักขุโรโค หรือโรคเกิดขึ้นที่ตา และมีคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องคือพระคัมภีร์อภัยสันตา ซึ่งเนื้อหาในคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงโรคนัยน์ตาเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะต้อต่าง ๆ ซึ่งเป็นโรคตาที่ยังเกิดขึ้นบ่อย ๆ ในปัจจุบัน

ต้อ หมายถึง อาการที่เกิดจากมีสิ่งบังแสงบางส่วน หรือทั้งหมดที่ผ่านเข้าจอรับภาพของตา หรือมีก้อนเนื้อที่ตา

8.1 ประเภทของต้อ

1. ต้อตาปู

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาแต่เข่า

อาการ ขัดข้อเข่า

อาการแสดง มีสัณฐานเป็นวงกลมลอยอยู่ในกระจกตา ขนาดเล็ก ๆ คล้ายหัวตาปู ไว้นานจะขยายใหญ่หรือหนาขึ้น

การรักษา ใช้ยาตำรับแก้ต้อทั้งหลาย

ยาแก้ต้อทั้งหลาย เอารากสลิด รากอัญชันขาว รากพุทรา ดองดึง เอาสิ่งละ 1 บาท หญ้าใต้ใบ 2 สลึง หญ้างวงช้าง 2 สลึง สัตตบุษย์ 40 ลูก ขมิ้นอ้อย 7 ซีก บดพอกหน้าผากเท่า 2 นิ้ว เมื่อสามวันเอาออกคั้นยาใส่หัวให้ได้ 1 เดือน แก้ต้อทั้งหลาย

2. ต้อกงเกวียน

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นจากสะดือ

อาการ ขัดเสียวในอก มีอาการแน่นและคลื่นเหียน

อาการแสดง คล้ายต้อตาปู แต่มีสายเป็นสีดำพาดเข้าจากขอบแก้วตามาหาศูนย์กลาง ทำให้มองอะไรคล้ายตาแห ตายอ หรือใยแมงมุม เป็นเส้นผ่านไปมา

การรักษา ยาแก้ต้อทั้งหลาย

3. ต้อ (กระจก) นิลปัด

ที่ตั้งแรกเกิดของโรค รากขึ้นมาแต่ดี

อาการ ปวดขมับและแสกหน้า ทำให้อยากนอน มองอะไรมืดมัวเหมือนกับไม่มีแสงแดด ทั้งที่มีแสงสว่าง ถ้าข้างขึ้นข้างไหนก็ปวดข้างนั้นก่อน โดยมากเป็นไม่พร้อมกัน แล้วต่อมาก็เป็นอีกข้าง มีปวดเส้นหน้าผาก ปวดขึ้นจอประสาท มีอาการมึนประจำ หลงๆ ลืมๆ มักชอบกินเปรี้ยวและหวาน

อาการแสดง มีสัณฐานสีขาวแกมม่วง มองแล้วเห็นภายในแก้วตาไม่สดใส เม็ดต้อเห็นเป็นคลื่น ๆ

การรักษา ยาแก้ต้อทั้งหลาย

4. ต้อสลัก

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาแต่ท้องน้อย

อาการ ตาตึงไม่สู้จะกลอกไปมา ความไวของดวงตาขัด ๆ

อาการแสดง เป็นจุดที่หัวตาดำ ๆ เห็นในกระจกตามีอาการนูน ๆ สีในกระจกตามอ

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

ยาทิพรัตน์ เอาพิมเสน จันทน์ขาว ชิง พริกไทย ดีปลี ว่านน้ำ รากพุด รากอัญชันขาว สมอเทศ บดด้วยน้ำค้างใส่สรรพต้อทั้งหลาย

5. ต้อเนื้อ

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาแต่หัวใจ

อาการและอาการแสดง เป็นเยื่อขาว ยื่นขึ้นที่หัวตาหรือหางตา แล้วยื่นเข้าปิดตาดำ

การรักษา ยาใส่ต้อเนื้อ ต้อหมอก

ยาใส่ต้อเนื้อ ต้อหมอก เอา สัตตบุษย์ สมอเทศ เทียนดำ เทียนขาว ดีปลี ดินถนำ ตุ๊กต่ำ รากพุดซ้อน รากอัญชันต้น อัญชันบ้าน รากทองหลางใบมน รากหมาก เอาเสมอภาค บดละลายน้ำมะนาว ทำเป็นแท่งไว้ใส่ตา

6. ต้อหมอก

ที่ตั้งแรกเกิดของโรค แบ่งได้ 3 อย่าง คือ

1. เกิดเพื่อโลหิต คือเป็นเพราะเลือด ตามัวเป็นฝ้าขาวในตาดำ เป็นเดือน 5 ถึงเดือน 8
2. เกิดเพื่อกำเดา เป็นเพราะความร้อน เป็นเดือน 9 ถึงเดือน 12
3. เกิดเพื่อเสมหะระคนกัน เป็นเพราะมีเสมหะเข้ามาระคนด้วย เป็นเดือน 1 ถึงเดือน 4

อาการ ตาจะปวดและมัว

อาการแสดง เมื่อแลดูจะเห็นเป็นวงกลมเป็นเงาอยู่กลางตาดำ

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

7. ต้อลิ้นสุนัข

ที่ตั้งแรกเกิดของโรค ขึ้นแต่ปลีน่อง

อาการและอาการแสดง เป็นต้อขาว ๆ ที่งอกออกจากหัวตา ลามเข้าไปในตาดำคล้ายลิ้นสุนัข

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

8. ต้อกระจก

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นแต่หัวใจ

อาการ ตามัวลงเรื่อย ๆ นานวันมัวจนแทบจะมองชัดน้อยลง

อาการและอาการแสดง สัณฐานในแก้วตามีสีขาวเสมือนเห็นปิ่มดังหิ่งห้อย ครั้งแรกเม็ดไม่แข็ง แต่ใหญ่ขึ้น น้ำแก้วตาเสื่อมลง ต่อมาเม็ดแข็งและใหญ่ขึ้น

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

9. ต้อแตน

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาแต่ข้อเข่า

อาการและอาการแสดง ต้อออกดังปรายปรอย เป็นเพราะริดสีดวงตา

การรักษา ยาอินทรโชติ

10. ต้อเพกา

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค ขึ้นมาแต่รากขวัญ

อาการและอาการแสดง มีสัณฐานดังลิ้นสุนัข ลามเข้าทับเอาแววจักษุดำ มีสีขาวดังเยื่อลำไย

การรักษา ส่งต่อ

11. ต้อกระจกขาว (กระจกน้ำข้าว)

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค ขึ้นมาแต่เท้า

อาการ เมื่อจะขึ้นให้ร้อนฝ่าเท้าเหมือนถูกไฟ ตาไม่สู้แสงแดด มัวเป็นควัน

อาการแสดง ในแก้วตามีน้ำขุ่นน้อย ๆ ปล่อยนานวันน้ำจะขุ่นมากขึ้น มองดวงไฟเป็นรัศมีหลายสี

การรักษา มีทั้งยาพอกและยาทา

ขนานที่ 1 ยาพอก ถ้าจะแก้ เอาเทียนขาว ใบเทียนต้น ใบผักเสี้ยนผี ขมิ้นอ้อย เอาเสมอภาค บดพอกแม่เท้า

ขนานที่ 2 ยาทา เอาใบหญ้าน้ำดับไฟ ใบผักคราด ใบมะระ ใบบัวหลวง ใบปีบ ใบพรมมิ ใบบวบขม เอาเสมอภาค ทำเป็นจุณบดทำแท่งไว้ละลายน้ำท่า แก้ปวดเคืองต้อกระจกขาว

12. ต้อกระจกเขียว

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาจากทรวงอก

อาการ มักมีโทสะ หงุดหงิดใจ ชอบหวานจัดและเปรี้ยว

อาการแสดง คล้ายต้อกระจกขาว ผิดที่มีสีเขียว ตอนแรกเขียวอ่อน นานเข้าเขียวมากขึ้น มองแสงแดดเป็นเปลวควันหรือเป็นหมอก มีสีเขียวมาก เห็นดวงไฟเป็นสีรุ้ง

การรักษา ยาพอกต้อกระจกขาว หรือส่งต่อ

13. ต้อข้าวสาร

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เกิดเพื่อกำเดา

อาการ เคืองตา

อาการแสดง จุดขาวแหลมนูนที่ขอบตาดำ ขึ้นครั้งแรกเล็กแหลม มีมากบ้าง น้อยบ้าง แล้วแต่จะขึ้น นานไปจะขยายใหญ่และลึกเข้า

การรักษา ยาทิพรัตน์ แก้สรรพต้อ

14. ต้อจักษุฟาง

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค -

อาการและอาการแสดง มองเห็นไม่ชัดเวลาค่ำคืน

การรักษา ยาสุมศีรษะ

ยาสุมศีรษะ เอามะกรูด 3 ผล ไพล 4 บาท นึ่งให้สุก ตินประสิวขาว 1 บาท ตำเคล้าส้มมะขามเปียก สุมศรีษะ

15. ต้อตาแมว (ต้อเกลื่อน)

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เกิดเพื่อดีเป็นตรีโทษ

อาการและอาการแสดง เนื้องอกที่จอตาเด็ก เมื่อเริ่มเป็นแสงสะท้อนจากตาเด็ก ดูเหมือนตาแมว ลูกตาดำ นั้นซ้ำ ริมตาใส

การรักษา (ไม่พบข้อมูล)

16. ต้อน้ำ

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากเกิดแต่ตับ

อาการ ให้มือเท้าเย็น

อาการแสดง เป็นฝ้าปิดขึ้นไป ขอบตาดำข้างล่างคล้ำเป็นเงาขาวออกไปจากตาดำดั่งใยเนื้อ

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์) หรือส่งต่อ

17. ต้อนิลกระจก

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค -

อาการ มักกระทำให้หาวนอน มักอยากบริโภคสิ่งของอันเปรี้ยวหวาน

อาการแสดง มีสีดำวนดังก้นหอย คลุมทับเอาแววจักษุ จักษุก็มัวมืดดังแดดบด

การรักษา มีทั้งยาทาและยาพอก

18. ต้อเนื้อทราย

ที่ตังที่แรกเกิดของโรค -

อาการและอาการแสดง เป็นต้อเนื้อจากด้านหัวตามาหางตา

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

19. ต้อภายในเพื่อลม

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาแต่ดี

อาการและอาการแสดง เกิดเพื่อลม มักขึ้งโกรธ บริโภคอาหารมิได้ ปวดหัว อาเจียน คลื่นไส้ วิงเวียน หน้ามืด และตามืดไปชั่วขณะ

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

20. ต้อรังผึ้ง

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค -

อาการ ให้เห็นพราย ๆ

อาการแสดง เป็นเม็ดน้อยรอบตาอยู่ที่ตาดำ

การรักษา ยากนัก ให้ส่งต่อ

21. ต้อลม

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาจากหัวใจ

อาการ มีอาการขุ่นมัวบางครั้ง ในกระจกตาเป็นหมอก เป็น ๆ หาย ๆ จึงมองเห็นบ้าง ไม่เห็นบ้าง

อาการแสดง มักขึ้งโกรธ อารมณ์ดีก็เห็น อารมณ์เสียก็ตามัวไปด้วย

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

22. ต้อลำไย

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาจากท้องน้อย

อาการและอาการแสดง เม็ดในกระจกตาคล้ายเม็ดสาคู สีขาวมัว ๆ เป็นก้อนกลม ๆ ขึ้นตาข้างขวาก็เมื่อยข้างขวา ขึ้นตาข้างซ้ายก็เมื่อยข้างซ้าย โดยมากเป็นทีละข้าง หรือเป็นอีกข้างก็ห่างกันเป็นปี ๆ

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

23. ต้อ (กระจก) แววนกยูง

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค รากขึ้นมาแต่หน้าอก

อาการและอาการแสดง แรกเริ่มจะมีอาการปวดเมื่อยทุกข้อแทบจะหลุด ครั่นเนื้อครั่นตัวจนทำให้หงุดหงิด โกรธ โมโหง่าย มึนตึงศีรษะเป็นประจำ ถ้าเป็นนาน ๆ เข้าประกายตาเป็นวงแหวนใสเป็นดังแววนกยูง

การรักษา มีทั้งยาภายในและยาสุม

ขนานที่ 1 ยาภายใน เอา โกฐสอ โกฐเขมา เทียนดำ กานพลู สิ่งละส่วน พริกไทย รากสามสิบ สิ่งละ 2 ส่วน บดละลายน้ำกินหนัก 1 สลึง

ขนานที่ 2 ยาสุม เอา ดินประสิวขาว 1 ส่วน เมล็ดในมะละกอ ศีรษะผักกาด 2 ส่วน บดสุมกระหม่อม

24. ต้อสายฟ้าฟาด

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เกิดเพื่อกำเดา หรือเกิดจากไข้พิษ

อาการ เมื่อพิษร้อนมากออกมา ทำให้ตาแดงเป็นจุด น้ำตาไหล ตาบวมนูน

อาการแสดง เป็นเส้นขาวพาดตาดำจากซ้ายไปขวา หรือจากขวาไปซ้าย ขยายตัวเร็ว

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

25. ต้อสายโลหิต

ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค เกิดเพื่อกำเดา

อาการ คล้ายกับผู้เป็นตาทราย ตอนแรกมีอาการเขม่นถี่

อาการแสดง เห็นพื้นตาขาวเป็นสีแดงเข้ม มีเส้นโลหิตก่ายกันเป็นเส้นเล็ก ๆ เห็นเป็นเม็ดทรายที่เส้นโลหิตเม็ดเป็นตุ่มเล็ก ต่อเมื่อนานวันเข้าตุ่มเม็ดเลือดจะโตขึ้น และเส้นโลหิตก็ขยายใหญ่ขึ้นและมีสีเข้มจัด

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

26. ต้อกระจกหลังเบี้ย

ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเป็นลมขึ้นที่ฝ่าเท้า

อาการและอาการแสดง เมื่อยตั้งแต่เท้าจนถึงคอ เป็นนาน 2 – 3 ปี จะรู้สึกปวดศีรษะมาก เหมือนหัวจะแตก

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

27. ต้อหิ่งห้อย

ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพื่อตาขาวลามไปตาดำ รากอยู่ที่รากขวัญ

อาการและอาการแสดง เยื่อขาว ๆ ขึ้นเหนือวงรอบตาดำตอนบนและเลยไปหัวตาถึงหางตา คล้ายรูปพระจันทร์คว่ำ เป็นนานวันขยายแนวเส้นกว้างออกพาดผ่านไปนัยน์ตาดำ

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

28. ต้อหูด

ที่ตั้งแรกเกิดของโรค เกิดเพื่อโลหิตและลม

อาการและอาการแสดง ตาดำ (หรือกระจกตาดำ) เป็นจุดขาวแข็งเหมือนกระดูก และพองออกมา

การรักษา ยาใส่สรรพต้อ (ทิพรัตน์)

8.2 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคตา

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตา โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์อภัยสันตา ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 3 (หน้า 97-125)
2. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์อภัยสันตา คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า 168 -182)

9. โรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ)

9.1 ความหมาย สาเหตุ และความรุนแรงของโรคอุจจาระธาตุ

1. ความหมายของโรคอุจจาระธาตุ

โรคอุจจาระธาตุเป็นโรคในระบบทางเดินอาหาร เมื่อเกิดการเจ็บป่วยขึ้นทำให้มีลักษณะของอุจจาระผิดปกติ เช่น สี กลิ่น และมีอาการผิดปกติต่าง ๆ เกี่ยวกับการถ่ายอุจจาระ

2. สาเหตุของโรคอุจจาระธาตุ

โรคอุจจาระธาตุเกิดจากธาตุวิปริตแปรปรวนไม่เป็นปกติ การผิดปกติของการย่อยอาหาร การขับถ่าย การเรื้อรังของโรคในทางเดินอาหารที่ไม่ได้รับการรักษาให้หายขาด ปล่อยให้โรคเป็น ๆ หาย ๆ เรื้อรังมานาน เมื่อประกอบกับสิ่งกระตุ้น เช่น เกิดไข้พิษร้อนจัด รับประทานอาหารที่แสลงกับโรคหรือธาตุ หรือตกเข้าสู่มหาสันนิบาต หรือเข้าสู่พิกัดฤดูสมุฏฐาน ก็ทำให้เกิดโรคอุจจาระธาตุขึ้นได้

สาเหตุของโรคอุจจาระธาตุตามพระคัมภีร์ธาตุบรรจบ มี 3 ประการ ดังนี้

2.1 ผู้นั้นเป็นไข้ที่มีพิษจัด ตกถึงสันนิบาตแล้วเรื้อรังมา ผู้ป่วยที่เป็นไข้สูง ความร้อนตั้งแต่ 39 องศา รักษาไม่หายจนตกเข้าเขตของสันนิบาต โดยเฉลี่ยประมาณวันที่ 30 ของการป่วย ธาตุนั้นยังแปรปรวน อุจจาระไม่เป็นปกติ จึงกลายเป็นโรคอุจจาระธาตุ

2.2 รับประทานอาหารที่แปลกหรือรับประทานมากเกินกำลังธาตุ การรับประทานอาหารที่ไม่เคยรับประทานรับประทานอาหารมากเกินไป หรือรับประทานอาหารที่ย่อยยาก เช่น เนื้อสัตว์ดิบ เนื้อสัตว์ที่มีคาวมาก ไขมันต่าง ๆ ของหมักดอง อาหารบูดเน่า ธาตุนั้นก็วิปริตแปรปรวนหาเสมอเป็นปกติไม่ ทำให้ท้องขึ้นเฟ้อ เรอเหม็นบูดเปรี้ยว จุก เสียดแทง อุจจาระก็วิปริตไปต่าง ๆ จึงกลายเป็นโรคอุจจาระธาตุ

2.3 ธาตุสมุฏฐานมหาภูตรูป 4 ประชุมในกองสมุฏฐานโทษละ 3 ทำให้สมุฏฐานธาตุกำเริบ ธาตุหย่อน ธาตุพิการ โดยพระอาทิตย์ดำเนินในทวาทศราศี (12 ราศี) เป็นกำหนด ตามในพิกัดฤดูสมุฏฐาน 6 กระทบให้เป็นเหตุ

สมุฏฐานมหาภูตรูป มหาภูตรูปเต็มหมวดหมู่ นั้นคือ

พัทธปิตตะ อพัทธะปิตตะ กำเดา	เป็นพิกัดกองสมุฏฐานเตโช
หทัยวาตะ สัตถกะวาตะ สุมนาวาตะ	เป็นพี่กัดกองสมุฏฐานวาโย
ศอเสมหะ อุระเสมหะ คูถเสมหะ	เป็นพิกัดกองสมุฏฐานอาโป
หทัยวัตถุ อุทริยะ กรีสะ	เป็นพิกัดกองสมุฏฐานปถวี

3. ความรุนแรงของโรคอุจจาระธาตุ

3.1 โรคอุจจาระธาตุในระยะที่ 1 มีอาการ ธาตุวิปริตแปรปรวน ทำให้ห้องขึ้นเฟ้อ เรอเหม็นบูดเปรี้ยว จุกเสียดแทง อุจจาระก็วิปริตไปต่าง ๆ เนื่องจากอุจจาระนั้นเสีย เพราะว่าโกฏฐาสยาวาตมิได้พัดชำระปะระเมหะและเมือกมันในลำไส้ ทำให้ตกเป็นตะกรันติดอยู่ตามผนังลำไส้ ระคนด้วยอุจจาระ

3.2 โรคอุจจาระธาตุในระยะที่ 2 เมื่อลุกลามไปถึงลำช่วง (ลำไส้ใหญ่ส่วนปลาย) ก็ลำลาบแตกออกเป็นโลหิตบางทีเป็นเม็ดยอดขึ้นตามขอบทวาร ให้เจ็บแสบขบ บางทีขึ้นที่ต้นไส้ต่อลำกรีสังมัดนั้นก็มี ทำให้มีอาการเหมือนดังเป็นนิ่วและไส้ด้วน ไส้ลาม หรือคล้ายสตรีที่มีครรภ์ต่ำลงไป ถ้าแพทย์ไม่เข้าใจ ไม่ได้ศึกษาในเรื่องอุจจาระธาตุก็สมมติเรียกกันไปต่าง ๆ บางทีก็ว่าดานเถา บางทีก็ว่ามุตมาต บางทีก็ว่านิ่วเป็นปะระเมหะ บางทีก็ว่าเป็นกษัยกล่อน บางทีก็ว่าเป็นริดสีดวง บางทีก็ว่าลามกอติสาร

3.3 โรคอุจจาระธาตุในระยะที่ 3 โรคอุจจาระธาตุลามกระคนด้วยมหาสันนิบาตและระคนไปในธาตุอภิญญาณ และอสุรินธัญญาณธาตุ ตกเข้าในระหว่างอชินธาตุ ให้โทษ 15 ประการ

3.4 โรคอุจจาระธาตุในระยะที่ 4 อสาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุ เมื่อตกอยู่ในระหว่างอุจจาระธาตุลามก แล้วแก้อุจจาระธาตุไม่สิ้นโทษ ทำให้ตกเข้าสู่กองอชินะธาตุ อสาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุ คือ อุจจาระที่มีกลิ่น 4 ประการสำแดงให้เป็นโทษ

9.2 โรคอุจจาระมหาสันนิบาตระคน

อุจจาระมหาสันนิบาตระคนเป็นโรคที่เกิดจากผู้ป่วยที่เป็นโรคอุจจาระแล้วปล่อยทิ้งเรื้อรังจนเข้าสู่เขตของมหาสันนิบาต ซึ่งตามปกตินับตั้งแต่วันที่ 31 หลังจากเริ่มป่วยเป็นต้นไป ทำให้ปัถวีธาตุกำเริบ หย่อน พิการ

1. สาเหตุของโรคอุจจาระมหาสันนิบาตระคน

อุจจาระธาตุจะวิปริตไปต่าง ๆ เนื่องจากอุจจาระนั้นเสีย เพราะว่าโกฏฐาสยาวาตมิได้พัดชำระปะระเมหะและเมือกมันในลำไส้ ทำให้ตกเป็นตะกรันติดอยู่ตามผนังลำไส้ ระคนด้วยอุจจาระ เมื่อลุกลามไปถึงลำช่วง (ลำไส้ใหญ่ส่วนปลาย) ก็ลำลาบแตกออกเป็นโลหิต บางทีเป็นเม็ดยอดขึ้นตามขอบทวาร ให้เจ็บแสบขบ บางทีขึ้นที่ต้นไส้ต่อลำกะรีสะมัด (ลำไส้ใหญ่) นั้นก็มี ทำให้มีอาการเหมือนดังเป็นนิ่วและไส้ด้วน ไส้ลาม หรือคล้ายสตรีที่มีครรภ์ต่ำลงไป ถ้าแพทย์ไม่เข้าใจ ไม่ได้ศึกษาในเรื่องอุจจาระธาตุ ก็สมมติเรียกกันไปต่างๆ บางทีก็ว่าดานเถา บางทีก็ว่ามุตฆาต บางทีก็ว่านิ่ว เป็นปะระเมหะ บางที่ก็ว่าเป็นกษัยกล่อน บางทีก็ว่าเป็นริดสีดวง บางทีก็ว่าสามกอติสาร (ลงเป็นโลหิตเน่าเหม็น) ซึ่งที่กล่าวมานี้จะได้ผิดจากธาตุโรคนั้นหามิได้ แต่ว่าเป็นนิสัยแห่งแพทย์ ที่ว่านี้จะเอาเป็นที่แน่นอนนั้นมิได้

โทษดังนี้เกิดแต่กองลามก (หมักหมม สกปรก เน่า) แต่จะได้ถึงลามกอติสารนั้นหามิได้ โดยเหตุว่าลามกเป็นมลทินในมูลธาตุ โรคทั้งปวง ลักษณะและประเภทซึ่งแจ้งมาแล้วนั้นก็ระคนกลั้วไปในธาตุอภิญญาณ (อุจจาระมีสีต่าง ๆ) และอสุรินธัญญาณธาตุ (ธาตุนั้นสำแดงให้รู้ดุจผีสิง ให้อุจจาระมีกลิ่นต่าง ๆ) เป็นจัตุสมาธาตุ เป็นดานเถา ในสมุฏฐานพิกัด ตกเข้าในระหว่างอชินธาตุ (ธาตุไม่ย่อย) อุจจาระธาตุลามกระคนด้วยมหาสันนิบาต และระคนไปในธาตุอภิญญาณคือ ธาตุนั้นเป็นชาติเอกโทษ จะละนะทุวันโทษ ภินนะตรีโทษ และอสุรินธัญญาณธาตุ คือ ธาตุนั้นสำแดงให้รู้ดุจผีสิง ตกเข้าในระหว่าง อชินธาตุ คือ ขาตุที่ไม่ย่อยไป ลักษณและอาการที่กล่าวมานี้เรียกว่า “อุจจาระธาตุลามกระคนด้วยมหาสันนิบาต” โรคอย่างนี้รักษายากกว่าโรคทั้งปวงเพราะเป็นโรคเรื้อรัง ก็จะแปรไปตกถึงอสาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุ (อุจจาระรวมตัวกันเป็นโรคที่รักษาไม่หาย หรือรักษายากนัก) บังเกิดเป็นปะระเมหะ คือ เมื่อกมันและเปลวไต ทุราวสานั้นคือน้ำปัสสาวะพิการต่าง ๆ เป็นอสาทิยะลามกพิกัดอภินนะธาตุ

2. ลักษณะอาการของโรคอุจจาระมหาสันนิบาตระคน

2.1 อาการทั่วไป อุจจาระธาตุลามกระคนด้วยมหาสันนิบาตและระคนไปในธาตุอภิญญาณและอสุรินธัญญาณธาตุ ตกเข้าในระหว่างอชินธาตุ ทำให้ถ่ายอุจจาระทั้งกลางวัน กลางคืน บางวัน 2 ครั้ง บางวัน 3 ครั้ง บางวัน 4 ครั้งไปจนถึง 8 ครั้งก็มี อุจจาระเป็นสีดำ สีแดง สีขาว สีเขียวก็มี เป็นเมือกมัน เปลวไต บางทีระคนด้วยโลหิต มีสัณฐานดังมูลแมว มูลไก่ มูลเต่าก็มี อุจจาระหยาบก็มี ละเอียดก็มี แต่ไม่ลง (ลงท้อง) เหมือนอย่างอติสารลามก

2.2 อาการร่วมของอุจจาระมหาสันนิบาตระคน ให้โทษ 15 ประการ เมื่อโรคอุจจาระธาตุตกเข้าสู่มหาสันนิบาตจะทำให้เกิดอาการตามที่กล่าวใน ข้อ 2.1 และมีอาการร่วมซึ่งจำแนกออกได้ 15 ประการ คือ

2.2.1 ให้ปวดอุทร
2.2.2 บริโภคอาหารมิได้
2.2.3 อาเจียน
2.2.4 ให้นอนมิหลับ
2.2.5 เป็นพิษ
2.2.6 อุจจาระ ปัสสาวะมิสะดวก ให้ปวดถ่วง
2.2.7 เสียวไปทั้งกาย
2.2.8 เมื่อยไปทุกข้อ ทุกลำ
2.2.9 ให้ร้อนกระวนกระวาย
2.2.10 เจรจาพร่ำพรู
2.2.11 ร้อน กระหาย
2.2.12 ให้กายซูบผอม
2.2.13 ระคนด้วยละอองสามประการ
2.2.14 ให้แน่นอก คับใจ
2.2.15 ให้เสียดชายโครงและท้อง

โทษทั้ง 15 ประการนี้ เป็น “อุจจาระมหาสันนิบาตระคน” เหตุว่าประชุมมหาภูตรูปในกองสมุฏฐานโทษละ 3 ละ 3 จึงให้กำเริบ หย่อน พิการ เป็นไปตามที่ปรากฏในพระอาทิตย์สถิตในทวาทศราศี (12 ราศี)

2.3 อุจจาระมหาสันนิบาตระคนให้โทษ 15 ประการ ย่อเป็น 6 ประการ อาการอุจจาระมหาสันนิบาตระคนให้โทษ 15 ประการนี้ เมื่อพิจารณาถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดโรค สามารถสรุปได้เป็นกลุ่ม ซึ่งเป็นหมวดแห่งอชินธาตุ (ธาตุไม่ย่อย อาหารไม่ย่อย) ได้ 6 ประการ ดังนี้

2.3.1 อาการซึ่งกระทำให้วิปริตไปต่าง ๆ ระคนด้วยอังคมังคานุสารีวาตา

2.3.2 ให้ปวดอุทร ให้เสียดชายโครงและท้องน้อย โทษแห่งปัตฆาฏ (เส้นปัตฆาต) สัณฑฆาฏ(เส้นสันฑฆาฏ) รัตฆาฏ (เส้นรัตฆาต) กระทำมิได้เป็นปกติ ระคนกันเป็นเถาวัลย์เกี่ยว

2.3.3 ให้บริโภคอาหารมิได้และอาเจียน โทษแห่งปิงคลา (เส้นปิงคลา) กระทำ

2.3.4 ให้ร้อน กระหายน้ำ กระวนกระวาย เจรจาพร่ำพรู โทษแห่งสุมนา (เส้นสุมนา สุมนาวาตะ)กระทำกำเริบขึ้น พัดดวงหทัยให้ระส่ำระสายมิได้เป็นปกติ

2.3.5 ให้นอนมิหลับ จับเป็นพิษนั้น โทษแห่งอัมพฤกษ์ (เส้นอัมพฤกษ์) กระทำตลอดถึงสุมนา (เส้นสุมนา สุมนาวาตะ) กำเริบ หย่อน พิการ ก็ดี มิได้เป็นปกติ

2.3.6 อุจจาระ ปัสสาวะมิสะดวก และให้แคบอก คับใจ โทษแห่งกุจฉิสยาวาตาและโกฏฐาสยาวาตากำเริบขึ้น พัดในลำไส้ มิได้เป็นปกติ

2.4 อสาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุและอสาทิยะพิกัดสมุฏฐาน

2.4.1 สาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุ

สาเหตุที่ทำให้เกิดอสาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุ เนื่องจากเมื่อตกอยู่ในระหว่างอุจจาระธาตุลามก แล้วแก้อุจจาระธาตุไม่สิ้นโทษ ทำให้ตกเข้าสู่กองอชินธาตุ คือ อามะอชินะ มละอชินะ วิวัฑฒะอชินะ และ วัฑฒะอชินะ อรินโทษทั้ง 4 ประการนี้เป็นที่ตั้งแห่งโรคทั้งหลาย ที่เรียกว่า “อสาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุ” คือ อุจจาระที่มีกลิ่น 4 ประการ สำแดงให้เป็นโทษดังนี้

1. อุจจาระสำแดงโทษกลิ่นดังปลาเน่า ระคนด้วย อามะอชินะ เกิดแต่กองอาโปสมุฏฐานเป็นเหตุ มีอาการ อุจจาระ ปัสสาวะมิสะดวก ให้เจ็บอก ให้น้ำลายไหล รวม 3 ประการ

2. อุจจาระสำแดงโทษกลิ่นดังหญ้าเน่า ระคนด้วย มละอชินะ เกิดแต่กองเตโชสมุฏฐานเป็นเหตุมีอาการ ปากแห้ง คอแห้ง หนักตัววิงเวียน อุจจาระ ปัสสาวะมิสะดวก เสโทไหลหยดย้อย รวม 5 ประการ

3. อุจจาระสำแดงโทษกลิ่นดังข้าวบูด ระคนด้วย วิวัฑฒะชินะ เกิดแต่กองวาโยสมุฏฐานเป็นเหตุ มีอาการให้เสียดแทง ให้เจ็บคอ ให้คันจมูก ให้เมื่อยไปทั่วร่างกาย ให้ตะครั่นตะครอ รวม 5 ประการ

4. อุจจาระสำแดงโทษกลิ่นดังซากศพอันเน่าโทรม ระคนด้วย วัฑฒะชินะ เกิดแต่กองกำเดาสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐาน ด้วยปัถวีเป็นเหตุ มีอาการให้เจ็บในอก ให้เจ็บในท้อง ให้บวมมือ บวมเท้า บางทีให้บวมไปทั่วร่างกาย รวม 3 ประการ

คันธะลามกโทษ ทั้ง 4 ประการนี้แปรมาจากอุจจาระธาตุลามก ตกอยู่ในระหว่างอสาทิยะอุจจาระคันธาระธาตุ (อุจจาระมีกลิ่นเหม็นซึ่งรักษาไม่หายหรือรักษายากนัก)

2.4.2. อสาทิยะพิกัดสมุฏฐาน

อสาทิยะพิกัดสมุฏฐานกล่าวถึงโรคที่รักษายากหรือรักษาไม่หาย ซึ่งมีสาเหตุที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคอยู่ 3 สมุฏฐาน คือ อสาทิยะโบราณชวร อสาทิยะมรณันติกชวร และอสาทิยะอชินชวร มีรายละเอียดดังนี้

1. อสาทิยะโบราณชวร เกิดจากธาตุแปรตามสมุฏฐานแห่งอายุเดินเข้าสู่ความชรา เปรียบดังผลไม้ที่บริสุทธิ์ เมื่อถึงกำหนดสุกและงอมแล้ว ผลนั้นก็หล่นลงเอง จัดเป็นปฐมอสาทิยะพิกัดสมุฏฐาน จะให้ยานั้นยากนัก

2. อสาทิยะมรณันติกชวร โรคบังเกิดเป็นโอปักกะมิกโรค ตกลงมาจากที่สูงหรือต้องทุบถอง โบยตีต้องราชอาญา อหิวาตกโรค และโรคที่เกิดเป็นพิษขึ้นต่าง ๆ มีพิษดี โลหิต และเสมหะ เป็นต้น จัดเป็น มัชฌิมะอะสาทิยะพิกัดสมุฏฐาน จะให้ยานั้นยากนัก

3. อสาทิยะอชินชวร โรคคร่ำคร่าเรื้อรัง หรือเรียกว่าโรคธรรมดาด้วยบังเกิดอชินโทษอยู่เนืองๆ ธรมดาถ้าปล่อยให้เป็นรื้อรังไปนาน อาจกลายเป็นโรคที่รักษายากได้ จัดเป็น ปัจฉิมอสาทิยะพิกัดสมุฏฐาน จะให้ยานั้นยากนัก

อชินโทษ คือ

1) บริโภคอาหารไม่ชอบกับโรคและธาตุ ไข้นั้นมีอาการทรุดไป เรียกว่า อชินธาตุ เหตุด้วย

2) ให้ยาไม่ถูกกับโรค ไข้นั้นมิได้ถอยและคลาย เป็นแต่ทรงอยู่แล้วทรุดไป เรียกว่า อชินโรค

อชินโทษนี้เจือไปในโรคทั้งปวง ถ้าอชินโทษบังเกิดขึ้นในระหว่างโรคอันหนึ่งอันใดแล้วก็เรียกว่า อชินโรค คือ โรคที่รักษาไม่หาย หรือหายโดยยาก กล่าวคือ ให้ยาและสิ่งของอันไม่ควรได้แล้ว โรคนั้นจึงจะบรรเทาคลายและหายได้โดยเร็ว

ในผู้ป่วยอุจจาระธาตุลามกระคนด้วย อชินโทษ ถ้าจะแก้ให้ฟอกอุจจาระคันธาระธาตุโทษเสียก่อน แล้วจึงให้ยารับประทานต่อไป

9.3 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ)

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่างๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในจารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหารชุดตำราภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 13, 14, 15)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 319 – 363)

3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 45, 48, 51, 180, 186, 198)

4. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 1 (หน้า 178 - 212)

5. เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 (หน้า 47, 50, 53, 55)

6. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2 (หน้า 250, 252, 263, 267)

7. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 2 (หน้า 286 - 300)

8. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินอาหาร (ป่วง, อติสาร, อุจจาระธาตุ) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 5 (หน้า 109 - 115)

10. โรคระบบทางเดินปัสสาวะและเพศสัมพันธ์

10.1 ประเภทของโรคและอาการผิดปกติเกี่ยวกับระบบทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์

คัมภีร์แพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับโรคของระบบปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์ คือ พระคัมภีร์มุจฉาปักขันธิกา ซึ่งคำว่า “มุจฉาปักขันธิกา” หมายถึง ภาวะที่มีเลือดออกผิดปกติของอวัยวะที่เกี่ยวกับตัณหา อันได้แก่ ระบบทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์

ในคัมภีร์นี้กล่าวถึงทุราวสา 32 จำพวก ซึ่งมีทุราวสา 4 มุตฆาต 4 มุตกิด 4 สันทมาต 4 องคสูตร 4 ช้ำรั่ว 4 อุปทม 4 และไส้ด้วน ไส้ลาม 4

ในตำราศิลาจารึกวัดพระเชตุพนฯ ได้แบ่งทุราวสา 32 ออกเป็น 2 กลุ่มคือ ทุราวสา 12 และปะระเมหะ 20 ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

10.1.1 ทุราวสา 12 จำพวก ว่าด้วยน้ำปัสสาวะผิดปกติ ได้แก่

1. ทุราวสา 4 จำพวก เป็นโรคที่มีความผิดปกติของสีปัสสาวะ เช่น สีขาวดังน้ำข้าวเช็ด สีเหลืองดังขมิ้นสด สีแดงดังน้ำฝางต้ม และ สีดำดังน้ำคราม เป็นต้น

2. มุตมาต 4 จำพวก แสดงลักษณะผิดปกติของการถ่ายปัสสาวะที่เกิดจากการชอกช้ำ มีโลหิตช้ำ มีหนองข้น ขุ่น และสีดำ

3. มุตกิด 4 จำพวก แสดงลักษณน้ำปัสสาวะที่มีความผิดปกติรุนแรงกว่ามุตฆาต ได้แก่ ปัสสาวะเป็นโลหิตช้ำ มีหนอง มีมูก ขาวขุ่น

10.1.2 ปะระเมหะ 20 จำพวก ว่าด้วยโรคอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับปัสสาวะ ได้แก่

1. สันฑมาต 4 จำพวก เกี่ยวกับความผิดปกติของโลหิตทั้งชายและหญิง ซึ่งมีสาเหตุและความรุนแรงแตกต่างกัน

2. องค์สูตร 4 จำพวก เป็นความผิดปกติของระบบทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์ของบุรุษในฤดูทั้ง 4 ทำให้การถ่ายปัสสาวะและปัสสาวะผิดปกติ

3. ช้ำรั่ว 4 จำพวก เป็นโรคเฉพาะสตรี ที่ทำให้กลั้นปัสสาวะไม่อยู่และมีสิ่งขับถ่ายจากมดลูกและช่องคลอดออกมาเรื่อย ๆ โดยมีสาเหตุจากหลังการคลอดบุตรอยู่ไฟไม่ได้ เสพกามเกินประมาณ เป็นฝีในสตรีชอบประกอบเมถุนกรรมสำส่อนเป็นนิจ

4. อุปทม 4 จำพวก เป็นความผิดปกติที่เกิดจากการร่วมเพศมีด้วยกัน 3 จำพวก ส่วนอีกจำพวกหนึ่ง นั้นเกิดเพราะนิ่ว (นิ่วเนื้อและนิ่วศิลาปูน)

5. ไส้ด้วน 4 จำพวก เป็นโรคเกิดที่องคชาต เกิดจากบุรุษชอบเสพเมถุนสำส่อน ชายเสพเมถุนกับสตรีขณะมีประจำเดือน บุรุษเสพเมถุนรุนแรงมีการชอกช้ำ และบุรุษเสพเมถุนกับสตรีแพศยาลามก เกิดเป็นหนอง เป็นแผลเน่าเปื่อยลุกลามไปเรื่อย ๆ

อย่างไรก็ดี เพื่อให้ทำความเข้าใจง่าย ในที่นี้จึงขอจัดกลุ่มโรคและอาการผิดปกติของระบบทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์

เป็นหมวดหมู่ดังต่อไปนี้

1. โรคที่เกิดขึ้นเฉพาะบุรุษ ได้แก่
   - 1.1 ทุราวสา 4 จำพวก
   - 1.2 องคสูตร 4 จำพวก
   - 1.3 ไส้ด้วน 4 จำพวก
2. โรคที่เกิดขึ้นเฉพาะสตรี ได้แก่
   - 2.1 มุตฆาต 4 จำพวก
   - 2.2 มุตกิด 4 จำพวก
   - 2.3 ชั้ำรั่ว 4 จำพวก
3. โรคที่เกิดขึ้นได้ทั้งบุรุษและสตรี ได้แก่
   - 3.1 สันฑฆาต 4 จำพวก
   - 3.2 อุปทม 4 จำพวก

10.2 ทุราวสา 4 จำพวก

ทุราวสา เป็นโรคที่เกิดขึ้นกับบุรุษโดยมีความผิดปกติของน้ำปัสสาวะ (น้ำปัสสาวะชั่ว ซึ่งเมื่อปัสสาวะออกมาจะมีสีผิดปกติ แบ่งเป็น 4 จำพวก ดังนี้

1. ปัสสาวะออกมาเป็นสีขาวขุ่นดังน้ำข้าวเช็ด
2. ปัสสาวะออกมาเป็นสีเหลืองดังน้ำขมิ้นสด
3. ปัสสาวะออกมาเป็นสีแดงดังน้ำฝางต้ม
4. ปัสสาวะออกมาเป็นสีดำดังน้ำคราม

1. อาการ

ให้แสบเจ็บหัวเหน่า แสบองคชาต สะบัดร้อนสะบัดหนาวเป็นเวลา

2. การรักษา

แพทย์ผู้ให้การรักษาต้องสามารถวินิจฉัยแยกโรคให้ได้จากสาเหตุที่ทำให้สีปัสสาวะเปลี่ยนแปลง กรณีไม่สามารถตรวจร่างกายได้ การซักประวัติอาจจะสามารถช่วยได้

เมื่อทราบสาเหตุของโรคแล้ว การรักษาอาจใช้ยาตำรับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ดังตาราง ดังนี้

ตารางแสดงตำรับยาที่ใช้รักษาทุราวสา 4 จำพวก

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
1) ยาแก้ปัสสาวะสีขาวดังน้ำข้าวเช็ด	การบูร เทียนดำ ผลเอ็น อำพัน หัวแห้วหมู ขิงแห้ง สิ่งละ 1 ส่วน	บดผง ละลายน้ำต้มสุก รับประทานครั้งละ 1 ช้อนชา ก่อนอาหาร เช้า-เย็น
2) ยาแก้ปัสสาวะ สีเหลืองดังน้ำขมิ้น	สมอไทย มหาหิงค์ เจตมูลเพลิงแดง สารส้ม สุพรรณถันแดง สิ่งละ 1 สลึง เทียนดำ 1 บาท ดอกคำไทย 2 บาท	บดผง ละลายน้ำมะนาว รับประทานครั้งละครึ่งช้อนชา ก่อนอาหาร เช้า-เย็น
3) ยาแก้ปัสสาวะสีแดง ดังน้ำฝางต้ม	หัวแห้วหมู รากมะตูม เทียนดำ รากเสนียด ใบสะเดา รากอังกาบ ผลเอ็น โกฐสอ เกลือสินเธาว์ สิ่งละ 2 ส่วน	บดผง ละลายน้ำอ้อยแดง รับประทานครั้งละ 1 ช้อนชา ก่อนอาหาร เช้า-เย็น
4) ยาแก้ปัสสาวะสีดำ ดังน้ำคราม	รากย่านาง เถาวัลย์เปรียง ฝางเสน หัวแห้วหมู รากกะทุ้งหมาบ้า หัวหญ้าชันกาด แก่นขี้เหล็ก รากตะไคร้หางนาค ขมิ้นอ้อย ไพล รากหนามรอบตัว รากหวายขม สิ่งละ 1 ส่วน	นำตัวยาทั้งหมดมาต้มน้ำ 3 ส่วน เอา 1 ส่วน รับประทานครั้งละ 1 ช้อนโต๊ะ 3 เวลา ก่อนอาหาร

10.3 องคสูตร 4 จำพวก

องคสูตร เป็นความผิดปกติของระบบทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธ์ของชายในฤดูทั้ง 4 ทำให้น้ำปัสสาวะผิดปกติ ได้แก่ วสันตฤดูหรือสันนิบาตฤดู (เดือน 2-4) คิมหันตฤดู (เดือน 5-7) วัสสานะฤดู (เดือน 8-10) และเหมันตฤดู (เดือน 11-1)

ตารางแสดงฤดู อาการ การรักษา องคสูตร 4 จำพวก

ฤดู	อาการ	การรักษา
วสันตฤดู (วาตะ 3 ส่วน โลหิต 1 ส่วน)	เมื่อจะถ่ายปัสสาวะให้แสบองคชาต แล้วถ่าย ปัสสาวะเป็นเลือดเป็นมูกออกมา สะบัดร้อนสะบัดหนาว วิงเวียน มักเจ็บในอกและขาทั้งสองข้าง เจ็บกระดูกสันหลังและบ่าทั้งสอง กระหวัดลงมาถึงราวนม	ยารับประทาน ส่วนประกอบ สังกรณี รากไม้เท้ายายม่อม รากมะดูก รากมะตูม ยาข้าวเย็น แห้วหมู วิธีทำ ดองเหล้า 3 ลิตร โดยฝังไว้ในกองข้าวเปลือก 3 วัน ยาพอกแก้ ส่วนประกอบ ขี้วัวสด ขมิ้นอ้อย สิ่งละเท่าๆ กัน วิธีทำ บดพอกหัวเหน่า 5 วัน หายแล
คิมหันตฤดู	อัณฑะข้างขวาอักเสบ แดง และแสบร้อนเป็นกำลัง มีน้ำเหลืองไหลซึมในรูองคชาต ขัดปัสสาวะ ให้ขบ ปวด เสียวแล่นลงไปตามเท้า เจ็บขัดไปทั้งสองราวข้าง ท้องผูกเป็นพรรดึก	ยาพอกแก้ ว่านน้ำ ผักปลังแดง ใบชบา รากถั่วหู รากถั่วแระ รากถั่วฝักพร้า มหาหิงคุ์ ฝิ่นเท่าเมล็ดถั่วเขียว ดินประสิวหน่อยหนึ่ง

ฤดู	อาการ	การรักษา
วัสสานะฤดู	ให้เจ็บหัวเหน่าลงมาจนถึงองคชาต แล้วให้ลูกอัณฑะ ฟกข้างหนึ่ง ให้เจ็บจักษุข้างหนึ่ง ให้ปวดศีรษะข้างหนึ่ง มักบังเกิดด้วยโลหิตสันนิบาต	รากปทุมราชา รากพญายา ยาข้าวเย็น พริกไทย เมล็ดผักกาด สิ่งละ 1 ส่วน วิธีทำ ดองสุรา 5 ทะนาน ฝังข้าวเปลือก 3 วัน รับประทานวันละ 1 จอก เฉพาะเวลาเช้า
เหมันตฤดู เสมหะ 1 ส่วน โลหิต 2 ส่วน	เมื่อแรกป่วยนั้นมีอาการปวดในองคชาต ปัสสาวะ หยดย้อย แล้วกระทำให้องคชาดขาด ถึงตาย เจ็บบั้นเอว กินอาหารมิได้	ยารับประทาน ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ รากมะแว้งทั้งสอง สิ่งละ 2 บาท รากย่านาง 4 บาท รากตะลุมพุก 4 บาท ขิงแห้ง 4 บาท วิธีทำ ดองสุรา 3 ลิตร โดยฝังไว้ในกองข้าวเปลือก 7 วัน กินวันละจอก เวลาเช้า ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ ใบทรงบาดาล ใบผักหวานบ้าน รังแมลงไย่ ขมิ้นอ้อย ผลพิลังกาสา รากเจตพังคี เปล้าทั้งสอง สิ่งละ 1 ส่วน วิธีทำ ดองสุรา 5 ลิตร ฝังไว้ในกองข้าวเปลือก 7 วัน แบ่งกิน หายแล ยาพอก ให้เอากากยาขนานที่ 1 พอก นอกจากนี้ ยังมี ยาพอกองคสูตรอีกขนานหนึ่ง ส่วนประกอบ ผักบุ้งชัน งาช้าง เขากวาง รากถั่วพู ชี้วัวเผา มหาหิงคุ์ ดินประสิวขาว ขมิ้นอ้อย สิ่งละ 1 ส่วน วิธีทำ บด พอกองดชาตและพอกหัวเหน่า 3 วันหายแล

10.4 ไส้ด้วน 4 จำพวก

ไส้ด้วนเป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะบุรุษ แต่ถ้าเกิดในสตรีเรียกว่า “ไส้ลาม” ไส้ด้วนเป็นความผิดปกติที่อวัยวะเพศ (เนื้อองคชาต) เน่าตายจากส่วนปลายหรือคอองคชาต ถ้าเน่าจนถึงโคนองคชาตเมื่อใดจะตายเมื่อนั้น เกิดจากสาเหตุ 4 จำพวก คือ

1. เสพเมถุนสำส่อนเป็นสัญจรโรค
2. เสพเมถุนกับสตรีเป็นกามโรค
3. เสพเมถุนรุนแรงหักโหมจนฟกช้ำ
4. เสพเมถุนกับสตรีกำลังมีประจำเดือน

1. อาการ

เป็นเม็ดขึ้นมาประมาณเท่าเมล็ดถั่วดำ ขึ้นที่ปลายหรือรอบองคชาต เม็ดแตกออกเป็นน้ำเหลือง น้ำหนอง ปนเลือด เจ็บและปวดแสบปวดร้อนดังไฟ ลามเน่าเข้าไปตั้งแต่ปลายองคชาต บางทีกัดคอองคชาตเน่าเข้าไปทุก ๆ วัน จนถึงโคนองคชาตเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น

2. การรักษา

โรคไส้ด้วนและไส้ลามใช้ยาเหมือนกัน ต่างกันแต่ยาทาซึ่งแก้ไปตามกระบวนโรค ถ้าเป็นไส้ด้วน เมื่อแรกตั้งนั้นเป็นเม็ดขึ้นมา ท่านให้ทำยาจุดให้หัวนั้นฝ่อไป อย่าให้กลายเป็นหนองได้ โดยมียาแก้หลายขนาน ดังตาราง ดังนี้

ตารางแสดงตำรับยา ส่วนประกอบ วิธีปรุงยารักษาอาการไส้ด้วน 4 จำพวก

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
ขนานที่ 1	เห็ดมูลโค เห็ดระผ้า เห็ดกระถิ่นพิมาน เห็ดไม้แดง ถ่านไม้รวก ถ่านไม้ซาก ถ่านไม้สัก รากลำโพงกาสลัก ใบคราม้อมผ้า ฝาง เปลือกรากหมีเหม็น รากขัดมอน สิ่งละ 1 บาท ฝิ่น 2 สลึง	บดด้วยสุราเป็นกระสาย ทำแท่งไว้ ละลายน้ำปูนใส ทา
ขนานที่ 2	เชือกเขามวก คุคะ หัวผักบุ้งเทศ เห็ดกระกินพิมาน เห็ดมูลโค รากนางแย้ม รากเล็บมือนาง รากโมง สิ่งละ 1 บาท	บดผง ทาแก้พิษปวดแสบปวดร้อน
ขนานที่ 3	หัวบานเย็น ยาข้าวเย็น โกฐก้านพร้าว เปลือกหอยโข่งเผา ฝุ่นจีน	บดผง ละลายน้ำปูนใส ทาแก้พิษร้อน ถ้ามิหายร้อนหนัก ท่านให้เอาขนานที่ 4
ขนานที่ 4	ก้ามปูทะเลเผา เปลือกหอยโข่งเผา รากลำโพงแดง รากขัดมอน ฝางเสน ดินประสิว เปลือกจิกนา สิ่งละ 1 ส่วน	บดด้วยน้ำว่านหางจระเข้เป็นกระสาย ใช้ทา
ขนานที่ 5 (รัดให้แผลแห้ง ถ้ายอดนั้นแตก ออกให้แสบร้อน เป็นน้ำเหลือง)	เปลือกปะโลง ไส้ในหมากดิบ กฤษณา เปลือกกะทุ่มขี้หมู ปูน พลู	บดด้วยน้ำมัน ทารัดแห้งเข้าเอง
ขนานที่ 6 ดับพิษรักษาไม่ให้เนื้อเน่า	มะพร้าวงอกบนต้น เคี่ยวน้ำมันให้ได้ 1 ถ้วย เอา ใบกะเม็ง ใบยาสูบสด เปลือกโพกพาย เปลือกจิก เปลือกกรด เบญจลำโพง ใบเทียน ใบทับทิม ใบขมิ้นอ้อย ยาทั้งนี้เอาสิ่งละถ้วย ใส่ลงกับน้ำมัน มะพร้าว หุงให้คงแต่น้ำมัน แล้วเอาน้ำมันแมวดำ ชาตรี 1 จอก น้ำมันฟองไก่ 1 จอก น้ำมันไขข้อโด 1 จอก ปรุงใส่ลงเถิดวิเศษนัก น้ำมันนี้ ใช้ได้ทุก ประการ ทั้งแก้มิให้เป็นรอยด่าง เป็นแผล ให้คง คืนดีดังเก่า แก้ไส้ด้วน ไส้ลาม	หุงน้ำมันนี้ใส่ดับพิษและรักษาเนื้อไว้มิให้เน่า

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
ขนานที่ 7 น้ำมันแก้เปื่อยลามเข้าข้างใน	ใบประทุมราชา ใบหญ้างวงช้าง ใบตาลหม่อน ใบตะไคร้น้ำใบตะไคร้บก ใบตะไคร้หางนาค สัมหมู ใบโกสน หญ้าแพรก หญ้าปากควาย ใบฝาง ใบคนทา ใบนนทรี ใบปีบ ใบจิงจ้อ ใบผักเค็ด ใบชุมเห็ดไทย ใบขี้เหล็ก ใบสะเดา ใบผักปลาบ แก่นมะหาด แก่นขี้เหล็ก แก่นมะเกลือ แก่นสน ไม้สัก กรักชี ประดู่ พะยุง แก่นพรม แก่นกันเกรา แก่นกะพี่เขาควาย ขันทองพยาบาท รากพุงแก รากหนามรอบตัว รากป่าช้าหมอง ทองต้น ทองเครือ รากมะเดื่อดิน รากกระโดนดิน รากกระถิน พิมาน รากโพปราสาท รากราชมานพ รากกำจัด รากโพกพาย รากพุ่มไก่ทั้งสอง รากกะลำเกาะ รากลูกเขยตายแม่ยายชักปรก รากกำจาย รากกระทกรก รากกระทุงลาย เปลือกกะทุ่มขี้หมู เปลือกโพกพาย รากปังคะราช รากมหาจักรพรรดิ แก่นแสมสาร แก่นแสมทะเล เบญจราชพฤกษ์ สิงละ 2 บาท	หุงน้ำมันกินภายใน เคี่ยวให้คงแต่น้ำข้นเอาแค่ 3 ทะนาน ประสมกับยาใบไม้ เอาน้ำมันงา 3 ลิตร หุงให้คงแต่น้ำมัน แล้วจึงเอายาปรุง เอาเทียนทั้งห้า โกฐทั้งห้า ผลจันทน์ ดอกจันทน์ กระว่าน กานพลู เบญกานี สีเสียดทั้งสอง น้ำประสานทอง เมล็ดในฟักข้าว เมล็ดในมะนาว สิ่งละ 2 สลึง ปรุงลงที่ในน้ำมันให้กินดูก่อน 3 วัน 4 วัน (ถ้าคนไข้ทนได้) ให้กินน้ำมันต่อไปอีก 7 วัน แล้วจึงให้กินยา ผายเสีย แล้วต้มยาสมานต่อไป
ขนานที่ 8 ยาสมาน	ข้าวเย็น 5 ตำลึง ขันทองพยาบาท 22 บาท หนอนตายหยาก 6 บาท แสมสาร 4 บาท แสมทะเล 4 บาท เปล้าใหญ่ 4 บาท เปล้าน้อย 4 บาท เทียนคำ 4 บาท เทียนขาว 4 บาท ใบถั่วแระ 1 กำมือ ใบกะเม็ง 1 กำมือ ใบผักเป็ด 1 กำมือ พริกไทย 2 บาท ขิง 2 บาท ดีปลี 2 บาท กำมะถันเหลือง 6 บาท	ต้มกิน
ขนานที่ 9 ยาน้ำฝาดสำหรับชะแผล	ผักเสี้ยนไทยทั้งต้น ต้มให้งวด เอาสารส้มใส่ ทิ้งไว้ให้เย็น ชำระแผล แล้วขจัดฝ้าออกให้สิ้นจากแผล โดยชะด้วยน้ำจุนสี (เอาแต่ที่ใส ๆ) ชะเสีย 3 วัน วันละ 3 ครั้ง ครั้นสิ้นฝ้าแล้ว จึงชะด้วยน้ำยาที่ได้ จาก เปลือกจิก เปลือกกรด เปลือกปะโล่ง เปลือก แคฝอย รากพิลังกาสา เปลือกมะฝ่อ เปลือกมะกอก เปลือกมะม่วงพรวน ต้มชะจนกว่าฝ้าจะหาย	ยาต้มชำระแผล
ขนานที่ 10 ยาปิดแผลถ้าแผลนั้นสิ้นฝ้าแล้ว	น้ำมันมะพร้าว น้ำมันฟองไก่ น้ำมันโค สิ่งละ 1 จอก	เคี่ยวไฟแล้วจึงเอาขี้ผึ้งใส่ลงกวน ให้มีลักษณะเหมือนขี้ผึ้งสีปาก แล้วจึงเอาฝุ่นจีน 1 ยางตะเคียน 1 ใส่ลงไปพอสมควรแล้วบดใช้ปิดแผล
ขนานที่ 11 ยาโรยแผล	ขูดเอาหัวกะลามะพร้าวกะทิ ใบหว้าเผา เบญกานีคั่ว น้ำประสานทองเล็กน้อย สีเสียดทั้งสอง ใบตาลเผา ฝุ่นจีน	ยานี้กวนให้ละเอียดดังยานัตถุ์ ครั้นชะแล้วจึงโรย
ขนานที่ 12 ยากินขนานสุดท้าย	ปรอท 1 บาท เทียนทั้งห้า 2 สลึง ข้าวคั่ว 2 สลึง ใบกะเพรา 2 สลึง ใบพลูแก 2 สลึง เจตมูลเพลิง 2 สลึง กานพลู 2 สลึง ผลจันทน์ 1 ตำลึง	ไปจนกว่าจะหาย ตำละลายน้ำผึ้งหรือน้ำสุรา กินไป 7 วัน เช้า - เย็น

โรคและอาการผิดปกติของระบบทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธ์ ที่เกิดขึ้นเฉพาะสตรี

10.5 มุตฆาต 4 จำพวก

มุตฆาตเป็นอาการที่เกิดเฉพาะกับสตรีที่ถูกกระทบชอกช้ำอย่างรุนแรงบริเวณช่องท้อง เช่น การถูกตี เตะ ต่อย หรือกระทืบอย่างรุนแรง

1. อาการ

ถ่ายปัสสาวะออกมาเป็นโลหิตช้ำ เป็นหนองขุ่นข้น หรือสีดำดังน้ำคราม อาการดังกล่าวน่าจะเกิดจากการกระทบชอกช้ำทำให้มีอาการชัดยอก เคลื่อนไหวไม่สะดวก บริโภคอาหารไม่ได้ เสียดแทงในอกและอาเจียนลมเปล่า หรืออาจทำให้เกิดฝีหนองภายในได้

2. การรักษา

ยารักษามุตมาต มี 4 ขนาน ดังแสดงในตาราง ดังนี้

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
ขนานที่ 1	เบญจเสนียด โกฐทั้ง 5 กานพลู การบูร รากแตงหนู ใบสะเดา ไพล น้ำประสานทอง ว่านน้ำ ตรีกฎก รากละหุ่ง บอระเพ็ด หัวแห้วหมู เกลือสินเธาว์ ขมิ้นอ้อย ชะลูด พิมเสน สิ่งละ 1 ส่วน	บดผง ละลายน้ำมะนาวรับประทาน
ขนานที่ 2	รากพันงูแดง รากมะตูม ขิงแห้ง ใบขี้กาแดง เกลือสินเธาว์ สมอไทย กานพลู รากมะรุม สิ่งละ 1 ส่วน	บดผง ละลายน้ำมะนาวรับประทาน
ขนานที่ 3	โกฐทั้ง 5 ชะมด พิมเสน ดอกจันทน์ แห้วหมู รากขี้กาแดง การบูร ขิงแห้ง ขัดมอน ตรีผลา เทียนดำ น้ำประสานทอง 1 ส่วน	บดผง ละลายน้ำผึ้งรวงรับประทาน
ขนานที่ 4	โกฐสอ โกฐก้านพร้า อบเชย เมล็ดงา เจตมูลเพลิง บอระเพ็ด ชะมด มูกมัน พิมเสน มหาหิงค์ ไพล บุกรอ อุตพิด โลดทะนง รากชะคราม พริกเทศ ใบคนทีสอ เกลือสมุทร โคกกระสุน กระเทียม น้ำประสานทอง เทียนทั้ง 6 รากจิงจ้อ ผลจิงจ้อ สิ่งละ 1 ส่วน	บดผง ละลายน้ำร้อนรับประทาน

เมื่อพิจารณาตัวยาสมุนไพรในตำรับยาแต่ละขนานพบว่า ประกอบด้วยสมุนไพรที่มีสรรพคุณในการรักษาอาการสำคัญต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เช่น

1. สมุนไพรแก้ไข้ ลดการอักเสบ เช่น ไพล โกฐก้านพร้าว โกฐทั้ง 5 ขมิ้นอ้อย บอระเพ็ด
2. สมุนไพรขับปัสสาวะ เช่น โคกกระสุน หญ้าพันงูแดง ใบคนทีสอ
3. สมุนไพรบำรุงธาตุ บำรุงโลหิต เช่น กระเทียม อบเชย เทียนทั้ง 5 เป็นต้น

10.6 มุตกิด 4 จำพวก

มุตกิดเป็นอาการของโรคที่เกิดเฉพาะสตรี คล้ายมุตฆาตแต่มีรุนแรงมากกว่า มุตกิดจะมีความผิดปกติของน้ำปัสสาวะที่มีการปนเปื้อนด้วยสิ่งที่ไหลออกมาทางช่องคลอด

มุตกิดมี 4 จำพวก ดังนี้

1. ปัสสาวะออกมามีลักษณะเป็นโลหิตช้ำ (สีคล้ำ) เหมือนน้ำปลาเน่า

2. ปัสสาวะออกมาเป็นโลหิตจาง ๆ เหมือนน้ำชานหมาก

3. ปัสสาวะออกมาเป็นน้ำหนองจาง ๆ ขุ่นเหมือนน้ำชาวข้าว

4. ปัสสาวะออกมาเป็นเมือก คล่อง ๆ ขัด ๆ หยดย้อยเหมือนน้ำมูกไหลออกมา

ซ้ำมีระดูขาวขุ่นข้นไหลริน ๆ ออกมา แถบขอบทวารเบาเป็นเม็ดหรือแผลเปื่อย คัน แสบ และเหม็นคาว

1. อาการ

ปวดเมื่อยชายกระเบนเหน็บและเสียวมดลูก มักเป็นลมวิงเวียน หน้ามืด เบื่ออาหาร นอกจากนี้มุตกิตจำพวกที่มีเลือดคล้ำ ๆ ออกมา อาจจะเป็นเลือดระดูที่ผิดปกติ ทำให้ปวดหัวเหน่า ขัดสะโพก แสบในอก บริโภคอาหารไม่รู้รส หรืออาจเนื่องจากมีการอักเสบติดเชื้อ มีเนื้องอก มีมะเร็งในมดลูกหรือที่ปากมดลูกก็ได้

2. การรักษา

ยาแก้มุตกิด 4 ประการ ประกอบด้วยตัวยาหลายขนาน ซึ่งในที่นี้จะนำเสนอตำรับยา 4 ขนานจาก พระคัมภีร์มุจฉาปักขันธิกา ดังแสดงในตารางดังนี้

ตำรับยาที่ใช้รักษามุตกิด 4 จำพวก

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
ขนานที่ 1	หัวแห้วหมูใหญ่ เทียนดำใหญ่ ผลมะตูม อำพัน ว่านเปราะ รากอังกาบ โกฐพุงปลา ว่านนางดำ ว่านสากเหล็ก ยางงิ้ว การบูร ผลเอ็น สารส้ม ดีปลี สิ่งละ 1 ส่วน	บดผง ละลายน้ำผึ้งรับประทาน
ขนานที่ 2	รากไทรย้อย ไพลดำ	ต้มเคี่ยว 3 เอา 1 แล้วเอาปัสสาวะของตนเองประมาณครึ่งหนึ่งของยาที่ได้เติมลงไป ต่อจากนั้น ให้ใส่พริก 7 เม็ด ขิง 7 แว่นกระเทียม 7 กลีบ ลงไป แล้วเคี่ยวให้เดือด ยกลงพักไว้ เอาสุรา ปริมาณเท่าน้ำยานั้น ผสมลงไปคนให้ทั่ว
ขนานที่ 3 ยาอุตราอุด	รากพันแดง กระพังโหมทั้ง 2 ละทุ่งทั้ง 2 งวงตาล ฝักสำโรง หางหนูมะพร้าวอ่อน ฝักส้มป่อย หญ้าไช รากกล้วยตีบ เถาคัน แพงพวย รากตะโกนา รากสะแก แสมทะเล เบญจขี้เหล็ก เมล็ดฝ้าย มูลโค มูลม้า รากตะกูตาไม้ไผ่ป่า จอกใหญ่ ข้าวฟ่าง เผาตัวยาทั้งหมดนี้ให้เป็นเถ้า แช่น้ำหรือสุราก็ได้ เป็นน้ำค่าง แล้วจึงเอาตรีกฎก 3 ส่วน เปลือกต้น ราชพฤกษ์ สารส้ม ดินประสิวขาว สิ่งละ 1 บาท	ตำเป็นผงแช่ในน้ำด่าง รับประทานทุกวัน

เมื่อพิจารณาตัวยาสมุนไพรในแต่ละขนานพบว่าประกอบด้วยตัวยาที่ใช้รักษาเกี่ยวกับมดลูก เช่น ว่านนางคำ ว่านสากเหล็ก ไพลดำ หญ้าพันงูแดง เป็นต้น

10.7 ช้ำรั่ว 4 จำพวก

ช้ำรั่วคืออาการกลั้นปัสสาวะไม่อยู่ และ/หรือมีน้ำเลือดน้ำเหลืองออกทางทวารเบาหรือช่องคลอดเป็นโรคที่เกิดขึ้นกับสตรีจากสาเหตุ 4 ประการ ได้แก่

1. คลอดบุตร อยู่ไฟไม่ได้
2. เสพเมถุนกรรมมากเกินประมาณ
3. เป็นฝีที่มดลูก
4. เสพเมถุนกรรมสำส่อนเป็นนิจ

รายละเอียดเกี่ยวกับอาการของช้ำรั่วแต่ละจำพวกและวิธีการรักษาแสดงในตาราง ดังต่อไปนี้

ตารางแสดงอาการของช้ำรั่วแต่ละจำพวกและวิธีการรักษา

จำพวกของช้ำรั่ว	อาการ	การรักษา
1. เกิดเพราะคลอดบุตรอยู่ไฟไม่ได้	ปวดเสบปวดร้อน คันในช่องคลอดและขอบทวารเบา ปวดเสียวในมดลูก ปัสสาวะขัด หยดย้อย	ยารับประทาน ชำระโทษช้ำรั่ว ส่วนประกอบ ฟางข้าวเหนียว ฝางเสน ตาไม้ไผ่ป่า หัวอุตพิด เทียน ทั้ง 5 สารส้ม ดินประสิว โคกกระสุน โคกกระออม ผักเบี้ยใหญ่ เบญจบัวหลวง รากมะกล่ำต้น รากมะกล่ำเครือ สิ่งละเท่า ๆ กัน วิธีทำ ต้ม 3 เอา 1 รับประทาน ยากินสมาน: ใบถั่วแระ 3 กำมือ เปลือกกันเกรา ยาข้าวเย็นทั้งสอง ขันทองพยาบาท พุงแก สิ่งละ 10 บาท เทียนดำ 1 บาท เทียนข้าว 1 บาท เทียนแดง 2 บาท ใบกะเม็ง 8 บาท พริกไทย 6 บาท กำมะถันเหลือง 2 บาท วิธีทำ ต้มกิน 15 วัน หายแล
2. เกิดเพราะเสพเมถุนกรรมมากเกินประมาณ	ปากทวารเบาเปื่อยน่า ได้รับความชอกช้ำภายในถึง ปากมดลูก เกิดเป็นหนอง น้ำเหลืองไหลหยดย้อย อาจมีการอักเสบของปากมดลูก ช่องคลอด และท่อปัสสาวะ	ยารับประทาน รุน้ำเหลือง ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ พริกไทย ขิงสด เทียนดำ ดีปลี มหาหิงคุ์ กระเทียมสด ว่านน้ำ การบูร สิ่งละ 1 สลึง น้ำตาลหม้อ มะขามเปียก ผิวมะกรูด สิ่งละ 2 สลึง ผลสลอด (ผ่าเอาไส้ออก แช่น้ำปลาร้าปากไหหนึ่งคืน แล้วนำมา คั่วให้เหลือง ห่อผ้า 5 ชั้น ทับเอาน้ำมันออก) 2 บาท วิธีทำ บดผง รับประทานครั้งละ 1 สลึง ขนานที่ 2 กินต่อจากขนานที่ 1 ส่วนประกอบ ขมิ้นอ้อย 5 ตำลึง เปลือกกระทุ่มขี้หมู 8 บาท เปลือกกล้วยตานี 10 บาท ตรีกฎุกสิ่งละ 2 บาท ใบกรุงเขมา 3 กำมือ วิธีทำ ต้มรับประทาน ยาทา: รากมะนาว ผลเบญกานี สิ่งละ 1 ส่วน ฝนกับน้ำปูนใส ทาปากทวารเบา ยาชำระ: เปลือกมะฝ่อ เปลือกเฉียงพร้านางแอ เปลือกจิก เปลือกกรด ต้มเอานำมาผสม กับสารส้มเล็กน้อย ชำระทวารเบา 7 วัน หายแล

จำพวกของซ้ำรั่ว	อาการ	การรักษา
3. เกิดเพราะเป็นฝีที่มดลูก	บวม ปัสสาวะเป็นน้ำเหลืองบางครั้งเหมือนน้ำ คาวปลาเจ็บปวดมดลูก ขัดเสียวหัวเหน่า ปัสสาวะ แสบหยดย้อย อีกจำพวกหนึ่งสตรีที่ยังไม่มีระดูร่วมเสพมถุนกับบุรุษ ถูกข่มขืน โลหิตออกจากทวารเบา ปวดแสบ เป็นแผลเน่าเปื่อย	สาเหตุทั้งข้อ 3 และ 4 ให้ยาแก้ตามลำดับ ดังนี้ 1. กินยารุก่อน 2. ต้มยาชำระให้ปัสสาวะคล่อง ประกอบด้วย ยาข้าวเย็น ข่า หัวหอม ใบมะกา ใบมะขาม ใบส้มปอย ใบมะนาว สิ่งละ 20 บาท สารส้มดินประสิว สิงละ 2 บาท ต้มกิน 3. หุงน้ำมันทาปากทวารเบาที่เปื่อย ประกอบด้วย ใบกะเม็ง ใบพลูแก ทะลายหมากดิบ ขมิ้นอ้อย ตำเอาน้ำ 1 จอก หุงให้เหลือแต่น้ำมัน 4. ถ้าไม่หายให้รมด้วยชานหมากดิบเผาด้วยถ่านไม้สะแก เป็นเวลา 3 วัน เป็นต้น
4. เกิดเพราะสตรีชอบเสพเมถุนกรรมสำส่อนเป็นนิจ	ปัสสาวะกะปริบกะปรอย หยดย้อย ปวดแสบปวดร้อนภายในช่องคลอด ช่องทวารเบา เจ็บขัดถึงหัวเหน่า	

10.8 สัณฑฆาต 4 จำพวก

สันทฆาตคือโรคเกี่ยวกับโลหิตซึ่งพบได้ทั้งในสตรีและบุรุษ มี 4 จำพวกดังนี้

1. สันทฆาตเกิดเพื่อโลหิตแห้ง (เอกสันฆมาต)
2. สันทฆาตเกิดเพื่อปัตฆาต (โทสันทมาต)
3. สันทฆาตเกิดเพื่อกาฬเกิดขึ้นภายในดี ตับ ปอด และหัวใจ (ตรีสันทฆาต)
4. สันทฆาตเกิดเพื่อกล่อนแห้ง (อาสันทฆาต)

รายละเอียดเกี่ยวกับสันทฆาตทั้ง 4 จำพวกมีดังต่อไปนี้

1. สันทฆาตเกิดเพื่อโลหิตแห้ง

1.1 อาการ

1.1.1 ถ้าเกิดแก่สตรีว่าด้วยโลหิตระดูเดินมิสะดวก คุมกันเป็นก้อนเท่าฟองไข่ไก่ ติดกระดูกสันหลัง มีอาการเจ็บหลัง บิดตัว ให้จุกแน่นหน้าอกดังจะขาดใจ

1.1.2 ถ้าเกิดแก่บุรุษว่าด้วยไข้อันถึงพิฆาต คือตกต้นไม้ ถูกทุบถอง โบยตี สาหัส ช้ำในอก โลหิต ก้อนดาน มีอาการกระทำให้ร้อนเสียดแน่นยอกสันหลัง ถ้ากินยาร้อน โลหิตจะละลายเป็นก้อนไหลลงสู่ทวารเบาเรียกว่า “อาสันทฆาต” เหตุว่าเกิดเพราะไข้อันพิฆาตบอบช้ำ ปีศาจก็พลอยสิงด้วย ถ้ารู้มิทันก็ตาย (โทษทั้งนี้เป็นอสาทิยโรค)

1.2 การรักษา ให้ใช้ยาแก้โทษสันทฆาตก่อน แล้วจึงต้มยาบำรุงไฟธาตุให้ปกติ ปิดท้ายด้วยยาบำรุงโลหิต (โลหิตระดู) รายละเอียดเกี่ยวกับตำรับยาและวิธีปรุง

ตารางแสดงตำรับยาที่ใช้รักษาสันฑฆาตเกิดเพื่อโลหิตแห้ง

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
ยาแก้โทษสันทฆาต	น้ำหญ้าไช น้ำเถาวัลย์เปรียง น้ำผลบวบขม ด่างฝักสำโรง ด่างผักโหมหนาม ด่างงวงตาล หอยจุ๊บแจง หอยแครง หอยขม ผลมะกล่ำขาว รากตองแตก ทางไหลแดง ผลจิงจ้อน้อย แก่นแสมทะเล เปล้าน้อย ดินประสิวขาว รากไคร้เครือ สิ่งละ 2 สลึง ยาดำ 6 สลึง ยางสลัดไดแท้ง 2 สลึง ยางตาตุ่ม 2 สลึง	นำยาทั้งหมดมากวนด้วยน้ำผึ้งจนพอปั้นได้ ถ้าธาตุหนัก ** รับประทานครั้งละ 1 เฟื้อง ถ้าธาตุเบา* รับประทานครั้งละ 2 ไพ
ยาบำรุงไฟธาตุ	เบญจกูล สิ่งละ 5 สลึง เปลือกต้นมะตูม รากขัดมอน ผลผักชี จันทน์หอม มูกมัน มูกหลวง กกลังกา ผลกระดอม บอระเพ็ด ผลมะแว้ง ทั้งสอง สิ่งละ 1 บาท หัวแห้วหมู 2 บาท	ต้มกิน บำรุงธาตุทั้งสี่
ยาบำรุงไฟธาตุ	เบญจกูล สิ่งละ 1 บาท ผลจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู เทียนทั้ง 5 โกฐทั้ง 5 สมอทั้ง 3 อบเชย สน กรักขี จันทน์ทั้ง 2 เปล้าทั้ง 2 แก่นแสมทั้ง 2 กฤษณา สิ่งละ 2 สลึง ขมิ้นเครือ เถามวกแดง กำลังวัวเถลิง เกสรพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกบัวหลวง ครั่ง สิ่งละ 1 บาท ฝาง 2 บาท ดอกคำไทย 5 ตำลึง	ต้มกิน บำรุงโลหิต

หมายเหตุ * ธาตุหนัก หมายถึง มีปกติวิสัยไม่ค่อยถ่ายอุจจาระ ต้องใช้ยาถ่ายมากกว่าผู้อื่น

** ธาตุเบา หมายถึง มีปกติวิสัยถ่ายง่าย

2. สันทฆาตเกิดเพื่อปัตฆาต

2.1 อาการ ท้องผูกเป็นพรรดึก เลือดแห้ง ลมกล้าพัดโลหิตให้เป็นก้อนเข้าอยู่ในท้อง เจ็บทั่วสรรพางค์กาย เมื่อยบั้นเอว มือเท้าตาย ขัดปัสสาวะ ขัดสะโพก ท้องขึ้นและตึงลงไปทวารเบา รับประทานอาหารไม่รู้รส ปากเปื่อย เสียงแหบแห้ง เวียนศีรษะเป็นนิจ น้ำตาไหล จักษุมืด หูตึง มึนตึงตัว เบื่ออาหาร ร้อน ๆ หนาว ๆ บางครั้ง อยากเปรี้ยว บางครั้งอยากหวาน โทษทั้งนี้เกิดเพื่อปัตฆาตให้โทษ (โทสันทฆาต)

2.2 การรักษา ในตำรามิได้กล่าวไว้ แต่โดยทั่วไปนิยมใช้การนวดไทยหรือยาคลายเส้น หากแพทย์พิจารณาแล้วว่าสามารถรักษาได้ หากเกินกำลังสามารถรักษาได้ ต้องคำนึงถึงหลักจรรยาบรรณแพทย์แผนไทย

3. สันฑฆาตเกิดเพื่อกาฬ เกิดขึ้นภายในตี ตับ ปอด และหัวใจ

3.1 อาการ เกิดสัณฐานดุจเม็ดข้าวสารหัก บางทีขึ้นในไส้อ่อน ไส้แก่

ถ้าขึ้นที่ดี ให้คลั่งเพ้อ

ถ้าขึ้นที่ตับ ให้ตับหย่อน ให้ตกโลหิต มีอาการดุจปีศาจเข้าสิง

ถ้าขึ้นที่ปอด ให้กระหายน้ำ

ถ้าขึ้นที่หัวใจ ให้นิ่งไป เจรจามิได้ ถ้าขึ้นในไส้อ่อน ไส้แก่ ให้จุกโลหิต ท้องขึ้น ท้องพอง ดังมานกษัย ถ้าเป็นการดังกล่าวข้างต้น กำหนด 7-8-9 วัน โลหิตจะแตกออกซ่านไปในทวารทั้ง 9 เรียกว่า “ลักกะปิด” (รัตตปิตตะโรค) เป็นต้นเหตุแห่งสันทฆาต ก็เป็นกรรมของผู้นั้น แก้มิได้เลย อาสันทฆาตนี้ว่าด้วยบุคคลอันถึงแก่อาสัญกรรมนั้นแล (อติสัยโรค) ถ้าจะแก้อย่าให้ต้องยาร้อนแลเข้าสุรา เข้าน้ำมัน ให้แต่ยาแก้ไข้ไปตามบุญของผู้นั้นเถิด ถ้าจะรักษาให้รักษาตั้งแต่โลหิตยังมิแตก

3.2 การรักษา อาจใช้ตำรับยาแก้ตรีสันทมาตดังแสดงในตาราง ดังนี้

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
ขนานที่ 1	สะค้าน ผักแพวแดง ดองดึง ว่านน้ำ มหาหิงค์ ยาดำ โกฐจุฬาลัมพา โกฐสอ โกฐพุงปลา หัวอุตพิด ชะเอมเทศ ดีปลี แก่นแสมทะเล สิ่งละเท่า ๆ กัน พริกไทย เท่ายาทั้งหลาย	บดผง ละลายน้ำผึ้ง รับประทาน ครั้งละ 1 สลึง
ขนานที่ 2	เปลือกขี้เหล็ก 4 บาท สัมกุ้งใหญ่ 2 บาท ส้มกุ้งน้อย 2 บาท รากโคกกระออม 5 บาท รากช้าพลู 10 บาท รากผักเสี้ยนผี 10 บาท รากตองแตก 5 ตำลึง รากทรงบาดาล 5 ตำลึง 2 บาท แก่นแสม-ทะเล 5 ตำลึง 2 บาท แก่นมะเกลือ 5 ตำลึง 2 บาท รากเจตมูลเพลิง 10 บาท รากผักเสี้ยนไทย 5 ตำลึง แก่นมะหาด 3 ตำลึง 2 บาท จุกกระเทียม 6 บาท แก่นแสมสาร 10 บาท กรักขี 5 ตำลึง 2 บาท ถ้าจะดองด้วยสุราให้ใส่ยาข้าวเย็นทั้ง 2 สิ่งละ 7 ตำลึง 2 บาท ถ้าจะทำผง ให้เอายาข้าวเย็น ออกให้แทรกมหาหิงค์สลึงเฟื้อง การบูรสลึงเฟื้อง ผลจันทน์ 1 บาท พริกไทย 6 บาท 2 สลึงเฟื้อง ดีปลี 2 บาท 2 สลึงเฟื้อง กระเทียม 2 สลึงเฟื้อง	บดผง ละลายน้ำใส่เกลือเล็กน้อย เมื่อจะกินให้แต่งเครื่องบูชา มีเทียน 3 เล่ม มะพร้าว 1 ผล เมี่ยง 3 คำ เครื่องกระยาบวช (เครื่องกินที่ไม่เจือด้วยของสดคาว) เงิน 1 บาท ท่านตีค่าไว้ 1 ชั่งทอง

ยาแก้ตรีสัณฑฆาต จำพวกที่ 2 กินอาหารผิดสำแดง

ตำรับยา	ส่วนประกอบ	วิธีปรุง
ขนานที่ 1 ใช้เมื่อป่วย ฤดูปถวีธาตุเป็นสมุฏฐาน	เข็มแดง รากมะงั่ว รากมะนาว ผลกระวาน พริกไทย สิ่งละเสมอภาค	ดองด้วยสุรา
ขนานที่ 2 ใช้เมื่อป่วย ฤดูเตโชธาตุเป็นสมุฏฐาน	รากกระเช้าแดง กระเช้าขาว ยาข้าวเย็น รากมะดูก ทั้งสอง สิ่งละ 4 บาท	ดองสุรา 1 ลิตร กิน 3 วัน 7 วัน ถ้าจะกินเป็น ยาต้มให้เอาพริกไทย ชิง ดีปลี มาบดเติมลงไป กินหายแล
ขนานที่ 3 ใช้เมื่อป่วย ฤดูวาโยธาตุเป็นสมุฏฐาน	รากมะหวด รากตับเต่าหลวง ปีกนาคราช สิ่งละ 1 ส่วน	ต้ม 3 เอา 1 รับประทาน หายแล
ขนานที่ 4 ใช้เมื่อป่วย ฤดูอาโปธาตุเป็นสมุฏฐาน	รากหญ้าคา 4 บาท หัวหญ้าชันกาด 1 บาท แห้วหมู 4 บาท ใบพลวง 4 ใบ กำลังวัวเถลิง 1 บาท สารส้ม 2 บาท น้ำประสานทอง 2 สลึง ผักเบี้ยใหญ่ 1 กำมือ	ต้ม 3 เอา 1 รับประทาน หายแล

หมายเหตุ: อนึ่ง รอยโรคที่องคชาต ให้ทำยาทา รากหีบลม รากพิลังกาสา ใบพลูแก สิ่งละ 1 ส่วน บดเป็นผงแล้วทา ถ้าไม่หายให้แทรกฝิ่น 1 เฟื้อง ทาหายแล

4. สันฑฆาตเกิดเพื่อกล่อนแห้ง

4.1 อาการ บังเกิดมีอาการกระทำให้เจ็บกระบอกจักษุ และให้เมื่อยไปทั่วตัว เจ็บที่ขั้วสะดือตลอดลงไปถึงอัณฑะ ให้คัน และองคชาตพรึงขึ้น ให้เจ็บแสบร้อนแล้วแตกออกเป็นน้ำเหลืองไหลซึมไป อนึ่ง กระทำให้งอกขึ้นในรูองคชาตเท่าผลพริกเทศ ครั้นแก่เข้าดังยอดหูด มูตรมันก็แปรไปเป็นสีต่าง ๆ 4 ประการ แจ้งอยู่ในทุรวาสาแล้ว บังเกิดขึ้นเพื่อสมุฏฐานธาตุและอชินโรค กล่าวคือ สำแลงมีของอันคาว เป็นต้น กระทำให้เหียน น้ำเขฬะ ฝาด

4.2 การรักษา เป็นอสาทิยโรค รักษายากนัก

10.9 อุปทม 4 จำพวก

อุปทม (อุปทังสโรค) คือ อาการผิดปกติที่เกิดทั้งในบุรุษและสตรี แบ่งออกเป็น 4 จำพวก ได้แก่

1. อุปทมเกิดเพราะการอักเสบ

เนื่องด้วยเสพเมถุนกับสตรีที่ยังไม่มีระดู (หญิงพรหมจารี) ข่มขืน กระทำชำเราด้วยความกำหนัด สตรีเป็นเพศพรหมจารี บุรุษข่มเหงเอาด้วยกำหนัดยินดี ซึ่งสตรีเป็นเพศพรหมจารีนั้นมิรู้รสกำหนัดด้วย เปรียบประดุจช้างสารตัวใหญ่เข้าอยู่ในโพรงอันแคบแล้วจะได้คิดว่าเจ็บปวดนั้นหามิได้ ครั้นออกจากช่องแคบให้เจ็บปวดต่าง ๆ คือ องค์กำเนิดช้ำนัก เดาะ เป็นหนอง เป็นโลหิตไหลออกมาตามช่องทวารเบาของตนเอง ได้รับความเจ็บปวดเวทนายิ่งนัก คือให้แสบร้อน ปัสสาวะไม่สะดวก ให้ลำช่วงปัสสาวะบวมขึ้น แล้วเป็นหนองโลหิตไหลออกมาตามช่องทวารเบา

2. อุปทมเกิดเพราะเสพเมถุนกับหญิงแพศยา

หญิงแพศยา เป็นกาลกิณี สำส่อนด้วยกามตัณหาเป็นอาจิณ (หญิงโสเภณีหรือหญิงสัญจรโรค) เนื่องจากสตรีนั้นคบชู้สู่ชายมากและช่องสังวาสนั้นช้ำชอกด้วยกิเลสกามตัณหาเป็นนิจ ด้วยเหตุที่ทวารเบาที่ซุ่มด้วยลามกตัณหานั้น ครั้นชายไปร่วมประเวณีด้วยสตรีนั้น ก็กระทำให้บังเกิดซึ่งโรคสมมุติว่า “อุปทม” โดยกำลังที่ชุ่มนั้นลำลาบดุจน้ำใบไม้ น้ำหญ้าเน่าและมีผู้ไปย่ำน้ำนั้น ก็กัดเอาเปื่อยพังไป เกิดความทุกขเวทนาเป็นอันมาก

3. อุปทมเกิดเพราะโทษดาน กษัยกล่อน และกาฬมูตร

มักเกิดตั้งแต่สะดือลงไปถึงหัวเหน่า เรียกว่า “โรคสำหรับบุรุษ” บังเกิดแก่บุคคลบริสุทธิ์ที่มิได้มักมากในทางกามตัณหา คือ สมณะ ภิกษุ สามเณร ภิกษุณี พราหมณ์ทั้งหลายอันมีศีลอันบริสุทธิ์ ไม่ได้เสพเมถุนกับมาตุคาม โรคนั้นบังเกิดขึ้นด้วยโทษดานและกษัยกล่อน และกาฬมูตร มักเกิดแต่สะดือลงไปหาหัวเหน่า เดิมให้ขัดปัสสาวะ คือ กล่อนถึงองค์กำเนิด ให้องค์กำเนิดบวม กระทำให้แสบร้อน ปัสสาวะมิได้ รับประทานยาถูกก็หายไปแล้วกลับเป็นอีกหลายครั้งหลายหน ครั้นแก่เข้ามักกลายเป็นหนอง บุพโพโลหิตให้ไหลออกมาทางช่องทวารเบาแล้วให้เจ็บปวดต่าง ๆ ผู้ใดเป็นดังกล่าวมานี้เรียกว่า “โรคบุรุษ โรคสตรี” ไม่นับเป็นอุปทม

4. อุปทมเกิดเพราะนิ่ว

บุรุษกลายเป็นคชราช มักเกิดที่ปลายองค์กำเนิด แล้วลามเข้าไปในช่องปัสสาวะไม่รู้หาย ให้องค์กำเนิดขึ้นแล้วแข็งเข้าเป็นดาน ถ้าสตรีออกมาแต่ทวารครรภ์เป็นดังดาก “สมมติว่า ดากโลหิต” นั้นหามิได้ คืออุปทังสโรคดังกล่าวมานี้แก่ขึ้นก็ลามถึงหัวเหน่า กระทำให้ตกโลหิตเป็นลิ่มเป็นแท่งออกมา บางทีปลายดากขาดออกมาเหม็นคาวนัก บางทีเป็นบุพโพโลหิตออกมา ให้ปวดหัวเหน่าและท้องน้อยดังจะขาดใจ โรคดังกล่าวนี้เป็น อติสัยโรค รักษามิได้ ถ้าจะรักษาก็รักษาแต่ยังอ่อนอยู่

10.10 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคระบบทางเดินปัสสาวะและเพศสัมพันธ์

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินปัสสาวะและเพศสัมพันธ์ โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินปัสสาวะและเพศสัมพันธ์ โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า 117 - 122)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินปัสสาวะและเพศสัมพันธ์ โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
(หน้า 277-282), (หน้า 283-294), (หน้า 295-306), (หน้า 307-309), (หน้า 310 - 318)

3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคระบบทางเดินปัสสาวะและเพศสัมพันธ์ โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
(หน้า 277-282), (หน้า 283-294), (หน้า 295-306), (หน้า 307-309), (หน้า 310 - 318)

11. ฝีภายใน/นอก (วัณโรค)

ความนำ

พระคัมภีร์ทิพมาลาอธิบายถึงฝีวัณโรคหรือที่โบราณเรียกว่า “โรคฝีในท้อง” ซึ่งหมายความรวมถึงวัณโรค (tuberculosis) โรคมะเร็ง (malignancy) และการติดเชื้อหรือการอักเสบของอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกาย ซึ่งวัณโรคในการแพทย์แผนปัจจุบันนั้นเป็นเพียงโรคติดเชื้อโรคหนึ่งในฝีวัณโรคของการแพทย์แผนไทยเท่านั้น

11.1 ฝีตามพระคัมภีร์ทิพมาลา

ฝีวัณโรคอันเกิดจากภายในเกิดจากความวิปริตของจตุธาตุ และตรีสมุฏฐานอันใดอันหนึ่ง เป็นชาติจลนะ โดยหย่อนหรือพิการก็ดี ระคนกันเข้าแล้วตั้งต่อมขึ้น มีประเภทต่าง ๆ กันรวม 19 ลักษณะได้แก่ ฝีปลวก ฝีกุตะณะราย ฝีมานทรวง ฝีธนูทระวาต ฝีภาชร ฝียอดคว่ำา ฝีรวงผึ้ง ฝีมะเร็งทรวง ฝีทรสูตร ฝีธนูทวน ฝีสุวรรณเศียร ฝีทันตกุฏถัง ฝีทันตมูลา ฝีราหูกลืนจันทร์ ฝีฟองพระสมุทร ฝีครีบกรด ฝีอุรักกะวาต ฝีสุทวาต และฝีดาวดาษฟ้า

หากกล่าวถึงฝี 10 ประการจะหมายถึง ฝีปลวก ฝีกุตะณะราย ฝีมานทรวง ฝีธนูทระวาต ฝีภาชร ฝียอดคว่ำ ฝีรวงผึ้ง ฝีมะเร็งทรวง ฝีทรสูตร และฝีธนูทวน นั่นเอง

รายละเอียดเกี่ยวกับฝีตามพระคัมภีร์ทิพมาลา มีทั้งหมด 19 ลักษณะ ดังนี้

1. ฝีปลวก

1.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดอันตังพิการ

1.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่มีอาการให้เจ็บในทรวงที่ตั้งแห่งหัวใจ ตลอดไปตามสันหลัง ให้ผอมเหลือง ให้อาเจียนเป็นโลหิต และมีหนอง ไอเหม็นคาวคอ บริโภคอาหารไม่ได้ นอนไม่หลับ

1.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอารากตะโกนา รากเป้ง กำแพงเจ็ดชั้น ดอกลั่นทม รากกระทุงลาย รากคัดเค้า สิ่งละ 2 บาท ขิงแห้ง ดีปลี เจตมูลเพลิง เปลือกหอยแครง เบญจเหล็ก เบญจชุมเห็ด รากกำจาย สิ่งละ 1 ตำลึง ยาข้าวเย็น 5 ตำลึง ต้มตามวิธีให้กินแก้ฝีปลวก หายดีนักแล

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอาเปลือกกระดังงา เปลือกจำปา เชือกเขาหนัง ผักแพวแดง และยาข้าวเย็นทั้ง 2 เสมอภาค ใช้สุราเป็นกระสาย ต้มตามวิธีให้กิน แก้ฝีปลวกนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอาเถาวัลย์เหล็ก เถวัลย์เปรียง ดินแท่นปลวก รากพุมเรียงป่า ยอดอ้อยแดง ยาข้าวเย็นทั้งสอง เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้ฝีปลวกหายดีนัก

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอาเถาวัลย์เหล็ก เชือกเขาหนัง รังมดรี่ รากพุมเรียงทั้ง 2 เถาวัลย์เปรียงยาข้าวเย็น เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้ฝีปลวกทั้งปวงหายดีนัก

หมายเหตุ: ยาที่ใช้ในทางการแพทย์แผนไทยส่วนใหญ่เป็นยารสฝาด ซึ่งช่วยสมานแผล และบำรุงโลหิต

2. ฝีกุตะณะราย

2.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดปับผาสังพิการ

2.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการแน่นในทรวงอก กลางคืนกระทำพิษ ให้จับไข้สะท้านร้อน สะท้านหนาวไปทั้งตัว บริโภคอาหารไม่ได้ นอนไม่หลับ

2.3 การรักษา ในการรักษาผู้ป่วยที่มีการติดเชื้อภายในร่างกายทางการแพทย์แผนไทยนั้น จะใช้หลักถ่ายพิษภายในร่างกายจากนั้นใช้ยากระทุ้งพิษ แล้วให้ยาฆ่าเชื้อเฉพาะโรค รวมทั้งให้ยาเพิ่มภูมิคุ้มกันโรคหรือยาบำรุงร่างกาย สำหรับการรักษาฝีกุตะณะรายนั้นมีทั้งยากินและยาทา ยากินส่วนหนึ่งเป็นยาระบายเพื่อถ่ายพิษภายใน เช่น เมล็ดสลอด ยาดำ เป็นต้น สมุนไพรอีกกลุ่มหนึ่งมีรสชมและรสเย็นจืด เป็นยาดับพิษไข้ สมุนไพรรสชมที่ใช้ เช่น รากขี้กา รากตองแตก รากประคำไก่ บอระเพ็ด เป็นตัน สมุนไพรรสเย็นจืด เช่น รากมะนาว รากหิ่งหาย เป็นต้น นอกจากนั้น ยังมียาฆ่าเชื้อเฉพาะโรค เช่น แก่นมะเกลือ แก่นสัก เป็นต้น และมียาบำรุงร่างกาย เช่น แก่นปรู เป็นต้น ส่วนยาทาเกลื่อนผีส่วนใหญ่รสชมเบื่อ (ประคำไก่) และรสร้อน (เช่น เจตมูลเพลิง) จึงแก้แผลเน่าและฆ่าเชื้อโรคได้เมื่อใช้ทาฝี

ตำรับยาที่ใช้รักษาฝีกุตะณะรายมีหลายขนานดังนี้

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาเบญจเหล็ก รากขี้กาทั้ง 2 รากประคำไก่ รากตองแตก ยาดำ สิ่งละ 1 บาท ต้มตามวิธีให้กิน จะผ่าให้หัวฝีแตก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอารากทนดี รากมะนาว รากมะงั่ว รากส้มซ่า รากหิ่งหาย ยอดลำเจียก บอระเพ็ด รากมะเขือขื่น รากมะแว้งทั้ง 2 ตำเอาน้ำสิ่งละทะนาน น้ำมันงา 1 ทะนาน หุงให้คงแต่น้ำมัน แล้วจึงเอาเนระพูสี ดีงูเหลือม ฝิ่นดิบ เปลือกประคำดีควาย สิ่งละ 1 สลึง ทำเป็นจุณหรือบดละเอียด ปรุงลงในน้ำมันให้กินพอควรกำลัง ช่วยดับพิษฝี

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอาแก่นมะหาด แก่นปรู แก่นมะเกลือ แก่นสัก แก่นแสมทะเล เคี่ยวเอาน้ำสิ่งละทะนาน มะพร้าวไฟ 1 ลูก หุงให้คงแต่น้ำมัน แล้วจึงคุลีการกันเข้ากับน้ำยาทั้งนั้น เคี่ยวไปให้คงแต่น้ำมันมะพร้าวไฟ แล้วจึงเอาเมล็ดในสลอด 33 เมล็ด คั่ว

ด้วยน้ำปลาร้าปากไหให้เหลือง ทำเป็นจุณ ปรุงลงในน้ำมัน เอาไว้ให้เย็นให้กินช้อนหอยหนึ่ง เป็นยารุฝี แก้ฝีกุตะณะรายนั้นหาย และรุสรรพฝีทั้งปวงก็ได้วิเศษนัก

ขนานที่ 4 ยาทาเกลื่อนฝี ให้เอาใบประคำไก่ เจตมูลเพลิง ตรีกฎุก กระเทียมทอก เอาเสมอภาคบดด้วยสุรา ทาข้างนอกเป็นยาเกลื่อนฝีกุตะณะรายและทั้งดับพิษก็ได้ หายวิเศษนัก

3. ฝีมานทรวง

3.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดปับผาสังพิการ

3.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการยอกเสียด หายใจขัดในทั้งกลางวันและกลางคืน ไอเป็นเสมหะเหนียวซูบผอม ให้แน่นหน้าอกเป็นกำลัง

3.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาพริกไทย 7 เม็ด ขิงสด 7 แว่น กระเทียม 7 กลีบ ข่าต้น บดให้ละเอียด เคล้ายางสลัดไดสดตากแดดให้แห้งได้ 7 ครั้ง เอาหนัก 2 บาท บดทำแห่งตามวิธีเท่าเมล็ดพริกไทย ให้กิน 3 เมล็ด เป็นยาประจุฝีมานทรวงตกสิ้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอายาดำ 1 ส่วน เทียนดำ 4 ส่วน ยาข้าวเย็นทั้ง 2 สิ่งละ 10 ส่วน กระเทียม 11 ส่วน ต้นสาบเสือทั้งต้นทั้งราก 6 ส่วน ต้มตามวิธีให้กินตามสมุฏฐานธาตุ ถ้าจะถ่ายแทรกดีเกลือกินตามธาตุหนักเบา แล้วให้กินประจำไปทุกวันจนกว่าจะหาย วิเศษนัก

ขนานที่ 3 ยาพอก ให้เอาข้าวเปลือกคั่วให้ไหม้ ชาม 1 ใบ พลับพลึง 3 ใบ บดให้ละเอียด พอกลงไว้ที่เจ็บนั้น แล้วจึงเอาใบบอนปิดบน ดับพิษฝีมานทรวง หายดีนัก

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอาเทียนทั้ง 5 ยาดำ ชอบชะนางทั้ง 2 สิ่งละส่วน ยาข้าวเย็นเหนือ 12 ส่วน กระเทียมทอก 14 ส่วน ใบกระพังโหม 27ส่วน ต้มตามวิธี ให้กินแก้พิษฝีมานทรวง หายดีนัก

ขนานที่ 5 ยากิน ให้เอาเปลือกทองหลางใบมน เปลือกกุ่มน้ำ เปลือกมะรุม เปลือกโพบาย เปลือกกระทุ่มมูลหมู เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้พิษฝีมานทรวงหายดีนักแล

ขนานที่ 6 ยากิน ให้เอาเปลือกคาง เปลือกทองหลางใบมน ฝนเอาเท่ากัน ละลายสุราให้กิน แก้พิษฝีมานทรวง กระทำให้ปวด นอนมิหลับ หายดีนัก

หมายเหตุ: ยาที่ใช้รักษาฝีมานทรวงในทางการแพทย์แผนไทยส่วนใหญ่เป็นยากินที่มีตัวยาหลักคือยาข้าวเย็นใต้และข้าวเย็นเหนือ ต้นสาบเสือ (รสฝาดหอมร้อน ใช้ฆ่าแมลงได้) และใบกระพังโหม (รสขมใช้ลดการอักเสบได้)

4. ฝีธนูทระวาต

4.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคเริ่มปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดปับผาสังพิการ จากนั้นลุกลามไปจนเกิดภาวะพิกัดอัฏฐิพิการ มังสังพิการ สมุฏฐานอาโป พิกัดมุตตังพิการ สมุฏฐานวาโย พิกัดลมโกฏฐาสยาวาตาพิการ

4.2 ลักษณะอาการ เป็นผีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการเจ็บหน้าอกตลอดสันหลัง ให้ปวดขบเป็นกำลัง ปวด เมื่อยไปทุกข้อทุกกระดูก ให้วิงเวียน บางทีทำให้ขัดอุจจาระและปัสสาวะ ให้ท้องขึ้นไม่รู้วาย ให้ยอก จุก เสียด ยอดอก ชุบผอม บริโภคอาหารไม่มีรส ให้ตาแข็ง นอนไม่หลับ ให้ปวดกลางคืนมากเท่ากลางวัน มีพิษต่าง ๆ

4.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาไคร้หางนาค ไคร้น้ำ รากคา รากคนทา รากพุมเรียงทั้ง 2 รากเท้ายายม่อม รากขี้กาทั้ง 2 เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน ดับพิษธนูทระวาตอันบังเกิดภายในนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ขากิน ให้เอาเปลือกโพบาย รากชิงชี่ รากอัญชันชาว พริกไทย ชิงแห้ง ดีปลี กระเทียม เอาสมอกาค ต้มตามวิธีให้กิน เกลื่อนฝีธนูทระวาตอันบังเกิดขึ้นภายในนั้นหายดีนักแล

ขนานที่ 3 ยากินให้เอาเปลือกเพกา สันพร้านางแอเปลือกโพบาย เปลือกตะบาก ผักเป็ดแดง เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน ดับพิษฝีธนูทระวาต อันบังเกิดภายในนั้นหายดีนักแล

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอารากยอ รากมะเขือขื่น รากช้องแมว รากส้มกุ้งทั้ง 2 แก่นกันเกรา แก่นมะหาด แก่นแสมทะเล ยาข้าวเย็น กระดูกงูเหลือม พริกไทย เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ดองด้วยสุรา ฝังข้าวเปลือกไว้ 3 วัน จึงกิน เป็นยาตัดรากฝีธนูทระวาตอันบังเกิดภายในนั้นดีนัก

ขนานที่ 5 ยาพอก ให้เอาใบถอบแถบ ใบพลูแก ใบมันเทศ ฆ้องสามย่าน ขมิ้นชัน ยอดมะอึก ข้าวเบือ เอาเสมอภาค พอกฝีข้างนอกให้ตรงยอดไว้ปล่อง ดับพิษฝีธนูทระวาตอันบังเกิดภายในนั้นหายวิเศษนัก

5. ฝีอุรักกะวาต

5.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคเริ่มปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดอัฏฐิพิการ กรีสังพิการ จากนั้นลุกลามไปถึงสมุฏฐานเตโช พิกัดปริทัยหัคคีพิการ

5.2 ลักษณะอาการ ฝีวัณโรคที่บังเกิดตามกระดูกสันหลังข้างใน บางทีขึ้นตรงกระดูก บางทีขึ้นระหว่างกระดูกตั้งแต่เบื้องบนถึงที่สุดแห่งกระดูกสันหลังข้างในเบื้องต่ำ วัณโรคนี้เมื่อจะบังเกิดนั้นเป็นด้วยเหตุลมสุนทรวาตพัดเตโช อาโปธาตุมิได้เสมอกันตามปกติ จึงบังเกิดวิทราธิโรค (มีอาการหลายอย่าง) ขึ้น ให้เจริญไปถึงวรรณะมีประเภทและกระทำพิษต่าง ๆ บางทีให้จุกเสียด บางทีให้ขัดอุจจาระดังเป็นบิด มีเสมหะและโลหิตระคน ให้ปวดมวนเป็นกำลัง แต่เป็นดังนี้ 2-3 ครั้งก็หายไป ให้เจ็บทรวงอกและชายสะบักดังคนเอาหอกมาปัก ให้ขัดยอกทั่วสรรพางค์กาย ให้จับสะบัดร้อน สะบัดหนาว นอนไม่หลับ บริโภคอาหารไม่ได้ ตาแดงดังสายโลหิต บางทีให้บวมตั้งแต่ไหล่จนถึงเอว ให้ร้อนเป็นกำลัง ให้เจ็บทุกข้อ ทุกกระดูกสันหลังข้างนอก อาการดังนี้ตายเป็นส่วนมาก ควรรักษาตั้งแต่ยังอ่อน ๆ อยู่

5.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาข้าวเย็นทั้ง 2 เบญจประคำไก่ รากมะกา ข่าต้น รากคัดเค้า ตับเต่าทั้ง 2 โพกพาย เอาเสมอภาค สุราครึ่ง น้ำครึ่ง ต้มตามวิธีให้กิน แก้วัณโรคอุรักกะวาตตรงกระดูกสันหลังหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอาเบญจประคำไก่ ใบมะขาม ใบส้มป่อย ใบส้มเช้า เกลือสมุทร ดีเกลือ สิ่งละ 5 ตำลึง ต้มตามวิธีให้กินสำหรับถ่ายฝีอุรักกะวาตหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยากิน เอาจันทร์ทั้ง 2 แก่นสน ผลกระดอม บอระเพ็ด แห้วหมู สันพร้านางแอ ข่าอ่อน ไพลอ่อน ดอกพิกุล ดอกมะลิ เกสรบุนนาค เกสรสารภี เกสรบัวหลวง เสมอภาค บดให้ละเอียด ทำแท่งไว้ละลายน้ำซาวข้าวทั้งกินทั้งชโลม แก้พิษฝีอุรักกะวาตหายดีนัก

6. ฝีดาวดาษฟ้า

6.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการปรากฏในสมุฏฐานอาโปพิกัดเสมหังพิการ บุพโพพิการไปยังสมุฏฐานวาโย พิกัดลม โกฏฐาสยาวาตาพิการ รวมทั้งสมุฏฐานปถวี พิกัดบัวผาสังพิการ กรีสังพิการ

6.2 ลักษณะอาการ ฝีวัณโรคที่บังเกิดด้วยกองอาโปธาตุ ถึงน้ำลาย น้ำเสมหะ น้ำโลหิต ทั้ง 3 นี้พิการ ระคนกันเข้า จึงได้บังเกิดเม็ดยอดขึ้นภายในทั่วไปทั้งตับ ปอด หัวใจ ไส้น้อย ไส้ใหญ่ ทุกอวัยวะ เกิดด้วยกองอาโปธาตุ คือน้ำลาย น้ำเสมหะ น้ำโลหิตทั้ง 3 นี้พิการและเกิดระคนกันเข้า เกิดเป็นอุปปาติกะวัณโรคคือ อาโปธาตุตั้งขึ้นที่ใดให้เจ็บที่นั่นดุจไม้ยอกและหอกปัก ถ้ามิฉะนั้นดุจตะขาบแมลงป่องขบกัด และให้ฟกบวมขึ้นมาภายนอก มีประเภทกระทำให้เชื่อมมัว สะบัดร้อนสะบัดหนาว ผอมเหลือง ถ้าปล่อยไว้นานจะมีอาการจุกแน่นหน้าอก อาเจียนแต่น้ำลายเหนียว หอบ สะอึก เท้าบวม ถ่ายอุจจาระออกมาเป็นหนองและโลหิตเน่า ปวดมวนมาก รักษายากนัก

6.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาโคนไม้รวก โคนไม้ฤาษี โคนไม้ไผ่ป่า ยาข้าวเย็นทั้ง 2 ขมิ้นอ้อย ขมิ้นชัน กะเพราแดง แก่นแสมทั้ง 2 แก่นขี้เหล็ก สิ่งละ 4 ตำลึง ต้มตามวิธีให้กินตามกำลัง แก้วัณโรคอันชื่อว่าดาวดาษฟ้า อันบังเกิดแต่กองอาโปธาตุนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอาข้าวเย็นทั้ง 2 สมอทั้ง 3 เปลือกตะเคียน เปลือกขี้อ้ายนา เปลือกฝิ่นต้น สิ่งละ 2 ตำลึง 2 บาท ต้มตามวิธี ให้กินแก้วัณโรคอันชื่อว่าดาวดาษฟ้า ซึ่งยอดแตกออกไปแล้วนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอาเบญจชุมเห็ดเทศ ใบมะกา ข่าหลวง ใบส้มเสี้ยว มูลเหล็ก สิ่งละ 5 ตำลึง ต้มตามวิธีให้กินตามกำลัง รุบุพโพหรือขับหนองวัณโรคอันชื่อว่าดาวดาษฟ้า เกิดแต่กองอาโปนั้นหายวิเศษนัก

7. ฝีภาชร หรือฝีรากชอน (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์)

7.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดมังสังพิการ

7.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการปวดบวมเป็นลำขึ้นไปตามเกลียวปัตมาตให้จับไข้ สะท้านร้อนสะท้านหนาว ให้ขนลุกชันทุกชุมขน ให้ตัวแข็งกระด้าง จะลุกจะนั่งให้ยอกให้เสียด ไหวตัวมิได้

7.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอารากคัดเค้า รากผักเสี้ยนผี รากหญ้านาง รากกะเพรา รากก้างปลาแดง โคกกระสุน เอาเสมอภาค ต้มด้วยสุราตามวิธีให้กิน แก้พิษฝีภาชรหายดีนัก

ขนานที่ 2

ยากิน ให้เอาพริกไทย ขิงแห้ง ดีปลี กระเทียม หัวข้าวค่า เกลือสมุทร สิ่งละส่วน หัวดองดึง 6 ส่วน บดให้ละเอียดทำเป็นแท่งไว้ ละลายน้ำกระสายอันควรแก่โรค ให้กินหนัก 1 สลึง ให้กินแต่เมื่อมิได้เกิดบุพโพ ถ้าแลฝีตั้งบุพโพขึ้นแล้วและบุพโพแห้งไปก็ดี ท่านให้เอายานี้แทรกเข้า เอากระดาดทั้ง 2 เหง้าอุตพิดบุกรอ สิ่งละส่วน หัวดองดึง 3 ส่วน บดให้ละเอียด ละลายน้ำกระเทียมให้กินหนัก 1 สลึง ให้กินไป 4 – 5 วัน แล้วจึงกินยาประจุวันหนึ่ง

ยาประจุ (ยาระบาย) ให้เอาขิงแห้ง ดีปลี บุกรอ บอระเพ็ด เจตมูลเพลิง ผลมะตูม อ่อนผลสลอดสุทธิ สิ่งละ 2 ส่วน แห้วหมู สะค้าน โกฐเขมา สิ่งละ 3 ส่วน บดละเอียด ทำเป็นแท่งไว้ ให้กินเท่าเมล็ดข้าวโพด 3 เมล็ด ถ้าธาตุหนักกิน 5 เมล็ด เป็นยา

ประจุฝีภาชรเกิดภายในนั้นหายดีนักแล

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอาพริกไทย ขิงแห้ง กระทือ ไพล เปลือกกุ่มทั้ง 2 เปลือกทองหลางใบมน สิ่งละ 1 บาท ผลสลอด 108 เมล็ด บดให้ละเอียด เอามะพร้าวไฟคู่ 3 คู่ ผ่าเอาแต่ซีกข้างศีรษะ (ข้างที่มีตา) ขูดคั้นเป็นกะทิ แล้วคุลีการเข้ากับยาทั้งนั้น ใส่กระทะให้คงแต่น้ำมัน แล้วเอาลูกจันทน์ ดอกจันทน์ การบูร เกลือสมุทร สิ่งละ 1 สลึง บดให้ละเอียด ปรุงลงในน้ำมันให้กินตามกำลัง แก้ฝีภาชรอันบังเกิดภายในนั้นหายดีนัก

8. ฝียอดคว่ำ

8.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดมังสังพิการ

8.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคซึ่งเมื่อแรกเป็นมีอาการให้ปวดท้องบริเวณท้องน้อยลงไปถึงทวารหนัก ปวดไปถึงหน้าตะโพก ให้เจ็บเป็นบางเวลา เป็นไข้สะบัดร้อนสะบัดหนาว ให้ปวดแต่กลางคืน กลางวันปวดเล็กน้อย กระทำพิษต่าง ๆ

8.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอารากขี้กาแดง รากก้างปลาแดง รากถั่วพู รากพุงดอ รากพุงแก เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้ฝียอดคว่ำนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอารากถั่วพู ไพล กะทือ ขมิ้นอ้อย ข่าตาแดง ข้าวตานยา รากขัดมอน หญ้าปากควาย หอมแดง กระพังโหม ตำเอาน้ำสิ่งละทะนาน น้ำมันงา 1 ทะนาน หุงให้คงแต่น้ำมัน แล้วเอาไว้ให้กินตามกำลัง แก้ฝียอดคว่ำอันบังเกิดภายในนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอารากถอบแถบ ใบมะยม ใบส้มซ่า ใบมะขาม ฝักมะขาม ใบพุงดอ เอาเสมอภาค บดด้วยน้ำสุกพอกข้างนอก แก้ฝียอดคว่ำนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอาผลจันทน์ ดอกจันทน์ โกฐสอ น้ำประสารทอง ผลผักชีทั้ง 2 พันธุ์ผักกาด ผลจิงจ้อ พริกไทย ขิงแห้ง สิ่งละส่วน สมอเทศ ผลสลอดสุทธิ สิงละ 4 ส่วน บดให้ละเอียด แล้วจึงเอาน้ำมันงา น้ำมะกรูด น้ำมูตรแพะ สิ่งละทะนาน น้ำขมิ้น ยางสลัดได สิ่งละครึ่งทะนาน ใส่กระทะทองแดงเคี่ยวให้งวด แล้วเอาผงนั้นปรุงลงไป กวนจนกว่าจะแห้งปั้นได้ จึงเอามาบดให้กินหนัก 1 สลึง เป็นยาลงประจุสิ้นเชิง แก้ฝียอดคว่ำอันบังเกิดภายในนั้นหาย และแก้สรรพฝีทั้งปวงก็ได้

9. ฝีรวงผึ้ง

9.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคเริ่มปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดยกนังพิการจนเกิดอาการในสมุฏฐานเตโช พิกัดปริทัยหัคคีพิการ และสมุฏฐานวาโย พิกัดปิตตังพิการ

9.2 ลักษณะอาการ ฝีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการแน่นชายตับเบื้องขวา ให้ยอกตลอดสันหลัง ให้ตัวเหลืองหน้าเหลืองตาเหลืองดุจขมิ้น ปัสสาวะเหลืองดุจน้ำกรัก เป็นไข้ สะบัดร้อนสะบัดหนาว ทุกกระดูก ให้อิ่มไปด้วยลม บริโภคอาหารไม่ได้

9.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอารากทนดี รากหนามแดง รากก้างปลาแดง รากตาไล รากคนทา รากเปล้าใหญ่ รากหญ้านาง เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน เมื่อจะกินให้เสกสัพพาสี 7 คาบ แล้วจึงกิน แก้ฝีรวงผึ้งบังเกิดในอุทรนั้น ถ้าแลบุพโพแก่แล้วให้ทวีเปล้าใหญ่ขึ้น 2 ส่วน ยาทั้งนั้นเอาสิ่งละส่วน ต้มให้กินทาย

ขนานที่ 2 ยาพอก ให้เอาใบสะเดา ใบเสนียด ใบมะนาว ใบส้มป่อย ใบขัดมอน ไพล กระชาย ข้าวสารข้าวเหนียว เอาเสมอภาค บดด้วยน้ำมันดิบ แล้วเอามารมควันไต้เสม็ด เคล้าให้สบกัน จึงเอามาพอกข้างนอก เอาผ้าพันไว้ 3 วัน แก้ฝีรวงผึ้งอันบังเกิดในอุทรหายวิเศษนัก

ขนานที่ 3 ยาประคบ ให้เอาเปลือกมะรุม เปลือกทองหลางใบมน เปลือกกุ่มทั้ง 2 ใบลำโพงทั้ง 2 กระทือ ไพล กระชาย พริกไทย กระเทียม ใบสลอด เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด เคล้าน้ำมะงั่ว ห่อผ้านึ่งให้สุก แล้วจึงเอามาประคบ เกลื่อนฝีรวงผึ้งอันบังเกิดในอุทร

10. ฝีมะเร็งทรวง

10.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคเริ่มปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดกรีสังพิการและอัฏฐิพิการ

10.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการอุจจาระเป็นมูกเลือดหลายครั้งคล้ายเป็นบิด แล้วก็ไป อยู่ ๆ ก็กลับเป็นอีกให้ปวดขัดอก จุกเสียด แน่นหน้าอกเป็นกำลัง ยอกตลอดสันหลัง ให้วิงเวียน หอบ ไอ หิว หาแรงไม่ได้ ซูบผอม มักให้ครั่นตัว ให้ปวดเมื่อยทุกข้อ ทุกกระดูก

10.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาว่านกีบแรด ว่านร่อนทอง รากไม้รวก จันทน์ทั้ง 2 แก่นสน กรักขี ข่าตาแดง ยาข้าวเย็นทั้ง 2 สิ่งละ 2 ตำลึง รากชุมเห็ดไทย เถาวัลย์เปรียงแดง สิ่งละ 5 ตำลึง สุราครึ่งหนึ่ง น้ำครึ่งหนึ่ง เป็นกระสาย ต้มตามวิธีให้กิน แก้พิษฝีมะเร็งทรวงอันบังเกิดในอุทรนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอาบอระเพ็ด เปลือกราชพฤกษ์ โพกพาย เถาวัลย์เปรียงแดง เอาเสมอภาคต้มตามวิธีให้กิน แก้มะเร็งทรวงเริ่มทำพิษต่าง ๆ และแก้ฝีทั้ง 10 ประการ

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอาน้ำประสานทองเทศ 1 บาท กานพลู 2 บาท รากตองแตก 3 บาท เทียนดำ 1 ตำลึง 1 บาท ใบมะกา 5 ตำลึง รังมดรี่ 1 รัง ผลสมอเทศ 56 ผล ขมิ้นอ้อยหัวยาวหนึ่งคืบ 3 หัว ต้มตามวิธี ให้กิน เป็นยาผ่ายอดฝีมะเร็งทรวง ถ้าแลผียังอ่อนอยู่ก็เกลื่อนหายไป ถ้ายอดแก่แล้วบุพโพก็แตกออก ดีเกลือตามธาตุหนักธาตุเบานั้นเถิดวิเศษนัก

11. ฝีทรสูตร

11.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดอัฏฐิพิการ และสมุฏฐานเตโช พิกัดปริณามัคคีพิการ

11.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่ทำให้เจ็บปวดสันหลัง ให้ปวดเมื่อย จุก เสียด แดก เป็นกำลังให้เสียดในท้อง มักให้ซูบผอม บริโภคอาหารไม่ได้ มักให้กระทำพิษให้เป็นไปต่าง ๆ

11.3 การรักษา

ขนานที 1 ยาพอก ให้เอาใบมะตูม ใบส้มป่อย ใบพลูแก สมอร่องแร่ง ขมิ้นอ้อย ข้าวสาร เอาเสมอภาค บดพอกฝีอันชื่อว่าทรสูตรอันบังเกิดภายในนั้น หายวิเศษนัก

ขนานที่ 2 ยาพอก ให้เอาพริกไทย 7 เมล็ด ขิงสด 7 แว่น กระเทียม 7 กลีบ ใบคนทีสอ ใบคนทีเขมา ใบประคำไก่ ใบกุ่มน้ำ ยาข้าวเย็น สิ่งละ 2 บาท บดด้วยน้ำสุรา พอกเกลื่อนฝีทรสูตรอันบังเกิดภายในนั้นหายดีนักแล

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอาใบมะกรูด 19 ใบ ใบมะนาว 7 ใบ ผลมะกรูด 7 ผล ผลมะนาว 7 ผล ผ่าออก สิ่งละ 33 แว่น

ก้านสะเดา 33 ก้าน เอาสุราเป็นกระสาย ต้มตามวิธีแล้วพลีให้กินตามกำลัง แก้ฝีทรสูตรอันบังเกิด ภายในนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอาเปลือกผลมังคุด เปลือกสะท้อน เปลือกสะตือ ยาข้าวเย็น พุมเรียงป่า เปลือกมะขาม สีฟันควาย รากมะกา ขี้ผึ้งแข็ง เอาเสมอภาค มตามวิธีให้กิน สมานยอดฝีทรสูตรอันบังเกิดภาย ในอุทรนั้นหายดีวิเศษนัก

12. ฝีธนูทวน

12.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการของโรคปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดปิหกังพิการ

12.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่แรกเป็นให้มีอาการฟกบวมขึ้นตามเส้นสัณฑมาต ให้ตึงท้องตลอดสันหลัง ให้หลังแข็ง จะลุกนั่งมิได้ ให้ยอก จุก เสียด เป็นกำลัง แล้วให้ระบมไปทั้งท้อง ท้องบวมใหญ่ขึ้น

12.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอากระเทียม ยาดำ สิ่งละ 2 บาท เทียนดำ 1 ตำลึง ยาข้าวเย็นทั้ง 2 สิ่งละ 1ตำลึง ต้นสาบเสือ 2 ตำลึง 3 บาท ต้มตามวิธีให้กิน ทั้งผ่า ทั้งเกลื่อนฝีธนูทวนอันบังเกิดภายในนั้นดีนัก

ขมานที่ 2 ยากิน ให้เอาเชือกเขาหนัง บอระเพ็ด แก่นสัก รากทรงบาดาล แห้วหมู รากผักเสี้ยนผี ข่าแก่ หอมแดง เสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้ฝีธนูทวนอันบังเกิดภายในและผีทั้ง 10 ประการซึ่งกล่าวมาแล้วนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอารากมะตูม รากมะยมตัวผู้ ยาดำ เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้ฝีธนูทวนอันบังเกิดภายในหายดีนัก

ขนานที่ 4 ยากิน ให้เอารากคัดเค้า รากคันทรง เถาวัลย์เปรียง ผลราชดัด พริกไทย เสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน ผ่ายอดฝีธนูทวนอันบังเกิดภายในให้แตกดีนัก

ขนานที่ 5 ยาพอก ให้เอาส้มมะขาม ใบขอบชะนางทั้ง 2 ขมิ้นอ้อย เอาเสมอภาค บดพอกฝีธนูทวน อันบังเกิดภายในนั้นหายดีนัก

13. ฝีสุวรรณเศียร

13.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการเริมจากสมุฐานปถวี พิกัดมัตถเกมัตถลุงคัง (มันสมอง) ลุกลามไปยังสมุฏฐานเตโช พิกัดปริทัยหัคดีพิการ สมุฏฐานอาโป พิกัดบุพโพพิการ

13.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการบังเกิดในสมอง ทำให้กระดูกพิการ ตั้งขึ้นดังจอกหูหนู มีสีอันเหลือง มีรากหยั่งถึงหัวใจ อาการทำให้เมื่อยต้นคอ ให้เจ็บขึ้นไปถึงกระหม่อม ให้ตามืด หูตึง ปวดศีรษะดังจะแตก ให้เจ็บไปทุกเส้นขน ให้ร้อนในกระหม่อม ในช่องหู และในกระบอกตา ถ้าตั้งหนองขึ้นแล้วกระทำพิษ กลุ้มในดวงใจ ให้จับไข้ สะบัดร้อน สะบัดหนาว ให้คลั่งหาสติมิได้ เมื่อหนองแตกออกจากช่องหูหรือออกจากช่องตาทั้ง 2 ข้างหรือออกจากช่องใดช่องหนึ่ง ช่องนั้นต้องพิการ

13.3 การรักษา ต้องรักษาเมื่อแรกเป็น โดยมียาหลายขนานได้แก่

ขนานที่ 1 ขากิน ให้เอารากกระทุงลาย รากมะกา รากหญ้านาง ยาข้าวเย็นทั้ง 2 เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กินแก้พิษฝีสุวรรณเศียร

ขนานที 2 ยาพอก ให้เอาใบมะยมอ่อน ใบมะยมอ่อน ใบมะดันอ่อน ใบมะขามอ่อน ใบส้มป่อย ยอดหวายขม เสมอภาค บดพอกแก้ฝีสุวรรณเศียรและหนองดีนัก

ขนานที่ 3 ยาพอก ให้เอาใบมะดูกเครือ ใบหนามพรม ใบฆ้องสามย่าน ใบลำโพงกาสลัก ใบผักหวานบ้าน ใบหญ้านาง ขมิ้นอ้อย ข้าวเบือ เกลือสมุทร เอาเสมอภาค บดพอกเกลื่อนฝีสุวรรณเศียรอันบังเกิดในสมองกระดูกหายดีนัก

14. ฝีทันตะมูลา

14.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการเริ่มจากสมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

14.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่มีอาการบังเกิดขึ้นในแก้มซ้ายและแก้มขวาข้างใดข้างหนึ่งก็ได้ มีอาการคล้ายปูนกัดปาก ดูสัณฐานดังฉะลุกะเข้าเกาะจับอยู่ตามกระพุ้งแก้ม ทำให้แก้มนั้นเป็นเหน็บและซา บางทีให้ฟกบวมออกมาภายนอก ยอดนั้นบานออดังดอกลำโพง เป็นหนอง 1 ส่วน น้ำเหลือง 2 ส่วน ควรรักษาตั้งแต่ยังอ่อน ไม่ทุเลาออกมาภายนอก

14.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอายาข้าวเย็นเหนือ ยาข้าวเย็นใต้ รากช้าแป้น รากหญ้านาง รากกระทุงลาย สิ่งละ 5 ตำลึง ต้มตามวิธีให้กิน ดับพิษฝีอันบังเกิดในกระพุ้งแก้มนั้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอากระดูกงูเห่า รากทิ้งถ่อน รากมะเกลือ รากมะเดื่อปล้อง ยาข้าวเย็นทั้ง 2 เอาสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน ดับพิษฝีอันชื่อทันตะมูลาอันบังเกิดในกระพุ้งแก้มทั้ง 2 นั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยาทา ให้เอาพันธุ์ผักกาด ขิงแห้ง สมอเทศผลใหญ่ โกฐกระดูก หญ้าลังกา ว่านน้ำใบสะเดา เสมอภาค บดให้ละเอียด ละลายน้ำท่า ทาฝีที่เกิดในกระพุ้งแก้มดีนักแล

ขนานที่ 4 ยาทา ให้เอาการบูร โหราเดือยไก่ ดีปลี ขมิ้นอ้อย เกลือสินเธาว์ เทียนดำผลพิลังกาสา โกฐกระดูก สมุลแว้ง พิมเสน เสมอภาค บดเป็นผง ละลายน้ำผึ้งทาฝีอันบังเกิดในกระทุ้งแก้มนั้นหายดีนัก

15. ฝีทันตกุฏถัง

15.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ

15.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่แรกเป็นมีอาการบังเกิดขึ้นที่กราม ขึ้นข้างขวา ฝีทันตกุฏถังนั้นถ้าขึ้น ข้างซ้ายเรียกว่า “ฝีทันตมุนลัง” มีอาการเหมือนกัน ผิดกันแต่ชื่อ สัณฐานดังเมล็ดข้าวโพด มีสีแดง เหลือง สีลูกหว้าสุก บางทีแข็งดังหัวหูดร้ายนัก เมื่อแตกออกมีสัณฐานดังดอกลำโพง แล้วเบื่อยลามเข้าไปถึงลำคอ มีน้ำเหลือง มากกว่าหนอง มีพิษร้ายยิ่งนัก ทำให้ปวดแต่ต้นคางไปถึงกระหม่อม ฟกบวมออกภายนอก ให้จับสะบัดร้อน สะบัดหนาว บริโภคอาหารไม่ได้ แพทย์มิรู้เข้าใจว่าเป็นมะเร็งรำมะนาด ย่อมตายเสียมาก ควรรักษาตั้งแต่หัวยังไม่แตก

15.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาผลกระเบียน รากกระดังงา รากคุยแดง รากคุยขาว รากตะลุ่มนก รากท้าวยายม่อม รากเจตมูลเพลิงแดง รากเจตมูลเพลิงขาว ผลจันทน์เทศ พริกไทย ยาข้าวเย็นทั้ง 2 สิ่งละ 2 ส่วน ขมิ้นอ้อย 5 ส่วน มะพร้าวผ่าเอาข้างศีรษะซีก 1 ต้มตามวิธีให้กิน แก้พิษฝีอันชื่อว่าทันตกุฏถังอันบังเกิดในต้นกราม นั้นหายวิเศษนัก

ขนานที่ 2 ยาทา ให้เอาเกลือสินเธาว์ พันธ์ผักกาด สมอเทศ สมอไทย สมอพิเภก โกฐกระดูก ว่านน้ำ หญ้าลังกา ใบสะเดา ขิงแห้ง ดีปลี เทียนดำ เอาเสมอภาค บดละเอียด ทำเป็นแท่งไว้ ละลายสุรา ทาเกลื่อนฝี อันชื่อว่าทันตกุฏถัง อันบังเกิดที่ต้นกราม นั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยาทา ให้เอาใบรัก ใบเลี่ยน ขมิ้นอ้อย ใบลำโพงกาสลัก เอาเสมอภาค บดละลายน้ำท่า ทาแก้พิษฝีอันบังเกิดในต้นกรามนั้นหายดีนัก

16. ฝีราหูกลืนจันทร์

16.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการปรากฏที่สมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ และลุกลามไปยังสมุฏฐานเตโช พิกัดปริทัยหัคคีพิการ และสมุฏฐานอาโป พิกัดบุพโพพิการ

16.2 ลักษณะอาการ เป็นฝีวัณโรคที่มีอาการบังเกิดต้นลิ้น มีสัณฐานดังดวงพระจันทร์ เมื่ออ้าปากออกจะแลเห็นครึ่งหนึ่ง ลับเข้าไปในลำคอ มิเห็นอีกครึ่งหนึ่ง ให้ฟกบวมในลำคอเป็นกำลัง บริโภคข้าวน้ำก็มิได้ ให้สำลักขึ้นไปบนจมูกทุกที ถ้าเป็นนานจนแก่ให้แดงดังผลมะเดื่อชุมพรที่สุกแดง ให้มีพิษเจ็บยิ่งนัก ให้จับไข้ สะท้านร้อนสะท้านหนาว จะเจรจามิได้ มีหนองและน้ำเหลืองกึ่งกัน อาการชนิดนี้แก้ได้ 1 ส่วน เสีย 3 ส่วน เป็นอติสัยโรคหรือรักษายาก

16.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากินและทา ให้เอารากมะขามป้อม รากมะงั่ว รากหญ้านาง สมอไทย สมอเทศ ตะไคร้หางนาค รำพันขัณฑสกร เสมอภาค บดให้ละเอียด ละลายน้ำร้อนทั้งกินและทา แก้พิษฝีอันบังเกิดในต้นลิ้นนั้นหายดีนักแล

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอาผักหวานบ้าน ใบหงอนไก่ ใบหญ้านาง ใบคันทรง หญ้างวงช้าง ขมิ้นอ้อย ว่านกีบแรด ว่านร่อนทอง เสมอภาค บดให้ละเอียด ทำเป็นแท่งไว้ ละลายน้ำสุรา แก้พิษฝีอันบังเกิดต้นลิ้น

ขนานที่ 3 ยากิน ให้เอางาช้าง นอแรด กระดูกงูเหลือม ข่าแก่ ขมิ้นอ้อย ไคร้เครือ ระย่อม พิษนาศน์ เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ทำเป็นแท่งไว้ ละลายน้ำครำหรือน้ำมูตรก็ได้ กินแก้พิษฝีราหูกลืนจันทร์

ขนานที่ 4 ยาทา ให้เอารากกล้วยตีบ รากกล้วยตานี เสมอภาค บดละเอียด ละลายทาบ้าง อมบ้าง แก้พิษฝีราหูกลืนจันทร์อันบังเกิดใต้ต้นลิ้น

17. ฝีครีบกรด

17.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดชิวหาพิการ

17.2 ลักษณะอาการ ฝีวัณโรคที่ตั้งขึ้นที่ครีบลิ้น แรกขึ้นมีสัณฐานเท่าเมล็ดถั่วเขียวและเมล็ดงา แข็งขึ้นมาเหมือนเม็ดหูด แล้วเจริญขึ้นมีสีแดงดังชาดจิ้ม มีอาการลิ้นกระด้าง คางแข็ง ให้เจ็บ ๆ คัน ๆ ให้เร่งเกลื่อนเสียเมื่อยังอ่อนอยู่ อย่าให้ทันยอดแตกออกได้ แก่เข้าจะแตกออกเปื่อยลามเป็นขุม ๆ มีประเภทเหมือนวงกระท้อนที่เราผ่าออก ลามลงไปตามลิ้น พื้นบนและพื้นล่าง บางที่บวมทะลุลงใต้คาง ให้เป็นหนองและโลหิตมิได้ขาด เหม็นเหมือนซากศพ ถ้าผู้ใดเป็นก็เป็นกรรมของผู้นั้น

17.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาโรคทั้ง 2 ยาข้าวเย็นทั้ง 2 ชันทองพยาบาท สิ่งละ 5 ตำลึง ต้มตามวิธีให้กิน แก้พิษฝีอันชื่อว่าครีบกรดในครีบชิวหานั้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยาอม ให้เอาเปลือกมะยมตัวผู้ รากข่อย เปลือกมะพลับ ปัถวีตาล เปลือกตะเคียน ยาข้าวเย็นทั้ง 2 เอาสมอภาค แทรกเกลือพอควร ต้มตามวิธีให้อม แก้พิษมีอันบังเกิดตามครีบชิวหานั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยาทา ให้เอาใบตานหม่อน ใบตาลโตนด ขมิ้นอ้อย ข้าวไหม้ เอาเสมอภาค บดพอกก็ได้ ทาก็ได้ แก้พิษมีอัน

บังเกิดตามครีบชิวหานั้นหายดีนักแล

ขนานที่ 4 ยาทา ให้เอาเบญกานี สีเสียดเทศ กะเทาะโพบาย มะขามขบ เมล็ดในมะนาว น้ำประสานทองสุทธิ เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ทำเป็นแห่งไว้ ละลายน้ำท่า ทาแก้พิษมีอันบังเกิดตามครีบชิวหานั้นหายดีนัก

18. ฝีฟองพระสมุทร

18.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ แล้วลุกลามไปยังสมุฏฐานเตโช พิกัดปริทัยหัคคีพิการ

18.2 ลักษณะอาการ มีวัณโรคที่มีอาการบังเกิดเพื่อวาโย โลหิต ระคนกัน ขึ้นในคอต้นขากรรไกร เมื่อแรกขึ้นมีฐานดังหลังเบี้ย ถ้าขึ้นข้างขวาตัวผู้ ถ้าขึ้นข้างซ้ายตัวเมีย มีอาการเจ็บในลำคอเป็นกำลัง จะกลืนน้ำมิได้ ให้เจ็บปวดดังจะขาดใจ ถ้าให้ยาถูกก็เกลื่อนหายไป ถ้าให้ยาไม่ถูก แก่กล้าเป็นหนอง มีความเวทนาเป็นอันมาก แล้วกระทำพิษให้จับสะบัดร้อนสะบัดหนาวดุจไข้จับ ให้เชื่อมมัว ให้ร้อนตลอดศีรษะจรดปลายเท้าไม่เหมือนไข้เหนือสันนิบาต ให้ทุรนทุรายไปจนกว่าหนองจะแตก วัณโรคนี้รักษาได้ ไม่ตาย

18.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาโพกพาย รากหญ้านาง เถาวัลย์เปรียง รากพุมเรียงทั้ง 2 ขมิ้นอ้อย ยาข้าวเย็นเหนือ ยาข้าวเย็นใต้ เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้พิษมีอันชื่อว่าฟองพระสมุทร อันบังเกิดในต้นขากรรไกรนั้นหาย และยาชนานนี้เป็นยาตัดรากสรรพฝีทั้งปวง ถ้าเป็นบาดแผลแทรกกำมะถันลง 1 ตำลึง 1 บาท วิเศษนัก

ขนานที่ 2 ยาอม ให้เอาหนังแรด หนังกระเบน หางปลาแห้ง คางคกตายจาก รากดินตายจากกระดูกงูเหลือม กระดูกงูทับทา กระดูกงูเท่า กระดูกแร้ง กระดูกกา สลัดได ยาทั้งนี้เผาให้ไหม้ ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู เนระพูสี ระย่อม ไคร้เครือ พิษนาคน์ ว่านก็บแรด ว่านร่อนทอง น้ำประสานทองสุทธิเอาเสมอภาค ทำเป็นจุณ บดทำแห่งไว้ ละลายน้ำมะนาว น้ำท่าก็ได้ ชุบสำลี อมแก้พิษมีอันบังเกิดในต้นขาตะไกร

ขนานที่ 3 ยาทา ให้เอาใบฝ้ายแดง ใบฝ้ายเทศ ใบผักเป็ดแดง ใบระงับ ขมิ้นอ้อย น้ำตาลทราย เอาเสมอภาค บดละเอียด ทาข้างนอก พอกก็ได้ แก้บวม แก้พิษมิอันบังเกิดในตันขาตะไกรทั้ง 2 ข้างนั้นหายดีนัก

19. ฝีสุทวาต

19.1 ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค อาการเริ่มปรากฏในสมุฏฐานปถวี พิกัดปีหกังพิการ สมุฏฐานวาโย พิกัดลมอโธคมาวาตา (ลมพัดลงสู่เบื้องต่ำ) พิการ

19.2 ลักษณะอาการ ฝีวัณโรคที่บังเกิดขึ้นในต้นขั้วกระเพาะปัสสาวะข้างใน เหตุด้วยแม่ทรางขึ้นประจำอยู่ในกระเพาะเบาอันแพทย์รักษไม่หายสนิทแต่ยังเป็นกุมาร ครั้นเจริญใหญ่ขึ้น วาโยซึ่งพัดซับปัสสาวะนั้นพัดมิได้สะดวกจึงตั้งยอดขึ้น บางทีเป็นด้วยลม กระทบฟกช้ำและบวมขึ้น วัณโรคนี้บังเกิดแต่กองปถวีวาโยระคนกันมีประเภทกระทำนั้นต่าง ๆ กัน บางที่ฟกบวมออกมาภายนอกแข็งเป็นดานตามฝีเย็บ มักให้บวมเป็นกำลัง ให้ปัสสาวะหยดย้อย บางทีให้เป็นหนองและเป็นโลหิตไหลออกมาทางช่องปัสสาวะ บางทีก็แดงออกมาภายนอกดังมะไฟ แล้วแตกออกเป็นหนองและโลหิตก็มีบางทีน้ำปัสสาวะเดินทางช่องแผลก็มี บางทีปัสสาวะขัดเข้าเป็นก้อนก็มี วัณโรคนี้รักษายากนัก

19.3 การรักษา

ขนานที่ 1 ยากิน ให้เอาเบญจชุมเห็ดเทศ เบญจเหล็ก เบญจบานไม่รู้โรย เบญจคัดเค้า รากลำเจียก รากหญ้าดา เถาวัลย์เปรียง ยาข้าวเย็นทั้ง 2 แก่นแสมทั้ง 2 เอาเสมอภาค ต้มตามวิธีให้กิน แก้วัณโรคอันชื่อว่าฝีสุทวาต ซึ่งบังเกิดขึ้นที่ขั้วกระเพาะเบานั้นหายดีนัก

ขนานที่ 2 ยากิน ให้เอาเถาวัลย์ปูน เถาวัลย์ยอดแดง ยาข้าวเย็นใต้ แก่นขี้เหล็ก แก่นแสมทะเลรากบานมิรู้โรย กำแพงเจ็ดชั้น รากชุมเห็ดเทศ สิ่งละส่วน เถาวัลย์เปรียง 3 ส่วน เบญจกูล สิ่งละ 4 ส่วน ตรีผลาสิ่งละ 6 ส่วน ต้มตามวิธีให้กิน แก้วัณโรคอันชื่อว่าฝีสุทวาต บังเกิดขึ้นในกระเพาะเบานั้นหายดีนัก

ขนานที่ 3 ยาพอก ให้เอาใบคนทา ขมิ้นอ้อย ใบฝ้ายแดง ข้าวสุกเผา เอาเสมอภาค บดด้วยสุราพอกฝีสุทวาตอันบังเกิดขึ้นในขั้วกระเพาะปัสสาวะนั้นหายวิเศษนัก

11.2 ฝีตามพระคัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์

ลักษณะฝีที่กล่าวถึงในสมุดข่อยหรือคัมภีร์แผนฝีมีการเขียนบอกจุดที่เกิดของฝียอดเดียวที่เป็นอันตราบ โดยเขียนเป็นภาพรูปร่างคน 2 ท่า ได้แก่

1. ท่านอนคว่ำ แสดงฝีที่เกิดอยู่ด้านหลังของร่างกาย เรียกว่า “แผนคว่ำ หรือชนิดคว่ำ

2.ท่านอนหงาย แสดงฝีที่เกิดด้านหน้าของคน เรียกว่า “แผนหงาย หรือชนิดหงาย

ในพระคัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์อธิบายถึงฝีภายนอกซึ่งเกิดในสมุฏฐานปถวี พิกัดตะโจพิการ ฝีในพระคัมภีร์นี้เป็นฝียอดเดียว โดยเอกสารตำรายาศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ได้อธิบายทั้งแผนหงายและแผนคว่ำชนิดละ 2 ประเภท รวมเป็น 4 ลักษณะ ดังนี้

1. ฝียอดเดียวชนิดหงาย ประเภทที่ 1

1.1 ลักษณะอาการ โรคนี้เป็นวิทราธิโรค (โรคที่มีอาการหลาย ๆ อย่างรวมกัน) บางทีมีอาการกระทำให้ร้อน บางทีกระทำให้หนาว (มีไข้) บางทีให้คลุ้มคลั่ง หาสติมิได้ ให้ขนลุกชนชันและเนื้อเต้น ให้จักษุแดงเป็นสายโลหิต

1.2 การรักษา ยาที่ใช้รักษาฝีชนิดนี้มี 3 ตำรับคือ ยารักษาพิษฝีทำภายใน ยาดับพิษฝีภายนอก และยาทารัดฐานฝียอดเดียว ยารักษาพิษฝีทำภายในส่วนใหญ่เป็นยารสขม ช่วยลดไข้ ยาดับพิษฝีภายนอก เป็นยาพอก รสเย็น แก้อาการปวดบวม และยาทารัดฐานฝียอดเดียวส่วนใหญ่เป็นยารสฝาดและเมาเบื่อซึ่งยารสเมาเบื่อช่วยฆ่าเชื้อโรคในโพรงฝี ส่วนยารสฝาดช่วยทำให้โพรงฝีหดเล็กลง เป็นการรัดฐานฝีให้แคบลง รายละเอียดของยาทั้ง 3 ตำรับมีดังต่อไปนี้

1.2.1 ยารักษาพิษฝีทำภายใน เอารากปลาไหลเผือก รากพุงดอ ผลราชดัด ผลสรรพพิษ สังกรณี มหาสะดำ ระย่อม พิษนาศน์ ไคร้เครือ พญารากดำ รากพุมเรียงทั้ง 2 ตับเต่าทั้ง รากคนทา 2 แก่นสน เหมือดคน สะบ้าวอกเผา สะบ้าใหญ่เผา สะบ้าลิงดำเผา ผลประคำดีควายเผา และผลมะกอกเผา เอาเสมอภาคบดละเอียดทำเป็นแท่งไว้ ละลายน้ำสุรา น้ำมูตร น้ำชาวข้าว น้ำดอกไม้ก็ได้วิเศษนัก

1.2.2 ยาดับพิษฝีภายนอก ให้เอาใบหญ้าน้ำดับไฟ ใบชะมดต้น ใบตำลึงตัวผู้ ใบผักบุ้ง ใบหมากดิบน้ำค้าง ขมิ้นอ้อย ใบมะระ ใบแมงลัก ใบน้ำเต้า ข้าวสุกเผาให้ไหม้ มูลนกพิราบคั่ว เอาเสมอภาค บดละเอียดพอก ดับพิษผีซึ่งทำให้แสบร้อน หายวิเศษนัก

1.2.3 ยาทารัดฐานฝียอดเดียว ให้เอาถ่านไม้สัก ถ่านประดู่ รากลำโพงกาสลักเผา ดินสอพองเผา เปลือกสันพร้านางแอ ฝางเสน หวายตะค้าผา กระดูกงูเหลือมเผา เอาเสมอภาค บดให้ละเอียด ทำเป็นแท่งไว้ ละลายสุราทา แก้พิษฝี และรัดฐานฝีไม่ให้ลุกลามออกไปได้วิเศษนัก

2. ฝียอดเดียวชนิดหงาย ประเภทที่ 2

2.1 ลักษณะอาการ ถ้าบังเกิดขึ้นในเดือน 5-6-7-8-9-10 เกิดเพื่อดี ลม เสมหะระคนกัน มักจะเกิดขึ้นในคอและนอกคอก็ดี เกิดในต้นคางก็ดี กกหู รักแร้ ไหล่ อก ก็ดี ขึ้นข้างร้ายตัวเมีย ขึ้นข้างขวาตัวผู้ ถ้าสิ่งที่ออกจากฝีเป็นน้ำสีแดงเกิดจากดีและโลหิต ถ้าสิ่งที่ออกจากฝีเป็นน้ำสีเหลืองเกิดจากลม ถ้าเป็นน้ำสีขาวเกิดเพื่อเสมหะ ซึ่งมีอาการและประเภทต่าง ๆ กัน

2.2 การรักษา ยาที่ใช้รักษามี 3 ตำรับ ได้แก่ ยาดับพิษภายใน ยาพอก และยาทา ดังต่อไปนี้

2.2.1 ยาดับพิษภายใน ให้เอาผลประคำดีควายคั่ว มะขามเปียก เกลือสมุทร เอาเสมอภาค บดละลายน้ำมะขามเปียก รับประทาน ประจุพิษวิทราธิโรคอันบังเกิดในเดือน 5-6 นั้นดีนัก

2.2.2 ยาพอก ให้เอามะขามเปียกและเกลือวิทู เสมอภาค พอกทุกวัน

2.2.3 ยาทา ให้เอาปลาพะยูน ฝางเสน เปลือกสันพร้านางแอ ยาดำ ฝิ่น เอาเสมอภาค บดละเอียดละลายสุรา ทาดับพิษหาย

หมายเหตุ: ไม่ว่าสารคัดหลั่งที่ออกมาจากฝีจะมีลักษณะเป็นสีแดง สีเหลือง หรือสีขาวก็จะทำการรักษาแบบเดียวกัน คือใช้ยาดับพิษภายในรสเค็มเปรี้ยวซึ่งเป็นยาระบายหรือยาถ่าย ยาพอกก็มีรสเค็มเปรี้ยวเช่นกัน ซึ่งจะดูดหนองหรือสิ่งคัดหลั่งออกจากหัวฝี ส่วนยาทามีทั้งรสเย็นและฝาด เป็นยาลดอาการปวด บวม ฆ่าเชื้อโรค ขับหนองและสมานแผล

3. ฝียอดเดียวชนิดคว่ำ ประเภทที่ 1

3.1 ลักษณะอาการ มีอาการและประเภทต่าง ๆ กัน บางทีให้จับเชื่อมมึน บางทีให้ร้อนกระหายน้ำ หอบ สะอึก บางทีให้จุกเสียด บางทีให้ชัก มือกำ เท้ากำ มือสั่น บางทีให้ปวดแสบปวดร้อนเป็นกำลัง

3.2 การรักษา ยาที่ใช้รักษามี 2 ชนิด ดังต่อไปนี้

3.2.1 ยาแก้พิษฝี ให้เอาเมล็ดมะขามป้อม จันทน์แดง จันทน์ขาว ผลจันทน์ ดอกจันทน์ รากก้างปลาแดง รากก้างปลาขาว รากเพกา รากมะตูม ขมิ้นอ้อย บอระเพ็ด ผลกระดอม หัวแห้วหมู รากมะยม ชะเอมเทศ ข้าวเย็นทั้ง 2 รากหญ้านาง รากมะดันแดง นอแรด งาช้าง รากสันพร้านางแอ รากมะเดื่อดิน รากมะเกลือเสมอภาค บดเป็นผง ละลายน้ำสุรา น้ำชาวข้าว หรือน้ำจันทน์ แทรกดีงูเหลือมกิน แก้พิษฝีที่กระทำให้เป็นต่างนั้นหาย

3.2.2 ยาพอกฝี ให้เอาใบสะแก ใบส้มป่อยอ่อน ใบมะขามอ่อน ขมิ้นอ้อยใบประคำดีควาย ใบกระเช้าผีมด หญ้าใต้ใบ ใบหมากเม่า ใบระงับพิษ ใบตับเต่าเครือ ใบบัวหลวง ใบผักโขมหิน ใบผักโขมหัด ข้าวเบือ ยาดำ ฝิ่น เสมอภาค บดพอกฝี กระทำให้เป็นพิษหายวิเศษนัก

หมายเหตุ : ในยาแก้พิษฝีนั้นส่วนใหญ่เป็นยารสขม ช่วยลดไข้ บางส่วนเป็นสมุนไพรที่มีรสเมาเบื่อ มีฤทธิ์ฆ่าเชื้อโรคได้ ส่วนในยาพอกฝีนั้นเป็นสมุนไพรมีรสฝาดและเฝื่อนเมา ช่วยดูดหนองจากฝี ฆ่าเชื้อโรคและรัดฐานฝีให้แคบเข้า

4. ฝียอดเดียวชนิดคว่ำ ประเภทที่ 2

4.1 ลักษณะอาการ ถ้าบังเกิดในเดือน 11-12-1-2-3-4 คือ บังเกิดเพื่อลม น้ำเหลือง กำเดาระคนกัน มักขึ้นกระหม่อม ชายผม บริเวณต้นคอ และสันหลัง ผื่นขึ้นเล็กใหญ่ก็ดี หรือขึ้นขาทั้ง 2 ก็ดี ขึ้นใต้ศอก ใต้รักแร้และไหล่ทั้ง 2 ก็ดี มีอาการและประเภทต่าง ๆ กัน

4.2 การรักษา ยาที่ใช้รักษามีทั้งยาพอกหรือยาทา และยากิน โดยยาที่ใช้เป็นยาทาแก้พิษฝีมีถึง 5 ขนาน ขึ้นอยู่กับว่าเป็นฝีในเดือนใด ยาทาส่วนใหญ่มีรสเย็น ขม และฝาด ช่วยแก้อาการอักเสบของฝี โดยเฉพาะอาการปวดและบวม ส่วนยากินส่วนใหญ่เป็นยารสขม จืด ฝาด และเปรี้ยว ช่วยลดไข้ แก้อักเสบหรือฆ่าเชื้อโรค และระบายอุจจาระ

รายละเอียดเกี่ยวกับยาแต่ละขนานมีดังต่อไปนี้

4.2.1 ยาพอกหรือยาทาแก้พิษฝี

ขนานที่ 1 ให้เอาใบบัวหลวง ใบผักโหมฟ้า หญ้าปากควาย เกลือวิทู ข้าวเบื่อ เอาเสมอภาค บดพอกฝีอันเกิดในเดือน 11-12 เป็นเพื่อลมนั้นหาย

ขนานที่ 2 ให้เอายาดำ หญ้ายองไฟ ข่าหลวง ขมิ้นอ้อย เอาเสมอภาค บดพอกฝียอดเดียวเมื่อจะพอกให้ไว้ปล่องกลางตรงยอดฝีนั้น แก้พิษฝีอันบังเกิดในเดือน 1-2 นั้นดีนัก

ขนานที่ 3 ถ้าใช้ยาขนานที่ 2 ไม่ได้ผล ให้เอาใบสลอด ดองดึง ใบเถาวัลย์ปูน หญ้าเกล็ดหอย เอาเสมอภาค บดน้ำมะนาว ทาแก้ปวดฝีอันบังเกิดในเดือน 1-2 นั้นดีนัก

ขนานที่ 4 เอารากมะเขือขื่น รากมะเดื่อปล้อง เปลือกมะแหน เกลือสินเธาว์ เอาเสมอภาค บดละลายน้ำท่า ทาแก้พิษฝีอันบังเกิดในเดือน 3-4 นั้นดีนักแล

ขนานที่ 5 เอารากมะแหน รากกระพังอาด รากประคำดีควาย ดองดึง เอาเสมอภาค บดให้ละเอียดทำเป็นแท่งไว้ละลายน้ำหญ้าน้ำดับไฟ ทาแก้พิษฝีทั้งปวงนั้นหายดีนัก

4.2.2 ยากินแก้พิษฝี ให้เอาบอระเพ็ด อุตพิด ผลกระดอม มะเดื่อดิน ขมิ้นทั้งสอง ตรีกฎก ตรีผลา แห้วหมู ดอกตีนเป็ดกระถินแดง ใบส้มป่อย ใบมะลิวัลย์ เปลือกกระเบา เปลือกเพกา เอาเสมอภาค บดละเอียดทำเป็นแท่งไว้ เมื่อจะกิน ให้ละลายน้ำร้อนแทรกพิมเสน แก้สรรพพิษฝีอันเกิดในเดือน 11-12 เดือน 1-2-3-4 นั้นหายวิเศษนัก

11.3 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง ฝีภายใน/นอก (วัณโรค)

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในจารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์(หน้า 52, 53, 54, 55, 70, 72)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2 (หน้า 27 - 28)

3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัด

พระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 364 - 418)

4. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 124 - 176)

5. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3 (หน้า 25, 163, 170, 171, 237)

6. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3 (หน้า 95, 107, 111)

7. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับฝีภายใน/นอก (วัณโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 1 (หน้า 107), เวชสาตร์วัณณณา เล่ม 3 (หน้า 466), เวชสาตร์ วัณณณา เล่ม 4 (หน้า 749) และเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 5 (หน้า 971, 1011)

12. โรคท้องมาน (อุทรโรค)

คัมภีร์อุทรโรคกล่าวถึงลักษณะอุทรโรคอันจะบังเกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งหลาย อันเป็นชาติอวสานโรคเป็นอาการระยะสุดท้ายของโรค) ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายต่าง เช่น อติสารวาต ว่าด้วยอุทรวาตอติสาร อันเป็นปัจจุบันกรรม เป็นต้น และกษัยโรค วุฒิโรคเป็นที่สุด โดยอนุโลมตามธาตุวิปริตในกองสมุฏฐานให้เป็นเหตุ กระทำให้ท้องนั้นใหญ่ขึ้น สมมติว่ามาน แบ่งออกเป็น 18 ประการ คือ

1. มานน้ำ 4 ประการ
2. มานลม 4 ประการ
3. มานหิน 4 ประการ
4. มานโลหิต 4 ประการ
5. มานเกิดแต่ดาน 2 ประการ

12.1 มานน้ำ 4 ประการ และตำรับยาที่ใช้รักษา

12.1.1 มานน้ำ 4 ประการ

ลักษณะมานน้ำนั้นเกิดเนื่องจากกษัยลิ้นกระบือทำลายออก กระทำให้ท้องพองขึ้น มานน้ำเกิดแต่กองเตโช เป็นมันทธาตุ ยิ่งไปด้วยเสมหะ ไฟธาตุหย่อน อาหารไม่ย่อย ให้ลงไปวันละ 2-3 เวลา สวิงสวาย ใจสั่น ไม่มีเรี่ยวแรง กระทำให้ท้องขึ้นอยู่เสมอ เป็นอติสัยโรค (เป็นมานที่เกิดต่อเนื่องจากกษัยลิ้นกระบือ ซึ่งเป็นโรคที่เกิดเนื่องจากโลหิตเน่าร้ายก่อตัวเป็นลิ่มอยู่ชายตับ น่าจะเป็นฝีหรือมะเร็งที่ตับ ปล่อยไว้จนแตก เมื่อแตกมีเลือดและน้ำเหลือง ไหลออกมา ทำให้ไส้พอง ท้องใหญ่ ในพระคัมภีร์กษัยเรียกว่ามานกษัย มานน้ำนี้เกิดขึ้นเนื่องจากธาตุไฟหย่อน ทำให้ธาตุน้ำกำเริบ เต็มไปด้วยเสมหะ อาหารไม่ย่อย ให้ท้องขึ้น ท้องอืด ให้ลงท้องวันละ 2-3 เวลา มานน้ำเป็นโรคระยะสุดท้าย เป็นอาการตัด คือ รักษาไม่ได้ผู้เรียบเรียง) มี 4 ประการ คือ

1. มานน้ำอันน้ำเหลืองนั้นซึมซาบไปขังอยู่ในอุทร

1.1 ลักษณะอาการ มานน้ำอันน้ำเหลืองนั้นซึมซาบไปขังอยู่ในอุทร ท้องนั้นใหญ่ขึ้นดุจหญิงมีครรภ์ ลำไส้และไส้ใหญ่นั้นก็ลอยอยู่ในน้ำ กระทำให้แน่นอก คับใจ บริโภคอาหารไม่ได้ จะลุกนั่งให้เหนื่อยหอบเป็นกำลัง

1.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาจันทน์แดง จันทน์ขาว จันทน์ชะมด จันทนา ผลจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู ประคำไก่ทั้ง 5 ยาข้าวเย็นทั้ง 2 พญามูลเหล็ก มูลเหล็กเลือด เปลือกกรวยป่า เปลือกงิ้ว เปลือกสมอทะเล แกแล เนระพูสี สักขี แก่นสน แสมทั้ง 2 แก่นสมอไทย แก่นสมอพิเภก แก่นสะเดา แก่นมะเกลือ แก่นสะแก แก่นทิ้งถ่อน แก่นโพทะเล แก่นประดู่ เอาเสมอ

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำรับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาลั่นทมทั้ง 5 ยาดำ ข้าวเหนียวดำ เปลือกผลมะตูม เปลือกเลี่ยน แก่นมูลเหล็กเลือด ข่าต้น รากสมอทะเล เอาสิ่งละ 1 บาท ผลสมอไทย ข่า เอาสิ่งละเท่าอายุ

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำรับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

2. มานน้ำเกิดขึ้นเพราะไตพิการ

2.1 ลักษณะอาการ มีน้ำซึมออกมาชังในท้อง กระทำให้ขัดอุจจาระ ให้เสียดแทง ต่อนวดจึงลั่น ผายลมมิสะดวก รับประทานยาถ่ายจึงคลายลง แล้วกลับเป็นไปอีกถึงสองครั้ง สามครั้ง และโรคนั้นก็ทวีขึ้น คือ ให้ท้องใหญ่เต็มไปด้วยน้ำซึ่งมิได้แตกออกมา ครั้นแก่เข้ากระทำให้ร่างกายซูบผอม บริโภคอาหารไม่มีรส นอนไม่หลับ

2.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาสมอไทย สมอเทศ สมอพิเภก จันทน์ชะมด จันทนา เนระพูสี แกแล ไส้ขนุนละมุด ดินประสิวขาว สารส้ม สิ่งละ 1 บาท ผลกระวาน ผลกระเบา ผลกระเบียน ผลตะคร้อ ผลประคำดีควาย สิ่งละ 2 ส่วน เปลือกปีบ เปลือกเลี่ยน ยาข้าวเย็นทั้ง 2 แก่นกันเกรา เปลือกเพกา เทพธาโร ข่าต้น จุลมูลเหล็ก รากเจตมูลเพลิง เกลือสินเธาว์ สิ่งละ 4 ส่วน

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำรับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาน้ำนมราชสีห์เครือ ต้นหูปลาช่อน รากแจง ผลจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู ต้นครอบจักรวาฬ เอาเสมอภาค

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำรับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 3 ส่วนประกอบ เอาแก่นลั่นทม แก่นสลัดได แก่นปรู แก่นสะเดา แก่นมูลเหล็ก รากโคกกระออม หัสคุณเทศ รากกระทุ่มนา รากมะเกลือ รากสะแก รากคัดเค้า รากคัดลิ้น เอาสิ่งละ 1 ส่วน รากจึงจ้อ รากทนดี เอาสิ่งละ 2 ส่วน เปล้าน้อย สัมกุ้ง เอาสิ่งละ 3 ส่วน ขันทองพยาบาท พระขรรค์ชัยศรี เอาสิ่งละ 1 ส่วน รากตองแตก 6 ส่วน

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำแทรกยาดำตามธาตุหนักเบา รับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

3. มานน้ำอันบังเกิดโดยน้ำเหลืองซาบซ่านไปในชิ้นเนื้อและขุมขน

3.1 ลักษณะอาการ กระทำให้บวมขึ้นตามตัว ครั้นถ่ายยาและทายาก็ยุบลงไปชั่วคราวหนึ่ง แล้วก็กลับบวมขึ้นมากกว่าเก่า เป็นดังนี้หลายครั้ง หลายหน ครั้นแก่เข้าจะนั่งก็มิได้ ได้แต่เอนชันอยู่จึงค่อยสบาย แล้วให้บวมขึ้นทั้งตัวดังจะปริ สีกายใสดังบุคคลเอาน้ำมันชโลม หรือดุจซากศพอันกำลังขึ้นอืดอยู่ สมมุติเรียกว่า “โรคมานทะลุน” เป็นอติสัยโรค จะวางยามิได้เลย ถ้าจะแก้ให้แก้ไปตามกาล

3.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาพิมเสน โกฐก้านพร้าว โกฐหัวบัว โกฐสอเทศ โกฐกระดูก โกศจุฬาลัมพา เทียนดำ เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน เทียนเยาวพาณี ผลจันทน์ จันทน์แดง จันทน์ชะมด จันทน์เทศ ดอกจันทน์ พริกหอม พริกหาง กานพลู แก่นปรู แก่นเมื่อย ว่านน้ำ ขิงแห้ง รากเจตมูลเพลิง รากช้าพลู เถาสะค้าน ดีปลี เอาสิ่งละ 1 ส่วน เปลือกสมุลแว้ง อบเชยเทศ เอาสิ่งละ 3 ส่วน พริกไทยสอน 4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละ 1 ช้อนชา ละลายน้ำส้มสายชู รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาเบญจมะตูม ฝักราชพฤกษ์ พระขรรค์ชัยศรี พญาไม้ผุ พาดไฉนอิรุม เอาสิ่งละ 1 ส่วน ข่าตัน สุรามฤต เทพธาโร ไคร้เครือ เอาสิ่งละ 2 ส่วน โกฐกักกรา 3 ส่วน โกฐกะกลิ้ง 4 ส่วน รากระย่อม พิษนาศน์ รากปลาไหลเผือก หนอนตายอยากแดง เถาวัลย์เปรียงแดง ใบกระวาน เอาสิ่งละ 6 ส่วน พญามือเหล็ก รากคางเลื้อย เอาสิ่งละ 8 ส่วน

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำ แทรกการบูรรับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

4. มานน้ำที่ขังอยู่ในอุทรนั้นขุ่นมัว

4.1 ลักษณะอาการ เกิดขึ้นเพราะขั้วแห่งมดลูกนั้นพิการ กระทำให้ชัดปัสสาวะ แต่มิชัดเหมือนโรคปะระเมหะ เป็นแต่ปัสสาวะมิได้โชน หาฟองมิได้ และน้อยไป มีสีต่าง ๆ บางทีเหลือง บางทีแดง บางทีดำแดง หากำหนดมิได้ ครั้นนานไปก็ทำให้นาภีนั้นใหญ่ขึ้น และถ่วงที่ท้องเป็นกำลัง ครั้นแก่เข้าจึงเป็นเหงื่อไหลซึมออกมาตามขุมขนดุจเสโทตก แล้วกระทำให้เสียวไปทั้งกาย ให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว ร่างกายซูบผอม ให้ไอและอ้วก แต่น้ำเขฬะ บริโภคอาหารมิได้ อุจจาระมิปกติ ถ้าจะแก้ให้แก้ไปตามกาล

4.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาสารส้ม 1 ส่วน ดินประสิวขาว 2 ส่วน หอยแครงเผา เบี้ยผู้เผา สิ่งละ 4 ส่วน น้ำประสานทอง 5 ส่วน โกฐหัวบัว โกฐจุฬาลัมพา ผลผักชี สิ่งละ 6 ส่วน ตรีกฎุกพอควร

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละ 1 ช้อนชา ละลายน้ำฝักกระเจี๊ยบต้ม รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาครอบจักรวาฬทั้ง 2 น้ำนมราชสีห์เครือทั้ง 5 ผลจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู ผลราชดัด เอาสิ่งละ 1 ส่วน ต้นหูปลาช่อน 8 ส่วน ดินประสิวขาว สารส้ม เอาแต่พอควร

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ วินเอาน้ำรับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 3 ส่วนประกอบ เอาสารส้ม การบูร ว่านน้ำ ชาต้น ผลมะตูมอ่อน แห้วหมู บัวบก เอาสิ่งละ 1 ส่วน พริกไทย ดีปลี รากเจตมูลเพลิง เถาสะค้าน รากช้าพลู ขิงแห้ง เอาสิ่งละ 2 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละ 1 ช้อนชา ละลายน้ำร้อน สุรา น้ำมูตรโค ก็ได้ รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

12.2 มานลม 4 ประการ และตำรับยาที่ใช้รักษา

มานลม 4 ประการ อันบังเกิดแต่กองอโธคมาวาต อุทธังคมาวาต กุจฉิสยาวาต โกฏฐาสยาวานั้น เมื่อแรกจะบังเกิดขึ้นให้เป็นเหตุแห่งอุทรโรค อาจารย์กล่าวพิสดารไว้ในพระคัมภีร์วุฒิโรค ว่าด้วยลักษณะแห่งกล่อน

1. มานลมอันบังเกิดแต่กองอโธคมาวาต

1.1 ลักษณะอาการ กระทำให้ลมนั้นขังอยู่ในนาภี มิได้พัดไปเป็นปกติ จึงให้ผะอืดผะอมและให้นาภีขึ้น มิรู้วาย บางทีให้จุกบางทีให้แน่นไปทั้งท้อง จะบริโภคอาหารมิได้ ให้อิ่มไปด้วยลมเป็นกำลัง จะผายลมก็มิได้สะดวก ให้อุจจาระผูกเป็นพรรดึก โดยกำลังลมกองนี้กระทำนาภีจึงใหญ่ขึ้นพอสังเกต ตั้งอยู่ใต้สะดือ 2 นิ้ว ครั้นนวดจึงกระจายออกแล้วกลับแข็งดังจะปริ

1.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาจันทน์แดง จันทน์ขาว จันทน์ชะมด เทพธาโร ข่าต้น กรุงเขมา แก่นแสมสาร แก่นแสมทะเล รากคนทีสอ เอาสิ่งละ 1 ส่วน มหาหิงค์ ผลสมอพิเภก ผลมะขามป้อม ผลสมอไทย ว่านน้ำ เอาสิ่งละ 3 ส่วน เบญจกูลสิ่งละ 4 ส่วน หัสคุณเทศ 5 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มซ่า รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาผลสมอไทยเท่าอายุ ข้าวเปลือก 3 กำมือ ผลมะกรูด 5 ผล ข่าแก่ เปล้าน้อย เปล้าใหญ่ รากทนดี เกลือธาระ พริกไทย ขิงแห้ง ดีปลี รากเจตมูลเพลิง เถาสะค้าน รากช้าพลู เอาสิ่งละ 4 บาท

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำแทรกดีเกลือรับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 3 ส่วนประกอบ เอาเบญจกูล ผลมะตูมอ่อน รากเท้ายายม่อม รากมะเขือชื่น ว่านน้ำ ใบประคำไก่ เกลือสินเธาว์ เอาเสมอภาค

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำอ้อยแดง รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

2. มานลมอันบังเกิดแต่กองอุทธังคมาวาต

2.1 ลักษณะอาการ ให้มีอาการแน่นหน้าอกเป็นกำลัง จะบริโภคอาหารมิได้ จะเรอและผายลมก็มิออก อุจจาระผูกอยู่เป็นนิจ ให้แน่นไปทั้งนาภี แข็งดุจแผ่นกระดาน

2.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาโกฐสอ โกฐเขมา ว่านนำ รากเจตพังคี ผลผักชีทั้ง 2 รากประคำไก่ รากส้มกุ้ง เอาสิ่งละ 1 ส่วน เปล้าใหญ่ เปล้าน้อย เปล้าน้ำเงิน เอาสิ่งละ 2 ส่วน มหาหิงค์ ยาดำ การบูร เอาสิ่งละ 3 ส่วน หัสคุณเทศ 4 ส่วน ตรีกฎุกสิ่งละ 5 ส่วน สมออัพยา 6 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1สลึง ละลายน้ำผึ้งแทรกเกลือสินเธาว์ รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 ผลจันทน์ ดอกจันทน์ กานพลู เปลือกสมุลแว้ง เอาสิ่งละ 1 ส่วน รากเจตพังดี เปล้าน้อย รากส้มกุ้ง รากคัดลิ้น หัสคุณเทศ เอาสิ่งละ 2 ส่วน รากมะรุม 4 ส่วน พริกไทย 5 ส่วน การบูร 6 ส่วน สะค้าน 7 ส่วน ใบกระวาน 8 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มซ่า แทรกเกลือธาระ รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 3 ส่วนประกอบ เอาโกฐกระดูก เทียนดำ เทียนเยาวพาณีกานพลู ใบกระวาน เอาสิ่งละ 1 ส่วน ตรีกฎุก เปลือกสมุลแว้ง เอาสิ่งละ 2 ส่วน ผลสมอไทย 4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำร้อนแทรกพิมเสน รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

3. มานลมอันบังเกิดแต่กองกุจฉิสยาวาตา

3.1 ลักษณะอาการ ลมกองนี้พัดอยู่ในท้อง ระคนเข้ากับลมอุตระวาตก็พากันกำเริบขึ้น มิได้พัดลงไปสู่ช่องทวาร ทวารจึงไม่เปิด อุจจาระก็ไม่เดินเป็นปกติ ถ้ากินยาก็เดินด้วยกำลังยา เมื่อรวมกันได้ก็ทำให้แน่นเฟ้อ ครั้นถ่ายไปก็ค่อยยังชั่วแล้วกลับเป็นอีก 3-4 ครั้ง ท้องนั้นก็ใหญ่ขึ้น ด้วยกำลังลมกล้าพัดให้เตโชดับเสีย ทำให้ท้องขึ้นอยู่เป็นนิจ หายใจก็ไม่สะดวก ให้รู้สึกเหนื่อยมาก บริโภคอาหารก็มักให้คลื่นเหียน เวลาเช้าท้องค่อยหย่อนลง รู้สึกค่อยยังชั่วไปจนเที่ยง ตกบ่ายท้องก็พองขึ้นดังเก่า ทรมานไปจนรุ่งเช้า

3.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาว่านน้ำ สมอทั้ง 3 มะขามป้อม ดองดึง รากจิงจ้อหลวง ชะเอมเทศ ใบหนาด ใบสลอด รากทนดี พริกไทย ขิงแห้ง ดีปลี สะค้าน ช้าพลู เจตมูลเพลิง สิ่งละ 1 ส่วน การบูร เปล้ารากเดียว สิ่งละ 4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มสายชู รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กานพลู ใบกระวาน ตรีกฎุก ลูกสลอดสุทธิ สิ่งละ 1 ส่วน โหราเท้าสุนัข ลูกราชตัด ใบคนทีสอ ใบย่างทราย ใบประคำไก่ เปลือกกันเกรา สิ่งละ 2 ส่วน เปล้าทั้ง 2 สมอไทย สิ่งละ 3 ส่วน รากตองแตก เจตพังดี สะค้าน ช้าพลู เจตมูลเพลิง สิ่งละ 4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มซ่าแทรกเกลือ รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

4. มานลมอันบังเกิดแต่กองโกฏฐาสยาวาต

4.1 ลักษณะอาการ ลมกองนี้พัดอยู่ในลำไส้น้อยใหญ่ให้โทษ โดยไประคนกันเข้ากับลมอุทรวาต ก็พากันกำเริบพัดนอกกฎเกณฑ์ ลำไส้นั้นก็พองขึ้น อุปมาดังบุคคลเอาหลอดเป่ากระเพาะหมูให้พองขึ้นแล้วผูกปากกระเพาะเสีย ลำไส้พองใหญ่คับท้อง ทำให้ผะอืดผะอม จะผายลมก็ไม่ได้ จะถ่ายอุจจาระก็ไม่ได้ ลมโกฏฐาสยาวาตไม่ได้พัดอุจจาระลงสู่คูถทวาร คูถทวารก็ไม่เปิด อุจจาระจึงไม่เดินเป็นปกติ ทำให้จุกแน่น เสียดไปทั่ว และให้จับสะบักร้อนสะท้านหนาว

4.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาลูกสมอไทย ลูกสมอเทศ ลูกสมอพิเภก มะขามป้อม ว่านน้ำ สิ่งละ 1 ส่วน กระเทียม มหาหิงคุ์ การบูร สิ่งละ 2 ส่วน ยาดำ รงทอง สิ่งละ 3 ส่วน ใบประคำไก่ เบญจกูล สิ่งละ 4 ส่วน พริกไทย รากเลี่ยน สิ่งละ 21 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มสายชู รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาเบญจกูล ตรีผลา ตรีกฎก กะทือ ไพล ข่าหลวง กระชาย หอมแดง กระเทียมทอก ขิง ดีปลี สิ่งละ 1 ส่วน มหาหิงค์ ว่านน้ำ ผิวมะกรูด สิ่งละ 2 ส่วน ยาดำ การบูร สิ่งละ 3 ส่วน พาดไฉน 4 ส่วน พริกไทย 6 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำผึ้งรวง รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

12.3 มานหิน 4 ประการ และตำรับยาที่ใช้รักษา

มานหินเป็นโรคที่เกิดจากเส้นพองแข็งขึ้น อาการไม่รุนแรงเหมือนมานน้ำและมานลม แต่ท้องใหญ่ดุจหญิงมีครรภ์ แบ่งออกเป็น 4 ประการ คือ

1. มานหินอันบังเกิดเพื่ออโธคมาวาตา อัณฑพาธ และมุตฆาฏ

1.1 ลักษณะอาการ อโธคมาวาตาที่พัดขึ้นตามเกลียวอัณฑพาธและมุตมาฏนั้นมีกำลังกล้า ทำให้เส้นนั้นแข็งพองเข้าติดกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ยันขึ้นมาถึงยอดอก ทำให้แน่นหน้าอกเป็นกำลัง และให้หนักท้อง ท้องนั้นก็ใหญ่ขึ้น ด้วยเส้นนั้นตึงแข็งติดกันดุจทำนบปิดกั้นไม่ให้ลมนั้นผ่านลงมาได้โดยสะดวก

1.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 ลูกจันทน์ กระวาน ดอกจันทน์ กานพลู ว่านน้ำ ขมิ้นอ้อย ตรีผลา ใบมะตูม ใบคนทีสอ เบญจกูล กระเทียม การบูร เมล็ดในมะนาว เมล็ดในมะกรูด เมล็ดในมะงั่ว สิ่งละ 1 ส่วน ดินประสิวชาว 2 ส่วน เบี้ยจั่นเผา เบี้ยแก้เผา เบี้ยโปงเผา ฝาหอยโข่งเผา หอยขมเผา หอยอีรมเผา หอยแครงเผา หอยมือเสือเผา หอยสังข์เผา สิ่งละ 2 ส่วน พริกไทย 8 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มสายชูรับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอารากส้มกุ้งทั้ง 2 เปล้าทั้ง 2 รากมะรุม เบญจกูล พญามือเหล็ก หัสคุณเทศ รากพญาลำแหน

สิ่งละ 1 ส่วน เถาวัลย์เปรียง รากปริก สิ่งละ 2 ส่วน ตรีกฎก ตรีผลา สิ่งละ 6 ส่วน

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

2. มานหินอันบังเกิดแต่อุทธังคมาวาตา อัณฑพฤกษ์ และสันฑมาฏ

อุทธังคมาวาตที่มีกำลังกล้ายิ่งนักพัดลงมาและขังอยู่ในเกลียวอัณฑพฤกษ์ และสันฑฆาฏ เส้นนั้นก็พลอยกำเริบแข็งตึงและกล้าขึ้นจนติดกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ขึ้นไปยันหน้าอกข้างซ้ายแข็งดุจท่อนเหล็ก

2.1 ลักษณะอาการ ให้แน่นทรวงอกเป็นกำลัง ท้องนั้นก็ใหญ่ขึ้นด้วยกำลังเส้นที่พองขึ้นนั้น ต่อนวดจึงค่อยคลาย แต่อาการมิได้เป็นดังมานน้ำและมานลม

2.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาโกฐสอ โกฐหัวบัว ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ จันทน์แดง จันทน์ขาว เทพธาโร เบญจกูล ตรีผลา พริกไทย ขิงแห้ง กะทือ ไพล ขมิ้นอ้อย เปลือกกุมทั้ง 2 เปลือกมะรุม ลูกมะตูมอ่อน ว่านน้ำ ว่านเปราะ สมุลแว้ง ส้มสันดาน สิ่งละ 1 ส่วน แก่นกันเกรา 2 ส่วน ข่าต้น 4 ส่วน กลอยป่า 5 ส่วน เมล็ดในมะอึก 28 ส่วน ใบประคำไก่ 30 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำขิงแทรกการบูร รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอารากคนทีสอ รากคนทีเขมา เปล้าน้ำเงิน เปล่าน้อย รากสลอดต้น รากประคำดีควาย เปลือกกันเกรา แก่นมะหาด แก่นมะค่า แก่นสะเดา แก่นขี้เหล็ก พญามือเหล็ก ตรีกฎก สิ่งละ 1 ส่วน ตรีผลา สิ่งละ 2 ส่วน เถาวัลย์เปรียง เถาวัลย์เหล็ก พญาลำแพน กำลังวัวเถลิง สิ่งละ 3 ส่วน

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

3. มานหินอันเกิดแต่กุจฉิสยาวาตา อัณฑพาธ และมุตมาฏ

3.1 ลักษณะอาการ กุจฉิสยาวาตานั้นกำเริบกล้าในท้อง มิได้พัดลงตามช่องทวาร จึงทำให้อัณฑพาธและมุตมาฏเป็นเถาเป็นดานแข็ง ด้วยกำลังกล้าของลมที่เดินในเส้น เส้นก็พองติดกันเป็นแผ่นแข็งดุจแผ่นเหล็ก ยันขึ้นมาที่ชายโครงข้างขวา ให้รู้สึกแน่น มีอาการอยู่ 2-3 วันก็หายไป

3.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาโกฐสอ โกฐเขมา โกฐกระดูก เทียนขาว เทียนเยาวพาณี เทียนดำ ใบกระวาน กานพลู อบเชย สมุลแว้ง แฝกหอม ไคร้หอม กฤษณา กระลำพัก ชะลูด ขิงแห้ง ดีปลี เจตมูลเพลิง รากช้าพลู พาดไฉนอีรุม หางไหลแดง สิ่งละ 1 ส่วน เถาวัลย์เปรียง เถาวัลย์เหล็ก สิ่งละ 2 ส่วน ยาดำ รงทอง การบูร สิ่งละ 4 ส่วน พริกไทย 8 ส่วน โกฐน้ำเต้า 45 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มมะขามเปียกรับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาตรีผลา ตรีกฎุก เจตมูลเพลิง สะค้าน ช้าพลู มหาหิงคุ์ ยาดำ การบูร สิ่งละ 1 ส่วน เทียนดำ เทียนขาว เทียนตากบ เทียนเยาวพาณี เทียนลวด เปราะหอม พาดไฉนอีรุม หัสคุณเทศ สิ่งละ 2 ส่วน โกฐหัวบัว โกฐกระดูก สิ่งละ 3 ส่วน ผักแพวแดง 4 ส่วน เจตพังดี รากระย่อม สิ่งละ 41 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำส้มสายชู แทรกพิมเสน รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

4. มานหินอันบังเกิดแต่โกฏฐาสยาวาตา อัณฑพฤกษ์ และรัตฆาฏ

เนื่องจากโกฏฐาสยาวาตามีกำลังกล้าพัดในลำไส้ ให้ลำไส้นั้นพองทับอัณฑพฤกษ์และรัตฆาฏจนจมลงไป แข็งติดกระดูกสันหลังยันลงมาถึงท้องน้อย

4.1 ลักษณะอาการ ให้ตึงหัวเหน่าเป็นกำลัง แล้วตั้งเป็นก้อนแข็งใหญ่ขึ้น รู้สึกถ่วงที่ท้องน้อย ยอกสันหลังและหน้าตะโพก

4.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาใบย่างทราย ใบมะตูม เปลือกโมกมัน เปลือกโมกหลวง รากขัดมอน ตรีผลา ตรีกฎุก ข่าแห้ง แห้วหมู สิ่งละ 1 ส่วน การบูร ลูกมะตูมอ่อน กานพลู ว่านน้ำ สิ่งละ 2 ส่วน ขมิ้นอ้อย ไพล สิ่งละ 3 ส่วน ใบสลอดนึ่งให้สุก 27 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำผึ้งรับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาโกฐทั้ง 5 เทียนดำ เทียนขาว เทียนตาตั๊กแตน กานพลู ใบกระวาน อบเชย สมุลแว้ง เปลือกกันเกรา ขิงแห้ง เจตมูลเพลิง ลูกสลอดสุทธิ สิ่งละ 1 ส่วน ขมิ้นอ้อย ไพล กระชาย ข่าแห้ง สิ่งละ 2 ส่วน พริกไทย ดีปลี สิ่งละ 4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำร้อนรับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

12.4 มานโลหิต 4 ประการ และตำรับยาที่ใช้รักษา

มานโลหิตเกิดจากโลหิตที่คั่งค้างเป็นพิษระคนด้วยโทษอื่น จับกันเป็นก้อน เป็นเถา เป็นดาน ให้โทษ ต่าง ๆ มี 4 ประการ คือ

1. มานโลหิตอันบังเกิดแต่โลหิตระดูร้าง

เกิดเนื่องจากระดูขัดมิได้มาตามเคย นานเข้าโลหิตที่คั่งค้างเป็นพิษระคนด้วยอังคมังคานุสารีวาตา ก็พากันกำเริบขึ้น ทำให้เตโชเกิดวิบัติ พัดโลหิตให้เป็นฟองแห้งเข้าเป็นก้อนตั้งเหนือสะดือ ทับกองลมอุทรวาตมิให้เดินเป็นปกติ ลมนี้จึงพัดก้อนโลหิตให้กลิ้งขึ้นลงอยู่เสมอ

1.1 ลักษณะอาการ บางทีให้จุก ให้แน่น บางทีให้ร้อน บางทีให้หนาว ท้องนั้นก็ขยายออก ให้ท้องขึ้นอยู่เป็นประจำ

1.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาสมอไทย สมอเทศ สมอพิเภก มะขามป้อม รากสัมกุ้งน้อย รากสัมกุ้งใหญ่ รากเจตพังดี รากปิบ รากเลี่ยน ตรีกฎุก รากมะงั่ว เปลือกสมุลแว้ง หัวกกลังกา หัวหญ้าชันกาด รากประคำดีควาย สิ่งละ 1 ส่วน เปลือกพิกุล เปลือกกระดังงา สิ่งละ 2 ส่วน เปลือกนนทรี 22 ส่วน

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำ รับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้มานโลหิตอันบังเกิดแต่ระดูร้าง แก้ทั้งโลหิตตกหมกซ้ำ โลหิตคลอดบุตร โลหิตต้องพิฆาต และแก้โลหิตระดูอันเดินมิได้สะดวก

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาจันทน์ทั้ง 2 ลูกพิลังกาสา แส้ม้าทะลาย ตรีกฏุก มหาหิงค์ กะทือ กระชาย กำมะถันแดง กำมะถันเหลือง สารส้ม สิ่งละ 1 ส่วน ดินประสิวขาว เปลือกพิกุล เปลือกมะซาง ฝางเสน รากทิ้งถ่อน สิ่งละ 2 ส่วน ลูกคัดเค้า ดอกคำฝอย การบูร สิ่งละ 4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำสุรา รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้มานโลหิตอันบังเกิดแต่ระดูร้าง

2. มานโลหิตอันบังเกิดเพื่อโลหิตตกหมกซ้ำ

เนื่องจากแพทย์วางยาไม่ถึง กำลังโลหิตนั้นจึงตกค้างอยู่ ไม่ออกมาตามปกติ โลหิตนั้นเกรอะแห้งเป็นลิ่มอยู่ที่ต่อมแห่งโลหิต (มดลูก) นานเข้าก็เป็นพิษระคนด้วยลมพิการ ก็พากันกำเริบกล้าพัดฟุ้งซ่านไปทั้งท้อง

2.1 ลักษณะอาการ ให้ห้องใหญ่ขึ้น ให้กายซูบผอม ซีด หาโลหิตไม่ได้ ให้เหม็นอาหาร มักให้ไอ ให้อาเจียน บางทีให้ร้อน บางทีให้หนาว บางทีให้ร้อนบางทีให้เย็นเป็นบางส่วนของร่างกาย บางทีก็ให้ร้อนทั้งกาย บางทีให้บวมมือบวมเท้าและหน้าตะโพก ให้ท้องขึ้น ให้แน่นอืดเฟ้อ

2.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาโกฐเชียง โกฐจุฬาสัมพา เทียนตาตั๊กแตน กานพลู ลูกผักชี สมุลแว้ง แก่นสลัดได สิ่งละ 1 ส่วน รากพันงูแดง รากอังกาบ สิ่งละ 2 ส่วน ทางไหลแดง เถาวัลย์เปรียงแดง ขี้เหล็กเลือด สิ่งละ 3 ส่วน ชิง เจตมูลเพลิง สมอพิเภก สิ่งละ 4 ส่วน ยาดำ การบูร เทียนดำ สิ่งละ 5 ส่วน เลือดแรด 6 ส่วน พริกไทย 7 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำดอกคำฝอยต้ม รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอารากพันงูแดง ผักเป็ดแดง หัวหญ้าชันกาด หัวปรงป่า แก่นแสมสาร แก่นแสมทะเล แก่นมะซาง เปลือกกระดังงา รากคัดเค้า สิ่งละ 1 ส่วน เบญจกูล พริกไทย สิ่งละ 2 ส่วน โกศน้ำเต้า เทียนดำ สิ่งละ 4 ส่วน หางไหลแดง 6 ส่วน

วิธีทำ ใส่หม้อเติมน้ำท่วมยา ต้ม 3 เอา 1

วิธีใช้ รินเอาน้ำแทรกสารส้ม ดินประสิวขาว ดีจระเข้ รับประทานครั้งละ 1 ถ้วยกาแฟ ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

3. มานโลหิตอันบังเกิดเพื่อโลหิตเน่า

เนื่องจากระคนด้วยโลหิตระดูร้าง โลหิตคลอดบุตร โลหิตต้องพิฆาต และโลหิตตกหมกซ้ำนั้นมาเจือเน่าอยู่ด้วย

3.1 ลักษณะอาการ เมื่อแรกจะเกิดมานโลหิตนั้น ให้อาเจียน ให้เหงื่อออกที่หน้ามากดังเม็ดฝนหยุดชายคา ให้คลื่นเหียนอาเจียน น้ำลายที่ออกมามีรสขม ให้มืดหน้า ตามัว สวิงสวาย แล้วให้ฟกบวมขึ้นที่หน้าตะโพก บางทีที่หัวเหน่า บางทีที่สะดือ ที่ปลีน่อง

แล้วจึงบวมไปทั้งตัว ให้แน่นหน้าอกเป็นกำลัง ท้องนั้นก็ตึงใหญ่ขึ้น จะหายใจก็ให้เหนื่อย จะนอนก็ไม่หลับ จะบริโภคอาหารก็ไม่ได้

3.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาสารส้ม เกลือสินเธาว์ สิ่งละ 2 ส่วน สมอทั้ง 3 ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน ใบกระวาน รากส้มกุ้ง สิ่งละ 4 ส่วน กานพลู 5 ส่วน ดินประสิวขาว 5 ส่วน ว่านน้ำ สะค้าน สิ่งละ 16 ส่วน ขิงแห้ง พริกไทยล่อน เจตมูลเพลิง หัสคุณทศ มหาหิงค์ สิ่งละ 20 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 เฟื้อง ละลายกระสายยาอันควรแก่โรค รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้มานโลหิตอันบังเกิดแต่โลหิตเน่า แก้โรคกษัย 26 จำพวกได้ แก้กล่อน 5 ประการก็ได้ และแก้มานทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วนั้นก็ได้

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาน้ำมะนาว น้ำมะงั่ว น้ำส้มซ่า น้ำมะกรูด น้ำผักเป็ดแดง น้ำส้มสายชู น้ำด่างขี้เหล็ก น้ำด่างฝักสำโรง น้ำด่างผักโหมหนาม สิ่งละ 1 ทะนาน สารส้ม 1 ตำลึง 1 บาท ดินประสิวขาว 2 ตำลึง 2 บาท เกลือสินเธาว์ 4 ตำลึง

วิธีทำ ใส่ในหม้อใหม่สุมไฟแกลบ กลั่นเอาน้ำยา

วิธีใช้ รับประทานตามกำลัง ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้มานโลหิตอันบังเกิดแต่โลหิตเน่า ซึ่งกระทำให้ฟกบวม

4. มานโลหิตอันบังเกิดเพื่อน้ำคาวปลาระคนด้วยโลหิตคลอดบุตร

4.1 ลักษณะอาการ เมื่อจะเกิดเป็นมานโลหิตให้เมื่อยมือ เมื่อยเท้า เมื่อยสันหลัง และให้วิงเวียน ให้ตามัว ให้จุกเสียด ให้แน่นอกเป็นกำลัง ให้ท้องขึ้น ต่อนวดจึงคลาย ถึงเวลาบ่ายกลับเป็นอีก จนล่วงเข้าสามยามจึงทุเลา เป็นดังนี้อยู่ 9-10 วัน ท้องนั้นก็ใหญ่ขึ้น ถ้าแพทย์ให้ยาถ่ายซึ่งไม่ได้แก้โรคด้วย เมื่อกำลังถ่ายท้องก็ยุบ ถ่ายแล้ว ท้องก็ใหญ่ขึ้นกว่าเก่า เป็นดังนี้หลายครั้ง แล้วก็ให้บวมลงไปจนถึงหัวเข่า ถึงข้อเท้า หลังเท้า แล้วก็บวมกลับขึ้นไปที่หน้า ให้เหม็นอาหาร บริโภคอาหารไม่ได้ ให้หอบ หิวโหยเป็นกำลัง

4.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาพิมเสน เทียนทั้ง 5 ดอกคำฝอย หรดาลกลีบทอง สารส้ม ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กานพลู ตรีกฎุก พันงูแดง สิ่งละ 1 ส่วน แก่นกันเกรา แก่นแสมทั้ง 2 สะค้าน สิ่งละ 2 ส่วน โลดทนง 4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ละลายน้ำร้อนรับประทานตามกำลัง ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้มานโลหิตซึ่งทำให้เมื่อยและให้แน่นอก

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาปูนขาว สารส้ม ฝุ่นจีน ดินประสิวขาว ขิงแห้ง ดีปลี มหาหิงคุ์ เสมอภาค

วิธีทำ บดเป็นผง ปั้นเป็นเม็ดขนาด 500 มิลลิกรัม

วิธีใช้ รับประทานครั้งละ 1-3 เม็ด ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้มานโลหิต ซึ่งทำให้บวม

ขนานที่ 3 ยาจตุระพิธ ส่วนประกอบ เอาดินประสิวขาว สารส้ม ปูนขาว ฝุ่นจีน เสมอภาค

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ละลายน้ำมะกรูด น้ำส้มซ่า หรือน้ำส้มสายชูก็ได้ รับประทานตามกำลัง ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้มานโลหิตซึ่งทำให้บวม ให้วิงเวียน ให้ตามัว

12.5 มานอันบังเกิดแต่กองดาน 2 ประการ และตำรับยาที่ใช้รักษา

มานอันบังเกิดแต่กองดาน เป็นมานที่เกิดจากการเป็นดานแล้วแปรไป แบ่งเป็น 2 ประการ คือ ทักขิณมาน และอุตระมาน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. ทักขิณมาน

เกิดแต่กองดานทักขิณคุณ ซึ่งตั้งอยู่ในท้องด้านขวา

1.1 ลักษณะอาการ

เมื่อจะเกิด ให้ร่างกาย มือและเท้าเย็นดุจลูกเห็บ ให้แสยงขน ขนลุกขนชัน ให้มวนท้องเป็นประจำอุจจาระ ปัสสาวะไม่สะดวก ให้ปวดถ่วงดังเป็นบิด บางที่ให้จับหนาวแต่ภายใน ให้แน่นหน้าอก ให้บวมที่เท้าขึ้นก่อน แล้วท้องจึงบวมขึ้น ให้หอบ ให้เหนื่อยนอนไม่หลับ ไม่นึกอยากอาหาร ให้แน่นหน้าอกเป็นกำลัง ต่อเมื่อไอ อาเจียน และถ่ายอุจจาระออกจึงค่อยทุเลาลงบ้าง แล้วท้องด้านขวาก็บวมแข็งเป็นดานขึ้นมา

1.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ขนานที่ 1 ส่วนประกอบ เอาใบคนที่สอ ขิงแห้ง ดีปลี เข้าค่า มหาหิงค์ การบูร สิ่งละ 1 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 เฟื้อง ละลายกระสายยาอันควรแก่โรค รับประทานก่อนอาหาร เช้า-เย็น

ขนานที่ 2 ส่วนประกอบ เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 สิ่งละ 1 ส่วน ไพล กระชาย ข่าแก่ กระดาดทั้ง 2 บุกรอ กลอย เปลือกทุ่มทั้ง 2 แก่นแสมทั้ง 2 ผักแพวแดง การบูร มหาหิงคุ์ ยาดำ สิ่งละ 2 ส่วน เบญจกูล ว่านน้ำ กระเทียม พริกไทย เปลือกกันเกรา หัวอุตพิด สิ่งละ 4 ส่วน ดองดึง ลูกมะตูมอ่อน แห้วหมู รากจิงจ้อ สิ่งละ 6 ส่วน ใบมะตูม ใบหนาด เปลือกมะรุม สมอไทย สิ่งละ 8 ส่วน แก่นขี้เหล็ก แก่นแสมทะเล สิ่งละ 10 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ละลายละลายน้ำเกลือต้ม รับประทานตามกำลัง ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

2. อุตระมาน

เกิดแต่กองดานอุตระคุณที่ตั้งอยู่ในท้องด้านซ้าย ลักษณะอุตระมานก็เหมือนกับทักขิณมาน ต่างกันที่อุตระมานตั้งอยู่ท้องด้านซ้าย

2.1 ลักษณะอาการ เมื่อจะเกิดนั้น ให้เสียดทางข้างด้านซ้ายตลอดสันหลัง ให้วิงเวียน มืดหน้าตามัวเป็น แน่นหน้าอก จุกอกมิรู้วาย บริโภคอาหารไม่ได้ อาเจียนแต่ลมเปล่า สวิงสวาย แสยงขน ขนลุกชัน ให้ท้องด้านซ้ายบวมแข็งเป็นดานขึ้นมา

2.2 ตำรับยาที่ใช้รักษา

ส่วนประกอบ เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน การพลู น้ำประสานทอง การบูร อบเชยเทศ

ใบกระวาน ว่านน้ำ พริกไทย เบญจกูล สิ่งละ 2 ส่วน เร่วใหญ่ 5 ส่วน เปล้าน้อย 8 ส่วน เทียนดำ 9 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

วิธีใช้ ใช้ครั้งละหนัก 1 สลึง ละลายน้ำร้อนแทรกเกลือรับประทาน ก่อนอาหาร เช้า-เย็น

สรรพคุณ แก้อุตระมาน ซึ่งกระทำให้แน่นอกจุกอกมิรู้วาย

12.6 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคท้องมาน (อุทรโรค)

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้อง กับโรคท้องมาน (อุทรโรค) โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคท้องมาน (อุทรโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์อุทรโรค คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า 159 - 167)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคท้องมาน (อุทรโรค) โดยปรากฏ เนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์อุทรโรค ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 408 - 436)

13. ริดสีดวง

13.1 ความหมายของประเภท และลักษณะริดสีดวงในด้านการแพทย์แผนไทย

ศาสตร์องค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้ให้ความหมายในคำว่า “ริดสีดวง” ไว้หลากหลายความหมาย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประเภทและลักษณะของริดสีดวงชนิดนั้น ๆ จากการสืบค้น แสดงข้อมูลที่มีปรากฏได้ดังนี้

1. ริดสีดวง

ริดสีดวง มักตั้งขึ้นเหนือสะดือ ใต้สะดือ 3 นิ้วก็ดี มักบานเป็นดอกบุก บางทีก็แตกเป็นโลหิตสด ๆ จาง 1 ออกมา บางทีเป็นน้ำชานหมาก น้ำล้างเนื้อ น้ำฝางต้ม บางทีเป็นเม็ดลงมาแต่สะดือถึงทวารหนัก ทวารเบาแล้วก็เลื่อนเข้าเป็นอันเดียวกันถ้าผู้ชายเรียกว่าบานทะโรค ถ้าสตรีเรียกว่า เป็นส้วงเลื่อนทวารเบา (ส้วง = ช่อง, โพรง) ถ้าเป็นทวารหนักเรียกว่า เป็นบานทะโรค ดุจกัน เพราะสตรีบางคนคลอดบุตรอยู่ไฟมิได้ มดลูกเน่า บางทีระดูเสีย เป็นฝีต่อมโลหิต บางทีเป็นในมดลูก บางทีกลายเป็นมุตกิตช้ำรั่ว บางทีให้เอยในลำไส้ เป็นเม็ดยอดแต่หัวหน่าวถึงทวารเบา

2. ริดสีดวงกาลสุกร

ว่าด้วยลักษณะหฤศโรค (โรคร้ายแรง) อันชื่อว่า กาลสุกร กล่าวคือโรคริดสีดวงอันบังเกิดขึ้นในส้วงอุจจาระ นั้นเป็นคำรบ 18 มีลักษณะอาการกระทำให้โลหิตสด ๆ ตกออกมา บางทีเป็นโลหิตช้ำระคนกับเสมหะหุ้มห่อตกออกมาก็มีบ้าง ให้แสบร้อน ให้คันให้เมื่อยทุกข้อกระดูกและสรรพางค์กาย ดุจกล่าวมานี้

3. ริดสีดวงคูถ/ริดสีดวงทวารหนัก

สาเหตุที่เป็นเนื่องจากอุจจาระผูกเสมอ ก้อนอุจจาระถูกับเนื้อที่กลีบทวาร หรือใช้ไม้เช็คกันบาดที่ทวารเป็นแผล โดยมากมักเป็นกับคนแก่ที่มีอายุมาก หรือบุคคลที่กลั้นอุจจาระบ่อย ๆ นั้นอาจจะทำให้อุจจาระเป็นก้อนแข็งเสมอ มีอาการให้คันทวารและปวดที่

ทวารมีโลหิตออกมาปนกับอุจจาระ บางคนงอกเป็นเดือยไก่หรือกลีบมะไฟ บางคนงอกในทวารออกมา เวลาถ่ายอุจจาระแล้วยัดเข้าไป บางทีกลับเข้าไม่ได้ติดอยู่ข้างนอก เป็นก้อนเนื้อแดงมีโลหิตไหลออก ให้ปวดเป็นอย่างมาก

4. ริดสีดวงฆานะโรโค

ริดสีดวงหฤศโรค (โรคร้ายแรง) เกิดขึ้นที่ในจมูกมีอาการทำให้หายใจขัด บางทีเป็นเม็ดยอดขึ้นในจมูก แล้วแตกลำลาบ (กระจาย) ออก เหม็นคาวคอ กระทำพิษทำให้ปวดแสบปวดร้อนเป็นกำลัง บางทีมีน้ำมูกไหลอยู่เป็นนิจ มีลักษณะใสดุจน้ำฝน ทำให้เหม็นคาวคอยิ่งนัก

5. ริดสีดวงต้อ

ริดสีดวงตาเป็นที่เยื่อตาต้ออันออกพาดเหนือตาดำ เห็นเป็นต่าง ๆ นานา

6. ริดสีดวงตา/ริดสีดวงที่จักษุ

มีอาการน้ำตาไหลอยู่เป็นนิจ บางทีให้เป็นมูลจักษุ เช็ดมิได้ขาด บางทีให้คันจักษุเป็นกำลัง บางทีให้แสบร้อนในดวงจักษุ บางทีให้ปวดไปทั้งจักษุ บางทีให้เปื่อยไปตามขอบจักษุ มีเวทนายิ่งนัก

7. ริดสีดวงตาระสะกะ

กล่าวด้วยลักษณะหฤศโรคอั้นชื่อว่า ตาระสะกะ คือ โรคริดสีดวงอันบังเกิดในหัวหน่าวแลท้องน้อยเป็นคำรบ 10 มีอาการกระทำให้ปวดท้องน้อยเป็นกำลัง บางทีให้ขัดปัสสาวะอยู่ บางทีให้ปัสสาวะบ่อย ๆ และให้หยดย้อยมิได้สะดวก ให้แสบร้อนลำปัสสาวะยิ่งนัก

8. ริดสีดวงในคอ

คือ ริดสีดวงโรหิณีระยะแรก

9. ริดสีดวงในท้อง/ริดสีดวงลำไส้

อาการเป็นเม็ดในลำไส้ ทวารหนัก ถ่ายเป็นเลือด อาจแดง หรือดำคล้ำ ถ้าเจ็บอยู่ตอนบนของท้อง เลือดเป็นสีคล้ำ และอาเจียน แต่ถ้าอยู่ตอนล่างเลือดมีสีแดงปนดำ

10. ริดสีดวงในมดลูก

หมายถึง การเป็นก้อนในมดลูก

11. ริดสีดวงในอก

เป็นฝีเม็ดเล็กขึ้นในอก ได้แก่ ฝีจอมปลวก บางครั้งเรียกว่าริดสีดวงทรวง

12. ริดสีดวงปาก/ริดสีดวงปากเปื่อย

อาการเป็นวงแดงหรือเป็นแผลระคายเคืองในช่องปาก อาจเป็นที่ลิ้น เหงือก ริมฝีปาก กระพุ้งแก้ม เพดานปาก หรือที่หลอดคอหอยก็ได้

13. ริดสีดวงปาลติญาณ

โรคริดสีดวงหฤศโรค (โรคร้ายแรง) เกิดในสมอง ศีรษะนั้นก่อนเป็นปฐม มีอาการกระทำให้ปวดศีรษะเป็นกำลัง บางทีให้ขบในสมองศีรษะ (อาการบีบกดในสมองเป็นระยะ ๆ) บางทีให้หนักศีรษะซุนไป บางทีให้มึนมัวยิ่งนัก

14. ริดสีดวงพริณะ

ริคสีควงหฤศโรค (โรคร้ายแรง) ที่มีอาการโรคปากเปื่อย หรือแผลในปากและลิ้นชนิดรุนแรง ซึ่งทำให้มีน้ำลายไหลเนื่องจากกลืนลำบาก และมีอาการปวดแสบปวดร้อนอย่างรุนแรง

15. ริดสีดวงพลวก

เป็นที่บริเวณลำใส้ใหญ่ตอนต้น แตกออกจะมีหนองไหล มีกลิ่น เป็นฟอง

16. ริดสีดวงมหากาฬ

กำเนิดริดสีดวงมหากาฬ 4 จำพวก 1 หนึ่งขึ้นใน ลำคอ ในทวารหนัก ในทวารเบา จำพวกหนึ่งขึ้นในเมื่อขึ้นนั้นตั้งขึ้นเป็นกองหมู่กันลำไส้ตลอดถึงลำคอประมาณ 9-10 เม็ดๆเท่าถั่วเขียว เมื่อสุกนั้นแตกออกเป็นบุพโพโลหิตระคนกัน แล้วก็เลื่อนเข้าหากันให้บานออกสันฐานดังดอกบุก เป็นบุพโพโลหิตไหลซึมอยู่ ไม่รู้ก็ว่าฝีปรวดและฝีหัวคว่ำ เพราะว่าบริวารนั้นตั้งเป็นเม็ดขึ้นตามลำไส้ตลอดขึ้นลำคอ ให้ปากคอนั้นเปื่อยกินเผ็ด

17. ริดสีดวงรุกชิวหา

เกิดแค่กองปัถวีธาตุ มักตั้งบนลิ้นกระทำพิษให้ปวดแสบเป็นกำลัง ให้ลิ้นเลือก (เป็นเมือก) คอเลือก ให้บริโภคอาหารมิได้ ให้ผิวเนื้อชาสากไปดุจหนามบัว

18. ริดสีดวงโรหิณี

ว่าด้วยลักษณะหฤศโรค (โรคร้ายแรง) อันชื่อว่า โรหิณี คือโรคริดสีดวงอันบังเกิดในลำคอเป็นคำรบ 5 มีอาการกระทำให้ชุ่มไปด้วยเสมหะ ให้เหม็นคาวคอบางทีให้เน่าเหม็นมาก ในลำคอเป็นเลือก บริโภคอาหารมิได้ ไม่มีรส

19. ริดสีดวงวาตะสุตะ

เป็นริดสีดวงหฤศโรค (โรคร้ายแรง) อันบังเกิดขึ้นในสันหลัง มีอาการกระทำให้เจ็บเอวและสันหลัง บางทีให้ร้อนสันหลัง บางทีให้ไอเป็นกำลัง ให้ผอมแห้ง ให้ตัวเป็นเกล็ด แล้วให้เหนื่อยหอบเป็นกำลัง

20. ริดสีดวงวิชิกามะ

ว่าด้วยหฤศโรคอันชื่อว่าวิชิกามะ อันบังเกิดขึ้นในดวงจิตนั้นเป็นคำรบ 6 มีอาการกระทำให้แสบในทรวงอก แลให้ยอกในอกอยู่เป็นนิจ จะไหวตัวไปมาก็บมิได้ บางทีให้ร้อน บางทีให้หนาว จะบริโภคอาหารก็บมิได้ ให้หิวเป็นกำลังแล ให้เสโทตกหนัก (คัมภีร์อุทรโรคว่าด้วยริคสีดวง 18 จำพวก)

21. ริดสีดวงวิตานะ

เป็นหนึ่งในริคสีดวงหฤศโรค (โรคร้ายแรง) มีอาการน้ำตาไหลอยู่เป็นนิจ บางทีให้เป็นมูลจักษุ เช็ดมิได้ขาด บางทีให้คันจักษุเป็นกำลัง บางทีให้แสบร้อนในดวงจักษุ บางทีให้ปวดไปทั้งจักษุ บางทีให้เปื่อยไปตามขอบจักษุ มีเวทนายิ่งนัก

22. ริดสีดวงสะกะถานะ

กล่าวด้วยลักษณะหฤศโรคอันชื่อว่าสะกะถานะ กล่าวคือริดสีดวงอันบังเกิดขึ้นริมทวารหนักข้างในนั้นเป็นคำรบ 16 มีสัณฐานดังเดือยไก่ มีอาการกระทำให้จับดุจไข้เหลือง ลางทีให้ร้อนให้หนาว ลางทีให้เมื่อยทั่วสรรพางค์กาย ถ้าอุจจาระผูกเข้ากราบใดแล เดินออกมาโดยกำลังลมทานยอดเข้าโลหิตก็แตกออกมาโรคนั้นก็กำเริบขึ้นดุจกล่าวมาดังนี้ (คัมภีร์อุทรโรคว่าด้วยริดสีดวง 18 จำพวก)

23. ริดสีดวงหฤศโรค

ริดสีดวง 18 จำพวก อันเกิดในเด็กชื่อว่าปาลติญาณะโรค วิตะนะโรค ฆานะโรค พริณะโรค โรหิณีโรค วิชิกามะโรค อุระปัศโรค อันตะริศโรค อันตคุณโรค ตาระสกะโรค อัคนีโชติโรค วาตะสุตะโรค อระวัณณโรค สักเคระโรค สุวิชิกาโรค สกะถาณะโรค บานทะโรค และกาละสุกระโรค

24. ริดสีดวงแห้ง

มีอาการชุบผอมเหลืองทั้งตัว เวียนศีรษะ ปวดเมื่อยตามตัว ตามัว ถ่ายไม่สะดวก

25. ริดสีดวงอัคนีโชติ

โรคริคสีดวงหฤศโรค (โรคร้ายแรง) อันบังเกิดในทางปัสสาวะนั้น มีอาการกระทำให้ปัสสาวะนั้นเป็นโลหิตสด ๆ ไหลออกมาตามช่องปัสสาวะ บางทีให้น้ำปัสสาวะเหลืองดุจน้ำขมิ้น บางทีให้น้ำปัสสาวะออกมาเป็นบุพโพเจือ ให้แสบร้อนเป็นกำลัง

26. ริดสีดวงอันงอกในทวารทั้ง 9

ริดสีดวงที่เกิดที่ทวารทั้ง 9 ได้แก่ ตา หู จมูก ปาก ทวารหนัก ทวารเบา (ในสตรีรวมช่องคลอดด้วย)

27. ริดสีดวงอันตคุณะ

โรคริคสีดวงหฤศโรค (โรคร้ายแรง) อันบังเกิดขึ้น ในลำไส้น้อยนั้นเป็นคำรบ 9 มีอาการกระทำให้ลงท้องยิ่งนัก อยู่ดี ๆ ก็ลงไประคนด้วยวาโยมีกำลัง เมื่อไปอุจจาระดุจผายลม มีเสียงอันด้าง บางทีมีเสมหะ บางทีหาเสมหะมิได้ ให้หิวโหยถอยกำลังยิ่งนัก ฯ

28. ริดสีดวงอันตะริศะ

ว่าด้วยลักษณะหฤศโรค อันชื่อว่าอันตะริศะ กล่าวคืออริดสีดวงอันบังเกิดในลำไส้ใหญ่นั้นเป็นคำรบ 8 มีอาการกระทำให้ผอมแห้ง ผอมเหลือง ให้เมื่อย ให้หอบ บางทีให้ปวดท้อง ท้องขึ้นมิรู้วาย ให้พะอืดพะอมยิ่งนัก

29. ริดสีดวงอันบังเกิดในกองดวงจิต

ริดสีดวงอันบังเกิดในกองดวงจิต เป็นสรรพคุณยา เมื่อพิจารณาคัวยาพบว่าเป็นตัวยาแก้ลมในกองธาตุจึงสันนิษฐานว่าเป็นอาการที่เกิดจากลมดันขึ้นเป็นก้อนกระทบหัวใจ

30. ริดสีดวงอุระปัศ

ว่าด้วยลักษณะหฤศโรค (โรคร้ายแรง) อันชื่อว่า อุระปัศ กล่าวคือ โรคริคสีดวงอันบังเกิดในทรวงอกและสีข้างทั้ง 2 เป็นคำรบ 7 มีอาการกระทำให้เจ็บทั่วสรรพางค์กาย บางทีให้บวมไปทั้งตัว บางทีทำให้ลงดุจเป็นบิด แล้วให้ปวดมวนเป็นเสมหะ เจือกันออกมา โดยนัยท่านกล่าวไว้นั้นฯ

31. ริดสีดวงอุระวันนะ

กล่าวด้วยลักษณะหฤศโรค อันชื่อว่า อุระวันนะ กล่าวคือ โรคริดสีดวงอันบังเกิดในทรวงอกนั้นเป็นคำรบ 13 มีอาการกระทำให้เจ็บ ให้ยอกในอกเป็นกำลัง แลให้ไอแห้งหาเยื่อมิได้ ลางทีให้ไอเป็นโลหิตออกมา บางทีให้จับดุจไข้เจลียง แล้วให้ร้อน ให้หนาวให้ครั่นตัวยิ่งนัก (คัมภีร์อุทรโรคว่าด้วยริดสีดวง 18 จำพวก)

13.2 ตำรับยาสมุนไพรรักษาริดสีดวง

จากข้อมูลที่ปรากฏในเอกสารโบราณ พบว่าการกล่าวถึงริดสีดวงในด้านการแพทย์แผนไทยนั้น พบการบันทึกคำจำกัดความ รวมถึงการให้ความหมายของริดสีดวงที่กำเนิดในที่ต่าง ๆ พร้อมทั้งยาสมุนไพรที่ใช้รักษาเอาไว้หลายขนาน ซึ่งจากการทบทวนข้อมูลของขุนโสภิตบรรณลักษณ์ ในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 มีการบันทึกข้อมูลยาแก้โรคริดสีดวงไว้ค่อนข้างชัดเจน โดยมีการบอกตัวยาสมุนไพร ขนาดการใช้ วิธีการทำยา วิธีการใช้รักษาไว้ค่อนข้างครบถ้วน ยกตัวอย่างตำรับยาที่ใช้รักษาโรคริดสีดวงต่าง ๆ ดังนี้

1. ยาแก้ริดสีดวงเพื่อเลือดลม ริดสีดวงลำไส้ ลงท้อง ท้องขึ้น แก้มุตกิต ฝีมดลูก เอาเถาคันแดง บอระเพ็ด ลูกคัดเค้า ไพล ขิง กะทือ ข่า เอาสิ่งละ 20 บาท ลูกมะกรูด 33 ลูก ข้าวเหนียวตำ 1 ทะนาน ขั้วให้เกรียม เกลือ 1 ทนาน ปูนขาว 4 บาท ดองกิน

2. ยาแก้ริดสีดวงให้ไอ เอารากโรกทั้ง 2 หัวกระดาษทั้ง 2 หัวบุกรอ หัวกลอย หัวอุตพิด แก่นขี้เหล็ก รากชิงชี่ ตาไม้ไผ่ เปลือกทองหลางใบมน ต้นสลัดได รากรักขาว ตาสะแก กะลามะพร้าว เอาสิ่งละเท่ากัน สับเป็นชิ้นใส่หม้อทะนนหุงเอาแต่น้ำใสๆ กินครั้งละ 1 ช้อนหอย แก้ริดสีดวงหืดไอ แก้มองคร่อผอมเหลือง แก้กะไษยกล่อน กะไษยเลื่อน แก้ลมโฮกซึ่งทำให้พูดไม่ออก ได้แต่กระซาบอยู่ในคอ แห้ง เจ็บในคอเจ็บในอก แก้เลือดตกทวารหนักทวารเบา แก้ผอมแห้ง ยานี้เคยใช้ได้ผลมาแล้ว

3. ยาแก้ริดสีดวงงอกทวารทั้ง 9 เอาหัวบุกรอ หัวกระดาดทั้ง 2 หัวกลอย หัวเต่าเกียด หัวผักหนาม หัวดองดึง ขิง ดีปลี พริกไทย เปลือกกุ่มบก เปลือกกุ่มน้ำ เปลือกมะรุม เปลือกทองหลางใบมน ใบผักคราด ใบผักเสี้ยนผี กะทือ กระชาย หัวหอม หัวกระเทียม ข่าใหญ่ ขมิ้นอ้อย ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู โกฏทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 รากส้มกุ้งทั้ง 2 เปล้าทั้ง 2 ลูกมะตูมอ่อน รากเจตมูลเพลิง เอาสิ่งละ 2 สลึง บดละลายน้ำผึ้ง หรือน้ำอ้อยแดง หรือน้ำร้อน ปั้นเป็นลูกกลอนกินหนัก 1 เฟื้อง ยานี้เคยใช้ได้ผลมาแล้ว

4. ยาแก้ริดสีดวงขึ้นหู ขึ้นตา และทวารหนัก ทวารเบา เอารากเสนียด รากฝ้ายแดง เปลือกลูกทับทิม ครั้ง ต้มกิน

5. ยาแก้ริดสีดวงมองคร่อ หืดไอ แก้ริดสีดวงมหากาฬที่เกิดในลำไส้ แก้ริดสีดวงในทวารที่เรียกว่า ริดสีดวงเม็ดมะไฟ ที่เกิดนอกทวาร เรียกว่า บานทะโรค แก้ริดสีดวงทั้ง 9 เกิดที่ตาทำให้ตาแฉะ เกิดจมูกทำให้คันในจมูก ทำให้น้ำมูกออกและมีกลิ่นเหม็นคาว แก้ริดสีดวงในหูทำให้หูหนวก แก้ริดสีดวงลำไส้ทำให้ลิ้นเปื่อยปากเปื่อยเป็นเม็ดเป็นตุ่มที่ปาก ซึ่งริดสีดวงทั้ง 9 นี้มีอาการให้อยากกินของสดของคาว ทำให้วิปริต มีอาการคันตามร่างกาย ทำให้หนาว ๆ ร้อน ๆ โดยตำรับยารักษานี้มีชื่อว่า ยาประสะไพล โดยให้เอาเถาวัลย์เหล็ก เถาวัลย์กรด สิ่งละ 1 บาท เถาวัลย์ปูน 2 บาท พริกหอม พริกหาง สิ่งละ 5 สลึง เปลือกกุ่มทั้ง 2 เปลือกมะรุม สิ่งละ 3 บาท เถาคันแดง เถาวัลย์เปรียง เปลือกกันเกรา ข่าต้น สิ่งละ 5 บาท เปล้าทั้งส้มกุ้งทั้ง 2 สิ่งละ 6 บาท แก่นแสมทั้ง 2 โคคลาน พริกขี้ฟ้า พริกขี้หนู สิ่งละ 8 บาท ใบสมอทะเลกึ่งยา ไพลเท่ายาทั้งหลาย การบูร 8 บาท บดผง โดยวิธีการรับประทานเพื่อแก้อาการ คือ ให้ละลายน้ำผักเสี้ยนดองกิน แก้โรคกะไษยต่าง ๆ แก้กร่อนลงฝัก แก้กะไษยปลาไหล ที่เสียวเสียดขึ้นข้างซ้าย แก้กะไษยทำให้เท้าเป็นเหน็บชา ตามัว ให้ละลายน้ำเถาคันแดงต้มกิน, แก้หืดไอ ให้ละลายน้ำมะงั่วกิน, แก้ลมดานลมจุกเสียด ให้ละลายน้ำสุราแทรกการบูรกิน, แก้ลมร้ายต่าง ๆ ให้ละลายน้ำเปลือกมะรุมต้มกิน, แก้ลมขึ้นเบื้องบน ให้ละลายน้ำอบเชยญวนต้มกิน, ขับน้ำคาวปลา ให้ละลายน้ำส้มสายชูกิน, ขับโลหิตให้ละลายสุราแทรกดีจระเข้กิน, แก้มุตกิดมุตฆาต ทุลาวสา ขัดเบา ให้ละลายน้ำหัวหญ้าชันกาด รากหญ้าคา ต้มแทรกดินประสิวกิน, แก้เสมหะในลำไส้พิการ ให้ละลายน้ำมะขามเปียกแทรกเกลือกิน, กวาดแก้ซาง ให้ละลายน้ำสุราแทรกดีงูเหลือม, แก้ลมชักตัวงุ้มงอ ให้ละลายน้ำเปลือกกุ่มแทรกพิมเสนกิน

13.3 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง ริดสีดวง

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องใน คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 11, 29, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 120)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในจารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 15, 27, 39, 57, 69, 87, 120, 150)

3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์(หน้า 320, 321, 381)

4. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องใน ตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ (หน้า 93, 111, 123)

5. เนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3 (หน้า224 - 234)

6. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในชุดสังคายนาภูมิปัญญาการนวดไทย 2 คำอธิบายสมุดภาพโคลงฤาษีดัดตน (หน้า 99, 131, 147, 176, 177)

7. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3 (หน้า 25, 71, 115, 177, 188, 196, 245, 251, 305, 309, 321, 330)

8. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1 (หน้า 69)

9. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 2 (หน้า 17, 18, 31, 32)

10. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3 (หน้า 107, 117)

11. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 1 (หน้า 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 110, 102, 103, 104, 107, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 125, 196, 198, 199)

12. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 3 (หน้า 461, 478)

13. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 4 (หน้า 624, 652, 730, 733, 738, 739, 740, 741, 742, 753, 746, 752, 756, 758, 760, 762, 763, 765)

14. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 5 (หน้า 815, 821, 827, 830, 832, 833, 834, 835, 837, 843, 844, 882, 885, 886, 893, 895, 899, 900, 903, 910, 915, 916, 936, 937, 939, 942, 971, 975, 976, 981, 986, 987, 988, 1,009, 1,011, 1,013 1,017)

15. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1 (หน้า 98, 126, 159, 201, 206, 279, 286, 305, 312, 313, 315, 317, 322, 339, 340, 352)

16. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับริดสีดวง โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2 (หน้า 18, 20, 51, 52, 82, 833, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 125, 132, 133, 134, 138, 143, 144, 147, 149, 150, 152, 153, 169, 179, 180, 184, 185, 186, 192, 194, 195, 196, 199, 201, 202, 205, 206, 208, 210, 211, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 235, 238, 239, 243, 246, 248, 249, 254, 255, 266, 271, 274, 275, 276, 280)

14. โรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์)

14.1 การวิเคราะห์การเจ็บป่วยด้วยธาตุพิการ

ตามการบันทึกของขุนโสภิตบรรลักษณ์ ในคัมภีร์แพทย์แผนไทยแผนโบราณ เล่ม 3 ได้มีการบันทึกว่าด้วยมนุษย์ที่เกิดเป็นรูปกายขึ้นมาได้นั้น ต้องประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ปถวีธาตุ (ธาตุดิน) มี 20 ประการ อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) มี 12 ประการ วาโยธาตุ (ธาตุลม) มี 6 ประการ เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) มี 4 ประการ ธาตุเหล่านี้ถ้าเป็นปกติอยู่ร่างกายก็เป็นสุข ถ้าธาตุเหล่านี้พิการไปแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ย่อมทำให้ร่างกายทรุดโทรมหรือป่วยไข้ขึ้นได้ แพทย์ผู้รู้ทั้งหลายจึงได้วางตำหรับยาไว้สำหรับแก้ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

สิทธิการิยะ ถ้าจะใคร่รู้ว่าธาตุผู้ใดหย่อนหรือพิการไปประการใด ท่านให้เอาเลข วัน เดือน ปี ที่ผู้นั้นเกิด บวกเข้ากับเลขจำนวนอายุของผู้นั้น แล้วเอาเลข 9 คือ ทวารทั้ง 9 บวก เอาเลข 3 คือ ฤดูทั้ง 3 คูณ คูณได้เท่าใด ให้เอาเลขนั้นตั้งไว้เป็น 4 ฐาน ฐานที่ 1 เอาธาตุดิน 20 บวก ฐานที่ 2 เอาธาตุน้ำ 12 บวก ฐานที่ 3 เอาธาตุลม 6 บวก ฐานที่ 4 เอาธาตุเตโช (ไฟ) 4 บวก บวกแล้วได้เท่าไรตั้งไว้เป็นฐาน ๆ เอา 4 หารทุกฐาน ได้ผลลัพธ์เท่าใดก็จะทราบได้ว่าธาตุอันใดขาดไปเท่าใด ดังจะทำตัวอย่างให้ทราบต่อไปนี้

คนเกิดวันอังคาร เดือนยี่ ปีชวด อายุได้ 44 ปี วันอังคาร เลข 3 เดือนยี่ เลข 2 ปีชวดเลข 1 เอาเลขเหล่านี้บวกเข้าด้วยกันดังนี้ 3+2+1 = 6+44= 50+9=59 แล้วเอาฤดู 3 คูณ แล้วตั้งเป็น 4 ฐาน เอา 4 หารทุกฐาน

เมื่อตรวจดูธาตุตามตัวอย่างข้างบนนี้ ก็ทราบว่าธาตุบกพร่องยังไม่ถึงขาด ถ้าผู้นั้นป่วยไข้ลงยังพอจะรักษาให้หายเป็นปกติได้ เมื่อทราบว่าธาตุบกพร่องดังนี้ ท่านให้ประกอบยารับประทานตาม ลักษณะของธาตุที่บกพร่องนั้น ธาตุทั้ง 4 นั้นแพทย์ผู้รู้ได้เพิ่มอากาศธาตุขึ้นอีก 1 จึงเป็น 5 เรียกว่าจตุเบ็ญจกูลสืบมา มีตัวยาประกอบ คือ ผลดีปลี เถาสะค้าน รากช้าพลู รากเจ็ตมูลเพลิง รวมเป็น 5 สิ่ง จำแนกสรรพคุณประกอบกับธาตุดังนี้ คือ ดีปลี ประกอบกับธาตุปถวี (ธาตุดิน) เถาสะค้านประกอบกับธาตุวาโย (ธาตุลม) รากช้าพลู ประกอบกับธาตุอาโป (ธาตุน้ำ) รากเจตมูลเพลิง ประกอบธาตุเตโช (ธาตุไฟ) ขิงประกอบอากาศธาตุ การประกอบยาหนุนธาตุที่ขาดนั้น ให้วิเคราะห์ดูเศษธาตุที่ขาดว่าสิ่งใดขาดไปเท่าใด ให้เติมเท่าที่ขาดนั้น ธาตุปถวี ธาตุอาโป ธาตุวาโย ธาตุเตโช ให้ถือเป็นกำหนดธาตุละ 4 (4 บาท) เช่น ธาตุตามตัวอย่างนี้ ธาตุปถวีขาด 3 ให้เอาดีปลี 3 บาท ธาตุอาโป 3 ให้เอาช้าพลู 3 บาท ธาตุวาโยขาด 1 ให้เอาเถาสะค้าน 1 บาท ธาตุเตโชขาด 3 ให้เอารากเจตมูลเพลิง 3 บาท รวมธาตุที่ขาด 10 ให้เอาขิงหนัก 10 บาท และให้เอาผลมะตูมอ่อน พริกไทย เกสรบัวหลวง ดอกมะลิ ดอกสารภี สิ่งละ 1 บาท เพิ่มเข้าด้วย จะช่วยให้สรรพคุณดียิ่งขึ้น ยานี้ให้ต้มเอาน้ำรับประทานวันละ 2 ครั้ง เช้าเย็นก่อนอาหาร หรือจะใช้ยานี้ คือ ดีปลี รากช้าพลู ผักแพวแดง เถาสะค้าน ขิงแห้ง เมล็ดผักชีล้อม หว้านน้ำ หัวแห้วหมู พิลังกาสา ผิวมะกรูด แก่นขี้เหล็ก เอาสิ่งละ 1 บาท เท่ากัน เอาพริกไทยล่อนเท่ายาทั้งหลาย ต้มกินครั้งละประมาณ 1 ถ้วยชา วันละ 2 เวลา เช้าเย็นก่อนอาหารก็ได้ ยาเหล่านี้เป็นยาเจริญธาตุนักแล

14.2 ยารักษาธาตุพิการ

ตาราง : ตัวอย่างตำรับยาที่ใช้รักษาธาตุพิการ

ธาตุ		ตำรับยา	วิธีใช้
ธาตุ 4	อาการ		
ดิน	ปถวีทั้ง 20 ประการพิการ	ชื่อ ตรีวาสัง เอากระเทียม ใบสะเดา ใบคนทีสอ เปลือกต้นตีนเป็ด ลูกสมอทั้ง 3 แก่นจันทน์ทั้ง 2 ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู ตรีกฎุก เอาสิ่งละ 1 ส่วน เอาเปลือกกันเกรา 2 ส่วน เปลือกสมุลแว้ง 2 ส่วน	บดเป็นผงละลายน้ำผึ้งกิน
	พังผืดพิการ	เอาหัวแห้วหมู รากแฝกหอม เปราะหอม ใบสะเดา หญ้าตีนนก การบูร กานพลู ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ โกฏสอ โกฏเขมา แก่นจันทน์ทั้ง 2 รากกรุงเขมา เมล็ดผักชี ดีงูเหลือม เนระภูษี ดอกผักปอด	เอาสิ่งละเท่ากัน บดปั้นเป็นแท่ง ละลายน้ำดอกไม้แทรกพิมเสนกิน
	ไส้ใหญ่ไส้น้อยพิการ และแก้ไข้ตรีโทษได้ด้วย	เอาใบสะเดา ใบเสนียด รากเจตมูลเพลิง เปลือกมูกมัน โกฏก้านพร้าว หัวแห้วหมู เมล็ดผักชี ลูกสมอไทย ลูกสมอเทศ ลูกมะขามป้อม ราก ตองแตก รากแฝกหอม ผลกระดอม บอระเพ็ด แก่นกระถินแดง ขิงแห้ง ไคร้เครือ หญ้าตีนนก	เอาสิ่งละเท่ากัน ต้มแทรกขันทศกรกิน
น้ำ	อาโปธาตุ 12 ประการพิการ	เอารากเจตมูลเพลิง โกฐสอ เมล็ดผักชี ขิงแห้ง ดีปลี ลูกมะตูมอ่อน สะค้าน หัวแห้วหมู กกลังกา รากขัดมอญ เปลือกโมกมัน สมุลแว้ง แก่นจันทร์ทั้ง 2 ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสาระภี เกสรบัวหลวง	เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน
	อาโปธาตุอันเกิดจากดีพิการ	ยาชื่อ คงคงธิบดี เอาโกฐจุฬาลำภา โกฐเขมา เทียนขาว ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู สีเสียดเทศ เบี้ยกานี ผลสมอพิเภก มะขามป้อม พริกไทย ขิง ดีปลี เมล็ดผักชี ลูกมะแว้งเครือ ไคร้เครือ ขมิ้นอ้อย รากเจตมูลเพลิง สะค้าน หว้านน้ำ เจ็ตพังคี พรมมิ ลูกพิลังกาษา ลูกมะตูมอ่อน ใบสวาด ใบเสนียด รากขัดมอญ หญ้าปากควาย หัวกก ดอกบุนนาค ใบพิมเสน	เอาเสมอภาค เอาใบอังกาบเท่ายาทั้งหลาย บดผงชั่งเอาหนัก 2 สลึง เอาน้ำมะนาว น้ำตาลทรายคุลีการเข้าด้วยกันละลายน้ำพลีกินประกอบธาตุเสมอกัน
	ยาแก้น้ำมูกพิการ	เอาสะค้าน รากเจตมูลเพลิง รากช้าพลู จันทน์หอม ลูกมะขามป้อมแห้ง ลูกมะตูมอ่อน รากแฝกหอม ลูกสมอเทศ ลูกสมอไทย เมล็ดผักชี กฤษณา เปราะ หว้านน้ำ เกสรบัวหลวง ดอกบุนนาค	เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน
ลม	ยาแก้อุทธังคมาวาตาแตก	เอาโกฐสอ โกฐเขมา ลูกราชดัด ลูกสาระพัดพิษ ลูกมะแว้งเครือ รากจิงจ้อทั้ง 2 เทียนดำ เทียนขาว ลูกจันทน์ ดอกจันทน์	เอาสิ่งละเท่ากัน บดเป็นผงละลายน้ำนมโค หรือมะนาวน้ำมะงั่วกิน
	ยาแก้อโธคมาวาตาแตก	เปลือกโมกหลวง พริกไทย ขิงแห้ง ใบสลอด หว้านน้ำ หัวแห้วหมู หญ้าลังกา แพวแดง ไคร้เครือ ลูกสมอไทย	บดเป็นผงละลายน้ำมะงั่ว น้ำส้มซ่ากิน
	ยาแก้อังคมังคานุสารีวาตาแตก	ผักเสี้ยน ผักเป็ด ผักคราด หญ้าลังกา เมล็ดผักชีทั้ง 2 เมล็ดผักกาด ดอกจงกลนี สะค้าน เมล็ดแตงโม	เอาสิ่งละเท่ากัน บดเป็นผงละลายน้ำผึ้ง หรือสุรา หรือน้ำร้อนกิน

ธาตุ		ตำรับยา	วิธีใช้
ธาตุ 4	อาการ		
ไฟ	ปริณามัคคีแตก	ผักแพวแดง โกฐสอ โกฐเขมา ชะเอมเทศ ลูกมะขามป้อม ไคร้ต้น หว้านเปราะ รากสวาด หญ้าลังกา	บดเป็นผงละลายน้ำนมโค หรือน้ำร้อนกิน
	ปริทัยหัคคีแตกำ	เขากระบือเผือก นอแรด เปลือกหอยขม กาบหอยแครง เขี้ยวจระเข้ หวายตะคร้า ยาทั้งนี้เผาไฟให้ไหม้ ลูกจันทน์ แก่นแสมทะเล หัวแห้วหมู รากขัดมอญ เอาสิ่งละ 1 ส่วน กระเทียม 3 ส่วน พริกไทย 5 ส่วน	บดละลายน้ำร้อนแทรกพิมเสนกิน ทำให้ร้อนตลอดปลายเท้าปลายมือ
	ชีระนัคคีแตก	เอาบอระเพ็ด ผักแพวแดง พิลังกาษา ลูกโมกมัน ใบย่างซาย	บดเป็นผงละลายน้ำเถามวก น้ำนมโคกิน

14.3 แหล่งสืบค้นข้อมูล เรื่อง โรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์)

จากการสืบค้นข้อมูลองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์/ตำรา ต่าง ๆ ดังนี้

1. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 1 (หน้า 104 - 122)

2. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ธาตุวิภังค์คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 1 (หน้า 105 - 146)

3. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์โรคนิทาน ตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11 พระยาวิชยาธิบดี (2456) (หน้า 6 - 225)

4. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 (หน้า110 - 164)

5. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์โรคนิทาน ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2 (หน้า 324 - 359)

6. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์โรคนิทาน ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2 (หน้า 170 - 205)

7. เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับโรคตามธาตุพิการ (โรคนิทาน/ธาตุวิภังค์) โดยปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ตำราเวชสาตร์วัณณณา เล่ม 1 (หน้า 155 - 200)

3. ชื่อโรคและอาการ

การรู้จักชื่อของโรค ผู้ที่เป็นแพทย์หรือหมอจะต้องรู้จักชื่อของโรคว่า คนไข้ที่มีอาการป่วยเช่นนี้นั้น หมอทั้งหลายได้สมมติเรียกชื่อโรคอย่างไรบ้าง เช่น โรคหวัด โรคไข้ โรคลม เป็นต้น และชื่อของโรคต่าง ๆ อีกอเนกประการที่มีแจ้งอยู่ในพระคัมภีร์แพทย์ศาสตร์ทั้งปวงที่ท่านได้กำหนดบัญญัติตั้งแต่ชื่อของโรคไว้แล้วในความเป็นจริง ชื่อของโรคนี้ก็คือ หมอผู้รักษาพยาบาลโรคนั้นเองให้ชื่อไว้ เพื่อจะให้เป็นที่กำหนดอาการประการนั้น ๆ เป็นชื่อโรคนี้ ชื่อของโรคทั้งปวงจะมีชื่อได้ด้วยสมมตินั้นเองแต่ในพระคัมภีร์โรคนิทานนั้น ท่านมิได้กล่าวชื่อโรคเลยว่าชื่ออะไร ท่านกล่าวแต่ชื่อของธาตุว่าธาตุนั้น ชื่อนั้นหรือแตกไปแต่ละประการแต่ละสิ่งจึงมีอาการและประเภทต่าง ๆ ให้มนุษย์ได้ความเจ็บป่วยความเจ็บใช่อื่นไกล คือ ธาตุทั้ง 4 ซึ่งได้จำแนกได้เป็น ธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 ธาตุไฟ 4 รวมเป็น 42 ประการ จำแนกไว้ในธาตุสมุฏฐานแล้วนั้นเอง เมื่อพิการหรือแตกไปจึงทำให้มนุษย์มีความเจ็บป่วย

โดยชื่อโรค และอาการนั้น ตามที่มีปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณด้านการแพทย์แผนไทย นับว่ามีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยแต่ละโรคแต่ละอาการ มีการประกอบยา หรือการให้การรักษาที่แตกต่างกัน ดังนั้นในการศึกษาเอกสารโบราณด้านการแพทย์แผนไทย เป็นสิ่งที่แพทย์แผนไทยจำเป็นต้องศึกษาให้ถี่ถ้วน และรอบคอบ เพื่อนำองค์ความรู้ ความเข้าใจ ไปใช้ในการรักษาผู้ป่วยต่อไป

การจำแนกหมวดหมู่การศึกษาเอกสารโบราณด้านการแพทย์แผนไทย มีดังต่อไปนี้

1. ระบบพื้นฐานทฤษฎีโรค

ในทางการแพทย์แผนไทยมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการศึกษาเกี่ยวกับหลักพื้นฐานการเกิดโรค การตรวจวินิจฉัย การให้การรักษาโรค โดยสามารถศึกษาได้ในเอกสารโบราณ ดังนี้

1.1 คัมภีร์เวชศึกษา กล่าวถึง จรรยาแพทย์ กิจ 4 ของหมอ และวิธีการตรวจโรค

1.2 คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึง การค้นหาสาเหตุแห่งการเกิดโรค 4 ประการ ได้แก่ ธาตุ อุตุ อายุ และกาล

1.3 คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์ธาตุวิวรณ์ กล่าวถึงเนื้อหาเกี่ยวกับปัจจุบันโรคโบราณโรค กองธาตุทั้ง 4 กำเริบหย่อน พิการ กองธาตุพิการตามฤดู ธาตุทั้ง 4 วิปลาส กำหนดวัน เวลาเกิดไข้ ลักษณะเอกโทษ ทุวันโทษ มูลเหตุแห่งการเกิดโรค 6 ประการ โทษห้าม ผู้ไข้พึงเว้น 11 ประการ กำลังโรคตามอายุ การพิเคราะห์รสยา การพิเคราะห์ใช้ยาโรคตามโลหิต การกำหนดไข้และลักษณะประเภทของไข้

2. ระบบสูติ-นรีเวชและระบบทางเดินปัสสาวะ ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

2.1 คัมภีร์ปฐมจินดา กล่าวถึง การปฏิสนธิแห่งทารก ชนิดของโลหิตระดูสตรี ครรภ์วาระกำเนิด โรคกุมารและการรักษา

2.2 คัมภีร์มหาโชติรัต กล่าวถึง โรคระดูสตรี

2.3 คัมภีร์มุจฉาปักขันธิกา กล่าวถึงโรคระบบปัสสาวะ มุตกิด มุตฆาฏ

3. ระบบทางเดินอาหาร ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

3.1 คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึงโรคเกี่ยวกับอุจจาระธาตุตั้งแต่สาเหตุของโรค ความผิดปกติของการถ่ายอุจจาระ

3.2 คัมภีร์อุทรโรค กล่าวถึง เกี่ยวกับโรคท้องมาน

3.3 คัมภีร์อติสาร กล่าวถึงโรคอุจจาระร่วง

3.4 คัมภีร์มุขโรค กล่าวถึงโรคในปากและคอ 19 ประการ สาเหตุจากโลหิตกระทำ

4. ระบบผิวหนัง ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

4.1 คัมภีร์วิถีกุฏโรค กล่าวถึง โรคกุฏฐังและโรคเรื้อนชนิดต่าง ๆ สาเหตุของโรค อาการและการรักษา

4.2 คัมภีร์ไพจิตรมหาวงศ์ กล่าวถึงลักษณะและประเภทของฝีที่ปรากฏภายนอกร่างกาย ได้แก่ ฝียอดเดี่ยวชนิดหงายและชนิดคว่ำ การรักษาด้วยยารับประทานและยาทาผิวหนัง

4.3 คัมภีร์ทิพย์มาลา กล่าวถึงลักษณะ ตำแหน่งและอาการของฝีที่เกิดภายในร่างกายซึ่งอาจเกิดจากการอักเสบหรือการติดเชื้อ ได้แก่ ผีปลวก ฝีมานทรวงมี 19 ประการพร้อมทั้งวิธีการรักษาได้แก่ยารับประทาน ยาพอก ยาทาผิวหนัง เป็นต้น

5. ระบบไหลเวียน ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

5.1 คัมภีร์ชวดาร กล่าวถึงโรคลมปกติในร่างกาย โรคลมผิดปกติ ลมมีพิษ ลมเกี่ยวกับเส้น พิษอาหาร ทำให้ลมและโลหิตกำเริบ ยาที่ใช้ในการรักษา

5.2 คัมภีร์มัญชุสารวิเชียร กล่าวถึงโรคลมที่มีลักษณะเป็นก้อน ดาน 10 ประการ

6. ระบบทางเดินหายใจ ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

6.1 คัมภีร์ตักศิลา กล่าวถึงการแบ่งประเภทของไข้ ลักษณะของไข้ 21 จำพวก ที่เรียกชื่อตามโบราณ เช่น ไข้อีดำ ไข้อีแดง ไข้รากสาด ไข้มหาเมฆ ไข้เหนือ ไข้พิษ ไข้กาฬ เป็นต้น ไข้ประดง 8 จำพวก ไข้หวัด ไข้สามฤดู และการรักษา เช่น ยากระทุ้งพิษไข้ ยาแปรไข้ ยาครอบไข้

6.2 คัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวถึง ประเภทและลักษณะของไข้ที่เกิดจากตรีสมุฏฐานคือเสมหะ ปิตตะ วาตะ รวมทั้งไข้เอกโทษ ไข้ทุวันโทษ ไข้ตรีโทษ และไข้สันนิบาตซึ่งมีอาการเปลี่ยนแปลงสลับไปมากำลังไข้และจรรยาแพทย์

6.3 คัมภีร์สิทธิสารสงเคราะห์ กล่าวถึงลักษณะของไข้และความเจ็บป่วยต่าง ๆ ได้แก่ลำบองราหู ซึ่งเป็นโรคที่เกิดในเด็ก (ซางจรตามเดือน) สันนิบาตเกิดเพื่อปิตตะ วาตะ และโลหิตลักษณะ เบญจกาฬ ลักษณะอภิญญาณธาตุและลักษณะอสุรินธัญญาณธาตุ

7. ระบบกระดูก กล้ามเนื้อและโครงสร้าง ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

7.1 คัมภีร์กษัย กล่าวถึงโรคที่เกิดจากความเสื่อมของร่างกายจากการที่อายุมากขึ้นและมีอาการเป็นเวลานาน

7.2 คัมภีร์แผนนวด กล่าวถึงเส้นประธานสิบ

8. โรคเกี่ยวกับตา ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏใน

8.1 คัมภีร์อภัยสันตา กล่าวถึง โรคนัยน์ตาเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ ริดสีดวงตา ตาต้อต่าง ๆ อาการและยารักษา

9. ผู้ป่วยระยะสุดท้าย ตำราแพทย์แผนไทยมีปรากฏอยู่ใน

9.1 คัมภีร์มรณญาณสูตร กล่าวถึงคนใกล้ตายจะมีนิมิตปรากฏ ธาตุทั้ง 4 แตกหรือพิการและลักษณะหรือสิ่งบ่งบอกว่าจะถึงแก่ความตายเมื่อใด

เอกสารอ้างอิง

1. กรมหลวงวงษาธิราชสนิท (2527) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางศรีภักดี (อุบล วสุวัต). ตำราสรรพคุณยา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
2. กลุ่มงานวิชาการและคลังความรู้ กองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. คำอธิบายตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2 (บีมโรงอัฐศก พ.ศ.2459). นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สินทวีกิจ พริ้นติ้ง.
3. กลุ่มงานวิชาการและคลังความรู้ กองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. คำอธิบายตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์(บีมโรงอัฐศก พ.ศ.2459). นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สินทวีกิจ พริ้นติ้ง.
4. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและพื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560). ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ: ศูนย์สื่อสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
5. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและพื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560). ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยฉบับอนุรักษ์ ตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์. กรุงเทพฯ: ศูนย์สื่อสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
6. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก (2562). ตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3. กรุงเทพฯ: บริษัท สามเจริญพาณิชย์ (กรุงเทพ) จำกัด.
7. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1.
8. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2.
9. ขุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) (2504). คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 1. พระนคร: โรงพิมพ์ อุตสาหกรรมการพิมพ์ 9.
10. ขุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) (2504). คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2. พระนคร: โรงพิมพ์ อุตสาหกรรมการพิมพ์ 9.
11. ขุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) (2504). คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3. พระนคร: โรงพิมพ์ อุตสาหกรรมการพิมพ์ 9.
12. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
13. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

14 คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554 (2555). ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
15. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
16. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 2. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
17. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
18. พระยาพิศณุประสาทเวช (ร.ศ.128). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย สะพานยศเส.
19. พระยาพิศณุประสาทเวช (ร.ศ.126). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุภการจำรูญ.
20. พระยาวิชยาธิบดี (กล่อม) (2456). ตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11. โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.
21. ร.ร. แพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนฯ. ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง). พระนคร.
22. ร.ร. แพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนฯ. ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง). พระนคร.
23. ร.ร. แพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนฯ. ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม). พระนคร.
24. สภากาชาดไทย (2554). ตำรับยาสภาอุณาโลมแดง ร.ศ. 112. กรุงเทพฯ: สภากาชาดไทย.
25. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (2460). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
26. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
27. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
28. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
29. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
30. สมเด็จฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (2527) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางศรีภักดี (อุบล วสุวัต). ตำรายาพิเศษ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
31. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) (แปลและเรียบเรียง). คัมภีร์วิสุทธิมรรค. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548.
32. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2555). คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.

33. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2558). จารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
34. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2557). ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
35. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2557). ตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
36. สำนักงานข้อมูลและคลังความรู้ กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560). ชุดสังคายนาภูมิปัญญาการนวดไทย 2 คำอธิบายสมุดภาพโคลงฤๅษีดัดตน. นนทบุรี: ศูนย์สื่อและสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
37. หมอเสงี่ยม พงษ์บุญรอด (2522). ตำราไม้เทศเมืองไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงธน.

องค์ความรู้
เกี่ยวกับยา
(เภสัชกรรมไทย)

1. บทนำ

หลักเภสัชกรรมไทยในการแพทย์แผนไทย

ความเจ็บป่วยและความตายเป็นปัญหาที่เกิดกับมนุษย์ในทุกสังคม ตลอดมาทุกยุคทุกสมัย ภูมิปัญญาด้านการแพทย์และเภสัชกรรมของไทยนั้น เกิดและสร้างสมขึ้นจากประสบการณ์ในการต่อสู้กับโรคภัยไข้เจ็บของบรรพบุรุษ ผ่านเวลาอันยาวนาน การแพทย์แผนโบราณในสังคมไทยจึงถือกำเนิดขึ้นมาจากความพยายามในการศึกษาเรียนรู้และพัฒนาด้านการปรุงยารักษาโรคและศิลปศาสตร์ด้านการดูแลรักษาสุขภาพ โดยเฉพาะในกรณีของการแพทย์แผนโบราณที่วิวัฒนาการมาเป็นการแพทย์แผนไทยในปัจจุบัน มีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงกับอารยธรรมอันเก่าแก่ของพุทธศาสนา รวมถึงการดูแลรักษาสุขภาพที่เกิดจากประสบการณ์การลองผิดลองถูกในวัฒนธรรมท้องถิ่นของแต่ละภูมิภาคที่เรียกว่า การแพทย์พื้นบ้านที่มีวิวัฒนาการมาอย่างยาวนานในสังคม นอกจากนี้ภูมิปัญญาดังกล่าวยังได้ถูกปรับปรุง เพิ่มเติม ขัดเกลาและผสมผสานกับภูมิปัญญาของสังคมภายนอกที่สัมพันธ์กันในอดีต ไม่ว่าจะเป็นขอม มลายู มอญ จีน เปอร์เซีย อินเดีย หรือยุโรป ผ่านการสืบทอดต่อกันมาจนพัฒนาเป็นการแพทย์แผนไทยที่มีเอกลักษณ์เฉพาะในปัจจุบัน การแพทย์แผนไทยมีแนวคิดและทฤษฎีชัดเจน มีคัมภีร์ ตำรับตำราที่ใช้อ้างอิงและมีแบบแผนการปฏิบัติที่ถ่ายทอดสืบต่อกันมาช้านาน เป็นที่ยอมรับอย่างเป็นทางการในระดับราชสำนักหรือในระดับราชการ

ตำรายาและวิชาการแพทย์ที่ได้มีการบันทึกไว้ เป็นวิธีหนึ่งซึ่งแพทย์โบราณใช้ในการถ่ายทอดความรู้ให้แก่บุตรหลานของตนและคนทั่วไป ในการบันทึกความรู้นี้แพทย์เป็นผู้บันทึกรวบรวมความรู้ต่าง ๆ ขึ้นไว้ใช้สำหรับเป็นบันทึกช่วยจำสำหรับตนเอง เพราะการศึกษาวิชาแพทย์นั้นต้องเรียนรู้ทั้งในเรื่องสมุฏฐานการเกิดโรค และคุณสมบัติของสมุนไพรที่ใช้ในการรักษาโรค ทั้งยังต้องเรียนรู้การเตรียมเครื่องยา การปรุงยา และการรักษาคนไข้ ซึ่งมีรายละเอียดมากเกินกว่าที่จะจดจำได้ทั้งหมด จึงต้องมีการบันทึกความรู้ต่าง ๆ ไว้ใช้สำหรับเป็นคู่มือของแพทย์เอง เมื่อใช้นานไปก็กลายเป็นตำรา ซึ่งแพทย์รุ่นหลังและคนทั่วไปนำมาคัดลอกเก็บไว้ใช้สืบต่อกันเรื่อยมา ตำรายาไทยที่สืบทอดมาถึงปัจจุบันมีหลายรูปแบบ ส่วนใหญ่เป็นตำรับยาของราชสำนัก ตำรายาเหล่านี้ล้วนสะท้อนภาพรวมของการแพทย์ในแต่ละยุคสมัยได้เป็นอย่างดี ตำราเหล่านี้เป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ เป็นผลงานที่สร้างสมจากประสบการณ์ความเจ็บไข้ได้ป่วยจริงแล้วสรุปเป็นบทเรียนออกมา ภูมิปัญญาเหล่านี้จึงเป็นศาสตร์ที่มีเหตุและผลในตัวเอง

เมื่อสืบค้นข้อมูลเพื่อสืบหารากเหง้าและเรื่องราวความเป็นมาของความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทยและเภสัชกรรมไทยนั้น อาจกล่าวได้ว่าหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับการแพทย์และเภสัชกรรมไทยที่เก่าไปกว่าสมัยอยุธยาตอนต้น หรือก่อนพุทธศักราช 1998 ทั้งที่เป็นจารึก ตำรา หรือเอกสารโบราณ หลงเหลือตกทอดสืบต่อมาค่อนข้างน้อย อาจพบหลักฐานเกี่ยวกับภูมิปัญญาไทยทางการแพทย์ในสมัยก่อนกรุงศรีอยุธยาได้จากศิลาจารึกที่พบตามโบราณสถานต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักร ซึ่งมีจารึกเรื่องราวทางการแพทย์แผนไทยอยู่บ้าง เช่น ตามศิลาจารึกในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีการกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทยในยุคก่อนอาณาจักรสุโขทัย คือการสร้าง อโรคยศาลา หรือสถานพยาบาล ทั้งหมด 102 แห่ง โดยมีผู้ทำหน้าที่รักษาพยาบาล ได้แก่ หมอ พยาบาล เภสัช ผู้จดสถิติ ผู้ปรุงอาหารและยา รวม 92 คน และจัดให้มีพิธีกรรมบวงสรวงพระไภสัชยคุรุไวฑูรย์ ด้วยการบูชายาและอาหารก่อนแจกจ่ายไปยังผู้ป่วย ตามความเชื่อทางศาสนาพุทธลัทธิมหายานอีกด้วย

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ปีพุทธศักราช 1998 มีการปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นครั้งแรกในทำเนียบศักดินาข้าราชการฝ่ายพลเรือน (พระไอยการ ตำแหน่งนาพลเรือน) ซึ่งใช้สืบมาจนกระทั่งยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ถือเป็นการปรากฏหลักฐานว่าในราชสำนักสยามสมัยนั้น ได้มีการแบ่งหน้าที่ของแพทย์ตามความชำนาญเฉพาะทางแล้ว โดยแยกกันปฏิบัติงานในกรมต่าง ๆ หลายกรม เช่น กรมแพทยา กรมหมอยา กรมหมอกุมาร กรมหมอนวด กรมหมอตา กรมหมอวรรณโรค และ โรงพระโอสถ สำหรับโรงพระโอสถนั้น มีออกญาแพทยาพงษาวิสุทธาธิบดีอะไภยพิรียบรากรมภาหุ จางวางแพทยาโรงพระโอสถ เป็นผู้กำกับดูแลโรงพระโอสถ เป็นผู้มีศักดินาสูงสุดในบรรดาข้าราชการฝ่ายหมอหลวง แสดงให้เห็นบทบาทสำคัญของแพทย์ปรุงยา ซึ่งทำหน้าที่ทั้งเสาะหา รวบรวม และดูแลรักษาเครื่องยาสมุนไพรต่าง ๆ รวมทั้งปรุงยาหลวงและประสานงานกับหมอในกรมอื่น ๆ ด้วย

จากการศึกษาจารึก ตำรา และเอกสารโบราณเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยพบว่าตำราการแพทย์แผนไทยที่ใช้ในการถ่ายทอดและสืบทอดภูมิปัญญาในปัจจุบัน มีที่มาจากตำรา 4 เล่มหรือชุด ได้แก่ คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ศิลาจารึกตำรายาวัดราชโอรสาราม ศิลาจารึกตำรายาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 ศิลาจารึก ตำรา เอกสารโบราณทั้ง 4 เล่มนี้ จัดเป็นตำราการแพทย์แผนไทยของชาติตามพระราชบัญญัติคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. 2542 นอกจากนี้ตำรับยาที่อยู่ในตำราเหล่านี้ส่วนใหญ่จัดเป็นตำรับยาของชาติ และตำรับยาบางขนานมีใช้กันแพร่หลายทั่วไปหรือเป็นยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ ซึ่งอาจจัดเป็นตำรับยาทั่วไป

1. คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายมีหลักฐานทางการแพทย์ที่สำคัญชิ้นหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นภูมิปัญญาไทยทางการแพทย์ คือ คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ คัมภีร์ใบลานผูกนี้สืบทอดมาถึงปัจจุบันได้อย่างเกือบจะสมบูรณ์ โดยเป็นสมบัติของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ตกทอดมายังพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ กระทั่งถึงพลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ก่อนจะประทานให้หอพระสมุดวชิรญาณอีกต่อหนึ่ง ปัจจุบันอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ

ในปีพุทธศักราช 2460 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เป็นหนังสือครั้งแรกเพื่อพระราชทานเป็นของแจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาแพทย์พงษาวิสุทธาธิบดี (นาก โรจนแพทย์) โดยใช้ชื่อตำราพระโอสถพระนารายณ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระวินิจฉัยในการจัดพิมพ์ครั้งแรกนี้ว่า ตำราพระโอสถฯ นี้น่าจะรวบรวมขึ้นในราวรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ หรืออย่างช้าก็ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยสรุปทฤษฎีการแพทย์แผนไทยไว้อย่างกระชับ ชัดเจน และได้ใจความ ต่อมาตำรานี้ได้จัดพิมพ์ซ้ำอีกหลายครั้ง

ในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 แห่งพระราชจักรีวงศ์ ทรงมีพระชนมายุครบ 6 รอบ เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ.2542 ได้มีการจัดพิมพ์หนังสือคำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ ฉบับเฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษามหาราชา 5 ธันวาคม พุทธศักราช 2542 โดยสำนักพิมพ์อมรินทร์

หนังสือคำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์

การใช้อุปมาอุปไมยในตำรานี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจและมองเห็นภาพได้ง่าย ประกอบกับสำนวนโวหารและลีลาการเขียนที่สั้น กระชับ และไพเราะได้ใจความทำให้ตำราพระโอสถพระนารายณ์นอกจากจะเป็นขุมทรัพย์ทางภูมิปัญญาของการแพทย์แผนไทยแล้ว ยังเป็นวรรณกรรมอันทรงคุณค่าชิ้นหนึ่ง

ข้อความ “วิตถารแจ้งอยู่ในฤดู 6 คัมภีร์มหาโชติรัตนแลโรคนิทานนั้นแล้ว” ในตำราพระโอสถพระนารายณ์ย่อหน้านี้ ระบุเอกสารอ้างอิงไว้ 3 เล่ม คือ คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย คัมภีร์มหาโชติรัต (ตำราเกี่ยวกับโรคสตรี) และคัมภีร์โรคนิทาน (ตำราเกี่ยวกับเรื่องราวของโรค) แสดงให้เห็นว่าตำราแพทย์เหล่านี้มีใช้ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย คัมภีร์เหล่านี้ยังคงใช้เป็นตำราต้นแบบของการเรียนการสอนแพทย์แผนไทยอยู่ในปัจจุบัน

ตำราพระโอสถพระนารายณ์นี้มีตำรับยาบันทึกทั้งหมดไม่น้อยกว่า 81 ตำรับ บางตำรับระบุชื่อแพทย์ผู้ประกอบยา ตลอดจนวันเดือนปีที่ปรุงยานั้นทูลเกล้าถวาย ซึ่งทั้งหมดเป็นยาที่ปรุงถวายในช่วงปีที่ 3-5 ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่น่าสนใจยิ่งก็คือ แพทย์ที่ประกอบยาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายนั้น มีระบุชื่อ 9 คน ในจำนวนนี้เป็นหมอต่างชาติ 4 คน คือ หมอจีน (ขุนประสิทธิโอสถจีน) หมอแขก

(ออกพระสิทธิสารพราหมณ์เทศ) และหมอฝรั่ง 2 คน (พระแพทยโอสถฝรั่ง และเมสีหมอฝรั่ง) แสดงให้เห็นอิทธิพลของวัฒนธรรมการแพทย์ต่างประเทศที่เข้ามามีบทบาทและผสมผสานกับภูมิปัญญาดั้งเดิมของไทยแต่โบราณ ตำรับยาเกือบทุกขนานในตำราพระโอสถพระนารายณ์นี้ เข้าเครื่องยาอันเป็นของเทศ ทั้งของที่มาจากยุโรป เปอร์เซีย อินเดีย และจีน ไม่ว่าจะเป็นชะมดเชียง น้ำดอกไม้เทศ มดยอบ ยิงสม (โสม) มหาหิงคุ์ โกฐต่าง ๆ เทียนต่าง ๆ โหราต่าง ๆ เป็นต้น แสดงให้เห็นภูมิปัญญาอันชาญฉลาดของบรรพบุรุษไทยที่รู้จักเลือกใช้เครื่องยาดี ๆ ของต่างชาติมาประยุกต์เข้ากับเครื่องยาพื้นบ้านดี ๆ ที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่น

นอกจากนั้นตำราพระโอสถพระนารายณ์ยังมียาอีกหลายชุดหลายขนาน แสดงให้เห็นภูมิปัญญาอันปราดเปรื่องของแพทย์ไทยสมัยโบราณที่รู้จักใช้ยาตามลำดับขั้น โดยเริ่มจากยาที่มีฤทธิ์อ่อนก่อน เมื่อใช้ไม่ได้ผลจึงใช้ยาที่มีความแรงเพิ่มขึ้น

2. ศิลาจารึกตำรายาวัดราชโอรสาราม

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปีพุทธศักราช 2310 นั้น เอกสารและหลักฐานต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์ อีกทั้งตำราสรรพวิชชา ล้วนถูกทำลายหรือไม่ก็สูญหายไป ผู้ทรงความรู้จำนวนมากหากไม่ล้มหายตายจากไป ก็หนีภัยสงครามหรือถูกจับเป็นเชลยศึก แม้หลังการกอบกู้เอกราชและสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (พุทธศักราช 2311-2325) หรือกระทั่งในช่วงต้นของการสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี (พุทธศักราช 2325) ก็ยังไม่อาจฟื้นฟูการแพทย์แผนไทยขึ้นมาใหม่ให้รุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาได้ ล่วงมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 แห่งพระราชวงศ์จักรี จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการรวบรวมตำรายาต่าง ๆ ครั้งใหญ่จากหมอหลวง หมอเชลยศักดิ์ และพระภิกษุสงฆ์ จากทั่วพระราชอาณาจักร โดยให้ “พระพงษ์อำมรินทรราชนิกูล” ผู้เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เป็นนายกองรวบรวม เมื่อปีพุทธศักราช 2355

ตัวอย่างจารึกหินอ่อนวัดราชโอรสาราม

ตำราพระโอสถฉบับหลวงที่รวบรวมขึ้นในคราวนั้น เมื่อได้มีการชำระตรวจสอบแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้จารึกลงบนหินอ่อนรูปสี่เหลี่ยมกว้างยาวราว 30 เซนติเมตร ประดิษฐานไว้ที่วัดจอมทอง ในปีพุทธศักราช 2364 หนึ่งปีหลังอหิวาตกโรคระบาดครั้งใหญ่ที่กรุงเทพฯ

ตำรายาที่จารึกไว้บนแผ่นหินอ่อน ประดับที่ผนังด้านนอกบนกำแพงพระวิหารพระพุทธไสยาสน์

ครั้งนั้นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ต่อมาเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งพระราชวงศ์จักรี) ทรงรื้อและปฏิสังขรณ์วัดนี้ใหม่ทั้งหมด แล้วถวายเป็นพระอารามหลวง และได้รับพระราชทานชื่อวัดจอมทองใหม่ว่า “วัดราชโอรส” จารึกตำรายาบนหินอ่อนที่วัดราชโอรสนี้ ประดับบนกำแพงพระวิหารพระพุทธไสยาสน์และที่ศาลารายเล็กที่ปลูกติดกับกำแพงแก้วหน้าพระอุโบสถ ส่วนใหญ่ยังปรากฏอยู่จนปัจจุบันนี้ ตำรายาเหล่านี้เรียกกันว่า ศิลาจารึกตำรายาวัดราชโอรสาราม

3. ศิลาจารึกตำรายาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์)

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งพระราชวงศ์จักรีโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ครั้งใหญ่ ในปีพุทธศักราช 2374 นั้น มีพระปณิธานที่จะให้พระอารามหลวงนี้เป็นแหล่งรวบรวม สรรพศิลปวิทยาการแขนงต่าง ๆ เช่น ตำรายา ตำราหมอนวด ตำราโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ วรรณคดี ประเพณี ศาสนา และสุภาษิต เพื่อให้อาณาประชาราษฎร์ผู้สนใจเข้ามาศึกษาได้

ในการนี้ได้โปรดเกล้าฯให้ “พระยาบำเรอราชแพทยา” พระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทำหน้าที่สืบหาตำรายาและตำราลักษณะโรคทั้งปวงมาจารึกไว้บนแผ่นศิลาติดไว้ตามศาลาราย เล่าสืบกันมาว่า ผู้ถวายตำราต้องสาบานตัวว่ายาขนานนั้นตนได้ใช้มาและไม่ปิดบัง แล้วให้พระยาบำเรอราชแพทยาตรวจดูอีกครั้งหนึ่ง หากเห็นว่าดีก็ให้จารึกไว้ โดยให้ระบุชื่อเจ้าของตำรับจารึกกำกับไว้ด้วย

ศิลาจารึกบนศาลารายวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์)

ศิลาจารึกเกี่ยวกับการแพทย์และเภสัชกรรมไทยที่วัดพระเชตุพนฯ นั้นถือเป็นขุมทรัพย์แห่งภูมิปัญญาทางการแพทย์ที่สำคัญยิ่ง ปัจจุบันมีการรวบรวมจารึกเหล่านี้จัดพิมพ์เป็นตำรา และยังคงใช้เป็นตำราต้นแบบเล่มหนึ่งในการศึกษาวิชาแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยในปัจจุบัน จารึกเหล่านี้แบ่งออกเป็น 4 หมวด คือ

(1) หมวดอนามัย (ฤาษีดัดตน) เป็นวิธีการบริหารร่างกาย หรือดัดตนสำหรับแก้ปวดเมื่อย ทำเป็นรูปฤาษีดัดตนในท่าต่าง ๆ มี 80 ท่า แต่ละท่ามีจารึกโครงสี่อธิบายประกอบไว้ด้วย ปัจจุบันเหลืออยู่เพียงไม่กี่ท่าเท่านั้น

(2) หมวดเภสัชศาสตร์ เป็นจารึกว่าด้วยสรรพคุณของเครื่องยาสมุนไพรแต่ละชนิดทั้งที่เป็นของไทยและของเทศ ส่วนที่ใช้ประโยชน์และวิธีการใช้ประโยชน์ มีจารึกไว้ 113 ชนิด

(3) หมวดเวชศาสตร์ เป็นจารึกเกี่ยวกับโรคต่าง ๆ ว่าด้วยสมุฏฐานของการเกิดโรค พร้อมระบุตำรับยาที่ใช้แก้โรคนั้น ๆ มีตำรายาที่จารึกไว้ถึง 1,128 ขนาน

(4) หมวดหัตถศาสตร์ (การนวด) ได้จารึกแผนภาพโครงสร้างร่างกายมนุษย์ แสดงที่ตั้งของเส้นที่ใช้นวด 14 ภาพ และจารึกเกี่ยวกับการนวดแก้ขัดยอก แก้ปวดเมื่อย และแก้โรคต่าง ๆ อีกรวม 60 ภาพ

4. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5

ในพุทธศักราช 2411 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงมีพระราชประสงค์จะพัฒนาการแพทย์แผนเดิมของบรรพบุรุษ ให้เจริญก้าวหน้าและมีมาตรฐานเชื่อถือได้ สองปีหลังจากทรงขึ้นครองราชย์ คือในปีพุทธศักราช 2413 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย จางวางกรมแพทย์ เป็นแม่กองจัดหาและรวบรวมคัมภีร์แพทย์ในที่ต่าง ๆ ที่กระจัดกระจายสูญหาย หรือคัดลอกกันจนคลาดเคลื่อนไปมากแล้ว นำมาชำระตรวจสอบกับต้นฉบับเดิม แล้วส่งมอบให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ จางวางกรมอาลักษณ์ กรมอักษรพิมพการ จัดสร้างขึ้นให้เป็น “คัมภีร์แพทย์ฉบับหลวง” เพื่อเป็นพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติ และเป็นสมบัติของแผ่นดินสืบไป

ต่อมาในปีพุทธศักราช 2542 คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ได้คัดเลือกคัมภีร์แพทย์ฉบับหลวงรัชกาลที่ 5 มาจัดพิมพ์เป็นหนังสือ “ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง” ขึ้น 2 เล่ม เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542 ตำราที่จัดพิมพ์ทั้ง 2 เล่มนี้ได้รวบรวมจากต้นฉบับที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ จำนวน 31 เล่มสมุดไทย รวม 12 ชื่อเรื่อง ดังนี้

1) คัมภีร์กระษัย ว่าด้วยลักษณะกระษัยต่าง ๆ และยาแก้

2) คัมภีร์ตักศิลา ว่าด้วยไข้ทั้งปวงและยาแก้

3) คัมภีร์ธาตุวิภังค์ ว่าด้วยลักษณะธาตุของบุคคล ธาตุพิการ และยาแก้

4) คัมภีร์ประถมจินดา ว่าด้วยพรหมปุโรหิต (ต้นเหตุที่มนุษย์เกิด) โลหิตระดูสตรี ครรภทวารกำเนิด ชีวกโกมารภัจแพทย์ ครรภรักษา ครรภวิปลาส ครรภปริมณฑล ครรภประสูต และตำรายากุมาร ตลอดจนเรื่องกุมาร คลอด วิธีฝังรก มารดาอยู่ไฟ ลักษณะซางต่าง ๆ สำหรับเด็กเกิดในแต่ละวัน ตำราแก้ซาง ว่าด้วยกิมิชาติ (พยาธิ) และตานชนิดต่างๆ พร้อมตำราแก้โรคต่าง ๆ ท้ายโรคต่าง ๆ

5) คัมภีร์แผนนวด ว่าด้วยตำแหน่งต่าง ๆ ที่ใช้นวดรักษาโรคและลมที่เกิดตามจุดต่าง ๆ บนร่างกาย มีแผนภาพรูปคนแสดงประกอบ

6) พระตำหรับแผนฝีดาษ ว่าด้วยฝีดาษ 12 เดือน ฝีชนิดต่าง ๆ ตลอดจนวิธีการรักษาฝี พระตำราประสะฝีทั้งปวง ตำรายาพ่นฝีและวิธีการรักษาฝีดาษ

7) คัมภีร์มรณญาณสูตร ว่าด้วยธาตุพิการตามฤดูและธาตุแตก 10 ประการ

8) คัมภีร์มหาโชตรัต ว่าด้วยโลหิตระดูของสตรี ยาขับระดู ยาบำรุงโลหิต ลักษณะโลหิตปรกติโทษ อาการและยาแก้

9) คัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา ว่าด้วยโรคทุลาวะสา 32 จำพวก อาการ และยาแก้

10) คัมภีร์โรคนิทาน ว่าด้วยโรคอันเกิดจากธาตุต่าง ๆ และยาแก้

11) คัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ ว่าด้วยสรรพคุณเครื่องยาและมหาพิกัด

12) คัมภีร์อุทรโรค ว่าด้วยลักษณะของอุทรโรค 18 ประการ

รายละเอียดต่าง ๆ ในเนื้อหาของคัมภีร์เหล่านี้ล้วนสะท้อนภูมิปัญญาทางการแพทย์ที่บรรพชนไทยได้สร้างสมและสืบทอดมา จัดเป็นขุมทรัพย์แห่งภูมิปัญญาทางการแพทย์ของไทย กรมศิลปากรเห็นว่า หนังสือชุดนี้มีประโยชน์อย่างมากในการอนุรักษ์สืบทอดมรดกภูมิปัญญาของชาติให้แพร่หลายแล้วยังเป็นประโยชน์ต่อสังคมไทยในการนำกลับมาฟื้นฟูเพื่อรับใช้สังคม จึงคัดเลือกเรื่องที่คงเหลือใน

ชุดของคัมภีร์แพทย์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 อีก 3 เรื่อง คือ คัมภีร์ชวดาร คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย และคัมภีร์อภัยสันตา มาจัดพิมพ์ต่อจากตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 -2 ให้เป็นเล่มที่ 3 เพื่อร่วมเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554 แม้คัมภีร์ทั้ง 3 เรื่องนี้จะเป็นต้นฉบับที่ไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร แต่ก็ยังมีเนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าได้เป็นอย่างดี

ชุดตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 ยังเป็นที่มาของตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ที่เป็นตำราหลักในการศึกษาเล่าเรียนของแผนไทยในยุคต่อมากระทั่งถึงปัจจุบัน

โดยตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ จัดทำขึ้นเพื่อใช้เป็นตำราสอนแพทย์แผนไทยในโรงเรียนราชแพทยาลัย เรียบเรียงและจัดพิมพ์โดยพระยาพิศณุประสาทเวช (คง ถาวรเวช) ท่านได้สอบกับต้นฉบับหลวงในหอพระสมุดวชิรญาณ โดยได้รับพระอนุญาตจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ มีการจัดแบ่งเนื้อหาเป็น 2 เล่ม ได้แก่ แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 พิมพ์เมื่อ ร.ศ.128 และแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2 พิมพ์เมื่อ ร.ศ.126

ในยุคปัจจุบัน ตำราสมัยใหม่มีการจัดหมวดหมู่องค์ความรู้การแพทย์แผนไทยเพื่อให้ง่ายต่อการศึกษา โดยมีการแบ่งสาขาวิชาการแพทย์แผนไทยออกเป็น 4 แขนง ได้แก่

สาขาเวชกรรมไทย เป็นการตรวจ การวินิจฉัยโรค เพื่อหาสาเหตุของการเกิดโรคตามแนวทางของการแพทย์แผนไทย จากนั้นจึงทำการบำบัดหรือรักษา หรือป้องกันด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย

สาขาเภสัชกรรมไทย เป็นการเตรียมยา การผลิตยาแผนไทย ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย

สาขาผดุงครรภ์ไทย เป็นการดูแลสุขภาพของมารดาและเด็กในครรภ์ ตั้งแต่ก่อนคลอด การทำคลอด พร้อมทั้งการดูแลและส่งเสริมสุขภาพมารดาและเด็กในระยะหลังคลอด แม้ในปัจจุบันหน้าที่ในการทำคลอดแบบแผนไทยมีน้อยลง ในทางกลับกันการดูแลสุขภาพของมารดาหลังคลอดด้วยองค์ความรู้การแพทย์แผนไทยกลับได้รับความนิยมมากขึ้น

และ **สาขาการนวดไทย** เป็นวิชาการแพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับการตรวจ วินิจฉัย บำบัด และป้องกันโรค รวมถึงการส่งเสริมและการฟื้นฟูสุขภาพด้วยวิธีการกด การคลึง การบีบ การดัด การดึง การประคบและการอบสมุนไพร

ตำราการแพทย์แผนไทยของชาติ

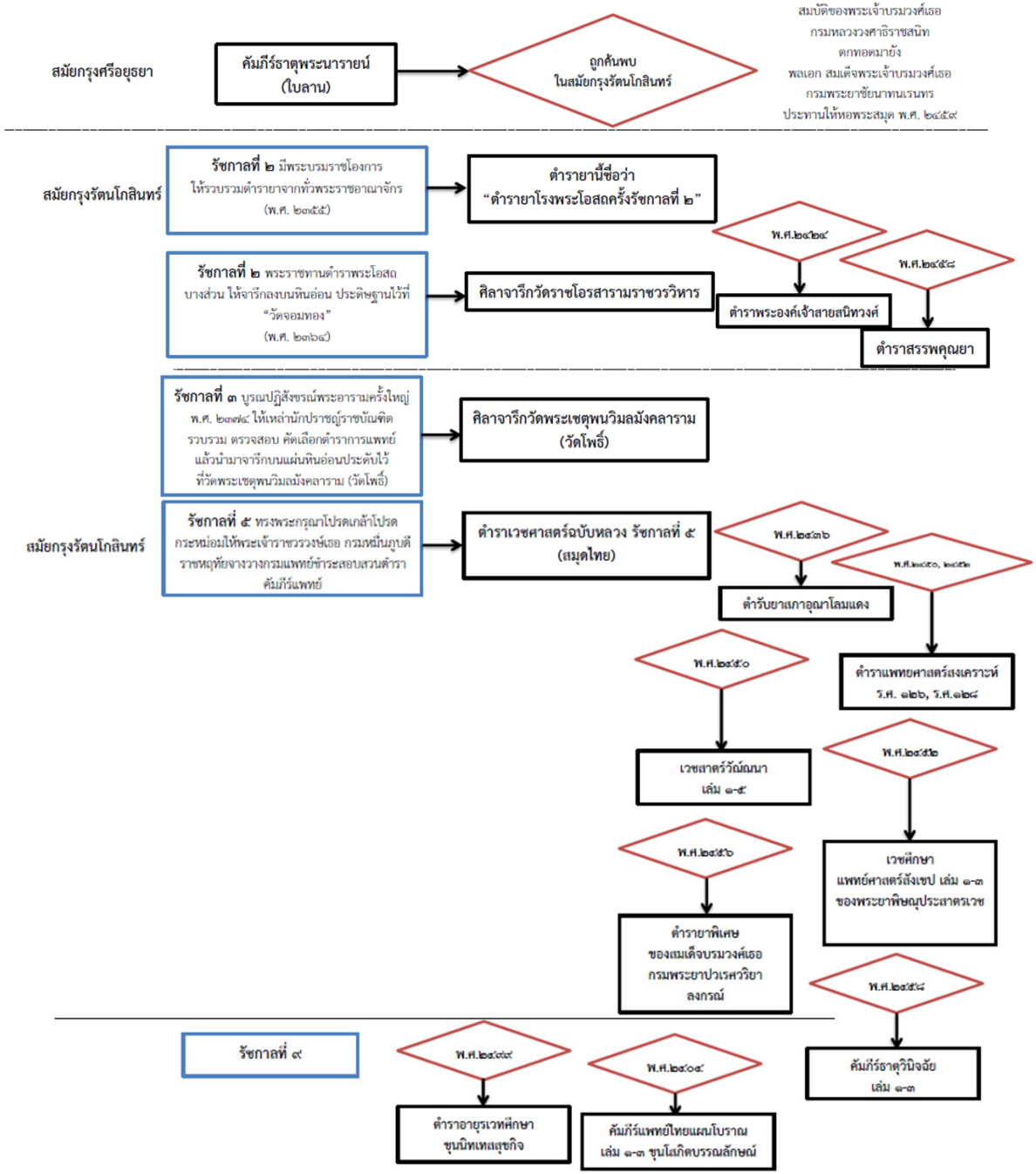

แผนผังแสดงต้นสาแหรกตำราการแพทย์แผนไทย

2. ทฤษฎี

2.1 หลักเภสัช 4 ประการ

การแบ่งเนื้อหาเภสัชกรรมไทยเป็นหมวดหมู่ตามหลักเภสัช 4 ประการ

จากการสืบค้นเอกสารทางหลักวิชาเภสัชกรรมไทย ถึงที่มาของการแบ่งหมวดหมู่เนื้อหาเป็น 4 หมวด ตามหลักเภสัช 4 ประการ ได้แก่ เภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม พบเนื้อหาที่เกี่ยวข้องในคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ใน 2 ส่วน ดังนี้

1) *“อยกาโย อันว่ากายเราท่านทั้งหลายนี้ เหตุธาตุทั้ง 4 เป็นที่ตั้งแห่งกายแลอายุ ถ้าธาตุทั้ง 4 มิได้บริบูรณ์แล้วเมื่อใด สมุฏฐานก็จะแปรไปให้กำเนิดแก่โรคเมื่อนั้น เวโช อันว่าแพทย์ผู้พยาบาลไข้สืบไปเมื่อหน้า จงพิจารณาให้แจ้งไปในปฐมธาตุทั้งหลาย อันจะแปรปรวนพิการกำเริบ ตามฤดูเดือนวันเวลาอายุที่อยู่ที่เกิดก่อนจึงจะรู้กำเนิดไข้ แล้วให้รู้สรรพคุณยา แลรสยาทั้ง 9ประการก่อน จึงจะประกอบยา วางยา ถ้าวางยาชอบโรค ๆ นั้นกลัวยาดุจกาเห็นธนู ถ้ามิดังนั้นดุจดังหมู่เนื้อเห็นพระยาไกรสรสีหราช ก็จะปลาศหนีไปโดยเร็ว ถ้าดูโรคมิถูกวางยาผิด ดังอสรพิศม์อันบุคคลเอาไม้ไปรันลงที่ขนดหาง โรคคือโทโส จะกำเริบ ขึ้นกลมทั่วสรรพางค์กาย มรณ์ อันว่าความตาย ภวิสสติ ก็จะมี ทุวํ แท้จริง”* (ที่มา : คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ หน้า กำ/1 และหน้า กำ/2)

ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ ๑๑๔๓ ชื่อ คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ หน้า กำ/๑ และหน้า กำ/๒

2) *“ถ้าไข้ในคิมหันต์ โลหิตมีกำลัง วสันต์ วาโยมีกำลัง เหมันต์ เสมหะมีกำลัง กล่าวไว้ดังนี้พอประมาณ วิตถารแจ้งอยู่ในฤดู 6 คัมภีร์มหาโชติรัตนแลโรคนิทานนั้นแล้ว อันยาแก้ธาตุพิการนั้น ถ้าเตโชธาตุพิการให้ประกอบยา รสขม รสเผ็ด รสฝาด ถ้าอาโปธาตุพิการให้ประกอบยา รสขม รสหวาน โทษกำเดานั้น ท่านยกขึ้นเป็นอากาศธาตุ ถ้าให้โทษ ให้ประกอบยา รสขม รสเย็น จึงจะชอบด้วยโรค ถ้าแลยาหามิได้ ยาเตโชธาตุยาอาโปธาตุนั้นไซ้ต่างกันได้ ยาวาโยธาตุ ยาปถวีธาตุนั้นไซ้ต่างกันได้ ถ้ามิรู้จักสรรพยาแท้ให้ถามพฤฒาอาจาริย์ให้แจ้งประจักษ์ก่อนจึงประกอบ จึงจะชอบด้วยโรคอันกล่าวมาแต่หลังนั้นแล ฯ”* (ที่มา : คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ หน้า กำ/2 และหน้า กะ/1)

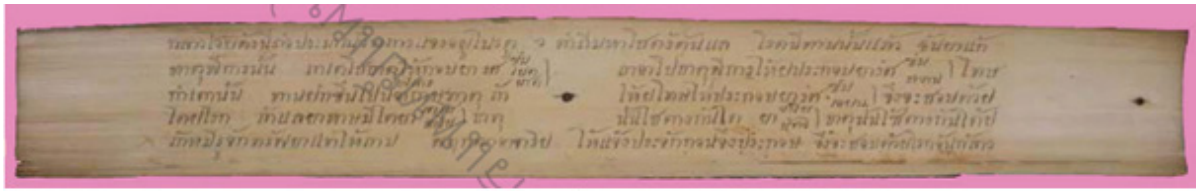

ตำราเวชศาสตร์ เลขที่ ๑๑๔๓ ชื่อ คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ หน้า กะ/๑

จากข้อความในคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ที่ยกมาข้างต้นนี้ มีการอ้างถึงคัมภีร์ 3 เล่ม คือ คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย และคัมภีร์มหาโชติรัตน แสดงให้เห็นว่าคัมภีร์ทั้ง 3 เล่มนี้มีมาก่อนยุคสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยเนื้อหาใน คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ที่เกี่ยวข้องกับหลักวิชาเภสัชกรรมไทยนั้นมีอยู่ 3 เรื่องใหญ่ ๆ ได้แก่

1) ตัวยา สรรพคุณยา และรสยา 2) การปรุงยา 3) การวางยา แต่ไม่กล่าวถึงเรื่องคณาเภสัช

นอกจากนี้จากการสืบค้นเรื่องการแบ่งหมวดหมู่เนื้อหาเป็น 4 หมวด ตามหลักเภสัช 4 ประการ พบว่ามีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรไว้ในเอกสารชั้นทุติยภูมิ คือ หนังสือเวชศึกษา ***“หมวดที่ 3 ว่าด้วยรู้จักยาสำหรับแก้โรค*** *หมอจะต้องรู้สรรพสิ่งต่าง ๆ ซึ่งสำหรับจะได้เอามาปรุงเป็นยาแก้ไขโรค การที่จะรู้จักยานั้นต้องรู้จัก 4 ประการ คือ*

1. รู้จักตัวยา

2. รู้จักสรรพคุณยา

3. รู้จักเครื่องยาที่มีชื่อต่างกันรวมเรียกเป็นชื่อเดียว (พิกัดยา)

4. รู้จักการปรุงยาที่ประสมใช้ตามวิธีต่าง ๆ”

ซึ่งเนื้อหาในหมวดที่ 3 “ว่าด้วยรู้จักยาสำหรับแก้โรค” ที่ระบุไว้ว่าการที่จะรู้จักยานั้นหมอต้องรู้จัก 4 ประการก่อน สอดคล้องกับการแบ่งหมวดหมู่เนื้อหาเป็น 4 หมวด ตามหลักเภสัช 4 ประการในการเรียนการสอนวิชาเภสัชกรรมไทยในปัจจุบัน ได้แก่ เภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช เภสัชกรรม

โดยการศึกษาวิชาเภสัชกรรมไทยจำเป็นต้องรู้หลักสำคัญของการศึกษาวิชานี้ เพื่อให้จดจำง่าย ได้จัดไว้เป็นหลักการใหญ่ ๆ ที่เรียกว่า “หลักเภสัช” จำแนกออกเป็น 4 หมวด ซึ่งผู้ที่จะเป็นเภสัชกรแผนไทยจำเป็นต้องรู้หลัก 4 ประการนี้ก่อน ดังนี้

1) เภสัชวัตถุ คือ รู้จักวัตถุธาตุนานาชนิดที่จะนำมาใช้เป็นยารักษาโรค จะต้องรู้ลักษณะพื้นฐานของตัวยาหรือสมุนไพรแต่ละชนิด คือ ต้องรู้จักชื่อ ลักษณะ สี กลิ่น และรส

2) สรรพคุณเภสัช คือ รู้จักสรรพคุณของวัตถุนานาชนิดที่จะนำมาใช้เป็นยา จะต้องรู้รสของตัวยานั้น ๆ ก่อนจึงสามารถทราบสรรพคุณได้ภายหลัง

3) คณาเภสัช คือ รู้จักการจัดหมวดหมู่ตัวยาหลายสิ่งหลายอย่าง รวมเรียกเป็นชื่อเดียว

4) เภสัชกรรม คือ รู้จักการปรุงยา ผสมเครื่องยาหรือตัวยา ตามที่กำหนดในตำรับยา หรือตามใบสั่งยา

แผนภูมิแสดงหัวข้อ หลักเภสัช 4

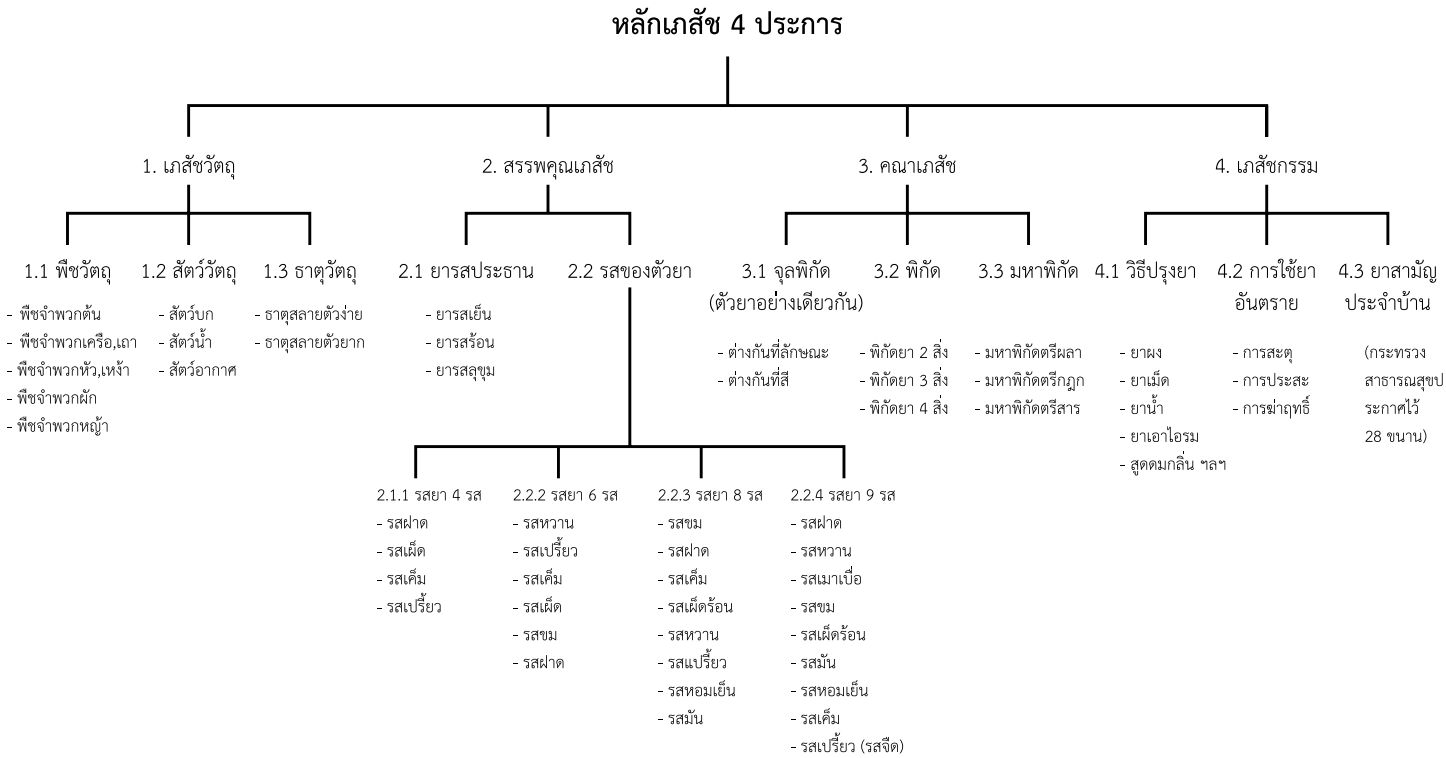

2.1.1 เภสัชวัตถุ

ในการประกอบหรือปรุงยานั้น แพทย์ผู้ปรุงต้องรู้จักเกี่ยวกับเครื่องยา คือ สิ่งที่นำมาผสมกันเพื่อปรุงเป็นยา อาจได้จากพืช สัตว์ หรือแร่ธาตุ หากได้จากพืช มักเรียกเครื่องยานั้นว่าพืชวัตถุ หรือพฤกษวัตถุ หากได้จากสัตว์ มักเรียกว่าสัตว์วัตถุ แต่หากได้จากแร่ธาตุ เรียกว่าธาตุวัตถุ โดยการศึกษาเภสัชวัตถุจะต้องรู้ถึง ชื่อ รูปลักษณะ สี กลิ่น และรส นอกจากนั้นยังต้องรู้จัก ส่วนที่ใช้ และอายุของสมุนไพรที่จะทำมาทำยาด้วย เนื่องจากสมุนไพรที่อายุต่างกัน หรือส่วนต่างกัน มักมีสรรพคุณแตกต่างกัน หมอแผนไทยจะต้องรู้จักเภสัชวัตถุทั้งที่เป็นพืชสดและที่เป็นชิ้นแห้ง

เภสัชวัตถุจำแนกออกได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่

1) พืชวัตถุ ได้แก่พืชพรรณไม้ชนิดต่าง ๆ ที่นำมาปรุงเป็นยารักษาโรค อาจเป็นส่วนของราก ลำต้น ใบ ดอก ผล หรือทั้งห้าส่วน การแพทย์แผนไทยแบ่งพืชวัตถุออกเป็น 5 ประเภท ได้แก่ ประเภทต้น ประเภทเถาเครือ ประเภทหัวหรือเหง้า ประเภทผัก และประเภทหญ้า

2) สัตววัตถุ ได้แก่สัตว์ชนิดต่าง ๆ ที่นำมาใช้ทำยารักษาโรค โดยส่วนที่ใช้จะแตกต่างกันไปตามชนิดของสัตว์ เช่น ขน เขา เขี้ยว นอ หนัง กราม งา กรวด น้ำดี กระดูก อาจแบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ สัตว์บก หมายถึงสัตว์ที่อาศัยอยู่บนบก และหากินบนบก สัตว์น้ำ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและหากินอยู่ในน้ำ และ สัตว์อากาศ หมายถึงสัตว์ที่มีปีก สัตว์ที่บินไปมาในอากาศได้

3) ธาตุวัตถุ ได้แก่แร่ธาตุที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือที่ประกอบขึ้นจากแร่ธาตุต่าง ๆ ที่นำมาใช้รักษาโรค อาจแบ่งธาตุวัตถุออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ธาตุวัตถุที่สลายตัวง่าย หมายถึง ธาตุวัตถุที่มีลักษณะอ่อนเบา และละลายได้ง่ายด้วยการแช่น้ำหรือการต้ม ธาตุวัตถุเหล่านี้บางอย่างเมื่อสลายตัวออกไปแล้วก็ไม่สามารถกลับสู่สภาพเดิมได้ และธาตุวัตถุที่สลายตัวยาก หมายถึงธาตุวัตถุที่มีลักษณะเป็นเนื้อแข็ง มีน้ำหนักมาก ละลายตัวได้ด้วยการแช่น้ำไว้นาน ๆ จึงจะมีสารละลายบางอย่างออกมาบ้าง หรือด้วยวิธีการต้มเคี่ยว

หลักในการพิจารณาตัวยา 5 ประการ

ในการที่จะรู้จักเภสัชวัตถุนั้น ๆ จำเป็นต้องรู้ถึงรูปลักษณะพื้นฐานของวัตถุธาตุ ซึ่งมีหลักในการพิจารณาตัวยา 5 ประการ คือ

1. รูป คือ การรู้รูปลักษณะของตัวยานั้นว่ามีรูปร่างที่ปรากฏเป็นอย่างไร ถ้าเป็นพืชวัตถุก็ต้องรู้ว่าเป็นพืชจำพวกต้น จำพวกเถา จำพวกหัว จำพวกผักหรือหญ้าว่ามีส่วนต่าง ๆ เช่น ต้น ราก ใบ ดอก ผล มีรูปอย่างไร ถ้าเป็นสัตว์วัตถุก็ต้องรู้ว่าเป็นสัตว์จำพวก สัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์อากาศว่ามีอวัยวะต่าง ๆ เช่น ขน เขา นอ เขี้ยว กระดูกมีรูปเป็นอย่างไร ถ้าเป็นธาตุวัตถุ ก็ต้องรู้ว่าเป็นธาตุสลายตัวได้ง่าย ธาตุสลายตัวได้ยากว่า มีสถานะเป็นของแข็ง ของเหลวเป็นเกล็ด เป็นแผ่น หรือเป็นผง เป็นต้น เรียกว่ารู้จักรูปของตัวยา

2. สี คือ การรู้สีของตัวยานั้นว่ามีสีอะไร เช่น ใบไม้มีสีเขียว กระดูกสัตว์มีสีขาวแก่นฝางมีสีแดง ยาดำมีสีดำ จุนสีมีสีเขียว กำมะถันมีสีเหลือง เป็นต้น เรียกว่ารู้จักสีของตัวยา

3. กลิ่น คือ การรู้กลิ่นของตัวยานั้นว่ามีกลิ่นเป็นอย่างไร อย่างนี้กลิ่นหอมหรือกลิ่นเหม็น เช่น กฤษณา กำยาน อบเชย ดอกมะลิ ชะมดเช็ด อำพันทอง มีกลิ่นหอม ยาดำ กำมะถัน กระดูกสัตว์ มหาหิงคุ์ มีกลิ่นเหม็น เป็นต้น เรียกว่ารู้จักกลิ่นของตัวยา

4. รส คือ การรู้รสของตัวยานั้นว่ามีรสเป็นอย่างไร ให้รู้ว่าอย่างนี้รสจืด รสขม รสหวาน รสเปรี้ยว รสเมาเบื่อ รสเผ็ดร้อน รสมัน รสหอมเย็น รสเค็ม หรือฝาด เช่น พริกไทย มีรสร้อน มะนาวมีรสเปรี้ยว น้ำผึ้งมีรสหวาน เป็นต้น เรียกว่ารู้จักรสของตัวยา

5. ชื่อ คือ การรู้ชื่อของตัวยานั้นว่าเขาสมมติชื่อเรียกไว้อย่างไร เช่น สิ่งนั้นเรียกชื่อเป็นข่า กะทือ มะขาม วัว กวาง เสือ เกลือ กำมะถัน ศิลายอน เป็นต้น เรียกว่ารู้จักชื่อของตัวยา

ในหลัก 5 ประการดังกล่าวมานี้ จะเป็นข้อพิสูจน์ทำให้เรารู้ว่าเป็นตัวยาอะไร ฉะนั้นการจะรู้จักตัวยาได้นั้น จึงต้องอาศัยหลัก 5 ประการดังกล่าวนี้

พืชวัตถุ

แบ่งออกเป็น 5 ประเภท ได้แก่ ประเภทต้น ประเภทเถาเครือ ประเภทหัวหรือเหง้า ประเภทผัก และประเภทหญ้า

1. พืชจำพวกต้น ได้แก่ พืชพรรณไม้ เป็นต้นเล็ก ต้นใหญ่ เป็นกอ เป็นพุ่ม มีแก่นหรือไม่มีแก่น ซึ่งนิยมเรียกกันว่าต้น ส่วนมากใช้ราก แก่น เปลือก ใบ ฝักหรือลูก จะอธิบายถึงรสและสรรพคุณของส่วนที่ใช้ทำยาดังต่อไปนี้ :

กรรณิกา (กันนิกา) ไม้พุ่มขนาดใหญ่ หรือ ไม้ยืนต้นขนาดเล็ก

ต้น รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ

ใบ รสขม สรรพคุณ บำรุงน้ำดี

ดอก รสขมหวาน สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ลมวิงเวียน

ราก รสขมสรรพคุณ แก้ท้องผูก บำรุงธาตุ บำรุงกำลัง บำรุงเส้นผมให้ดกดำ บำรุงผิวหนังให้สดชื่น

กฤษณา (ไม้หอม) ไม้ต้นขนาดย่อม ถึงขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสขมหวาน สรรพคุณ บำรุงโลหิต บำรุงหัวใจ บำรุงตับ ปอด แก้ลมหน้ามืดวิงเวียน

กันเกรา (ตำเสา) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

แก่น รสเฝื่อนฝาดขม สรรพคุณ แก้ไข้จับสั่น บำรุงธาตุ แก้หืด ไอมองคร่อ ริดสีดวง ท้องมาน แน่นหน้าอก ท้องเดิน มูกเลือด แก้พิษฝีกาฬ บำรุงม้าม บำรุงโลหิต แก้ปวดแสบ ปวดร้อน เป็นยาอายุวัฒนะ

กรัก (แก่นขนุนละมุด) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

แก่น รสหวานชุ่มขม สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงโลหิต สมานแผล

ใบ เผาให้เป็นถ่านผสมกับน้ำปูนใสหยอดหู สรรพคุณ แก้ปวดหู แก้หูเป็นน้ำหนวก

ไส้ในลูก รสฝาดหอมหวาน สรรพคุณ แก้ตกเลือดทางทวารเบาของสตรี กินแล้วทำให้เลือดหยุด

กัลปพฤกษ์ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง ใบเล็กคล้ายขี้เหล็ก ดอกขาวคล้ายแคฝอย ฝักแบนยาว ข้างในเป็นชั้นๆ สีเทา ภายนอกฝักเป็นกำมะหยี่

เนื้อในฝัก รสขมเอียนติดหวานเล็กน้อย สรรพคุณ ระบายท้อง แก้อุจจาระ เป็นพรรดึก และระบายท้องเด็กได้ดี

กัลปังหา (กาละปังหา) ไม้พุ่มขนาดย่อม เกิดใต้ทะเล ไม่มีใบและดอก

เนื้อไม้และต้น รสฝาด สรรพคุณ สมานแผล แก้เนื้อหนังฉีกขาด แก้บาดแผลตามเนื้ออ่อน

กระเชา ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือก รสเมา แก้โรคผิวหนัง แก้ปวดข้อ

กระทิง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ ขยำแช่น้ำสะอาดล้างตา สรรพคุณ แก้ตาแดง ตาฝ้า ตามัว

น้ำมันจากเมล็ด รสร้อน สรรพคุณ ทาถูนวด แก้ปวดข้อ แก้เคล็ดขัดยอก บวม

ดอก กลิ่นหอม รสเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ

กระแบก ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ คุมธาตุ แก้ท้องร่วง สมานแผล

กระเบียน (มะกอกพราน) ไม้พุ่มขนาดใหญ่

ใบ รสฝาด สรรพคุณ ตำพอกบาดแผลสดหายเร็ว

กระเบา (กระเบาน้ำ) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ผลสุก รับประทานเนื้อในได้ คล้ายเผือก

น้ำมันจากเมล็ดใน รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนังต่าง ๆ แก้โรคเรื้อน

กะโบลิง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ เป็นยาบำรุงผม

เปลือกต้นและผล รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ทาแก้ปวด ปวดข้อ ปวดกล้ามเนื้อ ทากันทากกัด

กะพังอาด (พญามือเหล็ก) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

แก่นและเนื้อไม้ รสขมเมาเล็กน้อย สรรพคุณ ดับไข้จับสั่น ดับพาไข้ แก้กระษัย แก้โลหิต ลดความร้อน ฝนทาศีรษะ แก้รังแค

กะเพราทั้ง 2 (ขาว-แดง) ไม้ต้นเล็ก

ใช้ทั้ง 5 รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ บำรุงธาตุ แก้ปวดท้อง ขับผายลม แก้ท้องอืดเฟ้อ

กระแจะ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ผล รสมันสุขุม สรรพคุณ บำรุงร่างกาย

เนื้อไม้ รสจืดเย็น สรรพคุณ บำรุงดวงจิต ขับผายลม แก้ไข้

กระเจี๊ยบแดง ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน ขึ้นเป็นพุ่มเตี้ย

ใบ รสเปรี้ยว สรรพคุณ กัดเสลด ทำให้โลหิตไหลเวียนดี

เมล็ดใน รสจืด เป็นเมือก สรรพคุณ แก้อ่อนเพลีย บำรุงกำลัง บำรุงธาตุ

ใช้ทั้ง 5 สรรพคุณ แก้พยาธิตัวจี๊ด

ผล รสจืดเมาเล็กน้อย สรรพคุณ ขับเหงื่อ แก้ร้อนภายใน

กระดังงาไทย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

น้ำมันที่กลั่นออกจากดอก ใช้ปรุงเป็นเครื่องสำอาง

ต้น กิ่ง ก้าน ใบ รสเฝื่อน สรรพคุณ ขับปัสสาวะ ปัสสาวะพิการ

ดอก รสสุขุมกลิ่นหอม สรรพคุณ บำรุงโลหิต บำรุงธาตุ บำรุงหัวใจ

กระโดงแดง ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ใบ รสขมเมา สรรพคุณ ระงับปราสาท แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ทำให้นอนหลับสบาย

กระโดน ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดเมา สรรพคุณ แก้พิษงู สมานแผล แก้เคล็ด เมื่อย

ดอก รสสุขุม สรรพคุณ บำรุงภายหลังคลอดบุตร

กระโดนดิน ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย แก้ไตพิการ แก้เบาหวาน

กระตังใบ (กระตังบาย) ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้ ขับเหงื่อ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

กระถินไซ่ง่อน ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้บิด แก้ธาตุพิการ คุมธาตุ สมานแผล

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้ ขับเหงื่อ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

กระถินเทศ (กระถินดอกหอม) ไม้พุ่มขนาดใหญ่

ราก รสเฝื่อน สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย เป็นยาอายุวัฒนะ

กระถินไทย (กระถินดอกขาว) ไม้พุ่มขนาดกลาง

ราก รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ ขับระดูขาว ขับผายลม เป็นยาอายุวัฒนะ

กระถินป่า ไม้ยืนต้นขนาดเล็ก

เปลือกและราก รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน แก้อติสาร (ลงแดง) สมานแผลห้ามเลือด

กระถินพิมาน (กระถินวิมาน) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย

เห็ดที่เกิดขึ้นจากไม้กระถินพิมาน รสเบื่อเมา แก้ปวดฝีในหู แก้เริม งูสวัด ผสมกับตัวยาแก้ใช้พิษ ไข้กาฬ

กระทุ่ม ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ใบ รสขมเฝื่อนเมา สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้ปวดมวนในท้อง

กระท้อนป่า ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ราก (สุม) รสฝาดเย็น สรรพคุณ ดับพาร้อน ถอนพิษไข้ แก้ไข้รากสาด แก้บิด ใช้ผสมยามหานิล มหากาฬ

กระท่อม ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสขมเฝื่อนเมา สรรพคุณ แก้ปวดท้อง แก้บิด ปวดเบ่ง ท้องร่วงลงแดง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ถ้ารับประทานทำให้เมา อาเจียน คอแห้ง

กระบือเจ็ดตัว (กระทู้เจ็ดแบก) ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ใบ รสร้อน สรรพคุณ ขับน้ำคาวปลา แก้สันนิบาตหน้าเพลิง ขับเลือดหลังการคลอดบุตร

การบูรขาว-ดำ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เมล็ดใน รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด ท้องร่วง ปวดเบ่ง คุมธาตุ

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ คุมธาตุ สมานแผล

กระพี้เขาควาย ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

เนื้อไม้ รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้พาไข้กลับซ้ำ ถอนพิษไข้ ถอนพิษผิดสำแดง แก้ร้อนใน

กราย (หางกราย) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ลูก รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด อุจจาระเป็นมูกเลือด ปวดเบ่ง เสมหะเป็นพิษ แก้ท้องเดิน

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ กล่อมเสมหะและให้อุจจาระเป็นก้อน แก้อุจจาระเป็นฟอง

กรวยป่า ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

ใบ รสเมา สรรพคุณ แก้พิษกาฬ แก้โรคผิวหนังผื่นคัน แก้ริดสีดวงจมูก

ดอก รสเมาเย็น สรรพคุณ แก้พิษกาฬ พิษไข้

เมล็ด รสเมาเย็น สรรพคุณ แก้ริดสีดวงทวาร

กล้วยตีบ ไม้ล้มลุก

ราก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ท้องเสีย (ใช้รากสาด) แก้ร้อนในกระหายน้ำ

ใบ รสฝาด สรรพคุณ แก้ริดสีดวงจมูก แก้ผื่นคันตามผิวหนัง

กวาวต้น ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ดอก รสเย็น สรรพคุณ ถอนพิษไข้ ผสมยาหยอดตาแก้ตาฟาง ขับปัสสาวะ

ยาง รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำพอกถอนพิษฝีและสิว

เมล็ด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน

ราก รสเมาร้อน สรรพคุณ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ ขับพยาธิ แก้ริดสีดวงทวาร

การะเกด เป็นไม้พุ่มจำพวกเตย

ดอก รสขมหอม สรรพคุณ แก้โรคเสมหะในอก บำรุงธาตุ ใช้ผสมยาหอม

การบูร ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

ใบ เปลือกต้น เนื้อไม้ กลั่นเป็นการบูรเกล็ด ได้รสร้อน สรรพคุณ แก้ปวดท้อง จุกเสียด แก้ธาตุพิการ ขับลมในลำไส้ แก้ไอ

กาหลง ไม้พุ่มขนาดย่อมถึงกลาง

ดอก รสจืด สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ ลดความดันโลหิตสูง แก้เลือดออกตามไรฟัน แก้เสมหะ

กาสามปีก (เกล็ดปลาช่อน) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง และเป็นไม้พุ่มขนาดย่อมก็มี

เปลือกราก รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ แก้ปวด แก้เคล็ดบวม

ใบ รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้

ก้างปลาแดง ไม้พุ่มขนาดกลาง

ราก รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ไข้ ขับพิษไข้หัว (หัด,สุกใส, ดำแดง) ลดความร้อน (แก้ตัวร้อน)

ก้างปลาทะเล ไม้พุ่มขนาดย่อม และเกิดตามชายทะเล

ใบ เนื้อไม้ รสกร่อยเค็ม สรรพคุณ แก้ไข้กำเดา รักษาตา

เปลือกต้น รสฝาดเค็ม สรรพคุณ สมานแผล ห้ามเลือด

ราก รสเย็นกร่อย สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ไข้ ถอนพิษผิดสำแดง ถอนพิษไข้กาฬ

กานพลู ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ดอก รสร้อน สรรพคุณ บำรุงธาตุ แก้ปวดท้อง แน่น จุกเสียด แก้รำมะนาด แก้ปวดฟัน แก้ปวดท้อง ท้องขึ้น แก้ท้องร่วง ชุบลำสีอุดฟันแก้ปวดฟัน ทุบ 1 ดอกใส่ขวดนมให้เด็กรับประทาน

ก้ามปู ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เมล็ด รสเมา สรรพคุณ แก้กลาก เกลื้อน โรคเรื้อน

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ปากเปื่อยเป็นแผล แก้เหงือกบวม แก้ปวดฟัน แก้ท้องร่วง แก้ริดสีดวงทวาร

กุ่มน้ำ ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงขนาดกลาง

ราก รสร้อน สรรพคุณ แก้ปวดท้อง บำรุงธาตุ

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ ขับผายลม

กุ่มบก ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสจืดเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้แน่นท้อง มักใช้ร่วมกับเปลือกต้นทองหลางใบมน

แก้ว ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ใบ รสร้อนเผ็ด ขมสุขุม สรรพคุณ ขับโลหิตระดูสตรี บำรุงธาตุ แก้จุกเสียดแน่นในท้องขับผายลม

รากแห้ง-สด รสเผ็ดขมสุขุม สรรพคุณ แก้ปวดสะเอว แก้ผื่นคันที่เกิดจากความชื้น แก้ฝีฝักบัวที่เต้านม แก้ฝีมดลูก แผลคัน พิษแลงสัตว์กัดต่อย

โกงกาง (มีทั้งชนิดใบใหญ่และใบเล็ก) ไม้ยืนต้นขนาดเล็กถึงกลาง

เปลือกต้น รสฝาดเค็ม สรรพคุณ ห้ามโลหิต สมานแผล แก้ท้องร่วง แก้บิด แก้อติสาร

โกฐกะกลิ้ง (แสลงใจ,ลูกกะจี้,ว่านไฟต้น) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เมล็ด (มีส่วนผสมของสตริ๊คนิน) รสขมเมา สรรพคุณ แก้ลมอัมพาต อิดโรย บำรุงธาตุ บำรุงหัวใจ เจริญอาหารขับน้ำย่อย กระตุ้นประสาทส่วนกลาง ถ้ารับประทานมากเป็นพิษทำให้กล้ามเนื้อกระตุก ชัก ขากรรไกรแข็ง

ใบ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ตำพอกแก้แผลเน่าเปื่อยเรื้อรัง

โกฐก้กกรา ไม้ต้นขนาดกลาง รากส่งมาจากจีน อินเดีย ฮ่องกง

ราก รสฝาดน้อย เผ็ดร้อนซ่า สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้คลื่นเหียนอาเจียน แก้ดีพิการ ปวดหัวตัวร้อน นอนสะดุ้ง แก้ริดสีดวงทวาร

โกฐกระดูก เป็นไม้ต้นขนาดเล็กถึงกลาง จากประเทศจีน

เปลือกราก รสร้อน กลิ่นหอม สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน หน้ามืด ตาลาย ขับลมในลำไส้ แก้โลหิตจาง

โกฐก้านพร้าว ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน

ราก มีลักษณะคล้ายทางหนูมะพร้าวแห้ง ไม่มีกลิ่นหอมใด ๆ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้หอบ แก้สะอึก แก้เสมหะเป็นพิษ

โกฐจุฬาลัมพา ไม้เนื้ออ่อนล้มลุกเป็นพุ่มขนาดย่อม

ใช้ทั้งต้น รสขมกลิ่นหอม สรรพคุณ แก้ไข้เจรียง แก้ไข้ที่มีผื่นขึ้นตามตัว เช่น หัดเหือด สุกใส ดำแดง ฝีดาษ ไข้รากสาด แก้หืด ไอ แก้ไข้เพื่อเสมหะ

โกฐน้ำเต้า ไม้พุ่มขนาดใหญ่

ราก (ปอกเปลือกออกนำไปนึ่งแล้วตากแห้ง) รสฝาดหอม สรรพคุณ แก่ธาตุพิการอาหารไม่ย่อย บำรุงธาตุ แก้ท้องอืด ขับลมในลำไส้ ขับปัสสาวะและอุจจาระให้เดินสะดวก ระบายท้อง รู้ถ่ายรู้ปิดเอง แก้เจ็บตา แก้ริดสีดวงทวาร

โกฐสอ ไม้ขนาดเล็กจำพวกโสม

ราก รสสุขมกลิ่นหอม สรรพคุณ แก้ไข้ แก้หืด แก้ไอ บำรุงหัวใจให้ชุ่มชื้น

กอมขม หรือดีงูต้น ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสขม สรรพคุณ แก้ไข้จับสั่น และไข้ตัวร้อน

เปลือกต้น รสขมจัด สรรพคุณ แก้ไข้จับสั่น (มาลาเรีย) ไข้ป้าง และไข้ทุกชนิด

ก่อ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้คลื่นเหียนอาเจียน สมานแผล ห้ามโลหิต

เนื้อในเมล็ด รสหวาน สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงลำไส้ แก้อ่อนเพลีย

กำจัด (พริกหอม ลูกระมาด หมากมาด) เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เมล็ด รสสุขุมกลิ่นหอม สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน บำรุงโลหิต บำรุงหัวใจ ขับลมในลำไส้

รากและเนื้อไม้ รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้ลมขึ้นเบื้องสูง หน้ามืด ตาลาย วิงเวียน ขับระดู

กำลังช้างเผือก (กำลังช้างสาร) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสขมน้อย สรรพคุณ บำรุงธาตุ แก้อ่อนเพลีย บำรุงโลหิต

กำลังวัวเถลิง (กำลังทรพี) ไม้พุ่มขนาดใหญ่

เนื้อไม้และเปลือกต้น รสขมเฝื่อน สรรพคุณ บำรุงโลหิต บำรุงธาตุ บำรุงเส้นเอ็น บำรุงร่างกาย แก่ปวดเมื่อยตามร่างกาย

กำลังเสือโคร่ง (กำลังพญาเสื่อโคร่ง) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสร้อนเล็กน้อย กลิ่นหอม สรรพคุณ บำรุงธาตุ บำรุงเส้นเอ็น เจริญอาหาร บำรุงกำลัง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

กำลังหนุมาน (กำลังราชสีห์) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เนื้อไม้และรากรสขม สรรพคุณ แก้น้ำดีพิการ คือ นอนสะดุ้ง ผวาหลับ ๆ ตื่น ๆ ร้อนหน้าน้ำตาไหล

เกว้า (เขว้า กำยาน ชาติสมิง) ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง

ยอด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ

ใบสด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำใส่แผลฆ่าเชื้อโรค

ยาง (เรียกว่ากำยาน) รสสุขุมหอม สรรพคุณ แก้ลม บำรุงเส้นเอ็น แก้หลอดลมอักเสบ สมานแผล แก้ขัดเบา

ขันทองพยาบาท (หมากดูก ยาง ปรอก) ไม้พุ่มขนาดใหญ่ หรือไม้ยืนต้นขนาดย่อม

เนื้อไม้ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ลมพิษ แก้ไข้ แก้กามโรค

เปลือกต้น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ทำให้ฟันทน รักษาโรคตับพิการ แก้ประดง แก้พิษในกระดูก แก้โรคผิวหนัง ฆ่าพยาธิ แก้โรคเรื้อน มะเร็ง คุดทะราด กลาก เกลื้อน

ข่าต้น (ตะไคร้ต้น เทพทาโร) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้และราก รสร้อนกลิ่นหอมฉุน สรรพคุณ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ ขับลมในลำไส้ แก้ลมขึ้นเบื้องสูง หน้ามืด วิงเวียน

ขี้ครอก ไม่พุ่มขนาดย่อมคล้ายมะเขือ

ใบ รสขื่น สรรพคุณ แก้ไอ ขับเสมหะ

ราก รสเย็น สรรพคุณ ถอนพิษไข้ทั้งปวง

ใช้ทั้ง 5 รสขื่นเย็น สรรพคุณ แก้ไตพิการ

ขี้หนอน ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้นรสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้หวัดคัดจมูก น้ำมูกไหล

ขี้เหล็กบ้าน ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ใบ รสขม สรรพคุณ แก้ระดูขาว แก้นิ่ว ขับปัสสาวะ แก้กระษัย ถ่ายพิษไข้ พิษเสมหะ ถ่ายพรรดึก

ดอก รสขม สรรพคุณ แก้หืด ฟอกศีรษะแก้รังแค แก้โรคประสาท แก้นอนไม่หลับ

เปลือกต้น รสขม สรรพคุณ แก้กระษัย แก้ริดสีดวงทวาร

กระพี้ รสขม สรรพคุณ แก้ร้อนรุ่ม กระสับกระส่ายเพราะพิษไข้

แก่น รสขม สรรพคุณ แก้กามโรค หนองใน แก้กระษัย แก้เหน็บชา แก้ไฟธาตุพิการ

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้กลับ แก้ซ้ำ

ขี้เหล็กเลือด ไม้ยืนต้นขนาดกลาง ใบอ่อนมีสีแดงเข้ม

แก่น รสขมจัด สรรพคุณ แก้กระษัย แก้ไตพิการ ปวดบั้นเอว ขับปัสสาวะ บำรุงโลหิต ขับระดูเสีย

ขี้อ้าย ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด แก้อุจจาระเป็นฟอง แก้ปวดเบ่ง สมานแผล

เข็มขาว (เข็มใหญ่) ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงขนาดกลาง

ราก รสหวาน สรรพคุณ แก้โรคตา เจริญอาหาร

เข็มแดง ไม้พุ่มขนาดใหญ่

ราก รสหวานเย็น สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้กำเดา บำรุงธาตุ แก้บวม แก้เจ็บตัว

เข็มป่า ไม้ยืนต้นขนาดย่อม ถึงขนาดกลาง

เปลือกต้น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำหยอดหูฆ่าแมลงเข้าหู

ใบ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ฆ่าพยาธิทั้งปวง

ดอก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้โรคตา ตาแฉะ ตาแดง

ลูก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ริดสีดวงงอกในจมูก

ราก รสเฝื่อน สรรพคุณ ขับเสมหะในท้อง ขับแสมหะในทรวงอกและแก้ฝีในท้อง

เขยตาย (ลูกเขยตายแม่ยายทำศพ, เขยตายแม่ยายซักปก) เป็นไม้พุ่มขนาดเล็กถึงกลางเนื้อแข็ง

ราก รสชื่นปร่า สรรพคุณ กระทุ้งพิษ แก้พิษฝีภายในและภายนอก ขับน้ำนม แก้พิษงู พิษแมลงกัดต่อย แก้ไข้กาฬ แก้โรคผิวหนังพุพอง

ดอกและลูก รสร้อนเมา สรรพคุณ ตำทารักษาโรคหิด

ขอนดอก ไม้ยืนต้นตายจากต้นพิกุลและต้นตะแบก ลักษณะเหมือนไม้ผุสีขาวเป็นจุด ในเนื้อไม้

ขอนดอก รสจืดหอม สรรพคุณ บำรุงตับ ปอด หัวใจ บำรุงทารกในครรภ์ ทำให้ใจชุ่มชื่น

ข่อย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

แก่น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้แมงกินฟัน แก้ริดสีดวงจมูก

เปลือกต้นและเนื้อไม้ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้แมงกินฟัน แก้ปวดฟัน

ใบ รสเมาอ่อน สรรพคุณ คั่วให้กรอบชงน้ำรับประทานเป็นยาระบายอ่อนๆ

เมล็ด รสมันร้อนน้อย สรรพคุณ บำรุงธาตุ เจริญอาหาร แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ เป็นยาอายุวัฒนะ

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ฆ่าพยาธิ แผลเน่าเปื่อย

ข่อยหย็อง หรือข่อยเตี้ย ไม้ยืนต้นขนาด กลาง

รากและเนื้อไม้ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับปัสสาวะ ขับเมือกมันในลำไส้ แก้กระนัย ไตพิการ แก้คลื่นเหียนอาเจียน

เขี้ยวงู (เล็บครุฑ) ไม้ต้นขนาดย่อม

ราก รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้นัยไตพิการ ขับปัสสาวะ แก้พิษซาง แก้ไข้ แก้สะอึก แก้ปวดศีรษะ ตัวร้อน แก้ไข้สันนิบาต

เมล็ด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย ถอนพิษไข่เน่า ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดหวานชุ่ม สรรพคุณ แก้พิษตานซาง แก้อุจจาระเป็นฟอง เหม็นเปรี้ยว แก้ท้องเสีย แก้ตานขโมย ขับพยาธิไส้เดือนในท้อง

ราก รสฝาดหวานเบื่อ สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน บำรุงธาตุ เจริญอาหาร

ไข่มด ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง กลากเกลื้อน

ดอก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือนในท้อง

ลูก รสร้อน สรรพคุณ ตำพอกฝี บ่มหนองให้แตกเร็ว

เปลือกต้น รสเมาเบื่อสรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำหยอดหู แก้แมงเข้าหู

กระพี้ รสเมาเบื่ สรรพคุณ แก้เกลื้อนช้าง

แก่น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคเรื้อน

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พยาธิ ขี้กลาก แก้รังแค

คงคาเดือด (หมากเล็กหมากน้อย) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ เปลือก ต้น รสเย็นเฝื่อน สรรพคุณ ต้นเอาน้ำอาบ แก้คัน แก้ทรางตัวร้อน

คนทา (สีฟัน กะลันทา) ไม้พุ่มขนาดใหญ่

รากอ่อนและต้น รสขมเฝื่อนฝาดเย็น สรรพคุณ แท้องร่วง บิด ลดความร้อนในร่างกาย กระทุ้งพิษไข้พิษ ไข้กาฬ ไข้หัวลม ทุกชนิด แก้ร้อนในกระหายน้ำ

คนทีสอเขมา หรือ คนทีสอดำ ไม้พุ่มขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ แก้ปวดท้อง แก้เลือด แก้ลม เป็นยาอายุวัฒนะ

รากและใบ รสร้อน สรรพคุณ ต้มรับประทานหรือประคบ แก้ปวดข้อ ปวดกล้ามเนื้อ บำรุงและรักษาไข้

ใบสด รสร้อนหอม สรรพคุณ คั้นเอาน้ำรับประทานแก้ปวดศีรษะ รักษาเยื่อจมูกอักเสบ ถอนพิษสาหร่ายทะเล

ยาง รสร้อนเมา สรรพคุณ บำรุงกำลัง ขับเลือดขับลมให้กระจาย ฆ่าพยาธิ ผิวหนัง แก้คุดทะราด

ราก รสเมาร้อน สรรพคุณ แก้ลม ขับเหงื่อ แก้ริดสีดวงแห้ง

คัดลิ้น ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ราก รสร้อนจัด สรรพคุณ แก้เส้นเอ็นพิการ บำรุงเส้นเอ็น ห้ามใช้กับบุคคลที่เป็นโรคเส้นประสาทพิการ

คันทรง มี 2 ชนิด คือไม้พุ่มขนาดย่อมและเป็นต้นขนาดย่อม แต่สรรพคุณเหมือนกัน

เปลือกต้นและใบ รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ ต้มอาบแก้บวม เนื่องจากโรคไต หัวใจพิการ น้ำเหลืองเสีย เหน็บชา

คราม ไม้พุ่มต้นเล็ก

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษ แก้ไข้ตัวร้อน แก้ปวดศีรษะ

ต้น รสเย็น สรรพคุณ ฟอกขับปัสสาวะให้บริสุทธิ์ แก้กระษัย แก้นิ่ว แก้ปัสสาวะขุ่นข้น

ครอบทั้ง 3 (ครอบจักรวาล, ครอบตลับ, ครอบฟันสี) ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน

ครอบจักรวาล (สารเข้าเลือก, ก่องเข้า)

ครอบตลับ(มะก่องเข้าหลวง)

ครอบฟันสี (ถอบแถบ, โผงผาง)

ต้น รสขม สรรพคุณ บำรุงโลหิตและขับลม

ใบ รสขมติดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ บ่มหนองผีให้แตกเร็ว

ดอก รสขม สรรพคุณ ฟอกลำไส้ให้สะอาด บ่มหนองให้เกิดเร็ว

ราก รสขม สรรพคุณ แก้ลม แก้ดี บำรุงธาตุ แก้มุตกิด แก้ไอ แก้ไข้ผอมเหลือง บำรุงกำลัง

ครอบฟันสี (ถอบแถบ, โผงผาง)

ต้น รสขม สรรพคุณ บำรุงโลหิตและขับลม

ใบ รสขมติดรอนเล็กน้อย สรรพคุณ บ่มหนองฝีให้แตกเร็ว

ดอก รสขม สรรพคุณ ฟอกลำไส้ให้สะอาด บ่มหนองให้เกิดเร็ว

ราก รสขม สรรพคุณ แก้ลม แก้ดี บำรุงธาตุ แก้มุตกิด แก้ไอ แก้ไข้ผอมเหลือง บำรุงกำลัง

คางแดง (คาง, กางขี้มอด, มะขามป่า) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้ตกโลหิต แก้บวม แก้ฝี แก้พยาธิ เปื่อยเน่า แก้ลำไส้พิการ บำรุงธาตุ ฝนทารักษาโรคเรื้อน แผลเน่าเปื่อยเรื้อรัง ทาหัวฝี

ใบ รสเฝื่อน สรรพคุณ แก้ไอ

ดอก รสหวาน สรรพคุณ บำรุงธาตุ แก้ปวดบาดแผล แก้พิษฟกบวม แก้คุดทะราด แก้ตาอักเสบ

ควินิน (ต้นซิงโคน่า) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ก้าน ใบ และเปลือกต้น รสขมจัด สรรพคุณ แก้ไข้จับสั่น (มาลาเรีย) บำรุงน้ำดี แก้ร้อนใน

คูน (ชัยพฤกษ์) ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงขนาดกลาง ใบใหญ่ ดอกสีเหลือง ห้อยเป็นพวง ฝักกลมยาวเกลียง เนื้อในสีดำ

เนื้อในฝัก รสหวานเอียน สรรพคุณ ระบายท้อง ช่วยบรรเทาการแน่นหน้าอก ฟกช้ำ แก้ลมเข้าข้อและขัดข้อ

ดอก รสขมเปรี้ยว สรรพคุณ แก้ไข้ เป็นยาระบาย

เปลือกและใบ รสฝาดเมา สรรพคุณ บดผสมทาฝี และเม็ดผื่นตามร่างกาย

ใบ รสเมา สรรพคุณ ระบายท้อง แก้พยาธิผิวหนัง

ราก รสเมา สรรพคุณ ฝนทารักษาขี้กลาก และเป็นยากระบายท้อง แก้คุดทะราด

แก่น นักไสยศาสตร์ใช้ทำปลัดขิกลงยันต์ผูกเอวเด็ก เพื่อให้ปีศาจไม่รบกวนเด็ก

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง สมานแผล

เปลือกเม็ดและเปลือกฝัก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา ทำให้อาเจียน

กระพี้ รสเมา สรรพคุณ แก้รำมะนาด

แค (แคแดง, แคขาว) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดจัด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง คุมธาตุ บิดมูกเลือด สมานแผลทั้งภายในและภายนอก

ใบ รสจืดมัน สรรพคุณ แก้ไข้เปลี่ยนอากาศ (ไข้หัวลม) แก้ไข้หวัด

เปลือกต้นแคป่า รสฝาด สรรพคุณ ต้มเอาน้ำชะล้างบาทดแผลให้แผลหายเร็ว

แคแตร (แคแกล) ไม้ป่ายืนต้นขนาดกลาง

ดอก รสหวานเย็น สรรพคุณ ขับเสมหะและโลหิต ขับผายลม

ราก รสหวานเย็น สรรพคุณ ขับเสมหะ แก้ลม

แคฝอย (แคขาว) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้และเปลือกต้น รสฝาดเฝื่อนหวาน สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้บวม แก้ตกโลหิต แก้พยาธิ แก้ฝีเปื่อยพัง

ราก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ริดสีดวงงอก

คำไทย (คำแสด,คำเงาะ) ไม้พุ่มขนาดใหญ่ หรือไม้ยืนต้นขนาดเล็ก

ดอก รสหวาน สรรพคุณ บำรุงโลหิต แก้โรคโลหิตจาง สมานแผล แก้บิด แก้โรคไต

เมล็ด รสร้อนหอม สรรพคุณ แก้ลม สมานแผล ตัดไข้

รก (เนื้อหุ้มเมล็ด) รสหวาน สรรพคุณ ระบายท้อง

คำฝอย (คำ,ดอกคำ) ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน

ดอก รสหอมร้อน สรรพคุณ บำรุงหัวใจ บำรุงประสาท ขับระดู ดอกแห้ง รักษาโรคดีพิการ

เกสร รสหวาน สรรพคุณ บำรุงโลหิตและน้ำเหลืองให้เป็นปกติ แก้แสบร้อนตามผิวหนัง

เมล็ด รสหวานร้อน สรรพคุณ ระบายท้อง ขับเสมหะ แก้โรคผิวหนัง แก้บวม ขับระดู ป่นเป็นยาพอก แก้ปวดมดลูกหลังคลอดบุตร

น้ำมันจากเมล็ด รสร้อน สรรพคุณ แก้โรคขัดข้อ อัมพาต แก้ฝี

คว่ำตายหงายเป็น (ฆ้องสามย่านตัวผู้) ไม้ต้นเล็ก ใบหนา

ใบ รสเย็นเฝื่อน สรรพคุณ ตำพอกแก้ปวด แก้อักเสบ ฟกบวม และถอนพิษ น้ำที่คั้นจากใบผสมการบูรใช้ทาถูนวดแก้เคล็ด แก้ขัดแพลง

ไคร้เครือ ไม้ต้นเล็ก

ราก รสขมขื่นปร่า สรรพคุณ แก้พิษไข้ พิษกาฬ เจริญอาหาร ชูกำลัง

ฆ้องสามย่าน ไม้ต้นขนาดเล็ก

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำพอกฝีถอนพิษ แก้ปวด รับประทานายในดับพิษร้อน ใบผสมน้ำประสานทองสะตุ ตำตากแดดให้แห้ง บดเป็นผงทาลิ้นเด็กอ่อน แก้ละอองซาง

งิ้ว ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

ใบสด สรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำทาต่อมในคออักเสบ กากพอกแก้ฟกช้ำ อักเสบบวม

ดอกแห้ง สรรพคุณ ตำผสมน้ำทาระงับปวด

ราก รสเบื่อเมา สรรพคุณ บำรุงกำลัง แต่ทำให้อาเจียน

ยาง รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้ระดูตกหนัก บำรุงร่างกาย

งิ้วป่า (งิ้วผา ,นุ่นป่า) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ บำรุงกำลัง ทำให้อาเจียน

ใบ ตำเป็นผง ทาภายนอกแก้ฟกช้ำ ฝนกับน้ำทาแก้ต่อมอักเสบ

ดอกแห้ง ทำยาทาระงับความปวด และแก้พิษไข้ใช้ผสมกับเมล็ดฝิ่น น้ำนมแพะ และน้ำตาลแก้ริดสีดวง

ยาง รสฝาด สรรพคุณ บำรุงกำลัง แก้ระดูขาว

หงอนไก่ดอกกลม (หงอนไก่ป่า) ไม้ดอกต้นเล็ก ๆ

ราก รสเผ็ดขื่นร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เข้เพื่อลม (ไข้ฤดูฝนมีอาการท้องอืดเฟ้อ) แก้ไข้พา แก้โลหิต แก้ลมอัมพฤกษ์ บำรุงธาตุ แก้หืด แก้เสมหะ

หงอนไก่ทะเล ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสกร่อยเค็ม สรรพคุณ ขับน้ำคาวปลาหลังคลอดบุตร แก้ประจำเดือนไม่ปกติ

เหงือกปลาหมอ (ดอกขาว, ดอกสีฟ้า) ไม้พุ่มขนาดกลางใบเป็นจักเว้าใหญ่ ริมใบมีหนามแหลมคม

ใบ รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ตำพอกรักษาโรคปวดบวมและแผลอักเสบ

ใบอ่อน ต้มกับเปลือกต้นอบเชย รับประทานแก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ

ลูก รสร้อน สรรพคุณ ขับโลหิตอย่างแรง แก้ฝีตานซาง

ราก รสเฝื่อนเค็ม สรรพคุณ ต้มอาบแก้พาไข้หัวผื่นคัน แก้โรคผิวหนังทุกชนิด

ต้นมัดตำให้ละเอียด พอกปิดแผลเรื้อรัง ถอนพิษ รับประทานแก้พิษฝีดาษ เป็นยาตัดรากฝี

ใช้ทั้ง 5 รสร้อน สรรพคุณ แก้ไข้หัว แก้พาฝี แก้พิษกาฬได้ดีมาก

จักรนารายณ์ ไม้ต้นเล็ก

ใบสด รสเย็น สรรพคุณ ตำผสมสุราพอกปิดแก้พิษฝี แก้ปวด แก้ฟกบวม ถอนพิษได้ดี แก้อักเสบทุกชนิด แก้พิษสัตว์กัดต่อย

จันทน์กระพ้อ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

แก่น รสร้อนหอม สรรพคุณ แก้ไข้สันนิบาต แก้ไข้เพื่อเลือดและลม

ดอก รสเย็นหอมจัด สรรพคุณ แก้ไข้ บำรุงหัวใจ

จันทน์เกราะ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เนื้อไม้ รสขมหอมสรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้ไข้เพื่อดี แก้กระษัย แก้ตับปอดพิการ แก้ร้อนในกระหายน้ำ

จันทน์ชะมด หรือ จันทน์หอม ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

แก่น รสขมหอม สรรพคุณ บำรุงหัวใจ แก้ลมวิงเวียน แก้คลื่นเหียนอาเจียน ทำให้ใจชื่นบาน สดชื่นแจ่มใส ชูกำลังใช้ทำยาหอม

จันทน์แดง ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

เนื้อไม้ และแก่น รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไอ แก้ซางอันบังเกิดแต่ดี แก้เลือดออกตามไรฟัน แก้บาดแผล แก้ไข้เพื่อดีพิการ ทำให้ชื่นใจ แก้ร้อนดับพิษไข้ทุกชนิด ฝนทาแก้ฟกบวม

จันทน์เทศ ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เนื้อไม้และแก่น รสขมหอมร้อน สรรพคุณ แก้ไข้ดีเดือด ดีพลุ่ง แก้กระสับกระส่าย ตาลอยเผลอสติ บำรุงตับ ปอด น้ำดี

เมล็ดใน รสหอมฝาดหวานสุขุม สรรพคุณ แก้กระหายน้ำ บำรุงกำลัง แก้ลม แก้จุกเสียด แก้กำเดา แก้ท้องร่วง แก้ปวดขัด มดลูก ขับลมในลำไส้ บำรุงโลหิต แก้บิด บำรุงธาตุ

รกหุ้มเมล็ด (ดอก) รสหอมฝาดร้อน สรรพคุณ บำรุงโลหิต บำรุงผิวเนื้อให้เจริญ

จันทน์ลูกหอม ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เนื้อไม้ รสขมหวาน สรรพคุณ บำรุงประสาท บำรุงเนื้อหนังให้สดชื่น แก้ไข้ตับ ปอดพิการ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้เหงื่อตกหนัก ขับพยาธิ

ผลสุก รสหวานฝาด สรรพคุณ รับประทานกับน้ำกะทิสด บำรุงกำลัง แก้ท้องเสีย

จันทน์โอ หรือ ลูกอินทร์ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เนื้อไม้ รสขมหวาน สรรพคุณ บำรุงประสาท บำรุงกำลัง แก้ตับปอดพิการ แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้เหงื่อตกหนัก แก้ไข้ตัวร้อน

จันทนา ไม้พุ่มยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้อันบังเกิดแต่ตับและดี บำรุงเลือดลม

แก่น รสหอมเย็นติดร้อน สรรพคุณ แก้ไข้กำเดา บำรุงหัวใจ แก้ลม แก้อ่อนเพลีย

จาก ไม้กอใบคล้ายใบมะพร้าว เกิดที่ลุ่มเค็ม

ใบ รสฝาดสรรพคุณ แก้ลมจรต่าง ๆ แก้เสมหะและดับพิษทั้งปวง

นมจาก เป็นเกล็ดสีดำอยู่ใต้ท้องใบ รสฝาดกร่อย สรรพคุณ แก้ลมจร ลมป่วง แก้ไข้ ท้องเสีย แก้พิษตานซ่างลิ้นเป็นฝ้าละอองขาว

จามจุรี, ก้ามปู, ฉำฉา ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ สมานแผลในปาก ในคอ เหงือกหรือฟันผุ แก้ริดสีดวงทวาร แก้ท้องร่วง ห้ามโลหิตตกใน

เมล็ด รสฝาดเมา สรรพคุณ แก้กลาก เกลื้อน และโรคเรื้อน แก้เยื่อตาอักเสบ

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ทำให้เย็นดับพิษ แก้ปวดแสบปวดร้อน

จิกเขา ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ แก้เสมหะพิการ แก้ระดูขาว

เมล็ด รสร้อน สรรพคุณ แก้แน่นจุกเสียด

จิกนา ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ แก้เลือดออกตามไรฟัน ใช้เบื่อปลา

เนื้อไม้ รสร้อนเฝื่อน สรรพคุณ ขับระดูขาว

เมล็ด รสร้อน สรรพคุณ แก้แน่นจุกเสียด รัดมดลูกหลังการคลอดบุตร แก้เยื่อตาอักเสบ แก้อาเจียน ฝนทาแก้ตัวร้อน แก้ไอเด็ก

ใบ รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง

ราก รสขื่นเอียน สรรพคุณ ระบายท้อง

จุกโรหินี ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ ถอนพิษไข้กาฬ แก้ร้อนในกระหายน้ำ ลดความร้อนในร่างกาย บางตำราว่า รสสุขุม สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อโลหิต แก้ลมปลายไข้

เจตพังคี ไม้ต้นเล็ก ๆ

ราก รสเผ็ดขื่นปร่า สรรพคุณ แก้ท้องขึ้นปวดแน่นในท้อง ขับลมทำให้เรอ ฝนกับน้ำปูนใส ผสมกับมหาหิงคุ์และการบูรทา

ท้องเด็กอ่อน แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ แก้ปวดท้อง ขับผายลม

เจตมูลเพลิงขาว ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ใบ รสร้อน สรรพคุณ แก้ลมและเสมหะ

ดอก รสร้อน สรรพคุณ แก้โรคตา แก้หนาวและเย็น

ต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับโลหิตประจำเดือน

ราก รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในกระเพาะอาหารและลำไส้ แก้ริดสีดวงทวาร แก้บวม แก้คุดทะราด บำรุงธาตุ บำรุงโลหิต

เจตมูลเพลิงแดง (ไฟใต้ดิน) ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ราก รสร้อน สรรพคุณ บำรุงธาตุ บำรุงโลหิต ขับลมในลำไส้และกระเพาะอาหารให้เรอ แก้ท้องอืด เฟ้อ เสียด แน่นหน้าอก ทำให้ร่างกายเกิดความอบอุ่น ถ้ารับประทานมาก ทำให้แท้งลูก บดเป็นผงปิดพอกฝี ทำให้เกิดความร้อน เกลื่อนฝีได้ แก้ริดสีดวงทวาร

เฉียงพร้านางแอ ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดเย็น สรรพคุณ ลดความร้อน แก้ไข้ กล่อมเสมหะ แก้ร้อนในกระหายน้ำ

ชะมดต้น (ฝ้ายผี) ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อนหรือไม้พุ่ม

ใบ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ฆ่าพยาธิผิวหนัง กลาก เกลื้อน

ดอก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พยาธิไส้เดือน

ต้น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ เกลื้อนช้าง เกลื้อนใหญ่ เรื้อนกวาง เรื้อนน้ำเต้า

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ฆ่าพยาธิตามชุมชนและรากผม รังแค

ลูกและใบ สรรพคุณ ตำพอกฝี เร่งหนองให้แตกเร็ว

เปลือกต้น รสเมาเบื่อสรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำหยอดหูฆ่าแมงเข้าหู

ใช้ทั้ง 5 รสเมาเบื่อ สรรพคุณ รักษาฝีภายใน

ชะมวง (ส้มมวง) ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงขนาดกลาง

ใบ ผล รสเปรียว สรรพคุณ ระบายท้อง แก้ไข้ กัดฟอกเสมหะ แก้ธาตุพิการ

ราก รสเปรี้ยวสรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน

ชบา ไม้พุ่มขนาดย่อม

รากสด รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ตำพอกแก้พิษฝี ฟกบวม รับประทานขับน้ำย่อยอาหาร เจริญอาหาร

ชะอม ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ ขับลมในลำไส้ แก้ปวดเสียวในท้อง (มดลูกอักเสบ)

ชะเอมเทศ (ชะเอมจีน) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสเฝื่อนหวาน สรรพคุณ ทำให้เสมหะแห้ง แก้ดีพิการ

ดอก รสเฝื่อน สรรพคุณ แก้คัน แก้ฝีดาษ

ต้น รสหวานน้อย สรรพคุณ ขับลมให้ลงเบื้องต่ำ

ราก รสหวาน สรรพคุณ ขับเลือดเน่า บำรุงหัวใจชุ่มชื้น แก้กำเดา แก้เสมหะเป็นพิษ แก้น้ำลายเหนียว ทำให้ชุ่มคอเปลือกราก ทำให้อาเจียน

ชมพู่น้ำดอกไม้ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อในลูก รสเปรี้ยวหวานเย็น สรรพคุณ ปรุงยาหอมชูกำลัง ทำให้ใจคอชุ่มชื่น บำรุงหัวใจเหมาะสำหรับเป็นอาหารแก่คนไข้หนัก

ชา หรือ เมี่ยง ไม้ต้นขนาดย่อม

ใบ รสฝาด สรรพคุณ รมแก้หืด ชงแก่ ๆ รับประทาน แก้พิษของยาอันตราย สมานแผล กากใบชา ใช้โขลกหิดพอกแผลถูกไฟถูกน้ำร้อนลวก บางตำราว่า รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย บำรุงหัวใจให้ชุ่มชื่น

ช้าพลู (ผักอีไร) ไม้ต้นเล็ก ๆ

ราก รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้คูถเสมหะ ขับเสมหะให้ตกทางทวารหนัก

ต้น รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เสมหะในทรวงอก

ลูก(ดอก) รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เสมหะในลำคอ

ใบ รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ทำให้เสมหะงวดและแห้งเข้า

ช้างงาเดียว ไม้ต้นเล็กๆ

ราก รสขื่นสรรพคุณ แก้พิษฝีภายใน แก้กระษัย แก้ปัสสาวะพากร แก้ไตพิการ

ชิงชี่ ไม้พุ่มขนาดย่อม

ต้น รสขื่นปร่าสรรพคุณ แก้ฟกบวม

ลูก รสขื่นปร่า สรรพคุณ แก้เจ็บคอ ลำคออักเสบ

ดอก รสขื่นเมา สรรพคุณ แก้โรคมะเร็ง

ราก รสขมขื่น สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อลม ขับลมในท้องให้ซ่านออกมา แก้ไข้ร้อนในทุกชนิด

ใบ รสเฝื่อนเมา สรรพคุณ ต้มเอาน้ำอาบแก้โรคผิวหนัง ไข้ฝีกาฬ สันนิบาต ตะคริว

ชุมเห็ดเทศ ไม้พุ่มใหญ่

ใบ รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ตำหรือขยี้ทาแก้กลากเกลื้อน โรคผิวหนังชนิดมีตัว

ต้น รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน

ดอก รสเบื่อเอียนสรรพคุณ ระบายอ่อนๆ

ต้น ราก ใบ รสเบื่อเอียน สรรพคุณ แก้กระษัยเส้น แก้ท้องผูก ขับปัสสาวะ

ชุมเห็ดไทย (ชุมเห็ดเล็ก) ไม้ต้นขนาดเล็ก

เมล็ด คั่วให้เกรียม ตำผง ชงน้ำร้อนเหมือนกาแฟ รสขมหอมเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงหัวใจให้ชุ่มชื่น ทำให้นอนหลับ แก้กระษัย ขับปัสสาวะ

ใช้ทั้ง 5 รสขมเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้ ขับพยาธิในท้องเด็ก

ช้อยนางรำ (สอยนางรำ) ไม้พุ่มขนาดย่อม

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้ไข้พิษ

ชัด ไม้ต้นขนาดย่อม

เมล็ด (ลูก) รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง กล่อมเสมหะและอาจม

ซาก ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ไม้นี้รับประทานไม่ได้ เป็นพิษอาจถึงตายได้ ถ้าจะนำไปปรุงเป็นยาต้องเผาให้เป็นถ่าน

ถ่าน รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้พิษเซื่องซึม แก้โรคผิวหนัง

ดีหมี ไม้ต้นขนาดใหญ่

เนื้อไม้ รสขม สรรพคุณ ระงับความร้อน ดับพิษไข้ แก้ปวดศีรษะ ขับเหงื่อ

ตะโกนา (พญาช้างดำ) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง เรียกชื่อ ตะโก หรือ พญาช้างดำ

ผล รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง ตกโลหิต แก้มวนท้อง ขับพยาธิ แก้กระษัย แก้ฝีเน่าเปื่อย

เลือกลูก เผาเป็นถ่าน แช่น้ำรับประทาน ขับระดูขาว ขับปัสสาวะ

เลือกต้อนและเนื้อไม้ รสฝาดติดขม สรรพคุณ บำรุงธาตุ บำรุงกำลัง บำรุงกำหนัด แก้กามตายด้าน

เปลือกต้น เผาเป็นด่างแช่น้ำรับประทาน ขับระดูขาว ขับปัสสาวะ ต้มกับเกลือรักษารำมะนาด แก้ปวดฟัน เป็นยาอายุวัฒนะ

ตะโกสวน (ตะโกไทย) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้นและลูกอ่อน รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน แก้บิด สมานแผล

ตะขบไทย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้บิดมูกเลือด

ราก รสฝาด สรรพคุณ กล่อมเสมหะ และอาจม

ใบ รสฝาดเอียน สรรพคุณ ขับเหงื่อ

ตะขบป่า ไม้ยืนต้นขนาดกลางมีหนาม

เนื้อไม้ รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน แก้ตานขโมย แก้โรคผิวหนัง ผื่นคัน ประดง

ตะไคร้ต้น (ตะไคร้บก) ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง

ราก รสปร่า สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ ดับกลิ่นคาว ขับผายลม ทำให้เรอ แก้ปัสสาวะพิการ

ตะไคร้น้ำ ไม้พุ่มขนาดย่อมขึ้นอยู่ริมน้ำ

ราก รสจืด สรรพคุณ แก้กระษัย แก้ปัสสาวะพิการ แก้ช้ำรั่ว เบาหยดย้อย

ตะเคียนทอง ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เนื้อไท้และแก่น รสขมหวาน สรรพคุณ แก้คุดทะราด แก้เสมหะ แก้โลหิต แก้กำเดา แก้ไข้ สัมประชวร (ไข้ที่มีอาการแสดงที่ดวงตา ให้เป็นสี แดง เหลือง เขียว)

ตับใหญ่ (มะพลับดง) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้และราก รสฝาดเลี่ยนเย็น สรรพคุณ แก้พิษทั้งปวง แก้พิษวัณโรค

ตับเต่าน้อย ไม้พุ่มขนาดย่อม

รากและต้น รสขมเย็นเอียน สรรพคุณ ดับพิษไข้ทั้งปวง แก้ตัวร้อน ดับพิษซาง แก้พิษฝีในท้อง

ตาตุ่ม ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง

ต้น รสขมเอียนร้อน สรรพคุณ ขับผายลม แก้โลหิตพิการ ถ่ายเสมหะ

ใบ รสร้อนเอียน สรรพคุณ แก้ลมบ้าหมู

ยาง รสร้อน สรรพคุณ ถ่ายหนองและลม ถ่ายอุจจาระอย่างแรง และกัดทำลายอย่างแรงจนน้ำหมดตัวถึงตาย และเข้าตาอาจบอดได้

ตาเสือ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ กล่อมเสมหะ และขับโลหิต

ใบ รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้บวม

ผล รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้บวมข้อ

ตาเสือทุ่ง ไม้ยืนต้น

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ริดสีดวงจมูก

ใบ รสขมฝาด สรรพคุณ แก้อหิวาตกโรค แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน

ตานขโมย ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้บิดมูกเลือด

เนื้อไม้ รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้พาตานซาง ขับพยาธิไส้เดือน แก้ซางลงท้อง

ใบ รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้เม็ดซางขึ้นปาก

ผล รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้ตานขโมย พุงโร

ราก รสเบื่อเมา สรรพคุณ ขับพยาธิทุกชนิด แก้พิษตานซาง แก้ท้องร่วง

ตานดำ ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เนื้อไม้และราก รสเมาเอียน สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน ตัวตืด แก้พิษตานซาง ผอมแห้ง ละลายไขข้อ ทำให้เกิดความร้อน

ตาลโตนด ไม้ยืนต้นสูง จำพวกปาล์ม

งวงตาล รสหวานเย็น สรรพคุณ แก้พิษตานซาง ขับพยาธิ ทำให้ดวงจิตชื่นบาน

ก้านตาลและใบสด ลนไฟบิดเอาน้ำรับประทาน รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด แก้ท้องร่วง แก้โลหิต อมแก้ปากเปื่อย

ราก รสหวานเย็น สรรพคุณ แก้พิษตานซาง ชูกำลัง ขับพยาธิ

ตานเสี้ยน ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง

เปลือกต้นและเนื้อไม้ รสเบื่อเมาเล็กน้อย สรรพคุณ แก้อุจจาระธาตุพิการ อุจจาระเป็นฟองสีเขียว สีขาวเป็นมูกเลือด

ราก รสจืดเบื่อเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ตานซาง กล่อมอาจม ขับพยาธิไส้เดือน

ตีนเป็ดตัน (พญาสัตตบรรณ) ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสขม สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อดีพิการ สมานลำไส้

ใบ รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้หวัด

ดอก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อโลหิต ไข้ตัวร้อน ไข้เหนือ

ราก รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับผายลม

กระพี้ รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับโลหิตให้ตก

ตีนเป็ดน้ำ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ แก้นิ่ว แก้ไข้

กระพี้ รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้เกลื้อน

ใบ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ฆ่าพยาธิผิวหนัง กลาก เกลื้อน แก้ไข้หวัด

ตูมกาต้ม ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย พิษงูกัด โดยฝนกับสุรา ชุบสำลีปิดบาดแผล ผสมรำให้ม้ากิน ขับพยาธิตัวตืด

เมล็ด รสเมา สรรพคุณ รับประทานทำให้อาเจียน อันตรายถึงตายได้

เตยหอม ไม้น้ำต้นเล็ก ๆ เป็นกอ

ใบ รสเย็นหอม สรรพคุณ บำรุงหัวใจ ดับพิษไข้ ชูกำลัง

รากและต้น รสจืดหอม สรรพคุณ แก้กระษัย,ไตพิการ ขับปัสสาวะ

ต่อไส้ ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ราก รสจืดเอียน สรรพคุณ ขับปัสสาวะ บำรุงเส้นเอ็น

ใบอ่อน ตำผสมดินสอพองสุมขม่อมเด็ก แก้หวัดคัดจมูก

เต่าร้าง (เต่ารั้ง) ไม้ยืนต้นขนาดกลางจำพวกหมาก

หัวและราก รสหวานเย็นขม สรรพคุณ ดับพิษตับ ปอด แก้หัวใจพิการ

ตองแตก หรือ ทนดี ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสจืดเฝื่อนขมน้อย สรรพคุณ ระบายอ่อน ๆ ถ่ายลมถ่ายเสมหะ ไม่ไช้ท้อง

ใบและเมล็ด รสเบื่อขมน้อย สรรพคุณ ถ่ายพยาธิ แก้ฟกบวม แก้ดีซ่าน แก้หืด

ถั่วแระต้น ไม้พุ่มเล็ก ๆ

เมล็ด รสมัน สรรพคุณ บำรุงเส้นเอ็น ทำให้เกิดความอบอุ่น

รา รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้น้ำปัสสาวะเป็นสีแดงเหลืองคล้ายขมิ้น และ ปัสสาวะน้อย

ถั่วแระผี ไม้พุ่มเล็กๆ

ราก รสจืดขื่น สรรพคุณ ขับละลายก้อนนิ่วเกิดจากไต กระตุ้นเตือนไตให้ทำงาน

ทรงบาดาล ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสเบื่อขม สรรพคุณ ถอนพิษผิดสำแดง (ไข้ซ้ำ) แก้สะอึก (เนื่องจากกระเพาะอาหารขยายตัว)

ทับทิม ไม้พุ่มใบเล็ก ๆ ยอดแดง มีอยู่๒ชนิด คือ ชนิดดอกแดง และชนิดดอกขาว

ต้น ราก รสเบื่อเมา สรรพคุณ ขับพยาธิตัวตืด และพยาธิไส้เดือน

ใบ รสฝาด สรรพคุณ แก้เด็กท้องร่วง บิดมูกเลือด

เปลือกลูก รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง บิด ปิดธาตุ ฝนกับน้ำปูนใส ทาแก้พุพอง เน่าเปื่อย

ทับทิมทั้ง 5 สรรพคุณ แก้ท้องเสีย บิด มูกเลือด

ท้าวยายม่อม ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ต้น รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ ขับเสมหะให้ลงเบื้องต่ำ ขับพิษไข้หัว (หัดสุกใสดำแดง) แก้ไข้

ราก รสจืดขื่น สรรพคุณ แก้พิษงู แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้อาเจียน แก้หืดไอ แก้พิษฝี

ท้ายยายม่อมดอกแดง (ปทุมราชา)

ราก รสจืดขื่น สรรพคุณ ถอนพิษสัตว์กัดต่อย แก้พิษงู

ทิ้งถ่อน (พญาช้างเผือก,พญาฉัททัน) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสร้อนสุขุม สรรพคุณ เจริญอาหาร ขับผายลม บำรุงธาตุ แก้ธาตุพิการ

ราก แก่น รสขมร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เจ็บเอว เจ็บหลัง เส้นตึง ท้องอืด

ใบ เผาไฟผสมกับน้ำยาสูบ ฉีดฆ่าตัวแมลงและตัวหนอนได้

เทพทาโร ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ แก้ลมจุกเสียด แน่น เฟ้อ แก้อาการปวดท้อง ขับผายลม บำรุงธาตุ ขับลมในลำไส้ และกระเพาะอาหาร

ทุเรียน ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสฝาด สรรพคุณ คุมธาตุ แก้ท้องร่วง

เปลือกลูก รสฝาด สรรพคุณ คุมธาตุ สมานแผล แก้น้ำเปลืองเสียพุพอง แก้ฝีตานซาง

กลิ่นของเปลือกลูกทุเรียน ขับไล่ตัวเรือดได้ เผาเป็นขี้เถ้า ละลายน้ำมันมะพร้าว ทาแก้คางทูม

เนื้อในลูก มีธาตุกำมะถัน รับประทานมากๆ ทำให้เกิดความร้อนในร่างกาย แก้โรคผิวหนังและขับพยาธิไส้เดือนในท้องได้

ทองพันชั่ง ไม้พุ่มต้นเล็ก

ใบ รสเบื่อเย็น สรรพคุณ ดับพิษไข้ แก้ไข้ตัวร้อน แก้พยาธิผิวหนัง

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้กลากเกลื้อน ผื่นคัน และโรคผิวหนังที่เป็นน้ำเหลืองบางชนิด

ทองระอาหรือลิ้นงูเห่า ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ใบ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ตำกับสุรา พอกแก้ปวดฝี ถอนพิษปวดอักเสบ

ราก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ฝนกับสุรา ทาแก้พิษตะขาบ แมลงป่อง

ทองหลาง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง มีหนามตลอดทั้งต้น

ใบ เปลือกต้น รสเฝื่อนเอียนเย็น สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้ลมเป็นพิษ หยอดตาแก้ตาแดงตาฝ้าฟางและตาแฉะ

ราก รสเมาเอียนเย็น สรรพคุณ แก้พยาธิในท้อง แก้ตาฟาง แก้เสมหะ

ทองหลางใบมน (ทองหลางบก) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง ใบคล้ายใบถั่วพู

เปลือกต้น รสเฝื่อนเอียน สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้ลม แก้ก้อนนิ่วในไต

กระพี้ รสเฝื่อนเอียน สรรพคุณ แก้พิษฝี

แก่น รสเฝื่อนเอียนเย็น สรรพคุณ แก้ฝีในท้อง (วัณโรค)

ใบ รสเบื่อเอียนเย็น สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน แก้ตัวร้อน แก้ริดสีดวง

ดอก รสขื่นเอียนเย็น สรรพคุณ ขับโลหิตระดู

ลูก(ฝัก)รสขม สรรพคุณ บำรุงน้ำดี

ราก รสเฝื่อนเอียน สรรพคุณ แก้พิษทั้งปวง

ทองหลางใบมนต่าง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง ใบตามเส้นเป็นสีเหลืองแกมเขียว ใบเหมือนทองหลางใบมน

ใบสด รสเอียนเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน ดับพิษ

ใบแก่สด รมควันไต้ให้ตายนึ่งชุบสุราปิดแผล แก้เนื้อร้ายตายลุกลามบวมแดง (เนื้อเน่า)

ทองโหลง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง ไม่มีหนาม

ใบ เปลือกต้น รสเฝื่อนเอียนเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้โรคตา

เทียนเกล็ดหอย ไม้ต้นเล็กๆ

เมล็ด รสเผ็ดร้อนขมหอม สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน หน้ามืด ตามัว แก้โลหิตจาง แก้เย็นชาปลายมือปลายเท้า

เทียนขม ลักษณะไม่ปรากฏ เพราะส่งมาจากต่างประเทศ

เมล็ด รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ดีพิการ แก้ครั่นเนื้อครั่นตัว นอนสะดุ้งผวา หลับ ๆ ตื่น ๆ

เทียนขาว ไม้ต้นเล็กๆ (ยี่หร่า)

เมล็ด รสเผ็ดร้อนขม สรรพคุณ บำรุงกำลัง ขับผายลม แก้เส้นศูนย์กลางท้องพิการ แก้ชีพจรอ่อนหรือพิการ นอนสะดุ้งผวา (โทษน้ำดี) แก้คลั่งเพ้อ

เทียนแดง ไม้ต้นเล็ก ๆ คล้ายผักชี

เมล็ด รสเผ็ดร้อนขมเล็กน้อย สรรพคุณ ขับเสมหะ แก้ลม แก้น้ำดีพิการ แก้ลมเสียดแทง แก้คลื่นเหียนอาเจียน

เทียนดำ ไม้พุ่มขนาดย่อม

เมล็ด รสเผ็ดขม สรรพคุณ ขับเสมหะให้ลงสู่คูถทวาร ขับลมในลำไส้ แก้อาเจียน บำรุงโลหิต

ใบและต้น รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ แก้หนอนใน (กามโรค)

เปลือกต้น รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ ขับระดูขาว

เทียนต้น หรือ เทียนย้อมมือ ไม้พุ่ม

ใบ รสฝาด สรรพคุณ แก้เล็บถอด อักเสบช้ำ

ยอดอ่อน รสฝาด สรรพคุณ แก้เด็กท้องร่วงได้ผลดีทุกระยะ

เทียนตากบ ไม้ต้นเล็ก ๆ

เมล็ด รสเผ็ดร้อนขมหอม ขับลมในลำไส้ให้ผายเรอ แก้กระเพาะอาหารพิการ กำเริบ หย่อน พิการ

เทียนตาตั๊กแตน ไม้ต้นเล็ก ๆ

เมล็ด รสขมเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงธาตุ แก้เสมหะพิการ แก้กำเดา

เทียนเยาวพาณี คล้ายผักชี แต่โตกว่า

เมล็ด รสหวานกลิ่นหอม สรรพคุณ กระจายเสมหะ กระจายลมที่ลั่นโครกครากอยู่ในท้อง แก้จุกเสียด แก้ลมปั่นป่วน อยู่รอบขอบสะดือ แก้คลื่นเหียน อาเจียน

เทียนลวด ไม่ปรากฏลักษณะ เพราะสั่งมาจากต่างประเทศ

ราก รสร้อนขมหอม สรรพคุณ แก้น้ำดีพิการ แก้กำเดา นอนสะดุ้งสะทกสะท้าน แก้เพ้อคลั่ง ขับน้ำดีให้ตกลำไส้

เทียนดอก ไม้ต้นเล็ก ๆ นิยมใช้ดอกสีขาวทำยา

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำพอกแก้ปวดนิ้วเท้า (เก๊าท์) เล็บขบ ถอนพิษปวดอักเสบ

ไทรกร่าง ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ ต้มชะล้างบาดแผล สมานแผล

ไทรใหญ่ ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ สมานแผล

ไทรย้อย ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

รากอากาศ รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้กระษัยไตพิการ บำรุงน้ำนม แก้ปัสสาวะมีสีต่าง ๆ

ทำมัง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสร้อนหอมฉุน สรรพคุณ ขับผายลม แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ บำรุงธาตุ แก้จุกเสียด

ธรณีสาร ไม้ยืนต้นขนาดเล็ก

ราก รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้พิษตานซางเด็ก

นนทรี ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ ขับโลหิต กล่อมเสมหะและโลหิต แก้ท้องร่วง ขับผายลม

นมควาย ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ราก เนื้อไม้ รสฝาดเบื่อ สรรพคุณ แก้กระษัย แก้เบาเหลืองเบาแดง

นมนาง หรือ นมสาว ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสเย็นเอียน สรรพคุณ บำรุงน้ำนม

เนื้อไม้และราก รสเย็น สรรพคุณ ระงับความร้อน แก้ไข้พิษ แก้ไข้หัวหัด สุกใส ดำแดง

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้คลื่นเหียนอาเจียน แก้เจ็บหลังเจ็บเอว

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำผสมน้ำทาหรือพ่น แก้ร้อนภายใน

ลูก รสเย็น สรรพคุณ ต้มเอาน้ำรับประทานและอาบ แก้ซาง แก้เด็กตัวร้อน

นางแย้ม ไม้พุ่ม ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษฝีภายใจ ขับปัสสาวะ แก้โรคลำไส้ แก้กระษัย ไตพิการ

หนาดดำ ไม้ต้นเล็ก ๆ

ราก รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว ไตพิการ

หนาดใหญ่ ไม้ยืนต้นล้มลุก

ใบ รสเมาฉุนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้จุกเสียด แน่นเฟ้อ ขับผายลม แก้ปวดท้อง ขับเหงื่อ ขับเสมหะ มวนเป็นบุหรี่สูบ แก้ริดสีดวงจมูก

หนามพรม ไม้ยืนต้นขนาดย่อม มี 2 ชนิด คือ พรมป่าและพรมบ้าน

แก่น รสเฝื่อนมันขมฝาดเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงไขมัน บำรุงกำลัง บำรุงร่างกาย

นุ่น ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสเอียนเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ร้อนใน

เมล็ด รสเอียนมัน สรรพคุณ ระบายท้อง ขับปัสสาวะ คั้นเอาน้ำมันทำน้ำมันใส่ผม

เนระพูสี ไม้จำพวกผักกูด

ต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด มูกเลือด แก้ไข้ท้องเสีย (ไข้รากสาด) แก้ปวดเบ่ง แก้ไข้เหนือ แก้ไข้พิษ ไข้กาฬ

เหง้า รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ธาตุพิการ แก้ปอดพิการ แก้ลมสันนิบาต 7 จำพวก ดับพิษไข้ แก้คอเปื่อย ลิ้นเปลื่อย แก้ไอ แก้ซางเด็ก

รากอากาศ สรรพคุณ คล้ายกับเหง้า

น้อยหน่า ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ฆ่าเชื้อโรค ขับตัวกิมิชาติในลำไส้ (พยาธิไส้เดือน) โขลกปั่น พอกแก้ฟกช้ำ ฆ่าพยาธิผิวหนังกลากเกลื้อน

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ สมานแผล ปิดธาตุ

เปลือกลูก รสฝาด สรรพคุณ ฝนกับสุราทาแก้พิษงูกัด

ราก รสขมเอียน สรรพคุณ ระบายท้อง

น้อยโหน่ง ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ใบ รสเบื่อขม สรรพคุณ ตำพอกแก้ฟกบวม ฆ่าพยาธิผิวหนัง

ผลดิบ รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง บิด ขับตัวกิมิชาติ (พยาธิไส้เดือนในท้อง)

เนียม ไม้ต้นเล็กๆ

ใบ รสหอมฉุน สรรพคุณ ทำยานัตถ์ แก้หวัดคัดจมูก

ลูกลิด หรือ ปอบิด ไม้พุ่มขนาดย่อม

ผล รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด แก้บวมเบ่ง แก้เสมหะพิการ ตำพอกแก้ปวดเคล็ดบวม

เปลือก ต้นราก รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง บำรุงธาตุ

บุนนาค ไม้ยืนต้นขนาดกลาง มี 2 ชนิด คือ บุนนาคบ้าน และ บุนนาคป่า นิยมใช้บุนนาคป่า ซึ่งมีสรรพคุณดีกว่า

ใบ รสฝาดสรรพคุณ แก้บาดแผลสด สมานแผล

เปลือกต้น รสฝาดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ กระจายหนอง

กระพี้ รสขื่น สรรพคุณ แก้เสมหะในลำคอ

แก่น รสขื่น สรรพคุณ แก้เลือดออกตามไรฟัน

ราก รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้

ดอก รสหอมเย็น สรรพคุณ บำรุงโลหิต บำรุงผิวกายให้สดชื่น แก้ร้อนกระสับกระส่าย ชูกำลัง แก้ลมกองละเอียด หน้ามืด วิงเวียนใจสั่น อ่อนเพลีย ใจหวิว

เบญกานี ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ลูกเบญกานี เป็นยางไม้เกิดจากต้นเบญกานี (ลักษณะเป็นก้อนลูกกลม ๆ เป็นหนาม)

รสฝาดจัด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง บิด ปวดเบ่ง แก้อาเจียน สมานแผล

เบญจมาศบ้าน ไม้ดอกต้นเล็ก

ดอก รสหอมเย็น สรรพคุณ ทำยาหอมชูกำลัง แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ

เบน หรือ เบนขอ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น แก่น ใบ รสจืดขื่น สรรพคุณ แก้เส้นเอ็นพิการ แก้กระษัยเหน็บชา แก้เหน็บชา แก้ไขข้อ กามโรค

ใบเงิน ไม้พุ่มขนาดย่อม

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษ แก้ไข้พิษร้อน ล้อมตับดับพิษ

ใบทอง ไม้พุ่มต้นเล็ก

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษ แก้ไข้พิษร้อน ล้อมตับดับพิษ

ใบนาค ไม้พุ่มขนาดย่อม

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษ แก้ไข้พิษร้อน ล้อมตับดับพิษ

ประดงเลือด หรือ ประดงไฟ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสเย็นเฝื่อนเมาเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เม็ดประดงผื่นคัน แดงทั้งตัว แก้ปวดแสบปวดร้อน มีน้ำเหลืองไหล

ประดู่ขาว หรือ สะตือ ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ใช้ทั้ง 5 รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้หัดสุกใส ดำแดง เหือด และพิษฝีดาษ แก้ท้องร่วง แก้ปอดอักเสบเนื่องจากพิษไข้หัว (หัด สุกใส ดำแดง)

ประดู่ลาย ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ ต้มเอาน้ำอม แก้ปากเปื่อย ปาก แตก ยางสด รสฝาด สรรพคุณ ทาแก้ปากเปื่อย

เนื้อไม้ และแก่น รสฝาดหวาน สรรพคุณ บำรุงโลหิต คุมธาตุ กล่อมโลหิต ระงับเสมหะ

ประดู่ส้ม ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

แก่น เนื้อไม้ รสขมหวาน สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อกำเดาและโลหิต

ประดู่เสน ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

แก่น รสขมหวาน สรรพคุณ แก้คุดทะราด แก้ไข้เพื่อเสมหะ โลหิต และกำเดา

ปุ่ม รสฝาดขมเบื่อ สรรพคุณ ต้มเอาไอรมทวาร แก้ริดสีดวงทวาร

ประทัดจีน หรือประทัดใหญ่ ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสขมจัด สรรพคุณ แก้ไข้ทุกชนิด ไข้จับสั่น ขับน้ำลาย เจริญอาหาร

ประยงค์ป่า ไม้พุ่มขนาดย่อม

ปุ่ม รสฝาดขื่น สรรพคุณ ถอนเสมหะ แก้พิษทั้งปวง แก้หอบ แก้ไอ

ประยงค์บ้าน หรือ หอมไกล ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา ทำให้อาเจียน

ปรู ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้หืด ไอ แก้ท้องร่วง ปิดธาตุ

เนื้อไม้ รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้ริดสีดวงลำไส้ และทวารหนัก

แก่น รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ แก้น้ำเหลือง บำรุงกำลัง

ผล รสร้อนเบื่อ สรรพคุณ บำรุงธาตุ แก้จุกเสียด ขับพยาธิ

โปรง ไม้ลุ่มน้ำเค็มยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดจัดเฝื่อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน คุมอาจม แก้เสมหะและโลหิต สมานแผล

โปร่งฟ้า ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสเฝื่อนเย็น สรรพคุณ แก้วัณโรคระยะบวม แก้ตาฝ้าฝาง ตามัว

ปลาไหลเผือก ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสขมเบื่อเมาเล็กน้อย สรรพคุณ ตัดไข้ทุกชนิด แก้วัณโรคระยะบวม ถ่ายพิษฝีในท้องและถ่ายพิษต่างๆ

เปล้าใหญ่ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ใบ รสร้อนเมาเอียน สรรพคุณ บำรุงธาตุ

เปลือกต้น และกระพี้ รสร้อนเมาเอียน สรรพคุณ แก้เลือดร้อน

ผล รสร้อนเมาเอียน สรรพคุณ ขับโลหิตในเรือนไฟ ขับน้ำคาวปลา

แก่น รสร้อนเมาเอียน สรรพคุณ ขับเลือด ขับหนองให้ตก ขับพยาธิไส้เดือน

ราก รสร้อนเมาเอียน สรรพคุณ ขับผายลม

เปล้าน้อย ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ ทำให้อาหารงวด ช่วยย่อยอาหาร

ใบ รสร้อน สรรพคุณ แก้คันตามตัว

ผล รสร้อน สรรพคุณ ขับหนองให้กระจาย

ราก รสร้อน สรรพคุณ แก้ลมขึ้นเบื้องบนให้เป็นปกติ

แก่น รสร้อน สรรพคุณ ขับโลหิต แก้ช้ำใน

เปล้าน้ำเงิน ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น แก่น รสขมเย็น สรรพคุณ บำรุงโลหิตสตรีให้สมบูรณ์

เปลือก ลูก ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ

ปีบ ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง

ดอก รสเฝื่อนกลิ่นหอม สรรพคุณ ตากแห้งผสมบุหรี่สูบ แก้ริดสีดวงจมูก

ราก รสเฝื่อน สรรพคุณ ปิ้งให้กรอบต้มรับประทาน แก้ท้องร่วง บิด แก้ปวดเบ่ง แก้เสมหะพิการ

ใบสด รสฝาด สรรพคุณ เคี้ยวอม ดับกลิ่นสุรา

ลูกสุก รสฝาดหวาน สรรพคุณ ระบายท้อง กล่อมอาจม ดูดกลิ่นเหม็น วางบนหีบศพดับกลิ่นเหม็น

ราก รสฝาด สรรพคุณ แก้น้ำเหลืองเสีย

ฝางส้ม ไม้ยืนต้นขนาดกลาง เนื้อไม้เป็นสีขาว

เนื้อไม้ รสฝาดติดเปรี้ยว สรรพคุณ ขับฟอกโลหิต แก้ไข้

ฝางเสน ไม้ยืนต้นขนาดกลาง เนื้อไม้สีแดงและเหลือง

แก่น รสขมขื่นฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้ธาตุพิการ แก้ร้อน แก้โลหิตออกทางทวารหนัก แก้ไข้กำเดา แก้เสมหะ

ฝ้ายขาว ไม้พุ่มขนาดย่อม

เปลือกราก รสขื่นเอียน สรรพคุณ ขับโลหิตระดูสตรี บีบมดลูก รับประทานมากๆ อาจแท้งได้

ฝ้ายแดง ไม้พุ่ม

ใบ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้ ขับเหงื่อ แก้พิษตานซางเด็ก

ฝ้ายเทศ หรือ สำลี ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เมล็ด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้หนองใน (กามโรค) ขับหนองให้แห้ง

ฝิ่น ไม้ต้นเล็ก ๆ คล้ายต้นมะเขือ

ยาง เคี่ยวให้สุก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้บิดเรื้อรัง แก้ลงแดง ทำให้นอนหลับ ทาแก้เจ็บปวด ทาหัวริดสีดวงทวาร

ขี้ยาฝิ่น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้บิด มูกเลือด ลงแดง แก้ปวดเบ่ง แก้ไอ ทำให้นอนหลับ

ฝิ่นต้น ไม้พุ่มขนาดย่อม ใบคล้ายใบมะละกอ

เปลือกต้น รสฝาดเมา สรรพคุณ คุมธาตุ แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน แก้ลงแดง แก้ปวด แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

ฝีหมอบ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

ใบ รสเฝื่อนเย็น สรรพคุณ ตำพอกฝี แก้ปวดอักเสบ ถอนพิษ

เนื้อไม้ รสขม สรรพคุณ ฝนกับน้ำปูนใส เกลื่อนหัวฝี รับประทานแก้วัณโรคปอดและลำไส้

พญาไก่เถื่อน หรือ มะเฟืองป่า ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ ราก รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษร้อนถอนพิษไข้กลับ แก้พิษอักเสบ ฝนทาแก้พิษร้อน แก้ฟกบวม แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

พญายา ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้กระษัย แก้โลหิต แก้ผอมแห้ง ดับพิษร้อน

พญารากขาว (โคลงเคลง) ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสขม บำรุงธาตุ เจริญอาหาร แก้อ่อนเพลีย กินเป็นยาชูกำลังหลังฟื้นไข้

พญารากดำ ไม้ยืนต้นขนาดกลางใหญ่

เนื้อไม้ ยาง รสขมน้อย สรรพคุณ ปวดเมื่อยตามร่างกาย แก้เจ็บเอว เจ็บหลัง แก้กระษัย ไตพิการ

ดอก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อโลหิต แก้ไข้ตัวร้อน ไข้เหนือ

ราก รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับผายลม

พญาปล้องทอง ไม้เถาเนื้อแข็งคล้ายปล้องอ้อย

ต้น รสจืดเย็น สรรพคุณ ถอนพิษไข้ พิษกาฬ แก้ร้อนใน ถอนพิษยาเบื่อเมา

พญามุติ ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน

เถา รสร้อน สรรพคุณบำรุงธาตุ เจริญอาหาร ขับลมในลำไส้ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ แก้ท้องร่วง

พญารากเดียว

ราก รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้ ลดความร้อน ป่นเป็นแป้งใช้เป็นเครื่องประทินผิว

พลับพลึง ไม้ล้มลุกยืนต้นเตี้ยๆ

ใบ รสเอียน สรรพคุณ ทำให้อาเจียนเป็นเสมหะ ใช้ประคบแก้ช้ำและเคล็ดยอก ลนไฟให้ตายนึ่ง พันตามอวัยวะที่เคล็ดยอก บวม แพลง ถอนพิษได้ดี

พิกุล ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ ฆ่าแมงกินฟัน

กระพี้ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้เกลื้อน

แก่น รสขมเฝื่อน สรรพคุณ บำรุงโลหิต

ใบ รสเมาเบื่อฝาด สรรพคุณ ฆ่าเชื้อกามโรค

ดอก รสฝาดกลิ่นหอม สรรพคุณ แก้ลม บำรุงโลหิต

ราก รสขมสรรพคุณ บำรุงโลหิต แก้เสมหะ

พิลังกาสา ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ต้น รสเมา สรรพคุณ แก้โรคเรื้อน โรคผิวหนัง

ใบ รสร้อนสรรพคุณ แก้ตับพิการ

ดอก รสขมเมา สรรพคุณ ฆ่าเชื้อโรค

ลูก รสฝาดสุขุม สรรพคุณ แก้ท้องเสีย

ราก รสเมา สรรพคุณ แก้กามโรค และหนองใน

พริกป่า ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ราก รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษไข้ แก้ร้อน แก้ลม

พิมเสนต้น ไม้พุ่มขนาดย่อม

ใบ รสเย็นหอม สรรพคุณ แก้ลม บำรุงหัวใจ แก้ไข้ตัวร้อน ถอนพิษไข้

พุงดอ ไม้พุ่มต้นอ่อน

ราก รสเปรี้ยวเย็น สรรพคุณ แก้พิษฝีตานซาง ดับพิษทั้งปวง ทำให้นอนหลับ กระทุ้งพิษแก้ร้อนใน แก้ไข้ แก้ประดง ผื่นคัน ฝนกับน้ำสุกหรือปูนใส ทาแก้อัณฑะบวม

พุดตาน ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษไข้ แก้ไข้ แก้ประดงผื่นคันตามผิวหนัง ปวดแสบปวดร้อนตามร่างกาย

พุ่มเรียงบ้าน หรือ ชำมะเรียงป่า ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสเบื่อจืดขมเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ไข้เหนือ แก้ไข้สันนิบาต แก้ไข้ร้อนภายในกระสับกระส่าย หมอมักใช้พุมเรียงทั้ง 2 อย่างนี้รวมกัน

เพกา ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดเย็นขมเล็กน้อย สรรพคุณ ตำกับสุรา ทา พ่นตามตัวสตรีที่ทนการอยู่ไฟไม่ได้ ทำให้หนังชา สมานแผล ทำให้น้ำเหลืองปกติ ดับพิษโลหิต

ฝักแก่ รสขม สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ

ฝักอ่อน รสขมร้อน สรรพคุณ ขับผายลม

เมล็ดแก่ รสขม สรรพคุณ ระบายท้อง

ราก รสฝาดขมน้อย สรรพคุณ บำรุงธาตุ ทำให้เกิดน้ำย่อยอาหาร แก้ท้องร่วง ฝนกับน้ำปูนใส ทาแก้บวมอักเสบ

แพงพวยบก ไม้ประดับต้นเล็ก

ราก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้มะเร็ง น้ำเหลืองเสีย

มะกรูด ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ผล รสเปรี้ยว สรรพคุณ ใช้ทำยาดอง ฟอกโลหิตระดู ถอนพิษผิดสำแดง

ผิวลูก รสปร่าหอมติดร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ ขับระดู

น้ำในลูก รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้เลือดออกตามไรฟัน

ราก รสปร่า สรรพคุณ กระทุ้งพิษไข้ แก้พิษฝีภายใน แก้เสมหะเป็นโทษ

มะเกลือ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ผล รสเบื่อเมา สรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำประมาณ 2 ช้อนโต๊ะผสมหัวกะทิหรือนมสด รับประทานขับพยาธิตัวตืด พยาธิไส้เดือน ได้ผลดี

มะเกลือเลือด ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เนื้อไม้ แก่น รสขมปร่า สรรพคุณ แก้โลหิตจาง ขับโลหิตประจำเดือนสตรี แก้กระษัย บำรุงกำลัง แก้ธาตุพิการ มะกล่ำตาช้าง หรือ มะกล่ำต้น ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสเบื่อเอียน สรรพคุณ แก้ริดสีดวงทวาร

เมล็ดใน รสเบื่อเมา สรรพคุณ เบื่อพยาธิไส้เดือน

ราก รสเปรี้ยวเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เสมหะในลำคอ แก้หืด ไอ แก้ไข้ร้อนใน

มะกาต้น ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสขมขื่น สรรพคุณ ถ่ายเสมหะและโลหิต ถ่ายพิษตานซางเด็ก ชัดลมขึ้นเบื้องสูงให้ลงต่ำ

เปลือกต้น รสขมฝาด สรรพคุณ แก้กระษัย สมานลำไส้

มะกอกน้ำ ไม้ยืนต้นขนาดย่อม ชอบขึ้นริมน้ำ

เมล็ด รสเปรี้ยวฝาด สรรพคุณ แก้เสมหะในลำคอ ทำให้ชุ่มคอ แก้กระหายน้ำ

มะกอกป่า ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดเย็นเปรี้ยว สรรพคุณ ดับพิษกาฬ แก้ร้อนในอย่างแรง แก้ลงท้อง แก้ปวดมวน แก้สะอึก

ใบ รสฝาดเปรี้ยว สรรพคุณ คั้นเอาน้ำหยอดหู แก้ฝีในหู แก้ปวดหู แก้รูหูอักเสบ

ผล รสฝาดเปรี้ยว สรรพคุณ แก้เลือดออกตามไรฟัน

ผล เปลือก ใบ ยาง รสเปรี้ยวฝาดหวานชุ่มคอ สรรพคุณ แก้บิด แก้ธาตุพิการ แก้น้ำดีไม่ปกติ

มะกอกเผือก ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ผล รสเปรี้ยวเย็น สรรพคุณ แก้ร้อนใน ดับพิษไข้ ถอนพิษผิดสำแดง แก้ร้อนในกระหายน้ำ

มะขามแขก ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ใบ รสเปรี้ยว สรรพคุณ ระบายท้อง

ฝัก รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้ท้องผูก ระบายท้อง แก้ริดสีดวงทวาร (สตรีมีครรภ์ห้ามใช้)

มะขามเทศ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง คุมธาตุ ต้มเอาน้ำชะล้างบาดแผลทำให้หายเร็ว

มะขามไทย ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่ ตระกูลมะขามใหญ่มี 2 ชนิด คือ มะขามขี้แมว ฝักเล็กกลมยาว และมะขามกระดาน ฝักใหญ่ แบบโค้งคล้ายรูปเคียว

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ ต้มเอาน้ำชะล้างบาดแผลทำให้หายเร็ว ฝนกับน้ำปูนใสใส่แผลเรื้อรังทำให้หายเร็ว

ใบแก่ รสเปรี้ยวฝาด สรรพคุณ ขับเสมหะในลำไส้ แก้บิด แก้ไอ ต้มน้ำโกรกศีรษะเด็กเวลาเช้ามืด แก้หวัดคัดจมูก

เนื้อในฝัก รสเปรี้ยวจัด สรรพคุณ กัดเสมหะ แก้กระหายน้ำ ทำให้เกิดน้ำลาย

น้ำส้มมะขามเปียก รสเปรี้ยว สรรพคุณ รับประทานกับน้ำปูนใส ขับเลือด ขับลมสำหรับสตรี

เปลือกเมล็ด รสฝาด สรรพคุณ คั่วไฟเอาเปลือกแช่น้ำรับประทาน แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน

เมล็ดใน คั่วแล้ว รสมันเบื่อ สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือนตัวกลม

รกมะขาม รสฝาดเปรี้ยวเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ท้องเสีย

มะขามป้อม ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ผลอ่อน รสฝาดขม สรรพคุณ บำรุงเนื้อหนังให้สมบูรณ์

ผลแก่ รสเปรี้ยวฝาดขม สรรพคุณ แก้ไข้เจือลม แก้เสมหะ ทำให้ชุ่มคอ

มะขวิด ไม้ยืนต้นขนาดกลางมีหนาม

ใบ เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้พยาธิ แก้ฝีเปื่อยพัง แก้ตกเลือด ห้ามระดูสตรี

มะเขือขื่น ไม้ต้นเล็กๆ

ราก รสขื่นเอียนเปรี้ยวเล็กน้อย สรรพคุณ แก้สันนิบาต แก้น้ำลายเหนียว ขับเสมหะ ทำให้น้ำลายน้อย

มะค่าทั้ง 2 ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่มี 2 อย่าง คือ มะค่าโมงและมะค่าแต้หรือมะค่าเล็ก

ปุ่มมะค่า รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ต้มเอาไอรม แก้หัวริดสีดวงทวาร แก้พยาธิผิวหนัง

มะคำไก่ ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ใบ รสขมเบื่อเล็กน้อย สรรพคุณ ตำให้ละเอียด พอกแก้พิษฝี

ราก รสขมเบื่อเล็กน้อย สรรพคุณ แก้กระษัย แก้เส้นเอ็น ทำให้เส้นเอ็นหย่อน

ใช้ทั้ง 5 รสขมเบื่อเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ริดสีดวง ขับปัสสาวะ แก้กระษัย

มะคำดีควาย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ผลแก่ รสขม สรรพคุณ แก้กาฬภายใน ดับพิษทั้งปวง บำรุงน้ำดี ต้มเอาฟองสุมศีรษะเด็ก แก้หวัดคัดจมูก

สุมเป็นถ่าน สรรพคุณ ดับพิษร้อนภายใน แก้พิษไข้ พิษซาง แก้หอบเนื่องจากปอดชื้นและปอดบวม

มะงั่ว ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ราก รสปร่าจืด สรรพคุณ กระทุ้งพิษ แก้ผิดสำแดง แก้พิษฝีภายใน แก้เสมหะเป็นโทษ

มะดัน ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ราก ใบ รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้กระษัย แก้ระดูเสีย กัดเสมหะ ขับฟอกโลหิต ระบายอ่อน แก้หวัด

มะดูก ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสเฝื่อนเย็น สรรพคุณ แก้ปวดประดง น้ำเหลืองเสีย ผื่นคัน แก้กามโรค เส้นเอ็นพิการ แก้พิษฝีภายใน (วัณโรค)

มะเดื่อชุมพร ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง ชะล้างบาดแผลทำให้สมานแผล

ราก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ กระทุ้งพิษไข้ กล่อมเสมหะและโลหิต แก้ไข้หัวลม ไข้กาฬ ไข้พิษทุกชนิด

มะเดื่อดง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ กล่อมเสมหะ แก้ท้องเสีย แก้เม็ดประดง ผื่นคันตามตัว

มะเดื่อปล้อง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกราก รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้เม็ดฝี แก้ปวดข้อ ปวดกระดูก

มะเดื่อหอม ไม้ต้นเป็นพุ่มขนาดใหญ่

ราก รสหอมเย็น สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ บำรุงหัวใจ ชูกำลัง ทำให้ชื่นบาน

มะตูม ไม้ยืนต้นขนาดกลาง มี 3 ชนิด คือ ลูกกลม ลูกยาว และลูกนิ่ม

ราก รสปร่าซ่าชื่นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้พิษไข้ แก้สติเผลอ รักษาน้ำดี

เปลือก ราก ลำต้น รสปร่าซ่าขื่น สรรพคุณ แก้ไข้จับสั่น ขับลมในลำไส้

ใบสด รสปร่าซ่าขื่น สรรพคุณ คั้นเอาน้ำรับประทาน แก้หวัด แก้หลอดลมอักเสบ แก้บวม แก้เยื่อตาอักเสบ

ผลอ่อน ชนิดเปลือกลูกแข็ง หั่นตากแดดปรุงเป็นยาธาตุ สรรพคุณ แก้ธาตุพิการ

ผลสุก รับประทานเป็นยาช่วยย่อยอาหาร ระบายท้อง แก้โรคไฟธาตุอ่อน บิด ท้องเสีย แก้ครั่นเนื้อครั่นตัว

มะนาว ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ใบ รสปร่าซ่า สรรพคุณ กัดฟอกเสมหะและระดู ใช้ในพิกัด 108 ใบ

ราก รสขื่นจืด สรรพคุณ ถอดพิษไข้กลับซ้ำ ฝนกับสุกราทาฝี แก้อักเสบ แก้ปวด

น้ำในลูก รสเปรี้ยว สรรพคุณ กัดเสมหะ แก้ไอ ฟอกโลหิตทำให้ผิวงาม แก้เลือดออกตามไรฟัน

เมล็ด (คั่วไฟ) รสขมหอม สรรพคุณ ขับเสมหะ แก้ซางเด็ก

มะปราง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง มีอย่างเปรี้ยวและอย่างหวาน

รากมะปรางหวาน รสจืดเย็น สรรพคุณ ถอนพิษไข้กลับซ้ำ ถอนพิษผิดสำแดง แก้ไข้ตัวร้อน

มะปริง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสจืดเย็น สรรพคุณ ถอนพิษผิดสำแดง แก้ไข้กลับซ้ำ แก้ไข้ตัวร้อน

มะฝ่อ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ (ลนไฟนาบท้องเด็ก) รสร้อน สรรพคุณ แก้ปวดท้อง แก้ท้องขึ้น แก้ลูกอัณฑะยาน

เปลือกต้น ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษโรคอันเกิดต่อผิวหนังซึ่งมีอาการคัน

มะพลับ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

รากเย็น รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษของแสลง

มะพร้าว ไม้ยืนต้นขนาดกลางคล้ายต้นตาล

ดอกรสฝาดหอม สรรพคุณ บำรุงโลหิต แก้ปากเปื่อย

รากรสหวานฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ไข้ท้องเสีย

น้ำมะพร้าว รสหวาน สรรพคุณ บำรุงหัวใจ แก้อ่อนเพลีย ทำให้จิตใจชุ่มชื้น บำรุงครรภ์

มะแฟน ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษของแสลง

มะเฟือง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ลูก รสเปรี้ยวหวาน สรรพคุณ กัดเสมหะ ละลายก้อนนิ่ว ขับปัสสาวะ แก้กามโรค ขับโลหิตพิการ

ใบ ราก รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษร้อน แก้ไข้ แก้กาฬขึ้นภายนอก ภายใน แก้พิษ ผิดสำแดง

มะเฟืองป่า (พญาไก่เถื่อน) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสเย็นฝาด สรรพคุณ แก้ท้องล่วง แก้บิด

มะไฟ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสจืด สรรพคุณ แก้วัณโรค สุมเป็นถ่าน สรรพคุณ ดับพิษร้อน แก้พิษตาลชาง มาแก้พิษฝี พุพอง เริม งูสวัด ใช้ดับพิษได้ดีมาก

มะไฟเดือนห้า ไม้พุ่มขนาดกลางถึงใหญ่

ต้นรสเผ็ดร้อน สรรพคุณ บำรุงธาตุ

ราก รสร้อนเมา สรรพคุณ แก้โรคเรื้อน ฆ่าพยาธิโรคเรื้อน ขันไส้เดือน ขับโลหิต ระดูให้ตก

ใบ รสร้อน สรรพคุณ แก้ฟกช้ำ พลัดตกหกล้มจนตับปอดพิการ แก้ไข้ตัวเย็น หมดสติ เจริญธาตุ แก้พิษฝี

มะมาด ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง

เนื้อไม้ รสร้อน สรรพคุณ แก้ท้องขึ้น อืดเฟ้อ แน่น จุกเสียด ขับลมในลำไส้

มะม่วง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เมล็ดใน รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องล่วง สมานลำไส้ ทาบาดแผลทำให้หายเร็ว

กาฝากมะม่วง รสเย็น สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ แก้ความดันโลหิตสูง

มะม่วงหิมพานต์ ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

เมล็ด รสมันเมา สรรพคุณ บำรุงเส้นเอ็น แก้โรคผิวหนัง กลาก เกลื้อน

ยาง สรรพคุณ กัดทำลายเนื้อด้านเป็นตุ่มโต

เปลือกต้น ลูก รสฝาด สรรพคุณ พอกดับพิษ

มะเม่า ไม้พุ่มขนาดเล็กเตี้ยแจ้ง

ต้น ราก รสจืด สรรพคุณ บำรุงไต ขับปัสสาวะ แก้มดลูกพิการ และตกขาว

มะยม ไม้ยืนต้นขนาดย่อม ถึงกลาง มี 2 ชนิด คือ มะยมตัวผู้ ต้นเล็กออกดอกแล้วไม่ติดลูก หมอนิยมใช้ทำยา และมะยมตัวเมีย ต้นใหญ่ออกดอก ติดลูกดก

เปลือกต้น รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อโลหิต แก้เม็ดผื่นคัน

ใบ รสเปรี้ยว สรรพคุณ ดับพิษไข้ แก้ไข้ตัวร้อน และไข้หัว

ราก รสจืดเย็นติดเปรี้ยว สรรพคุณ แก้เม็ดประดง ผื่นคัน น้ำเหลืองเสีย

มะรุม ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ ทำให้ผายเรอ คุมธาตุอ่อนๆ แก้ลม

ราก รสเผ็ด หวาน ขม สรรพคุณ แก้บวม บำรุงไฟธาตุ ทุบคอแตกอมไว้ ข้างแก้ม ดื่มสุราจะไม่เมา

มะละกอ ไม้ยืนต้นไม่มีแก่น

รากแก่ รสฉุนเอียน สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้กามโรค

รากอ่อน รสฉุนเอียนน้อย สรรพคุณ บำรุงน้ำนม

ยาง สรรพคุณ กัดแผล หัวหูด สิว ฆ่าพยาธิผิวหนัง

มะแว้งต้น ไม้ต้นเล็กขนาดมะเขือพวง

ราก รสเปรี้ยวเอียน สรรพคุณ แก้ไข้สันนิบาต กัดเสมหะ แก้น้ำลายเหนียว ขับปัสสาวะ

ผลสุก รสขื่นขม สรรพคุณ กัดเสมหะในลำคอ แก้ไอ

ผลดิบ รสขื่นขม สรรพคุณ บำรุงน้ำดี แก้เบาหวาน

มหาละลาย ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่ คล้ายมะพร้าว

เนื้อไม้ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้พิษไข้กาฬ ดับพิษร้อนถอนพิษไข้ เกลื่อนหัวฝี แก้ปวดบวม

มหาสดำ ไม้ยืนต้น ลักษณะคล้ายมะพร้าว

เนื้อไม้ รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษร้อน แก้ไข้พิษ ไข้กาล แก้ร้อนในกระหายน้ำ

มหาหิงคุ์ ไม้ยืนต้นเล็กๆ

ยาง รสขมร้อนเหม็น สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้ท้องขึ้น อืด เฟ้อ แน่น จุกเสียด แก้ปวดท้อง บำรุงธาตุ ทาท้องเด็กแก้ท้องขึ้น ปวดท้อง ทำให้ผายลม

มะหาด ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

แก่น รสร้อน สรรพคุณ แก้ลมแก้กระษัย ละลายเลือด แก้เส้นเอ็นพิการ ฟองได้จากการต้มเคี่ยวเปลือกต้น มีลักษณะคล้ายจาวมะพร้าว เอาผ้าห่อบีบน้ำให้แห้งนำไปย่าง หรือคั่วให้เหลือง เรียกว่า ปวกหาด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน พยาธิเส้นด้าย พยาธิตัวตืด

มะหวด ไม้ยืนต้นขนาดย่อม เรียกอีอย่างหนึ่งว่า สีหวด

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษร้อน แก้วัณโรค

เมล็ด รสฝาด สรรพคุณ แก้ไอกรน แก้ไข้ทราง

มะอึก ไม้ยืนต้นจำพวกมะเขือ

ราก รสเย็นเปรี้ยวเล็กน้อย สรรพคุณ กัดเสมหะ แก้น้ำลายเหนียว ดับพิษร้อนภายใน กระทุ้งพิษ แก้ไข้เพื่อดี ไข้สันนิบาต

มะแฮ็คโกนี ไม้ยืนต้นขนาดกลางใบและผลเล็กกว่ามะฮอกกานี

เมล็ดใน รสขมจัด สรรพคุณ แก้ไข้จับสั่น ไข้ป่าง

มะฮอกกานี ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เมล็ดใน รสขมจัด สรรพคุณแก้ไข้จับสั่น (มาลาเรีย) และไข้ตัวร้อน

มังคุด ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกลูก รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องล่วง บิดมูกเลือด สมานแผล

เนื้อในลูก รสเปรี้ยวหวาน สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงร่างกาย บิดมูกเลือด

มังตาล ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น ลูก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ รบกวนเส้นประสาทและผิวหนัง ทำให้คัน ใช้เบื่อปลา

ดอกแห้ง รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แช่น้ำหรือชงแทนใบชา รับประทาน แก้ขัดเบา แก้ชัก แก้ลมบ้าหมู ผสมกับน้ำมันทาแผลฝีดาษ

ต้นและกิ่งก้านอ่อน รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้คลื่นเหียนอาเจียน หยอดหู แก้ปวด

หมาก ไม้ยืนต้นจำพวกปาล์ม

ใบ รสเย็นเฝื่อน สรรพคุณ ต้มเอาน้ำอาบ แก้คัน แก้เด็กออกไข้หัว รับประทานรสความร้อนในร่างกาย แก้ไข้

ลูก รสฝาดจัด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน ขับเหงื่อ ฝนทาปาก แก้ปากเปื่อย สัตว์กินขับพยาธิ

ราก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ

ทะลายหมาก รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน

หมากผู้ ไม้ต้นเล็ก

ใบ รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน เหือด หัด สุกใส ดำแดง ต้มอาบ แก้คันตามผิวหนัง

ราก ต้มเอาน้ำอม แก้ฟันผุ หรือแก้สารปรอทกิน

ม้ากระทืบโรง ไมพุ่มต้นเล็กๆ

ใช้ทั้งต้น รสขมน้อย สรรพคุณ บำรุงธาตุ บำรุงกำลัง บำรุงกำหนัด

หมีเหม็น ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้บิดมูกเลือด แก้ปวดมดลูก แก้พิษฝี ผื่นคัน

ยาง รสฝาดขม สรรพคุณ แก้แผลฟกช้ำ

ราก รสขมเบื่อ สรรพคุณ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย หรือกล้ามเนื้ออักเสบ

โมกมันหรือโมกน้อย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดเมา สรรพคุณ บำรุงธาตุให้เป็นปกติ แก้คุดทะราด

แก่น รสร้อน สรรพคุณ แก้ลมลั่นดาน

กระพี้ รสขม สรรพคุณ แก้ดีพิการ

ใบ รสขม สรรพคุณ ขับน้ำเหลือง แก้ท้องมาน แก้ตับพิการ

ดอก รสจืด สรรพคุณ ทำลายพรรดึก

ลูก รสเมา สรรพคุณ ฆ่าแมงกินฟัน

โมกหลวงหรือโมกใหญ่ ไม้ยืนต้นขนาดย่อมหรือขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้บิดมูกเลือด

เมล็ด รสฝาด สรรพคุณ สมานท้อง ลำไส้

ใบ รสฝาดเมา สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน

หม่อน ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ใบ รสเมา สรรพคุณ แก้ตาแดง ตาแฉะ ตาฟาง แก้ไอ ระงับประสาท

เมี่ยงหรือชา ไม้พุ่มขนาดใหญ่ หรือไม้ยืนต้นขนาดเล็ก

กิ่งและใบ รสฝาดเมาน้อย สรรพคุณ แก้พิษยาอันตราย สมานแผล (มีแทนนิน) รมแก้หืด

เมี่ยงอีลาม (ชา) ไม้พุ่มขนาดใหญ่ หรือไม้ยืนต้นขนาดย่อม เกิดทางจังหวัดเชียงใหม่

ใบ หมักดองทำเป็นเมี่ยงอม รสฝาดขม เปรี้ยว สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

เหมือดคน (มะไฟแรด) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ รสขมน้อย สรรพคุณ ดับพิษร้อน แก้ไข้ ถอนพิษผิดสำแดง

ราก รสขมน้อย สรรพคุณ แก้ไข้หวัด ไข้ปวดบวม ไข้พิษ ไข้หัดสุกใส

มดยอบ เป็นยางของต้นไม้ห่อด้วยหางสัตว์

มดยอบ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับเสมหะ ขับปัสสาวะ ขับเหงื่อ ขับภายลม อมแก้เจ็บคอ แก้แผลในปาก

ยาดำ เป็นยาที่สกัดจากยางเหลืองในใบว่านหางจระเข้

ยาดำ รสเหม็นขมจัด สรรพคุณ ถ่ายท้อง ถ่ายพิษไข้ ถ่ายพยาธิไส้เดือน ตัวตืด ขับน้ำดี แต่ไข้ท้อง ฝนกับสุราทาหัวฝี แก้อาการฟกบวม

ยาสูบ ไม้พุ่มขนาดย่อม ใบแก่หั่นเป็นฝอย ใช้เป็นยาสูบ

ยาสูบรสเมา สรรพคุณผสมทำยานัตถุ์ แก้หวัด คัดจมูก แก้ริดสีดวงจมูก แช่เอาน้ำผสมยา ทาแก้โรคผิวหนัง หิด กลาก เกลื้อน ผื่นคัน ฆ่าตัวหนอน

ยาง ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้ริดสีดวงพลวก

ใบ รสฝาดเมา สรรพคุณ แก้ปวดฟันโยกคลอน แก้มุตกิด คุมประจำเดือนให้มาตามกำหนด คุมกำเนิดให้มีบุตรห่างได้

ยาง รสขมเย็น สรรพคุณ กล่อมเสมหะ แก้กามโรค สมานแผล

ยาน่องต้น ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ยาง เป็นพิษถูกบาดแผลทำให้ตายได้ เพราะยางไม้นี้วิ่งเข้าสู่กระแสโลหิตได้เร็วมาก ใช้แต่นอนที่สุด จะมีผลในทางดีได้ หรือใช้แก้ช็อกหมดสติ

ยี่โถไทย ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ใบ ดอก รสหอมเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ ขับชีพจร

เปลือกราก รสเมา สรรพคุณเป็นพิษต่อหัวใจทำให้ตายได้

ยี่โถฝรั่ง ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ยาง และเมล็ด รสเมาเบื่อมาก สรรพคุณ เป็นพิษต่อหัวใจ ใช้ทำยาไม่ได้

ยอป่า ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

แก่น รสขมร้อน สรรพคุณ ขับเลือด ขับลม ขับน้ำคาวปลาหลังคลอดบุตร แก้บาดทะยักปากมดลูก

รงทอง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ยาง (ฆ่าฤทธิ์แล้ว) รสเอียนเบื่อ สรรพคุณ ถ่ายอย่างแรง ถ่ายลม ถ่ายน้ำเหลืองเสีย ถ่ายเสมหะ ถ่ายโลหิต ฝนกับหัวกะทิสดทาแผลพุพอง แก้ปวด และลอกออกดี

ระกำ (สละ) ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อในลูกสุก รสเปรี้ยวอมหวาน สรรพคุณ แก้ไอ กัดเสมหะ

ระย่อม ไม้ต้นเล็กลงราก

ราก รสขมเมานิดหน่อย สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะเนื่องจากความดันโลหิตสูง แก้คลุ้มคลั่ง เนื่องจากดีและโลหิต ช่วยย่อยอาหาร และระงับประสาท ถ้ากินจะมีอาการข้างเคียง คือ หน้าแดง ตัวแดง แน่นจมูก และง่วงนอน (ก่อนใช้ต้องคั่วให้เหลืองเสียก่อน อาการแทรกซ้อนจะน้อยลง

ระงับ เป็นไม้พุ่ม

ใบ รสเย็น สรรพคุณแก้ไข้ตัวร้อน แก้ไข้พิษทั้งปวง กระทุ้งพิษ แก้ไข้จับสั่น และไข้ซึม แก้ร้อนในกระหายน้ำ

รักขาว ไม้ยืนต้นขนาดย่อมมี 3 ชนิด คือ ดอกขาว ดอกสีม่วง และชนิดดอกซ้อน

รักซ้อน นิยมเอารากไปทำนางกวัก และรักยม เพื่อให้คนรักใคร่นิยมนับถือ

ต้น รสขม สรรพคุณ บำรุงทวารทั้ง 9

ใบ รสจืด สรรพคุณ แก้ริดสีดวงทวาร แก้คุดทะราด

ผล รสเอียน สรรพคุณ แก้รังแค

ราก รสขม สรรพคุณ แก้ไข้เหนือและมูกเลือด

ยาง รสเอียน สรรพคุณ แก้ริดสีดวงในลำไส้ แก้กลากเกลื้อน ทาปลาช่อนย่างให้เด็กรับประทาน ขับพยาธิไส้เดือนได้ รับประทานมากทำให้อาเจียนและท้องร่วงได้

รักใหญ่ ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสเมา สรรพคุณ บำรุงกำลัง แก้กามโรค แก้บิด แก้ท้องร่วง แก้ปวดข้อเรื้อรัง แต่ทำให้อาเจียน

เมล็ด เรียกว่า ลูกรักเทศ รสขมฝาด สรรพคุณแก้แผลในปาก ในคอเปื่อย แก้ปวดฟัน แก้คุดทะราด ริดสีดวง แก้อักเสบและปวดไส้เลื่อน

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง พยาธิลำไส้ ไอ และโรคตับ

ยาง รสขมเอียน สรรพคุณ กัดทำลาย ถ่ายอย่างแรง แก้ปวดฟันแก้โรคผิวหนัง (อันตราย) ใช้ลงพื้นสำหรับติดทอง หรือเรียกว่าลงรักปิดทองพระ หรือเครื่องใช้บางอย่าง ไม้นี้มีพิษ อาจทำให้มีอาการผื่นคันได้

ราชดัด ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ลูก รสขม สรรพคุณ แก้กระษัย บำรุงน้ำดี เจริญอาหาร

เมล็ดรสขมฝาด สรรพคุณ แก้บิดมูกเลือด และแก้ท้องล่วง

ราก รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้ไข้พิษ

ราชพฤกษ์ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง ใบคล้ายใบขี้เหล็กแต่โตกว่าเล็กน้อย ดอกสีแดงออกเป็นช่อ ฝักแบนสั้น

กระพี้ รสฝาดเมา สรรพคุณ แก้รำมะนาด ปวดฟัน

ใบ รสฝาดเมา สรรพคุณ ฆ่าเชื้อโรคผิวหนังทุกชนิด

ดอก รสฝาดเมา สรรพคุณ แก้ปวดแผลเรื้อรัง พุพอง

เนื้อในฝัก รสหวานเอียน สรรพคุณ ขับถ่ายอุจจาระ ถ่ายเสมหะ

แก่น รสเมา สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน

เร่ว ไม้ยืนต้นจำพวกกระวาน มี 2 ชนิด คือ เร่วน้อย เร่วใหญ่

เร่วใหญ่ ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ต้น รสสุขุม สรรพคุณ แก้คลื่นเหียนอาเจียน

ใบ รสจืด สรรพคุณ แก้ปัสสาวะพิการ

ดอก รสขม สรรพคุณ แก้เม็ดผื่นคันคล้ายผด

ผล รสขมเผ็ด สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อดี และเสมหะ แก้ริดสีดวงทวารทั้ง 9

เมล็ด รสเผ็ด สรรพคุณ แก้คลื่นเหียนอาเจียน ขับผายลม บำรุงน้ำนม

เร่วน้อย ไม้ยืนต้นล้มลุกเนื้ออ่อน

ต้น รสขมเย็น สรรพคุณแก้ไข้เพื่อดี

ใบ รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ

ดอก รสขมเผ็ด สรรพคุณ แก้ไข้ที่มีเม็ดขึ้นตามตัว

ผล รสขมเผ็ด สรรพคุณ แก้ไข้ริดสีดวง แก้หืด ไอ แก้ระดูขาว

เมล็ด รสขมเผ็ด สรรพคุณ ขับลมในลำไส้แก้คลื่นเหียนอาเจียน แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ แก้ปวดท้อง แก้ริดสีดวง แก้หืด ไอ กัดเสมหะ แก้ความดันโลหิตต่ำทำให้ขับสูงขึ้น แก้ไข้สันนิบาด

ราก รสขื่น สรรพคุณ แก้หืด

โรกทั้ง 2 คือ โรกแดง โรกขาว ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เนื้อไม้ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง ผื่นคัน น้ำเหลืองเสีย เรื้อน มะเร็ง ทำให้นอนหลับดี

ละหุ่ง มี 2 ชนิด คือ ละหุ่งแดง ละหุ่งขาว ไม้ยืนต้นขนาดย่อมล้มลุกเนื้ออ่อน

น้ำมัน รสมันเอียน สรรพคุณ ระบายอุจจาระเด็กได้ดี

เมล็ด เป็นยาอันตราย รับประทาน 2 – 3 เมล็ดอาจตายได้

ใบ รสจืดขื่น สรรพคุณ แก้ช้ำรั่ว ขับน้ำนม ขับเลือด ขับลม แก้เลือดลมพิการ

ราก (สุมไฟเป็นถ่าน) รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้เชื่องซึม และเป็นยาสมานด้วย

ลั่นทม ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง ใช้เฉพาะลั่นทมไทย

แก่น รสขมเอียน สรรพคุณ ถ่ายโลหิต ถ่ายเสมหะ ถ่ายพิษทั้งปวง

ลาน ไม้ยืนต้นจำพวกปาล์มและตาล หรือมะพร้าว

ใบ (สุมเป็นถ่าน) รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษอักเสบ ฟกบวม แก้พิษต่าง ๆ

กาบทาง รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษตาลซาง แก้พิษร้อนใน กระหายน้ำ

ราก รสเย็นเฝื่อน สรรพคุณ แก้ร้อนใน ขับเหงื่อ แก้ไข้หวัด

ลิ้นงูเห่า หรือทองระอา ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ใบ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ตำกับสุราพอกแก้ปวดฝี ถอนพิษปวดอักเสบ

ราก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ฝนกับสุรา ทาแก้พิษตะขาบ แมลงป่อง และแก้พิษงู

โลด ไม้ยืนต้นขนาดกลาง เดี๋ยวนี้บางท่านเข้าใจว่าคือ โลดทะนงแดง

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับระดู ขับลมในลำไส้ แก้ปวดท้อง แน่น จุกเสียด

โลดทะนง ไม้ต้นเล็กลงราก มี 2 ชนิด คือ โลดทะนงแดง โลดทะนงขาว หมอนิยมใช้ชนิดรากแดง

ราก รสเย็นเมาร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา แก้พิษงู ถอนพิษเสมหะ แก้หอบหืด แก้วัณโรค เกลื่อนหัวฝี ทำให้ยุบ และดูดหนองและแก้พิษงู

เลี่ยน ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่ มี 2 ชนิด คือ เลี่ยนเล็ก เลี่ยนใหญ่

ต้น รสขมเมา สรรพคุณ แก้โรคผิวหนังเรื้อน แต่ทำให้ผิวหนังเกรียม ลอกเป็นขุย เจริญอาหาร เป็นยาอายุวัฒนะ

ยาง รสขมเมา สรรพคุณ แก้ม้ามโต (พิษจับไข้จับสั่น)

ใบ รสขมเมา สรรพคุณ ขับพยาธิ ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว บำรุงโลหิตประจำเดือน

ดอก รสขมเมา สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง ผื่นคัน

ใบกับดอก ตำรวมกัน พอกศีรษะ แก้ปวดหัว ปวดประสาท

ลูก รสขมเมา สรรพคุณแก้โรคเรื้อน และฝีคันทะมาลา

เมล็ด รสขมเมา สรรพคุณ แก้ปวดข้อ

ลำจวน ไม้พุ่ม ขนาดกลาง

รากอากาศ รสจืด สรรพคุณ แก้ขัดเบา เบาหวาน เบาขุ่น แก้กระเพาะปัสสาวะพิการ

ลำโพง ไม้ยืนต้นล้มลุก มี 2 ชนิด คือ ลำพงขาว ต้นสีขาว ดอกไม้ซ้อนกัน และลำโพงแดง หรือกาสลัก มีต้นสีแดงจนเกือบจะดำ ดอกซ้อนกันมาก หมอนิยมใช้ลำโพงกาสลักมากที่สุด

ใบ รสเมา สรรพคุณ พอกสีทำให้ยุบ แก้บวม อักเสบ

ดอกแห้ง รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้หอบหืด โพรงจมูกอักเสบ แก้ริดสีดวงจมูก

น้ำมัน (จากเมล็ด) รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ทาฆ่าเชื้อโรค แก้กลาก เกลื่อน หิด เหา จำพวกมีตัว

เมล็ด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ รับประทานแต่น้อยเพียงสองถึงสามเมล็ดบำรุงประสาทได้ดี มีความจำแม่น ถ้ารับประทานมาก

ทำให้ประสาทเสีย วิกลจริตได้

ราก รสเมาเบื่อหวานน้อย สรรพคุณ ฝนทาแก้เผ็ดร้อน ถอนพิษ ปวดอักเสบ แก้ปวดฝี สุมเป็นถ่าน รับประทาน แก้ไข้ร้อน ไข้กาฬ แก้ไข้เซื่องซึม แก้กระสับกระส่าย เพ้อคลั่ง แก้หอบ แก้ไอ

ลำเจียก ไม้พุ่มขนาดย่อม

รากอากาศ รสจืดหวานเล็กน้อย สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว แก้น้ำปัสสาวะพิการ

ดอก รสหอมเย็น สรรพคุณ แก้ลม บำรุงหัวใจ

ลำดวน ไม้พุ่มขนาดใหญ่

ดอก รสหอมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ลม บำรุงหัวใจ

ลำไย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ราก รสเฝื่อนขื่น สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้ลม กระจายเลือดเนื่องจากพลัดตกหกล้มแก้ช้ำใน แก้น้ำลายเหนียว

หว้า ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด แก้ปากเปื่อย คอเปื่อยเป็นเม็ดเนื่องจากร้อนในแก้น้ำลายเหนียว

ใบ รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด แก้ลิ้นเป็นฝ้าขาว แก้แผลในปาก

เมล็ด รสฝาด สรรพคุณ แก้ปัสสาวะมากเกินควร แก้ท้องร่วง บิด และถอนผิดแสลงใจ

สน (รวมทั้งสนเหนือ และสนทะเล) ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

แก่น รสขมเผ็ดมัน สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อเสมหะ แก้ประสาทฟุ้งซ่าน แก้อ่อนเพลีย แก้คลื่นเหียนอาเจียน บำรุงไขมันในกระดูก กระจายลม

น้ำมัน รสร้อน สรรพคุณ ทาแก้เคล็ด ขัดยอก แพลง อักเสบ ใช้ประคบท้อง แก้บวม แก้ลำไส้พิการ แก้มดลูกพิการ

ชัน รสฝาด สรรพคุณ สมานแผล ปิดธาตุ

สมแผง ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ ใช้กวาดช่องคลอดเพื่อรักษากระดูกขาวให้แห้งไป

ใบ รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ฟกช้ำ แก้อาเจียนเป็นโลหิต

สนสร้อย ไม้พุ่งขนาดย่อม

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน ไข้หวัด ไอ แก้พิษร้อนในกระหายน้ำ

ส้มกบ ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน

ใบ รสเย็น สรรพคุ ดับพิษ โขลกกับสุราใช้กากปิดแก้ปวดฝี แก้บวม ชุบสำลีอมข้างแก้ม แก้ฝีในคอ แก้ต่อมทอนซิลอักเสบ แก้ไข้คอตัน ถอนพิษต่างๆ

ส้มกุ้ง ไม้พุ่งขนาดใหญ่

ใบ รสเปรี้ยว สรรพคุณ กัดเสมหะในคอ แก้ไอ แก้หอบหืด

ส้มจีน ไม้พุ่มขนาดใหญ่

เปลือกลูก รสร้อนหอม สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน หน้ามืด ตาลาย ใจสั่น

ส้มเขียวหวาน ไม้พุ่มขนาดใหญ่

เปลือกลูก รสร้อนหอม สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน หน้ามืด ตาลาย ใจสั่น

น้ำส้มคั้น รสเปรี้ยวหวาน สรรพคุณ แก้ฟันผุ ระบายอ่อน

ส้มเช้า ไม้ยืนต้นจำพวกสลัดได มีรสเปรี้ยวตอนเช้า พอสายก็จางหายไป

ใบ รสเปรี้ยว สรรพคุณ โขลกดำพอกปิดฝี แก้ปวด บวม ถอนพิษ

ยาง รสเปรี้ยว สรรพคุณ ขับพยาธิ แก้จุกเสียด แก้ท้องมาน แก้บวม แก้ม้ามย้อย แก้ไข้ป่าเรื้อรัง ขับน้ำย่อยอาหาร ระบายอ่อนๆ

ส้มเสี้ยว ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบ รสเปรี้ยวจัด สรรพคุณ ฟอกโลหิตประจำเดือน ขับปัสสาวะ ถ่ายเสมหะ แก้ไอ

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้แผลเปื่อยพัง ห้ามโลหิต แก้ท้องเสีย แก้บิด

ส้มโอ ไม้ยืนต้นขนาดเล็ก

เปลือกลูก รสร้อนหอม สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน หน้ามืด ตาลาย ใจสั่น

สนุ่น ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ทำให้หัวใจเต้นแรง ชูชีพจร ต้มเอาน้ำให้เด็กอาบ แก้ตัวร้อน แก้หวัด คัดจมูก

โสน ไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน

ใบสด รสเย็นมัน สรรพคุณ พอกแก้ปวดฝี ถอนพิษเจ็บปวด

ใบแห้ง เผาแช่น้ำ รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ

ดอก รสมัน สรรพคุณ สมานลำไส้

ราก รสเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้กระหายน้ำ

เสนียด ไม้พุ่มขนาดย่อม

ใบ ดอก รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ แก้หืด

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้ฝีในท้อง (วัณโรค) บำรุงโลหิต

สมี ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

เปลือกต้น รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้กลากเกลื้อน

ใบ รสขม สรรพคุณ แก้ตับอักเสบ บีบเอาน้ำทาแก้สิวตามใบหน้า ทาตัว ถอนพิษไข้

ดอก รสขม สรรพคุณ แก้มดลูกอักเสบพิการ แก้สตรีมีครรภ์ตกโลหิต

ผล รสขม สรรพคุณ ทำให้สำรอกเอาเสมหะออก

ไส้ รสขมเมา สรรพคุณ ฆ่าเชื้อโรคภายใน

ราก รสขมเมา สรรพคุณ แก้ลงแดง ถ่ายอุจาระเป็นโลหิต

สมุลแว้ง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสหอมฉุนปร่า สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน ใจสั่น แก้พิษหวัด กำเดา ขับลมในลำไส้ แก้ธาตุพิการ

เสม็ดขาว ไม้ยืนต้นขนาดกลาง มี 2 ชนิด คือ เสม็ดแดง เสม็ดขาว สรรพคุณเหมือนกันใช้อย่างแดงมาก

ใบ รสร้อน สรรพคุณ ตำพอกแก้เคล็ดขัดยอก ฟกบวม ลนไฟขี้ไต้ นาบท้องเด็ก แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ แก้ปวดท้อง

เสมาบ้าน และเสมาป่า ไม้ยืนต้นจำพวกสลัดได เสมาบ้านใบไม่มีหนาม เสมาป่ามีหนามมากสรรพคุณทั้ง 2 ชนิดเหมือนกัน

ใบ รสเย็น เป็นเมือก สรรพคุณ พอกฝีแก้ปวดบวม ดูดถอนพิษทำให้เย็น

แสมทะเล ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

แก่น รสเค็มเฝื่อนขม ขับลมในกระดูก ขับโลหิตประจำเดือนสตรี ขับถ่ายโลหิตระดูสตรีให้ปกติ แก้กระษัย

แสมสาร ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

แก่น รสขมกร่อย สรรพคุณ ระบายถ่ายเสมหะ ถ่ายกระษัย โลหิตระดูสตรี ทำให้เส้นเอ็นอ่อน

สมอดีงู ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ผล รสขมฝาด สรรพคุณ แก้พิษดี พิษโลหิต แก้ไอ ขับถ่ายโลหิตระดูสตรี ถ่ายระบายอุจจาระแรงกว่าสมอชนิดอื่นมาก

สมอทะเล ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ใบและผล รสร้อน สรรพคุณ ถ่ายอุจจาระ ถ่ายลม ถ่ายโลหิตเป็นพิษ (ห้ามใช้ถ่ายในผู้ป่วยเป็นไข้) ใบนึ่งให้สุขเสียก่อนตากแห้ง จึงใช้ทำยา

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับผายลม

เมล็ดใน รสร้อน สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน

ราก รสร้อน สรรพคุณ แก้โลหิตระดูพิการมาไม่ตามปกติ

สมอเทศ ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ จากประเทศอินเดีย

ผลรสเปรี้ยวและฝาดจัด สรรพคุณ ระบายอ่อน ๆ ระบายเสมหะ ระบายลมรู้ถ่าย รู้ปิดเอง แก้เสมหะ ทำให้ลมเดินสะดวก

สมอไทย ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ผล รสฝาดติดเปรี้ยว สรรพคุณ ระบายอ่อน ๆ แก้ลมป่วง แก้พิษร้อนภายใน คุมธาตุแก้ลมจุกเสียด รู้ผายธาตุ รู้ระบายรู้ถ่ายอุจจาระ ถ่ายพิษไข้ คุมธาตุในตัวเสร็จ แก้ไข้เพื่อเสมหะ

สมอพิเภก ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

เปลือกต้น รสเย็นฝาด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ

ใบ รสฝาด สรรพคุณ แก้บาดแผล

ดอก รสฝาด สรรพคุณ แก้โรคตา

ผลอ่อน รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อเสมหะ และไข้เจือลม

ผลแก่ รสเปรี้ยวฝาดหวาน สรรพคุณ แก้เสมหะจุกคอ ทำให้ชุ่มคอ แก้โรคตา บำรุงธาตุ แก้ไข้ แก้ริดสีดวง

เมล็ดใน รสฝาด สรรพคุณ แก้บิด

แก่น รสฝาด สรรพคุณ แก้ริดสีดวงพลวง

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้โลหิตร้อน

สมอร่องแร่ง ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ผล รสขม สรรพคุณ ขับโลหิตระดูให้ออกเป็นปกติ ขับโลหิตระดูที่เน่าเหม็น

สละ ไม้ยืนต้นจำพวกปาล์ม เรียกอีกอย่างหนึ่งคือ ระกำกอ

รสหวานหอม สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้ไข้ ขับเสลด

สลัดได ไม้ยืนต้นจำพวกกระบองเพชร

ต้น เผาเป็นด่าง รสขมเมาเล็กน้อย สรรพคุณ แก้หืดไอ ผอมแห้ง อัมพาตแก้ฟกบวม จุกเสียด แก้ท้องผูก

ยาง รสเบื่อเมาขมร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ถ่ายอุจจาระ ถ่ายเสมหะ ถ่ายโลหิตเป็นยาถ่ายอย่างแรง

แสลงใจ หรือลูกกระจี้ หรือ โกฐกะกลิ้ง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น เนื้อไม้ เมล็ด รสเบื่อเมาขมร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ตัดไข้ แก้กระษัย เจริญอาหาร ทำให้หัวใจเต้นแรง

ใบ รสขมเบื่อเมา สรรพคุณ ตำพอกปิดแผลเน่าเปื่อยเรื้อรัง แก้โรคไตพิการ

เมล็ด รสเบื่อเมาขมเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงประสาท บำรุงหัวใจให้หัวใจเต้นแรง เจริญอาหาร ทำให้ลำไส้ทำงานได้เป็นปกติ เป็นยาเบื่อ ใช้มากเป็นอันตรายถึงตายได้

ราก รสเบื่อเมาขมร้อน สรรพคุณ แก้ท้องขึ้น อืดเฟ้อ

สลอด ไม้พุ่มขนาดย่อม

ใบ รสฝาดเมาเย็น สรรพคุณ แก้ลมอัมพฤกษ์ ดับเตโชธาตุมิให้เจริญ (ทำให้ตัวเย็นชืด) กลากเกลื้อน คุดทะราด

ดอก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ถ่ายอย่างแรง ถ่ายพิษต่าง ๆ เป็นยาอันตราย

สะแก ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เมล็ดใน รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับพยาธิเส้นด้าย ขับพยาธิไส้เดือน

ใช้ทั้ง 5 รสเมาเบื่อ สรรพคุณ เบื่อพยาธิไส้เดือน ขับพยาธิเส้นด้ายแก้เด็กเป็นตานขโมย พุงโร ปวดท้อง อุจจาระสีขาวหยาบ เหม็นคาว

สะแกแสง ไม้ยืนต้นขนาดย่อมถึงกลาง

ใบ รสเบื่อเมา สรรพคุณ สุมไฟเอาควันรม ฆ่าเชื้อพยาธิผิวหนัง

เนื้อไม้ รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้ริดสีดวงจมูก แก้โรคผิวหนังกลากเกลื้อนเรื้อน น้ำเหลืองเสีย

ใช้ทั้ง 5 รสเบื่อเมา สรรพคุณ ถอนพิษไข้ได้ดี

สะเดา ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสฝาดขม สรรพคุณ แก้บิด มูกเลือด ท้องร่วง

ใบแก่ รสขม สรรพคุณ บำรุงธาตุ ช่วยย่อยอาหาร

ใบอ่อน รสขม สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง น้ำเหลืองเสีย พุพอง

ก้าน รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ บำรุงน้ำดี แก้ร้อนในกระหายน้ำ

ดอก รสขม สรรพคุณ แก้พิษโลหิต กำเดา แก้ริดสีดวงในคอ (เป็นเม็ดยอดคันในคอ)

ผล รสขมเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจให้เต้นเป็นปกติ

แก่น รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้คลื่นเหียน อาเจียน

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้เสมหะเกาะอยู่ในทรวงอก แก้เสมหะจุกคอ

กระพี้ รสขม สรรพคุณ บำรุงน้ำดี แก้ดีพิการทำให้คลั่งเพ้อ

ยาง รสขมเย็น สรรพคุณ ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้

สะเดาดง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสขมฝาด สรรพคุณ ดับพิษร้อน แก้พิษร้อนกระหายน้ำ แก้ท้องร่วง แก้ธาตุพิการ

สะเดาอินเดีย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสขมจัด สรรพคุณ ตัดไข้ แก้ไข้จับสั่น แก้ไข้ประจำฤดู

สบู่ขาว ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้และใบ รสเบื่อเย็น สรรพคุณ แช่น้ำให้เด็กอาบ แก้พิษตานซาง ถอนพิษ แก้ตัวร้อน

ยาง รสฝาด สรรพคุณ กวาดแก้เด็กลิ้นเปื่อย ลิ้นเป็นฝ้าละออง

น้ำมันจากเมล็ด ถ่ายอย่างแรง เป็นยาอันตราย

สบู่ดง ไม้ต้นเล็กขนาดไม้พุ่ม

น้ำมันจากเมล็ด เป็นยาถ่ายอย่างแรง อันตรายถึงตาย ไม่นิยมมาใช้ทำยา

สัก ไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

ใบ รสเฝื่อน สรรพคุณ แก้พิษเสมหะ แก้พิษโลหิต

เนื้อไม้ รสเผ็ดเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงโลหิต แก้อ่อนเพลีย แก้ไอ ขับลมในกระดูก แก้บวม ขับปัสสาวะ คุมธาตุ

สักขี หรือกรักขี ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

แก่น รสเผ็ดฝาด สรรพคุณ บำรุงธาตุ บำรุงโลหิต ขับเสมหะ แก้เลือดออกตามไรฟัน แก้คุดทะราด แก้บิดมูกเลือด

สารพัดพิษ ไม้พุ่มเล็ก ๆ

ลูก รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้เซื่องซึม แก้พิษไข้กลับซ้ำ

ราก รสเบื่อเฝื่อนเย็น สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ทาแก้พิษตะขาบ แมงป่อง แก้ปวดฝี

สารภี ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ดอก รสหอมเย็น สรรพคุณ ชูกำลัง บำรุงหัวใจให้ชุ่มชื่น ใช้ทำยาหอม

สีเสียด ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

เปลือกต้นและยาง รสฝาดจัด สรรพคุณ คุมธาตุ แก้บิดมูกเลือด แก้ท้องร่วง แก้ลงแดง แก้อติสาร ชะล้างบาดแผล ทำให้แผลหายเร็ว

สำโรง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้บิดมูกเลือด

ใบ รสขื่น สรรพคุณ ระบายอุจจาระ

เปลือกฝัก สุมเผาแช่น้ำเป็นด่าง รสเฝื่อน สรรพคุณ แก้โรคไตพิการ ขับลมในกระเพาะอาหาร ขับเมือกมันในลำไส้

เนื้อในฝัก รสฝาดหวาน สรรพคุณ สมานลำไส้ แก้ไตพิการ

สำรอง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

เนื้อหุ้มเมล็ด รสเปรี้ยวหวาน สรรพคุณ ทำให้ใจคอชุ่มชื่นบาน แก้กระหายน้ำ

หัศคุณไทย ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ ขับไส้เดือน

ใบ รสร้อน สรรพคุณ แก้ปวดท้อง เสียดแทง แก้หืดไอ

ดอก รสร้อน สรรพคุณ ขับเสมหะให้ลงสู่ทวารหนัก

ผล รสร้อนเอียน สรรพคุณ ขับเสมหะให้ลงสู่ทวารหนัก

ราก รสร้อน สรรพคุณ ขับเลือดและหนองให้ออก แก้คุดทะราด แก้ริดสีดวงจมูก

หัศคุณเทศ ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ให้กระจาย

ดอก รสเมาร้อน สรรพคุณ แก้แผลเรื้อรังตามเนื้ออ่อน หรือปลายองคชาติ

เนื้อไม้ รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในท้องให้กระจาย ทำให้ผายเรอ

เมล็ด รสร้อนหอม สรรพคุณ ทำให้อุจจาระไม่เกาะลำไส้

กระพี้ รสร้อน สรรพคุณ ขับโลหิตในลำไส้

ราก รสร้อน สรรพคุณ แก้ริดสีดวงผอมแห้ง แก้ริดสีดวงจมูก

ใบ คั้นเอาน้ำ รสร้อน สรรพคุณ หยอดตาแก้คัน

หางกระรอก ไม้พุ่มขนาดย่อม

ราก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย แก้พิษงู ใช้ทั้งทาและรับประทาน

หางกราย ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

ลูก รสฝาด สรรพคุณ แก้บิดอุจจาระเป็นมูกเลือด ปวดเบ่ง แก้เสมหะเป็นพิษ แก้ท้องเดินอย่างแรง

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ กล่อมเสมหะทำให้อุจจาระเป็นก้อน แก้อุจจาระเป็นฟอง คุมธาตุ

หางนกยูง ไม้พุ่มขนาดย่อมมี 2 ชนิด คือ ชนิดดอกสีเหลืองและดอกสีแดง นิยมใช้ดอกสีแดง

ราก รสร้อนเฝื่อนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับโลหิตระดูสตรี แก้วัณโรคชนิดบวม

หูเสือ ไม้ต้นเล็ก ๆ มี 2 ชนิด คือ หูเสือไทย และหูเสือจีน สรรพคุณ เหมือนกัน

ใบ รสจืด สรรพคุณ คั้นเอาน้ำหยอดหู แก้ฝีในหู แก้ปวดหู แก้หูเป็นน้ำหนวก ช่องหูอักเสบ

โหระพา ไม้ต้นเล็ก

ใช้ทั้ง 5 รสหอมร้อนปร่า สรรพคุณ แก้ปวดท้อง ขับผายลม

อนันตคุณ ไม้พุ่ม

ใบ รสร้อน สรรพคุณ แก้จุกเสียดแน่นเฟ้อ ขับผายลม แก้ธาตุพิการ เจริญอาหาร แก้ท้องร่วง บำรุงกำลัง บำรุงโลหิต

อบเชยต้น ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

เปลือกต้น รสหอมติดร้อน สรรพคุณ บำรุงดวงจิต แก้อ่อนเพลีย

อัคคีทวาร ไม้พุ่มขนาดย่อม

ต้น รสจืดขื่น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ

ใบ รสขื่นเบื่อ สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ แก้ริดสีดวงทวาร แก้กลากเกลื้อน

ผลสุก รสเปรี้ยวขื่น สรรพคุณ แก้ไอ แก้เยื่อตาอักเสบ

รากและต้น รสฝาดเบื่อเย็น สรรพคุณ ฝนทาแก้เกลื้อน ทาหัวริดสีดวง

อ้ายข้าว ไม้ยืนต้น

ราก รสมัน สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงกำหนัด

อินทนิน ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

ใบ รสขมเย็นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ทางเดินปัสสาวะพิการ แก้เบาหวาน

อีเหนียวใหญ่ ไม้พุ่มเล็ก ๆ

ราก รสเบื่อเอียนเย็น สรรพคุณ ขับพยาธิไส้เดือน พยาธิลำไส้ แก้ตัวร้อน ดับพิษตานซาง แก้ลำไส้อักเสบ

อีเหนียวเล็ก ไม้ยืนต้นเล็ก ๆ

ใบ รสจืด สรรพคุณ ตำพอกแผล ถอนพิษได้ดี

ราก รสจืดเอียน สรรพคุณ แก้กาฬมูตร เป็นเม็ดในทางเดินปัสสาวะเป็นพิษอักเสบขับปัสสาวะให้เดินสะดวก

อุโลก ไม้ยืนต้นขนาดกลาง

แก่น เปลือกต้น รสขม สรรพคุณ แก้ไข้พิษ ไข้กาฬและไข้ตัวร้อน

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้พิษร้อนในกระหายน้ำ

อ้อ ไม้ลำต้นเล็ก ยาวมีข้อคล้ายอ้อยแต่ไส้กลวง มีดอกคล้ายอ้อย

หน่อ นึ่งเอาน้ำหยอดหู แก้หูอักเสบ แก้ปวดหู แก้หูน้ำหนวกและช่องหูอักเสบ

อ้อย ไม้ยืนต้นล้มลุก มีหลายพันธุ์ นิยมใช้อ้อยดงทำยา

ต้นอ้อยแดง เผาคั้นเอาน้ำ รสหวานขม สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้หืด แก้ไข้สัมประชวร ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว แก้ช้ำรั่ว

ตาอ้อยแดง รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้พิษตานซาง บำรุงธาตุน้ำ บำรุงกำลัง ขับปัสสาวะ

อ้อยช้าง ไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงใหญ่

แก่น รสหวานน้อย สรรพคุณ ทำให้ชุ่มคอ แก้เสมหะเหนียว แก้กระหายน้ำ ทำให้จิตใจชื่นบาน

เอื้อง ไม้ประเภทกล้วยไม้

ต้น รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ ขับปัสสาวะ บำรุงกำลัง ขับผายลม แก้บิด บำรุงธาตุ แก้ลมวิงเวียน แก้จุกเสียด แก้ไข้สันนิบาต

ราก ใบ รสหอม สรรพคุณ แก้ไข้เนื่องจากการอักเสบในช่องคลอดสตรีหลังการคลอดบุตรใหม่ ๆ

เอื้องบก ไม้ยืนต้นขนาดเล็ก

ราก รสจืดขื่น สรรพคุณ แก้ปัสสาวะพิการ แก้ช้ำรั่ว ปัสสาวะออกกะปริดกะปรอย

2. พืชจำพวกเถา- เครือ ได้แก่ พรรณไม้ที่เป็นเถา- เครือ เลื้อยพาดพันตามต้นไม้ ตามรั้วเลื้อยตามพื้นดิน บางเถา- เครือ ก็สั้น บางเถา- เครือ ก็ยาว บางชนิดมีมือเกาะ บางชนิดก็ไม่มีมือเกาะ ซึ่งมนุษย์เรานิยมเรียกว่า เถา หรือเครือ ที่นิยมใช้ทำยามี ดังนี้

กรด ไม้เถาเนื้อแข็ง

เปลือกต้นและราก รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง บิด แก้ปวดท้อง จุกเสียด

ผล รสฝาดเบื่อ สรรพคุณ ขับไส้เดือน ต้มเอาน้ำอม แก้เหงือกบวม ปากเปื่อย

กระดอม ไม้เถาเลื้อยตามพื้นดิน จำพวกมะระขี้นก

ลูก รสขม สรรพคุณ บำรุงน้ำดี แก้ดีแห้ง ดีฝ่อ ดีเลือด คลั่งเพ้อ เจริญอาหาร ทำให้โลหิตเย็น บำรุงมดลูก

กระไดลิง ไม้เถาแบนพาดพันต้นไม้

เถา รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้พิษทั้งปวง แก้ตัวร้อน ขับเหงื่อ แก้ไข้ แก้พิษฝี แก้ไข้เซื่องซึม

กระทกรก ไม้เถายืนต้น

เปลือกต้น รสฝาด สรรพคุณ แก้แผลเน่าเปื่อย

ใบ รสเย็นเฝื่อน สรรพคุณ แก้หวัดคัดจมูก

เถา รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา คุมธาตุ รักษาบาดแผล

เมล็ด รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เด็กท้องขึ้น อืดเฟ้อ

ราก รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้กามโรค ตัวร้อนเนื่องจากพิษไข้

กระทกรก (กระโปรงทอง, รกช้าง, เถาสิงโต, ผ้าขี้ริ้วห่อทอง)

เถา- ใบ รสชุ่มเย็นเอียน สรรพคุณ ขับปัสสาวะ ขับเสมหะทรวงอก แก้ไอ แก้บวม

ผลสุก รสหวานเปรี้ยว สรรพคุณ บำรุงปอด แก้ปอดอักเสบ ขับเสมหะ

กระทงลาย (กระทุงลาย) ไม้เถาพาดตามต้นไม้

เถา ราก รสขมฝาด สรรพคุณ แก้ไอ แก้บิด แก้ปวดท้อง

ราก รสขมจัด สรรพคุณ แก้ไข้จับสั่น (มาลาเรีย)

กระทุงหมาบ้า ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้ กระทุ้งพิษไข้หัว ไข้กาฬ พิษฝี ขับปัสสาวะ แก้ดีกำเริบนอนละเมอเพ้อกลุ้ม

ปวดศีรษะ เซื่องซึม

กระพังโหม ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น ๆ มี 2 ชนิด คือ ตูดหมู ตูดหมา สรรพคุณเหมือนกัน

ใบ เถา รสกลิ่นเหม็น สรรพคุณ แก้ตานซาง แก้ตัวร้อน ขับลม แก้ธาตุพิการ ท้องเสีย เจริญอาหาร ขับพยาธิไส้เดือน

ใบ ตำพอก แก้พิษงู แก้ปวดฟัน แก้รำมะนาด

หมายเหตุ กระพังโหมที่แท้ต้องเป็นชนิดที่มียางออกเมื่อเด็ดใบและเถาสด ๆ ชนิดไม่มียาง เรียกว่า ย่านพาโหม ไม่ใช่กระพังโหม

กระเพียด หรือ หนอนตายยาก ไม้เถาเลื้อยพาดพันตามต้นไม้

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง ผื่นคัน แก้ริดสีดวงทวาร ใช้ทุบแช่น้ำทำลาย ตัวแมลงได้

กวาวเครือขาว และ กวาวเครือแดง ไม้เถาพาดพันตามต้นไม้ใหญ่

เปลือกเถา รสเย็นเบื่อเมา สรรพคุณ แก้พิษงู

หัว รสเย็นเบื่อเมา สรรพคุณ บำรุงเนื้อหนังให้เต่งตึง บำรุงสุขภาพให้สมบูรณ์ บำรุงความกำหนัด (ถ้ารับประทานมากอาจเป็นอันตรายได้)

กรุงเขมา ไม้เถาขนาดเล็กๆ

ราก รสเย็นหอมสุขุม สรรพคุณ แก้ไข้ที่มีพิษร้อน แก้ดีซ่าน บำรุงร่างกายให้แข็งแรง

แกแล ไม้เถายืนต้น

แก่น รสข่มขื่น สรรพคุณ บำรุงน้ำเหลือง แก้พุพอง บำรุงกำลัง

โกฐพุงปลา เป็นไม้อาศัยเกาะอยู่บนต้นไม้อื่นคล้ายกล้วยไม้ เป็นไม้ล้มลุกเนื้ออ่อน

ลูก รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง แก้อาเจียน แก้บิด แก้ปวดเบ่ง แก้เสมหะพิการ สมานแผล

กำจาย (หนามจาย) ไม้เถามีหนาม

ราก รสเบื่อเย็นเล็กน้อย สรรพคุณ ขับระดูสตรี แก้พิษงู ถอนพิษแมลงกัดต่อย แก้พิษฝี แก้แผลเรื้อรัง

กำแพงเจ็ดชั้น (ลุ่มนก) ไม้เถาขนาดใหญ่

เถา รสเบื่อเมา สรรพคุณ ขับโลหิตระดูสตรี บำรุงโลหิต ขับผายลม แก้ไข้ แก้ปวดตามข้อ แก้เม็ดประดงผื่นคัน

ขจร ไม้เถาเลื้อยพาดพันตามต้นไม้ หรือบางแห่งเรียกว่า สลิด

ราก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ทำให้อาเจียน ถอนพิษยาเบื่อเมา ดับพิษทั้งปวง หยอดตา แก้ตาอักเสบ ตาแฉะ ตาแดง ตามัว

ขมิ้นเครือ ไม้เถาเลื้อยพันต้นไม้ใหญ่

ต้น รสฝาดเฝื่อนร้อน สรรพคุณ แก้น้ำดีพิการ ขับผายลมทำให้เรอ

ใบ รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้บิดมดลูก ขับโลหิตระดูสตรีเสียให้เป็นปกติ

ดอก รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้บิดมูกเลือด

ราก รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้ลมอัมพฤกษ์ บำรุงน้ำเหลือง ฝนหยอดตา แก้กระจกตา แก้ตาแดง ตาแฉะ ตามัว และตาอักเสบ

ข้าวสารเถา หรือ เถาข้าวสาร ไม้เลื้อยพันตามต้นไม้

ราก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้ตาแดง ตาแฉะ ตามัว

ขี้กาขาว ไม้เถาเลื้อยตามพื้นดิน

เถา รสขม สรรพคุณ บำรุงน้ำดี ดับพิษ เสมหะและโลหิต

ใบ รสขม สรรพคุณ ตำสุมขม่อมเด็กในตอนเย็น ๆ แก้หวัด คัดจมูก

ลูก รสขมจัด สรรพคุณ แก้ตับปอดพิการ ถ่ายอุจจาระ ถ่ายเสมหะ ถ่ายพิษตานซาง

ขี้กาแดง ไม้เถาเลื้อยตามพื้นดิน

ลูก รสขมจัด สรรพคุณ บำรุงน้ำดี แก้พิษเสมหะและโลหิต ถ่ายและล้างโทษเสมหะ และอุจจาระให้ตก

ราก รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน ดับพิษไข้ แก้ปวดศีรษะ บำรุงน้ำดี

ลูก มีคุณสมบัติพิเศษ คือ ถ่ายพิษตานซาง แก้ตานขโมยพุงโรเด็กได้ดี

เขี้ยวงู หรือติ่งเครือคำตัวแม่ ไม้เถาเนื้อแข็งเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

เถา รสขื่นร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับโลหิตในมดลูกหลังคลอดบุตร แก้สันนิบาตหน้าเพลิง แก้มดลูกอักเสบ แก้ปวดท้อง ขับลม

คนทีสอขาว ไม้เถายืนต้นขนาดย่อม หรือเรียกว่า คนทีสอเครือ

ใบ รสขมเมา สรรพคุณ บำรุงน้ำดี ขับลม ฆ่าพยาธิผิวหนัง

ดอก รสขมเมา สรรพคุณ บำรุงน้ำดี แก้ไข้ แก้พยาธิ แก้หืดไอ แก้ไข้ในหญิงมีครรภ์

เมล็ด รสขม สรรพคุณ เจริญอาหาร

ราก รสขม สรรพคุณ แก้โรคตับ ถ่ายน้ำเหลืองเสีย ขับเหงื่อ ขับปัสสาวะ บำรุงธาตุ แก้ปวดข้อและปวดกล้ามเนื้อ

คนทีสอทะเล เป็นไม้เลื้อยตามพื้นทราย

ต้น รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ตัวพยาธิ ฟกบวม แก้เสมหะ แก้ลม แก้ริดสีดวงในคอ

คัดเค้า ไม้เถายืนต้นมีหนามแหลมคม

เถา รสฝาด สรรพคุณ แก้เสมหะ บำรุงโลหิต

ลูก รสฝาดอมเปรี้ยว สรรพคุณ ขับฟอกโลหิตระดูสตรีที่เน่าร้าย

ราก รสเย็นฝาดเล็กน้อย สรรพคุณ ขับและแก้ไข้เพื่อโลหิต

คุคะ (ขรุขระ) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสเย็น สรรพคุณ ระงับความร้อน แก้ไข้ร้อนในกระสับกระส่าย แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย แก้น้ำเหลืองเสีย

โคคลาน ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสขมเบื่อเย็น สรรพคุณ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ครั่นตัว เส้นตึง แก้ปวดหลัง ปวดเอว แก้กระษัย ปัสสาวะ แก้ไตพิการ บำรุงโลหิต

โคกกระออม หรือตุ้มต้อก ไม้เลื้อยขนาดเล็กคล้ายมะระ

เถา รสขมขื่น สรรพคุณ แก้ไข้

ใบ รสขมขื่น สรรพคุณ แก้หืด

ดอก รสขมขื่น สรรพคุณ ขับโลหิต

ลูก รสขมขื่นเย็น สรรพคุณ ดับพิษไฟลวก

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้พิษงู ใช้หยอดตาแก้ตาต้อ

ใช้ทั้ง 5 รสขมเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ บำรุงน้ำนม ระบายท้อง แก้ไข้

คอเบ็ด (คอเป็ด) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสขื่นเอียนขม สรรพคุณ บำรุงโลหิต แก้ไข้ตัวร้อน แก้กระษัย ขับปัสสาวะ

จิงจ้อขาว หรือ จิงจ้อหลวง ไม้เถาเลื้อยพาดพันตามต้นไม้

เถา รสร้อน สรรพคุณ แก้ลมพรรดึก กระตุ้นลำไส้ช่วยย่อยอาหาร แก้เสมหะ โลหิตและกำเดา

จิงจ้อแดง หรือ จิงจ้อเหลี่ยม ไม้เถาเลื่อยพาดพันต้นไม้

เถา รสหวาน สรรพคุณ บำรุงเนื้อให้สดชื่น

ราก รสร้อนขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เสมหะและลม ช่วยการย่อยอาหาร แก้กำเดา และโลหิต

ชะลูดขาว ไม้เถาเลื้อยพาดพันตามต้นไม้

เปลือกเถา รสหอมเย็น สรรพคุณ ขับผายลม แก้ปวดในท้อง

ใบ ลูก รสร้อนหอมสุขุม สรรพคุณ แก้ไข้ร้อนใน กระสับกระส่าย สะอึก แก้ดีพิการ แก้คุดทะราด

ชะลูดแดง ไม้เถาเนื้อแข็งยืนต้น

ใบ รสร้อนหอมสุขุม สรรพคุณ กระจายโลหิต

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้โรคไข้เรื้อรัง แก้เลือดออกตามไรฟัน

ชะเอมไทย (ส้มป่อยหวาน) ไม้เถายืนต้นขนาดกลาง

เนื้อไม้ เถา รสหวานชุ่ม สรรพคุณ แก้เสมหะในลำคอ แก้คอแห้ง แก้ลม บำรุงธาตุ บำรุงกำลัง บำรุงกล้ามเนื้อให้เจริญ ขับเสมหะ แก้น้ำลายเหนียว แก้เลือดออกตามไรฟัน

ใบ รสขื่น สรรพคุณ ขับโลหิตระดู

ดอก รสขื่นขมน้อย สรรพคุณ ช่วยย่อยอาหาร

ราก รสหวานเอียน สรรพคุณ แก้เสมหะจุกคอ แก้ไอ บำรุงหัวใจให้สดชื่น

ชะเอมบ้าน (ชะเอมสวน) ไม้เถาเลื่อยพาดพันตามต้นไม้

ราก รสหวานเอียน สรรพคุณ กัดเสมหะในลำคอ หยอดตา แก้เจ็บตา ตาอักเสบ

ชะเอมป่า หรือ **ชะเอมเถา** ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสหวานเอียน สรรพคุณ ถ่ายลม แก้คอแห้ง บำรุงผิวหนัง แก้โรคตา

ใบ รสขมน้อย สรรพคุณ ถ่ายโลหิต

ดอก รสขมน้อย สรรพคุณ แก้ดีและโลหิตพิการ

ผล รสขมน้อย สรรพคุณ ถ่ายเสมหะ

ราก รสหวานเอียน สรรพคุณ แก้กระหายน้ำ ทำให้ชุ่มคอ

ชิงช้าชาลี (บอระเพ็ดตัวผู้) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสขม สรรพคุณ แก้พิษฝีดาษ แก้ไข้เหนือ ไข้เพื่อโลหิต แก้ฝีกาฬ บำรุงกำลัง บำรุงธาตุ เจริญอาหาร ทำให้เลือดเย็น แก้มะเร็ง

ใบ รสขมเมา สรรพคุณ ฆ่าพยาธิผิวหนัง แก้มะเร็ง

ดอก รสขมเมา สรรพคุณ ขับพยาธิในท้อง แก้รำมะนาด ปวดฟัน แก้แมลงเข้าหู

เชือกเขาไฟ (ย่างทราย) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสขม สรรพคุณ ระบายท้อง แก้แน่น จุกเสียด ขับลมในลำไส้ แก้ท้องขึ้น อืดเฟ้อ

แซ่ม้าทะลาย ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้พิษร้อน แก้เม็ดประดง ผื่นคัน แก้โรคผิวหนัง น้ำเหลืองเสีย

ซองแมว (ซ้องแมว) ไม้เถายืนต้น คล้ายพวกต้นตรุษจีน

ใบ รสขม สรรพคุณ ระบายท้อง แก้ปวดหู แก้ปวดศีรษะ แก้ผมร่วง ต้มอมแก้เหงือกบวม แก้ปวดฟัน

ลูก รสขมเล็กน้อย สรรพคุณ แก้โรคท้องมาน แก้ปวดข้อ ปวดกล้ามเนื้อ แก้ไอ แก้วัณโรค ทาแก้แผลน้ำกัด

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้วัณโรค แก้ร้อนในกระหายน้ำ ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้

หญ้านาง (ปู่เจ้าเขาเขียว หรือหญ้าภคินี) มี 2 ชนิดคือ ชนิดขาว และเขียว เป็นไม้เถาเลื้อย พาดพันต้นไม้อื่น

ราก รสเย็นขม สรรพคุณ แก้ไข้ทุกชนิด ไข้พิษ ไข้เหนือ ไข้หัว เหือด หัด สุกใส ฝีดาษ ไข้กาฬ ขับกระทุ้งพิษได้ดี

หญ้านางใหญ่ (โพกพาย) ไม้เถาเลื้อยพาดพันตามต้นไม้อื่น

เถา รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษไข้ แก้กระษัย ขับปัสสาวะ แก้โลหิตพิการ แก้บวม ตามตัว

หญ้านางแดง ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

ราก รสเย็น สรรพคุณ ฝนใส่น้ำกิน แก้ไข้หมากไหม้ (ไข้พิษ) แก้พิษสำแดง แก้เมาเห็ด เมาสุรา ถอนพิษได้ดี

ดีปลี ไม้เถาคล้ายพริกไทย เลื้อยพาดพันต้นไม้

ดอก รสร้อน สรรพคุณ แก้ปถวีธาตุพิการ แก้ท้องร่วง ขับลมในลำไส้

เถา รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ปวดฟัน แก้ปวดท้อง แน่น จุกเสียด ท้องขึ้น อืดเฟ้อ

ตาไก่ ไม้เถายืนต้น

เปลือกเถา รสเบื่อเมาเล็กน้อย สรรพคุณ ขับโลหิตระดูสตรีให้เป็นปกติ แก้โลหิตระดูขาว ระดูเน่าเหม็น แก้มดลูกอักเสบ เจ็บเสียวท้องน้อย แก้ปวดหลัง ปวดเอว บำรุงโลหิต

ตานหม่อน (ตาลขึ้นก) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

ใช้ทั้งต้น รสเบื่อเย็น สรรพคุณ แก้พิษตานซาง บำรุงเนื้อหนังให้ชุ่มชื่น คุมธาตุ ขับไส้เดือนในท้อง

ตีนเป็ดตาเครือ (เถาเอ็นอ่อน) เป็นไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

ใบ รสเบื่อเอียน สรรพคุณ แก้ปวดเสียวตามร่างกาย แก้เส้นตึง เมื่อยขบ ทำให้เส้นเอ็นหย่อน

เถา รสขม สรรพคุณ แก้เส้นตึง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

ตูมกาเครือ ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น มี 2 ชนิด คือ ชนิดเถาสีแดง และสีขาว

เถา รสขม สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อเสมหะและดี บำรุงไฟธาตุ ช่วยย่อยอาหาร ขับผายลม

ราก รสขมเอียน สรรพคุณ แก้พิษไข้ตัวร้อน ถอนพิษงู

หัว รสขมเอียน สรรพคูณ แก้ริดสีดวง

แตงกวา ไม้เถาเลื้อยไปตามพื้นดิน และพาดพันต้นไม้ตาย

ผล รสเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ปัสสาวะขัด

แตงไทย ไม้เถาเลื้อยไปตามพื้นดิน และพาดพันต้นไม้ตาย

ใบ ดอก รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้ ลดความร้อน

แตงอุลิด หรือ แตงโม ไม้เถาเลื้อยไปตามพื้นดิน และพาดพันต้นไม้ตาย

น้ำคั้นจากผล รสหวานเย็น สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ปากเป็นแผล ขับปัสสาวะ แก้อาการอ่อนเพลียละเหี่ยใจ แก้อาการแน่น

เปลือกผล รสหวานเย็น สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ปากและลิ้นเป็นแผล

เมล็ดใน รสมันหวาน สรรพคุณ ช่วยหล่อลื้นลำไส้ แก้กระเพาะปัสสาวะอักเสบ แก้ลมขึ้น เบื้องสูง (ความดันสูง) ขับเสมหะ แก้อาเจียนเป็นเลือด แก้ไอเรื้อรัง

ราก ใบ เถา รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้บิด แก้ท้องร่วง

แตงหนู ไม้เถาเลื้อยไปตามพื้นดิน

เถา รสขื่นขม สรรพคุณ ขับเสมหะ

ใบ ลูก รสขื่นขม สรรพคุณ แก้ไขจับสะท้านร้อนสะท้านหนาว

ดอก รสขม สรรพคุณ ขับโลหิต

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ลม แก้คุดทะราด แก้เสมหะ

แตงร้าน ไม้เถาเลื้อยไปตามพื้นดิน

ใบ รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ตัวร้อน

ต้อยติ่ง ไม้ต้นเล็ก

เมล็ด รสเย็นฝาด สรรพคุณ ดูดหนอง สมานแผล ทำให้แผลแห้งเร็ว

ตำลึง (ผักสี่บาท, ผักแคบ) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้ แก้ไข้ตัวร้อน แก้พิษฝี ถอนพิษขนของใบไม้ และตำแย แก้ปวดแสบปวดร้อน แก้คัน

เถา รสเย็น สรรพคุณ ใช้น้ำในเถาหยอดตา แก้ตาฝ้า ตาแดง ตาช้ำ ตาแฉะ ตาอักเสบ

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้ดวงตาเป็นฝ้า ดับพิษทั้งปวง

ถอบแถบ ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

ใช้ทั้งต้น รสเบื่อเอียน สรรพคุณ แก้พิษตานซาง แก้ตานขโมย ขับพยาธิเสมหะถ่ายลม

ใบ ใช้ทั้ง 3 ใบ ใส่เกลือเล็กน้อย ต้มเอาน้ำให้เด็กอ่อนรับประทาน ระบายท้องได้ดี

ถั่วผี ไม้ล้มลุกเครือ

ราก รสเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ปัสสาวะพิการ

ถั่วลันเตา ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสเย็น สรรพคุณ แก้ตับพิการ ชักตับ แก้ตับทรุด

ฝัก รสมัน สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงไขข้อ

เถาเกล็ดนาคราช ไม้เถาเลื้อย

เถา รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษตะขาบ แมงป่อง แก้พิษงู และถอนพิษต่าง ๆ คั่วให้เหลือง ดองสุรา สรรพคุณ ขับโลหิตระดู แก้ปวดเอวปวดหลัง เนื่องจากโลหิตระดูไม่ปกติ

เถาคัน ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น มี 2 ชนิด คือ ชนิดแดง และชนิดขาว แต่นิยมใช้ชนิดแดงมาก

เถา รสขื่นขม สรรพคุณ ขับเสมหะ แก้กระษัย ทำให้เส้นหย่อน ฟอกเลือด ขับลม แก้ฟกช้ำภายใน ขับเลือดเน่า และขับคาวปลาหลังการคลอด

ใบ อังไฟพอเหี่ยว ปิดหัวฝี ให้ฝีแตกเร็ว

เถาคุ ไม้เถายืนต้น

เถา รสฝาด สรรพคุณ แก้เม็ดประดง ขับลมในข้อขัด แก้ปวดข้อและกระดูก

ราก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้มือเท้าอ่อนเพลีย

เถานาคราช (ว่านนาคราช) ไม้เลื้อยพาดพันต้นไม้ผุ

เถา รสเย็น สรรพคุณ ถอนพิษอักเสบ ปวดแสบ ปวดร้อน ถอนพิษสัตว์ กัดต่อย แก้พิษฝี แก้สัตว์มีพิษขบกัด

เถามวก (เครือเขามวก) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้ มี 2 ชนิด คือ แดงและขาว มักใช้ทั้ง 2 รวมกัน

เถา รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ บำรุงโลหิต แก้โลหิตจาง แก้ท้องร่วง ลงแดง

เนื้อเถา รสขมเบื่อเย็น สรรพคุณ แก้ไอเรื้องซึม แก้ปวดขัดตามร่างกาย รักษาบาดแผลให้หายเร็ว ทำให้มีลมเบ่งช่วยให้คลอดบุตรเร็ว

เถาลิ้นเสือ ไม้เลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสขื่น สรรพคุณ แก้ตับทรุด ตับพิการ ม้ามโต บำรุงตับ

เถาวัลย์หญ้านาง ไม้เถาเลื้อยตามพื้นดิน

เถา ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ ลดความร้อน

เถาวัลย์ปูน ไม้เถาขนาดเล็ก

เถา รสจืดเบื่อเอียน สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้กระษัย ขับเสมหะ ทำให้เส้นเอ็นหย่อน

ใบสด ขยี้กับปูนเอาฟอง ทาบาดแผลสด

เถาวัลย์เปรียง ไม้เลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

เถา รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ถ่ายเส้น ถ่ายกระษัย แก้เส้นเอ็นขอด เส้นตึง แก้ปวดเมื่อย ทำให้เส้นเอ็นหย่อน ขับปัสสาวะ ถ่ายเสหะลงสู่คูถวาร

เถาเอ็น หรือ เถาเมื่อย ไม้ประเภทเดียวกับตีนเป็ดเครือ (เถาเอ็นอ่อน)

เถา รสขมติดเมา สรรพคุณ แก้ปวดเมื่อย แก้เส้นตึง บำรุงเส้นเอ็น

เมล็ด รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้ปวดท้อง แน่น จุกเสียด ท้องขึ้นอืดเฟ้อ

ทองระอา หรือ เถาปล้อง ไม้เถาขนาดใหญ่

เถา รสเอียน สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา ถอนพิษไข้ตัวร้อน

นมพิจิตร ไม้เถาคล้ายมะระ

เถา รสขม สรรพคุณ แก้ไขที่มีพิษ แก้ร้อนในกระหายน้ำ บำรุงน้ำนม

นมแมว ไม้เถายืนต้น

เนื้อไม้ ราก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้หวัด ใช้เพื่อเสมหะ และไข้ทับระดู

นมวัว เป็นไม้เถายืนต้น ถ้าอยู่ใกล้ไม่อื่นก็เลื้อยพาดพัน

เนื้อไม้ เถา รสเย็นเฝื่อน สรรพคุณ แก้ไข้กลับ

ผล รสเย็น สรรพคุณ ตำทาแก้เม็ดตุ่มผื่นคันตามตัว

ราก รสเย็น สรรพคุณ บำรุงน้ำนม แก้โรคผอมแห้งในสตรีหลังคลอดบุตร

หนามไก่ไห้ ไม้เถายืนต้น

ราก รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้ทุกชนิด แก้ไข้ความร้อนสูง ชักคลั่งเพ้อ ไข้จับสั่น แก้ไข้พิษ หัด สุกใส ดำแดง

หนามเล็บแมว หรือ หนามเล็บเหยี่ยว ไม้เถายืนต้น

ราก รสเปรี้ยวขื่น สรรพคุณ ขับระดูขาว ขับปัสสาวะ แก้มดลูกพิการ ฝีมุตกิด ฝีในมดลูก แก้เบาหวาน

หนามพัน หรือหนามหัน

ราก รสฝาด สรรพคุณ กล่อมโลหิต แก้ไข้พาระดู (ไข้ทับประดูหรือระดูทับไข้)

หนาวเดือนห้า ไม้เถาพาดพันต้นไม้ใหญ่

เถา รสเบื่อเมาเย็น สรรพคุณ ขับเหงื่ออย่างแรง แก้ไข้ ลดความร้อน ใช้มากอาจเป็นอันตรายถึงตายได้

หนอนตายหยาก (กะเพียดหนู) ไม้เลื้อยตามพื้นดินหรือพาดพันต้นไม้อื่น

ราก รสเบื่อเมา สรรพคุณ ทุบให้ละเอียดผสมน้ำ ฟอกล้างผม ฆ่าเหา หิด และกลาก

รากสดพอกปิดปากแผลให้สัตว์ในส่วนที่เลียไม่ถึง ฆ่าหนอนและแมลงตายสิ้น

น้ำแช่รากไม้นี้ ใช้ราดฉีดทำลายหนอนหรือแมลงที่มารบกวนพืชผักได้

ต้มรับประทานแก้โรคผิวหนังผื่นคัน ต้มกับยาฉุย รวมหัวริดสีดวงทวาร ทำให้แห้งฝ่อ

รากสดทุบให้แตก ใส่ปากไหปลาร้า ทิ้งไว้ค้างคืน รุ่งขึ้นหนอนจะตายสิ้น

น้ำเต้า ไม้เถาเลื้อยตามพื้นดิน หรือพันต้นไม้อื่น

ใบ รสจืดเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ ดับพิษร้อน แก้ไข

ผล รสเย็น สรรพคุณ บำรุงน้ำนม ขับปัสสาวะ

น้ำเต้าขม ไม้เถาเลื้อยตามพื้นดิน หรือพันต้นไม้อื่น

ใบ รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน ดับพิษอักเสบ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้พุพอง แก้เริม งูสวัด แก้ฟกบวม

บอระเพ็ด ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

เถา รสขมเย็น สรรพคุณ แก้พิษฝีดาษ ไข้เหนือ ไข้พิษ แก้ร้อนใน กระหายน้ำ ทำให้เนื้อเย็น สะอึก บำรุงกำลัง บำรุงน้ำดี บำรุงไฟธาตุ

ใบ รสขมเมา สรรพคุณ ฆ่าพยาธิไส้เดือน ฆ่าแมลงเข้าหู แก้รำมะนาด ปวดฟัน

ลูก รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ แก้เสมหะเป็นพิษ

ราก สรรพคุณ แก้ไข้สูงมีอาการเพ้อคลั่ง

บอระเพ็ดพุงช้าง (สบู่เลือด) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่นๆ

เถา รสขมเมา สรรพคุณ ขับโลหิตระดู กระจายลมที่แน่นในอก

ใบ รสขม สรรพคุณ บำรุงไฟธาตุ

ดอก รสขมเมา สรรพคุณ โรคผิวหนัง ผื่นคัน ช่วยย่อยอาหาร

หัว รสขม สรรพคุณ หั่นตากแห้งทำผงรับประทานกับน้ำผึ้ง บำรุงกำลัง ขับผายลม เจริญอาหาร เป็นยาอายุวัฒนะ

บวบขม ไม้เถาล้มลุกเลื้อยพาดพันต้นไม้

ลูกสด รสขม สรรพคุณ ฟอกศีรษะ แก้คัน แก้รังแค

เมล็ด รสเมา สรรพคุณ แก้หืด

รังบวบแห้ง รสจืดเมา แก้ริดสีดวงจมูก

บวบหอม ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

ลูกอ่อน รสจืด สรรพคุณ บำรุงร่างกาย

ราก รสจืด สรรพคุณ บำรุงธาตุ บำรุงน้ำดี ระบายพิษไข้

พระขรรค์ไชยศรี (หนาวเดือนห้า หรือฝนแสนห่า) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับเหงื่อ ระงับความร้อน เป็นยาอันตราย เพราะขับเหงื่อมาก ทำให้หนาวสั่นอาจถึงชีวิตได้

พาหมี ไม้เถายืนต้น

ราก รสเอียนเบื่อเมา สรรพคุณ แก้ริดสีดวงลำไส้ แก้ริดสีดวงจมูก อันตรายเพราะเป็นยาเบื่ออย่างแรง

พาดไฉน หรือ อีลุ้ม ไม้เถายืนต้น

เถาและราก รสร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ถ่ายเสมหะ และโลหิต ขับผายลม แก้หืด แก้ไอ แก้คุดทะราด แก้โรคพยาธิผิวหนัง

พริกไทย ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสร้อน สรรพคุณ แก้เสมหะในทรวงอก แก้อติสาร (ท้องร่วงอย่างแรง)

ใบ รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ลมจุกเสียดแน่น ปวดมวนในท้อง

ดอก รสร้อน สรรพคุณ แก้จักษุแดงเนื่องจากความดันโลหิตสูง

เมล็ด รสร้อนเผ็ด สรรพคุณ แก้ลมอัมพฤกษ์ ลมมุตฆาต ลมลั่นในท้อง แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ บำรุงธาตุ แก้เสมหะเฟื่อง

พริกหาง ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

เมล็ด รสเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ ถอนพิษฟกบวม แก้กามโรค บำรุงธาตุ

พริกหอม ไม้เถายืมต้น

ใบ รสเผ็ด สรรพคุณ แก้รำมะนาด ปวดฟัน ทำให้น้ำลายใส

เมล็ด รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ให้ผายเรอ ขับปัสสาวะ

พลูแก ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น ใบเล็กคล้ายพลูจีน

ต้น รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ริดสีดวง

ใบ รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ฆ่าเชื้อโรคผิวหนัง

ดอก รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้โรคตา

ราก รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เลือด ขับลม

ใช้ทั้ง 5 รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้โรคเรื้อน มะเร็ง คุดทะราด แก้กามโรค แก้โรคผิวหนัง

พลูเขียว ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้รำมะนาด ปวดฟัน ทำให้น้ำลายใส

พลูคาว ไม้เถาต้นเล็ก

ใบ รสร้อนเล็กน้อยกลิ่นคาวชื่น สรรพคุณ แก้กามโรค แก้น้ำเหลืองเสีย แก้เข้าข้อ ทำให้แผลแห้ง แก้โรคผิวหนังทุกชนิด

พลูจีน ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น ๆ

ใบสด รสเผ็ด สรรพคุณ ลนไฟอุ่น ๆ ปิดหน้าอกเด็ก แก้ปอดและหลอดลมอักเสบปิดตามต่อมน้ำเหลือง แก้อักเสบทำให้ยุบเร็ว เคี้ยวอมในปาก แก้แมงกินฟัน

น้ำคั้นจากใบสด รสเผ็ด สรรพคุณ ช่วยบำรุงเยื่อกระเพาะอาหาร

พลูทองหลวง ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น

ใบ รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ปากเหม็น แก้ปวดฟัน ขยี้กับสุราทาแก้ลมพิษ ใช้ลนไฟปิดหน้าอก แก้ปวดแสบปวดร้อน ลนไฟนาบท้องเด็ก แก้ปวดท้องและแก้อัณฑะยาน

พลูป่า ไม้เถาเล็กๆขึ้นตามภูเขา

ใบ รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้รำนาด ปวดฟัน

พลูเหลือง ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น

ใบ รสเผ็ด สรรพคุณ ขับลม แก้ผื่นคัน แก้ปากเหม็น

เพชรสังฆาต (ขันข้อ, สามร้อยต่อ) ไม้เถาเนื้ออ่อนเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

เถา รสขื่นร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้กระดูกแตก หัก ช้น ขับลมในลำไส้ แก้ริดสีดวงทวารหนัก

เพชรหึง ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

เถา รสขื่นร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ ขับผายลม แก้ไข้จับสั่นเรื้อรัง แก้ม้ามโต พุงโร เนื่องจากพิษไข้มาลาเรีย

ฟักข้าว ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน ถอนพิษอักเสบ

เมล็ด รสมัน สรรพคุณ บำรุงปอด แก้ฝีในปอด

ราก รสเบื่อเย็น สรรพคุณ ถอนพิษทั้งปวง

ฟักทอง ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่นและเลื้อยตามพื้นดิน

ราก รสเบื่อเอียน สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย แก้กามตายด้าน

เมล็ด รสมันเบื่อ สรรพคุณ ขับพยาธิในท้อง

มะกาเครือ หรือสะไอเครือ ไม้เถายืนต้น

เถา รสขมฝาดเฝื่อนเย็น สรรพคุณ แก้บิดมูกเลือด ปวดเบ่ง ขับฟอกโลหิตระดู

มะกล่ำตาหนู หรือ มะกล่ำเครือ ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น

ราก รสเปรี้ยวเย็น สรรพคุณ แก้เสมหะในลำคอ แก้ไอ แก้เสียงแห้ง กล่องเสียงอักเสบ

เมล็ด รสขื่นเย็น แก้ริดสีดวงตา และกระจกตาอักเสบ มะกล่ำเครือ เป็นพิษต่อร่างกายมากไม่ควรใช้

มะขามเครือ ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น

เถา รสเปรี้ยว สรรพคุณ ขับเสมหะ ถ่ายท้อง ฟอกโลหิตระดู

มะเดื่อดิน ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

ราก รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้เม็ดประดงผื่นคัน ลมพิษ แก้พิษฝีภายใน แก้ตับไตพิการ บำรุงกำลังขับโลหิตระดู

มะตึ่ง ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่นๆ

เปลือก ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้กระษัย แก้ดีซ่าน แก้ตับอักเสบ แก้ปวดตามข้อมือเท้าบวม

มะระขี้นก (ผักไห) ไม้เถาเล็กๆ

ใบ เถา รสขม สรรพคุณ แก้ไข้ บำรุงน้ำดี ระบายอ่อนๆ

ผล รสขม สรรพคุณ แก้พิษฝี แก้บวม แก้ปวดเจ็บอักเสบจากพิษต่าง ๆ แก้ปากเปื่อยปากเป็นฝ้าขาวเป็นขม บำรุงระดูสตรี

มะระจีน ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

ใบ รสขม สรรพคุณ แก้ไข้หวัด ไข้ตัวร้อน บำรุงน้ำดี

มะลิ เป็นไม้เถายืนต้น คล้ายไม้พุ่ม ถ้าไม้อื่นอยู่ใกล้ก็พาดพันหรือคลุม

เถา รสขื่นเย็น สรรพคุณ แก้คุดทะราด ขับเสมหะ และโลหิต

ใบสด รสเย็นฝาด สรรพคุณ แก้แผลพุพอง แก้แผลเรื้อรัง พิษฝีดาษ

ดอก รสหอมเย็น สรรพคุณ ทำให้จิตใจแช่มชื่น แก้ไอ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้เจ็บตา

มะลิวัลย์ (มะลิป่า) ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

ดอก รสเย็นหอม สรรพคุณ บำรุงหัวใจ แก้ไข้ตัวร้อน

ราก รสเย็นจืด สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา ถอนพิษไข้ แก้พิษอักเสบต่าง ๆ

มะแว้งเครือ ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

ผล รสขม สรรพคุณ แก้ไอ ขับเสมหะ แก้เบาหวาน บำรุงน้ำในตับอ่อน

ราก รสขื่นเปรี้ยวเล็กน้อย สรรพคุณ ขับเสมหะ แก้ไอ แก้ไข้สันนิบาต แก้น้ำลายเหนียว

ยางน่องเครือ ไม้เถายืนต้น

ยาง รสเมาเบื่อ สรรพคุณ บำรุงหัวใจอย่างแรง นำพิษซึมเข้าบาดแผลอย่างรวดเร็ว

ยางน่อง ไม่ใช้ยาพิษ แต่นำฤทธิ์ยาพิษเข้าทางบาดแผลได้รวดเร็วมาก

รางจืด และรางเย็น ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

ราก รสเย็น สรรพคุณ ถอนพิษเบื่อเมา แก้ไข้ตัวร้อน ถอนพิษไข้ แก้ร้อนใน กระหายน้ำ

รางแดง ไม้เถายืนต้น

เถา รสจืดเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้กระษัยเส้นตึง กระษัยกร่อนทุกชนิด

ลิ้นมังกร ไม้เถาเล็ก ๆ ใช้ชนิดดอกแดงมาก

เถา รสเย็น สรรพคุณ ถอนพิษสัตว์กัดต่อย แก้พิษงู

ลุ่มนก ไม้เถาขนาดใหญ่

เถา รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้ปวดตามข้อ แก้เม็ดประดงผื่นคัน แก้ไข้บำรุงโลหิต ขับผายลม ฟอกและขับโลหิตระดู

เล็บมือนาง ไม้เถายืนต้น

ใบ รสเย็นเอียนเบื่อ สรรพคุณ ทาแก้พิษฝี แก้อักเสบ

ผล รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ขับไส้เดือน ทำให้สะอึก

ราก รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ขับอุจจาระเป็นฟองขาวเหม็นคาว

ใช้ทั้ง 5 รสเบื่อเอียนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับพยาธิ แก้พิษตานซาง

เล็บลอก ไม้เถาพาดพันไม้อื่น

เถา รสเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ แก้อ่อนเพลีย บำรุงประสาท แก้ไข้เซื่องซึม

ลำไยเถา ไม้เถายืนต้น

ราก รสฝาดเฝื่อนร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้ลม แก้ชอกช้ำภายใน

ส้มป่อย ไม้เถายืนต้น

ใบ รสเปรี้ยวฝาดเล็กน้อย สรรพคุณ ถ่ายเสมหะ ล้างเมือกมันในลำไส้ แก้บิด ฟอกล้างโลหิตระดู ประคบให้เส้นเอ็นอ่อน

สะบ้าดำ ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เมล็ด รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง กลากเกลื้อน หิด ฆ่าเชื้อโรคผิวหนัง สุมเป็นถ่าน แก้พิษไข้เซื่องซึม แก้พิษร้อนต่าง ๆ

สะบ้ามอญ ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เมล็ด รสเมา สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง ผื่นคัน สุมเป็นถ่าน แก้พิษไข้ตัวร้อน

สะบ้าลาย ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เมล็ด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง น้ำเหลืองเสีย

สะบ้าเลือด ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เมล็ด รสเบื่อเมา สรรพคุณ แก้โรคผิวหนังผื่นคัน แก้หิด ฆ่าพยาธิผิวหนัง

สามสิบ (รากสามสิบ) ไม้เถาเล็ก ๆ

ราก รสเย็นหวานชุ่ม สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงตับ ปอด บำรุงเด็กในครรภ์

สีฟันเครือ ไม้เถายืนต้น

เถา รสเย็นฝาด สรรพคุณ บำรุงโลหิตระดูสตรีให้สมบูรณ์

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำพอกแก้ปวดฝี

ดอกรสเย็น สรรพคุณ แก้ตาช้ำอักเสบ แก้แมลงสัตว์กัดต่อย

แสลงใจเครือ ไม้เถา

เมล็ด รสเมาเบื่อ สรรพคุณ บำรุงหัวใจ บำรุงประสาท บำรุงธาตุ ทำให้ความจำดี แก้อัมพาต แก้ปวดเมื่อยบั้นเอว แก้กระษัย ขับปัสสาวะ ใช้มากเป็นพิษชักกระตุกถึงตายได้

ใบ สรรพคุณ ตำกับสุราพอก แก้แผลเน่าเปื่อย

ราก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ

แสลงพัน ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น

เถา รสเมาเบื่อร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้โรคผิวหนังผื่นคัน น้ำเหลืองเสีย กระจายเลือดเน่าเสียให้เดินสะดวก บำรุงโลหิต ขับฟอกโลหิตระดู

สลอดน้ำ ไม้เถายืนต้น

ใบ รสจืด สรรพคุณ บำรุงเนื้อหนังให้สมบูรณ์

ดอก รสเมาเอียนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ริดสีดวงจมูก แก้ปวดศีรษะ

ราก รสเย็นจืด สรรพคุณ แก้ไข้เหนือ ไข้พิษ ระบายอ่อน ๆ ถ่ายพิษไข้ ถ่ายพรรดึก

สำมะงา ไม้เถายืนต้น

ใบ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ต้มเอาน้ำอาบ แก้โรคผิวหนัง ประดง ผื่นคัน

หนุมานประสานกาย เป็นไม้เถายืนต้น

ใบ รสฝาดเย็นเอียน สรรพคุณ แก้ไอ แก้หืดหอบ แก้อาเจียนเป็นโลหิต (วัณโรคปอด) ห้ามเลือดและสมานแผลได้ดี

หางไหลขาว ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้

เถา รสเอียนเล็กน้อย สรรพคุณ ถ่ายเสมหะและโลหิต ถ่ายลม ถ่ายเส้นเอ็น

หวายขม เป็นพืชจำพวกเถามีหัว – เหง้า คล้ายเหง้าข่า

หัว รสขมเย็น สรรพคุณ แก้ไอ บำรุงน้ำดี แก้ร้อนในกระหายน้ำ

หวายตะค้า เป็นพืชพวกเถาไม่มีหัว

เถา ต้น รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษร้อน แก้พิษไข้กาฬ แก้ชัก เพราะความร้อนสูง แก้สลบ แก้หอบ แก้ลิ้นกระด้างคางแข็ง เนื่องจากพิษไข้

คุณสมบัติพิเศษ ต้องสุมไฟเสียก่อน จึงมาผสมยา มีอำนาจดับพิษร้อน พิษไข้ได้วิเศษ

หวายโป่ง เป็นพืชจำพวกเถา (ส่วนมากนำมาทำขาเก้าอี้หวาย)

เถา รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้ชางชัก

หวายลิง (หวายเย็บจาก) เป็นพืชจำพวกเถาเลื้อย ลงหัวคล้ายข่า

เหง้า รสขมกร่อย สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ตัวร้อน แก้ไข้เพื่อดีและโลหิต

อบเชยเถา ไม้เถาเลื้อยพาดพันต้นไม้อื่น

ราก รสหอมเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ แก้ลมวิงเวียน ทำจิตใจให้ชุ่มชื่น ขับลมในลำไส้ แก้ปวดมวนในท้อง

อังกาบ ไม้เถาเลื้อยต้นเล็ก ๆ มี 3 ชนิด คือ ชนิดดอกเหลือง ดอกขาว ดอกม่วงดำ สรรพคุณเหมือนกัน

ราก รสเฝื่อน สรรพคุณ แก้เสมหะ เจริญไฟธาตุ ฟอกโลหิตระดูสตรี ขับปัสสาวะ

อัญชันบ้าน ไม้เถาพาดพันต้นไม้อื่น ใช้ชนิดดอกสีขาวมาก

ราก รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ปวดฟัน โคนฟันอักเสบ แก้ตาฝ้าฟาง ตามัว

อัญชันป่า ไม้เถายืนต้น

ราก รสเบื่อเอียน สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา ถอนพิษไข้และพิษอักเสบ เป็นแผลอักเสบ

อุโลกเครือ ไม้เถาต้นเล็กๆ

ต้น รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ ขับปัสสาวะ

ใบสด รสเย็น สรรพคุณ แก้ต่อมทอนซิลอักเสบ เจ็บคอ แก้พิษฝี ปวดแสบปวดร้อน ถอนพิษจากการอักเสบ

3. พืชจำพวกหัว – เหง้า ได้แก่ พรรณไม้ที่ไม่ใช้หัวหรือเหง้าฝังลงดิน ส่วนมากเป็นพืชล้มลุก เมื่อเข้าฤดูฝน ฝนตกลงมาก็แตกหน่อออกต้นเจริญงอกงาม และเมื่อถึงฤดูแล้ง ฝนไม่มีก็เหี่ยวเฉาลง ล้มแห้งตายไป เมื่อถึงฤดูฝนก็แตกหน่อเจริญงอกงามมาใหม่อีกเป็นดังนี้เรื่อยไป บางชนิดก็ทนทานต่อความแห้งแล้งได้ดี บางชนิดทนทานต่อความแห้งแล้งไม่ค่อยได้ แล้วแต่ชนิดของพืช จะกำหนดแน่นอนไม่ได้ แต่ที่เรียกกันว่าตัวนั้น ต้องมีลักษณะกลม ถ้ายาวก็ต้องมีลักษณะกลมมากกว่า เหง้านั้น อาจเป็นลักษณะแบนเป็นปุ่มเป็นแง่ง

หรือยาวรี มีลักษณะต่าง ๆ กัน พวกหัว เช่น หัวบุก หัวกลอย และหัวกระดาด ส่วนเหง้าและแง่งจะหาดูได้ง่าย เช่น เหง้าสับปะรด เหง้าข่า แง่งขิง แง่งไพล แง่งกระชาย และหาข้อพึงสังเกตเอาไว้ว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร พวกนี้ตามท้องถิ่นทั่ว ๆ ไปนิยมเรียกกันว่าหัวหรือเหง้า ตัวอย่างดังต่อไปนี้

กระชาย ไม้ล้มลุกลงหัว มี 3 ชนิด คือ กระชายเหลือง กระชายดำ กระชายแดง นิยมใช้อย่างเหลือง

หัว รสเผ็ดร้อนขมหอม สรรพคุณ แก้ปากเปื่อย ปากแตกเป็นแผล ขับระดูขาว แก้ใจสั่น แก้ปวดมวนในท้อง แก้บิดมูกเลือด บำรุงกำลัง

แง่งหรือรากใหญ่ ที่ติดกับหัว รสเผ็ดร้อนขมเล็กน้อย สรรพคุณ แก้กามตายด้าน ทำให้จิตใจกระชุ่มกระชวย มีคุณสมบัติคล้ายโสมจีน

กระเช้าผีมด หรือหัวร้อยรู ไม่ใช่ไม้ลงหัว เป็นพวกกล้วยไม้เป็นโป่งใหญ่ที่ข้อ และลำต้น

หัว รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ บำรุงหัวใจ ขับชีพจร ขับพยาธิในท้อง แก้พิษในข้อกระดูก แก้เม็ดประดง

กระดาด ทั้ง 2 ไม้ลงหัว มี 2 ชนิด คือ กระดาดแดง กระดาดขาว

หัว รสเมาขื่น สรรพคุณ หุงกับน้ำมัน ใส่แผล กัดฝ้าแผล กัดหนอง แก้เรื้อรัง รับประทานแก้เถาดานในท้องและกัดเมือกมันในท้องได้ดีอีกด้วย

กระแตไต่ไม้ ลักษณะคล้ายกล้วยไม้ เกาะอยู่บนต้นไม้ใหญ่ ๆ

หัว รสจืดเบื่อ สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว แก้เบาหวาน เบื่อพยาธิ แก้ไตพิการ แก้แผลผุพอง

กะทือ ไม้ลงหัวจำพวกขิง

หัว เหง้า รสขมขื่นน้อย ๆ สรรพคุณ บำรุงน้ำนมสตรีให้สมบูรณ์ แก้ปวดมวนในท้อง แก้บิด ขับผายลม ขับปัสสาวะ หัวกะทือหมกไฟฝนกับน้ำปูนใส รับประทานแก้ปวดเบ่ง แก้บิด แก้เสมหะ เป็นพิษ แก้แน่นหน้าอก กล่อมอาจม ขับน้ำย่อยอาหารให้ลงลำไส้

ราก รสขมขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ไข้ตัวเย็น แต่รู้สึกร้อนภายใน

ต้น รสขมขื่น สรรพคุณ แก้เบื่ออาหาร ทำให้เจริญอาหาร

ใบ รสขมขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ ขับเลือดเน่าในมดลูก และขับน้ำคาวปลา หลังคลอดบุตรใหม่ ๆ

ดอก รสขมขื่น สรรพคุณ แก้ไข้เรื้อรัง ไข้จับสั่นผอมเหลือง แก้ไข้ตัวเย็น

กะทือป่า ไม้ลงหัว

หัว เหง้า รสขมขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงน้ำนมสตรีให้บริบูรณ์ แก้ปวดมวนในท้อง แก้บิด ขับผายลม ขับปัสสาวะ หัวกะทือหมกไฟฝนกับน้ำปูนใส รับประทานแก้ปวดเบ่ง แก้บิด แก้เสมหะเป็นพิษ แก้แน่นหน้าอก กล่อมอาจม ขับน้ำย่อยอาหารให้ลงลำไส้

ราก รสขมขื่นน้อย ๆ สรรพคุณ แก้ไข้ตัวเย็น แต่ร้อนใน

กระเทียม ไม้ลงหัวต้นเล็ก

หัว รสร้อนฉุน สรรพคุณ แก้ไอ แก้โรคผิวหนัง กลาก เกลื้อน แผลเน่า เนื้อร้าย บำรุงธาตุ ขับโลหิตระดู แก้โรคประสาท น้ำคั้น จากหัว หยอดหู แก้ปวดหูและหูอื้อ

กลอย ไม้ลงหัว

หัว รสขื่นคัน สรรพคุณ กัดเถาดานเป็นก้อนแข็งอยู่ในท้อง หุงกับน้ำมัน ทาแผล กัดหนองและฝ้า

กระวาน ไม้มีเหง้าหรือหน่อคล้ายข่า มี 2 ชนิด คือ ชนิดขาว และชนิดดำ สรรพคุณเหมือนกัน

ใบ รสเผ็ดเล็กน้อยกลิ่นหอม สรรพคุณ ขับลมให้ผายเรอ ขับเสมหะ แก้ไข้เซื่องซึม

ดอก รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้เจ็บตา ตาแฉะ ตามัว

ลูก รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับเสมหะ โลหิต และลม

ขมิ้นชัน ไม้ลงหัว

หัว รสฝาดเอียน สรรพคุณ แก้ไข้เพื่อดี คลั่งเพ้อ แก้ไข้เรื้อรังผอมเหลือง แก้โรคผิวหนัง แก้เสมหะและโลหิต ท้องร่วง สมานแผล

ขมิ้นอ้อย ไม้ลงหัว

หัว รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้ครั่นเนื้อครั่นตัว สมานลำไส้ แก้กระดูกขาว ขับปัสสาวะ ตำพอกแก้ฟกบวม อักเสบ

ใบ รสเฝื่อน สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้บวมช้ำ

ข่าใหญ่ (ข่าหลวง) เป็นพืชลงหัวจำพวกกระวาน โคนต้นขาว หัวขาว

เหง้า หัว รสเผ็ดร้อนขม สรรพคุณ แก้ปวดท้อง แก้จุกเสียดแน่น ขับลมให้กระจาย แก้ฟกบวม แก้พิษ แก้บิดตกโลหิต แก้ลมป่วง แก้เกลื้อน แก้สันนิบาตหน้าเพลิง ตำผสมกับเกลือมะขามเปียกให้สตรีคลอดใหม่ ๆ รับประทานขับเลือด ขับน้ำคาวปลา

ใบ รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ ฆ่าพยาธิ กลาก ต้มน้ำอาบ แก้ปวดเมื่อยตามข้อ

ดอก รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ ท่าแก้เกลื้อน กลาก

ผล รสเผ็ดร้อนฉุน สรรพคุณ ช่วยย่อยอาหาร แก้ปวดท้อง คลื่นเหียน อาเจียน ท้องอืดเฟ้อ แก้บิดมีตัวและไม่มีตัว

ตัวอ่อน (หน่อ) รสเผ็ดร้อนหวานเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ลมแน่นหน้าอก บำรุงเตโชธาตุ ช่วยย่อยอาหาร

ต้นแก่ รสเผ็ดร้อนซ่า สรรพคุณ ตำผสมน้ำมันมะพร้าว ทาแก้ปวดเมื่อยตามกล้ามเนื้อ แก้ปวดข้อ แก้ลมตะคริว

ราก รสเผ็ดร้อนปร่า สรรพคุณ แก้เลือดเดินไม่สะดวก แก้เหน็บชา แก้เสมหะและโลหิต

ข่าตาแดง ลักษณะเหมือนข่าใหญ่ แต่เล็กกว่าเล็กน้อย โคนต้นสีแดง หน่อขึ้นใหม่แดง รสจัดกว่าข่าหลวง

เหง้า หัว รสเผ็ดร้อนขม สรรพคุณ แก้ปวดท้อง แก้จุกเสียดแน่น ขับลมให้กระจาย แก้ฟกบวม แก้พิษ แก้บิดตกโลหิต แก้ลมป่วง แก้เกลื้อน แก้สันนิบาตหน้าเพลิง ตำผสมกับเกลือมะขามเปียกให้สตรีคลอดใหม่ ๆ รับประทานขับเลือด ขับน้ำคาวปลา

ใบ รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ ฆ่าตัวพยาธิกลาก ต้มน้ำอาบ แก้ปวดเมื่อยตามข้อ

ดอก รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ ทาแก้เกลื้อน กลาก

ผล รสเผ็ดร้อนฉุน สรรพคุณ ช่วยย่อยอาหาร แก้ปวดท้อง คลื่นเหียน อาเจียน ท้องอืดเฟ้อ แก้บิดมีตัวและไม่มีตัว

ต้นอ่อน (หน่อ) รสเผ็ดร้อนหวานน้อย ๆ สรรพคุณ แก้ลมแน่นหน้าอก บำรุงเตโชธาตุ ช่วยย่อยอาหาร

ต้นแก่ รสเผ็ดร้อนซ่า สรรพคุณ ตำผสมน้ำมันมะพร้าว ทาแก้ปวดเมื่อยตามกล้ามเนื้อ ปวดข้อ แก้ลมตะคริว

ราก รสเผ็ดร้อนปร่า สรรพคุณ แก้เลือดเดินไม่สะดวก แก้เหน็บชา แก้เสมหะและโลหิต

ข่าลิง (ข่าเล็ก ข่าน้อย) ลักษณะเหมือนข่าใหญ่ทุกประการ แต่เล็กกว่าเท่าตัว

หัว เหง้า รสเผ็ดร้อนซ่า สรรพคุณ แก้กามโรค แก้จุกเสียด แน่นเฟ้อ

ต้น รสเผ็ดร้อนซ่า สรรพคุณ แก้ฝีดาษ ฝีทราย ฝีเส้น ฝีฝักบัว

ใบ รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้เกลื้อนน้อยใหญ่ ฆ่าพยาธิ

ดอก ผล รสเผ็ดร้อนขมซ่า สรรพคุณ ขับพยาธิลำไส้ ฆ่าพยาธิภายนอก

ราก รสเผ็ดร้อนหอม สรรพคุณ แก้พิษฝีภายใน-ภายนอก

ข่าน้ำ (ดาหลา) ต้นใบคล้ายข่า แต่เล็กกว่า ต้นเอนคล้ายกะทือ

หัว เหง้า รสเผ็ดร้อนเฝื่อน สรรพคุณ แก้เม็ดประดง แก้ผื่นคันตามผิวหนัง

ต้น หน่ออ่อน ดอก รสเผ็ดร้อนซ่า สรรพคุณ แก้เสมหะในคอ แก้ลมแน่นหน้าอก (อุระเสมหะ) บำรุงเตโชธาตุให้สมบูรณ์ แก้เลือดออกตามไรฟัน

ข้าวเย็นใต้ ไม้เลื้อยลงหัวชนิดนี้ เนื้อในหัว สีขาว

หัวและราก รสกร่อยหวานมันเล็กน้อย สรรพคุณ แก้กามโรค น้ำเหลืองเสียพุพอง ขับปัสสาวะ

ใบ รสขื่น สรรพคุณ แก้ปากบวมอักเสบ

ดอก รสขื่นเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง แก้คุดทะราด

ผล รสขื่นจัด สรรพคุณ ลนไฟนาบลูกอัณฑะ แก้อัณฑะอุ้ง (ไส้เลื่อน)

ข้าวเย็นเหนือ ไม้เถาลงหัว เนื้อในหัวสีเหลือง

หัวและราก รสกร่อยหวานมันเล็กน้อย สรรพคุณ แก้กามโรค แก้เส้นเอ็นพิการ แก้น้ำเหลืองเสียพุพอง ผื่นคัน แก้ปัสสาวะ

ต้น รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้เรื้อรัง ไข้ตัวร้อน

ใบ รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้เหนือ แก้ไข้สันนิบาต

ผล รสขื่นจัด สรรพคุณ แก้ลมริดสีดวง

ขิงแคลง (ขิงป่า) ไม้ลงหัว หรือลงแง่ง แต่เล็กกว่าขิงบ้าน

เหง้า รสหวานเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ไข แก้ลมพรรดึก แก้ลมพานไส้ แก้แน่น แก้เสียดแทง แก้นอนไม่หลับ แก้คลื่นเหียนอาเจียน

ขิงบ้าน ไม้ลงหัวจำพวกเป็นแง่ง หรือเหง้า

เหง้า รสหวานเผ็ดร้อน สรรพคุณ ขับลม แก้ปวดท้อง แก้จุกเสียด เจริญอากาศธาตุ

ต้น รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ ขับลมให้ผายเรอ

ใบ รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ บำรุงกำเดา

ดอก รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้โรคประสาท ซึ่งทำให้ใจขุ่นมัว

ราก รสหวานเผ็ดร้อน สรรพคุณ ขับเสมหะในลำคอ เจริญอาหาร

เข้าค่า ไม้ต้นลงหัว

หัว รสร้อน สรรพคุณ แก้ฟกบวม แก้พยาธิ แก้คุดทะราด

ยาง รสร้อนจัด สรรพคุณ กัดน้ำลาย แต่เป็นพิษต่อร่างกาย

คล้า หรือ **คลุ้ม** ไม้ลงหัวหรือเหง้า เป็นกอคล้ายข่า

หัว รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้สูง ไข้พิษ ไข้กาฬ แก้พิษไข้ตัวร้อน (ลดความร้อน) แก้ไข้เหนือ แก้ปอดบวม แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ไข้รากสาด แก้ไข้หัด สุกใส ดำแดง ฝีดาษ

คูน ไม้ลงหัว ต้นคล้ายบอน

หัว รสเผ็ดขื่นคัน สรรพคุณ แก้ก้อนเถาดานในท้อง สุมเป็นเถ้าถ่านผสมยา แก้พิษไข้ตัวร้อน แก้ไข้เซื่องซึม แก้พิษตานซางเด็ก หุงกับน้ำมันทาบาทแผล กัดฝ้า กัดหนองได้ดี

ดองดึง ไม้เถาเลื้อยขนาดเล็กลงหัว

หัว รสร้อนเมา สรรพคุณ แก้โรคเรื้อน คุดทะราด แก้ปวดข้อ (รูมาติซั่ม) แก้กามโรค แก้พิษสัตว์กัดต่อย

เต่าเกียด ไม้พุ่มลงหัว

หัว รสเย็นหอมฉุย สรรพคุณ แก้ตับปอดพิการ ชักตับ กัดฟอกเสมหะ แก้ไอ

ถั่วพู ไม้เถาเลื้อยชนิดลงหัว

หัว รสหวานชุ่ม สรรพคุณ ชูกำลัง บำรุงครรภ์ แก้อ่อนเพลีย บำรุงดวงใจ ให้ชุ่มชื่น

ท้าวยายม่อม ไม้ชนิดลงหัว

หัว ทำแป้งเรียกว่า แป้งท้าวยายม่อม รสมัน สรรพคุณ ผสมน้ำตาลกรวด ให้คนไข้รับประทาน บำรุงกำลัง บำรุงหัวใจ ทำให้จิตใจชุ่มชื่น

บุก ไม้ล้มลุกลงหัว

หัว รสเบื่อเมาคัน สรรพคุณ กัดเถาคาน กัดเสมหะ หุงกับน้ำมันทาแผลกัดฝ้า กัดหนอง

บัวน้ำ บัวสาย อันที่จริงจำพวกบัวน้ำหรือบัวสายนี้ เป็นพืชประเภทที่อยู่ในน้ำมีหัวและเหง้าด้วยก็เลยเอามาอธิบายในพืชจำนวนนี้ด้วย คือ

1. บัวขม สายเล็ก พันธุ์ดอกขาว
2. บัวกินสาย สายขนาดกลาง พันธุ์ดอกขาวแกมชมพู
3. บัวสัตตบุษย์ สายใหญ่ พันธุ์ดอกขาวปลอด
4. บัวสัตตบรรณ สายใหญ่ พันธุ์ดอกสีแดงและสีชมพู
5. บัวจงกลนี สายใหญ่ พันธุ์ดอกสีชมพู
6. บัวเผื่อน สายขนาดกลาง พันธุ์ดอกสีซีดขาว
7. บัวผัน สายเห็ด พันธุ์ดอกสีคราม ถ้าดอกสีม่วงหรือสีชมพู สายและดอกจะใหญ่

บัวทั้งหมดนี้ มีสรรพคุณเหมือนกัน คือ

ดอก รส ฝาดหอมเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจให้ชุ่มชื่น บำรุงกำลัง แก้ไข้ตัวร้อน

เมล็ด (คั่ว) รสขมหอม สรรพคุณ บำรุงกำลัง เจริญอาหาร

หัว รสหอมมัน สรรพคุณ บำรุงร่างกาย ชูกำลัง บำรุงครรภ์

บัวบกป่า ไม้ลงหัว (บัวสันโดษ)

หัว รสเบื่อขมเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ท้องร่วง บำรุงธาตุ เจริญอาหาร เป็นยาอายุวัฒนะ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย

บัวหลวง ไม้จำพวกเหง้า มีชนิดต่าง ๆ ดังนี้

1. บัวหลวงแดง พันธุ์ดอกสีแดง
2. บัวหลวงขาว พันธุ์ดอกสีขาว
3. บัวสัตตบงกชแดง พันธุ์ดอกสีแดงซ้อน
4. บัวสัตตบงกชขาว พันธุ์ดอกขาวสีซ้อน

รวมทั้ง 4 ชนิดคือมีคุณสมบัติเหมือนกันคือ

เหง้า รสหวานมันเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงกำลัง แก้ร้อนใน กระหายน้ำ แก้เสมหะ แก้ไข้เพื่อดี แก้อาเจียน แก้ไข้ตัวร้อน

ดอก รสฝาดหอม สรรพคุณ บำรุงครรภ์ แก้ไข้ ทำให้เกิดลมแบ่งคลอดบุตรได้ง่าย

เกสร รสฝาดหอม สรรพคุณ แก้ไข้ รากสาด หรือไข้ท้องเสีย บำรุงกำลัง ทำให้ชื่นใจ บำรุงครรภ์รักษา

ฝัก รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องเสีย แก้พิษเห็ดเมา ขับรกให้ออกเร็วเวลาคลอดบุตร

เปลือกเมล็ด รสฝาด สรรพคุณ แก้ท้องร่วง สมานแผล

เมล็ด รสหวานมัน สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงไขข้อ ทำให้กระชุ่มกระชวย

ดีบัว รสขม สรรพคุณ ขยายหลอดเลือดในหัวใจ แก้กกระหายหลังจากอาเจียนเป็นโลหิต

ใบอ่อน มีวิตามินซี รสฝาดเปรี้ยว สรรพคุณ บำรุงร่างกายให้ชุ่มชื่น

ใบแก่ รสฝาดเปรี้ยวเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ไขบำรุงเลือด

ปรงบ้าน ไม้พุ่มลงหัว

หัว รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ฝนกับน้ำปูนใสทา แก้ลำลาบเพลิง งูสวัด เริม ดับพิษปวดแสบปวดร้อน

ปรงป่า ไม้ลงหัวใหญ่

หัว รสฝาดเย็น สรรพคุณ ฝนกับสุราทา แก้ฟกบวม สมานแผล แก้แผลเรื้อรัง แผลกลาย

ดอก รสเผ็ด สรรพคุณ บำรุงร่างกาย บำรุงธาตุ แก้ลม แก้ดีและเสมหะพิการ ไม้ลงหัว

หัว รสเผ็ดขมจัด สรรพคุณ แก้ไข้ แก้หวัด แก้กำเดา ขับลมในลำไส้ ตำสุมศีรษะเด็ก แก้หวัดกำเดา

เปราะหอมขาว ไม้ลงหัวชนิดเดียวกับเปราะหอมแดง

หัว ใบ รสร้อนหอม สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ให้ผายเรอ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ ทำยาสุมขม่อมเด็ก แก้หวัด กำเดา ซางชัก และลมซาง

ต้น รสหอมติดร้อน สรรพคุณ ขับเลือดเน่าของสตรีหลังคลอดบุตร

ดอก รสหอมฉุย สรรพคุณ แก้เด็กนอนสะดุ้งผวา ร้องไห้ตาค้าง ชักตาเหลือก

เปราะหอมแดง ไม้ลงหัวจำพวกมหากาฬ

หัว รสหอมเผ็ดเล็กน้อย สรรพคุณ ขับเลือด ขับหนองให้ตก แก้ไอ แก้ลมพิษ แก้ผื่นคัน

ต้น รสหอมเผ็ดเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ

ใบ รสร้อนกลิ่นหอม สรรพคุณ แก้เกลื้อนวงใหญ่

ดอก รสหอมติดร้อน สรรพคุณ แก้โรคตาอักเสบ ตาแฉะ

พุทธรักษาดอกแดง ไม้ล้มลุกลงหัว

หัว รสเย็นขื่น สรรพคุณ บำรุงปอด แก้อาเจียนและไอเป็นโลหิต

ไพล ไม้ลงหัว

หัว รสฝาดขื่นเอียน สรรพคุณ ตำคั้นผสมกับเกลือสะตุ 1 ช้อนโต๊ะรับประทานถ่ายพิษบิด ขับลมในลำไส้ ขับประจำเดือนสตรี ฝนทาแก้เคล็ดบวมยอก และผสมกับน้ำมันเบนซิน ทาแก้เหน็บชาชนิดบวมสมานแห

ใบ รสขื่นเอียน สรรพคุณ แกครั่นเนื้อครั่นตัว แก้ปวดเมื่อย

ต้น รสฝาดขื่นเอียน สรรพคุณ แก้อุจจาระพิการ แก้ธาตุพิการ อุจจาระพิการ

ดอก รสขื่น สรรพคุณ แก้ช้ำใน กระจายเลือดเป็นก้อนเป็นนิ่ม

ราก รสเบื่อเอียน สรรพคุณ แก้เลือดกำเดาออกทางปากทางจมูก แก้อาเจียนเป็นโลหิต

มหากาฬ (ว่านมหากาฬ) ไม้ลงหัว

หัว รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษกาฬ ดับพิษร้อน แก้พิษไข้เซื่องซึม แก้กระสับกะส่าย แก้พิษอักเสบ

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำพอกถอนพิษฝี แก้อักเสบ ปวดแสบปวดร้อน

ยั้ง ไม้เถาเลื้อยลงหัว

หัว รสหวานมัน สรรพคุณ ดับพิษ แก้เส้นเอ็นพิการ แก้กามโรค น้ำเหลืองเสีย เข้าข้อ

ลำพันแดง หรือลำพันข้าว ไม้ลงเหง้าอยู่ริมทะเล

เหง้า รสเค็มกร่อย สรรพคุณ ขับโลหิตระดูสตรี ขับลมในลำไส้ แก้จุกเสียด แก้โลหิตระดูทำให้พิษให้คลั่งเพ้อ

หวานตะมอย ไม่ใช่ไม้ลงหัว (พวกกล้วยไม้)

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้มือเท้าเย็น บำรุงหัวใจ ทำให้ชีพจรเต้นเร็ว แก้ไข้กาฬกระทุ้งพิษ ดับพิษร้อน ขับพยาธิ

สิงหโมรา ไม้กอลงเหง้า ลำต้นเป็นหนามสีแดง

เหง้า ก้าน ใบ รสขมร้อน สรรพคุณ บำรุงโรหิต ช่วยย่อยอาหาร ขับน้ำคาวปลาหลังคลอดบุตร

โสม ไม้เถาลงหัว มีโสมจีนและโสมอเมริกา จีนเรียก จินเส็ง จะนำมาใช้ได้ต้องมีอายุ 7 – 8 ปี

หัว ราก รสขมมัน สรรพคุณ บำรุงกำลังให้แข็งแรงกระปรี้กระเปร่า บำรุงโลหิต

โหรา ไม้ต้นเล็ก ๆ ลงหัว ส่วนมากได้มาจากประเทศจีน ในประเทศไทยมีบ้างเล็กน้อย

หัว รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ขับเสมหะ แก้หอบหืด แก้โรคผิวหนัง เรื้อน มะเร็ง คุดทะราด

อุตพิด ไม้กอลงหัว

หัว รสขื่นคัน สรรพคุณ แก้ไอ ขับปัสสาวะ กัดล้างเสมหะ แก้ริดสีดวงทวารหนัก แก้ริดสีดวงจมูก แก้โรคท้องมาน

4. พืชจำพวกผัก ได้แก่ พรรณไม้ต้นเล็ก ๆ หรือต้นใหญ่ เป็นกอ ต้นต่ำ ต้นสูงหรือเลื้อยไปอยู่บนบกก็มี อยู่ในน้ำก็มีบางชนิดใช้เป็นอาหารได้ และนิยมเรียกว่า ผัก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ผักกระชับ เป็นไม้พุ่มขนาดย่อม (ซักบ้อเช้า)

ราก รสจืดเย็น สรรพคุณ ระงับความร้อน แก้ไข้ ขับปัสสาวะ

ผักกระเฉด (ผักรู้นอน) เป็นไม้เลื้อย

ใบ และ นม รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน ถอนพิษอักเสบ

ผักกระโฉม

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้พิษ ไข้ตัวร้อน ไข้หวัด แก้ปวดศีรษะ

ผักกาด (หัวไชเท้า)

หัว รสเย็น สรรพคุณ ตำคั้นกับน้ำตาลทรายแดง แก้อาเจียนเป็นโลหิต

เมล็ด รสเผ็ดชุ่ม ขับเสมหะและโลหิต ระบายอ่อน ๆ ระงับอาการหอบ แก้ลมจุกเสียด

ผักกาดนา ไม้ต้นเล็ก ๆ

ใช้ทั้งต้น รสเย็น สรรพคุณ กระทุ้งพิษภายใน แก้พิษตัวร้อน (ลดความร้อน) แก้ไข้หัดสุกใสดำแดง แก้พิษฝีดาษ ขับเหงื่อ

ผักกาดน้ำ

ใช้ทั้งต้น รสเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว แก้ช้ำรั่ว แก้กามโรค ระงับความร้อน แก้ทางเดินปัสสาวะอักเสบ

ผักกูด ไม้ต้นเล็กขึ้นอยู่ริมน้ำ

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ตัวร้อน แก้พิษอักเสบ

ผักขึ้นฉ่าย ไม้ต้นเล็ก

ใช้ทั้งต้น รสเย็นหอม สรรพคุณ ความดันโลหิต บำรุงร่างกาย แก้เบาหวาน

ผักโขมหนาม ไม้ต้นเล็ก ๆ มีหนามตามข้อ

ราก รสขมเย็นชื่นใจ สรรพคุณ แก้ช้ำใน แก้ไข้ แก้ตัวร้อน แก้เด็กลิ้นเป็นฝ้าละออง เจริญอาหาร

ผักโขมหัด ไม้ต้นเล็ก

ราก รสเย็นชื่น สรรพคุณ แก้พิษร้อนใน ต้มเอาน้ำอาบ แก้เม็ดผื่นคัน ถอนพิษไข้ แก้เสมหะ ขับปัสสาวะ

ผักโขมหิน (ผักขมหิน)

ต้น รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ ผายลมผายเรอ แก้เสมหะและดีพิการ

ผักขวง (สะเดาดิน) ไม้เลื้อยต้นเล็ก ๆ

ใช้ทั้งต้น รสขม สรรพคุณ บำรุงน้ำดี ระงับความร้อน ตำให้ละเอียดสุมหัวเด็ก แก้หวัดขัดจมูก

ผักคราดหัวแหวน ไม้ต้นเล็ก

ใช้ทั้งต้น รสเอียนเบื่อเล็กน้อย สรรพคุณ แก้พิษตานซาง แก้ริดสีดวง แก้ผอมเหลือง แก้เด็กตัวร้อน แก้ปอดบวม แก้ต่อมทอนซิลอักเสบ

ผักเค็ด ไม้พุ่มขนาดเล็ก

ใบ รสขื่นขม สรรพคุณ ต้มเอาน้ำอาบ แก้บาดแผล แพ้ผื่นคัน

ราก รสขมเย็น สรรพคุณ แก้พิษร้อนภายในร่างกาย

ผักชีลา ไม้ต้นเล็ก ๆ

ลูก รสขมฝาดร้อนหอม สรรพคุณ แก้ไข้เนื่องจากซาง แก้กระหายน้ำ บำรุงธาตุ แก้คลื่นเหียน อาเจียน ขับลมในลำไส้ แก้สะอึก แก้ตาเจ็บ

ราก รสหอมเย็น สรรพคุณ กระทุ้งพิษไข้หัว หัดเหือด สุกใส ดำแดง แก้ไอ เจ็บคอ

ผักชีล้อม ไม้ต้นเล็ก ๆ

เมล็ด รสผอมร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้ธาตุพิการ แก้ไอ แก้หอบ บำรุงปอด

ผักตับเต่าน้ำ ไม้น้ำ

ใช้ทั้งต้น รสจืดเฝื่อน สรรพคุณ แก้เสมหะและลม แก้เพ้อกลุ้ม แก้ไข้เพื่อดี ช่วยย่อยอาหาร

ผักหนอก (บัวบก) ไม้ต้นเล็ก ๆ ใบกลม

ใช้ทั้งต้น รสขมเล็กน้อย สรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำรับประทาน บำรุงหัวใจ แก้ช้ำใน เนื่องจากพลัดตกหกล้ม แก้เมื่อยล้า อ่อนเพลีย แก้บิด ท้องเสีย

ผักบุ้งขัน ผักชนิดนี้มีอยู่ทั้งน้ำจืด น้ำเค็ม เป็นเถาเลื้อยตามพื้นดิน

เถา ใบ รสขื่นเย็น สรรพคุณ ถอนพิษลมเพลมพัด แก้พยาธิตัวจี๊ด

ผักบุ้งขาว ไม้เลื้อยทอดยอด

ใบ เถา รสเย็น สรรพคุณ ถอนพิษทั้งปวง แก้พิษลมเพลมพัด แก้ตาฟาง

ใบ ตำพอก แก้พิษฝี ถอนพิษอักเสบ

ผักบุ้งจีน ไม้ต้นเล็ก

ใช้ทั้งต้น รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษฝี ถอนพิษยาเบื่อเมา แก้ตาฟาง ตามัว

ผักบุ้งแดง ไม้เลื้อยทอด

ใบ เถา รสเย็น สรรพคุณ ถอนพิษยาเบื่อเมา แก้ตาฟาง ตามัว

ใบ ตำพอก สรรพคุณ แก้พิษฝี ถอนพิษอักเสบ

ผักบุ้งร้วม ไม้น้ำ

ใช้ทั้งต้น รสขม สรรพคุณ แก้พิษทั้งปวง ใช้ต้มเข้ากระโจมเอาไอรม ขับเหงื่อ แก้บวม เหน็บชา

ผักเบี้ย ไม้ต้นเล็ก ๆ

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ตัวร้อน แก้พิษตานซาง

ผักเป็ดขาว ไม้เลื้อยตามพื้นดิน

ใช้ทั้งต้น รสขื่นเอียน สรรพคุณ ดับพิษโลหิต ทำให้โลหิตเย็น ฟอกและบำรุง แก้ระดูสตรีเน่าเหม็น แก้ปวดเอวและท้องน้อย

ผักเป็ดแดง ไม้เลื้อยตามพื้นดิน

ใช้ทั้งต้น รสขื่นเอียน สรรพคุณ ดับพิษโลหิต ทำให้โลหิตเย็น เป็นยาระบายอ่อน ๆ ฟอกและบำรุงโลหิต แก้ระดูพิการดำเหม็น แก้ปวดเอวและท้องน้อย

ผักปอดตัวผู้ ไม้ใบเล็ก ๆ ขึ้นตามทุ่งนา

ราก รสขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้โลหิตพิการ ขับลมให้กระจาย

ผักปอดตัวเมีย เหมือนกับผักปอดตัวผู้ แต่ต้นและใบใหญ่กว่า

ต้น รสขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ปวดมดลูกแก้สันนิบาตหน้าเพลิง

ผักปลัง ไม้เลื้อยมี 2 ชนิด คือ ชนิดแดง และชนิดขาว สรรพคุณเหมือนกัน

ต้น รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษฝี แก้อักเสบ

ใบ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้กลาก

ดอก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้เกลื้อน

ราก รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง แก้รังแค แก้ท้องผูก

ผักแพวแดง ไม้ต้นเล็ก

ราก รสร้อน สรรพคุณ แก้ลม แก้กระเพาะอาหารพิการ อุจจาระหยาบ แก้ท้องมาน แก้ริดสีดวง แก้หืด ไอ แก้เส้นประสาทพิการ แก้ปวดเมื่อยตามข้อกระดูก

ผักหวานบ้าน ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ราก รสร้อน สรรพคุณ แก้ตัวร้อน ถอนพิษไข้ แก้ไข้กลับ

ผักหวานป่า ไม้ยืนต้นขนาดย่อม

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้ดีพิการ แก้เชื่อมมัว แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้กระสับกระส่าย

ผักแว่น ไม้ต้นเล็ก อยู่ริมน้ำ ชูใบ ก้านยาว

ใช้ทั้งต้น รสจืด สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้ดีเดือด เจริญอาหาร

ผักเสี้ยนไทย ไม้ต้นเล็ก ๆ

ต้น รสชื่นร้อนฉุน สรรพคุณ ขับโลหิตระดูที่เน่าเสีย

เมล็ด รสเมา สรรพคุณ ขับไส้เดือนในท้อง

ผักเสี้ยนผี ไม้ต้นเล็กๆ

ต้น รสขมร้อนเหม็นเขียว สรรพคุณ ทำให้หนองแห้ง

ใบ รสขม สรรพคุณ แก้ปัสสาวะพิการ

ดอก รสขมขื่น สรรพคุณ ฆ่าพยาธิผิวหนัง

ลูก รสเมา สรรพคุณ ฆ่าพยาธิ

ราก รสร้อนขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้สตรีผอมแห้งเนื่องจากอยู่ไฟไม่ได้ แก้ฝีในท้อง

ใช้ทั้ง 5 สรรพคุณ คุมธาตุ แก้ลม แก้ปวดท้อง จนเจริญไฟธาตุ แก้ท้องร่วง แก้ฝีในตับปอด ฝีในลำไส้ ขับหนองสี

ผักหูปลาช่อน เป็นไม้ต้นเล็ก ๆ คล้ายโด่ไม่รู้ล้ม แต่เล็กกว่า

ต้น รสจืดเหม็นเขียวเล็กน้อย สรรพคุณ แก้พิษตานซางแก้ฝีตานซาง เม็ดผื่นคัน แก้ตัวร้อน

ผักหนาม ไม้น้ำเนื้ออ่อน

ใช้ทั้งต้น สรรพคุณ แก้ปัสสาวะพิการ

5. พืชจำพวกหญ้า ได้แก่ พรรณไม้ที่เป็นกอ เป็นเถา หรือเป็นต้นก็มี มีทั้งเกิดอยู่บนบก ในน้ำ เกิดขึ้นบนเนินผา กำแพงโบสถ์และบนเจดีย์เก่า ๆ นำมาใช้เป็นอาหารสัตว์ และปรุงเป็นยาได้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กกลังกา (กกขนาก) พวกหญ้าต้นกลม หรือสามเหลี่ยมมน

ต้น รสจืดเย็นขมน้อย สรรพคุณ ขับน้ำดีได้ตกลงลำไส้

ใบ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ ฆ่าพยาธิ

ดอก รสฝาดเย็น สรรพคุณ แก้แผลเปื่อยพุพองในปาก

ราก รสขมเอียน สรรพคุณ แก้ช้ำใน ขับโลหิตเน่าเสียให้ออกจากร่างกาย

หัว รสขมเอียน สรรพคุณ บำรุงธาตุ เจริญอาหาร แก้เสมหะเฟื่อง

กะเม็ง ไม้ต้นเล็กจำพวกหญ้า มี 2 ชนิด คือ ชนิดดอกขาวและดอกเหลือง กะเม็งมี รสเอียนและมีธาตุเหล็กเจือปนอยู่ด้วย

ต้น รสเอียน สรรพคุณ ขับลมให้กระจาย แก้จุกเสียดแน่นเฟ้อ บำรุงโลหิต

ดอก รสเอียน สรรพคุณ แก้ดีซ่าน ตับอักเสบ

ราก รสเอียน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้และกระเพาะอาหาร

หญ้ากระต่ายจาม ไม้ต้นเตี้ยใบเป็นฝอย

ต้น รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้ช้ำใน แก้โลหิตคลั่งให้กระจายตกทวารหนัก แก้อาเจียนเป็นโลหิต

หญ้ากระทืบยอด ไม้ต้นเล็กใบเป็นฝอย

ต้น รสเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ แก้ร้อนใน ขับปัสสาวะ ถอนพิษยาเบื่อเมา แก้สะอึก ตำพอกแก้ฝีกาฬ แก้แผลเรื้อรัง

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้หนองใน แก้นิ่ว

หญ้าเกล็ดหอย ไม้เลื้อยตามพื้นดิน

ใช้ทั้งต้น รสขมเย็นเล็กน้อย สรรพคุณ ลดความร้อน แก้ไข้ แก้ร้อนในกระหายน้ำ

หญ้าเกล็ดหอยจีน ไม้ต้นเล็กๆ

ใช้ทั้งต้น รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษร้อนภายใน แก้อาเจียนเป็นโลหิต ผสมสุราอม แก้ลำคออักเสบ แก้ฝีในลำคอ แก้ต่อมน้ำลายและต่อมทอนซิลอักเสบ ตำพอกแก้ปวดฝี แก้ฝีอักเสบ

หญ้าเกล็ดหอยเล็ก

ใช้ทั้งต้น รสขมเย็นเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้พิษร้อนภายใน

ขัดมอน ไม้ต้นเล็ก ๆ จำพวกหญ้า

ราก เป็นเมือก รสเผ็ด สรรพคุณ แก้พิษไข้ ไข้กาฬ แก้ไข้หัด สุกใส ดำแดง ฝีดาษ แก้ร้อนใน แก้เยื่อหุ้มสมองอักเสบ แก้ปวดมดลูก

ขลู่ (หนาดวัว) ไม้พุ่มต้นเล็กๆ จำพวกหญ้า

ต้น รสเหม็นขื่น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ปัสสาวะพิการ

ใบ คั่วให้เกรียม รสหอมเย็น สรรพคุณ ชงน้ำรับประทาน ขับปัสสาวะ แก้กระหายน้ำ

เปลือก รสเมาเบื่อเล็กน้อย สรรพคุณ ขับโลหิตประจำเดือน ขับระดูขาว ขับปัสสาวะ แก้กามโรค

หญ้าคา ไม้กอ ใบยาวแหลมคม

ราก รสหวานเย็นเล็กน้อย สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ร้อนในกระหายน้ำ บำรุงไต แก้ดีซ่าน แก้ตับอักเสบ แก้อ่อนเพลีย แก้เบื่ออาหาร

โคกกระสุน (กาบินหนี) จำพวกหญ้า ใบคล้ายผักกระเฉด

ต้น ใบ รสขมเล็กน้อย สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้กระษัย แก้ปัสสาวะพิการ

หญ้างวงช้าง ไม่ต้นเล็ก ๆ

ใช้ทั้งต้น รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษตานซาง ลดไข้ในเด็ก แก้กระหายน้ำ ละลายก้อนนิ่ว แก้โรคตา

จันใบหอม ไม้ต้นเล็ก ๆ จำพวกหญ้า

ใช้ทั้งต้น รสร้อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้จุกเสียดแน่นเฟ้อ แก้ปวดท้อง แก้ธาตุพิการ ขับโลหิตระดูสตรี

หญ้าชันกาด (หญ้าหวาย)

หัว รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้ทางเดินปัสสาวะอักเสบ ขับปัสสาวะ แก้อาการบวมน้ำเนื่องจากโรคไตและโรคหัวใจ ลดความร้อน แก้พิษไข้กาฬ

หญ้าไซ พืชจำพวกหญ้าเกิดอยู่ในน้ำ

ใช้ทั้งต้น รสจืดขื่น สรรพคุณ ขับฟอกโลหิตประจำเดือนสตรีให้เป็นปกติ แก้ปวดมดลูก บำรุงโลหิต

หญ้าดอกขาว (หมอน้อย)

ต้น รสขื่นเล็กน้อย สรรพคุณ ขับผายลม แก้ปวดท้อง แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ

ใบสด รสเย็น สรรพคุณ ตำพอก ถอนพิษ แก้อักเสบ

หญ้าตีนกา

ต้น รสขมเย็น สรรพคุณ ลดความร้อน แก้พิษไข้กาฬ บำรุงหัวใจ ตำผสมสุรา ทาแก้ฟกบวมอักเสบ แก้ปวดแสบปวดร้อนตามร่างกาย

หญ้าตีนนก ไม้ต้นเล็กคล้ายหมากดิบน้ำค้าง

ต้น รสขม สรรพคุณบำรุงน้ำดี บำรุงธาตุ แก้ไขเพื่อดี แก้ร้อนในกระหายน้ำ

หญ้าใต้ใบ (ลูกใต้ใบ) ไม้ต้นเล็ก ๆ

ใช้ทั้งต้น รสขมเย็น สรรพคุณระงับความร้อน แก้พิษไข้ แก้ไขมาลาเรีย แก้กามโรคขับระดูขาว ตำผสมสุราพอก แก้พิษฝี แก้ฟกบวม

ตำแยแมว (ตำแยตัวผู้)

ราก รสขื่น สรรพคุณ ขับเสมหะ ทำให้อาเจียน ทำให้ระคายเคืองทางเดินอาหาร

หญ้าถอดปล้อง จำพวกไม้น้ำ

ต้น รสจืดเย็น สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว บำรุงไต ขับระดูขาว

โทงเทง (โคมจีน)

ใช้ทั้ง 5 รสเย็น สรรพคุณ แก้ต่อมทอนซิลอักเสบ แก้เจ็บในลำคอ แก้ปวดแสบปวดร้อน ฝนหยอดตา แก้ตาแฉะ แก้ปวดเคืองในลูกตา แก้ตาอักเสบ

หญ้าน้ำดับไฟ

ต้น ใบ ราก รสเย็น สรรพคุณ ตำคั้นเอาน้ำทา แก้ปวดแสบปวดร้อน แก้แผลพุพอง

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำผสมสุรา พอกแก้พิษฝี แก้ปวดบวม แก้พิษไฟไหม้ น้ำร้อนลวกสุมศีรษะเด็กเวลาเย็น แก้หวัดคัดจมูก

ราก รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษสุนัขกัด

หญ้าน้ำนมราชสีห์

ต้น รสขม สรรพคุณ แก้ปัสสาวะมีสีแดงเหลืองขุ่น บำรุงน้ำนม

หญ้าหนวดปลาดุก

ใช้ทั้งต้น รสขม สรรพคุณ บำรุงโลหิต เจริญอาหาร แก้ไข้มาลาเรีย แก้ไข้ ผอมเหลือง แก้ไอ แก้หืด

หญ้าหนวดแมว (พยับเมฆ)

ต้น รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะขับนิ่ว แก้กระษัย แก้ปวดเมื่อยบั้นเอว ใช้มากเป็นอันตราย กดหัวใจทำให้หยุดเต้นได้

หญ้าปราบ (โด่ไม่รู้ล้ม)

ใช้ทั้งต้น รสจืดขื่น สรรพคุณ แก้ไข แก้กระษัย แก้ปัสสาวะพิการ บำรุงกำหนัด

หญ้าปากควาย

ใช้ทั้งต้น รสเย็น สรรพคุณ ดับพิษกาฬ แก้ไขพิษไข้หัวทุกชนิด ช่วยย่อยอาหาร แก้พิษแก้ไข้ตรีโทษ

หญ้าปืนตอ ไม้เลื้อยพาดพันต้นไม้

หัว รสหวานเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงตับ ปอด หัวใจ

ไผ่ พืชจำพวกหญ้า เป็นกอ ตระกูลเดียวกันมีดังนี้

ไผ่ป่า ไม่มีหนาม

ไผ่สีสุก มีหนามน้อย ต้นใหญ่กว่า

ไผ่บง ไม่มีหนาม ลำใหญ่

ไผ่ลาย มีลำเป็นสีลายสวย

ไผ่รวก ลำเล็ก แข็ง มีหนามน้อย ไม้จำพวกนี้แทงหน่ออ่อน ๆ รับประทานเป็นอาหารได้ทั้งสิ้น

สรรพคุณ เหมือนกัน

ใบ รสชื่นเฝื่อน สรรพคุณ ฟอกล้างโลหิตระดูที่เสีย

ตา สุมเป็นถ่าน รสจืด สรรพคุณ แก้ร้อนในกระหายน้ำ ดูดแก๊สในกระเพาะอาหาร

ราก รสเฝื่อน สรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้ไตพิการ แก้หนองใน ขับระดูสตรี

ไผ่เหลือง ไม้ยืนต้นเป็นกอ ลำเหลือง

ตาไผ่ รสจืด สรรพคุณ เอา 7 ตาต้มรับประทาน แก้สตรีตกโลหิตมากเกินไป

หญ้าฝรั่น ไม้จากประเทศสเปน

ใช้เกสร รสขมหวานเล็กน้อย สรรพคุณ บำรุงธาตุ บำรุงโลหิต ชูกำลัง แก้สวิงสวาย แก้ไข แก้ตับ ไต แก้โรคเส้นประสาท แก้ชางเด็ก

หญ้าพันงูขาว

ใช้ทั้งต้น รสจืดขื่น สรรพคุณ ช่วยย่อยอาหาร แก้ไข้ตรีโทษ แก้พิษฝี

หญ้าพันงูเขียว

ใช้ทั้งต้น รสจืด สรรพคุณ ขับเหงื่อ ขับปัสสาวะ

หญ้าพันงูแดง

ต้น รสจืด สรรพคุณ แก้ขัดเบา

ใบ รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้คออักเสบ เป็นเม็ดเป็นหนามในคอ

ดอก รสจืด สรรพคุณ แก้เสมหะคั่งในทรวงอก ละลายก้อนนิ่ว

ราก รสจืด สรรพคุณ ขับปัสสาวะ

ใช้ทั้งต้น รสจืดเย็น สรรพคุณ รสจืด สรรพคุณ แก้ไข้ แก้อักเสบในลำคอ

หญ้าพันงูนา

ใช้ทั้งต้น รสจืด สรรพคุณ ขับเหงื่อ แก้ไข้ตัวร้อน

หญ้าแพรก

ใช้ทั้งต้น รสขมเย็น สรรพคุณ แก้พิษเจ็บปวด แก้อักเสบ แก้สตรีตกโลหิตมากเกินไป แก้ร้อนใน กระหายน้ำ แก้ไข้พิษ ไข้กาฬ ไข้หัด สุกใส ดำแดง

หญ้าพองลม (ปู่เจ้าลอยท่า) ไม้น้ำ

ต้น รสจืดเย็น สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน แก้ร้อนกระสับกระส่าย

หญ้าแห้วหมู หญ้าชนิดลงหัว มี 2 ชนิด เล็ก ใหญ่

หัว รสซ่าติดจะร้อนผลิต สรรพคุณ บำรุงธาตุ เจริญอาหาร ขับลมในลำไส้ แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ บำรุงกำลัง บำรุงครรภ์รักษา

ว่าน ว่านต่าง ๆ ก็จัดเป็นพืชวัตถุ เช่นเดียวกับพืชวัตถุทั่ว ๆ ไป ว่าน นอกจากจะมีประโยชน์ทำยา ยังมีประโยชน์ทางคุณไสยอิทธิฤทธิ์ ชนบางพวกถือว่า ว่านบางชนิดนำโชคลาภมาให้ แต่ในที่นี้จะบรรยายเฉพาะว่านที่มีสรรพคุณในทางนำมาใช้เป็นยาเท่านั้น

ว่านคันทมาลา ไม้ลงหัว

หัว รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ อมแก้ต่อมทอนซิลอักเสบ แก้ฝีในคอ แก้เจ็บคอ ฝนทาแก้เคล็ดบวม

ว่านชักมดลูก ไม้ล้มลุกลงหัว

หัว รสฝาดเบื่อ สรรพคุณ แก้มดลูกพิการ แก้ปวดมดลูก ชักมดลูกให้เข้าอู่หลังคลอดบุตร

ว่านนางคำ ไม้ลงหัว

หัว รสร้อนฝาดเฝื่อน สรรพคุณ ขับลมในลำไส้ แก้ปวดท้อง แก้กามโรค เม็ดผื่นคัน คุมธาตุ ตำพอก แก้ฟกช้ำ บวม เคล็ดขัดยอก

ราก รสขื่นฝาด สรรพคุณ สมานแผล คุมธาตุ ขับเสมหะ

ว่านน้ำ ไม้น้ำชอบอยู่ตามที่ลุ่มน้ำขึ้นถึงแง่ง หรือเหง้า

เหง้า หรือ ราก รสร้อนกลิ่นหอมแรง สรรพคุณ แก้บิด แก้ปวดท้อง แน่นจุกเสียด แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ ฝนกับสุราทาหน้าอกเด็ก แก้ปวดและหลอดลมอักเสบ

ใบ รสเผ็ดร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้ปวดกล้ามเนื้อ ปวดข้อ แก้ปวดศีรษะ

หัว น้ำมันที่ได้จากหัว ขับลมในท้อง แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ แก้โรคกระเพาะอาหาร

ว่านเพชรน้อย ไม้ล้มลุกลงหัว

หัว รสเฝื่อน สรรพคุณ รับประทานทำให้ชาตามผิวหนัง ระงับความเจ็บปวดเมื่อยล้าแก้กระษัย แก้กร่อน ขับระดูขาว แก้อาการกระตุกเนื่องจากเส้นประสาทพิการ

ว่านมหาเมฆ ไม้ล้มลุกลงหัว

หัว รสฝาดเฝื่อน สรรพคุณ แก้ปวดมดลูก แก้มดลูกอักเสบ บวม ชักมดลูกให้เข้าอู่หลังคลอดบุตร

ว่านร่อนทอง ไม้ลงหัวเล็ก ๆ

หัว รสปร่า สรรพคุณ ช่วยย่อยอาหาร แก้ท้องเสีย แก้บิดมูกเลือด คุมธาตุ แก้พิษตานซาง แก้พิษฝี พิษงู ตะขาบ แมงป่อง

ว่านสากเหล็ก ไม้ลงหัว มีต้นละหัวคล้ายสาก

หัว และ ราก รสขมเมา สรรพคุณ แก้มดลูกอักเสบ ชักมดลูกให้เข้าอู่หลังการคลอดบุตร

ว่านหางจระเข้ ไม้ลงเหง้า

ราก เหง้า รสเย็นเบื่อขม สรรพคุณ แก้กามโรค แก้ทางเดินปัสสาวะอักเสบ

ใบ รสเย็นเป็นเมือก สรรพคุณ ปิดแก้ปวดศีรษะ ดูดพิษอักเสบต่าง ๆ วุ้นเมือกที่ใบรับประทานแก้กามโรค

ว่านงาช้าง (หอกสุระกาฬ)

ใช้ทั้งต้น รสเฝื่อนร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ แก้คุณอันบุคคลกระทำด้วยผมเนื้อหนัง กระดูก

ใบ รสเฝื่อนร้อนเล็กน้อย สรรพคุณ ระบายอุจจาระ แก้ระดูสตรีพิการ

ต้น ใช้ตำโขลกผสมกับสุรา แก้เลือดดีขึ้น แก้บาดทะยักปากมดลูกในเรือนไฟ

ว่านหางนาก

ใบ รสเย็น สรรพคุณ ตำพวกปิดแผล ถอนพิษอักเสบ แก้พิษตะขาบ แมงป่อง

ว่านหอยแครง หรือ ว่านแสงอาทิตย์ ไม่ใช่ไม้ลงหัว

ใบ รสเย็น สรรพคุณ แก้ไอ แก้อาเจียนเป็นโลหิต แก้ช้ำในเนื่องจากพลัดตกหกล้ม แก้ร้อนในกระหายน้ำ

ว่านกลีบแรด รสเย็นจืด สรรพคุณ แก้พิษไข้ พิษตานซาง แก้กาฬมูตร แก้อาเจียน แก้พิษกำเดา แก้น้ำลายเหนียว

ว่านตีนตะขาบ รสเมาเย็น สรรพคุณ ถอนพิษสัตว์กัดต่อย แก้ฟกบวม เคล็ดยอก แก้หูเป็นน้ำหนวก

ว่านหางช้าง รสร้อนขมขื่นซ่า สรรพคุณ แก้คุณอันบุคคลทำด้วยกระดูกผีคุณคน ใบต้มระบาย อุจจาระธาตุ แก้ระดูสตรีพิการ

ว่านมหากาฬ รสเย็นปร่า สรรพคุณ ดับพิษไข้ แก้พิษตานซาง แก้พิษไข้ร้อน กลุ้มเพ้อคลั่ง

ว่านเปราะ รสขมร้อน กลิ่นหอม สรรพคุณ แก้ธาตุพิการ แก้พิษลม แก้ปวดบวม บำรุงหัวใจ

ว่านเพชรหึง ไม้เถา รสเมาเบื่อร้อนขม สรรพคุณ ถอนพิษสัตว์กัดต่อย แก้เคล็ดยอกช้ำบวม

ว่านสะดุ้ง รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย แก้พิษบาดแผล บาดทะยัก ถอดพิษ สัตว์กัดต่อย

ว่านเพชรใหญ่ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้โรคผิวหนัง ฆ่าพยาธิ คุดทะราด และรักษาแผลมีเชื้อ

ว่านสามพันตึง รสเมาเบื่อร้อนขื่น สรรพคุณ แก้ปวดเมื่อย แก้พิษสัตว์กัดต่อย ทำให้หนังชา

ว่านดักแด้ รสขมเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย ทำให้หนังชา แก้ไขพิษ ไข้กาฬ

ว่านม้า รสเมาขมร้อน สรรพคุณ บำรุงเส้นเอ็น บำรุงไข้ข้อ แก้ปวดเมื่อย ตามข้อทำให้เดินทน

เห็ด เห็ดสมควรจัดเห็ดอยู่ในพืชวัตถุ เนื่องเพราะเห็นนี้ใช้เพาะปลูก และเจริญเติบโตคล้ายพืช

เห็ดโคน รสเย็นหวาน สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงร่างกาย แก้ช้ำใน

เห็ดจาวมะพร้าว รสเย็นหวาน สรรพคุณ ชูกำลัง บำรุงร่างกาย แก้ช้ำใน

เห็ดจอมปลวก รสเย็นหวาน สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงร่างกาย บำรุงเนื้อหนังให้สดชื่น

เห็ดตับเต่าขาว เป็นเมือก รสเย็น สรรพคุณ บำรุงร่างกาย แก้ช้ำใน

เห็ดตับเต่าดำ เป็นเมือก รสเย็น สรรพคุณ บำรุงร่างกาย แก้ช้ำใน

เห็ดฟาง รสเย็นหวาน สรรพคุณ ชูกำลัง บำรุงร่างกาย แก้ช้ำใน

เห็ดเผาะ รสเย็นหวาน สรรพคุณ ชูกำลัง บำรุงร่างกาย เจริญอาหาร แก้ช้ำใน

เห็ดหูหนู รสจืดหวาน สรรพคุณ บำรุงร่างกาย ทำให้เนื้อเย็น แก้ช้ำใน

เห็ดกระถินพิมาน ได้จากไม้กระถินพิมานผุ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้เริม งูสวัด ไฟลามทุ่ง แก้พิษฝีอักเสบ แก้ไข้กาฬ

เห็ดขี้ควาย เกิดจากกองขี้ควายที่ขี้ไว้นานและแห้ง รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ลมกองละเอียด แก้นอนไม่หลับ แก้พิษไข้ร้อนกระสับกระส่าย

เห็ดขี้วัว เกิดจากกองขี้วัวที่ขี้กองไว้นานและแห้ง รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ลมกองละเอียด แก้นอนไม่หลับ แก้พิษไข้ร้อนกระสับกระส่าย

เห็ดงูเห่า เกิดจากรากไม้ ลักษณะคล้ายงูเห่าแผ่แม่เบี้ยขึ้นเป็นรา รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ไขพิษ ไข้กาฬ ดับความร้อนแก้กระสับกระส่าย

เห็ดหญ้าคา รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษฝีอักเสบ ปวดแสบปวดร้อน

เห็ดหญ้าแพรก รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษโลหิต แก้ไข้ท้องเดิน แก้ไข้กาฬ แก้ลม ดับพิษ ฝีอักเสบ

เห็ดหญ้าหวาย รสเผ็ดฝาดขื่น สรรพคุณ แก้พิษไข้เพ้อคลั่ง แก้ร้อนรุ่ม แก้ท้องเดิน แก้ลม แก้ไข้กาฬ

เห็ดตาล เกิดจากไม้ตาลผุ รสฝาดเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้พิษ ไข้กาฬ ไข้รากสาด ดับพิษฝี

เห็ดเตย เกิดจากไม้เตยผุ รสเมาเบื่อเย็น สรรพคุณ แก้ไข้พิษ ไข้กาฬ แก้ร้อน กระสับกระส่าย แก้ลงแดง แก้ไข้รากสาด

เห็ดไผ่ เกิดจากไม้ไผ่ผุ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ ระงับประสาท แก้นอนไม่หลับ ร้อนรุ่ม

เห็ดมะขาม เกิดจากไม้มะขามผุ รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้ไข้พิษ ไข้กาฬ ฝีอักเสบ

เห็ดมะพร้าว เกิดจากไม้มะพร้าวผุ รสฝาดเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษไข้ แก้ท้องร่วง แก้พิษโลหิต แก้ร้อนรุ่ม

เห็ดหมาก เกิดจากไม้หมากผุ รสฝาดเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษไข้ แก้ท้องร่วง แก้พิษโลหิต แก้ร้อนรุ่ม

เห็ดไม้แดง เกิดจากไม้แดงผุ รสเย็ดฝาด สรรพคุณ แก้ไข้พิษ ไข้กาฬ แก้พิษฝีอักเสบ

เห็ดไม้ตับเต่า รสเย็นเบื่อ สรรพคุณ แก้ไขพิษ ไข้ที่มีพิษร้อนสูง ใช้ตัดศิลา คือใช้หัด สุกใส ดำแดง และไข้หัวต่าง ๆ

เห็ดไม้รวก เกิดจากไม้รวกผุ รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน แก้พิษไข้ร้อนรุ่ม

เห็ดร่างแห หรือ เห็ดระย้า เป็นส่าราเกิดจากดิน มีระย้ารอบดอก รสเมาเบื่อเย็น สรรพคุณ แก้ไข้พิษ ถอนพิษกาฬ

สัตว์วัตถุ

แบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ สัตว์บก สัตว์น้ำ และสัตว์อากาศ

1. สัตว์บก ได้แก่ สัตว์ที่อาศัยอยู่บนบก และหากินบนบก ยกตัวอย่างเช่น

แมลงสาบ ใช้มูลประกอบยา สรรพคุณ แก้ลิ้นขาวเป็นฝ้า เป็นละออง แก้เม็ดยอด ในปาก แก้ฟกบวมที่มีพิษร้อน แก้กามโรค (ต้องคั่วหรือสุมก่อนปรุง)

กวาง เขาแก่ สรรพคุณ แก้ไขกาฬ ไข้พิษ เขาอ่อนบำรุงร่างกาย บำรุงกำลัง บำรุงความกำหนัด ถอนพิษผิดสำแดง

วัวป่า เขาวัว สรรพคุณ แก้ตัวร้อน ดับพิษไข้ แก้พิษกาฬ ถอนพิษผิดสำแดง ตับบำรุง ร่างกาย บำรุงตับดี แก้ดีซ่าน บำรุงน้ำดี บำรุงโลหิต เป็นกระสายทำให้ยาแล่นเร็ว

ควายเผือก กระดูก สรรพคุณ แก้โรคอันบังเกิดจากกระจำพิษน้ำเหลือง แผลกลาย กามโรคเข้าข้อออกดอก

งูเห่า สรรพคุณ แก้โรคกระษัย ปวดเมื่อย แน่น เสียด บำรุงกำลัง (ก่อนปรุง ต้องย่างไฟเสียก่อน)

เสือ ใช้กระดูก สรรพคุณ บำรุงกระดูก เลือด เนื้อ ไข้ข้อ แก้ปวดเมื่อยหัวเข่า

หมี ใช้เขี้ยว สรรพคุณ ดับพิษ พิษอักเสบ แก้ตัวร้อน แก้พิษตานซาง ปวดในข้อ เส้นเอ็น แก้ช้ำในกระจายเลือด กระดูก บำรุงโลหิต กระจายโลหิต บำรุงกำลัง

ช้าง ใช้กระดูก สรรพคุณ แก้โรคอันบังเกิดจากกระดูก โรคเรื้อน มะเร็ง

วัวดำ ใช้มูลทำยา สรรพคุณ ดับพิษร้อนถอนพิษไข้ทั้งปวง แก้ไฟลามทุ่ง แก้งูสวัด แก้ลมพิษ แก้ฟกบวม

2. สัตว์น้ำ คือ สัตว์ที่เกิด และหากินอยู่ในน้ำ ยกตัวอย่างเช่น

ปลาช่อน ใช้ดีทำยา สรรพคุณ แก้ตาต้อ ตาแดง หางตากแห้งแก้โรคในปาก ลิ้นเป็นฝ้า เป็นเม็ด ตัวร้อน นอนสะดุ้ง หลังร้อน มือเท้าเย็น แก้หอบ ซางทับสำรอกชักเพราะความร้อนสูง เกล็ดทำให้เกิดลมเบ่ง

ปลาหมอ ใช้ทั้งตัวทำยา สรรพคุณ แก้กระษัยปลาหมอ ดี แก้พยาธิกิน ผมร่วงเป็นหย่อม ๆ ช่วยให้ผมดำ

ปลากระเบน ใช้หนังทำยา สรรพคุณ ขับเลือดเน่าร้าย หลังจากการคลอดบุตร ขับน้ำคาวปลา

ปลาพะยูน ใช้เขี้ยวทำยา สรรพคุณ แก้พิษใช้กาฬ พิษไข้ซาง พิษไข้ตัวร้อน ร้อนใน กระหายน้ำ

ปลาวาฬ ใช้น้ำกาม ซึ่งเรียกว่า อำพันทอง สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงหัวใจ แก้อ่อนเพลีย แก้ลมวิงเวียน

ตะพาบน้ำ ใช้ดีทำยา สรรพคุณ ขับลมและเลือด แก้ลมกองละเอียด คือลมวิงเวียนหน้ามือ พิษปวดกระดูก ถอนพิษฝกบวม อักเสบ ถอนพิษสัตว์กัดต่อย

กบ ใช้น้ำมัน สรรพคุณ ทาแก้ปวดเมื่อย ขัดยอก เคล็ดกระดูก แก้พิษไข้ ไข้กาฬ (สุมไฟ)

ปูนา ใช้ทั้งตัว ดำคั้นปนกับสุรา สรรพคุณ แก้ช้ำใน กระจายโลหิต

ปูทะเล ใช้ก้าม สรรพคุณ ดับพิษกาฬ แก้พิษอักเสบ แก้ไข้ร้อนใน กระหายน้ำ

จระเข้ ใช้ดี สรรพคุณ ขับเลือดร้าย ขับน้ำคาวปลา แก้โรคตา แก้สันนิบาตหน้าเพลิง

เต่านา ใช้กระดองอก สรรพคุณ ถอนพิษฝกบวมอักเสบ ถอนพิษสัตว์กัดต่อย ทำกระสาย ยาแก้หืด บำรุงน้ำนม

หัวเต่านา แก้ตับทรุด แก้ม้ามโต

ปลาหมึก กระดอง หรือ ลิ้นทะเล สรรพคุณ แก้เม็ดยอดในปาก ฆ่าเชื้อโรค กัด สิวฝ้า แก้ปวดท้อง แก้มูกเลือด

หอยต่าง ๆ ใช้เปลือกทำยา สรรพคุณ แก้โรคลำไส้

แมงดาทะเล กระดองรสเค็ม สรรพคุณ ใช้ทำยา แก้โลหิตเป็นพิษ แก้ซางเด็ก

ม้าน้ำ ใช้กระดูกทำยา สรรพคุณ แก้โรคไต แก้ปวดหลัง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย บำรุงกระดูก บำรุงกำลัง

3. **สัตว์อากาศ** คือ สัตว์ที่มีปีก บินไปมาในอากาศได้ ยกตัวอย่างเช่น

ผึ้ง ใช้น้ำหวานในรังทำยา สรรพคุณ บำรุงร่างกาย บำรุงกำลัง แก้อ่อนเพลีย เหนื่อยหอบ แก้สะอึก แก้ไข้ตรีโทษ

นกกา หรือ อีกา ใช้กระดูกและขนทำยา สรรพคุณ แก้พิษกาฬ ไข้กาฬ แก้พิษ ตานซาง

นกนางแอ่น ใช้รังทำยา สรรพคุณ บำรุงกำลัง บำรุงความกำหนัด แก้อ่อนเพลีย

นกกรด ใช้น้ำมัน สรรพคุณ แก้โรคผิดหนังผื่นคัน แก้มะเร็ง

นกกระจอก ถอนขนออกใช้ทั้งตัว สรรพคุณ บำรุงร่างกาย บำรุงกำลัง บำรุงความกำหนัด

นกออก ใช้น้ำมันทำยา สรรพคุณ แก้โรคผิวหนังผื่นคัน

นกพิราบ ใช้มูลทำยา สรรพคุณ แก้ไข้เกิดจากพิษตานซาง แก้ซางร้าย (ความร้อนสูงชัก) แก้ลมเบ่ง แก้ปวดท้อง (ต้องคั่วก่อนปรุงยา)

นกยูง ใช้ขนทำยา สรรพคุณ แก้ซางลิ้นขาวเป็นฝ้าละออง แก้หละ แก้ซาง ละอองในปาก แก้หอบหืด แก้ซาง ชักตาเหลือก ตาซอน

ค้างคาวแม่ไก่ ใช้เลือดทำยา สรรพคุณ บำรุงโลหิต และบุรุษโลหิตจาง แก้ผอมแห้ง บำรุงกำลัง แก้เหน็บชา

นกกาน้ำ ใช้ดีทำยา สรรพคุณ แก้โรคหนังศีรษะพิการ แก้ผมร่วง บำรุงเส้นผม ให้ดกดำ

ธาตุวัตถุ

แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ธาตุวัตถุที่สลายตัวง่าย และธาตุวัตถุที่สลายตัวยาก

1. ธาตุที่สลายตัวง่าย

ได้แก่ แร่ธาตุต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือแร่ธาตุที่ประกอบขึ้นตามกรรมวิธีมีคุณสมบัติสลายตัวง่าย เช่น ถูกความร้อนเพียงเล็กน้อย แช่น้ำหรือใช้มือขยี้ ธาตุวัตถุเหล่านี้บางอย่างเมื่อสลายตัวออกไปแล้ว ก็ไม่สามารถกลับสู่สภาพเดิมได้ ยกตัวอย่างเช่น

กำมะถันเหลือง เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ สีเหลืองอ่อนนวล ถูกความร้อนเพียงเล็กน้อยก็สลายตัว สรรพคุณ แก้จุดเสียดในโรคป่วง แก้โรคผิวหนังผุพอง น้ำเหลืองเสีย ฆ่าเชื้อโรค ฆ่าแม่พยาธิทั้งภายในและภายนอก ใช้หุงน้ำมันทาแก้หิด ขับลมในกระดูก

กำมะถันแดง (มาด) สีแดงใช้หุงกับนั้นใส่แผลเรื้อรัง สรรพคุณ แก้แผลเปื่อยลาม บดผงผสมเหล้าทาดับพิษใช้กาฬบางชนิด เช่น ไข้งูสวัด เป็นต้น

สารส้ม ก้อนสีขาว สรรพคุณ สมานได้ทั้งภายนอกและภายใน ชะล้างระดูขาว แก้บาดแผล ทำให้หนองแห้ง แก้แผลในปาก ในคอ ขับปัสสาวะ แก้นิ่ว

เกลือสินเธาว์ เกลือที่ได้จากดินเค็ม ดินโป่ง สรรพคุณ แก้พรรดึก ล้างเมือกในลำไส้ ขับพยาธิในท้อง ละลายนิ้ว แก้ตรีโทษ

ดีเกลือ รสเค็มขม สรรพคุณ ถ่ายท้องผูก ถ่ายโรคกระษัย ทำให้เส้นเอ็นหย่อน เป็นยาถ่ายอุจจาระได้ดี

เกลือ รสเค็ม สรรพคุณ รักษาเนื้อหนังไม่ให้เน่าเปื่อย บำรุงธาตุทั้ง 4 แก้น้ำดีพิการ แก้น้ำเหลืองเสีย

จุนสี รสเปรี้ยวฝาด สรรพคุณ กัดล้างหัวฝี กัดหัวหูด คุดทะราด รักษาโรคฟัน (ระวังถ้าแพ้ ฟันจะโยกหลุดได้)

ดินประสิว สรรพคุณ ขับลมที่คั่งค้างตามเส้น ทำให้เส้นเอ็นหย่อน ถอนพิษ แก้คันตามผิวหนัง

พิมเสนเกล็ด สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียนหน้ามืด บำรุงหัวใจ ทำให้จิตใจชุ่มชื่น ทำให้เรอ และผายลม แก้จุกเสียดแน่นเฟ้อ แก้ปวดท้อง แก้แผลสด แผลเรื้อรัง

น้ำตาลกรวด สรรพคุณ แก้คอแห้ง ชูกำลัง ทำให้เนื้อหนังชุ่มชื่น

ดินเหนียว สรรพคุณ ดูดลมให้ลงเบื้องต่ำ ถอนพิษอักเสบ

ดินขุยปู สรรพคุณ แก้พิษกาฬ แก้ไขป่วง แก้ไขที่มีพิษร้อน

ดินรังหมาร่า สรรพคุณ แก้กระหายน้ำ ดับพิษร้อนถอนพิษอักเสบ

ดินท้องเรือจ้าง สรรพคุณ แก้เลือดออกตามไรฟัน ทำให้หนังชุ่มชื่น

ดินถนำถ้ำ สรรพคุณ แก้ตาแฉะ ตาอักเสบ

ดินถนำส้วม สรรพคุณ แก้ตาแฉะ ตาอักเสบ

ดินสอพอง สรรพคุณ ห้ามเหงื่อ แก้เม็ดผดผื่นคัน ระงับพิษที่เกิดขึ้นในร่างกาย ทำให้ร่างกายเย็น

ตะกั่วนมและตะกั่วแข็ง ผสมกับน้ำมันรักษาบาดแผล แก้พิษอักเสบต่าง ๆ

2. ธาตุที่สลายตัวยาก

เหล็ก ใช้สนิมทำยา สรรพคุณ บำรุงโลหิต แก้ตับทรุด ม้ามโตย้อย แก้คุดทะราด และผสมยาแก้ไข้จับสั่น

หินฟันม้า มีตามภูเขา ลักษณะเป็นชิ้น ๆ คล้ายฟันม้า สีเหมือนปูนแห้ง สรรพคุณ ดับพิษทั้งปวง แก้พิษในปาก แก้คออักเสบบวม

หินเขี้ยวมังกร มีลักษณะเหมือนเขี้ยวสัตว์ใหญ่แข็งมาก เกิดตามหน้าผา หรือตามภูเขาในประเทศจีน สรรพคุณ บำรุงหัวใจ บำรุงประสาท แก้โรคประสาท แก้สะดุ้ง ตกใจผวา

แก้วแกลบ มีลักษณะเป็นเกล็ดขาวบาง เกิดขึ้นตามภูเขาที่มีหินผุ ๆ รสเย็น กร่อยสรรพคุณ ขับปัสสาวะ แก้พิษโลหิตน้ำเหลืองและโรคตา

ทองคำ เกิดจากแร่ใต้ดิน เป็นธาตุแท้สีเหลือง สรรพคุณ บำรุงเนื้อหนังให้เจริญดับพิษร้อนถอนพิษไข้ แก้พิษอักเสบ แก้สะดุ้งผวา

หินปะการัง สรรพคุณ แก้พิษไข้ ไข้กาฬ และฝีที่มีพิษอักเสบ

บัลลังก์ศิลา (หินอ่อนจีน) เกิดในประเทศจีน สีขาวขุ่นมัว สีเทาบ้าง สีแดง สลับบ้าง รสเย็น สรรพคุณ แก้พิษอักเสบ แก้ปวดร้อน ดับพิษทุกอย่าง ห้ามเหงื่อ ใช้โรค แผลเรื้อรัง และกามโรค

นมผา เป็นหินงอกย้อยออกมาแล้วแห้งแข็ง หินจำพวกนี้ เนื้อผุ ๆ มีเกิดตามภูเขาทางภาคเหนือ สรรพคุณ ผสมยาหยอดตา แก้ตาอักเสบขุ่นมัวฝ้าฟางให้แจ่มใสใช้ฝนกับสุรา ทาตามผิวหนัง แก้ปวดแสบร้อน แก้โรคประดงบางจำพวก

หรดาลกลีบทอง เป็นสารชนิดหนึ่งอยู่ใต้ดิน เป็นก้อนคล้ายสารหนู มีสีเหลือง เป็นเงาและไม่เป็นเงา สรรพคุณ ใช้ผสมยากวาด ก็เม็ดยอดในปากเด็ก แก้ซางในปากเด็ก ใช้ผสมยากัดขนหนวด เครา ให้ร่วงหลุดไป

ศิลายอนตัวผู้ เกิดในประเทศจีน เป็นหินอ่อนชนิดหนึ่งสีขาวใสคล้ายสารหนู สรรพคุณ แก้เสมหะ แก้ท้องเสีย และใช้อันบังเกิดเพื่อดี

ศิลายอนตัวเมีย สรรพคุณ แก้ไข้ฟกบวม แก้ฝีเส้น ฝีเอ็น ฝีคัณฑมาลา

ตัวยาเรียกได้หลายชื่อ

ตัวยาที่เรียกได้ 2 ชื่อนี้ มิได้เป็นมาตรฐานเท่าใดนัก บางตำราก็เรียกไปอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เหมือนกับตำราที่กล่าวไว้นี้ เพราะด้วยประเทศถิ่นที่อยู่นั้น เรียกกันตามที่อยู่ของตนไป เมื่อรวมความแล้วก็เป็นตัวยา อย่างเดียวกัน มีชื่อจะกล่าวดังต่อไปนี้

1. ต้นทิ้งถ่อน เรียกอีกชื่อว่า พระยาฉัตรทัน
2. ต้นตะโกนา เรียกอีกชื่อว่า พระยาช้างดำ
3. หนาวเดือนห้า เรียกอีกชื่อว่า พระขรรค์ไชยศรี
4. ร้อนเดือนห้า เรียกอีกชื่อว่า ต้นมะไฟเดือนห้า
5. กระพังโหมใหญ่ เรียกอีกชื่อว่า ตูดหมู
6. กระพังโหมเล็ก เรียกอีกชื่อว่า ตูดหมา
7. กระพังโหมน้อย เรียกอีกชื่อว่า ขี้หมาข้างรั้ว
8. ผักบุ้ง เรียกอีกชื่อว่า ผักทอดยอด
9. ผักกระเฉด เรียกอีกชื่อว่า ผักรู้นอน
10. ต้นชิงชี่ เรียกอีกชื่อว่า ปู่เจ้าสมิงกุย
11. เถาหญ้านาง เรียกอีกชื่อว่า ปู่เจ้าเขาเขียว หรือ หญ้าภัคคีนี

12. เท้ายายม่อมเรียกอีกชื่อว่า ประทุมราชา
13. เจตมูลเพลิง เรียกอีกชื่อว่า ลุกใต้ดิน
14. ต้นข้าพลูเรียกอีกชื่อว่า ผักอีไร
15. เปรียงพระโค เรียกอีกชื่อว่า น้ำมันในไขข้อกระดูกโค
16. ผักเป็ด เรียกอีกชื่อว่า กินตีนท่า หรือหากินตีนท่า
17. หยากไย่ไฟ, หญ้ายองไฟ เรียกอีกชื่อว่า อยู่หลังคา (นมจาก)
18. ขี้ยาฝิ่น เรียกอีกชื่อว่า ขี้คารู
19. สุรา เรียกอีกชื่อว่า กูอ้ายบ้า
20. น้ำครำ เรียกอีกชื่อว่า น้ำไขเสนียด
21. ต้นปีบ เรียกอีกชื่อว่า ก้องกลางดง
22. ต้นชะเอม เรียกอีกชื่อว่า อ้อยสามสวน
23. เถามะระขี้นก เรียกอีกชื่อว่า ผักไห
24. เถาโคกกระสุน เรียกอีกชื่อว่า กาบินหนี
25. ก้างปลา เรียกอีกชื่อว่า ปู่เจ้าคาคลอง
26. เกลือกระดังมูตร เรียกอีกชื่อว่า เกลือเยี่ยว
27. เถากระไดลิง เรียกอีกชื่อว่า กระไดวอก
28. กระบือเจ็ดตัว เรียกอีกชื่อว่า กระทู้เจ็ดแบก
29. แก่นขนุน เรียกอีกชื่อว่า กรัก
30. หญ้าพองลม เรียกอีกชื่อว่า ปู่เจ้าลอยท่า
31. กำแพงเจ็ดชั้น เรียกอีกชื่อว่า ตะลุ่มนก
32. กาสามปีก เรียกอีกชื่อว่า กาจับหลัก, หญ้าสองปล้อง
33. กระเช้าผีมด เรียกอีกชื่อว่า หัวร้อยรู
34. ต้นกำลังช้างเผือก เรียกอีกชื่อว่า พระยาข้างเผือก
35. ต้นกำลังวัวเถลิง เรียกอีกชื่อว่า กำลังทรพี
36. ต้นกำลังเสือโคร่ง เรียกอีกชื่อว่า กำลังพระยาเสือโคร่ง
37. ต้นกำลังหนุมาน เรียกอีกชื่อว่า กำลังราชสีห์
38. แก่นกำเกรา เรียกอีกชื่อว่า ตำเสา
39. บัวบก เรียกอีกชื่อว่า ผักหนอก
40. ขอบชะนางแดง เรียกอีกชื่อว่า หนอนตายอยากแดง
41. ขอบชะนางขาว เรียกอีกชื่อว่า หนอนตายอยากขาว

42. ดอกสลิด เรียกอีกชื่อว่า ดอกขจร
43. ต้นกรรณิกา เรียกอีกชื่อว่า สุพันนิกา
44. ดอกคำฝอย เรียกอีกชื่อว่า คำยอง
45. ดอกคำไทย เรียกอีกชื่อว่า ดอกชาติ
46. ฆ้องสามย่านตัวผู้ (นิลพัต) เรียกอีกชื่อว่า ต้นคว่ำตายหงายเป็น
47. ต้นเหงือกปลาหมอ เรียกอีกชื่อว่า ต้นแก้มคอ
48. ต้นฆ้องสามย่าน เรียกอีกชื่อว่า ส้มกระเช้า
49. ต้นจามจุรี เรียกอีกชื่อว่า ก้ามกราม, ก้ามปู
50. ต้นช้างงาเดียว เรียกอีกชื่อว่า หนามคาใบ
51. ต้นตีนเป็ดเครือ เรียกอีกชื่อว่า เถาเอ็นอ่อน
52. ต้นตีนเป็ดต้น เรียกอีกชื่อว่า พระยาสัตบัน
53. ต้นตีนเป็นน้ำ เรียกอีกชื่อว่า พะเนียงน้ำ
54. เม็ดเทียนขาว เรียกอีกชื่อว่า ยี่หร่า
55. เทียนตาตั๊กแตน เรียกอีกชื่อว่า ผักชีลาว
56. ต้นเทียนเยาวพาณี เรียกอีกชื่อว่า ผักชีกระเหรี่ยง
57. ต้นโทงเทง เรียกอีกชื่อว่า โคมจีน, โคมญี่ปุ่น
58. ต้นทองระอา เรียกอีกชื่อว่า ลิ้นงูเห่า
59. ผักเสี้ยนผี เรียกอีกชื่อว่า ไปนิพพานไม่รู้กลับ
60. หางไหลขาว เรียกอีกชื่อว่า โล่ติ๊น
61. หางไหลแดง เรียกอีกชื่อว่า กะลำเพาะ
62. สมออัพยา เรียกอีกชื่อว่า ลูกสมอไทย
63. สมอร่องแร่ง คือ ลูกสมอชนิดหนึ่งก้านยาว ห้อยร่องแร่งอยู่
64. บอระเพ็ดตัวผู้ คือ เถาชิงช้าชาลี แต่บอระเพ็ดตัวเมีย คือ เถาบอระเพ็ดที่มีตุ่ม

ตัวยาที่มีสรรพคุณใกล้เคียงกัน

ตัวยาที่มีสรรพคุณใกล้เคียงกัน หรือมีสรรพคุณเสมอกันนั้น สามารถนำมาใช้แทนกันได้ เพราะตัวยาบางอย่างที่ต้องการ หรือมีในตำรายานั้น ไม่มีหรือขาดไป หรือตัวยาบางอย่างต้องนำมาจากต่างประเทศ บางครั้งตัวยาเกิดขาดตลาด จะรอให้ส่งมาจากต่างประเทศคนไข้ก็คงจะไม่ได้รับประทานยาเป็นแน่ ดังนั้นแพทย์และเภสัชกรแผนโบราณ จึงได้คิดค้นหาตัวยาบางอย่างที่พอหาได้ พอจะมีสรรพคุณทัดเทียมกัน เพื่อจะได้นำมาปรุงเป็นยาเพื่อรักษาโรค ตัวยาที่มีสรรพคุณใกล้เคียงกัน และพอจะใช้แทนกันได้นั้นมีดังนี้ คือ

1. โกฐสอ	มีสรรพคุณเสมอกับ	ข่าลิง
2. โกฐเขมา	มีสรรพคุณเสมอกับ	ทรงบาดาล
3. โกฐหัวบัว	มีสรรพคุณเสมอกับ	หัวกระเทียม
4. โกฐเชียง	มีสรรพคุณเสมอกับ	ไพล
5. โกฐจุฬาลัมพา	มีสรรพคุณเสมอกับ	หญ้าตีนนก
6. โกฐกระดูก	มีสรรพคุณเสมอกับ	หัวกะทือ
7. โกฐก้านพร้าว	มีสรรพคุณเสมอกับ	ชิงช้าชาลี
8. โกฐน้ำเต้า	มีสรรพคุณเสมอกับ	หัวเปราะป่า
9. กะเม็ง	มีสรรพคุณเสมอกับ	ผักคราด
10. กะเพรา	มีสรรพคุณเสมอกับ	แมงลัก
11. แก่นประดู่	มีสรรพคุณเสมอกับ	แก่นมะซาง
12. เกลือสมุทร	มีสรรพคุณเสมอกับ	เกลือประสะ
13. เกลือสินเธาว์	มีสรรพคุณเสมอกับ	สมอทั้ง 3
14. ดีปลี	มีสรรพคุณเสมอกับ	ขิง
15. บอระเพ็ด	มีสรรพคุณเสมอกับ	ชิงช้าชาลี
16. ยางเทพทาโร	มีสรรพคุณเสมอกับ	ยางสลัดได
17. เปลือกตาเสือ	มีสรรพคุณเสมอกับ	เปลือกนนทรี
18. กานพลู	มีสรรพคุณเสมอกับ	ลูกจันทร์
19. เปลือกแคแดง	มีสรรพคุณเสมอกับ	เปลือกแคขาว
20. หัศคุณเทศ	มีสรรพคุณเสมอกับ	หัสคุณไทย
21. สารส้ม	มีสรรพคุณเสมอกับ	เหง้าสับปะรด
22. โคกกระสุน	มีสรรพคุณเสมอกับ	นมพิจิตร
23. ใบเงิน	มีสรรพคุณเสมอกับ	ใบทอง
24. น้ำมะกรูด	มีสรรพคุณเสมอกับ	น้ำมะนาว
25. ด่างสลัดได	มีสรรพคุณเสมอกับ	ด่างโคกกระสุน
26. หนอนตายหยาก	มีสรรพคุณเสมอกับ	กะเพียด
27. ขมิ้นอ้อย	มีสรรพคุณเสมอกับ	ขมิ้นชัน
28. กาหลง	มีสรรพคุณเสมอกับ	จิก
29. ผักเสี้ยนทั้ง 2	มีสรรพคุณเสมอกับ	หญ้าพันงูทั้ง 2
30. มะไฟเดือนห้า	มีสรรพคุณเสมอกับ	หญ้าปากควาย

31. น้ำตาลทราย มีสรรพคุณเสมอกับ น้ำตาลกรวด
32. มะแว้งต้น มีสรรพคุณเสมอกับ มะแว้งเครือ
33. มะกรูด มีสรรพคุณเสมอกับ ส้มซ่า
34. เมล็ดสลอด มีสรรพคุณเสมอกับ พาดไฉน
35. เข็มแดง มีสรรพคุณเสมอกับ เข็มขาว
36. ฝิ่นต้น มีสรรพคุณเสมอกับ ฝิ่นเครือ
37. ดอกดึง มีสรรพคุณเสมอกับ ผักโหมแดง
38. ลูกกรวย มีสรรพคุณเสมอกับ ลูกบิด

2.1.2 สรรพคุณเภสัช

เป็นการศึกษาเกี่ยวกับรสยาและสรรพคุณของเภสัชวัตถุแต่ละชนิด ซึ่งสรรพคุณของสมุนไพรมีความสัมพันธ์กับรสยาตามแนวคิดการแพทย์แผนไทยที่มองว่าธาตุทั้ง 4 เป็นองค์ประกอบเบื้องต้นของมนุษย์ และเป็นสาเหตุของโรคเมื่อมีธาตุใดทำงานผิดปกติไป ธาตุทั้ง 4 นี้ ได้แก่ ธาตุดิน (หรือปถวีธาตุ) ธาตุน้ำ (หรืออาโปธาตุ) ธาตุลม (หรือวาโยธาตุ) และธาตุไฟ (หรือเตโชธาตุ) แพทย์แผนไทยจะต้องวิเคราะห์โรคว่าโรคที่เป็นนั้นมีสาเหตุมาจากธาตุใดและทำการเลือกรสยาและสรรพคุณของสมุนไพรที่ใช้ปรุงเป็นตำรับให้สอดคล้องกับโรคที่จะรักษา โดยรสยาจะสามารถบอกสรรพคุณโดยกว้างของสมุนไพร การแบ่งรสยาอาจแบ่งได้หลายลักษณะ ดังนี้

1. รสของตัวยา 4, 6, 8, และ 9 รส

1.1 รสยา 4 รส

ในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ ได้กล่าวถึงรสยา 4 รส แก้โรคดังนี้

1) รสยาฝาด ชาบไปในผิวเนื้อ และเส้นเอ็น
2) รสยาเผ็ด ชาบไปในผิวหนังทุกเส้นขน
3) รสยาเค็ม ชาบไปในที่เส้นเอ็นและกระดูกทั่วสรรพางค์กาย
4) รสยาเปรี้ยว ชาบไปในเส้นเอ็นทั่วสรรพางค์กาย

1.2 รสยา 6 รส

ในคัมภีร์วรโยคสาร ได้กล่าวถึงรสยา 6 รส แก้โรคดังนี้

1) มธุระ คือ รสหวาน ชอบกับยาให้เจริญรสธาตุ

2) อัมพิระ คือ รสเปรี้ยว ทำให้ดี ลม เสลดอนุโลมตามซึ่งตนและเจริญรสอาหาร บำรุงไฟธาตุกระทำสารพัดที่ดิบให้สุก ถ้าใช้เป็นเกิดคุณ ใช้ไม่เป็นเกิดโทษ

3) ลวณะ คือ รสเค็ม เผาโทษเผาเขฬะ ให้เจริญไฟธาตุ

4) กฏุกะ คือ รสเผ็ด กระทำให้กำลังน้อย ระงับความเกียจคร้าน ระงับพิษ ไม่ให้เจริญบำรุงไฟธาตุและให้อาหารสุก

5) ติตติกะ คือ รสขม เจริญไฟธาตุ แก้ร้อน แก้ระหายน้ำ กระทำให้มูตรและ คูถบริสุทธิ์เจริญรสอาหาร

6) กะสาวะ คือ รสฝาด เจริญไฟธาตุ แก้กระหายน้ำ ให้เจริญผิวกายและเนื้อ

คุณสมบัติของยาแต่ละรส ให้แสลงกับโรคต่าง ๆ มีรายละเอียด ดังนี้

รสเผ็ด รสขม และรสฝาด	ทั้ง 3 รสนี้ ทำให้ลมกำเริบ
รสเผ็ด รสเปรี้ยว และรสเค็ม	ทั้ง 3 รสนี้ ทำให้ดีกำเริบ
รสหวาน รสเปรี้ยว และรสเค็ม	ทั้ง 3 รสนี้ ทำให้เสลดกำเริบ

1.3 รสยา 8 รส

ในคัมภีร์ธาตุวิวรณ์ กล่าวถึงยา 8 รส แก้โรคดังนี้

1) รสขม	ย่อมซาบไปตามผิวหนัง
2) รสฝาด	ย่อมซาบมังสา (ซาบเนื้อ)
3) รสเค็ม	ซาบเส้นเอ็น
4) รสเผ็ดและรสร้อน	ซาบกระดูกมิได้เว้น
5) รสหวาน	ย่อมซึมซาบลำไส้ใหญ่
6) รสเปรี้ยว	ซาบลำไส้น้อย
7) รสเย็นหอม	ซาบหัวใจ
8) รสมัน	ซาบที่ข้อต่อทั้งปวง

1.4 รสยา 9 รส

คือ รสยาสมุนไพร แบ่งรสยาในสมุนไพรเป็น 9 รส ได้แก่ รสฝาด รสหวาน รสมัน รสเค็ม รสหอมเย็น รสเปรี้ยว รสขม รสเบาเบื่อ รสเผ็ดร้อน บางตำราเพิ่มรสจืดอีก 1 รส รวมเป็น 10 รส

1) รสฝาด สรรพคุณ มีฤทธิ์ทางสมาน เช่น สมานบาดแผลทั้งภายในและภายนอก แผลสด แผลเปื่อย กัดเนื้อร้าย แก้โรคบิด ท้องร่วง แก้อุจจาระธาตุพิการ คุมธาตุ แสลงกับโรคไอ ท้องผูก โรคลม โรคพรรดึก ท้องผูก เตโชธาตุพิการ

2) รสหวาน สรรพคุณ มีฤทธิ์ซึมซาบไปตามเนื้อ เช่น ทำให้เนื้อในร่างกายชุ่มชื้น บำรุงกล้ามเนื้อ บำรุงหัวใจ เจริญอาหาร แก้อ่อนเพลีย บำรุงกำลัง แก้ไอ แก้เสมหะแห้ง แก้หอบ แสลงกับโรค ฟันผุ เสมหะเฟื่อง อาเจียน โรคเบาหวาน น้ำเหลืองเสีย บาดแผล

3) รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษ เช่น พิษดี พิษเสมหะ พิษโลหิต พิษไข้ พิษสัตว์กัดต่อย แก้โรคทางอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) แก้พยาธิ ผื่นคัน แสลงกับโรค หัวใจพิการ ไอ

4) รสขม สรรพคุณ แก้ในทางโลหิตและดี แก้กำเดา แก้ไข้ต่าง ๆ เช่น ไข้ตัวร้อน ไข้จับสั่น บำรุงน้ำดี เจริญอาหาร ช่วยย่อยอาหาร แสลงกับโรค หัวใจพิการ โรคลม จุกเสียด แน่นเฟ้อ

5) รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้โรคลมจุกเสียด ขับลมให้ผายหรือเรอ บำรุงเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ขับเหงื่อ ช่วยย่อยอาหาร แสลงกับโรค ไข้ตัวร้อน เพ้อคลั่ง

6) รสมัน สรรพคุณ มีฤทธิ์ซึมซาบไปตามเส้นเอ็น แก้เส้นเอ็นพิการ บำรุงเส้นเอ็น แก้ปวดเมื่อย บำรุงไขข้อ บำรุงเยื่อกระดูก เป็นยาอายุวัฒนะ ให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย แสลงกับโรค เสมหะพิการ เช่น ไอ หอบ บิด และไข้ต่าง ๆ ร้อนในกระหายน้ำ

7) รสหอมเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ ตับ ปอด บำรุงครรภ์ แก้อ่อนเพลีย ชูกำลัง แก้กระหายน้ำดับพิษร้อน แสลงกับโรค

ลมจุกเสียดแน่น ลมป่วง

8) รสเค็ม สรรพคุณ มีฤทธิ์ซึมซาบไปตามผิวหนัง แก้โรคผิวหนัง โรคพรรดึก ถ่ายชำระน้ำเหลือง ชำระเมือกมันในลำไส้ ฟอกโลหิต แก้เสมหะเหนียว แสลงกับโรค อุจจาระธาตุพิการ โรคบิดมูกเลือด

9) รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้เสมหะพิการ แก้เสมหะเหนียว แก้ไอ แก้ท้องผูก ระบายอุจจาระ ฟอกโลหิต แก้กระหายน้ำ แสลงกับโรค น้ำเหลืองเสีย ท้องเสีย และไข้ต่าง

10) รสจืด อีกหนึ่งรส สรรพคุณ แก้เสมหะ ขับปัสสาวะ ดับพิษไข้ ดับพิษปวดร้อน แก้ทางเตโชธาตุ

ตัวอย่างของตัวยารสต่าง ๆ

ตัวยารสฝาด สำหรับสมาน ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. ลูกเบญกานี รสฝาด แก้บิดปวดเบ่ง ปิดธาตุ แก้ท้องร่วง แก้ปวดมดลูก สมานบาดแผล
2. ทับทิมทั้ง 5 รสฝาด แก้ท้องร่วง แก้บิดมูกเลือด ปิดธาตุ สมานบาดแผล
3. ลูกสมอพิเภกแก่ รสฝาด แก้ไข้ แก้ริดสีดวง แก้บิด และแก้โรคตา
4. สีเสียดทั้ง 2 รสฝาด สมานบาดแผลและคุมธาตุ แก้ท้องร่วง บิด แก้ลงแดง แก้อติสาร แก้บาดแผล ล้างบาดแผลที่ถูกไฟ และโรคผิวหนัง
5. ฝรั่งทั้ง 5 รสฝาดเย็น ถอนพิษบาดแผล แก้ท้องร่วง แก้บิดมูกเลือดและปวดเบ่ง
6. เปลือกนนทรี หรือเปลือกต้นตาเสือ รสฝาด กล่อมเสมหะและโลหิต แก้บิดมูกเลือด ปิดธาตุ สมานบาดแผล ขับประจำเดือน รัดมดลูก ขับลมผาย แก้ท้องร่วง
7. เปลือกขี้อาย รสฝาด แก้อุจจาระเป็นฟอง แก้ท้องร่วง แก้บิดเรื้อรัง แก้ปวดแบ่ง คุมธาตุ ชะล้างบาดแผล
8. เปลือกเพกา รสฝาด ดับพิษโลหิต แก้น้ำเหลืองเสีย สมานบาดแผล ขับเลือดเน่าในเรือนไฟ
9. เปลือกลูกมังคุด รสฝาด สมานบาดแผล แก้บิด แก้ลงท้อง ท้องเดิน ล้างแผล
10. ลูกกราย รสฝาด แก้บิดปวดเบ่ง แก้เสมหะเป็นพิษ คุมธาตุ สมานบาดแผล แก้ท้องร่วง

ตัวยารสหวาน ซึมซาบไปตามเนื้อ ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. ดอกคำไทย รสหวาน บำรุงโลหิต แก้แสบร้อนคันตามผิวหนัง แก้บิด แก้ไตพิการ
2. ดอกคำฝอย รสหวาน บำรุงโลหิตและน้ำเหลืองให้เป็นปกติ แก้แสบร้อนตามผิวหนัง บำรุงหัวใจ บำรุงประสาท ขับระดู
3. งวงตาลโตนด รสหวานเย็น แก้พิษตานซาง ขับพยาธิ บำรุงดวงจิตให้ชื่นบาน
4. ตานหม่อน รสหวานเย็น แก้พิษตานซาง ขับไส้เดือน บำรุงเนื้อหนังให้ชุ่มชื่น คุมธาตุ
5. น้ำอ้อย กลิ่นหอมรสหวานเย็น น้ำอ้อยแดงรสหวานขมเล็กน้อย แก้เสมหะและหืดไอ กระจายเสมหะ ขับปัสสาวะ
6. รากชะเอมจีน (ชะเอมเทศ) ขับเลือดเน่า บำรุงหัวใจให้ชุ่มชื่น แก้กำเดา แก้น้ำลายเหนียว
7. รากชะเอมไทย รสหวาน แก้โรคในคอ แก้ลม แก้รัตตะปิตตะโรค
8. เหง้าสับปะรด รสหวาน ขับปัสสาวะ แก้ปัสสาวะพิการ แก้นิ่ว แก้หนองใน ขับระดูขาว
9. รากและดอกมะพร้าว รสหวาน แก้ลงท้อง แก้อ่อนเพลีย แก้ปากเปื่อย แก้ไข้ตานซาง แก้ไข้กำเดา
10. ดอกอังกาบ รสหวาน แก้สตรีระดูขัด บำรุงไฟธาตุ แก้ไข้

ตัวยารสเมาเบื่อ แก้พิษ ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. ใบกระท่อม เมาเบื่อขมฝาด แก้บิดปวดมวน แก้ปวดท้อง แก้ท้องร่วง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย
2. กัญชา รสเมา เจริญอาหาร ชูกำลัง ทำให้ใจขลาดกลัว
3. ใบลำโพง รสเมา แก้พิษฝี แก้ปวด แก้บวม แก้อักเสบ แก้หอบหืด
   ดอกลำโพง รสเมาหวาน แก้หอบหืด
   เมล็ดลำโพง รสเมามัน แก้ไข้พิษ ไข้ที่ทำให้กระสับกระส่าย (เวลาใช้ต้องทำให้น้ำมันในเมล็ดหมดไป)
   น้ำมันจากเมล็ด รสเมาเบื่อ แก้กลากเกลื้อน หิด เหา
   รากลำโพง รสเมาหวาน แก้พิษกาฬทั้งปวง ดับพิษร้อน แก้พิษร้อน แก้ปวด แก้บวม แก้อักเสบ แก้ไข้พิษเซื่องซึม แก้พยาธิ
4. สะแกทั้ง 5 รสเบื่อเมา ขับพยาธิและไส้เดือน แก้โรคตานขโมย แก้ฝีตานซาง
5. ลูกกระเบียน – ลูกกระเบา รสเมาเบื่อ ฆ่าพยาธิกลางเกลื้อน แก้มะเร็ง คุดทะราด โรคเรื้อน กุฏฐัง
6. ลูกสะบ้าต่าง ๆ รสเมาเบื่อ (เผา) แก้พิษไข้ ทาแก้พยาธิทั้งปวง
7. รากขันทองพยาบาท รสเมาเบื่อ แก้พิษลม แก้ประดง แก้พยาธิต่างๆ
8. รากทองพันชั่ง รสเมาเบื่อ แก้กลากเกลื้อนผื่นคัน ดับพิษไข้ แก้โรคผิวหนังและมะเร็ง
9. ชุมเห็ดเทศทั้ง 5 รสเบื่อเอียน ขับพยาธิในลำไส้ รู้ถ่ายเองปิดเอง โรคผิวหนังทุกชนิด
10. เถากระไดลิง รสเมาเบื่อ แก้พิษทั่งปวง แก้ไข้เซื่องซึม ขับเหงื่อ

ตัวยารสขม แก้ทางโรหิตและดี ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. เถาบอระเพ็ด รสขมเย็น แก้ไข้ แก้เสมหะ แก้โลหิต บำรุงน้ำดี เจริญอาหาร เป็นยาอายุวัฒนะ
2. เถามะระ รสขมเย็น บำรุงน้ำดี แก้ไข้ แก้กระหายน้ำ
3. ลูกกระดอม รสขม แก้ไข้ บำรุงน้ำดี ให้เจริญอาหาร
4. เถาชิงช้าชาลี รสขม แก้ไข้เหนืออันเกิดเพื่อโลหิต แก้ไข้ บำรุงกำลัง บำรุงไฟธาตุ เจริญอาหาร ทำให้เลือดในกายเย็น แก้สะอึก แก้ร้อนในกระหายน้ำ ขับน้ำย่อยอาหาร
5. เถาขี้กาแดง รสขม บำรุงน้ำดี ถ่ายล้างเสมหะให้ตก ดับพิษเสมหะและโลหิต
6. เปลือกต้นสะเดา รสขมฝากเย็น แก้บิดมูกเลือด
7. มะกาเครือ รสขม แก้เสมหะเป็นพิษ แก้บิด แก้พยาธิ แก้ปวดเบ่ง ขับเสมหะ ขับฟอกโลหิตระดู
8. ใบและลูกมะแว้งเครือ รสขม บำรุงธาตุ แก้ไอ แก้น้ำลายเหนียว แก้เสมหะ
9. ลูกประคำดีควาย รสขม แก้กาฬภายใน ดับพิษตานซาง
10. ดีสัตว์ต่าง ๆ รสขม ขับยาให้เล่นเร็ว บำรุงน้ำดี และโลหิต

ตัวยารสเผ็ดร้อน แก้ลม ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. ลูกจันทน์เทศ รสเผ็ดร้อน แก้ปวดท้อง ชูไฟธาตุ แก้ธาตุพิการ เจริญอาหาร รัดมดลูก
2. ดอกจันทน์ รสเผ็ดร้อน แก้ลมจุกเสียด แก้ปวดท้อง ชูไฟธาตุ

3. ลูกกระวาน รสเผ็ดร้อน กระจายเสมหะ โลหิต แก้ปวดท้อง แก้จุกเสียด ขับลมในท้อง

4. กานพลู รสเผ็ดร้อน กระจายลมเมหะอันข้น แก้เสมหะอันเกิดในกองโลหิต และแก้รัตตะปิตตะโรค และกระทำให้อาหารงวด แก้ปวดท้อง แก้รำมะนาด

5. รากพาดไฉน รสเผ็ดร้อน แก้เสมหะ ขับลมผาย

6. หัวเตาเกียด รสเผ็ดร้อน แก้โรคตับปอดพิการ แก้ตับทรุด ฟอกเสมหะ

7. พริกหอม รสเผ็ดร้อน ขับลมในกระเพาะอาหารและลำไส้

8. พริกหาง รสเผ็ดร้อน บำรุงธาตุ แก้ปวดท้อง ขับลม ขับปัสสาวะ ขับหนอง

9. ขิงแห้ง รสเผ็ดร้อนหวาน แก้พรรดึก กระจายลม แก้จุกเสียด ขับเหงื่อ แก้ไข้ตรีโทษ

10. หัวกระชาย รสเผ็ดร้อน แก้มุตกิด แก้โรคในปาก แก้ลมอันเกิดแต่กองหทัยวาตะ

ตัวยารสมัน แก้เส้นเอ็น ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. เมล็ดงา รสมัน บำรุงไขมัน และแก้เส้นเอ็น แก้เมื่อย บำรุงกำลัง

2. เมล็ดถั่วเขียว รสมัน แก้ร้อนภายใน แก้ขัดข้อ บำรุงเนื้อและกระดูก บำรุงกำลัง

3. เมล็ดถั่วลันเตา รสมัน แก้ตับพิการ และม้ามย้อย บำรุงกำลัง

4. เมล็ดถั่วลิสง รสมัน บำรุงไขมัน บำรุงเส้นเอ็น ขับผายลม บำรุงกำลัง

5. เมล็ดมะม่วงหิมพานต์ รสมัน แก้โรคผิวหนัง ทำลายตุ่มตาปลา

6. แก่นกันเกรา รสมัน บำรุงไขข้อ แก้ปวดเมื่อย เป็นยาอายุวัฒนะ

7. หัวแห้ว รสมัน บำรุงกำลัง บำรุงครรภ์ บำรุงธาตุ เป็นยาอายุวัฒนะ

8. หัวถั่วพู รสมัน บำรุงกำลัง แก้น้ำดีพิการ แก้ไข้

9. น้ำนมแพะ รสมัน บำรุงธาตุไฟ แก้จุกเสียด แก้หืดไอ บำรุงกำลัง

10. เลือดแรด รสมันคาว บำรุงโลหิต แก้ช้ำใน กระจายโลหิต

ตัวยารสหอมเย็น บำรุงหัวใจ ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. เกสรทั้ง 5 รสหอมเย็น แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ไข้จับ ไข้เพื่อลม ให้เจริญอาหาร แก้โรคตา และบำรุงหัวใจ

2. หญ้าฝรั่น รสหอมเย็น ชูกำลัง บำรุงหัวใจ ทำให้ชื่นใจ

3. รากแฝกหอม รสหอมเย็น บำรุงหัวใจ แก้ไข้เพื่อดี

4. น้ำดอกไม้เทศ รสหอมเย็น บำรุงหัวใจให้ผ่องใส

5. ต้นเตยหอม รสหอมเย็น บำรุงหัวใจ ขับปัสสาวะ

6. รากชะลูด รสหอมเย็น แก้ไข้อ่อนเพลีย แก้ลมบาดทะจิต

7. กฤษณา รสหอมเย็น บำรุงหัวใจ บำรุงตับ ปอด แก้ไข้

8. กระลำพัก รสหอมเย็น แก้พิษเสมหะ โลหิต บำรุงตับ ปอด หัวใจ แก้ธาตุพิการ

9. ขอนดอก รสหอมเย็น แก้ไข้เพื่อตรีโทษ บำรุงครรภ์รักษา บำรุงตับ ปอด และหัวใจ

10. พิมเสนในปล้องไม้ไผ่ รสหอมเย็น แก้เสมหะ แก้ลม แก้หอบ หืด แก้โรคตา

ตัวยารสเค็ม ซึบซาบไปตามผิวหนัง ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. แก่นแสมทะเล รสเค็ม แก้กระษัย ขับโลหิต ขับน้ำคาวปลา ขับลม
2. เปลือกตำลำพู รสเค็ม แก้โรคผิวหนัง แผลเปื่อย
3. เปลือกต้นตะบูน รสเค็ม แก้บิด แก้ท้องร่วง สมาน แก้ไอ
4. เปลือกต้นมะเกลือ รสเค็ม แก้กระษัย แก้พยาธิ แก้ตานซาง
5. โคกกระสุน รสเค็ม ขับปัสสาวะ ขับมุตกิด แก้ไตพิการ
6. ดินประสิว รสเค็ม ขับปัสสาวะ ถอนพิษ ขับลมในเส้น
7. ใบกระชาย รสเค็ม แก้โรคในปาก ลำคอ แก้โลหิต
8. ใบหอมแดง รสเค็ม แก้ไข้หวัด แก้โรคตา แก้ฟกบวมช้ำ
9. เกลือทั้ง 5 รสเค็ม แก้ไข้พรรดึก แก้ท้องมาน แก้เสมหะ แก้บิดมูกเลือด บำรุงน้ำเหลือง
10. เนาวหอยจืด เผารสเค็มกร่อย ขับลมในลำไส้ ชะล้างลำไส้ แก้โรคกระษัย แก้ไตพิการ ขับนิ่ว ขับปัสสาวะ บำรุงกระดูก

ตัวยารสเปรี้ยว กัดเสมหะ ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. ใบส้มป่อย รสเปรี้ยว ชำระล้างเสมหะในลำไส้ ฟอกโลหิต
2. ใบโทงเทง รสเปรี้ยว แก้เจ็บคอ แก้ฝีในคอ แก้น้ำลายพิการ
3. ใบมะขาม รสเปรี้ยว แก้คูถเสมหะ ฟอกโลหิต
4. ใบส้มเปรี้ยว รสเปรี้ยว แก้เสมหะ ฟอกโลหิตสตรี
5. ใบมะยม รสเปรี้ยว แก้เสมหะ ถอนพิษ แก้ไข้เพื่อเสมหะ
6. ลูกมะดัน รสเปรี้ยว ล้างเสมหะ ฟอกโลหิต
7. ลูกมะเขือชื่น รสเปรี้ยว ขับเสมหะ แก้น้ำลายเหนียว
8. ลูกมะอึก รสเปรี้ยว แก้ไอ ขับเสมหะ แก้น้ำลายเหนียว
9. น้ำมะนาว น้ำมะกรูด น้ำส้มซ่า รสเปรี้ยว กัดเสมหะ แก้ลม ฟอกโลหิต
10. รากมะกล่ำทั้ง 2 รสเปรี้ยว บำรุงเสียง แก้ศอเสมหะ แก้ลมในลำไส้

ตัวยารสจืด แก้เสมหะและปัสสาวะ ตัวยาและสรรพคุณ เช่น

1. ต้นผักกาดน้ำ รสจืด ขับปัสสาวะ แก้ช้ำรั่ว
2. หญ้าถอดปล้อง รสจืด ขับปัสสาวะ แก้มุตกิด
3. ราก และตาไม้ไผ่ป่า รสจืด ขับปัสสาวะ และแก้ไตพิการ
4. รากต่อไส้ รสจืด แก้ปัสสาวะ และแก้ไตพิการ
5. ตะไคร้น้ำ ตะไคร้หางนาค รสจืด ขับปัสสาวะ แก้ช้ำรั่ว แก้กระษัยกล่อน
6. รากไทรย้อย รสจืด ขับปัสสาวะ แก้กระษัยไตพิการ

7. รากแตงหนู รสจืด แก้ปัสสาวะพิการ แก้เสมหะ

8. แก่นปรู แส้ม้าทลาย รสจืด แก้น้ำเหลืองเสีย แก้พิษประดง แก้เสมหะพิการ

9. ต้นขลู่ รสจืด แก้กระษัยกล่อน แก้ปัสสาวะพิการ

10. เถาตำลึง รสจืดเย็น แก้ไข้ที่มีพิษ แก้โรคตา ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้

2. รสยาประธาน

นอกจากรสของตัวยาแล้ว ยังมีรสยาประธานอีก 3 รส คือ รสยาของตำรับยาที่ได้จากการนำเภสัชวัตถุมาปรุงรวมกันเป็นตำรับแล้ว แบ่งเป็น รสเย็น รสร้อน รสสุขุม

2.1 ยารสเย็น เป็นรสยาของตำรับยาที่ปรุงผสมด้วยเกสรดอกไม้ ใบไม้ รากไม้ เขาสัตว์ ของที่เผา หรือสุมให้เป็นถ่าน และสมุนไพรที่ไม่มีรสร้อน ซึ่งมีสรรพคุณแก้ทางเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) แก้ไข้ ระงับความร้อน ใช้สำหรับแก้ไข้ในกองฤดูร้อน

2.2 ยารสร้อน เป็นรสยาของตำรับยาที่ปรุงผสมด้วยตัวยาที่มีรสร้อน ได้แก่ ยาที่เข้าพืช สัตว์ ธาตุที่รสร้อน เช่น เบญจกูล ตรีกฎุก เหง้าขิง กะเพรา มาปรุงเป็นยารสร้อน เช่น ยาไฟประลัยกัลป์ ยาธรณีสัณฑฆาต ยาประสะกานพลู ยาประจุวาโย เป็นต้น ซึ่งมีสรรพคุณแก้ในกองวาโยธาตุ (ธาตุลม) แก้ลมกองหยาบ ลมจุกเสียดแน่น ลมพรรดึก บำรุงธาตุ

2.3 ยารสสุขุม เป็นรสยาของตำรับยาที่ปรุงผสมด้วยสมุนไพรรสร้อนอ่อน ๆ หรือรสหอม เช่น โกฐ เทียน กฤษณา กระลำพัก ชะลูด อบเชย ขอนดอก ซึ่งมีสรรพคุณแก้ในกองอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) แก้ไข้ที่ใช้ยารสเย็นไม่ได้แก้ลมกองละเอียด ลมวิงเวียน ใจสั่นหวั่นไหว บำรุงกำลัง ใช้สำหรับแก้ไข้ในกองฤดูหนาว

3. รสยาประจำธาตุ (รสยาแก้ตามธาตุ)

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าในร่างกายของมนุษย์เรานั้น ประกอบขึ้นจากธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 และธาตุไฟ 4 เมื่อธาตุใดธาตุหนึ่งเกิดพิการหรือเจ็บป่วยขึ้น คัมภีร์แพทย์แผนโบราณได้จัดรสยาไว้แก้ ดังนี้

1) ปถวีธาตุ (ธาตุดิน 20) เมื่อพิการ แก้ด้วยยา รสฝาด รสหวาน รสมัน และรสเค็ม

2) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ 12) เมื่อพิการ แก้ด้วยยา รสเปรี้ยว รสขม และรสเมาเบื่อ

3) วาโยธาตุ (ธาตุลม 6) เมื่อพิการ แก้ด้วยยา รสขุม และรสเผ็ดร้อน

4) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ 4) เมื่อพิการ แก้ด้วยยา รสเย็น รสจืด

การจัดรสยาแก้ให้ถูกต้องตามธาตุดังที่กล่าวมาแล้ว จึงจะทำให้โรคหรืออาการเจ็บป่วยไข้หายหรือบรรเทาลงได้

4. รสยาแก้ตามวัย (แก้ตามอายุ)

ในที่นี้แบ่งช่วงอายุออกเป็น 3 วัย แต่ละวัยเกิดโรคแตกต่างกัน และใช้รสยาแก้ต่างกัน ดังนี้

1) ปฐมวัย (วัยเด็ก) ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ 16 ปี วัยเด็กเป็นโรคเพื่อเสมหะ (สมุฏฐานอาโป) ควรใช้ยารสหวาน รสเปรี้ยว รสขม

2) มัชฌิมวัย (วัยกลาง หรือวัยหนุ่มสาว) ตั้งแต่อายุ 16 ปี จนถึงอายุ 32 ปี เป็นโรคเพื่อโลหิตและดี (คือสมุฏฐานอาโป) ควรใช้ยารสเปรี้ยวฝาด รสเปรี้ยวเค็ม และรสขม

3) ปัจฉิมวัย (วัยผู้เฒ่าหรือวัยคนแก่) ตั้งแต่อายุ 32 ปี จนถึงอายุ 64 ปี หรือจนสิ้นอายุขัย เป็นโรคเพื่อลมกำเริบ (คือสมุฏฐานวาโย) มีอาโปแทรก คือ เสมหะกับเหงื่อแทรก ใช้ยารสขม รสร้อน รสเค็ม รสฝาด รสหอม

5. รสยาแก้ตามฤดู

ฤดูในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะ 3 นั้น คือ ใน 1 ปี มี 3 ฤดู ๆ ละ 4 เดือน และถือว่าเป็นฤดูแห่งกองโรค คือเกิดเป็นโรคปิตตะ โรควาตะ และเสมหะ ตามลำดับ จึงจัดรสยาแก้ไว้ดังนี้

1) คิมหันตฤดู (ฤดูร้อน) เกิดโรคเพื่อเตโชธาตุพิการ โรคปิตตะพิการคือดีพิการ ควรใช้ยารสเย็นและจืด

2) วสันตฤดู (ฤดูฝน) เกิดโรคเพื่อวาโยธาตุพิการ คือ โรควาตะ โรคลม ควรใช้ยารสร้อนและรสสุขุม

3) เหมันตฤดู (ฤดูหนาว) เกิดโรคเพื่ออาโปธาตุพิการ คือ สมุฏฐานเสมหะ ควรใช้ยารสสุขุมหรือรสเปรี้ยว

6. รสยาแก้ตามกาล

รสยาแก้ตามกาลเวลา หรือตามยามนี้ จัดไว้โดยมุ่งหมายเพื่อให้คนไข้ได้รับประทานยา (กินยา) ให้ทันหรือตรงกับสมุฏฐานของโรคซึ่งเกิดขึ้นในเวลาหรือกาลนั้น ๆ ในคัมภีร์กล่าวไว้ทั้งหมดกาล 3 และกาล 4 จะได้ยกตัวอย่างทั้ง 2 กาล คือ

6.1 กาล 3 คือ กลางวัน แบ่งออกเป็น 3 ยาม กลางคืนแบ่งออกเป็น 3 ยาม คือ

ยามที่ 1 นับแต่ 06.00 น. ถึง 10.00 น. หรือนับแต่ 18.00 น. ถึง 22.00 น.
เกิดโรคเพื่อเสมหะ ใช้น้ำกระสายยารสเปรี้ยว

ยามที่ 2 นับแต่ 10.00 น. ถึง 14.00 น. หรือนับแต่ 22.00 น. ถึง 02.00 น.
เกิดโรคเพื่อโลหิตและดี ใช้น้ำยากระสายยารสขม

ยามที่ 3 นับแต่ 14.00 น. ถึง 18.00 น. หรือนับแต่ 02.00 น. ถึง 06.00 น.
เกิดโรคเพื่อลม ใช้น้ำกระสายยารสร้อน

6.2 กาล 4 คือ แบ่งไว้เป็นกลางวัน 4 กลางคืน 4 ตอน ดังนี้

ยามที่ 1 นับแต่ (ย่ำรุ่ง) 06.00 น. ถึง 09.00 น. หรือนับแต่ 18.00 น. ถึง 21.00 น.
เป็นสมุฏฐานอาโป พิกัดเสมหะ

ยามที่ 2 นับแต่ 09.00 น. ถึง 12.00 น. หรือนับแต่ 21.00 น. ถึง 00.00 น.
เป็นสมุฏฐานอาโป พิกัดโลหิต

ยามที่ 3 นับแต่ 12.00 น. ถึง 15.00 น. หรือนับแต่ 00.00 น. ถึง 03.00 น.
เป็นสมุฏฐานอาโป พิกัดดี

ยามที่ 4 นับแต่ 15.00 น. ถึง 18.00 น. หรือนับแต่ 03.00 น. ถึง 06.00 น.
เป็นสมุฏฐานอาโป พิกัดวาตะ (ลม)

2.1.3 คณาเภสัช

หรือพิกัดยา หมายถึง หมู่ยา กลุ่มยา เป็นการจัดหมวดหมู่ตัวยาหลายสิ่งหลายอย่าง รวมเรียกเป็นชื่อเดียวเพื่อสะดวกในการจดจำ หรือสะดวกในการเขียนสูตรยา ตัวยาที่เข้าพวกกันนั้นต้องมีรสและฤทธิ์ไปในทางเดียวกัน อาจเสริมฤทธิ์กัน ไม่ต้านกัน และใช้ในปริมาณเท่ากัน โดยอาจผูกชื่อเรียกเฉพาะ แต่เป็นที่เข้าใจกันในหมู่ผู้ที่ศึกษาวิชาการแพทย์แผนไทย เช่น ตรีผลา หมายถึง สมอไทย สมอพิเภก และมะขามป้อม หรือเรียกเป็นชื่อกลางๆ ของตัวยาที่อยู่ในหมู่นั้น เช่น ตรีสมอ หมายถึง สมอไทย สมอพิเภก และสมอเทศ

คณาเภสัชแบ่งออกเป็น 3 พวกใหญ่ ๆ ได้แก่ จุลพิกัด พิกัดยา หรือพิกัดตัวยา และมหาพิกัด

1. จุลพิกัด เป็นการจำกัดตัวยาไว้น้อยชนิด โดยมากเป็น 2 ชนิด แต่ที่เป็น 2 หรือ 3 ชนิดก็มี ตัวยาแต่ละอย่างใช้ในน้ำหนักเท่ากัน โดยพิกัดนี้มีชื่อร่วมหรือเหมือนกัน อาจแบ่งได้เป็น 5 ประเภท คือ ประเภทต่างถิ่นที่เกิด ประเภทต่างสี ประเภทต่างขนาด ประเภทต่างเพศ และประเภทต่างรส

1.1 พวกที่ต่างกันที่ขนาด

1) กระพังโหมทั้ง 2	คือ	กระพังโหมน้อย	กระพังโหมใหญ่
2) ข่าทั้ง 2	คือ	ข่าเล็ก	ข่าใหญ่
3) ตับเต่าทั้ง 2	คือ	ตับเต่าน้อย	ตับเต่าใหญ่
4) เปล้าทั้ง 2	คือ	เปล้าน้อย	เปล้าใหญ่
5) เร่วทั้ง 2	คือ	เร่วน้อย	เร่วใหญ่
6) ส้มกุ้งทั้ง 2	คือ	ส้มกุ้งน้อย	ส้มต้มกุ้งใหญ่

1.2 พวกที่ต่างกันที่สี

1) การบูรทั้ง 2	คือ	การบูรดำ	การบูรขาว
2) กะเพราทั้ง 2	คือ	กะเพราแดง	กะเพราขาว
3) กระดูกไก่ทั้ง 2	คือ	กระดูกไก่ดำ	กระดูกไก่ขาว
4) กระวานทั้ง 2	คือ	กระวานดำ	กระวานขาว
5) หัวกระดาดทั้ง 2	คือ	หัวกระดาดแดง	หัวกระดาดขาว
6) ต้นก้างปลาทั้ง 2	คือ	ต้นก้างปลาแดง	ต้นก้างปลาขาว
7) กำมะถันทั้ง 2	คือ	กำมะถันแดง	กำมะถันเหลือง
8) ขี้กาทั้ง 2	คือ	ขี้กาแดง	ขี้กาขาว
9) ขอบชะนางทั้ง 2	คือ	ขอบชะนางแดง	ขอบชะนางขาว
10) แคทั้ง 2	คือ	แคแดง	แคขาว
11) จันทน์ทั้ง 2	คือ	จันทน์แดง	จันทน์ขาว
12) เจตมูลเพลิงทั้ง 2	คือ	เจตมูลเพลิงแดง	เจตมูลเพลิงขาว
13) เทียนทั้ง 2	คือ	เทียนแดง	เทียนขาว
14) บัวหลวงทั้ง 2	คือ	บัวหลวงแดง	บัวหลวงขาว
15) ผักเป็ดทั้ง 2	คือ	ผักเป็ดแดง	ผักเป็นขาว
16) ผักแพวทั้ง 2	คือ	ผักแพวแดง	ผักแพวขาว
17) ฝ้ายทั้ง 2	คือ	ฝ้ายแดง	ฝ้ายขาว
18) พริกไทยทั้ง 2	คือ	พริกไทยดำ	พริกไทยาว (ล่อน)

19) เถามวกทั้ง 2	คือ	เถามวกแดง	เถามวกขาว
20) ละหุ่งทั้ง 2	คือ	ละหุ่งแดง	ละหุ่งขาว
21) สัตตบงกชทั้ง 2	คือ	สัตตบงกชแดง	สัตตบงกชขาว
22) หางไหลทั้ง 2	คือ	หางไหลแดง	หางไหลขาว

1.3 พวกที่ต่างกันที่รส

1) มะขามทั้ง 2	คือ	มะขามเปรี้ยว	มะขามหวาน
2) มะขามเทศ 2	คือ	มะขามเทศฝาด	มะขามเทศมัน
3) มะปรางทั้ง 2	คือ	มะปรางเปรี้ยว	มะปรางหวาน
4) มะเฟืองทั้ง 2	คือ	มะเฟืองเปรี้ยว	มะเฟืองหวาน

1.4 พวกที่ต่างชนิดกัน (เพศผู้ – เพศเมีย)

1) กระพังโหมทั้ง 2	คือ	กระพังโหมตัวผู้	กระพังโหมตัวเมีย
2) เกลือทั้ง 2	คือ	เกลือตัวผู้	เกลือตัวเมีย
3) ตำแยทั้ง 2	คือ	ตำแยตัวผู้	ตำแยตัวเมีย
4) เบี้ยทั้ง 2	คือ	เบี้ยตัวผู้	เบี้ยตัวเมีย
5) ผักปอดทั้ง 2	คือ	ผักปอดตัวผู้	ผักปอดตัวเมีย
6) มะยมทั้ง 2	คือ	มะยมตัวผู้	มะยมตัวเมีย
7) หมากทั้ง 2	คือ	หมากผู้	หมากเมีย
8) ศิลายอนทั้ง 2	คือ	ศิลายอนตัวผู้	ศิลายินตัวเมีย

1.5 พวกที่ต่างกันที่ถิ่นที่เกิด

1) กระท้อนทั้ง 2	คือ	กระท้อนบ้าน	กระท้อนป่า
2) กะทือทั้ง 2	คือ	กะทือบ้าน	กะทือป่า
3) หัวข้าวเย็นทั้ง 2	คือ	หัวข้าวเย็นเหนือ	หัวข้าวเย็นใต้
4) ขี้เหล็กทั้ง 2	คือ	ขี้เหล็กบ้าน	ขี้เหล็กป่า
5) เขาวัวทั้ง 2	คือ	เขาวัวบ้าน	เขาวัวป่า
6) ชะมดทั้ง 2	คือ	ชะมดเช็ด	ชะมดเชียง
7) ชะเอมทั้ง 2	คือ	ชะเอมเทศ	ชะเอมไทย
8) ชำมะเรียงทั้ง 2	คือ	ชำมะเรียงบ้าน	ชำมะเรียงป่า
9) ชุมเห็ดทั้ง 2	คือ	ชุมเห็ดเทศ	ชุมเห็ดไทย
10) หญ้าเกล็ดหอยทั้ง 2	คือ	หญ้าเกล็ดหอยเล็ก	หญ้าเกล็ดหอยใหญ่
11) ดีเกลือทั้ง 2	คือ	ดีเกลือไทย	ดีเกลือฝรั่ง

12) ปรงทั้ง 2	คือ	ปรงบ้าน	ปรงป่า
13) ประยงค์ทั้ง 2	คือ	ประยงค์บ้าน	ประยงค์ป่า
14) ผักหวานทั้ง 2	คือ	ผักหวานบ้าน	ผักหวานป่า
15) มะระทั้ง 2	คือ	มะระขี้นก	มะระจีน
16) ยอทั้ง 2	คือ	ยอบ้าน	ยอป่า
17) สลอดทั้ง 2	คือ	สลอดบก	สลอดน้ำ
18) แสมทั้ง 2	คือ	แสมสาร	แสมทะเล
19) สะเดาทั้ง 2	คือ	สะเดาบ้าน	สะเดาป่า
20) สีเสียดทั้ง 2	คือ	สีเสียดแขก	สีเสียดไทย
21) หัศคุณทั้ง 2	คือ	ทัศคุณเทศ	หัศคุณไทย
22) อบเชยทั้ง 2	คือ	อบเชยเทศ	อบเชยไทย

2. พิกัดยา หรือ พิกัดตัวยา เป็นการจำกัดตัวยาไว้โดยใช้ชื่อเดียวกัน ใช้ในขนาดเท่า ๆ กันเพื่อสะดวกแก่ผู้ตั้งตำรา ผู้คัดลอกตำรับยา และแพทย์ผู้ปรุงยา โดยมีชื่อเป็นคำศัพท์บ้าง มีชื่อโดยตรงของตัวยาบ้าง ดังนี้

2.1 พิกัดยา 2 สิ่ง

1) พิกัดทเวคันธา (ทเวสุคนธ์) คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีกลิ่นหอม 2 อย่างคือ รากบุนนาค รากมะซาง

2) พิกัดทเวติคันธา คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีกลิ่นหอม 3 อย่างในยา 2 สิ่ง คือ ดอกบุนนาค แก่นบุนนาค รากบุนนาค ดอกมะซาง แก่นมะซาง รากมะซาง

2.2 พิกัดยา 3 สิ่ง

1) พิกัดตรีผลา คือ จำกัดจำนวนผลไม้ 3 อย่าง คือ ลูกสมอพิเภก ลูกสมอไทย ลูกมะขามป้อม
2) พิกัดตรีกฎุก คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีรสเผ็ดร้อน 3 อย่าง คือ เหง้าขิงแห้ง เมล็ดพริกไทย ดอกดีปลี
3) พิกัดตรีสาร คือ จำนวนตัวยาที่ให้คุณในฤดูหนาว 3 อย่าง คือ รากเจตมูลเพลิง เถาสะค้าน รากช้าพลู
4) พิกัดตรีสุคนธ์ คือ จำนวนตัวยามีกลิ่นหอม 3 อย่าง คือ ใบกระวาน รากอบเชยเทศ รากพิมเสนต้น
5) พิกัดตรีทิพรส คือ จำนวนตัวยารสดี หรือรสเลิศ 3 อย่าง คือ โกฐกระดูก กระลำพัก ขอนดอก
6) พิกัดตรีสมอ คือ จำนวนสมอ 3 อย่าง คือ ลูกสมอไทย ลูกสมอเทศ ลูกสมอพิเภก
7) พิกัดตรีมธุรส คือ จำนวนตัวยารสหวาน 3 อย่าง คือ น้ำตาล น้ำผึ้ง น้ำมันเนย
8) พิกัดตรีสินธุรส คือ จำนวนตัวยารสน้ำ 3 อย่าง คือ รากมะตูม เทียนขาว น้ำตาลกรวด
9) พิกัดตรีญาณรส คือ จำนวนตัวยาที่มีรสสำหรับรู้ 3 อย่าง คือ ไส้หมาก รากสะเดา เถาบอระเพ็ด
10) พิกัดตรีเพชรสมคุณ คือ จำนวนองตัวยาที่มีคุณเสมอเพชร 3 อย่าง คือ รากว่านหางจระเข้ ฝักราชพฤกษ์ รงทอง
11) พิกัดตรีฉินทลมกา คือ จำนวนตัวยาแก้ธาตุลามกให้ตกไป 3 อย่าง คือ โกฐน้ำเต้า ลูกสมอไทย รงทอง
12) พิกัดตรีเกสรเพศ คือ จำนวนของตัวยามีรสแห่งเกสร 3 อย่าง คือ เปลือกฝิ่นต้น เกสรบัวหลวงแดง เกสรบัวหลวงขาว

13) พิกัดตรีเกสรมาศ คือ จำนวนตัวยาเกสรทอง 3 อย่าง คือ เปลือกฝิ่นต้น เกสรบัวหลวงแดง เกสรบัวหลวงขาว

14) พิกัดตรีอมฤต คือ จำนวนตัวยาที่ไม่ตาย 3 อย่าง คือ รากมะกอก รากกล้วยตีบ รากกระดอม

15) พิกัดตรีสัตกุลา (รัตตกุลา) คือ จำนวนตัวยาที่มีตระกูลสามารถ 3 อย่าง เทียนดำ ลูกผักชีลา เหง้าขิงสด

16) พิกัดตรีทุรนสา คือ จำนวนตัวยาแก้มันเหลวพิการ 3 อย่าง คือ เมล็ดโหระพา ลูกกระวาน ลูกราชดัด

17) พิกัดตรีสุคติสมุฏฐาน คือ จำนวนตัวยาทำให้มีความสุขเป็นที่ตั้ง 3 อย่าง คือ รากมะเดื่อชุมพร รากเพกา รากแคแดง

18 พิกัดตรีผลสมุฏฐาน คือ จำนวนผลไม้เป็นที่ตั้ง 3 อย่าง (ที่เกิดแห่งผล 3 อย่าง) คือ ลูกมะตูม ลูกยอ ลูกผักชี

19) พิกัดเสมหะผล คือ จำนวนตัวยาที่มีคุณแก้เสมหะ 3 อย่าง คือ ลูกช้าพลู รากดีปลี รากมะกล่ำเครือ

20) พิกัดปิตตะผล คือ จำนวนผลแก้ลม 3 อย่าง คือ รากเจตมูลเพลิง รากกะเพรา ผักแพวแดง (บอระเพ็ด)

21) พิกัดตรีวาตะผล คือ จำนวนผลแก้ลม 3 อย่าง คือ ลูกสะค้าน รากพริกไทย เหง้าข่า

22) พิกัดตรีอากาศผล คือ จำนวนผลแก้อากาศธาตุ 3 อย่าง คือ เหง้าขิง กระลำพัก อบเชยเทศ

23) พิกัดตรีธารทิพย์ คือ จำนวนตัวยาที่มีรสดังน้ำทิพย์ 3 อย่าง คือ รากไทรย้อย รากราชพฤกษ์ รากมะขามเทศ

24) พิกัดตรีพิษจักร คือ จำนวนจักรพิษ 3 อย่าง คือ ลูกผักชีล้อม ลูกจันทน์ กานพลู

25) พิกัดตรีชาติ (ธาตุ) คือจำนวนวัตถุ 3 อย่าง คือ ดอกจันทร์ กระวาน อบเชย

26) พิกัดตรีกาฬพิษ คือ จำนวนตัวยาแก้พิษตามกาล 3 อย่าง คือ รากกระเพราแดง หัวกระชาย เหง้าข่า

27) พิกัดตรีคันธวาตะ (กันธวาต) คือ จำตัวยาแก้พิษตามกาล 3 อย่าง คือ ลูกเร่วใหญ่ ลูกจันทน์ ดอกกานพลู

28) พิกัดตรีผลธาตุ คือ จำนวนผลแก้ธาตุ 3 อย่าง คือ เหง้ากะทือ หัวตะไคร้หอม เหง้าไพล

29) พิกัดตรีสันนิบาตผล (ตรีโลหิตะพละ) คือ จำนวนผลแก้สันนิบาต 3 อย่าง คือ ผลดีปลี รากกะเพรา รากพริกไทย

30) พิกัดตรีสุรผล คือ จำนวนยามีรสกล้า 3 อย่าง คือ สมุลแว้ง เนื้อไม้ เทพทาโร

2.3 พิกัดยา 4 สิ่ง

1) พิกัดจตุกาลธาตุ คือ จำนวนตัวยาแก้ธาตุตามเวลา 4 อย่าง คือ หัวว่านน้ำ รากเจตมูลเพลิง รากแคแตร รากนมสวรรค์

2) พิกัดจตุทิพคันธา คือ จำนวนยาที่มีกลิ่นหอมดังกลิ่นทิพย์ 4 อย่าง คือ รากมะกล่ำเครือ รากชะเอมเทศ ดอกพิกุล เหง้าขิงแครง

3) พิกัดจตุผลาธิตะ คือ จำนวนผลไม้ให้คุณ 4 อย่าง คือ ลูกสมอไทย ลูกสมอพิเภก ลูกมะขามป้อม ลูกสมอเทศ

4) พิกัดจตุวาตะผล คือ จำนวนตัวยาแก้ลมได้ผล 4 อย่าง คือ เหง้าขิง กระลำพัก เปลือกอบเชย โกฐหัวบัว

2.4 พิกัดยา 5 สิ่ง

1) พิกัดเบญจกูล คือ จำกัดจำนวนตระกูลยา (เครื่องยา) ที่มีรสร้อน 5 อย่าง คือ ดอกดีปลี รากช้าพลู เถาสะค้าน ราก เจตมูลเพลิง เหง้าขิงแห้ง

2) พิกัดเบญจอมฤต คือ จำกัดตัวยาดังน้ำทิพย์ 5 อย่าง คือ น้ำนมสด น้ำนมส้ม น้ำอ้อย น้ำผึ้ง น้ำมันเนย

3) พิกัดเบญจผลธาตุ คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่แก้ผลธาตุได้ 5 อย่าง คือ หัวกกลังกา หัวเต่าเกียด หัวแห้วหมู หัวหญ้าชันกาด หัวเปราะ

4) พิกัดเบญจมูลน้อย คือ จำกัดจำนวนตัวยารากน้อย แก้สมุฏฐานทั้งสามมี 5 อย่าง คือ หญ้าเกล็ดหอยใหญ่ หญ้าเกล็ดหอยน้อย รากละหุ่งแดง รากมะเขือขื่น รากมะอึก

5) พิกัดเบญจมูลใหญ่ คือ จำกัดจำนวนยารากใหญ่ แก้สมุฏฐานทั้งสามมี 5 อย่าง คือ รากมะตูม รากลำไย รากเพกา รากแคแตร รากคัดลิ้น

6) พิกัดเบญจโลกวิเชียร คือ จำกัดจำนวนตัวยาเสมอด้วยแก้วิเชียร 5 อย่าง คือ รากชิงชี่ รากหญ้านาง รากท้าวยายม่อม รากคนทา รากมะเดื่อชุมพร (แก้ว 5 ดวง, ยาห้ารากหรือเพชรสว่างก็เรียก)

7) พิกัดเบญจโลธิกะ คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีคุณทำให้ชื่นใจมี 5 อย่าง คือ แก่นจันทน์แดง แก่นจันทน์ขาว แก่นจันทน์ชะมด ต้นเนระภูสี ต้นมหาสดำ

8) พิกัดจันทน์ทั้ง 5 คือ จำกัดจำนวนแก่นไม้จันทน์ 5 อย่าง คือ แก่นจันทน์แดง แก่นจันทน์ขาว แก่นจันทน์เทศ แก่นจันทนา แก่นจันทน์ชะมด

9) พิกัดเกสรทั้ง 5 คือ จำกัดจำนวนเกสรดอกไม้ 5 อย่าง คือ ดอกมะลิ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี เกสรบัวหลวง

10) พิกัดตานทั้ง 5 คือ จัดจำนวนของรากตาล 5 อย่าง คือ รากตาลโตนด รากตาลดำ รากตานหม่อน รากตานเสี้ยน รากตานขโมย

11) พิกัดดีทั้ง 5 คือ จำกัดจำนวนดีสัตว์ทั้ง 5 อย่าง คือ ดีงูเหลือม ดีหมูป่า ดีวัวป่า ดีจระเข้ ดีตะพาบน้ำ

12) พิกัดเหล็กทั้ง 5 คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีชื่อว่าเหล็ก 5 อย่าง คือ ต้นหญ้ามือเหล็ก แก่นขี้เหล็ก เถาวัลย์เหล็ก ว่านสากเหล็ก สนิมเหล็ก

13) พิกัดเกลือทั้ง 5 คือ จำกัดจำนวนของเกลือ 5 อย่าง คือ เกลือสมุทร เกลือสินเธาว์ เกลือพิก เกลือวิก เกลือฝ่อ

14) พิกัดบัวทั้ง 5 (บัวน้ำทั้ง 5) คือ จำกัดจำนวนดอกบัว 5 อย่าง คือ บัวสัตตบุษย์ บัวสัตตบรรณ บัวลินจง บัวจงกลนี บัวนิลอุบล

15) พิกัดโหราทั้ง 5 คือ จำกัดจำนวนตัวยา ชื่อว่าโหรา 5 อย่าง คือ โหราอมฤต โหรามิคสิงคลี โหราเท้าสุนัข โหราบอน โหราเดือยไก่

16) พิกัดเบญจโลหะ คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีชื่อคล้ายโลหะทอง 5 อย่าง คือ รากทองกวาว รากทองหลางหนาม รากทองหลางใบมน รากทองโหลง รากทองพันชั่ง

17) พิกัดเบญจเทียน คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีชื่อว่าเทียน 5 อย่าง คือ เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน

18) พิกัดเบญจโกฐ คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีชื่อว่าโกฐ 5 อย่าง คือ โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา

2.5 พิกัดยา 7 สิ่ง

1) พิกัดสัตตะเขา คือ กำหนดจำนวนเขาสัตว์ 7 อย่าง คือ เขาวัว เขาควาย เขากระทิง เขากวาง เขาแพะ เขาแกะ เขาเลียงผา

2) พิกัดสัตตะปะระเหมะ คือ จำกัดจำนวนตัวยาแก้เมือกมัน เสมหะมีกลิ่น 7 อย่าง คือ ต้นตำแยตัวผู้ ต้นตำแยตัวเมีย ต้นก้นปิด ลูกกระวาน โกฐกระดูก ลูกรักเทศ ตรีผลาวะสัง

3) พิกัดสัตตะโลหะ คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีชื่อเป็นทอง 7 อย่าง คือ รากทองกวาว รากทองหลางหนาม รากทองหลางใบมน รากทองโหลง รากทองพันชั่ง รากฟักทอง รากต้นใบทอง

4) พิกัดสัตตะโกฐ คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีชื่อว่าโกฐ 7 อย่าง คือ โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา โกฐก้านพร้าว โกฐกระดูก

5) พิกัดสัตตะเทียน คือ จำกัดจำนวนตัวที่ชื่อว่าเทียน 7 อย่าง คือ เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน เทียนสัตตบุษย์ เทียนเยาวพาณี

6) พิกัดเกสรทั้ง 7 คือ จำกัดจำนวนเกสรดอกไม้ 7 อย่าง คือ ดอกมะลิ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกบัวหลวง ดอกจำปา ดอกกระดังงา

2.6 พิกัดยา 9 สิ่ง

1) พิกัดเนาวหอย คือ จำกัดจำนวนหอย 9 อย่าง คือ เปลือกหอยกาบ เปลือกหอยขม เปลือกหอยแครง เปลือกหอยนางรม เปลือกหอยพิมพการัง เปลือกหอยตาวัว เปลือกหอยจุ๊บแจง เปลือกหอยมุก เลือกหอยสังข์

2) พิกัดเนาวเขี้ยว คือ จำกัดจำนวนเขี้ยวสัตว์ 9 อย่าง คือ เขี้ยวหมูป่า เขี้ยวหมาป่า เขี้ยวหมี เขี้ยวเสือ เขี้ยวช้าง (งาช้าง) เขี้ยวแรด เขี้ยวเลียงผา เขี้ยวจระเข้ เขี้ยวปลาพะยูน

3) พิกัดเกสรทั้ง 9 คือ จำกัดจำนวนของเกสรดอกไม้ 9 อย่าง คือ ดอกมะลิ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี เกสรบัวหลวง ดอกจำปา ดอกกระดังงา ดอกลำเจียก ดอกลำดวน

4) พิกัดเนาวโกฐ คือ จำกัดจำนวนตัวยาที่มีชื่อว่าโกฐ 9 อย่าง คือ โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา โกฐก้านพร้าว โกฐกระดูก โกฐพุงปลา โกฐชฎามังสี

5) พิกัดเนาวเทียน คือ จำกัดจำนวนตัวที่ชื่อว่าเทียน 9 อย่าง คือ เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน เทียนสัตตบุษย์ เทียนเยาวพาณี เทียนตากบ เทียนเกล็ดหอย

6) พิกัดเนาวโลหะ คือ จำกัดจำนวนตัวยามีชื่อเป็นทอง 9 อย่าง คือ รากทองกวาว รากทองหลางหนาม รากทองหลางใบมน รากทองโหลง รากทองพันชั่ง เนื้อไม้ขันทองพยาบาท รากต้นใบทอง รากต้นทองเครือ รากจำปาทอง

2.7 พิกัดยา 10 สิ่ง

1) พิกัดทศกุลาผล คือ กำหนดจำนวนยาเป็นตระกูล 10 อย่าง คือ ลูกผักชีทั้ง 2 (ผักชีล้อม – ผักชีลา) ลูกเร่วทั้ง 2 (เร่วน้อย – เร่วใหญ่) ชะเอมทั้ง 2 (ชะเอมไทย – ชะเอมเทศ) ลำพันทั้ง 2 (ลำพันแดง – ลำพันขาว) อบเชยทั้ง 2 (อบเชยไทย – อบเชยเทศ)
2) พิกัดทศมูลใหญ่ คือ กำหนดจำนวนรากไม้ 10 อย่าง (รวมเบญจมูลน้อย และเบญจมูลใหญ่เข้าด้วยกัน) คือ
3) หญ้าเกล็ดหอยน้อย หญ้าเกล็ดหอยใหญ่ รากละหุ่งแดง รากมะเขือขื่น รากมะอึก รากมะตูม รากลำไย รากเพกา รากแคแตร รากคัดลิ้น

2.8 พิกัดพิเศษ

1) พิกัดโกฐพิเศษ คือ กำหนดจำนวนโกฐพิเศษ 3 อย่าง คือ โกฐกะกลิ้ง โกฐกักกรา โกฐน้ำเต้า

2) พิกัดเทียนพิเศษ คือ กำหนดจำนวนเทียนพิเศษ 3 อย่าง คือ เทียนลวด เทียนขม เทียนแกลบ

3) พิกัดบัวพิเศษ คือ จำกัดจำนวนดอกบัวพิเศษ 6 อย่าง คือ บัวหลวงแดง บัวหลวงขาว บัวสัตตบงกชแดง สัตตบงกชขาว บัวเผื่อน บัวขม

4) พิกัดเกลือพิเศษ คือ จำกัดจำนวนเกลือพิเศษ 7 อย่าง คือ เกลือสมุทร เกลือสุนจะละ เกลือสุวสา เกลือเยาวกาษา เกลือวิธู เกลือด่างคลี เกลือกะตังมูตร

3. มหาพิกัด เป็นการจำกัดตัวยาหลาย ๆ อย่างไว้เป็นหมู่เป็นพวกเดียวกัน แต่กำหนดส่วน หรือปริมาณโดยน้ำหนักของยาไว้มากน้อยต่างกันตามสมุฏฐานแห่งโรค โดยที่สัดส่วนของตัวยาทั้งหลายจะเปลี่ยนไปตามรสประธานที่ต้องการ ซึ่งรสประธานของยานั้นจะขึ้นอยู่กับสาเหตุแห่งโรคว่าเกิดจากอะไร แบ่งมหาพิกัดได้ดังนี้

3.1 มหาพิกัดตรี (ยา 3 สิ่ง)

3.1.1 มหาพิกัดตรีผลา ตรีผลาเป็นพิกัดยาในคิมหันตฤดู (ฤดูร้อน) ถ้าจะใช้แก้ในสมุฏฐานต่าง ๆ จะใช้ส่วนของตัวยาในพิกัดแตกต่างกัน ดังนี้

1) มหาพิกัดตรีผลา	ถ้าจะแก้เสมหะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้			
	ลูกสมอภิเภก	8	ส่วน	(ปิตตะ)
	ลูกสมอไทย	4	ส่วน	(วาตะ)
	ลูกมะขามป้อม	12	ส่วน	(เสมหะ)
2) มหาพิกัดตรีผลา	ถ้าจะแก้ปิตตะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้			
	ลูกสมอภิเภก	12	ส่วน	(ปิตต)
	ลูกสมอไทย	8	ส่วน	(วาตะ)
	ลูกมะขามป้อม	4	ส่วน	(เสมหะ)
3) มหาพิกัดตรีผลา	ถ้าจะแก้วาตะสมุฏฐาน มีส่วและตัวยาดังนี้			
	ลูกสมอภิเภก	4	ส่วน	(ปิตต)
	ลูกสมอไทย	12	ส่วน	(วาตะ)
	ลูกมะขามป้อม	8	ส่วน	(เสมหะ)

3.1.2 มหาพิกัดตรีกฏุก ตรีกฏุกเป็นพิกัดยาในวสันตฤดู (ฤดูฝน) ถ้าจะใช้แก้สมุฏฐานต่าง ๆ จะใช้ส่วนของตัวยาในพิกัดแตกต่างกัน ดังนี้

1) มหาพิกัดตรีกฏุก	ถ้าจะแก้เสมะหะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้			
	เหง้าขิงแห้ง	8	ส่วน	(ปิตตะ)
	เมล็ดพริกไทย	4	ส่วน	(วาตะ)
	ดอกดีปลี	12	ส่วน	(เสมหะ)

2) มหาพิกัดตรีกฏุก ถ้าจะแก้ปิตตะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้

เหง้าขิงแห้ง	12	ส่วน	(ปิตตะ)
เมล็ดพริกไทย	8	ส่วน	(วาตะ)
ดอกดีปลี	4	ส่วน	(เสมหะ)

3) มหาพิกัดตรีกฏุก ถ้าจะแก้วาตะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้

เหง้าขิงแห้ง	4	ส่วน	(ปิตตะ)
เมล็ดพริกไทย	12	ส่วน	(วาตะ)
ดอกดีปลี	8	ส่วน	(เสมหะ)

3.1.3 มหาพิกัดตรีสาร ตรีสารเป็นพิกัดยาในเหมันตฤดู (ฤดูหนาว) ถ้าจะใช้แก้ในสมุฏฐานต่าง ๆ จะใช้ส่วนของตัวยาในพิกัดแตกต่างกัน ดังนี้

1) มหาพิกัดตรีสาร ถ้าจะแก้เสมหะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้

รากเจตมูลเพลิง	8	ส่วน	(ปิตตะ)
เถาสะค้าน	4	ส่วน	(วาตะ)
รากช้าพลู	12	ส่วน	(เสมหะ)

2) มหาพกัดตรีสาร ถ้าจะแก้ปิตตะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้

รากเจตมูลเพลิง	12	ส่วน	(ปิตตะ)
เถาสะค้าน	8	ส่วน	(วาตะ)
รากช้าพลู	4	ส่วน	(เสมหะ)

3) มหาพิกัดตรีสาร ถ้าจะแก้วาตะสมุฏฐาน มีส่วนและตัวยาดังนี้

รากเจตมูลเพลิง	4	ส่วน	(ปิตตะ)
เถาสะค้าน	12	ส่วน	(วาตะ)
รากช้าพลู	8	ส่วน	(เสมหะ)

3.2 มหาพิกัดเบญจ (ยา 5 สิ่ง)

1) มหาพิกัดเบญจกูล
2) อภิญญาณเบญจกูล
3) ทศเบญจกูล
4) โสฬสเบญจกูล
5) ทศเบญขันธ์

3.2.1 มหาพิกัดเบญจกูล มีส่วนตัวยาดังนี้

รากเจตมูลเพลิง	4	ส่วน
เถาสะค้าน	6	ส่วน
เหง้าขิงแห้ง	10	ส่วน

รากช้าพลู 12 ส่วน
ดอกดีปลี 20 ส่วน

3.2.2 อภิญญาณเบญจกูล มีส่วนตัวยาดังนี้

ใบ ดอก ราก เจตมูลเพลิง สิ่งละ 4 ส่วน
ใบ ดอก ราก สะค้าน สิ่งละ 6 ส่วน
ใบ ดอก ราก ขิงแห้ง สิ่งละ 10 ส่วน
ใบ ดอก ราก ช้าพลู สิ่งละ 12 ส่วน
ใบ ดอก ราก ดีปลี สิ่งละ 20 ส่วน

3.2.3 ทศเบญจกูล มีส่วนตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี 10 ส่วน
เถาสะค้าน 10 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 10 ส่วน
รากช้าพลู 10 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 10 ส่วน

3.2.4 โสฬสเบญจกูล

1) โสฬสเบญจกูล ถ้าจะแก้ในกองปถวีธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี 16 ส่วน
รากช้าพลู 8 ส่วน
เถาสะค้าน 6 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 4 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 2 ส่วน

2) โสฬสเบญจกูล ถ้าจะแก้กองอาโปธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี 16 ส่วน
รากช้าพลู 8 ส่วน
เถาสะค้าน 6 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 4 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 2 ส่วน

3) โสฬสเบญจกูล ถ้าจะแก้ในกองวาโยธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี 16 ส่วน
รากช้าพลู 8 ส่วน

เถาสะค้าน 6 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 4 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 2 ส่วน

4) โสฬสเบญจกูล ถ้าจะแก้ในกองเตโชธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี 16 ส่วน
รากช้าพลู 8 ส่วน
เถาสะค้าน 6 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 4 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 2 ส่วน

5) โสฬสเบญจกูล ถ้าจะแก้ในกองอากาศธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี 16 ส่วน
รากช้าพลู 8 ส่วน
เถาสะค้าน 6 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 4 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 2 ส่วน

รวมกันได้ 36 ส่วนโดยพิกัด แก้ในกองธาตุสมุฏฐาน ขอให้พิจารณาดูว่าโรคจะอยู่ในสมุฏฐานใด แก้ด้วยโสฬสเบญจกูลพิกัดใด จึงจะเหมาะแก่การบำบัดโรคนั้น

3.2.5 ทศเบญจขันธ์ แก้ในกองอสุรินธัญญาณธาตุ คือ ธาตุสำแดงให้รู้ดุจผีสิง ให้ระส่ำระสายอยู่ในสมุฏฐานใด แก้ด้วยโสฬสเบญจกูลพิกัดใด จึงจะเหมาะแก่การบำบัดโรคนั้น

1) ทศเบญจขันธ์ ถ้าจะแก้ในกองปถวีธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี 5 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 4 ส่วน
เถาสะค้าน 3 ส่วน
รากช้าพลู 2 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 1 ส่วน

2) ทศเบญจขันธ์ ถ้าจะแก้ในกองเตโชธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

รากเจตมูลเพลิง 5 ส่วน
เถาสะค้าน 4 ส่วน
รากช้าพลู 3 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 2 ส่วน

ดอกดีปลี 1 ส่วน

3) ทศเบญจขันธ์ ถ้าจะแก้ในกองวาโยธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

เถาสะค้าน 5 ส่วน
รากช้าพลู 4 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 3 ส่วน
ดอกดีปลี 2 ส่วน
เจตมูลเพลิง 1 ส่วน

4) ทศเบญจขันธ์ ถ้าจะแก้ในกองอาโปธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

รากช้าพลู 5 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง 4 ส่วน
ดอกดีปลี 3 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 2 ส่วน
เถาสะค้าน 1 ส่วน

5) ทศเบญจขันธ์ ถ้าจะแก้ในกองอากาศธาตุ มีส่วนและตัวยาดังนี้

เหง้าขิงแห้ง 5 ส่วน
ดอกดีปลี 4 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง 3 ส่วน
เถาสะค้าน 2 ส่วน
รากช้าพลู 1 ส่วน

รวมกันได้ 15 ส่วน โดยพิกัด แก้ในกองอสุรินธัญญาณธาตุ

3.3 มหาพิกัดทั่วไป (ยา 6 สิ่ง)

มหาพิกัดทั่วไป คือ พิกัดที่กำหนดเอาตัวยา 6 สิ่ง ใช้สำหรับแก้ธาตุกำเริบหย่อนพิการโดยกำหนดตัวยาเป็น 16, 8, 4, 3, 2 และ 1 ตามลำดับ ในทางธาตุจะมีตัวยาระคน (เจือปน) โดยกำหนดน้ำหนักตัวยานี้ใช้ทั่วไปในธาตุทั้ง 4 กอง โดยนำตัวยาในพิกัดตรีผลา ตรีสาร ตรีกฏุก รวมกับตัวยาประจำธาตุจะเป็น 6 ตัวยา มหาพิกัดทั่วไปจึงใช้แก้กองธาตุทั้ง 4 แบ่งออกได้เป็น 4 กอง ได้แก่

1) แก้เตโชธาตุกำเริบ หย่อน พิการ
2) แก้วาโยธาตุกำเริบ หย่อน พิการ
3) แก้อาโปธาตุกำเริบ หย่อน พิการ
4) แก้ปถวีธาตุกำเริบ หย่อน พิการ

3.3.1 พิกัดกองเตโชธาตุกำเริบ ประจำสมุฏฐานอัคคี (ธาตุไฟ 4 กอง)

1) แก้เตโชธาตุกำเริบ มีส่วนตัวยาดังนี้

ลูกสมอพิเภก หนัก 16 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง หนัก 8 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง หนัก 4 ส่วน
รากช้าพลู หนัก 3 ส่วน
ดอกดีปลี หนัก 2 ส่วน
เถาสะค้าน หนัก 1 ส่วน

2) แก้เตโชธาตุหย่อน มีตัวยาดังนี้

รากเจตมูลเพลิง หนัก 16 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง หนัก 8 ส่วน
ลูกสมอพิเภก หนัก 4 ส่วน
เถาสะค้าน หนัก 3 ส่วน
รากช้าพลู หนัก 2 ส่วน
ดอกดีปลี หนัก 1 ส่วน

3) แก้เตโชธาตุพิการ มีตัวยาดังนี้

เหง้าขิงแห้ง หนัก 16 ส่วน
ลูกสมอพิเภก หนัก 8 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง หนัก 4 ส่วน
ดอกดีปลี หนัก 3 ส่วน
เถาสะค้าน หนัก 2 ส่วน
รากช้าพลู หนัก 1 ส่วน

3.3.2 พิกัดกองวาโยธาตุ ประจำสมุฏฐานวาตะ (ธาตุลม 6 กอง)

1) แก้วาโยธาตุกำเริบ มีตัวยาดังนี้

ลูกสมอไทย หนัก 16 ส่วน
เถาสะค้าน หนัก 8 ส่วน
เมล็ดพริกไทย หนัก 4 ส่วน
ดอกดีปลี หนัก 3 ส่วน
รากเจตมูลเพลิง หนัก 2 ส่วน
รากช้าพลู หนัก 1 ส่วน
เหง้าขิงแห้ง หนัก 1/2 ส่วน (ใช้ระคนกัน)

2) แก้วาโยธาตุหย่อน มีตัวยาดังนี้

เถาสะค้าน	หนัก	16	ส่วน	
เมล็ดพริกไทย	หนัก	8	ส่วน	
ลูกสมอไทย	หนัก	4	ส่วน	
รากช้าพลู	หนัก	3	ส่วน	
ดอกดีปลี	หนัก	2	ส่วน	
รากเจตมูลเพลิง	หนัก	1	ส่วน	
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	1/2	ส่วน	

3) แก้วาโยธาตุพิการ มีตัวยาดังนี้

เมล็ดพริกไทย	หนัก	16	ส่วน	
ลูกสมอไทย	หนัก	8	ส่วน	
เถาสะค้าน	หนัก	4	ส่วน	
รากเจตมูลเพลิง	หนัก	3	ส่วน	
รากช้าพลู	หนัก	2	ส่วน	
ดอกดีปลี	หนัก	1	ส่วน	
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	1/2	ส่วน	(ใช้ระคนกัน)

3.3.3 พิกัดกองอาโปธาตุ ประจำสมุฏฐานอาโป (ธาตุน้ำ 12 กอง)

1) แก้อาโปธาตุกำเริบ มีตัวยาดังนี้

ลูกมะขามป้อม	หนัก	16	ส่วน	
รากช้าพลู	หนัก	8	ส่วน	
ดอกดีปลี	หนัก	4	ส่วน	
รากเจตมูลเพลิง	หนัก	3	ส่วน	
เถาสะค้าน	หนัก	2	ส่วน	
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	1	ส่วน	
เมล็ดพริกไทย	หนัก	1/2	ส่วน	(ใช้ระคนกัน)

2) แก้อาธาตุหย่อน มีตัวยาดังนี้

รากช้าพลู	หนัก	16	ส่วน
ดอกดีปลี	หนัก	8	ส่วน
ลูกมะขามป้อม	หนัก	4	ส่วน
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	3	ส่วน

รากเจตมูลเพลิง	หนัก	2	ส่วน	
เถาสะค้าน	หนัก	1	ส่วน	
เมล็ดพริกไทย	หนัก	1/2	ส่วน	(ใช้ระคนกัน)

3) แก้อาโปธาตุพิการ มีตัวยามีดังนี้

ดอกดีปลี	หนัก	16	ส่วน	
ลูกมะขามป้อม	หนัก	8	ส่วน	
รากช้าพลู	หนัก	4	ส่วน	
เถาสะค้าน	หนัก	3	ส่วน	
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	2	ส่วน	
รากเจตมูลเพลิง	หนัก	1	ส่วน	
เมล็ดพริกไทย	หนัก	1/2	ส่วน	(ใช้ระคนกัน)

3.3.4 พิกัดกองปถวีธาตุ ประจำสมุฏฐานปถวี (ธาตุ 20 กอง)

1) แก้ปถวีธาตุกำเริบ มีตัวยาดังนี้

รากช้าพลู	หนัก	16	ส่วน	
ดอกดีปลี	หนัก	8	ส่วน	
เถาสะค้าน	หนัก	4	ส่วน	
รากเจตมูลเพลิง	หนัก	3	ส่วน	
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	2	ส่วน	
เมล็ดพริกไทย	หนัก	1	ส่วน	
ลูกสมอพิเภก	หนัก	1/2	ส่วน	
ลูกสมอไทย	หนัก	1/2	ส่วน	มหาพิกัดตรีผลา
ลูกมะขามป้อม	หนัก	1/2	ส่วน	(ใช้ระคนกัน)

2) แก้ปถวีธาตุหย่อน มีตัวยาดังนี้

ดอกดีปลี	หนัก	16	ส่วน	
เถาสะค้าน	หนัก	8	ส่วน	
รากช้าพลู	หนัก	4	ส่วน	
เมล็ดพริกไทย	หนัก	3	ส่วน	
รากเจตมูลเพลิง	หนัก	2	ส่วน	
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	1	ส่วน	
ลูกสมอพิเภก	หนัก	1/2	ส่วน	

ลูกสมอไทย	หนัก	1/2	ส่วน	มหาพิกัดตรีผลา
ลูกมะขามป้อม	หนัก	1/2	ส่วน	(ใช้ระคนกัน)

3) แก้ปถวีธาตุพิการ มีตัวยาดังนี้

เถาสะค้าน	หนัก	16	ส่วน	
รากช้าพลู	หนัก	8	ส่วน	
ดอกดีปลี	หนัก	4	ส่วน	
เหง้าขิงแห้ง	หนัก	3	ส่วน	
เมล็ดพริกไทย	หนัก	2	ส่วน	
รากเจตมูลเพลิง	หนัก	1	ส่วน	
ลูกสมอพิเภก	หนัก	1/2	ส่วน	
ลูกสมอไทย	หนัก	1/2	ส่วน	มหาพิกัดตรีผลา
ลูกมะขามป้อม	หนัก	1/2	ส่วน	(ใช้ระคนกัน)

2.1.4 เภสัชกรรม

หมายถึง การผสมตัวยาหรือเครื่องยาตั้งแต่ 2 ชนิดขึ้นไปเข้าด้วยกัน ตามที่กำหนดไว้ในตำรับยา โดยในการปรุงยา แพทย์แผนไทยต้องพิจารณาเรื่องสำคัญ 3 เรื่อง คือ

1. พิจารณาลักษณะของตัวยา

แพทย์แผนไทยต้องพิจารณาว่าในตำรับยาให้ใช้ส่วนใดของตัวยา เช่น พืชวัตถุ อาจใช้ส่วนเปลือกต้น ราก หรือดอก สัตว์วัตถุ อาจใช้กระดูก กระดอง หนัง หรือดี และธาตุวัตถุ อาจดิบ หรือต้องสะตุ (การทำให้เป็นผงบริสุทธิ์ด้วยการใช้ความร้อนจัด) หรือต้องแปรสภาพก่อน นอกจากนี้ ตัวยาในตำรับยาอาจให้ใช้สมุนไพรสด หรือแห้ง อ่อนหรือแก่ เนื่องจากสรรพคุณจะแตกต่างกัน เช่น ขิงสด ขิงแห้ง ลูกสมออ่อน ลูกสมอแก่ ตัวยาบางอย่างต้องแปรสภาพก่อน จึงจะใช้ผสมยาได้ เช่น หอยมุก กระดูก เขี้ยว เขา หากยังไม่แปรสภาพ สรรพคุณจะเป็นอีกอย่างหนึ่ง ตัวยาบางอย่างมีฤทธิ์แรงก็ต้องผ่านกรรมวิธีเตรียมเฉพาะซึ่งมีวิธีทำที่แตกต่างกันไป

2. พิจารณาขนาดของตัวยา

แพทย์แผนไทยต้องพิจารณาขนาดในเรื่องน้ำหนัก (หากตัวยาเป็นของแข็ง) และปริมาตร (หากเป็นตัวยาของเหลว) ของตัวยาที่ใช้ ว่าตำรับยาให้ใช้สิ่งละเท่าใด โดยตำรายาโบราณมักวางขนาดตัวยาในตำรับยาไว้เป็นหน่วยน้ำหนักตามวิธีประเพณี เช่น ชั่ง ตำลึง บาท สลึง หน่วยตวงตามวิธีประเพณี เช่น ทะนาน จอก ช้อนหอย ชาม ขนาดของตัวยามีความสำคัญมาก แพทย์ผู้ปรุงยาจะต้องเตรียมตัวยาให้ได้ปริมาณที่ถูกต้องตามที่กำหนดไว้ในตำรับยา จึงจะสามารถปรุงยาให้ได้ยาดีมีประสิทธิผล ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเข้าใจมาตราชั่งตวงวัดแบบโบราณที่ใช้สื่อในตำรับยาโบราณ สามารถเปรียบเทียบเป็นน้ำหนัก ปริมาตร และขนาด เป็นมาตราที่นิยมใช้กันในปัจจุบันได้

มาตราชั่งตวงวัดที่ใช้ในการปรุงยามี 2 มาตราคือ มาตราชั่งตวงวัดตามประเพณี และมาตราเมตริก เดิมทีมาตราชั่งแบบโบราณของไทยมีหน่วยตามลำดับจากน้อยไปหามาก ตั้งแต่ ไพ เฟื้อง สลึง บาท ตำลึง ลงไปถึงชั่ง เป็นแบบเดียวกับมาตราเงิน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำริจัดตั้งกระทรวงขึ้นเพื่อจัดการเกี่ยวกับการค้าขาย และจัดการเรื่องมาตรฐานการชั่งตวงวัดให้มีมาตรฐานเดียวกันในประเทศ และให้สะดวกต่อการค้าระหว่างประเทศ โดยขอเป็นสมาชิกองค์กรระหว่างประเทศว่าด้วยการชั่งตวงวัดซึ่งได้รับการตอบรับเป็นสมาชิกในปี พ.ศ. 2455 และตราพระราชบัญญัติมาตรชั่งตวงวัด พ.ศ. 2466 เพื่อใช้กำหนดมาตรฐานการชั่ง ตวง วัดในประเทศ ให้สอดคล้องกัน ทำให้ตราชั่งตวงวัดระบบเมตริกถูกประกาศใช้ในสังคมไทย

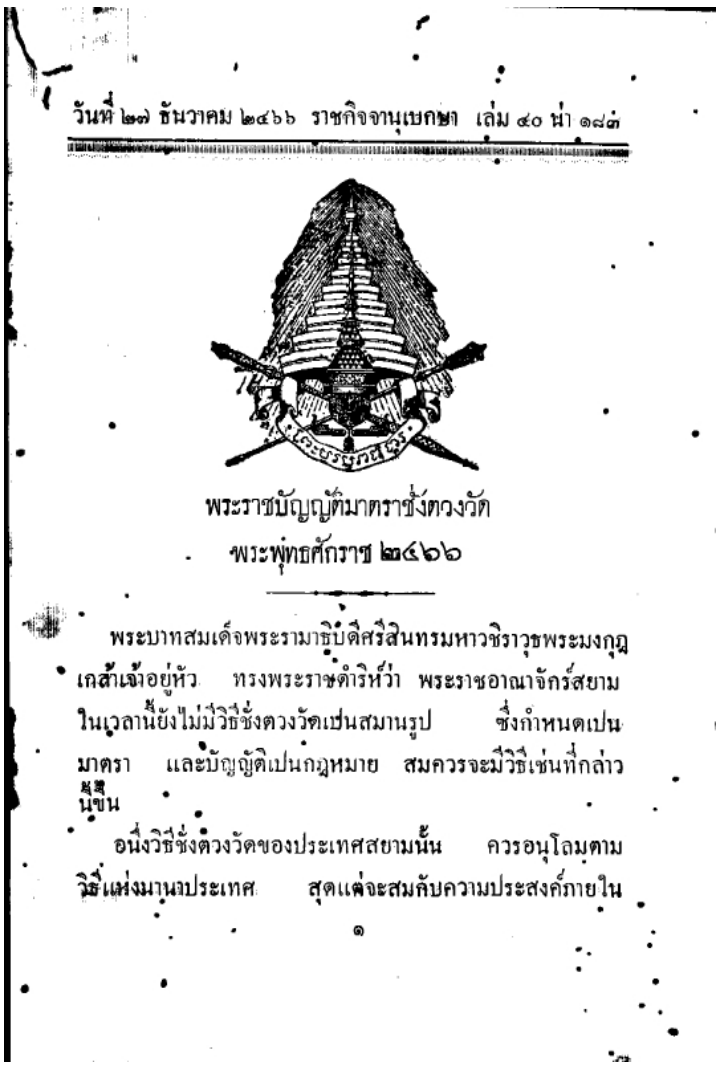

วันที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๔๖๖ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔๐ น่า ๑๘๓

พระราชบัญญัติมาตราชั่งตวงวัด
พระพุทธศักราช ๒๔๖๖

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระราชอาณาจักร์สยามในเวลานี้ยังไม่มีวิธีชั่งตวงวัดเป่นสมานรูป ซึ่งกำหนดเปนมาตรา และบัญญัติเปนกฎหมาย สมควรจะมีวิธีเช่นที่กล่าวนี้ขึ้น

อนึ่งวิธีชั่งตวงวัดของประเทศสยามนั้น ควรอนุโลมตามวิธีแห่งมนุษประเทศ สุดแต่จะสมกับความประสงค์ภายใน

๑

เครื่องหมายตีนกา

เป็นเครื่องหมายที่หมอโบราณนิยมใช้บอกขนาดของตัวยาในใบสั่งยา มีลักษณะคล้ายเครื่องหมาย กากบาท ตำแหน่งต่างๆในเครื่องหมายจะบอกถึงมาตรา

หมอไทยนิยมใช้เครื่องหมายตีนกาเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้บอกน้ำหนักของสมุนไพรในตรับยา มีลักษณะเป็นรูปเครื่องหมายกากบาท ซึ่งแต่ละตำแหน่งแสดงถึงหน่วยน้ำหนักที่แตกต่างกัน หรือเป็นมาตราตวง

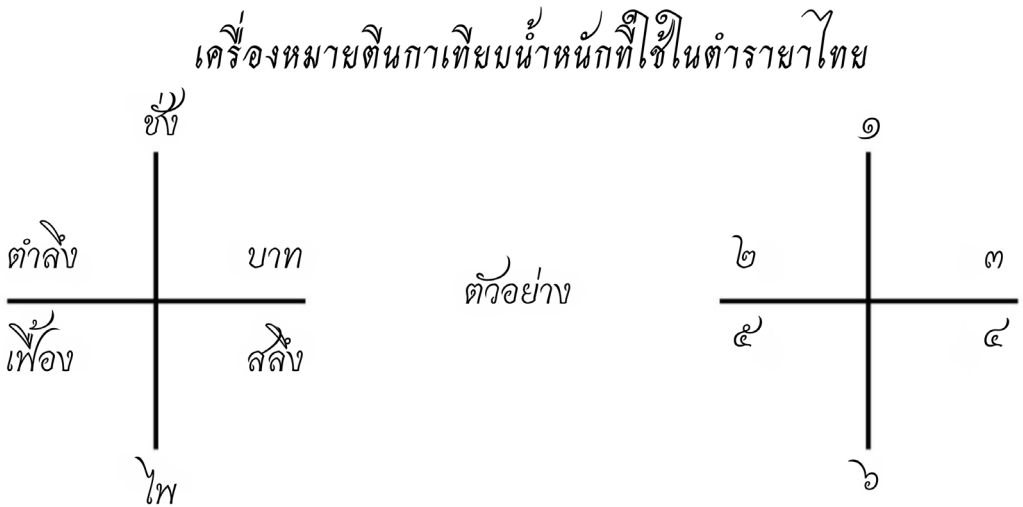

ตัวอย่างการอ่านค่าเครื่องหมายตีนกาอ่านได้ดังนี้ คือ ๑ ชั่ง ๒ ตำลึง ๓ บาท ๔ สลึง ๕ เฟื้อง ๖ ไพ

มาตราชั่งแบบโบราณ

4	ไพ	=	1	เฟื้อง
2	เฟื้อง	=	1	สลึง
4	สลึง	=	1	บาท
4	บาท	=	1	ตำลึง
20	ตำลึง	=	1	ชั่ง
50	ชั่ง	=	1	หาบ
1	ชั่ง	=	80	บาท
1	บาท	=	15	กรัม (เมตริก)
1	หาบ	=	50	ชั่ง= 60,000 กรัม (60 กิโลกรัม)

มาตราชั่งเปรียบเทียบ ไทย – สากล (เมตริก)

1	หุน	เท่ากับ	0.375	กรัม
1	ฬส	เท่ากับ	0.1171875	กรัม
1	อัฐ	เท่ากับ	0.234375	กรัม
1	ไพ	เท่ากับ	0.46875	กรัม
1	เฟื้อง	เท่ากับ	0.875	กรัม
1	สลึง	เท่ากับ	3.750	กรัม
1	บาท	เท่ากับ	15	กรัม
1	ตำลึง	เท่ากับ	60	กรัม
1	ชั่ง	เท่ากับ	1,200	กรัม
1	หาบ	เท่ากับ	60,000	กรัม หรือเท่ากับ 60 กิโลกรัม

มาตราสำหรับตวงของเหลว

1	ทะนาน	จุ	เท่ากับ 1 ลิตร เท่ากับ 1,000 ซี.ซี.	หรือเท่ากับ 1 กิโลกรัม
1/2	ทะนาน	จุ	1/2 ลิตร	500 ซี.ซี.
15	หยด	จุ	ประมาณ 1	ซี.ซี.
1	ช้อนกาแฟ	จุ	ประมาณ 4	ซี.ซี.
1	ช้อนหวาน	จุ	ประมาณ 8	ซี.ซี.
1	ช้อนคาว	จุ	ประมาณ 15	ซี.ซี.
1	ถ้วยชา	จุ	ประมาณ 30	ซี.ซี.

มาตราวัดแบบโบราณ

คำว่า องคุลี หมายถึง เอา 1 ข้อของนิ้วกลาง ตามมาตรา ดังนี้

2 เมล็ดงา เป็น 1 เมล็ดข้าวเปลือก

4 เมล็ดข้าวเปลือก เป็น 1 องคุลี (วัดตามยาว)

15 องคุลี เป็น 1 ชั้นฉาย

คำว่า กล่ำ เทียบมาจาก เมล็ดมะกล่ำตาช้าง ตามมาตรา ดังนี้

2	เมล็ดงา	เป็น	1	เมล็ดข้าวเปลือก
4	เมล็ดข้าวเปลือก	”	1	กล่อม
2	กล่อม	”	1	กล่ำ เท่ากับ ครึ่งไพ
2	กล่ำ	”	1	ไพ
4	ไพ	”	1	เฟื้อง

2	เฟื้อง	”	1	สลึง
4	สลึง	”	1	บาท
4	บาท	”	1	ตำลึง
20	ตำลึง	”	1	ชั่ง
20	ชั่ง	”	1	ดุล
20	ดุล	”	1	ภารา

คำว่า หยิบมือ กำมือ กอบมือ เทียบไว้ดังนี้

150	เมล็ดข้าวเปลือก	เป็น	1	หยิบมือ
4	หยิบมือ	”	1	กำมือ
4	กำมือ	”	1	ฟายมือ
2	ฟายมือ	”	1	กอบมือ
3	กอบมือ	”	1	ทะนาน
20	ทะนาน	”	1	สัด
40	สัด	”	1	บั้น
2	บั้น	”	1	เกวียน

3. พิจารณาวิธีการปรุงยา

วิธีการปรุงยาตามแบบแผนไทยโบราณนั้น ตามตำราเวชศึกษาอาจแบ่งเป็นวิธีต่าง ๆ ได้ 3 แบบ คือ แบบที่แบ่งเป็น 23 วิธี แบบที่แบ่งเป็น 24 วิธี และแบบที่แบ่งเป็น 25 วิธี

วิธีปรุงยาแบบ 23 วิธี ได้แก่

(1) ยาตำเป็นผงแล้ว ปั้นเป็นลูกกลอนกิน

(2) ยาตำเป็นผงแล้ว บดให้ละเอียดละลายน้ำกระสายต่าง ๆ กิน

(3) ยาสับเป็นท่อนเป็นชิ้น บรรจุลงในหม้อ เติมน้ำ ต้ม รินแต่น้ำกิน

(4) ยาดอง แช่ด้วยน้ำท่าหรือน้ำสุรา แล้วรินแต่น้ำกิน

(5) ยาแช่กัดด้วยเหล้าหรือแอลกอฮอล์ แล้วหยดลงเติมน้ำตามส่วน ดื่มกิน

(6) ยาเผาให้เป็นด่าง เอาด่างแช่น้ำไว้ แล้วรินแต่น้ำด่างนั้นกิน

(7) ยาเผาหรือสุมไฟให้ไหม้ตำเป็นผง บดให้ละเอียด ละลายน้ำกิน

(8) ยากลั่นเอาน้ำเหงื่อ แล้วเอาน้ำเหงื่อนั้นกิน

(9) ยาประสมแล้ว ห่อผ้าหรือบรรจุลงในกลัก เอาไว้ใช้ดม

(10) ยาประสมแล้ว ตำเป็นผง กวนให้ละเอียด ใส่กล้อง เป่าทางจมูกและในคอ

(11) ยาหุงด้วยน้ำมัน เอาน้ำมันใส่กล้อง เป่าที่บาดแผล

(12) ยาประสมแล้ว ติดไฟ ใช้ควัน ใส่กล้อง เป่าบาดแผลและฐานฝี

(13) ยาประสมแล้วมวนเป็นบุหรี่ หรือยัดกล้องสูบ สูบเอาควัน

(14) ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำอมหรือบ้วนปาก

(15) ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำอาบ

(16) ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำแช่

(17) ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำชะ

(18) ยาประสมแล้ว ต้มเอาไอรม

(19) ยาประสมแล้ว ใช้เป็นยาสุม

(20) ยาประสมแล้ว ใช้เป็นยาทา

(21) ยาประสมแล้ว ทำเป็นลูกประคบ

(22) ยาประสมแล้ว ใช้เหน็บทวารหนัก

(23) ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำสวนทวารหนัก

สำหรับวิธีการปรุงยาแบบ 24 วิธีนั้น เพิ่ม ยาพอก เข้ามาเป็นวิธีที่ 24 ยาพอกนั้นเตรียมได้โดยการเอาตัวยาต่าง ๆ มาประสมกัน แล้วตำให้แหลก พอกไว้บริเวณที่ต้องการ ส่วนตำราที่ให้วิธีการปรุงยาแบบโบราณเป็น 25 วิธีนั้น เพิ่ม ยากวาด เข้ามา

และตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข ได้ระบุวิธีการปรุงยาเพิ่มเติมอีก 4 วิธี ได้แก่

1. ยาผสมแล้ว บดผงผสมตอกอัดเม็ด

2. ยาผสมแล้ว บดผงทำเม็ดแล้วเคลือบ

3. ยาผสมแล้ว ทำเป็นเม็ดแคปซูล (ต้องมีคำว่า “แผนโบราณ” อยู่บนแคปซูล)

4. ยาผสมแล้ว กวนเป็นยาขี้ผึ้งปิดแผล ซึ่งเรียกว่ายากวน

โดยสรุปแล้ว แพทย์แผนไทยต้องมีความรู้ในหลักวิชาเภสัชกรรมไทย ซึ่งครอบคลุมความรู้ทั้ง 4 ด้าน คือ เภสัชวัตถุ สรรพคุณเภสัช คณาเภสัช และเภสัชกรรม จึงจะปรุงยาที่มีคุณภาพดี มีประสิทธิผล และปลอดภัย

ยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ 28 ตำรับ

1. ยาหอมเทพวิจิตร

วัตถุส่วนประกอบ ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู จันทน์แดง จันทน์ขาว กฤษณา กระลำพัก ขอนดอก ชะลูด อบเชย เปราะหอม แฝกหอม หนักสิ่งละ 2 ส่วน ผิวมะกรูด ผิวมะงั่ว ผิวมะนาว ผิวส้มตะรังกะนู ผิวส้มจีน ผิวส้มโอ ผิวส้มเขียวหวาน หนักสิ่งละ 4 ส่วน ผิวส้มซ่าหนัก 28 ส่วน ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี เกสรบัวหลวง ดอกบัวขม ดอกบัวเผื่อน หนักสิ่งละ 4 ส่วน ชะมดเช็ด การบูร หนักสิ่งละ 1 ส่วน โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา โกฐกระดูก โกฐก้านพร้าว โกฐพุงปลา โกฐชฎามังสี หนักสิ่งละ 4 ส่วน เทียบดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน เทียนเยาวพาณี เทียนสัตตบุษย์ เทียนเกล็ดหอย เทียนตากบ หนักสิ่งละ 4 ส่วน พิมเสนหนัก 4 ส่วน ดอกมะลิหนัก 184 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ผสมน้ำดอกไม้เทศ ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.2 กรัม
สรรพคุณ แก้ลม บำรุงหัวใจ
ขนาดรับประทานครั้งละ 5 – 7 เม็ด
ขนาดบรรจุ 30 เม็ด

2. ยาหอมทิพโอสถ

วัตถุส่วนประกอบ ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกมะลิ เกสรบัวหลวง ดอกกระดังงา ดอกจำปา ดอกบัวจงกลณี หัวแห้วไทย กระจับ ฝาง จันทน์แดง จันทน์ขาว จันทน์เทศกฤษณา ชะลูด อบเชย สมุลแว้ง สนเทศ ว่านน้ำ กระชาย เปราะหอม ดอกคำไทย ชะเอมเทศ สุรามฤต ข่าต้น ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ หนักสิ่งละ 4 ส่วนโกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพาโกฐกระดูก โกฐก้านพร้าว โกฐพุงปลา โกฐชฎามังสี หนักสิ่งละ 2 ส่วน เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนน้ำตาตั๊กแตน เทียนเยาวพาณี เทียนสัตตบุษย์ เทียนเกล็ดหอย เทียนตากบ การบูร หนักสิ่งละ 1 ส่วน ชะมดเช็ด พิมเสน หนักสิ่งละ 2 ส่วน

วิธีทำ ชนิดผง บดเป็นผง
ชนิดเม็ด บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.2 กรัม
สรรพคุณ แก้ลมวิงเวียน ละลายน้ำดอกไม้หรือน้ำสุก
ขนาดรับประทานชนิดผง ครั้งละ 1/2 – 1 ช้อนกาแฟ
ชนิดเม็ด ครั้งละ 5 – 7 เม็ด
ขนาดบรรจุ ชนิดผง 15 กรัม
ชนิดเม็ด 30 เม็ด

3. ยามหานิลแท่งทอง

วัตถุส่วนประกอบ เนื้อเม็ดสะบ้ามอญสุม กระดูกกาสุม กระดูกงูเหลือมสุม หวายตะค้าสุม เม็ดมะละกอสุม ลูกมะคำควายดีสุม ถ่านไม้สัก จันทน์แดง จันทน์เทศ ใบพิมเสน ใบหญ้านาง หมึกหอม หนักสิ่งละ 1 ส่วน เบี้ยจั่นคั่วให้เหลือง 3 เบี้ย

วิธีทำ บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด ปิดทองคำเปลว หนักเม็ดละ 0.5 กรัม
สรรพคุณ แก้ไข้ แก้กระหายน้ำ แก้หัด อีสุก อีใส
ขนาดรับประทานรับประทานวันละ 2 ครั้ง
ผู้ใหญ่ ครั้งละ 3 – 4 เม็ด
เด็ก ครั้งละ 1 – 2 เม็ด
ขนาดบรรจุ 30 เม็ด

4. ยาเขียวหอม

วัตถุส่วนประกอบ ใบพิมเสน ใบผักกระโฉม ใบหมากผู้ ใบหมากเมีย ใบสันพร้าหอม รากแฝกหอม เปราะหอม จันทน์เทศ จันทน์แดง ว่านกีบแรด ว่านร่อนทอง เนระพูสี พิษนาศน์ มหาสดำ รากไคร้เครือ ดอกพิกุล เกสรบุนนาค เกสรสารภี เกสรบัวหลวง หนักสิ่งละ 1 ส่วนระย่อม หนัก 1/4 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้ตัวร้อน ร้อนใน กระหายน้ำ ละลายน้ำสุก หรือน้ำดอกมะลิ
แก้พิษหัด พิษสุกใส ละลายน้ำรากผักชีต้ม ทั้งรับประทานและชโลม

ขนาดรับประทานรับประทาน วันละ 4 – 5 ครั้ง
ผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ
เด็ก ครั้งละ 1 – 2 ช้อนกาแฟ

ขนาดบรรจุ 30 กรัม

5. ยาประสะกะเพรา

วัตถุส่วนประกอบ พริกไทย ขิง ดีปลี กระเทียม น้ำประสานทองสะตุ หนักสิ่งละ 2 กรัม ชะเอมเทศ หมาหิงคุ์ หนักสิ่งละ 8 ส่วน เกลือสินเธาว์ หนัก 1 ส่วน ผิวมะกรูด หนัก 20 ส่วน ใบกะเพรา หนัก 47 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.1 กรัม

สรรพคุณ แก้ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ ละลายน้ำสุก หรือน้ำใบกะเพราต้ม
แก้ท้องแน่น จุกเสียด ใช้ไพลเผาไฟพอสุก ฝนแทรก

ขนาดรับประทานรับประทาน เช้า – เย็น

เด็กอายุ 1 – 3 เดือน	ครั้งละ 1 – 2 เม็ด
เด็กอายุ 4 – 6 เดือน	ครั้งละ 2 – 3 เม็ด
เด็กอายุ 7 – 12 เดือน	ครั้งละ 4 – 5 เม็ด

ขนาดบรรจุ 30 เม็ด

6. ยาเหลืองปิดสมุทร

วัตถุส่วนประกอบ แห้วหมู ขมิ้นอ้อย เปลือกเพกา รากกล้วยตีบ กระเทียมคั่ว ดีปลี ชันอ้อย ชันย้อย ครั่ง สีเสียดเทศ ใบเทียน ใบทับทิม หนักสิ่งละ 1 ส่วน ขมิ้นชัน หนัก 6 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.1 กรัม

สรรพคุณ แก้ท้องเสีย ใช้น้ำเปลือกลูกทับทิม หรือเปลือกแคต้มกับน้ำปูนใส
เป็นกระสาย ถ้าหาน้ำกระสายไม่ได้ให้ใช้น้ำสุกแทน

ขนาดรับประทานรับประทานวันละ 3 เวลา ก่อนอาหาร
เด็กอายุ 3 – 5 เดือน ครั้งละ 2 เม็ด
เด็กอายุ 4 – 6 เดือน ครั้งละ 3 – 4 เม็ด
เด็กโต ครั้งละ 5 – 7 เม็ด

ขนาดบรรจุ 30 เม็ด

7. ยาอัมฤควาที

วัตถุส่วนประกอบ รากไคร้เครือ โกฐพุงปลา เทียนขาว ลูกผักชีลา เนื้อมะขามป้อม เนื้อลูกสมอ พิเภก หนักสิ่งละ 7 ส่วน น้ำประสานทองสะตุ หนัก 1 ส่วน ชะเอมเทศ 6 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้ไอ ขับเสมหะ ละลายน้ำมะนาวแทรกเกลือ ใช้จิบหรือกวาดคอ

ขนาดที่ใช้ ผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ

เด็ก ลดลงตามส่วน

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

8. ยาประสะมะแว้ง

วัตถุส่วนประกอบสารส้ม หนัก 1 ส่วน ขมิ้นอ้อย หนัก 3 ส่วน ใบสวาด ใบตานหม่อน ใบกะเพรา หนักสิ่งละ 4 ส่วน ลูกมะแว้งต้น ลูกมะแว้งเครือ หนักสิ่งละ 8 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ผสมน้ำสุกแทรกพิมเสนพอควร ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.2 กรัม

สรรพคุณ แก้ไอ แก้เสมหะ ละลายน้ำมะนาวแทรกเกลือรับประทานหรือใช้อม

ขนาดรับประทานผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 – 2 เม็ด

เด็ก ครั้งละ 5 – 7 เม็ด

ขนาดบรรจุ 30 เม็ด

9. ยาจันทลีลา

วัตถุส่วนประกอบโกฐสอ โกฐเขมา โกฐจุฬาลัมพา จันทน์เทศ จันทน์แดง ลูกกระดอม บอระเพ็ด รากปลาไหลเผือก หนักสิ่งละ 4 ส่วน พิมเสน หนัก 1 ส่วน

วิธีทำ ชนิดผง บดเป็นผง

ชนิดเม็ด บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ ๐.๕ กรัม

สรรพคุณ แก้ไข้ ตัวร้อน

ขนาดรับประทานรับประทาน ทุก 4 ชั่วโมง

ชนิดผง เด็ก ครั้งละ 1/2 – 1 ช้อนกาแฟ

ผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 – 2 ช้อนกาแฟ

ชนิดเม็ด เด็ก ครั้งละ 1 – 2 เม็ด

ผู้ใหญ่ ครั้งละ 3 – 4 เม็ด

ขนาดบรรจุ ชนิดผง 15 กรัม

ชนิดเม็ด 30 กรัม

10. ยาตรีหอม

วัตถุส่วนประกอบ เนื้อลูกสมอเทศ เนื้อลูกสมอพิเภก เนื้อลูกมะขามป้อม ลูกผักชีลา หนักสิ่งละ 4 ส่วน รากไคร้เครือ โกฐสอ ชะเอมเทศ น้ำประสานทองสะตุ ลูกซัดคั่ว หนักสิ่งละ 1 ส่วน เนื้อลูกสมอไทย โกฐน้ำเต้าใหญ่นึ่งสุก หนักสิ่งละ 22 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.2 กรัม

สรรพคุณ แก้เด็กท้องผูก ระบายพิษไข้

ขนาดรับประทานรับประทานก่อนอาหารเช้า

เด็กอายุ 1 – 2 เดือน ครั้งละ 2 – 3 เม็ด

เด็กอายุ 3 – 5 เดือน ครั้งละ 4 – 5 เม็ด

เด็กอายุ 6 – 12 เดือน ครั้งละ 6 – 8๘ เม็ด

ขนาดบรรจุ 30 เม็ด

11. ยาประสะจันทน์แดง

วัตถุส่วนประกอบ รากเหมือนคน รากมะปรางหวาน รากมะนาว เปราะหอม โกฐหัวบัว จันทน์เทศ ฝางเสน หนักสิ่งละ 4 ส่วน เกสรบัวหลวง ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกมะลิ หนักสิ่งละ 1 ส่วน จันทน์แดง 32 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้ไข้ตัวร้อน กระหายน้ำ ละลายน้ำสุก หรือน้ำดอกมะลิ

ขนาดรับประทานรับประทานทุก 3 ชั่วโมง

ผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ

เด็ก ครั้งละ 1 – 2๒ ช้อนกาแฟ

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

12. ยาหอมอินทจักร์

วัตถุส่วนประกอบ สะค้าน รากช้าพลู ขิง ดีปลี รากเจตมูลเพลิง ลูกผักชีลา โกฐสอ โกฐเขมา โกฐก้านพร้าว โกฐพุงปลา โกฐจุฬาลัมพา โกฐเชียง โกฐกักกรา โกฐน้ำเต้า โกฐกระดูก เทียนดำ เทียนขาว เทียนแดง เทียนข้าวเปลือก เทียนเยาวพาณี จันทน์แดง จันทน์เทศ เถามวกแดง เถามวกขาว รากหญ้านาง เปลือกชะลูด อบเชย เปลือกสมุลแว้ง กฤษณา กระลำพัก บอระเพ็ด ลูกกระดอม กำยาน ขอนดอก ชะมดเช็ด ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู รากไคร้เครือ ลำพันแดง ดอกสารภี ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกจำปา ดกกระดังงา ดอกมะลิ ดอกคำไทย ฝางเสน ดีงูเห่า ดีหมูป่า ดีวัว พิมเสน สิ่งละ 1 ส่วน

วิธีทำ ชนิดผง บดเป็นผง

ชนิดเม็ด บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.2 กรัม

สรรพคุณ แก้ลมบาดทะจิต ใช้น้ำดอกมะลิ

แก้คลื่นเหียนอาเจียน ใช้น้ำลูกผักชี เทียนดำต้ม ถ้าไม่มีใช้น้ำสุก

แก้ลมจุกเสียด ใช้น้ำขิงต้ม

ขนาดรับประทานรับประทานทุก 3 ชั่วโมง

ชนิดผง ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ

ชนิดเม็ด ครั้งละ 5 – 10 เม็ด

ขนาดบรรจุ ชนิดผง 15 กรัม

ชนิดเม็ด 30 เม็ด

13. ยาประสะไพล

วัตถุส่วนประกอบ ผิวมะกรูด ว่านน้ำ กระเทียม หัวหอม พริกไทย ดีปลี ขิง ขมิ้นอ้อย เทียนดำ เกลือสินเธาว์ หนักสิ่งละ 8 ส่วน การบูร หนัก 1 ส่วน ไพล หนัก 81 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้จุกเสียด แก้ระดูไม่ปกติ ขับน้ำคาวปลา

ขนาดรับประทานรับประทาน วันละ 3 ครั้ง ก่อนอาหาร

ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก หรือน้ำสุรา

ขนาดบรรจุ 30 กรัม

14. ยาหอมเนาวโกฐ

วัตถุส่วนประกอบ ขิงแห้ง ดีปลี เจตมูลเพลิง สะค้าน ช้าพลู หนักสิ่งละ 3 ส่วน แห้วหมู โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา โกฐกระดูก โกฐก้านพร้าว โกฐพุงปลา โกฐชฎามังสี เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน เทียนเยาวพาณี เทียนสัตตบุษย์ เทียนเกล็ดหอย เทียนตากบ สักขี ลูกราชดัด ลูกสารพัดพิษ ลูกกระวาน กานพลู ดอกจันทน์ ลูกจันทน์ จันทน์เทศ จันทน์แดง อบเชยญวน เปลือกสมุลแว้ง หญ้าตีนนก แฝกหอม เปลือกชะลูด เปราะหอม รากไคร้เครือ เนื้อไม้ ขอนดอก กระลำพัก เนื้อลูกมะขามป้อม เนื้อลูกสมอพิเภก ชะเอมเทศ ลูกผักชีลา ลูกกระดอม บอระเพ็ด เกสรบัวหลวง เกสรบุนนาค ดอกพิกุล ดอกสารภี ดอกมะลิ แก่นสน หนักสิ่งละ 4 ส่วน น้ำประสานทองสะตุ หนัก 2 ส่วน ชะมดเช็ด พิมเสน หนักสิ่งละ 1 ส่วน

วิธีทำ ชนิดผง บดเป็นผง

ชนิดเม็ด บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.2 กรัม

สรรพคุณ แก้ลมคลื่นเหียน อาเจียน ใช้น้ำลูกผักชี เทียนดำต้ม

แก้ลมปลายไข้ ใช้ก้านสะเดา ลูกกระดอม และบอระเพ็ด ต้มเอาน้ำ

ถ้าหาน้ำกระสายไม่ได้ใช้น้ำสุกแทน

ขนาดรับประทานรับประทานทุก 3 ชั่วโมง

ชนิดผง ครั้งละ 1/2 – 1 ช้อนกาแฟ

ชนิดเม็ด ครั้งละ 5 – 10 เม็ด

ขนาดบรรจุ ชนิดผง 15 กรัม

ชนิดเม็ด 30 เม็ด

15. ยาวิสัมพยาใหญ่

วัตถุส่วนประกอบ ลูกผักชีลา ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ หนักสิ่งละ 8 ส่วน กระวาน กานพลู โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา อบเชย สมุลแว้ง สมอเทศ สมอไทย รากไคร้เครือ ว่านน้ำ บอระเพ็ด ขิงแห้ง พญารากขาว หนักสิ่งละ 2 ส่วน ดีปลี หนัก 56 ส่วน น้ำระสานทองสะตุ หนัก 1 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้ท้องขึ้น อืดเฟ้อ จุกเสียด

ขนาดรับประทานรับประทานทุก 4 ชั่วโมง
ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ใช้น้ำสุกเป็นกระสาย
หรือผสมน้ำผึ้งปั้นเป็นลูกกลอน

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

16. ยาธาตุบรรจบ

วัตถุส่วนประกอบ ขิง โกฐเขมา โกฐพุงปลา โกฐเชียง โกฐสอ เทียนดำ เทียนขาว เทียนสัตตบุษย์ เทียนเยาวพาณี เทียนแดง ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กานพลู การบูร เปลือกสมุลแว้ง ลูกกระวาน ลูกผักชีลา ใบพิมเสน รากไคร้เครือ ดีปลี เปราะหอม หนักสิ่งละ 4 ส่วน โกฐก้านพร้าว หนัก 8 ส่วน เนื้อลูกสมอไทย หนัก 16 ส่วน น้ำประสานทองสะตุ หนัก 1 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้ธาตุไม่ปกติ ท้องเสีย ใช้เปลือกแคหรือเปลือกสะเดา หรือ
เปลือกลูก ทับทิม ต้มกับน้ำปูนใส แก้ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ ใช้กระเทียม 3 กลีบ ทุบ
ชงน้ำร้อน หรือ ใช้ใบกระเพรา ต้มเป็นกระสาย ถ้าหากน้ำกระสายไม่ได้
ให้ใช้น้ำสุกแทน

ขนาดรับประทานรับประทาน วันละ 3 เวลา ก่อนอาหาร
ผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ
เด็ก ครั้งละ 1 – 2 ช้อนกาแฟ

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

17. ยาประสะกานพลู

วัตถุส่วนประกอบ เทียนดำ เทียนขาว โกฐสอ โกฐกระดูก กำมะถันเหลือง การบูร รากไคร้เครือ เปลือกเพกา เปลือกขี้อาย ใบกระวาน ลูกกระวาน ลูกผักชีลา แฝกหอม ว่านน้ำ หัวกระชาย เปราะหอม รากแจง กรุงเขมา หนักสิ่งละ 4 ส่วน รากข้าวสาร เนื้อไม้ ลูกจันทน์ ขมิ้นชัน หนักสิ่งละ 8 ส่วน ขิงแห้ง ดีปลี หนักสิ่งละ 3 ส่วน น้ำประสานทองสะตุ ไพล เจตมูลเพลิงแดง สะค้าน ช้าพลู หนักสิ่งละ 2ส่วน เปลือกซิก หนัก 10 ส่วน พริกไทยหนัก 1 ส่วน กานพลู หนัก 131 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้ปวดท้อง เนื่องจากธาตุไม่ปกติ ใช้ไพลเผาไฟฝนกับน้ำปูนใส

ถ้าหาน้ำกระสาย ไม่ได้ ให้ใช้น้ำสุกแทน

ขนาดรับประทานรับประทานทุก ๓ ชั่วโมง

ผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

18. ยากวาดแสงหมึก

วัตถุส่วนประกอบ หมึกหอม จันทน์ชะมด ลูกกระวาน จันทน์เทศ ใบพิมเสน ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กานพลู ใบสันพร้าหอม หัวหอม ใบกระเพรา ดีงูเหลือม หนักสิ่งละ 4 ส่วน ชะมด พิมเสน หนักสิ่งละ 1 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.2 กรัม

สรรพคุณ แก้ตัวร้อน ละลายน้ำดอกไม้เทศ

แก้ท้องขึ้น ปวดท้อง ละลายน้ำใบกระเพราต้ม

แก้ไอ ขับเสมหะ ละลายน้ำลูกมะแว้งเครือ หรือลูกมะแว้งต้นกวาดคอ

แก้ปากเป็นแผล แก้ละออง ละลายน้ำลูกเบญกานีฝนทาปาก

ขนาดรับประทานใช้กวาดคอวันละ 1 ครั้ง หลังจากนั้นรับประทานทุก 1 ชั่วโมง

เด็กอายุ 1 – 6 เดือน ครั้งละ 2 เม็ด

เด็กอายุ 7 – 12 เดือน ครั้งละ 3 เม็ด

ขนาดบรรจุ 12 เม็ด

19. ยามันทธาตุ

วัตถุส่วนประกอบ โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน รากไคร้เครือ ลูกผักชีล้อม ลูกผักชีลา การบูร กระเทียม เปลือกสมุลแว้ง เปลือกโมกมัน จันทน์แดง จันทน์เทศ กานพลู ดีปลี รากช้าพลู เถาสะค้าน รากเจตมูลเพลิง พริกไทยล่อน ลูกจันทน์ หนักสิ่งละ 1 ส่วน ขิง ลูกเบญกานี หนักสิ่งละ 3 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้ธาตุไม่ปกติ แก้ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ

ขนาดรับประทานรับประทานวันละ 3 ครั้ง ก่อนอาหาร

ผู้ใหญ่ ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก

เด็ก ครั้งละ 1/2 ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก

ขนาดบรรจุ ชนิดผง 15 กรัม

20. ยาไฟประลัยกัลป์

วัตถุส่วนประกอบ พริกไทยล่อน ขิง ดีปลี กระเทียม หนักสิ่งละ 4 ส่วน ขมิ้นอ้อย กะทือ ข่า ไพล เปลือกมะรุม หนักสิ่งละ 5 ส่วน รากเจตมูลเพลิงแดง สารส้มแก่นขนสนทะเล การบูร ผิวมะกรูด หนักสิ่งละ 5 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ ขับน้ำคาวปลา ในเรือนไฟ ช่วยให้มดลูกเข้าอู่

ขนาดรับประทานรับประทาน วันละ 3 ครั้ง ก่อนอาหาร
ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก หรือน้ำสุรา

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

21. ยาไฟห้ากอง

วัตถุส่วนประกอบ รากเจตมูลเพลิง ขิง พริกไทยล่อน สารส้ม ฝักส้มป่อย หนักสิ่งละ 1 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ ขับน้ำคาวปลา ในเรือนไฟ ช่วยให้มดลูกเข้าอู่

ขนาดรับประทานรับประทานวันละ 3 ครั้ง ก่อนอาหาร
ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก หรือน้ำสุรา

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

22. ยาประสะเจตพังคี

วัตถุส่วนประกอบ ดอกจันทน์ ลูกจันทน์ ลูกกระวาน ใบกระวาน กานพลู กรุงเขมา รากไคร้เครือ การบูร ลูกสมอทะเล พญารากขาว เปลือกหว้า เกลือสินเธาว์ หนักสิ่งละ 1 ส่วน พริกไทยอ่อน บอระเพ็ด หนักสิ่งละ 2 ส่วน ข่า หนัก 15 ส่วน ระย่อม หนัก 2 ส่วน เจตพังคี หนัก 34 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้กระษัยจุกเสียด

ขนาดรับประทานรับประทานทุกเช้าและเย็น ก่อนอาหาร
ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

23. ยาธรณีสัณฑะฆาต

วัตถุส่วนประกอบ ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู เทียนดำ เทียนขาว หัวดองดึง หัวบุก หัวกลอย หัวกระดาดขาว หัวกระดาดแดง ลูกเร่ว ขิง ชะเอมเทศ รากเจตมูลเพลิง โกฐกระดูก โกฐเขมา โกฐน้ำเต้า หนักสิ่งละ 1 ส่วน ผักแพวแดง เนื้อลูกมะขามป้อม หนักสิ่งละ 2 ส่วน เนื้อลูกสมอไทย มหาหิงคุ์ การบูร หนักสิ่งละ 5 ส่วน รงทอง (ประสะแล้ว) หนัก 4 ส่วน ยาดำ หนัก 20 ส่วน พริกไทยล่อน หนัก 96 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้กระษัยเส้น เถาดาน ท้องผูก

ขนาดรับประทานรับประทานวันละ 1 ครั้ง ก่อนอาหารเช้าหรือก่อนนอน ครั้งละ 1/2 – 1
ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก หรือน้ำผึ้งปั้นเป็นลูกกลอน
คนเป็นไข้ หรือสตรีมีครรภ์ ห้ามรับประทาน

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

24. ยาบำรุงโลหิต

วัตถุส่วนประกอบ โกฐจุฬาลัมพา เนื้อลูกสมอไทย เนื้อลูกสมอดีงู เนื้อลูกสมอพิเภก เปลือกชะลูด เปลือกอบเชยเทศ จันทน์แดง แก่นแสมสาร แก่นแสมทะเล กฤษณา หนักสิ่งละ 1 ส่วน ครั่ง หนัก 8 ส่วน ฝาง ดอกคำไทย หนักสิ่งละ 10 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ บำรุงโลหิต

ขนาดรับประทานรับประทานวันละ 2 ครั้ง เช้า – เย็น ก่อนอาหาร
ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ละลายน้ำสุก

ขนาดบรรจุ 30 กรัม

25. ยาประสะเปราะใหญ่

วัตถุส่วนประกอบ โกฐสอ โกฐเขมา โกฐหัวบัว โกฐเชียง โกฐจุฬาลัมพา เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู จันทน์เทศ จันทน์แดง ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกพิกุล เกสรบัวหลวง หนักสิ่งละ 1 ส่วน เปราะหอม หนัก 20 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ ถอนพิษไข้ตานทราง สำหรับเด็ก ละลายน้ำดอกไม้เทศหรือน้ำสุก
รับประทาน หรือผสมน้ำสุราสุมกระหม่อม

ขนาดรับประทานรับประทาน วันละ 3 ครั้ง
ครั้งละ 1/2 – 1 ช้อนชา

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

26. ยามหาจักรใหญ่

วัตถุส่วนประกอบ โกฐสอ โกฐเขมา โกฐพุงปลา โกฐก้านพร้าว โกฐกระดูก เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนเยาวพาณี สมอไทย (เอาแต่เนื้อ) สมอพิเภก (เอาแต่เนื้อ) มะขามป้อม (เอาแต่เนื้อ) ลูกจันทน์ ดอกจันทน์ ลูกกระวาน กานพลู ชะเอมเทศ เมล็ดโหระพา ลูกผักชีลา สารส้ม ดินประสิว ขมิ้นอ้อย หัวกระเทียม หนักสิ่งละ 1 ส่วน ยาดำสะตุ หนัก 4 ส่วน ใบกระพังโหม หนัก 30 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.5 กรัม

สรรพคุณ แก้ลมทราง แก้อาการท้องอืด ท้องเฟ้อ

ขนาดรับประทานเด็กอายุต่ำกว่า 5 ขวบ รับประทานครั้งละ 1-3 เม็ด เพิ่มและลดได้ตามส่วน

ขนาดบรรจุ 10 เม็ด

27. ยาเนาวหอย

วัตถุส่วนประกอบ กระดูกเสือเผา กระดูกโคเผา กระดูกแพะเผา กระดูกงูเหลือมเผาหนัก สิ่งละ 1 ส่วน เปลือกหอยขมเผา

เปลือกหอยแครงเผา เปลือกหอยตาวัวเผา เปลือกหอยพิมพการังเผา เปลือกหอยนางรมเผา เปลือกหอยกาบเผา เปลือกหอยจุ๊บแจงเผา เปลือกหอยมุกเผา เปลือกหอยสังข์เผา หนักสิ่งละ 2 ส่วน รากทนดี (ตองแตก) หนัก 3 ส่วน รากเจตมูลเพลิงแดง หัสคุณเทศ หนักสิ่งละ 4ส่วน พริกไทยล่อนหนัก 32 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้กระษัยจุกเสียด

ขนาดรับประทานรับประทานวันละ 2 ครั้ง ก่อนอาหาร เช้า – เย็น
ครั้งละ 1 ช้อนกาแฟ ผสมน้ำผึ้งปั้นเป็นลูกกลอน

ขนาดบรรจุ 15 กรัม

28. ยาถ่าย

วัตถุส่วนประกอบ ใบมะกา ใบมะขาม ใบส้มป่อย หญ้าไทร ใบไผ่ป่า ฝักคูณ รากขี้กาแดง รากขี้กาขาว รากตองแตก เถาวัลย์เปรียง หัวหอม ฝักส้มป่อย สมอไทย สมอดีงู หนักสิ่งละ 1 ส่วน ขี้เหล็กทั้ง 5 หนัก 1 ส่วน ยาดำ หนัก 4 ส่วน ดีเกลือฝรั่ง หนัก 20 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง ทำเป็นเม็ด หนักเม็ดละ 0.5 กรัม

สรรพคุณ แก้ท้องผูก

ขนาดรับประทานรับประทาน วันละ 1 ครั้ง ก่อนนอน ครั้งละ 2 – 5 เม็ด ตามธาตุหนักธาตุเบา

ขนาดบรรจุ 10 เม็ด

กำหนดอายุของยา

ยาที่ปรุงแล้วย่อมมีอายุ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ยายังมีคุณภาพอยู่ หากหมดอายุก็ไม่มีคุณภาพเป็นยารักษาโรคได้ ท่านกำหนดอายุของยาไว้ ดังนี้

1. ยาผงที่ผสมด้วยใบไม้ล้วน ๆ มีอายุได้ประมาณ 3 เดือนถึง 6 เดือน
2. ยาผงที่ผสมด้วยแก่นไม้ มีอายุได้ระหว่าง 6 เดือนถึง 8 เดือน
3. ยาที่ผสมด้วยใบไม้และแก่นไม้อย่างละครึ่ง มีอายุได้ประมาณ 5 เดือนถึง 6 เดือน

อายุของยาที่เป็นเม็ดเป็นแท่ง เป็นลูกกลอน มีอายุประมาณไว้ ดังนี้

1. ยาผงที่ผสมด้วยใบไม้ล้วน ๆ มีอายุประมาณ 6 ถึง 8 เดือน
2. ยาเม็ดที่ผสมด้วยแก่นไม้ล้วน มีอายุประมาณ 1 ปี
3. ยาเม็ดที่ผสมด้วยหัวหรือเหง้าของพืช รวมทั้งแก่นไม้มีอายุประมาณ 1 ปี 6 เดือน

สำหรับยาเม็ดหรือยาผง ถ้าเก็บรักษาไว้ดี อาจมีอายุยืนยาวกว่ากำหนด ถ้าเก็บรักษาไม่ดีอาจเสื่อมเร็วกว่ากำหนดก็ได้

2.2 หลักการใช้ยา

หลักการใช้ยาแผนไทยในการดูและและบำบัดรักษาโรคนั้น มีทั้งการใช้ตำรับยาแผนไทย และสมุนไพรเดี่ยว ซึ่งตามองค์ความรู้การแพทย์แผนไทยได้มีการใช้น้ำกระสายร่วมด้วย การยักกระสายถือเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ เป็นภูมิปัญญาเฉพาะตัวอันเป็นเอกลักษณ์โดด

เด่นของแพทย์แผนไทย ที่ได้สร้างสมองค์ความรู้และประสบการณ์ในการเลือกใช้กระสายให้ถูกต้องตรงกับโรคและอาการที่ต้องการบำบัด ยาชนิดหนึ่งถ้าใช้กระสายยาอย่างหนึ่งก็จะให้ผลอย่างหนึ่ง หากใช้กระสายอีกอย่างหนึ่งก็จะให้ผลแตกต่างกันออกไป ยกตัวอย่างเช่น ตำรับยาธาตุบรรจบ ในกรณีที่ใช้เป็นยาแก้ธาตุไม่ปรกติ หรือแก้ท้องเสีย แพทย์แผนไทยเลือกใช้เปลือกแค หรือเปลือกสะเดา หรือเปลือกลูกทับทิม ฝนกับน้ำ เป็นน้ำกระสายยา แต่ถ้าจะใช้แก้ท้องขึ้นท้องเฟ้อ ให้ใช้กระเทียม 3 กลีบ ทุบพอแหลกชงกับน้ำร้อน หรือใช้ใบกะเพรา 1 กำมือต้มน้ำ เป็นน้ำกระสายยา

การเลือกใช้กระสายต่าง ๆ กัน เพื่อแก้อาการหรืออาการร่วมของโรคที่เกิดขึ้นพร้อมกับอาการหลักที่เป็น ซึ่งอาจแตกต่างกันออกไปเช่นนี้ เรียกว่า การยักกระสาย การเลือกใช้น้ำกระสายยาอย่างใดกับยาชนิดหนึ่งชนิดใด จึงอาจเปลี่ยนแปลงไปได้ตามอาการแห่งโรค ไม่แน่นอนตายตัว ขึ้นอยู่กับแพทย์ผู้ชำนาญการในโรคนั้นๆ เป็นสำคัญ รวมถึงใช้น้ำกระสายยาเพื่อให้ยานั้นกินง่ายขึ้น สะดวกต่อผู้ใช้ กระสายยาอาจเป็นของแข็ง เช่น น้ำตาลทราย แป้ง หรือขัณฑสกร แต่ส่วนใหญ่มักเป็นของเหลวเรียกว่า น้ำกระสายยา ได้จากการนำสมุนไพรมาต้ม แช่ บีบ ฝน คั้น ละลาย เป็นต้น

ความรู้ความเข้าใจเรื่องน้ำกระสายยาและการเตรียมนั้นมีความสำคัญมากต่อผลการบำบัดรักษาของยาไทย ผู้ที่จะเป็นแพทย์ต้องศึกษาให้รู้กระจ่าง ให้เชี่ยวชาญและชำนาญให้มีประสบการณ์มากพอที่จะตัดสินใจเลือกใช้น้ำกระสายยาได้อย่างถูกโรค จึงจะสามารถช่วยให้ผู้ป่วยหายจากโรคได้โดยเร็วอันเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญของการแพทย์แผนไทย

กระสายยา

กระสายยา คือ น้ำหรือของเหลวที่ใช่สำหรับละลายยา โดยมีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อให้กลืนยาง่าย ไม่ฝืดหรือติดคอ และช่วยแต่งให้มีรส สี กลิ่น น่ารับประทาน
2. เพื่อช่วยให้ยามีฤทธิ์ตรงต่อโรค นำฤทธิ์ยาให้แล่นเร็ว ทันต่ออาการของโรค
3. เพื่อเพิ่มสรรพคุณของยา ให้มีฤทธิ์แรงขึ้น หรือให้มีฤทธิ์ช่วยตัวยาหลัก ในการรักษาอาการข้างเคียง

กระสายยาแก้โรคต่าง ๆ

1) แก้อาเจียน ใช้ลูกยอหมกไฟ ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา หรือเอาลูกผักชีและเทียนดำ ต้มเอาเป็นกระสายยา
2) แก้อาเจียนเป็นเลือด เอาว่านหอยแครง หรือเปลือกลูกมะรุม รากส้มซ่า ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
3) แก้ท้องเดิน เอาเปลือกต้นมะเดื่อชุมพร ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
4) แก้บิด เอากะทือ หรือไพล หมกไฟ ฝนกับน้ำเป็นกระสายยา
5) แก้กินผิดสำแดง (อาหารเป็นพิษ) เอาเปลือกแคแดง ต้มน้ำเป็นกระสายยา หรือเอาทับทิมทั้ง 5 ต้มกับน้ำปูนใส เอาน้ำเป็นกระสายยา
6) แก้หอบ เอาใบทองหลางใบมน ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
7) แก้สะอึก เอารากมะกล่ำเครือ ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
8) แก้ไข้เชื่อมมึน เอาน้ำดอกไม้ เป็นกระสายยา
9) แก้ไข้มัว เอาน้ำจันทน์เทศ เป็นกระสายยา
10) แก้ไข้เพ้อคลั่ง เอาใบมะนาว 108 ใบ ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา

11) แก้ไข้ระส่ำระส่าย เอารากบัว ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
12) แก้สวิงสวาย เอาน้ำซาวข้าว เป็นกระสายยา
13) แก้สะบัดร้อนสะบัดหนาว เอาน้ำมูตร เป็นน้ำกระสายยา
14) แก้เบื่ออาหาร เอาลูกผักชีลา ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
15) แก้น้ำลายเหนียว เอาเทียนดำห่อผ้า ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
16) แก้ขัดเบา เอากาฝากมะม่วง ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
17) แก้นอนไม่หลับ เอารากชุมเห็ดไทย ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
18) แก้กินอาหารไม่รู้รส เอาโกฐหัวบัว ชะเอมเทศ ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
19) แก้ทรางขึ้นทรวงอก เอาผักเสี้ยนผี ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
20) แก้เด็กเป็นลมชัก เอาตะไคร้ ใบสะระแหน่ บดละลายน้ำดอกมะลิ เป็นกระสายยา
21) แก้กระหายน้ำ เอาเมล็ดมะกอกเผาไฟ แช่น้ำเป็นกระสายยา
22) แก้อกแห้งชูกำลัง เอาน้ำผึ้ง เป็นกระสายยา
23) แก้อ่อนเพลียบำรุงกำลัง เอาน้ำข้าวเช็ด รังนกนางแอ่น ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
24) ทำให้มีกำลัง เอาน้ำนมสัตว์ เป็นกระสายยา
25) ขับลมให้แล่นทั่วกาย เอาน้ำส้มสายชู เป็นกระสายยา
26) ชูกำลังชื่นใจ เอาน้ำตาล ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
27) แก้ไข้หวัดไอ เอาลูกมะแว้ง คั้นเอาน้ำผสมเกลือ เป็นกระสายยา
28) แก้เสมหะแห้ง เอาน้ำมะนาว ผสมเกลือ เป็นกระสายยา
29) แก้ลมจุกเสียด เอาข่า ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
30) แก้ท้องขึ้น เอากะเพรา ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
31) กระทุ้งพิษไข้ เอารากผักชี ต้มเอาน้ำเป็นกระสายยา
32) แก้ชีพจร เอารากกะเพรา ฝนกับน้ำดอกมะลิ เป็นกระสายยา

ถ้าหากยาขนานใดไม่ได้แจ้งกระสายยาไว้ ให้ใช้น้ำสุกสะอาดเป็นกระสายยา

2.3 หลักการเตรียมยา

ตัวยาไทยส่วนใหญ่ได้มาจากธรรมชาติ การเตรียมตัวยามักคงสภาพของพืชสมุนไพรเหล่านั้นไว้เพียงแต่ทำให้สะดวกในการหยิบใช้และเก็บรักษา แต่ก็มีตัวยาสมุนไพรหลายชนิดจำเป็นต้องผ่านกระบวนแปรรูปบางอย่างก่อนนำไปปรุงยา แบ่งตามชื่อเรียกที่แตกต่างกันได้ 3 วิธี คือ การประสะ การสะตุ และการฆ่าฤทธิ์

ด้วยประเทศไทยมีความหลากหลายทางชีวภาพ ฤดูกาลและสภาพแวดล้อมของไทยยังเหมาะสมต่อการเจริญเติบโตของพืชหลากหลายชนิด ทำให้มียาสมุนไพรใช้ได้ตลอดปี หมอยาไทยส่วนใหญ่จึงไม่นิยมเก็บพืชมาเตรียมเป็นเครื่องยาไว้ในปริมาณมาก เพื่อให้ง่าย

ต่อการเก็บรักษา ลดอัตราการเสื่อมของตัวยาที่เกิดจากการเก็บไว้นาน การเตรียมเครื่องยาจึงมักทำไปในระหว่างกระบวนการปรุงยา เพื่อให้ได้ยาที่สดใหม่

วัตถุประสงค์ของการเตรียมยาในการแพทย์แผนไทย

แพทย์แผนไทยให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องรสยาและสรรพคุณ ซึ่งสมุนไพรต่างชนิดมีรสยาที่แตกต่างกันไป และแต่ละส่วนของสมุนไพรก็อาจมีรส หรือสรรพคุณที่ไม่เหมือนกัน วัตถุประสงค์หลักในการเตรียมตัวยาในการแพทย์แผนไทย คือ ต้องการให้ได้ตัวยาที่ถูกต้อง พร้อมใช้ มีความปลอดภัย และได้ฤทธิ์ยาตามที่ต้องการ เพื่อใช้ประกอบเป็นยาที่มีคุณภาพสูงสุด ปรุงเป็นยาแล้วแก้โรคได้ โดยทั่วไปแพทย์แผนไทยมักเตรียมตัวยาด้วยวิธีการเก็บเกี่ยวสมุนไพร ทำความสะอาด ทำให้แห้ง และการเก็บรักษาที่เหมาะสมกับตัวยาชนิดนั้น ๆ เช่น การอบ การตากแดด การคั่ว การสุม การดอง ฯลฯ ขณะเดียวกันก็มีตัวยาสมุนไพรหลายชนิดที่ต้องผ่านกรรมวิธีเฉพาะบางอย่างก่อนที่แพทย์จะนำมาใช้ปรุงยา ได้แก่ การประสะ การสะตุ และการฆ่าฤทธิ์ เนื่องจากตัวยานั้นมีฤทธิ์แรงเกินไป มีพิษมาก มีความชื้นสูงเกินไป ไม่สะอาด เป็นต้น

ดังนั้นการแปรรูปสมุนไพรเพื่อเตรียมเครื่องยาตามองค์ความรู้ทางการแพทย์แผนไทยจึงมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. เพื่อให้ได้เครื่องยาที่พร้อมใช้

1.1 ทำให้ตัวยาสะอาด

การเก็บเกี่ยวและการขนส่งตัวยาสมุนไพรที่ได้จากธรรมชาติ หรือจากการเพาะปลูก มักมีสิ่งแปลกปลอม เช่น เศษหิน ดิน ทราย ชิ้นส่วนที่มีเชื้อรา และส่วนของพืชที่ไม่ใช่ส่วนที่ใช้ทำยาปะปนมาด้วย จึงจำเป็นต้องคัดแยก และทำความสะอาด เพื่อให้ตัวยาสะอาดปราศจากสิ่งแปลกปลอม วิธีการทำความสะอาดจะขึ้นอยู่กับชนิดและลักษณะของสมุนไพรนั้น ๆ เช่น การคัดแยกด้วยมือ การคัดแยกด้วยการร่อนด้วยแร่ง การแช่ การแกว่ง การเขย่า การร่อนในน้ำ การทำความสะอาดด้วยเหล้า การขัดผิว การขูดเปลือก การเผา การลนไฟ บ้างครั้งแพทย์แผนไทยเรียกการทำความสะอาดตัวยา หรือล้างเครื่องยาว่า การประสะตัวยา

1.2 ลดขนาด ง่ายต่อการเก็บรักษา สะดวกในการปรุงยา

ตัวยาสมุนไพรบางชนิดมีขนาดใหญ่ เช่น สมุนไพรที่ใช้ทั้งต้น สมุนไพรที่ใช้แก่น ทำให้ยากต่อการใช้ และการเก็บรักษา จึงต้องผ่านกระบวนการลดขนาด ตัดให้ขนาดพอดีเหมาะสมกับรูปแบบยาที่ต้องการปรุง และสามารถเก็บเครื่องยาไว้ได้นานยิ่งขึ้น แพทย์แผนไทยมักใช้กรรมวิธีต่าง ๆ เช่น การอบแห้ง การตาก การคั่ว

2. เพื่อให้ได้เครื่องยาที่ปลอดภัยต่อผู้ใช้

2.1 เพื่อลดพิษ หรือกำจัดพิษ หรือลดผลข้างเคียงของตัวยา

ตัวยาสมุนไพรบางชนิดมีรสและฤทธิ์ของยาที่ทำให้เกิดอาการไม่พึงประสงค์ ทำให้เป็นโทษต่อผู้ป่วย กระบวนการแปรรูปสมุนไพรของการแพทย์แผนไทยจะช่วยลดพิษ กำจัดพิษที่ทำให้เกิดอาการเหล่านี้ได้ วิธีการลดพิษ กำจัดพิษของตัวยามักแตกต่างกันออกไป โดยกรรมวิธีที่เรียกว่าประสะ การสะตุ และการฆ่าฤทธิ์ ตัวอย่างเช่น ผลสลอด ชาด สารส้ม ยางสลัดได

3. เพื่อให้ได้เครื่องยาที่มีฤทธิ์ตามที่ต้องการ

3.1 ช่วยลดฤทธิ์ของตัวยา

ตัวยาสมุนไพรบางชนิดมิได้มีพิษ แต่มีฤทธิ์บางอย่างมากเกินไป ซึ่งแพทย์แผนไทยไม่ต้องการฤทธิ์เหล่านี้เพราะอาจทำให้

เกิดโทษต่อร่างกายได้ จึงต้องนำมาลดความแรงของฤทธิ์ก่อนนำไปใช้ เช่น สมุนไพรบางชนิดมีรสร้อนเกินไป การนำมาใช้อาจทำให้เกิดการระคายเคืองทางเดินอาหารได้ จึงต้องลดความร้อนของสมุนไพรนั้นเสียก่อน ดังเช่น การเตรียมเครื่องยาหัสคุณทั้ง 2 เตรียมโดยทำสมุนไพรให้เป็นชิ้นเล็ก นำมาคลุกเคล้าด้วยสุราให้ชุ่ม ใส่กระทะตั้งไฟ แล้วคั่วให้แห้ง จึงนำไปใช้ปรุงยาต่อไป

3.2 ช่วยเพิ่มฤทธิ์ของตัวยาให้แรงขึ้น

ตัวยาสมุนไพรบางชนิดเมื่อผ่านกรรมวิธีเตรียมเครื่องยาแล้วจะมีฤทธิ์แรงขึ้น เช่น สารส้ม จุนสี เมื่อผ่านกรรมวิธีเตรียมเครื่องยาแล้วทำให้ปริมาณน้ำในตัวยาระเหยออกไป สามารถสันนิษฐานได้ว่าทำให้สารส้มมีความเข้มข้นที่สูงขึ้น ทำให้มีฤทธิ์ฝาดมากขึ้น

อนึ่งการสะตุสารส้ม นอกจากทำให้มีฤทธิ์แรงมากขึ้นแล้ว ยังทำให้รสของสารส้มเปลี่ยนจากเปรี้ยวฝาด สลับการออกฤทธิ์เป็นรสฝาดออกฤทธิ์ก่อนรสเปรี้ยวอีกด้วย

3.3 เพื่อปรับเปลี่ยนรสยาและคุณสมบัติของตัวยา

การเตรียมเครื่องยาบางชนิดด้วยการกวนผสมกับของเหลวต่างชนิดและให้ความร้อน สามารถเปลี่ยนฤทธิ์ในการรักษาของตัวยาได้ เช่น การเตรียมเกลือทั้งห้า โดยปรกติเกลือมีรสเค็ม มีสรรพคุณแก้พรรดึก ขับเมือกมันในลำไส้ เมื่อใช้ของเหลวที่แตกต่างกันในการเตรียมตัวยา ทำให้ได้เกลือที่มีคุณสมบัติอื่นเพิ่มขึ้น เช่น การทำเกลือพิก คือนำเอาเกลือผสมน้ำผึ้งแล้วกวนจนแห้ง จะได้ตัวยาที่มีสรรพคุณแก้ไอ ทำให้ชุ่มคอ

การเตรียมเครื่องยา

ยาไทย หรือยาแผนไทย มักใช้เป็นยาตำรับ ซึ่งแต่ละตำรับประกอบด้วยตัวยาต่าง ๆ หลายชนิด ในการเตรียมตัวยาเพื่อใช้ปรุงยา การเตรียมเครื่องยาเพื่อใช้ปรุงยาเป็นตำรับนั้นเป็นกระบวนการสำคัญที่ส่งผลต่อประสิทธิผลและคุณภาพของยา การเตรียมเครื่องยาไทยนั้นอาจจำแนกออกโดยกว้างเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ การเตรียมเครื่องยาแบบทั่วไป และการเตรียมเครื่องยาที่ต้องผ่านกระบวนการเฉพาะ

(1) การเตรียมเครื่องยาแบบทั่วไป

การเตรียมเครื่องยาแบบทั่วไปนั้นเป็นกลุ่มขั้นตอนพื้นฐานที่ประกอบด้วยการเก็บเกี่ยวสมุนไพร การทำความสะอาดตัวยา การลดขนาด และการทำให้แห้ง

การเก็บเกี่ยวสมุนไพร

การเก็บสมุนไพรตามองค์ความรู้แพทย์แผนไทยดั้งเดิมแบ่งเป็น การเก็บตามฤดู การเก็บตามทิศทั้ง 4 การเก็บตามวันและเวลา และการเก็บตามกาล (ตามยาม) ซึ่งแพทย์แผนไทยจะพิจารณาใช้ตามความเหมาะสม

การทำความสะอาดตัวยา

ไม่ว่าจะเป็นตัวยาที่เก็บมาจากธรรมชาติ หรือสมุนไพรที่ปลูกไว้ใช้ หรือตัวยาที่หาซื้อมาจากร้านขายเครื่องยา ไม่ว่าจะเป็นตัวยาสดหรือแห้ง จะต้องสะอาดปราศจากการปนเปื้อนต่าง ๆ เช่น ดิน ทราย กรวด หิน ฝุ่นละออง เชื้อรา หรือมูลสัตว์ รวมถึงสิ่งปลอมปนอื่นๆที่ไม่ใช่ตัวยาที่ต้องการใช้

1. การคัดแยกสมุนไพร

เพื่อให้ได้เครื่องยาที่มีคุณภาพ สะอาด ไม่มีสิ่งปลอมปน หลังเก็บเกี่ยวสมุนไพรจะต้องผ่านกระบวนการคัดแยกเพื่อกำจัดสิ่งแปลก

ปลอม คัดแยกส่วนที่ใช้เป็นยา และกำจัดส่วนที่ไม่ต้องการออกไป

วิธีการคัดแยกสมุนไพร เช่น

1) การคัดแยกด้วยมือ คือการใช้มือเพื่อกำจัดสิ่งแปลกปลอม หรือคัดแยกส่วนที่ไม่ต้องการออก เช่น การลอกเปลือก การขูดเอาผิวนอก การเอาเมล็ดออก แยกส่วนของรากและลำต้น การขัดผิวนอกของเถาด้วยแปรง

2) การร่อน คือการคัดแยกตัวยาและสิ่งแปลกปลอมโดยการร่อนสมุนไพร ใช้เครื่องมือที่เรียกว่าแร่ง โดยอาศัยความแตกต่างของขนาดตัวยาและสิ่งแปลกปลอม เช่น ทราย หิน หรือใช้ในการคัดแยกขนาดของสมุนไพร แร่งมีหลายขนาดให้เลือกใช้ตามขนาดเล็กใหญ่

3) การฝัด เป็นกรรมวิธีพื้นบ้านในการตัดแยกสมุนไพรโดยอาศัยน้ำหนักที่แตกต่างกันของตัวยาและส่วนที่ไม่ต้องการ เช่น การแยกเปลือกและเมล็ดของข้าว งา พริกหอม

2. การทำความสะอาดด้วยน้ำ

การทำความสะอาดด้วยน้ำเป็นการทำความสะอาดด้วยน้ำปริมาณมาก ๆ เพื่อกำจัดสิ่งแปลกปลอมที่ติดมากับสมุนไพร เช่น ดิน หรือสิ่งอื่น ๆ ที่สามารถละลายได้ด้วยน้ำ

1) การล้างน้ำ เป็นวิธีทำความสะอาดครั้งแรกหลังการเก็บเกี่ยว หรือเพื่อทำความสะอาดสมุนไพรแห้งเพิ่มเติมก่อนการนำมาใช้ปรุงยา ส่วนใหญ่นิยมล้างด้วยมือ อาจใช้ภาชนะตามความเหมาะสม หรือทำเป็นถังล้าง ถ้าสมุนไพรไม่สกปรกมาก นิยมล้าง 3 ครั้ง โดยใช้ภาชนะ 3 ใบ ใส่น้ำวางเรียงกัน ถ้ามีเศษดินติดมามาก ควรทำการฉีดน้ำไล่เศษดินให้หมดก่อน จึงนำมาล้าง

2) การแช่ในน้ำ สมุนไพรแห้งหรือสมุนไพรที่มีเศษดินหรือสิ่งแปลกปลอมติดแห้ง จะนำมาแช่ในน้ำเพื่อให้เศษดินและสิ่งแปลกปลอมคลายตัวออก แล้วจึงนำไปล้างให้สะอาด

3) การแกว่ง เขย่าหรือร่อนในน้ำ เป็นวิธีที่เหมาะสำหรับสมุนไพรที่มีความบอบบาง เปราะแตกหักหรือบุบสลายได้ง่าย ไม่เหมาะที่จะให้สัมผัสกับมือโดยตรง โดยการนำสมุนไพรมาใส่ในภาชนะที่เหมาะสม แล้วนำมาแกว่งหรือเขย่าในน้ำเพื่อกำจัดสิ่งสกปรกออกไป

4) การร่อนในน้ำ เป็นวิธีที่เหมาะกับสมุนไพรที่มีขนาดไม่ใหญ่มากเกินไป มีรูปร่างเป็นก้อน มีความยาวไม่มาก สามารถทำความสะอาดโดยนำมาใส่กระชอน ตะแกรง หรือภาชนะที่เหมาะสม ร่อนไปมาในน้ำจนกว่าสิ่งแปลกปลอมจะหลุดหายไป

3. การลดขนาดตัวยา

เครื่องยาสมุนไพรส่วนใหญ่ที่ได้จากส่วนต่างๆของพืช เช่น ราก ลำต้น เหง้า มักมีขนาดใหญ่เกินไปสำหรับการนำมาใช้ ดังนั้นเพื่อให้ได้เครื่องยาที่สะดวกต่อการนำไปใช้ปรุงยาในรูปแบบต่าง ๆ หรือเก็บรักษา ตัวยาส่วนใหญ่จึงต้องผ่านกระบวนการการย่อยขนาดก่อน ยกเว้นตัวยาบางประเภทสามารถนำมาใช้ได้ทันทีหลังจากผ่านการทำความสะอาดโดยไม่ต้องลดขนาด เช่น ตัวยาประเภทผลและเมล็ดบางชนิด

1) การสับหรือหั่นสมุนไพร สมุนไพรที่เป็นไม้เนื้อแข็งหรือแก่นไม้จะสับหั่นเป็นชิ้น โดยขนาดของชิ้นตัวยาจะขึ้นอยู่กับการนำไปปรุงยาว่าต้องการยาในรูปแบบใด รูปแบบการหั่น เช่น การสับหยาบ การสับละเอียด การหั่นตรง การหั่นเฉียง การฝาน ยกตัวอย่างเช่น กรณีต้องการใช้เพื่อปรุงเป็นรูปแบบยาต้ม ยาดอง ถ้าเป็นสมุนไพรที่มีลำต้นใหญ่ไม่ควรหั่นให้มีชิ้นหนามากเกินไป อาจ

ใช้วิธีฝาน เพื่อเพิ่มพื้นที่ผิวให้เวลาต้มเคี่ยวเอาตัวยาออกมาได้หมดโดยไม่ต้องใช้เวลาหรือความร้อนมากเกินไป

2) การทุบ ตำให้แตก หรือบด สมุนไพรบางชนิดต้องทุบหรือตำให้พอแตกก่อนนำไปปรุงยา ได้แก่ สมุนไพรที่ใช้ผลหรือเมล็ดที่มีเปลือกแข็ง เช่น ลูกสมอไทย มะขามป้อม สมอพิเภก สะบ้ามอญ การทุบให้แตกจะเป็นวิธีการแยกเนื้อผลออกจากเมล็ด หรือแยกเปลือกหุ้มเมล็ดและเนื้อในเมล็ด นอกจากนี้ในการเตรียมยาบางชนิด เช่น ยาผง ที่ต้องการความละเอียดของผงยา ก็จะใช้วิธีการบดเครื่องบดยาที่เหมาะกับสมุนไพรนั้น ๆ เพื่อนำไปปรุงยาในขั้นตอนต่อไป

4. การทำให้แห้ง

ยาไทยมีการใช้ทั้งตัวยาสดและตัวยาแห้ง เครื่องยาบางชนิดหากยังไม่ต้องการใช้ทันทีหลังการเตรียมมักจะเข้าสู่กระบวนการทำให้แห้งเพื่อทำให้สมุนไพรมีปริมาณความชื้นต่ำที่สุด จะลดการเจริญเติบโตของจุลินทรีย์ เหมาะแก่การเก็บรักษา วิธีการทำให้แห้งมีหลายวิธี ได้แก่

1) การตาก มีทั้งทั้งวิธีตากแดด และตากในร่ม ขึ้นอยู่กับชนิดของสมุนไพรว่ามีการสูญเสียจากความร้อนได้ยากง่ายแค่ไหน การตากแดดอาจตากในโรงเรือนที่ล้อมรอบด้วยมุ้งลวดเพื่อป้องกันสัตว์และแมลง ส่วนการตากในร่มควรตากในห้องที่อากาศถ่ายเทสะดวก มีร่มเงาบังไม่ให้รับแสงแดดโดยตรง โดยแผ่สมุนไพรเป็นชั้นบาง ๆ การตากแบบโบราณนิยมตากสมุนไพรบนแผ่นสังกะสีที่มีลักษณะเป็นลอน ทำให้สมุนไพรได้รับความร้อนทั้งด้านบนและด้านล่าง

2) การอบแห้ง เป็นการย่นระยะเวลาในการทำสมุนไพรให้แห้งโดยการใช้เครื่องอบ เช่น อบด้วยเครื่องอบลมร้อน อบด้วยโรงอบพลังแสงอาทิตย์ วิธีนี้เป็นวิธีที่นิยมใช้กันมากที่สุดในปัจจุบัน เนื่องจากย่นระยะเวลาในการทำให้แห้ง และสามารถควบคุมอุณหภูมิได้ตามต้องการ นอกจากนี้หมอพื้นบ้านบางท่านยังมีการประดิษฐ์เครื่องอบสมุนไพรไว้ใช้เองเพื่อลดต้นทุนการผลิตเครื่องยา โดยมีลักษณะเป็นถัง มีตะแกรงสำหรับวางสมุนไพร ส่วนด้านล่างมีช่องสำหรับจุดไฟเพื่อให้ความร้อนทำให้สมุนไพรแห้ง ความร้อนที่ใช้อบสมุนไพรจะเป็นไปตามวัตถุประสงค์และชนิดของสมุนไพร โดยทั่วไปนิยมใช้ความร้อน 50-60 องศาเซลเซียส เวลาที่ใช้อบจะ ขึ้นอยู่กับปริมาณความชื้นที่อยู่ในสมุนไพรนั้น ๆ โดยจะอบจนกว่าสมุนไพรจะแห้งสนิท สมุนไพรบางชนิดอาจใช้ความร้อนสูงกว่าที่กล่าวมาแล้วเพื่อวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันไป

(2) การเตรียมเครื่องยาที่ต้องผ่านกระบวนการเฉพาะ

ตัวยาสมุนไพรหลายชนิดต้องผ่านกระบวนการบางอย่าง ก่อนที่แพทย์ปรุงยาจะนำมาใช้ปรุงยาได้ ทั้งนี้เนื่องจากตัวยามีฤทธิ์แรงเกินไป ไม่สะอาด อาจมีการปนเปื้อนของเชื้อโรค มีปริมาณความชื้นมากเกินไป หรือมีพิษมาก ตามองค์ความรู้การแพทย์แผนไทย ตัวยาเหล่านี้ต้องผ่านกระบวนการที่เรียกว่าการประสะ การสะตุ และ การฆ่าฤทธิ์เสียก่อน เพื่อความปลอดภัยของผู้นำมาใช้

1. การประสะ

เมื่ออยู่ในชื่อยา คำว่า ประสะ อาจมีความหมาย 2 อย่าง คือ ทำให้สะอาด บริสุทธิ์ หรือมีมากขึ้น เช่น ยาประสะน้ำนม หมายถึง ยาที่ทำให้น้ำนมสะอาดขึ้น กับมีส่วนผสมเท่ายาอื่นทั้งหมด เช่น ยาประสะกะเพรา หมายความว่า ยานั้นมีกะเพราเท่าตัวยาอื่นทั้งหมดรวมกัน แต่ในความหมายที่เกี่ยวกับการเตรียมตัวยาก่อนนำไปใช้ปรุงยานั้น คำว่า ประสะ หมายถึง การทำให้พิษของตัวยานั้นลดลง ตัวอย่างสมุนไพรที่แพทย์แผนไทยมักให้ประสะก่อนใช้ เช่น ประสะยางสลัดได ยางตาตุ่ม ยางหัวเข้าค่า ยางรักขาว ยางเทพทาโร ซึ่งวิธีการประสะตัวยาทั้ง 5 ชนิดนี้ มี 2 วิธี คือ

1) เอาตัวยา (ยาง หรือชิ้นส่วนของตัวยา) ใส่ในถ้วย ต้มน้ำร้อนให้เดือด ชงลงในยาง ทิ้งไว้ให้เย็นค่อย ๆ รินน้ำทิ้ง แล้วใช้น้ำเดือด ๆ ชงอีกครั้งจนสุก จึงนำไปใช้ปรุงยา

2) เอายางใส่ถ้วย ใส่น้ำเย็นลงไปเล็กน้อย เอาน้ำใส่กระทะตั้งไฟ เอาถ้วยยางนั้นขึ้นตั้งในกระทะ ปิดฝาตุ่น อย่าให้น้ำในกระทะเข้าไปในถ้วยยาง เมื่อยางสุกก็นำไปใช้ปรุงยาได้

2. การสะตุ

ในศาสตร์ด้านเภสัชกรรมแผนไทย คำว่า สะตุ อาจหมายถึงทำให้ตัวยาแห้งและมีฤทธิ์แรงขึ้น (เช่น การสะตุสารส้ม) หรือทำให้พิษของตัวยาลดลง (เช่น การสะตุยาดำ) หรือทำให้ตัวยาแห้งและปราศจากเชื้อ (เช่น การสะตุดินสอพอง) หรือการทำให้ตัวยานั้นสลายตัวลง (เช่น การสะตุเหล็ก)

1) การสะตุสารส้ม นำสารส้มมาบดให้ ละเอียด ใส่ในหม้อดินหรือกระทะเหล็ก ตั้งไฟจนสารส้มฟูและมีสีขาว แล้วจึงยกลงจากไฟ ทิ้งให้แห้ง

2) การสะตุยาดำ การสะตุยาดำก่อนนำมาใช้ปรุงยาตามตำรับยา อาจทำได้โดยเอายาดำใส่กระทะที่สะอาด คั่วไฟจนกรอบ หรือเอายาดำใส่กระทะ บีบน้ำมะกรูดลงไปพอควร ตั้งบนเตาไฟกวนให้แห้ง หรือเอาใบข่าหรือใบบัวห่อยาดำปิ้งไฟ จนใบที่ห่อเหลืองจวนจะไหม้ หรือโดยการเอายาดำใส่หม้อดิน เติมน้ำเล็กน้อย ยกขึ้นตั้งไฟจนยาดำกรอบดีแล้ว จึงนำมาใช้

3) การสะตุดินสอพอง การสะตุดินสอพองทำได้โดยนำดินสอพองใส่ในหม้อดินเผา ปิดฝา นำขึ้นตั้งไฟจนดินสอพองสุกดีแล้วจึงนำมาใช้ปรุงยา

4) การสะตุสนิมเหล็ก ทำได้โดยนำสนิมเหล็กมาใส่ในฝาละมีหรือหม้อดิน แล้วใส่น้ำมะนาวให้ท่วม ยกขึ้นตั้งไฟ เคี่ยวจนแห้ง ทำอย่างนี้ซ้ำ ๆ ประมาณ 7-8 ครั้งจนเหล็กกรอบดีแล้วจึงนำไปใช้ได้ หากยังไม่กรอบต้องทำซ้ำ ๆ ต่อไปอีก จนกว่าจะกรอบจึงจะใช้ได้

5) การสะตุน้ำประสานทอง เอาน้ำประสานทองใส่หม้อดินหรือกระทะ ตั้งไฟจนละลายและฟูขาวดีทั่วกัน แล้วจึงยกลงจากไฟนำไปใช้ปรุงยาได้ ในตำรายามักเรียก น้ำประสารทองสะตุ หรือน้ำประสานทองสะตุ หรือน้ำประสานทองสุทธิ

6) การสะตุจุนสี การสะตุจุนสีทำได้โดยการคั่วด้วยความร้อนจนทำให้น้ำผลึกระเหยออกไปได้เป็นผงสีขาวหรือสีขาวปนสีน้ำเงิน จึงนำไปใช้ปรุงยา

7) การสะตุเกลือ การสะตุเกลือเป็นวิธีการล้างเกลือให้สะอาด โดยนำเกลือใส่ในหม้อดินเทน้ำใส่ให้เกลือละลาย แล้วนำมาตั้งไฟจนแห้งและฟูหรือทำได้โดยการคั่วที่อุณหภูมิสูง จนความชื้นและน้ำระเหยออกไปหมด อาจทำได้โดยนำเกลือใส่ในหม้อดิน ตั้งไฟให้น้ำระเหยออกหมด จนเกลือกรอบจึงนำมาใช้ปรุงยา

8) การสะตุรงทอง มีวิธีการสะตุรงทอง 3 วิธี ดังนี้

- เอารงทองมาบดเป็นผง บีบน้ำมะกรูดใส่ลงจนปั้นได้ ห่อใบบัวหลวง 7 ชั้น ปิ้งไฟให้เกรียม
- เอารงทองห่อในใบบัวที่ตายกลางสระ ปิ้งไฟให้ไหม้
- เอารงทองห่อใบข่า ปิ้งไฟให้เกรียม

9) การสะตุมหาหิงคุ์ การสะตุมหาหิงคุ์ทำได้โดยนำมาใส่ในภาชนะ ละลายด้วยน้ำต้มใบกะเพราแดง แล้วกรองให้สะอาดจึงนำมาใช้ปรุงยาได้

3. การฆ่าฤทธิ์

ฆ่าฤทธิ์ หมายถึง ทำให้ความเป็นพิษของเครื่องยาบางอย่างลดลงหรือหมดไป จนสามารถนำไปใช้ปรุงยาได้โดยไม่เป็นอันตรายกับผู้ใช้ยา มักใช้กับตัวยาที่มีพิษมาก เช่น ลูกสลอด สารหนู ปรอท ชาด หรือใช้กับตัวอย่างที่ไม่มีพิษ เช่น ชะมดเช็ด ซึ่งเป็นการฆ่ากลิ่นฉุนหรือดับกลิ่นคาว ทำให้มีชะมดเช็ดมีกลิ่นหอม

1) การฆ่าฤทธิ์สลอด

วิธีการฆ่าฤทธิ์สลอดนั้น ตำราการแพทย์แผนไทย ให้ไว้หลายแบบหลายวิธี เช่น

- การฆ่าฤทธิ์สลอดโดยนำผลสลอด 108 เมล็ด ผ่าเอาเมล็ดละซีก บดให้ละเอียด แล้วทอดในน้ำมันมะพร้าวไฟให้เกรียม บางตำราใช้วิธีการคั่วให้เมล็ดสลอดเกรียมแทน
- นำผลสลอดปอกเปลือกแล้ว ในวันแรกต้มกับใบพลูแก วันที่ 2 ต้มกับใบช้าพลู วันที่ 3 ต้มกับใบพริกเทศ วันที่ 4 ต้มกับใบมะขาม วันที่ 5 ต้มน้ำเกลือ วันที่ 6 ต้มกับข้าวสาร วันที่ 7 ต้มกับมูตรโคดำ
- เอาเมล็ดใส่ในข้าวสุก แล้วเผาให้เกรียม
- เอาผลสลอดต้มน้ำให้สุก
- เอาผลสลอดแช่น้ำปลาร้าปากไหไว้ 1 คืน แล้วยัดเข้าในผลมะกรูด เอาผลมะกรูดสุมในไฟแกลบให้ระอุ แล้วบดรวมกัน หรือบางตำราใช้สลอดยัดเข้าในมะกรูดหรือมะนาว แล้วเผาให้เมล็ดสลอดเกรียม
- ต้มสลอดกับใบมะขามและส้มป่อย (1 กำมือ) และเกลือ (1 กำมือ) ให้สุก แล้วตากแดดให้แห้ง
- เอาผลสลอดปอกเปลือก ผ่าเอาไส้ออกก่อน แช่น้ำปลาร้าปากไหไว้คืน 1 แล้วคั่วให้เหลือง เอาห่อผ้า 5 ชั้น ทับเอาน้ำมันออกเสีย
- แกะเมล็ดสลอดเอาเปลือกออก ต้มกับน้ำมูตร 1 วัน ต้มกับน้ำมะพร้าว 1 วัน ต้มกับข้าวสาร 1 วัน ต้มกับน้ำอ้อยแดง 1 วัน ทับน้ำให้แห้ง แล้วตากแดดให้แห้ง
- เอาลูกสลอดกับข้าวเปลือกห่อรวมกัน ใส่เกลือพอสมควรแล้วนำไปต้มกับหม้อดิน เมื่อข้าวเปลือกแตกบานทั่วกันก็ให้เอาลูกสลอดมาล้างให้สะอาด นำไปตากให้แห้ง แล้วจึงนำมาปรุงยา

2) การฆ่าฤทธิ์สารหนู บดสารหนูให้ละเอียด ใส่ในฝาละมีหรือหม้อดิน บีบน้ำมะนาวหรือน้ำมะกรูดลงไปให้ท่วมยา ตั้งไฟเคี่ยวจนแห้ง ทำซ้ำ 7-8 ครั้ง จนกว่าสารหนูกรอบดี ภาชนะที่ใช้แล้วให้ทุบทำลายแล้วฝังดินให้เรียบร้อย ปัจจุบันไม่อนุญาตให้ใช้สารหนูในตำรับยาแผนโบราณ ยกเว้นยาที่มีปริมาณสารหนูและหรือสารประกอบออกไซด์ของสารหนูไม่เกิน 4 ส่วนในล้านส่วน

3) การฆ่าฤทธิ์ปรอท ใส่ทองแดง ทองเหลือง ตะกั่ว หรือเงิน ลงในปรอท ให้ปรอทแทรกตัวเข้าไปในเนื้อโลหะนั้น ๆ จนเต็มที่ แล้วจึงนำไปใช้ทำยา นิยมใช้ปรุงผสมเป็นยาต้ม ปัจจุบันไม่อนุญาตให้ใช้ปรอทในตำรับยาแผนโบราณ ยกเว้นใช้เป็นยาภายนอก โดยจำกัดปริมาณการใช้ไม่ให้เกินร้อยละ 10 ของปริมาณตัวยาทั้งหมด

4) การฆ่าฤทธิ์ชะมดเช็ด ทำโดยผสมชะมดเช็ดกับหัวหอม หรือผิวมะกรูดที่หั่นเป็นฝอยละเอียด วางบนใบพลู หรือช้อนเงินนำไปลนไฟเทียนจนชะมดละลายและมีกลิ่นหอม กรองเอาน้ำชะมดเช็ดไปใช้ปรุงยาต่อไป ความหมายในการใช้คำว่าฆ่าชะมดเช็ด เป็นการทำให้ชะมดเช็ดมีกลิ่นที่ดีขึ้น ไม่ได้หมายถึงการทำลายฤทธิ์ของชะมดเช็ด

2.4 การตั้งตำรับยา

จากการสืบค้นและทบทวนตำรา/หนังสือ/เอกสาร/ประกาศ ทางการแพทย์แผนไทยพบหลักฐานการบันทึกเรื่องหลักการตั้งตำรับยาแผนไทยปรากฏอยู่อย่างชัดเจนตามลำดับดังนี้

1) ตำราอายุรเวทศึกษาเล่ม 2 ของขุนนิสเทสสุขกิจ ที่มีการจัดพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2496 ในหัวข้อ การตั้งตำรับยา

2) ตำราประมวลหลักเภสัช ของโรงเรียนแพทย์แผนโบราณวัดพระเชตุพน ฯ ที่จัดพิมพ์ในปี 2528 ในบทเภสัชกรรม

3) ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเภสัชกรรม กองการประกอบโรคศิลปะ ที่จัดพิมพ์ในปี พ.ศ. 2541 ในหัวข้อหลักการปรุงยา

หลักการปรุงยา ยาไทยปรุงขึ้นจากพืช สัตว์ แร่ธาตุ จากวัตถุที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติมิได้สกัดกลั่นเอาเฉพาะเนื้อยาที่แท้ จึงมีส่วนที่เป็นกากเจือปนอยู่มาก ดังนั้น ยาไทยจึงกำหนดให้ใช้ตัวยาที่มีปริมาณมาก และตัวยาหลายสิ่งรวมกัน อย่างไรก็ตามโครงสร้างของยาไทยสามารถแบ่งออกสรรพคุณของตัวยาออกเป็นส่วน ๆ ได้ดังนี้

1. ตัวยาตรง คือ ยาที่มีสรรพคุณบำบัดโรคและไข้ โดยเฉพาะเรื่องอาจจะมีรสขมมาก รสเปรี้ยวมากมีรสเค็มมาก ๆ ไม่อาจจะรับประทานได้ยาก เพราะรสไม่อร่อย และโรคแทรกก็มี แพทย์จึงได้หาตัวยาช่วยอีกแรงหนึ่งจะได้รักษาโรคและไข้หายเร็วขึ้น

2. ตัวยาช่วย คือ เมื่อมีโรคแทรก โรคตาม หรือโรคหลายโรครวมกัน แพทย์ก็ใช้ตัวยาช่วยในการรักษาไอก็มีตัวยากัดเสมหะช่วยด้วย

3. ตัวยาประกอบ เพื่อป้องกันโรคตามและช่วยบำรุงแก้ส่วนที่หมอเห็นควร หรืออาจจะใช้เป็นยาคุมฤทธิ์ยาอื่น เช่น ลูกผักชีล้อมใส่เพื่อแก้อาการไข้ในท้องในยาต่าง ๆ

4. ตัวยาชูกลิ่น ชูรส และแต่งสีของยา ตัวยาชูกลิ่นนี้ หากบางครั้งการปรุงยารักษาโรคอาจจะมีกลิ่นไม่น่ารับประทาน ก็ต้องอาศัยตัวยาชูกลิ่นให้น่ารับประทานหรือบางคราวยามีรสขมมากเกินไป ก็ควรใช้ยาชูรสให้รับประทานได้ง่าย เช่น ควรเติมรสหวานเข้าไปบ้างก็ควรเติม ใช่แต่เท่านั้น สีของยาถ้ามีสีสดหรือสีแดงอ่อน ๆ ก็น่ารับประทาน

ทั้ง 4 ประการนี้ ซึ่งได้กล่าวมาพอสังเขป เป็นหลักของการปรุงยา ซึ่งตามหลักของการปรุงยาสากลก็ยังนิยมใช้กันอยู่จำนวนหลายสิ่งหลายอย่างเหล่านี้ ต่างรวมและแบ่งสรรพคุณกันไป ทำการบำบัดรักษาโรคและรวมพลังสรรพคุณรุนแรงขึ้น เพื่อต่อสู้กับสมุฏฐานของโรคได้ ซึ่งอาจมีโรคแทรกโรคตามผสมกันอยู่ดังได้บรรยายมาแล้ว

3. จรรยาเภสัช

ผู้ที่จะเป็นเภสัชกรนอกจากจะต้องศึกษาถึงหลักเภสัชกรรมแล้ว ยังจะต้องมีคุณธรรม คือ ต้องมีจรรยาที่ดีงาม ซึ่งจะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ประพฤติดี ปฏิบัติในทางที่ถูกที่ควรและชอบธรรมเป็นทางนำความสุขความเจริญรุ่งเรืองมาสู่ตน จรรยาเภสัช 4 ประการ มีดังนี้

2.1 ต้องมีความขยันหมั่นเพียร หมั่นเอาใจใส่ศึกษาวิชาการแพทย์เพิ่มเติม ให้เหมาะแก่กาลสมัยอยู่เสมอ โดยไม่เกียจคร้าน

2.2 ต้องพิจาณาหาเหตุผลในการปฏิบัติงานด้วยความสะอาด ประณีต ไม่ประมาท ไม่มักง่าย

2.3 ต้องมีความซื่อสัตย์สุจริต และมีเมตตาจิตแก่ผู้ใช้ยา ไม่โลภเห็นแก่ลาภ โดยหวังผลกำไรมากเกินควร

2.4 ต้องละอายต่อบาป ไม่กล่าวเท็จหรือกล่าวโอ้อวด ให้ผู้อื่นหลงเชื่อในความรู้ ความสามารถอันเหลวไหลของตน

2.5 ต้องปรึกษาผู้ชำนาญ เมื่อเกิดการสงสัยในตัวยาชนิดใด หรือวิธีปรุงยา โดยไม่ปิดบังความเขลาของตน

ความสำคัญของจรรยาเภสัชนี้ เพื่อให้เภสัชกรระลึกอยู่เสมอว่าการปรุงยา หรือผสมยา หรือการประดิษฐ์วัตถุใด ๆ ขึ้น เป็นยาสำหรับมนุษย์ ต้องมีความรับผิดชอบต่อชีวิตมนุษย์ จะต้องมีความสะอาด ประณีต รอบคอบ นึกถึงอยู่เสมอว่าเป็นสิ่งที่บำบัดโรคภัยไข้เจ็บต่อชีวิตมนุษย์ มิใช่เป็นยาทำลายชีวิตมนุษย์ ฉะนั้นเภสัชกรจึงต้องมีจิตใจบริสุทธิ์ยึดหลักจรรยาเภสัชเปรียบเหมือนศีล 5 เป็นข้อยึดเหนี่ยวหรือเป็นกฎข้อบังคับเตือนใจเตือนสติให้ผู้เป็นเภสัชกร ประพฤติปฏิบัติไปในทางที่ถูกที่ควรเป็นทางนำไปสู่คุณงามความดี และนำความเจริญก้าวหน้าแห่งวิชาชีพสืบต่อไปชั่วกาลนาน

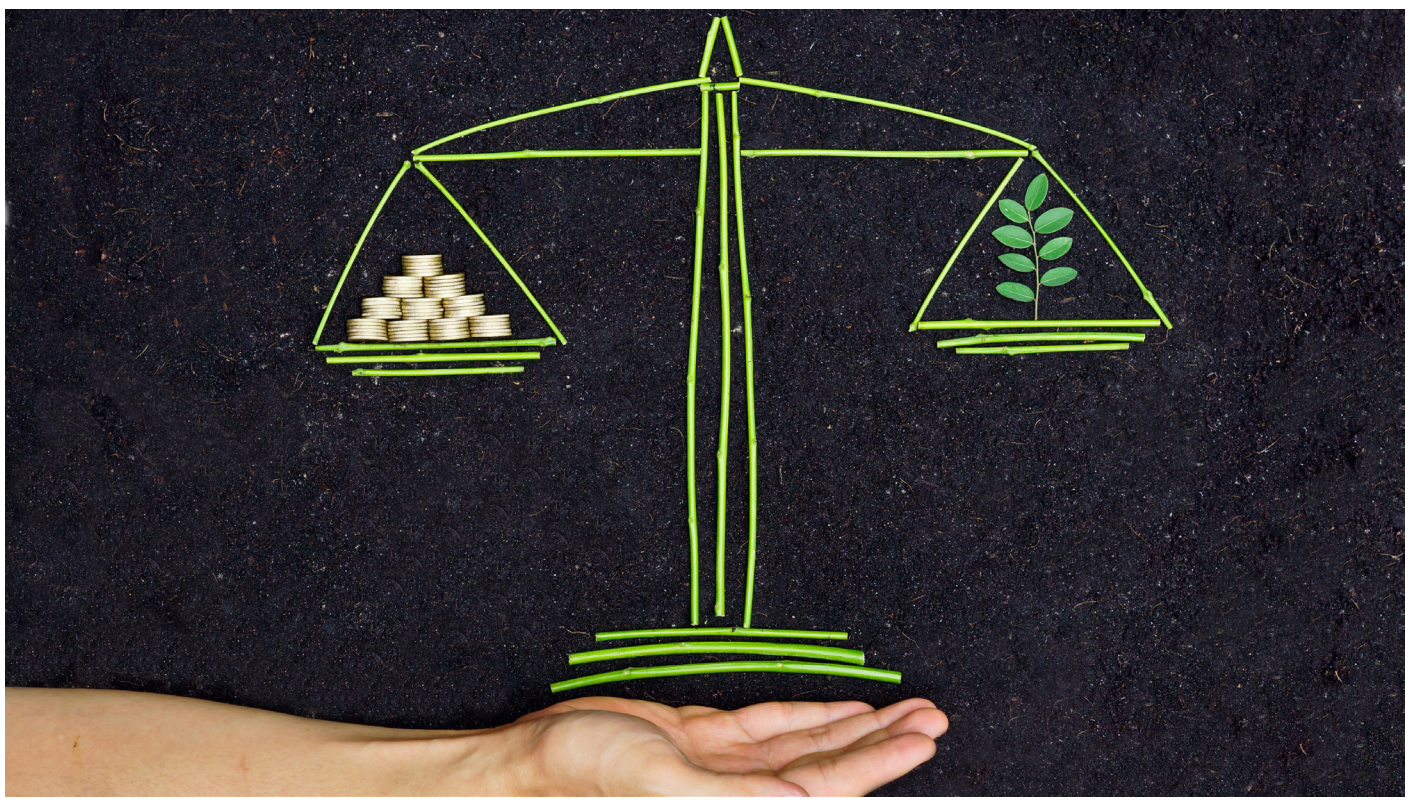

4. บรรณานุกรม

1. กรมหลวงวงษาธิราชสนิท (2527) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางศรีภักดี (อุบล วสุวัต). ตำราสรรพคุณยา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

2. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและพื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2559). ตำราสรรพคุณยา ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพ: ศูนย์สื่อสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.

3. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและพื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560). ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ: ศูนย์สื่อสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.

4. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1.

5. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2.

6. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

7. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

8. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554 (2555). ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

9. ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร, พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้จารึกไว้เมื่อ พ.ศ. 2375 ฉบับสมบูรณ์ 2505.

10. พระยาพิศณุประสาทเวช (ร.ศ.128). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย สะพานยศเส.

11. พระยาพิศณุประสาทเวช (ร.ศ.126). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุภการจำรูญ.

12. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.

13. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 2. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.

14. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.

15. ศุภชัย ติยวรนันท์, และชยันต์ พิเชียรสุนทร. (2559). ประมวลศิลาจารึกตำรายาวัดราชโอรสาราม ฉบับรวมศิลาจารึก 5 แผ่น ที่ทำแทนแผ่นที่สูญหาย. ขอนแก่น: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

16. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชสาตร์วัณณณา เล่ม 2.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
17.สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (2460). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
18.สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (2468). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
19.สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (2469). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
20.สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (2470). เวชสาตร์วัณณา เล่ม 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
21.สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2555). คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
22.สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2557). ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
23.สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2558). จารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
24.หมอเสงี่ยม พงษ์บุญรอด (2522). ตำราไม้เทศเมืองไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงธน.

องค์ความรู้เกี่ยวกับการนวด (การนวดไทย)

1. บทนำ

1.1 หลักการและแนวคิดเกี่ยวกับการนวดไทย

การนวดไทยเป็นทั้งศาสตร์ ศิลป์ และวัฒนธรรมในการดูแลสุขภาพที่ใช้มือหรือส่วนต่างๆ ของร่างกายในการปรับพลังและโครงสร้างของร่างกายโดยไม่ใช้ยาเป็นการรักษาด้วยตนเอง เพื่อบำบัดความเจ็บป่วยที่เกิดจากลมในเส้นติดขัด และทำให้ธาตุทั้ง 4 ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ให้เป็นปกติ กล่าวคือศาสตร์ของการนวดไทยนั้นถือว่าร่างกายมนุษย์มีเส้นเป็นเครือข่ายร่างแหเชื่อมโยงส่วนต่างๆ เข้าด้วยกันมีจำนวน 72,000 เส้น โดยมีเส้นหลักอยู่ 10 เส้น เรียกว่า เส้นประธานสิบ การนวดไทยใช้เส้นประธานสิบเป็นหลักในการตรวจวินิจฉัยและบำบัด วิธีการบำบัดใช้การกด คลึง บีบ จับ ทุบ สับ ดัด ดึง ด้วยมือหรือส่วนต่างๆ ของร่างกาย เช่น ศอก เข่า เท้า ใช้อุปกรณ์การนวดตนเองที่ประดิษฐ์ขึ้น ใช้ลูกประคบสมุนไพร เพื่อลดการอักเสบและผ่อนคลายกล้ามเนื้อได้

ทั้งนี้ตามประกาศ พ.ร.บ.วิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. 2556 มีบทบัญญัติ ระบุประเภทของสาขาการแพทย์แผนไทย ได้แก่ เวชกรรมไทย เภสัชกรรมไทย การผดุงครรภ์ไทย การนวดไทยและการแพทย์พื้นบ้านไทย โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ 2556 ซึ่งระบุคำนิยาม “การนวดไทย” หมายความว่า การตรวจ การวินิจฉัย การบำบัด การรักษา การป้องกัน การส่งเสริมและฟื้นฟูสุขภาพ โดยใช้องค์ความรู้เกี่ยวกับศิลปะการนวดไทย ทั้งนี้ ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย

“การนวดไทย” เป็นภูมิปัญญาที่มีการพัฒนาต่อเนื่องมาจนเป็นศาสตร์ที่มีความเป็นอัตลักษณ์ สามารถสร้างการยอมรับในคุณค่าของภูมิปัญญาที่เป็นศาสตร์ ศิลป์ และวัฒนธรรมในการดูแลสุขภาพของคนไทย ขยายผลสู่สากลเป็นที่มาของการได้รับการรับรองจากองค์การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ UNESCO ที่ประกาศให้มรดกทางวัฒนธรรม “นวดไทย” ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็น Intangible Cultural Heritage (ICH) หรือ มรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ ของมนุษยชาติ เมื่อวันที่ 12 ธันวาคม 2562

1.1.1 การนวดไทยราชสำนัก

ในอดีตการนวดไทยปรากฏตัวอยู่ทั้งในราชสำนักและมีการใช้กันโดย ทั่วไปทั้งในบ้านและวัดต่างๆ การนวด ของหมอในราชสำนัก และการนวดของหมอเชลยศักดิ์ ซึ่งหมายถึงหมอที่มิได้อยู่ในราชสำนัก มีความแตกต่างกันกล่าวคือ การนวดโดยหมอในราชสำนัก เป็นการนวดที่มีแบบแผน พิธีรีตองซึ่งเหมาะกับการนวดถวายแก่พระมหากษัตริย์ เชื้อพระวงศ์และเจ้านายชั้นสูง ส่วนการนวดของหมอเชลยศักดิ์ เป็นการนวดของสามัญชน ซึ่งมีการสืบทอดฝึกฝนมาตามสายตระกูลหมอหรือตามสำนักต่างๆ เมื่อกรมหมอหลวง ซึ่งทำหน้าที่ในการดูแลรักษาความ เจ็บป่วยให้แก่เจ้านายในราชสำนัก ถูกยกเลิกไป ทำให้ผู้ที่เป็นหมอหลวง ในราชสำนักแบบดั้งเดิมหมดหน้าที่ ไปด้วย และเนื่องจากการนวด การสืบทอดมาอย่างหลากหลายการแบ่งประเภทการนวดไทยในยุคปัจจุบันจึงมีการแบ่งตามสายการสืบทอดกับการนวดไทยในชุมชนซึ่งเป็นการนวดที่แตกต่างตามวัฒนธรรมของแต่ละภูมิภาคของประเทศ

ทั้งนี้สำหรับรูปแบบการนวดที่มีการสืบทอดสายราชสำนักนั้น ในจดหมายเหตุของลาลูแบร์กล่าวไว้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ใช้ชำระคัมภีร์แพทย์ทั้งมวลให้เป็นที่ถูกต้องและจดบันทึกไว้ในสมุดข่อยเก็บไว้ ในครั้งนั้นกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัยร่วมกับกรมหมื่นอักษรสาสน์โสภณและหลวงสารประเสริฐได้ชำระตำราแผนนวดไว้ด้วยได้เป็น “ตำราแผนนวดฉบับหลวง” ซึ่งมีการสอนวิชาหมอนวดให้กับนักเรียนแพทย์ชั้นปีที่ 3 ในโรงเรียนราชแพทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทยด้วย แต่ภายหลังมีการยกเลิกการสอนไป ซึ่งการสืบทอดองค์ความรู้การนวดสายราชสำนักนี้โดยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นผู้ที่มีชื่อเสียงมากในการนวดในขณะนั้นคือ หมออินเทวดา ซึ่งเป็นหมอนวดในราชสำนัก ได้ถ่ายทอดวิชานวดทั้งหมดให้แก่บุตรชายคือ หมอชิต เดชพันธ์ ซึ่งต่อมาได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ลูกศิษย์ ความรู้เกี่ยวกับการนวดไทยนั้นเริ่มแพร่หลายและเปิดกว้างสำหรับบุคคลทั่วไปในเวลาต่อมา

การนวดไทยแบบราชสำนัก เป็นศาสตร์และศิลปะที่ถ่ายทอดเพื่อให้ความรู้ความสามารถในการรักษาโรคที่เกี่ยวกับระบบกล้ามเนื้อกระดูก และส่วนสำคัญที่เกี่ยวข้องเนื่องจากมีจุดประสงค์ในการรักษาโรค จึงต้องมีการคัดเลือกผู้ที่จะสืบทอด คือ มีคุณสมบัติพอเพียงในการรับวิชานี้ เช่น มีพื้นฐานวิชาวิทยาศาสตร์การแพทย์เป็นรากฐานวิชาแพทย์แผนปัจจุบัน เพื่อเปรียบเทียบและเป็นแบบอย่างสำหรับการพัฒนาความรู้ขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น

ศาสตราจารย์ นายแพทย์อวย เกตุสิงห์ ผู้ก่อตั้งโรงเรียนอายุรเวทวิทยาลัย ได้ตระหนักถึงภูมิปัญญาของแพทย์แผนไทย โดยเฉพาะการนวดไทยแบบราชสำนัก จึงได้จัดทำหลักสูตรการนวดไทยแบบราชสำนักเข้าเป็นวิชาเอกวิชาหนึ่งในหลักสูตรแพทย์อายุรเวท โดยท่านได้เชิญอาจารย์หมอณรงค์สักข์ บุญรัตนหิรัญ ซึ่งเป็นปรมาจารย์ทางด้านการนวดไทยแบบราชสำนักมาถ่ายทอดวิชานี้ให้ชนรุ่นหลัง ด้วยอุดมการณ์อันแน่วแน่ เพื่อบำบัดรักษาโรคแบบไทย ซึ่งเป็นภูมิปัญญาอันประเสริฐ ให้ดำรงคงอยู่ เป็นเอกลักษณ์ในสังคมไทยสืบต่อไป

ที่มาของการนวดไทยแบบราชสำนักจากคำบอกเล่าพอจะสืบทอดได้ว่ามีมาแต่หมออิน เดชพันธ์ ซึ่งท่านได้รับสมญานามว่าหมออินทร์เทวดา เนื่องจากท่านเป็นผู้มีอัจฉริยะในการนวด ไม่ว่าท่านจะเหมือนเทวดามาปัดเป่า ท่านได้เคยถวายการลงมือนวดรักษาโรคผู้ใดมักจะหายทุกรายได้อย่างง่ายดาย นวดในราชสำนักในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (มีลายพระราชหัตถเลขา ในเรื่องเกี่ยวกับหมอนวดไว้ดังท่านอาจารย์หมอณรงค์สักข์ บุญรัตนหิรัญ ได้เขียนไว้ ในบทคารวะอุทิศต่อครูอาจารย์ของท่านว่า “ว่าด้วยเรื่องระเบียบและวิธีการนวดในราชสำนัก ข้าพเจ้าได้เรียนมาจาก ท่านอาจารย์นายแพทย์กรุด

(ลูกศิษย์หลวงวาโย) ท่านอาจารย์หมอชิต เดชพันธ์ (บุตรชายคนเล็กของหมออินทร์เทวดา) ซึ่งเป็นหมอในรัชสมัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ท่านอาจารย์หลวงราชรักษา แพทย์ในราชสำนัก “เรื่องสัญญาณ 5 และมาตราส่วนองศา” ข้าพเจ้าขอระลึกถึงบรมครูมวยไทยและบรมครูดาบไทย ซึ่งท่านมีกำหนด กฎเกณฑ์ ระเบียบศิลปะวางไว้คล้ายคลึงกัน ทำให้ข้าพเจ้านำมาดัดแปลงเป็นหลักวิชา ในการกำหนดตรวจองศากระดูก และโรคที่เกิดขึ้น ตลอดจนลีลาท่านวดที่ใช้ใน “การรักษาโรค” ดังนั้นการนวดไทยแบบราชสำนักจึงมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว

1. หมอนวดไทยแบบราชสำนัก ต้องมีกิริยามารยาทเรียบร้อย เดินเข่าเข้าหาผู้ป่วย ไม่หายใจรดผู้ป่วยขณะทำการนวด จึงต้องหันหน้าตรงไม่ก้มหน้าจนหายใจรดผู้ป่วย และไม่เงยหน้าจนเป็นการไม่สุภาพ ส่วนหมอนวดไทยแบบทั่วไป ก็ได้เพ่งเล็งถึงเรื่องเหล่านี้แต่มีลักษณะการนวดเป็นกันเองกับ ผู้ป่วยมากกว่า บางคราวจึงดูไม่สำรวมและไม่ระมัดระวังตัวมากนัก

2. หมอนวดไทยแบบราชสำนัก จะไม่เริ่มนวดฝ่าเท้า นอกจากจำเป็นจริงๆ โดยมากจะเริ่มนวดตั้งแต่ใต้เข่ามาข้อเท้า หรือจากต้นขาลงมาถึงข้อเท้า

3. หมอนวดไทยแบบราชสำนัก จะใช้เฉพาะมือ คือ นิ้วหัวแม่มือ ปลายนิ้วอื่น และอุ้งมือในการนวดเท่านั้น ผสมกับท่าทางองศา จังหวะในการลงน้ำหนัก เพื่อการรักษาโรค

4. หมอนวดไทยแบบราชสำนัก ทำการนวดผู้ป่วยซึ่งอยู่ในท่านั่ง นอนหงาย หรือนอนตะแคงเท่านั้น ไม่ให้ผู้ป่วยนอนคว่ำ

5. หมอนวดไทยแบบราชสำนัก ไม่ใช้การดัดงอข้อหรือส่วนหนึ่งส่วนใดของร่างกายผู้ป่วยด้วย กำลังที่รุนแรง ไม่มีการนวดโดยใช้เท้า เข่า ข้อศอก ฯลฯ และใช้หลักวิชาในการตรวจวินิจฉัยและ รักษาโรค

6. หมอนวดไทยแบบราชสำนัก ต้องการทำให้เกิดผลต่ออวัยวะและเนื้อเยื่อที่อยู่ลึกๆ โดยการ เพิ่มการไหลเวียนของเลือดและเพิ่มการทำงานของเส้นประสาท ดังนั้นหมอนวดจะต้องมีความรู้ทาง กายวิภาคศาสตร์ สรีรศาสตร์และพยาธิวิทยา ฯลฯ เพื่อความปลอดภัยยิ่งขึ้น

ท่านอาจารย์หมอณรงค์สักข์ บุญรัตนหิรัญ ได้รับการถ่ายทอดวิชาจากท่านอาจารย์หมอชิต เดชพันธ์ เป็นเวลาประมาณ 10 ปี ลักษณะการถ่ายทอดเป็นแบบใกล้ชิด เรียนตัวต่อตัวที่บ้านท่านอาจารย์ ได้รู้เห็นวิธีการรักษา ได้สัมผัสกับคนไข้ ติดตามท่านอาจารย์ไปรักษา ฯลฯ จนมีความชำนาญขึ้นเรื่อยๆ ท่านอาจารย์หมอชิตจะทดสอบให้ไปรักษาผู้ป่วยแต่ละรายๆ ปัญหาของผู้ป่วยที่ไปพบมาและทำการ แก้ไขอย่างไรต้องกลับมารายงานให้ท่านอาจารย์หมอชิตฟังทุกครั้งไป ประกอบกับท่านเป็นผู้ที่มีความตั้งใจจริง มีไหวพริบดี มีความอดทนในการเรียนรู้ทุกรูปแบบ และท่านอาจารย์หมอชิตเองก็ไม่มีบุตรชายที่จะถ่ายทอดวิชานี้ให้จึงรักและเมตตาท่านเหมือนลูกและถ่ายทอดความรู้ทั้งหมดโดยไม่ปิดบังอำพรางวิธีการสอนถ่ายทอดก็เป็นไปด้วยความเข้มงวด ตั้งใจจริงในการสอนจนปรากฏว่าท่านสามารถสืบทอดวิชาการทั้งหมดแทนท่านอาจารย์หมอชิต เดชพันธ์ อย่างแท้จริง ส่วนอาจารย์ท่านอื่นๆ ที่กล่าวมาท่านก็ได้ไปเรียนและรับความรู้มาใช้ผสมผสานกับการนวดที่เป็นความรู้เดิมที่รับสืบทอดมาจากท่านอาจารย์หมอชิตได้อย่างเหมาะสม เช่น ครูดาบ และครูมวยไทย เป็นต้น

โดยมีหลักฐานบันทึกไว้ว่า เมื่อปี พ.ศ. 2530 มีการชำแหละร่างอาจารย์ใหญ่ โดยมีศาสตราจารย์ (พิเศษ) นายแพทย์สรรใจ แสงวิเชียร รองศาสตราจารย์นายแพทย์กรุงไกร เจนพาณิชย์ เป็นผู้ควบคุมและให้คำแนะนำและอาจารย์ณรงค์สักข์ บุญรัตนหิรัญ เป็นผู้ตรึงหมุดเพื่อแสดงจุดสัญญาณที่ใช้ในการนวดไทยแบบราชสำนัก ร่างของอาจารย์ใหญ่นี้เป็นสื่อการเรียนการสอนที่มีอยู่เพียงชิ้นเดียว

ในประเทศไทย เป็นสื่อที่มีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาการนวดไทยแบบราชสำนัก และต่อการศึกษาเปรียบเทียบกับกายวิภาคศาสตร์ของร่างกายมนุษย์ตามศาสตร์การแพทย์แผนตะวันตก ต่อมาอาจารย์ณรงค์สักข์ บุญรัตนหิรัญ ได้พัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนการนวดไทยแบบราชสำนักให้เป็นขั้นตอน เป็นแบบแผน ซึ่งเป็นรากฐานที่โรงเรียนอายุรเวทธำรงได้ใช้อยู่ในปัจจุบัน

1.1.2 เส้นประธานสิบ

องค์ความรู้การนวดไทยเป็นวิชาการแพทย์อย่างหนึ่งที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่าพระบรมครูชีวกโกมารภัจจ์ เป็นแพทย์ผู้ชำนาญทั้งทางเภสัชและแพทยศาสตร์ นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ชำนาญในทางสรีรศาสตร์ในร่างกายมาแต่กาลก่อน ท่านจึงได้กำหนดเอาเส้นเอ็นทั้งหลายในร่างกายของคนเรานำมาบันทึกไว้ว่า กายายาวประมาณ 1 วา หนา 1 คืบ กว้าง 1 ศอก และมีลมอันประจำอยู่ภายในห้วงลึกยาว 2 องคุลีมีเส้นเอ็นเกี่ยวกระหวัดรัดร่างกายอยู่ประมาณ 72,000 เส้น แต่มีเส้นที่สำคัญเป็นประธานอยู่เพียง 10 เส้นเท่านั้น

ตามข้อมูลที่มีปรากฏเกี่ยวกับเรื่องเส้นและลม มีการบันทึกไว้ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชการที่ 5 และตำราโรคนิทานคำฉันท์ 11 ซึ่งได้บันทึกไว้ ดังนี้

สาระเรื่องเส้นและลมจากคัมภีร์แผนนวด ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1

คัมภีร์แผนนวดที่รวบรวมอยู่ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 มีอยู่ 2 เล่ม

คัมภีร์แผนนวดเล่ม 1 เป็นตำราแพทย์ที่มีแผนภาพรูปคน แสดงจุดและเส้น ซึ่งแพทย์ใช้วิธีกด หรือ นวดร่างกายเพื่อรักษาอาการของโรค และมีแผนภาพแสดงตำแหน่งในร่างกายเมื่อผิดปกติ จะเป็นสาเหตุให้เกิดการเจ็บไข้ ตอนท้ายกล่าวถึงชื่อของเส้นเอ็นทั่วกายมนุษย์

คัมภีร์แผนนวดเล่ม 2 กล่าวถึง ส่วนสำคัญในตัวคนที่เรียกว่าอาการ 32 ประการ อธิบายสักษณะ อวัยวะภายใน การแบ่งชนิดและตำแหน่งที่ตั้ง จากนั้นบอกตำรายารักษาโรคต่างๆ และตอนท้ายกล่าวถึงยาม เป็นตำราทำนายบอกเวลา และเหตุการณ์เมื่อจะเดินทางไปในที่ต่างๆ

เส้นประธานที่กล่าวมานี้เรียกชื่อเป็นภาษาบาลีไว้ คือ

1. เส้นอิทา
2. เส้นปิงคลา
3. เส้นสุมนา
4. เส้นกาลธารี หรือ กาละทารี
5. เส้นสหัสรังษี
6. เส้นทวารี
7. เส้นจันทภูสัง หรือลาวสัง
8. เส้นรุชำ หรือ อุรังกะ
9. เส้นสุขุมัง หรือ นันทะกะหวัด
10. เส้นสิกขินี หรือ คิชณะ

แต่ละเส้นมีหน้าที่ควบคุมเส้นต่าง ๆ ทั้ง 72,000 เส้น ที่อยู่ตามกล้ามเนื้อเป็นหมวดหมู่ของร่างกายเพื่อการดำรงชีพต่อไป

อธิบายเพิ่มเติมเส้นประธานสิบ

1. เส้นอิทา ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องใต้สะดือ 2 นิ้ว เยื้องซ้าย 1 นิ้ว แล่นไปที่ต้นขาด้านซ้ายถึงเข่าแล้ววกกลับมาต้นขาด้านหลัง แล่นขึ้นแนบกระดูกสันหลังซ้ายถึงคอถึงศีรษะ แล้ววกกลับมาริมจมูกซ้าย ลมประจำเรียกว่า *“ลมจันทรกะลา”*

2. เส้นปิงคลา ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องใต้สะดือ 2 นิ้ว เยื้องขวา 1 นิ้ว แล่นไปต้นขาด้านขวาถึงเข่าแล้ววกกลับมาต้นขาด้านหลัง แล่นขึ้นแนบกระดูกสันหลังถึงคอถึงศีรษะ แล้ววกกลับมาที่ริมจมูกขวา ลมประจำเรียกว่า *“ลมศุญทะกะลา”*

3. เส้นสมุนา ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องเหนือสะดือ 2 นิ้ว แล่นขึ้นไปในทรวงอก ถึงลำคอไปสิ้นสุดที่โคนลิ้นเรียกว่า *“รากเส้นลิ้น”* ลมประจำเรียกว่า *“ลมชิวาหาสดมภ์”*

4. เส้นกาลธารี ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องแล้วแตกเป็น 4 เส้น สองเส้นบนเหนือสะดือ 1 นิ้ว แล่นผ่านราวนมทั้งสองข้างถึงข้อมือทั้งสองข้างแล้วเลยไปที่นิ้วมือทั้งสิบ 2 เส้นล่างใต้สะดือ 1 นิ้ว แล่นไปที่ขาทั้งสองข้างถึงข้อเท้าทั้งสองข้าง แล้วเลยไปที่นิ้วเท้าทั้งสิบ

5. เส้นสหัสรังษี ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องจากสะดือมาทางซ้ายมือ 3 นิ้ว แล่นไปที่ขาซ้ายด้านในถึงฝ่าเท้าแล่นผ่านโคนนิ้วเท้าทั้งห้า แล้วกลับมาที่สันหน้าแข้งซ้าย เรียกว่า *“เส้นรากตาซ้าย”*

6. เส้นทวารี ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องจากสะดือมาทางขวามือ 3 นิ้ว แล่นไปที่ขาขวาด้านในถึงฝ่าเท้าแล่นผ่านโคนนิ้วเท้าทั้งห้า แล้ววกกลับมาสันหน้าแข้งขวาแล่นผ่านราวนาขวา รอดไหปลาร้า รอดขากรรไกร ไปสุดที่ใต้ตาขวา เรียกว่า *“เส้นรากตาขวา”*

7. เส้นจันทภูสัง หรือ ลาวุสุง ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องจากสะดือมาทางซ้าย 4 นิ้ว แล่นผ่านราวนมซ้ายรอดไหปลาร้า รอดขากรรไกรไปสุดที่หูซ้าย เรียกว่า *“เส้นรากหูซ้าย”*

8. เส้นรุชำ หรือ อุรังกะ ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องจากสะดือมาทางขวามือ 4 นิ้ว แล่นผ่านราวนมขวารอดไหปลาร้า รอดขากรรไกรไปสุดที่หูขวา เรียกว่า *“เส้นรากหูขวา”*

9. เส้นสุขุมัง หรือ นันทะกะหวัด ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องใต้สะดือ 3 นิ้ว เวลากดเยื้องซ้ายเล็กน้อยแล่นไปที่ทวารหนัก

10. เส้นสิกขินี หรือ คิชณะ ตั้งต้นที่กึ่งกลางท้องใต้สะดือ 3 นิ้ว เวลากดเยื้องขวาเล็กน้อยแล่นไปที่ทวารเบา

บทประพันธ์กล่าวถึงเส้นประธานสิบ

เรียบเรียงโดย
พระยาวิชยาธิบดี (กล่อม)
อดีตเจ้าเมืองจันทบูร ในสมัยรัชกาลที่ ๒
คัดมาจากตำราโรคนิทาน คำฉันท์ ๑๑
ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๘

เส้นสิบท่านพรรณนา
ล้อมสูญพระเมรุ์ไว้
ล้อมเป็นจักร์ทราสูนย์
ดุจสายบรรทัดทิว
เส้นซ้ายชื่ออิทา
ปิงคลาข้างขวานั้น
กลางสูญเส้นแถวทอด
สามเรียงเคียงกันมา
เส้นสามใครรู้ดี
กำกับสำหรับกาย
ท่านแพทย์ผู้ปัจฉา
วิสาสะให้คุ้นเคย
จงตรึกตรองในคลองเส้น
ไต่ถามครูรู้กระหนัก
เส้นเอ็นย่อมเป็นรู
กำเริบมักรุมร้อน
เมื่อสบายเลือดลมเสมอ
ยังหะทัยให้เปรมปรี
เกิดเป็นเส้นอิทา
เส้นนี้วิถีผ่าน
แล่นตลอดลงต้นขา
แนบกระดูกสันหลังราว
ในครรภาเป็นนิไสย
สถิตย์ลึกสักสองนิ้ว
ดูไพบูลย์ไม่แพลงพลิ้ว
เป็นแนวแถวทอดเรียงกัน
ข้างสูญหนาเป็นฝ่ายจันทร์
อยู่ข้างสูญเรียกสุริยา
ชิวหาตลอดเรียกสุมนา
เป็นธรรมดาสำหรับหมาย
รู้วิธีเป็นแลตาย
ทุกหญิงชายไม้เว้นเลย
หมั่นศึกษาอย่าเพิกเฉย
สุดเล่ห์ลึกละเอียดนัก
ให้ชัดเจนแจ้งประจักษ์
วิธีลมกำเริบจร
ลมเลือดชูให้ฟูฟอน
ให้ศุขทุก ๆ ราตรี
จึงราเรอระเษมสี
เพราะเส้นเอ็นไม่ก่อการ
ให้ศิลาน์กำเริบราญ
แต่นาภีพาดหัวเหน่า
เลี้ยวตลอดน่าสันหลังกล่าว
ผ่านขึ้นไปจนสุดเศียร

แล้วเกี่ยวเลี้ยวตลบลง
ประจำลมสถิตย์เสถียร
เกิดโทษให้ปวดเศียร
ตามืดมัวอัคคี
บางเพื่อกำเดาปน
กลายเป็นลมปะกัง
วิเวียนซึ่งหน้าตา
สันนิบาตกำเริบร้อน
ล่วงเข้าถึงเจ็ดวัน
คลั่งพิษบ่อประทัง
ดังงูทับทาขบ
เป็นแพทย์จงตรองตริ
อันกลายเป็นลมจันทร์
แพทย์ผู้ประเสริฐโถ
นวดตามลำเนาแนว
ดังตำหรับบังคับมา
ลมขึ้นขบเบื้องสูง
ให้นวดที่เจ็บพลัน
เอายอดกุ่มน้ำเจ็ด
เจ็ตมูลเจ็ดยอดดี
พริกไทยใส่แต่พอ
ประสมบดละเอียดเอี่ยม
ลมจะโปงก็พอกหาย
วิเศษล้ำคุณมะหันต์
หนึ่งโสดปะกังลม
โบราณท่านบรรยาย
ท่านให้เอาเปลือกมะพร้าว
เขียนชื่อผู้เจ็บดล
บริกำซึ่งคาถา
เข็มสักเศียรรูปนั้น
นาศิกตรงซ้ายจำเนียร
จันทะกาลาทุกราตรี
เป็นพ้นเพียรอสุริยศรี
ชักปากเบี้ยวเจ็บสันหลัง
ลมระคนโทษทุวัง
พิการรุมตัวร้อนนอน
บางทีหนาโทษสังหรณ์
กลับไข้เศียรสุดกำลัง
มรณสัญไม่ทันสั่ง
บางคาพย์ท้องเป็นลมพะหิ
เชื่อมสลบนอนมึนมิ
เภทอิทาณะหาโร
โทษมหันต์ศุขุโม
ประจงจับเส้นอิทา
ให้หย่อนแล้วจึงวางยา
แก้ศิลาน์เส้นลมจันทร์
แล่นปวดจูงถึงเศียรนั้น
แล้วประกอบยาฉะนี้มี
ยอดตะขบเด็ดเจ็ดยอดศรี
อีกดองดึงขิงกระเทียม
เข้าก้นหม้อเผาให้เกรียม
เคล้าสุราเร่งพอกพลัน
พวกลมร้ายปะกังขยัน
ได้พอกแล้วหายมาหลาย
ปวดเศียรชมมิใคร่หาย
เป็นกาละเม็ดวิเศษมนต์
มาถากทำเป็นรูปคน
ที่สูงรูปเป็นสำคัญ
อธิฐานผ่าด้วยฉับพลัน
ทำสามวันปะกังคลาย

เอารูปไปทิ้งที่
ตำหรับเคยทำหาย
ภาคหนึ่งเป็นยาทา
ปวดเศียรแสนสาหัด
ดีงูเหลือมเกลือรำ
มีดสับให้เลือดพราว
น้ำมะนาวฝนกับยา
ปะกังร้ายมิอาจอยู่
ภาคหนึ่งยาน้ำนัตถ์
(ลูกคน) ทีสอว่านน้ำหา
ยาปะกังหวังย่อหยุด
ลมจันทร์พิการร้าย
ให้นวดแก้ริมจะมูก
นวดท้องเส้นอิทา
ทำยาพอกปากเบี้ยว
อย่าเกียดกลพากเพียร
สรรพยาอย่าพึงแคลง
ใบเขือขื่นมะอึกราย
ดินประสิวรำหัดบด
พอกริมปากชักลอย
หนึ่งโสดเป็นยากิน
สรรพยาท่านบรรยาย
มหาหิงคุ์สามตำลึง
บุกกลอยหัวกระดาษ
อุตพิษรากส้มกุ้ง
จิงจ้อชาพลูจึง
สมอไทยแต่เนื้อนา
ทำผงระคนคลุก
เพียรกินทุกเช้าเย็น
เอ็นห่อเป็นโรคา
ตะวันตกนี้เป็นแยบคาย
ซึ่งลมกลายรำเพพัด
แก้วตาปะกังจัด
เอาพริกขิงเมล็ดมะนาว
หัดบททำแท่งยาว ๆ
เป็นยางปลีที่เพรียงหู
สีทาเข้าแสบสักครู่
อันตะระทานไม่นานนา
วิเศษจัดมะหึมมา
ตำเอาน้ำกรองนัดถ์หาย
กล่าวเรื่องรุตธิบายขยาย
ชักปากเบี้ยวเสียวหน้าตา
เบื้องซ้ายถูกจงหนักหนา
ไคลตามหลังทั้งสูงเศียร
ชักหน้าเสี้ยวดังบังเหียน
ใช่ลมนี้จะหายง่าย
ใบมะแว้งทั้งสองหมาย
ใบเจ็ตมูลขมิ้นอ้อย
หยดน้ำส้มสายชูหน่อย
จงเนือง ๆ ก็เปลื้องหาย
เป็นนิจสินสุดสบาย
หัศคุณเทสยี่สิบบาท
จงชั่งถึงอย่าได้ขาด
เอาทั้งสองกับดองดึง
ปรุงขิงแห้วหมูสะค้านขึง
สิ่งละตำลึงตรีกะตุก
หนักเท่ายาทั้งหลายทุก
ด้วยน้ำผึ้งเท่าพุดทรา
แก้เถาเอ็นในครรภา
ชักปากเบี้ยวเสียวตาแหก

แก้ลมอันขบขัน
ดุจมดตะนอยแถก
แก้ลมอันพานไส้
แก้จุกเสียดได้สบาย
หนึ่งโสดกำลังน้อย
เท่าเมล็ดพริกไทยเรา
ร้อนนักให้แช่น้ำ
ผู้แพทย์พึงสำคัญ
ภาคหนึ่งนามกร
โอสถนี้ดีหลาย
อันยาทั้งสองขนาน
เร่งกินอย่าอาศูร
อันโลกาธิจรยา
คันดูตามคัมภีร์
สรรพยากล่าวคุณไว้
เส้นลมอันร้ายกาจ
เรื่องเส้นอิทา
สันนิบาตลมปะกัง
หน้าผากคลึงไคลหา
ให้แก้ทั้งสองข้าง
ปากเบี้ยวเหมือนทั้งคู่
เรื่องเส้นดังพรรณนา
เส้นอ่อนหย่อนอย่าผูก
ยากินแลยาพอก
หมู่แพทย์พึงจดจำ
ปิงคะลาชาจบเรื่อง
ที่อยู่สุมะนานั้น
แล่นเลยตรงขึ้นไป
แนบคอหอยวิถี
สุมะนาเมื่อวิการ
ทั้งตัวนั้นคันยับแหลก
ปวดเป็นนิจก็เสื่อมหาย
ริศสีดวงไข้ก็กินคลาย
คุณยานี้ดีหนักหนา
พึงกินถอยถ่อมลงมา
มื้อสามเมล็ดวิเศษคลัน
คุณเหลือล้ำสุดรำพัน
แก้วตาอิทาหาย
โลกาธิจรแก้มลมร้าย
แก้ลมร้ายปากเบี้ยวสูญ
แก้วิถานคุณมากมูล
แก้ลมซักปากเบี้ยวหนี
ในตำราเบื้องต้นมี
ในอำมพฤกษ์เห็นองอาจ
ย่อมไพบูลคู่สามารถ
เร็ววินาศเลื่อมสูญดี
ยุติ
ที่หว่างคิ้วทั้งสองนา
ท้ายผมหลังทั้งไต้หู
ลมปะกังอ้างมักแฝงอยู่
เส้นแฝงอยู่ชิดจะมูก
นวดไคลหาคลำให้ถูก
จึงโอสถสะกดซ้ำ
ยาทานอกรุมกระหน่ำ
ยาอิทาแก้เหมือนกัน
นำต่อเนื่องสุมะนาพลัน
ตรงกลางสูญนะนาภี
ขั้วหัวใจอุระนี้
ตลอดลิ้นสิ้นทุกเส้น
พาลก่อโทษให้เคืองเข็ญ

จับลิ้นไม่พรอดเป็น
ลิ้นกระด้างคางแข็งนัก
ให้เชื่อมมัวเมาชม
จุกอกเอ็นเป็นลำ
สุมะนาเมื่อทารุณ
สุมนะถ้าผุดจึง
ผิว่าแพทย์ผู้รู้ดี
สุมะนาก็โทษลึก
เพราะดวงจิตระส่ำระสาย
บางทีเป็นบาทจิตร์
พูดพรอดมักอั้นอ้น
สุมะนาเพื่อลมริ้ว
แรงน้อยถอยถ่อมไป
ตีนมือเปรี้ยวระทวยอ่อน
สรรพการเสื่อมสูญหมด
สุมะนาก็โทษลม
สุมะนาใช่อื่นไกล
สุมะนาอาฌาการ
หน่วงนานลมกลับหวน
น้าวหน่วงไคลคลึงผลัก
เป็นแพทย์รู้แยบคาย
ครั้นเส้นหย่อนผ่อนหา
รศยาอันมีกลิ่น
รศหอมจึงค่อยชื่น
เป็นแพทย์อย่ามักง่าย
สุมะนาถ้าเกิดลม
กลิ่นหอมสุกขุมเอา
อย่าเย็นอย่าร้อนกล้า
ดูอาชาอย่ายักย้าย
แพทย์ใดจะใคร่แก้
เรียกชื่อว่าชิวหาสดม
หนักอกใจเพราะพิษลม
บ้างเป็นลมดาลตะคุณ
เส้นที่ร่ำเพราะลมหนุน
วันอาทิตย์เป็นเดิมที
โทษนั้นถึงล้างชีวี
แก้สุมะนาให้พลันคลาย
ย่อมโหมฮึกเป็นลมร้าย
จึงกลายเป็นลมทะกรน
เครื่องจริตสติตน
มักหลงลืมจำไม่ได้
ก็โทษหิวระหายใจ
อาหารไซ้ก็คลายรศ
นอนถอนใจระทวยทศ
ด้วยสุมะนาวิการใน
เข้ารุมรมจับหัวใจ
เส้นดวงใจเราทั้งมวน
อย่าหักหาญแต่พอควร
กลัดอกใจไม่สบาย
อย่าหนักนักใช่ง่ายหาย
ดูอาชาอย่างพึงหมิ่น
แต่งหยูกยาต้มให้กิน
ทั้งยาแท่งแลน้ำกระสาย
ฟื้นอารมณ์ได้ศุขสบาย
โทษสุมานาอย่าดูเบา
รศยาขมประกอบเข้า
อุ่นดวงจิตร์จะพลันหาย
ยาจะพาระส่ำระสาย
ตามคัมภีร์บังคับมา
สุมะนาแปลวิการา

บังเกิดเข็ญเป็นชิวหา
ชมดเชียงสลึงหนึ่ง
กฤษนาหาประคิน
แก่นสนนั้นหกสลึง
ขิงดีปลีทวีกว่า
กะลำภักจันทน์ขาวหนา
เจ็ตมูลดองดึงซ้ำ
ตากตำทำระแนงย่อย
กระสายบดปั้นบรรจง
ตากลมในร่มแดด
ใส่ขวดผนึกแล
แก้ไข้สั่นทั้งปวง
ชิวหาที่ตนเคย
ละลายน้ำดอกไม้เทศ
แก้โทษชิวหาหด
หนึ่งแก้ซึ่งลมจับ
หิวโหยไม่สมประดี
สิบเก้าเม็ดฝนกิน
อยู่ดี ๆ มิสบาย
หนึ่งโสตแก้เปรี่ยวดำ
ยาระคนฝนให้สิ้น
ผิแพทย์พบยานี้
เร่งทำเคยใช้หาย
หนึ่งโสดก็ยากิน
ลิ้นหดไม่จำนัน
ให้เอาซึ่งใบหนาด
พรหมมิจงประสม
หนึ่งโสดประคบคาง
ผู้แพทย์อย่าดูหมิ่น
หนึ่งโสดแก้วิงเวียน
พึงเอายาฉะนี้กิน
พิมเสนสลึงให้ชูกลิ่น
สลึงเฟื้องตามตำรา
กำยานสองสลึงนา
สิ่งละบาทอย่าขาดทำ
การะบูนเทียนดำขำ
สิ่งละสลึงจึงปรุงลง
น้ำมะนาวพลอยมะงั่วคง
เม็ดมะกล่ำตาหนูแท้
จะเผือดแผดรศยาแช่
อย่าให้รศกลิ่นระเหย
วิบัติร่วงนะท่านเอ๋ย
พรอดไม่ได้ใจระทด
สิบเก้าเม็ดดื่มให้หมด
กลับเหือดหายพูดได้ดี
หัวใจวับแรงไม่มี
แก้สอึกห่างหายคลาย
น้ำดอกไม้สิ้นเป็นกระสาย
ด้วยน้ำจันทน์จงฝนกิน
น้ำมะนาวกระเทียมกลิ่น
สิบเก้าเม็ดวิเศษหาย
คุณวิธีประเสริฐหลาย
ควรค่าคำชั่งหนึ่งพลัน
คางแข็งสิ้นชิวหาอัน
เพราะสุมนาชิวหาสะดม
ทั้งผักคราดแลสารส้ม
ละลายน้ำมะนาวน้ำท่ากิน
อันแข็งกระด่างก็หายสิ้น
ว่ายานี้จะไม่หาย
ดวงจิตร์เจียนจักวางวาย

ซึมซมเพราะลมร้าย
เปลือกหอยทั้งห้าเผา
เจ็ตมูลขิงแห้งชิ้น
ละลายเหล้าเอายาตรอก
ย่อมฟื้นคลายสบายครัน
หนึ่งพระยารากขวาไซ้
พิศนาศบดจุลนา
แก้ลิ้นหดคางแข็ง
คลั่งไคล้แม้นได้กิน
หนึ่งโสดแก้บาทจิตร์
ดีเดือดดีพลุ่งมา
แก้ลมวิงเวียนให้
พิษม์กาฬอันร้อนร้าย
เอาโกฏหัวบัวเขมา
จันทน์ลูกดอกอย่าละเลย
ยาดำอิกน้ำตาล
เปลือกฟักเขียวพิกัดไว้
ดีปลีบาทหนึ่งเอา
ดีจรเข้งูเหลือมซ้ำ
ตำผงละลายน้ำผึ้ง
น้ำสมสาชูจัด
มูลจิตร์นี้ดีอาจ
รศกลิ่นยาหอมคลาย
แก้ลมอันวิงเวียน
ลิ้นกระด้างคางชิด
ให้เอาลูกผักชี
สมุลแว้งฝางเสนสาย
โกฏห้าเทียนทั้งห้า
กระวานกานพลูจริง
ลูกจันทน์แลดอกจันทน์
จงทำยาฉะนี้กิน
เอาเทียนห้าอันหอมกลิ่น
ชั่งเท่ากันทำผงพลัน
สักถ้วยจอกวิเศษขยัน
สิ้นโทษพลันในสุมะนา
ผิวไม้ไผ่พรหมมิมา
น้ำมะนาวฝนให้กิน
อย่าคลางแคลงหายหมดสิ้น
สิ้นสูญโทษดังกล่าวมา
เกิดเพื่อพิษม์ลมชิวหา
แก้ลมกล้าให้ตัวลาย
จับหัวใจก็เสื่อมหาย
ร้อนอกใจมิสะเบย
ขิงแห้งเรานะแพทย์เอ๋ย
สิ่งละสลึงหนึ่งชั่งใส่
กรวดรศหวานเนยด้วยไซ้
สิ่งละสามบาทอย่าขาดทำ
เกลือสินเธาว์สี่เฟื้องขำ
สิ่งละเฟื้องอย่าเคืองขัด
น้ำร้อนพึงแก้วิบัติ
กินแล้วลมตรีสูญหาย
คุณสามารถแก้ลมร้าย
แก้ลมร้ายบาทจิตร์
มักหาวเหียนอันเนืองนิตย์
บำรุงพิษม์โลหิตหาย
เจ็ตพังคีดอกคำหมาย
อบเชย(เทศ)สิ่งละตำลึงยิ่ง
ว่านเปราะหนาศักขีชิง
กฤษนากะลำภัก
จันทน์สองนั้นจึงประจักษ์

ตรีกะตุกทั้งนี้หนัก
ทำแท่งสุราละลาย
น้ำส้มส้าขิงข่ามี
หนึ่งโสดแพทย์พึงเพียร
โบราณท่านบรรยาย
อบอับจับดวงใจ
แน่นอกอาเจียนติด
อาหารกลืนขืนกิน
แก้พิษม์โลหิตร้อน
ลมสรรนิบาตวินาศหาย
โอสถนี้ดียั่งยืน
ให้เอาโกฏน้ำเต้า
โกฏเชียงโกฏจุลา
เทียนดำขาวเปลือกแดง
ขอนดอกอำพันผูก
จันทน์ทั้งสองสมุลแว้ง
กำยานเปราะหอมหนัก
ใคร้เครือหญ้านางดี
อบเชยอำพันพาน
(ลูก)กระดอมดอกสารพี
บุญนาคจำปาเป็น
เลือดแรด(ดี)วัวเถื่อนหา
ชั่งควรประมวลไว้
บดด้วยน้ำสรรพดี
ทำแท่งละลายฉัน
กระสายแพทย์ผู้ปราชญ์
หอมเย็นหรือร้อนกลิ่น
ควรแต่โรคสถานใด
บังคับตามโรคา
ภาคหนึ่งพึงกำหนด
สิ่ลงะสองสลึงจึงควรดี
น้ำกระสายเร่งภุญชี
ตามวิธีควรกินหาย
อินทวิเชียนตำราหมาย
แก้ลมร้ายบาทจิตร์
ให้หลงใหลคลุ่มคลั่งพิษม์
รากลมเปล่าให้หนาวร้อน
แต่ได้กลิ่นกลับขย้อน
ให้ใคล้คลั่งทั้งตีขึ้น
ลมทั้งหลายบ่อฝ่าฝืน
แพทย์พึงทำตามตำรา
โกฏก้านพร้าวโกฏพุงปลา
โกฏกัตกราโกฏกระดูก
เยาวภานีทั้งห้าถูก
ทั้งกฤษณากระลำภัก
พิมเสนแรงชะมดฝัก
ทั้งกานพลูลูกกระวาน
ลูกผักชีชะลูดกาน
เบ็ญกูลทั้งฝางเสน
พิกุลดีมลิเย็น
กะดังงาดอกคำไทย
ดีหมูป่า(ดี)งูเหลือมใส่
ยาทั้งนี้เท่า ๆ กัน
กระสายนี้วิเศษขยัน
ตามโรคนั้นละลายกิน
ตามฉลาดตรองประคิน
หวานเปลี้ยวฝาดตามบัญชา
ดูคลึงคล้ายยักย้ายหา
ประคินกินเอาแต่หาย
แก้ลิ้นหดเพื่อลมร้าย

ดีปลีกระเทียมหมาย
มะขามเปียกอิกลูกจันทร์
เกลือขั้วรำหัดขาด
ละลายน้ำผึ้งกลืนกิน
ลมร้ายสิ้นพิศสง
สุมนากล่าวนิเทศ
กล่าวกลับลำดับขยาย
อาจารย์ท่านพรรณนา
กลับแตกแยกเป็นสี่
ตามโครงสุดข้างละเส้น
ทั้งซ้ายขวาตามนิสัย
ตลอดเศียรเวียนกระหลบ
โดยหลังแขนทั้งสองนั้น
แตกแยกเป็นห้าแถว
สองข้างทุกนิ้วมือ
สองเส้นเบื้องใต้นั้น
ตามหน้าขาสองข้าง
หยุดพอเพียงข้อท้าว
เอ็นหนึ่งทั้งห้านั้น
อันเส้นการะทารี
กำเริบให้ศิลาน์
มักให้เจ็บเย็นสะท้าน
ขนมจีนเข้าเหนียวถั่ว
อาทิตย์จันทร์โทษนี้
บางทีก็กลายเห็น
บางคาบกลับเป็นลม
นอนแน่ไม่สมประดี
อาการเส้นทาวี
อยู่กยาไม่มีเลย
ผิจะแก้ก็แต่นวด
ลูกประคำควายลูกสวาสดิ์
พริกไทยนั้นเผ็ดร้ายกาด
ใส่ถาดตำทำเป็นผง
แก้โทษลิ้นหายมั่นคง
คงสุมะนาวิการหาย
พอสังเกตหยุดธิบาย
ในเส้นเอ็นชื่อทารี
แล่นออกมาแต่นาพี
สองเส้นนี้ผ่านขึ้นไป
ร้อยขึ้นเป็นสะบักใส
แล่นขึ้นไปกำด้นครัน
แล่นทวนทบจรจัล
ออกไปงันที่ข้อมือ
ตามแนวนิ้วให้ยืดถือ
ให้ยืดถือทำต่าง ๆ
แล่นผกผันลงเบื้องล่าง
วางลงไปหน้าแข้งพลัน
แตกออกเหล่าละห้าอัน
ทั้งสองข้างดังกล่าวมา
ทั้งสี่นี้เมื่อวิการ์
ย่อมเย็นชาเหน็บทั้งตัว
เพราะอาหารแสลงชั่ว
พอใจกินจึงเกิดเป็น
การะทารีกำเริบเข็ญ
โทษสันนิบาตทำกะลี
เรียกนิยมหัสรังษี
รู้สึกกายไม่เป็นเลย
สิ้นเท่านี้นะท่านเอ๋ย
สิ้นเรื่องราวกล่าวต่อไป
ตรวจกดเส้นดังกล่าวไว้

ให้หย่อนผ่อนพักใจ
โอสถในปัถวี
อาจบรรเทาเบาพาทา
หนึ่งหัสรังษีเอ็น
ในอุทรข้างซ้ายหมาย
ตลอดลงฝ่าเท้าเล่า
ต้นนิ้วสิ้นทั้งห้า
ตลอดทอดเต้านมซ้าย
ลอดขากันไกลพลัน
บังคับให้กลับกรอก
ประจำตาข้างซ้ายหนา
มักเป็นลมจักขุนิวาต
เจ็บกระบอกจักขุผัน
อันโทษหัสรังษี
ทั้งนี้ก็เพราะกระแส
เกิดลมสองเหล่าหนอ
วันศุกร์มักก่อการ
ผิจะแก้ก็เร่งนวด
ซึ่งอยูกยาตามตำรา
อันเส้นจักษุสอง
ผู้แพทย์สถิตย์สเถียร
หนึ่งเส้นชื่ออุรัง
สัมปะสาโสนามปรา
เส้นนี้แล่นออกมา
ขึ้นไปไม่ขัดขวาง
ไปเนาเอาข้างซ้าย
เป็นรากโสตประสาทหมาย
เส้นนี้มักร้าวฉาน
เหลือประมาณบ่อวิจารณ์
หนึ่งโสตเส้นชื่อสุ
จึงแก้ไขด้วยอยูกยา
มาภุญชีทุกทิวา
โทษมะหาก็ห่างหาย
อันเส้นนี้ท่านพิปราย
แล่นลงไปโดยต้นขา
แล่นผ่านเอานิ้วบาทา
ย้อนขึ้นมาข้างซ้ายพลัน
แล่นผันผายข้างคอนั้น
สุดเส้นนั้นเป็นรากตา
หลับลืมออกเป็นธรรมดา
เมื่อวิกากำเริบนั้น
แลอัคคะนิวาตคุณพลัน
ย่อมวิงเวียนบ่อลืมแล
เกิดกะลีฉะนี้แท้
กินสิ่งของอันมันหวาน
มักก่อจับให้ร้าวฉาน
ท่านกล่าวไว้สืบ ๆ มา
ตรวจกดเส้นดังพรรณนานา
พลันเยียวยาก็พลันหาย
แก้ทำนองไม่ผิดเพี้ยน
พิเคราะห์เพียรด้วยปัญญา
ภุสำพวังนั้นก็ว่า
กฎชื่อว่าเป็นสามอย่าง
แต่นาภีวิถีทาง
ตามราวนมเบื้องซ้ายหมาย
หมายหูซ้ายดังอธิบาย
ดังบรรยายฉะนี้มา
เพราะอาการอาบธารา
พะเอินจับวันพุฒแล
ขุมอุสะมานามกรแท้

ออกจากนาภีแผ่
ขึ้นไปราวคอคาง
เป็นรากโสตประสาทหนา
มักเสพซึ่งน้ำมะพร้าว
มักจับวันอังคาร
อุสะมากล้าแขงขึง
ลมออกหูจู่เป็น
เหมือนกันทั้งสองข้าง
คะทาหุทั้งซ้ายขวา
จะแก้เส้นลมนี้
นวดบนหูสองจึง
แม้นนวดไม่ยินเสียง
ทาระกรรณ์ดังบรรยาย
ให้นวดจงช้าครัน
คลึงเคล้นเส้นให้เหลว
หนึ่งเส้นอันชื่อว่า
สังคินีก็บรรยาย
เส้นนี้แล่นออกมา
ตลอดตรงไม่เข็ดขาม
วิบัติโทษต่าง ๆ
ขัดเบาบ่อประจักษ์
ปัสสาวะให้ข้นขุ่น
เจ็บเหน่าบ่ออยุดหย่อน
บางทีกลับเป็นลม
เกิดเพราะณะหาโร
เกิดด้วยน้ำกามตน
กลั้นน้ำกามขัดข้อง
น้ำกามก่อโทษเอง
เป็นหนองในใหลวิบัติ
สัตรีเพื่อโลหิต
ขึ้นไปจับราวนมขวา
วางไปเอาหูขวานา
เมื่อวภาเพราะอาหาร
จึงราญร้าวลมวิการ
ตามตำนานพะเอินเป็น
ให้หูตึงราญร้าวเข็ญ
เพราะโทษเส้นกำเริบกล้า
ท่านกล่าวอ้างนามวาตา
โสตวิการ์มักตันตึง
ตามวิถีแถวเส้นขึง
ลมเสียงอึงบรรเทาหาย
นามลมเสี่ยงคำธิบาย
หนึ่งปลั่มคลายเส้นสะเอ็ว
ตามเส้นสันจึงหายเร็ว
เร็วเร่งยากินพลันหาย
รัตคินีหนานามพิปราย
เส้นเดียวหมายมีสองนาม
แต่นาภีใต้สูญงาม
เป็นลึงคะชาติมุตมัก
เสียดสีข้างเป็นพ้นนัก
ไม่โชนเชี่ยวดังแต่ก่อน
มักเบากลุ่นแลรุ่มร้อน
เพราะโทษเส้นวิกาโร
ราทยักษ์ประสมวาโย
องคะชาติร้าวหม่นหมอง
อันวิกลเพราะลำพอง
บ่อได้ตกด้วยกำหนัด
จึงก่อเพลงมูตหยดหยัด
เพราะมูลราคก่อเกิดเอง
วิปริตทำหลายเพลง

มดลูกวิการเอ็ง
เจ็บท้องสีข้างสุด
เร่งนวดเส้นขัดขวาง
แก้สะเอ็วตะโพกสอง
คลายก่อนผ่อนกินยา
หนึ่งเส้นกังขุงนั้น
กระหวัดรอบทวานมี
สำหรับรูตคูตเผย
กังขุงก่อวิการ
ผู้นั้นมักบริโภค
วันอาทิตย์ผู้ฉัน
ทำโทษให้ตึงทวาน
อาหารเคยก็เลยเอง
ผิจะแก้เส้นกังขุง
เหนือขื่อเส้นเอ็นร้อง
ฝีเย็บดังปริแตก
เส้นนี้พระอาจาริย์
เส้นสิบหยิบยกกล่าว
หยุดจบครบสิบสิ่ง
พอสังเกตเอกเทศ
ผู้แพทย์ใคร่วิถา
เส้นสิบแผนคัมภีร์
กล่าวเกล็ดนิเทศไป
ณะหาโรยุตโตตาม
ลำดับนี้จะพรรณนา

จึงก่อโทษทำต่าง ๆ
สะเอ็วดุจดังหักกลาง
แถวเส้นดังที่กล่าวมา
ทั้งท้องน้อยแก้วาตา
ตามตำราวิธีดี
แล่นจรจัลจากนาภี
คูตมักคะพนักงาน
บ่อละเลยทิวาวาน
เพราะอาหารโอชะมัน
กำเริบโรคแต่เหตุนั้น
กังขุงนั้นจึงก่อเพลง
ท้องดุจราณกำเริบเส็ง
กินหย่อนน้อยมักคับท้อง
นวดพยุงนิ้วประคอง
ค่อยจดจ้องให้เสียวทวาร
ทวารแยกคูตเคลื่อนคลาน
จับมือจดจึงจะจริง
พอเป็นเลาแก่ชายหญิง
อันมีนามต่าง ๆ มา
ให้อุเอกเหลือปัญญา
จึงศึกษาพากเพียรไป
จบเท่านี้จะหยุดไว้
ตามตำนานโบราณมา
เงือดงดความยุติกา
เรื่องอัฐิดำริห์ไป

ลักษณะด้านหน้ารูปนี้ บอกกำเนิดเส้นทั้งสิบ อันเป็นประธานแก่เส้นทั้งหลาย ตามที่อาจารย์ได้แนะนำไว้ดังนี้คือ

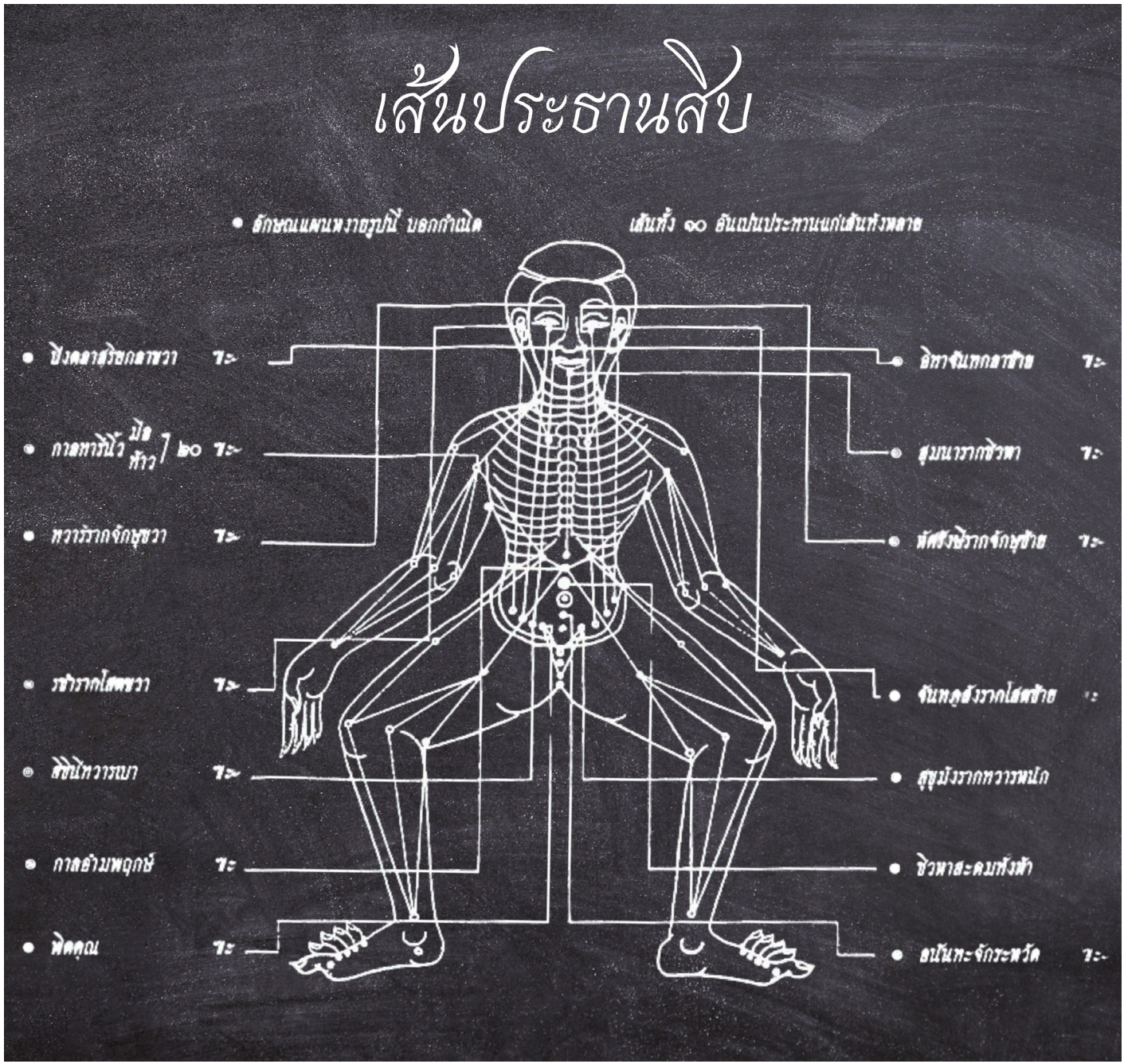

ลักษณะด้านหลังรูปนี้ บอกกำเนิดเส้นทั้งสิบ อันเป็นประธานแก้เส้นทั้งหลาย ตามที่อาจารย์ได้แนะนำไว้ดังนี้คือ

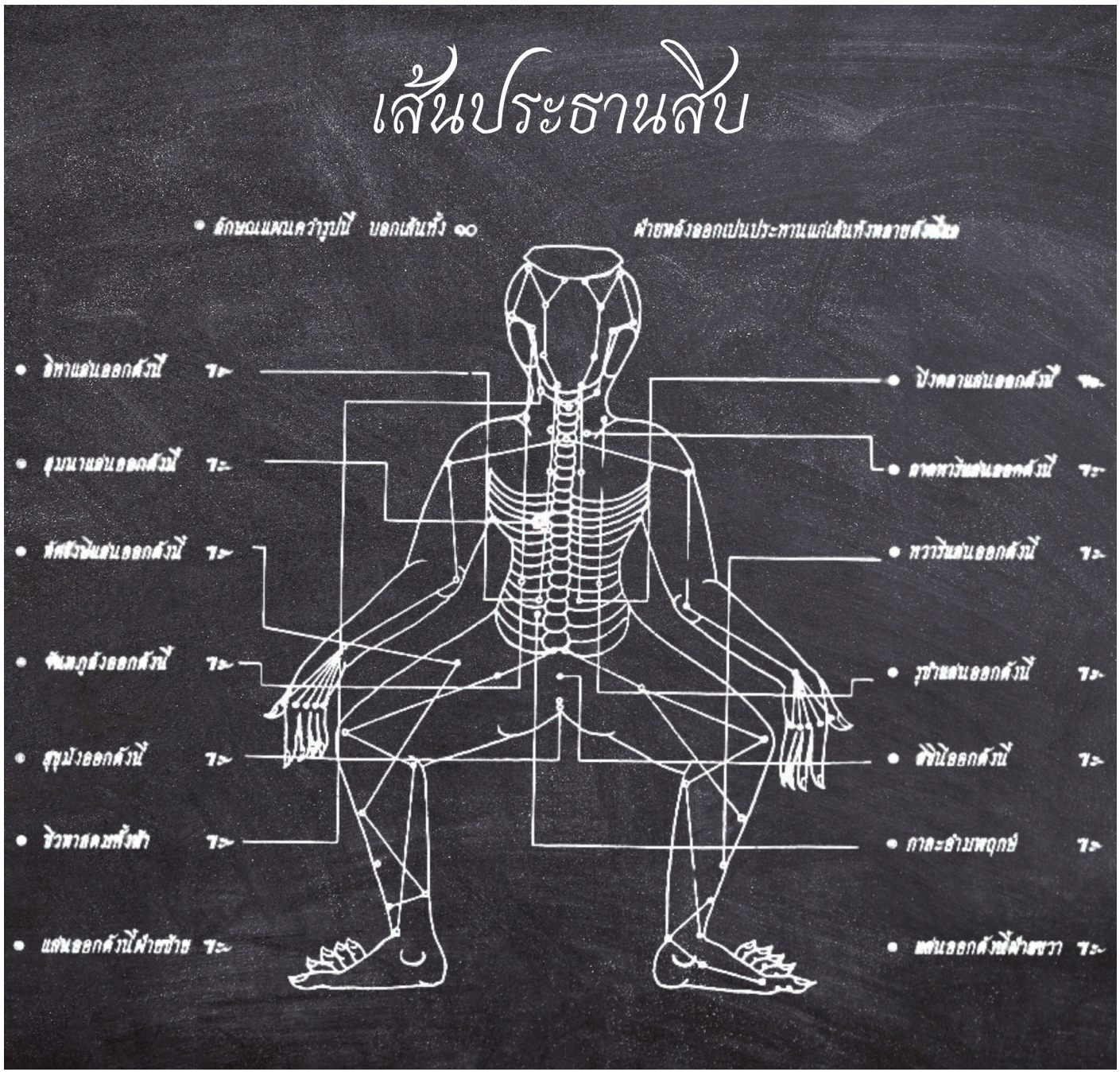

1.1.3 เส้นหลัก 6 เส้น (กล่าวในโรคนิทานคำฉันท์)

จากการสืบค้นได้พบการกล่าวถึงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องเส้นหลัก 6 เส้น หรือลม 6 ประการ โดยปรากฏเนื้อความในคัมภีร์โรคนิทานคำฉันท์ (หน้า 2-3) ดังนี้

น่า ๒ **โรคนิทาน**

- **เกษาโลมาขน** **ตลอดจนมัทลุงสมอง**
  ผู้เรียนให้ตรึกตรอง **ดังตำหรับบังคับมา**
- **อาโปสิบสองนั้น** **ตั้งปิดังเปนปะถะมา**
  กราบท้ายจนอะวะสา **ถึงมูตดังเปนอะวะสาน**
- **ธาตุน้ำสิบสองสิง** **แห่งชายหญิงทั่วจักระวาฬ**
  เตโชคือไฟกาล **มีสี่กองในกายเรา**
- **มีนามตามบัญญัติ** **ในปะระมัถพึ่งจำเอา**
  สัสตัปปัคคีเล่า **คือไฟธาตุอุ่นกายคน**
- **ปะรินามัคคีซ่าน** **รศอาหารไปทั่วตน**
  ปะริทัยหัคคีลน **สกลกายให้คลายชื่น**
- **อัญชะระนัคคีโสด** **มักทำโทษให้โหดหืน**
  ทำลายให้คลายคืน **คือคร่ำคร่าชะราแก่**
- **เปนกองไฟธาตุสี่** **ตามบาฬีนี้แท้**
  ลมหกหากให้แปล **โรควิบัติต่าง ๆ เปน**
- **ลมหนึ่งชื่ออุธังคะ** **พัดแต่ท้าวยะเยือกเย็น**
  ตลอดเศียรบ่อว่างเว้น **เปนนิรันต์อยู่อัตรา**
- **ลมหนึ่งชื่ออะโท** **แต่ศีโรพัดลงมา**
  ตาบท้าวปลายบาทา **เปนที่สุดวิถีลม**
- **หนึ่งลมชื่อโกษฐา** **ในครรภาพัดนิยม**
  กุจฉิยาพัดระงม **นอกไส้นั้นอยู่เปนนิจ**

- คืออังคะมังคา ทั่วหายเที่ยวสถิตย์
  อัสสาสะไม่เพี้ยนผิด คือหายใจเข้าออกเรา
- สิ้นลมหกดังวิถาน จงชำนาญอย่าดูเบา
  เปนแพทย์อย่าโฉดเขลา หมั่นตรึกตรองในตำรา
- อันธาตุทั้งสี่นี้ เลี้ยงอินทรีย์ทุกชะนา
  หนุ่มแก่ไม่เว้นหนา ธาตุทั้งสี่มีเหมือนกัน
- เมื่อธาตุดีไม่วิบัติ สาระพัดชื่อชุ่มมัน
  ผุดผ่องทั้งศรีสันต์ ทั้งกำลังว่องไวดี
- เมื่อวิบัติทนทะเวท ดูทุเรศซูบเศร้าศรี
  เกิดโรคเข้ายายี ในอาการสามสิบสอง
- ธาตุสี่เกิดวิบัติ ตัดอินทรีย์ทำลายกอง
  แต่สิ่งหนึ่งหม่นหมอง พอเยี่ยวมามิเปนไร
- ถึงห้าถึงหกแล้ว ดุจแก้วเกิดฟองไฝ
  จะเยี่ยวยาย่อมยากใจ ถึงแม้นคลายไม่เหมือนเก่า
- ชนม์เข้าถึงเก้าสิบ ถึงยาทิพย์กินเสียเปล่า
  คงจะตายแต่บันเทา โทษเสียดแทงเพราะคุณยา

1.1.4 เส้นบริวาร

นอกจากเส้นประธานสิบแล้ว ยังมีเส้นอื่นๆ อีก ที่กระหวัดอยู่ในร่างกายถึง 72,000 เส้น ตัวอย่างเช่น มีแนวแล่นของเส้น ที่อยู่ท้องใกล้ สะเอวข้างละ 3 เส้น แต่ละเส้นมีอาการและอาการของลม ที่เกี่ยวกับอาการของบริเวณหลังอยู่หลายอาการ เส้น 3 เส้น นี้คือ 1. เส้นสันทฆาต 2. เส้นปัตตฆาต และ 3. เส้นรัตตฆาต

1. “เส้นสันทฆาต” แนวแล่นของเส้น อยู่ทั้งด้านซ้าย และด้านขวา ของบริเวณท้องใกล้สะเอว “เส้นสันฑฆาต” อยู่ห่างจากสะดือ 4 นิ้ว มีแนวแล่นออกดังนี้

- แล่นลงมาที่ต้นขาด้านใน
- แล่นผ่านใน ใต้พับกระดูกข้อเข่า
- แล่นลงไปขาที่ ในบริเวณกล้ามเนื้อน่อง
- แล่นลงไปที่ ริมเท้าใต้ตาตุ่ม หลังข้อเท้า
- แล่นเข้าไปในฝ่าเท้า เข้าอุ้งเท้า แต่ไม่ผ่านโคนนิ้วเท้า
- แล่นวกกลับมาที่บริเวณณด้านนอก
- แล่นขึ้นผ่านใต้พับเข่า
- แล่นขึ้นไปต้นขาด้านนออก
- แล่นเข้าไปในตะโพก ขึ้นไปที่ในบริเวณ กล้ามเนื้อหลัง
- แล่นต่อเนื่อง ไปที่สะบักหลัง
- ผ่านมาที่ บริเวณราวนม (สะบักหน้า) ใต้ต่อกระดูกไหปราร้า ไปขึ้นที่คอ แล้ววกกลับที่ท้อง

2. “เส้นปัตตฆาต” ตำแหน่งต่ำ จากเส้น “สันฑฆาต” อีก 1 นิ้ว ต่างกับ “สันฑฆาต” คือ จะค่อนข้างมาทางด้านสะเอวขึ้นไปที่บ่า ลงมาด้านหน้า กลับมาที่ท้องเหมือนเดิม

3. “เส้นรัตตฆาต” แนวแล่นของเส้นรัตตฆาต แล่นลงมา ใกล้กับแนวแล่นของ “เส้นสันฑฆาต” และ “เส้นปัตตฆาต” แต่เมื่อขึ้นไปในตะโพกแล้ว แนวแล่นของเส้นนี้ จะแล่นผ่านริมข้อกระดูกตะโพก ด้านใน ขึ้นไปที่สะเอว และ เลยขึ้นไปอยู่ในบริเวณ ชายโครงเลยไปที่บริเวณรักแร้ด้านใน

1.1.5 ธาตุทั้ง 4 พิการ/กำเริบ

หลักวิชาการแพทย์แผนไทยระบุว่าธาตุทั้ง 4 เป็นองค์ประกอบเบื้องต้นของมนุษย์และเป็นสาเหตุของโรค ธาตุทั้ง 4 นี้ ได้แก่ ธาตุดิน (หรือปถวีธาตุ) ธาตุน้ำ (หรืออาโปธาตุ) ธาตุลม (หรือวาโยธาตุ) และธาตุไฟ (หรือเตโชธาตุ) ธาตุเหล่านี้จะต้องอยู่อย่างสมดุลหากมีธาตุใดธาตุหนึ่งน้อยไปมากไปหรือผิดปกติไปก็จะทำให้เกิดโรค แพทย์แผนไทยเรียกภาวะที่ธาตุน้อยไปว่า “หย่อน” เรียกภาวะที่ธาตุมากไปว่า “กำเริบ” และเรียกภาวะที่ธาตุผิดปกติไปว่า “พิการ” เมื่อรู้ว่าธาตุใดหย่อน กำเริบ หรือพิการ ก็จะให้ยาแก้ได้

1.1.6 ลม 6 กองที่เกี่ยวกับการนวด

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับ ความหมาย ลักษณะ ความสำคัญของลมและโรคลม

ลม หมายถึง ธาตุ 1 ใน 4 มีลักษณะเคลื่อนไหวไปมา มองไม่เห็น เป็นพลังที่ทำให้ธาตุอื่นๆ เกิดการเคลื่อนไหว เมื่อพิจารณา

ตามบทบาทหน้าที่ของลมแล้วจะเห็นว่าลมหมายรวมถึง ระบบการไหลเวียนโลหิต ระบบประสาท การเคลื่อนไหวของปอด กระเพาะอาหาร นอกจากนี้คำว่า ลม ยังหมายถึงโรคและอาการของโรคด้วย

ลักษณะเฉพาะของลม คือ ลมจะมีการเคลื่อนไหวในลักษณะที่มองไม่เห็น ไม่มีรูปร่าง เป็นพลังขับเคลื่อน ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วน่าจะเป็นระบบการเคลื่อนไหวของร่างกาย การไหลเวียนของโลหิต ระบบประสาท หรืออาจหมายถึงพลังอื่น ๆ ที่ก่อให้เกิดการพยุงอยู่ได้ของอวัยวะต่าง ๆ ทำให้เลือดหรือน้ำเหลืองไหลหรือหยุด ซึ่งนอกเหนือจากระบบข้างต้นแล้ว ลมอาจหมายถึงพลังอื่น ๆ ที่เกิดตามตำแหน่งดังกล่าวด้วย

โรคลมมีลักษณะอาการที่ครอบคลุมหลายระบบ โดยลักษณะเฉพาะของโรคลมมีหลายประการ เช่น อาการบวม มีไข้ คลั่งเพ้อ มีอาการทางจิตประสาท เป็นต้นลมและโรคลมในทางการแพทย์แผนไทยมีความสำคัญ คือ ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์แพทย์ผู้ทำการรักษาผู้ป่วย และประชาชนผู้ต้องดูแลสุขภาพตนเอง

ธาตุลมในคัมภีร์การแพทย์แผนไทย เป็นองค์ประกอบของร่างกายที่ทำหน้าที่หลักเกี่ยวกับการทำให้เกิดการเคลื่อนไหว การขับเคลื่อนของสิ่งต่างๆ ใน ร่างกาย เพื่อให้องค์รวมของร่างกายทำงานเป็นปกติ

ธาตุลมมี 6 ชนิด ได้แก่

1) ลมอุทธังคมาวาตา คือ ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ
2) ลมอโรคมาวาตา คือ ลมพัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า
3) ลมกุจฉิสยาวาตา คือ ลมพัดในท้อง
4) ลมโกฏฐาสยาวาตา คือ ลมพัดในลำไส้และกระเพาะอาหาร
5) ลมอังคมังคานุสารีวาตา คือ ลมพัดทั่วสรีระกาย
6) ลมอัสสาสะปัสสาสะวาตา คือ ลมหายใจเข้าออก

ในบางกรณี “ลม” ในคัมภีร์การแพทย์แผนไทย อาจหมายถึงโรคหรืออาการผิดปกติต่างๆ ซึ่งมิได้เกิดจากธาตุลมเท่านั้น ในหนังสืออายุรเวทศึกษาของขุนนิเทศสุขกิจ ได้ให้คำนิยามของลมว่า “ลม” คือสิ่งที่ เคลื่อนไหว ซึ่งเราไม่สามารถมองเห็นได้ จับต้องไม่ได้ แต่สามารถรับรู้การมีอยู่ของลมได้ โดยการ ทำงานของมัน ทั้งนี้เนื่องจากลมมีธรรมชาติที่เคลื่อนที่ และทำให้ธาตุต่างๆ เคลื่อนที่ได้ ลมจึงเป็น ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ร่างกายทำหน้าที่ได้ตามปกติ และยังได้กล่าวถึงหน้าที่ของลม 9 ประการ คือ ทำให้เกิดความปกติหรือไม่ปกติของจิตใจ หน้าที่เกี่ยวกับปัญจอินทรีย์ หรือการรับรู้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น และกาย หน้าที่เกี่ยวกับการเดินหรือไหลเวียนของเลือด หน้าที่เกี่ยวกับการย่อยอาหาร หน้าที่ ควบคุมการขับถ่าย หน้าที่คุมเส้นหรือท่อเลือด หน้าที่ควบคุมความรู้สึก หน้าที่ควบคุมการพูด เป็นต้น

พระคัมภีร์โรคนิทานกล่าวด้วยลักษณะวาโยธาตุทั้ง 6 หรือลม 6 กองพิการ

1) อุทธังคมาวาตา แตกหรือพิการ อาการ มักให้ดิ้นรน มือเท้าขวักไขว่ ให้พลิกตัวไป ๆ มา ทุรนทุราย หาวเรอบ่อย ๆ
2) อโธคมาวาตา แตกหรือพิการ ให้ยกมือและเท้าไม่ไหว ให้เมื่อยขบไปทุกข้อ ทุกกระดูกเจ็บปวด
3) ลมกุจฉิสยาวาตา แตกหรือพิการ มักให้ท้องขึ้นท้องลั่น ให้เจ็บอก สวิงสวายให้แดกขึ้นแดกลง
4) ลมโกฏฐาสยาวาตา แตกหรือพิการ มักให้เหม็นคาวคอ ให้อาเจียน จุกเสียด แดกในอก

5) ลมอังคมังคานุสารีวาตา แตกหรือพิการ ให้หูตึง เจรจาไม่ได้ยิน แล้วเป็นดั่งหิ่งห้อยออกจากตา ให้เมื่อยต้นขาทั้ง 2 ข้าง ดุจจะแตก ให้ปวดในกระดูกสันหลัง สะบักร้อนสะท้านหนาว อาเจียนลมเปล่า กินอาหารมิได้

6) ลมอัสสาสะ ปัสสาสะวาตา แตก รักษามิได้ ตาย

• ประเภทของลม

ลม ในทางการแพทย์แผนไทย สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ ลมกองหยาบ และลมกองละเอียด

1. ลมกองหยาบ (โอฬาริกะวาตะ)

เป็นลมที่เกิดขึ้นในช่องท้อง ซึ่งเกี่ยวข้องโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับการทำงานของกระเพาะอาหาร ลำไส้เล็ก และลำไส้ใหญ่ หากลมกองนี้เกิดความผิดปกติ อาจทำให้เกิดอาการท้องผูก ท้องเสีย ท้องอืด ท้องเฟ้อ แน่นจุกเสียด เมื่อพิจารณาจากการทำหน้าที่ของลมทั้ง 6 ชนิด และความผิดปกติที่เกิดขึ้นตามคัมภีร์โรคนิทานแล้ว อาจตีความได้ว่า สาเหตุที่ทำให้ลมกองหยาบทำงานผิดปกติเกิดเพราะลม 4 ชนิดทำงานผิดปกติ ดังนี้

- ลมกุจฉิสยาวาตา หากพิการจะมีอาการเจ็บท้อง มีการบีบตัวมาก
- ลมโกฏฐาสยาวาตา หากพิการมีอาการจุกเสียดแน่นหน้าอก อาเจียน
- ลมอุทธังคมาวาตา ทำให้เรอและอาเจียน หากพิการทำให้หาวเรอบ่อยๆ และทุรนทุราย
- ลมอโธคมาวาตา ทำให้ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ หากพิการทำให้ยกมือเท้าไม่ได้ เมื่อย ขบทุกข้อ

2. ลมกองละเอียด (สุขุมะวาตะ)

เป็นลมที่มีลักษณะละเอียดอ่อน อ่อนโยน นุ่มนวล (สุขุม แปลว่า ละเอียด ละเอียดอ่อน นิ่มนวล) ซึ่งลมกองละเอียดนี้จะอยู่ตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย โดยอธิบายขยายความได้ว่า

1) ลมกองละเอียดทำหน้าที่ในการพัดเอา อุทริยัง หรือสารอาหารไปเลี้ยงส่วนต่างๆ ของ ร่างกายและยังนำเอากรีสัง หรือของเสีย ออกมาจากอวัยวะต่างๆ

2) ลมกองละเอียดยังมีหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้ทางผัสสะหรือสิ่งกระทบจากภายนอกที่เข้ามา ทางอายตนะทั้งห้า คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย

3) เมื่ออธิบายลมกองละเอียดตามสมุฏฐานวาโยในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ที่กล่าวว่าหทัยวาตะ สัตถกวาตะ และสุมนาวาตะ เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้วาโยธาตุทั้งหกผิดปกติ โดยลมทั้งสามนี้ทำให้เกิดความผิดปกติของลมกองละเอียด กล่าวคือ หทัยวาตะ ซึ่งเป็นลมที่พัดในดวงจิต ทำให้จิตระส่ำระสาย ซึ่งเกี่ยวข้องกับอารมณ์และจิตใจ สัตถกวาตะ ซึ่งเป็นลมที่แหลมคมดังศัตราวุธ ทำให้เสียดแทง ซึ่งเกี่ยวข้องกับการรับ ความรู้สึกและการรับรู้ สุมนาวาตะ ซึ่งเป็นลมที่พัดในแนวกลางของลำตัว เป็นลมที่สามารถดันขึ้นมาที่หน้าอก ทำให้แน่นหน้าอก ดันขึ้นมาที่คอเกิด ลมจุกคอ และดันขึ้น ศีรษะเกิด ลมตีขึ้นเบื้องสูง ทำให้เกิดอาการวิงเวียนศีรษะ หน้ามืดตาลายคล้ายจะ เป็นลม

1.2 ข้อห้าม/ข้อควรระวังในการนวด

หมอผู้นวดต้องทราบข้อห้าม/ข้อควรระวังดังต่อไปนี้ เพื่อสามารถช่วยลดอาการไม่พึงประสงค์ ป้องกันไม่ให้เกิดอันตราย หรือผลแทรกซ้อนอันไม่พึงปรารถนาได้

1.2.1 ข้อห้าม

1. มีไข้เกิน 38.5 องศาเซลเซียส
2. บริเวณที่มีกระดูกแตกหัก ปริร้าว ที่ยังติดไม่ดี
3. บริเวณที่เป็นมะเร็ง
4. ความดันโลหิตสูง (Systolic สูงกว่าหรือเท่ากับ 160 mm.Hg และ/หรือ Diastolic สูงกว่าหรือเท่ากับ 100 mm.Hg) ที่มีอาการหน้ามืด ใจสั่น ปวดศีรษะ หรือคลื่นไส้อาเจียน
5. บริเวณที่เป็นแผลเปิด แผลเรื้อรัง หรือบริเวณที่มีรอยโรคผิวหนังที่สามารถติดต่อได้
6. บริเวณที่มีการบาดเจ็บภายใน 48 ชั่วโมง
7. บริเวณที่ผ่าตัดภายในระยะเวลา 1 เดือน
8. บริเวณที่มีหลอดเลือดดำอักเสบ (DVT)
9. โรคติดเชื้อเฉียบพลัน
10. กระดูกพรุนรุนแรง

1.2.2 ข้อควรระวัง

1. หญิงตั้งครรภ์ ผู้สูงอายุ และเด็ก
2. โรคหลอดเลือด เช่น หลอดเลือดแดงโป่ง หลอดเลือดอักเสบ หลอดเลือดแข็ง (Atherosclerosis)
3. ความดันโลหิตสูง (Systolic สูงกว่าหรือเท่ากับ 160 mm.Hg และหรือ Diastolic สูงกว่าหรือเท่ากับ 100 mm.Hg) ที่ไม่มีอาการหน้ามืด ใจสั่น ปวดศีรษะหรือคลื่นไส้อาเจียน
4. เบาหวาน
5. กระดูกพรุน
6. มีความผิดปกติของการแข็งตัวของเลือด มีประวัติเลือดออกผิดปกติรวมทั้งกินยาละลายลิ่มเลือด
7. ข้อหลวม ข้อเคลื่อน ข้อหลุด
8. บริเวณที่มีการผ่าตัด ใส่เหล็ก หรือข้อเทียม
9. บริเวณที่แผลหายยังไม่สนิทดี
10. ผิวที่แตกง่าย
11. บริเวณที่ปลูกถ่ายผิวหนัง

1.3 ทฤษฎีการนวด

การรักษาพยาบาลเพื่อบรรเทาการเจ็บป่วย หรือให้การเจ็บป่วยหายไปได้นั้น แพทย์ต้องทำการรักษาให้หายโดยการให้ยาไปรับประทาน การบีบ การนวด การใช้ยาทาภายนอกตามสมุฏฐานของโรคที่เกิดขึ้น ขึ้นอยู่ว่าโรคนั้น ๆ เกิดจากสมุฏฐานอันใด การรักษาโดยการให้ยานี้จึงทำให้โรคทั้งหลายหายไปได้ อย่างนี้เรียกว่าการรักษาโรคโดยการให้ยา

โรคบางอย่างมีอาการเจ็บป่วยเมื่อยล้า ซึ่งไม่สามารถจะบำบัดด้วยยาให้หายได้ เช่น โรคกระษัยต่าง ๆ เช่น กระษัยเส้น กระษัยดาน กระษัยจุก กระษัยเสียด กระษัยท้น หรือ กระษัยลงฝัก เป็นต้น ตามที่กล่าวมาย่อ ๆ นี้จะให้หายได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้วิธีทำการบีบ การนวด และการประคบนี้ จึงเป็นผลดีที่นิยมแพร่หลายมาแต่ครั้งโบราณจนกระทั่งบัดนี้ จึงได้ยกย่องและเรียกผู้ที่ให้การรักษาโดยการบีบ นวด และประคบนั้นว่า หมอนวด

วิชาการบีบ การนวด และการประคบนี้ เป็นวิชาการแพทย์อย่างหนึ่งที่ท่านพระบรมครูชีวกโกมารภัจจ์ เป็นแพทย์ผู้ชำนาญทั้งทางเภสัชและแพทยศาสตร์ นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ชำนาญในทางสรีรศาสตร์ในร่างกายมาแต่กาลก่อน ท่านจึงได้กำหนดเอาเส้นเอ็นทั้งหลายในร่างกายของคนเรานำมาบันทึกไว้ว่า กายายาวประมาณ 1 วา หนา 1 คืบ กว้าง 1 ศอก และมีลมอันประจำอยู่ภายในห้วงลึกยาว 2 องคุลีมีเส้นเอ็นเกี่ยวกระหวัดรัดร่างกายอยู่ประมาณ 72,000 เส้น แต่มีเส้นที่สำคัญเป็นประธานอยู่เพียง 10 เส้นเท่านั้นเส้นประธานที่กล่าวมานี้เรียกชื่อเป็นภาษาบาลีไว้ คือ เส้นอิทา เส้นปิงคลา เส้นสุมนา เส้นกาลธารี (กาละทารี) เส้นสหัสรังษี เส้นทวารี เส้นจันทภูสัง (ลาวสัง) เส้นรุชำ (อุรังกะ) เส้นสุขุมัง (นันทะกะหวัด) และเส้นสิกขินี (คิชณะ) แต่ละเส้นมีหน้าที่ควบคุมเส้นต่าง ๆ ทั้ง 72,000 เส้น ที่อยู่ตามกล้ามเนื้อเป็นหมวดหมู่ของร่างกายเพื่อการดำรงชีพต่อไป

กล่าวโดยสรุปถึงทฤษฎีพื้นฐานที่ใช้อธิบายความเจ็บป่วยและกำหนดหลักการและวิธีการบำบัดด้วยการนวดไทย มี 2 ทฤษฎี คือ

1. ทฤษฎีธาตุ คือ ทฤษฎีว่าด้วยธาตุ 4 เป็นทฤษฎีที่ใช้อธิบายองค์ประกอบพื้นฐานของ สรรพสิ่งตามหลักพุทธศาสตร์ แม้ว่าธาตุที่เป็นเหตุของความเจ็บป่วยที่ใช้การนวดมากที่สุด คือ ธาตุลม แต่การนวดก็เกี่ยวข้องกับธาตุอื่นๆ ที่เหลือด้วย

2. ทฤษฎีเส้นประธาน คือ ทฤษฎีที่อธิบาย ทางเดินหลักของลมในร่างกายเชื่อกันว่าร่างกายคนเรามีเส้นอยู่ทั้งหมด 72,000 เส้น แต่ที่เป็นเส้นประธานแห่งเส้นทั้งปวงมีเพียง 10 เส้น ได้แก่ เส้นอิทา เส้นปิงคลา เส้นสุมนา เส้นกาลทารี เส้นสหัศรังสี เส้นทวารี เส้นจันทภูสัง เส้นรุชำ เส้นสุขุมัง และเส้นสิกขินี เส้นเหล่านี้มีจุดเริ่มต้นออกมาจากบริเวณโดยรอบสะดือ มีทางเดินของเส้นที่แน่นอนทอดไปตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย เป็นทางเดินของลมที่แล่นภายในร่างกายซึ่งสามารถรับรู้ได้เมื่อกดจุดที่สัมพันธ์กับเส้นประธานนั้นๆ นอกจากเส้นและลมแล้วยัง มีจุดที่เป็นตำแหน่งบนร่างกายที่มีความสัมพันธ์กับเส้น เมื่อกดหรือกระตุ้นถูกจุดจะเกิดกระแสความรู้สึกแล่นของลมไปตามแนวเส้นได้

1.3.1 กระบวนการตรวจ วินิจฉัย

การเจ็บป่วยของร่างกายมนุษย์นั้น สามารถเกิดจากสาเหตุมากมายหลายประการ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ เช่น

1. จากความทรุดโทรมของสังขาร เพราะถูกเผาด้วยไฟชิระนัคคีเผาผลาญร่างกายให้เก่าแก่ เหี่ยวแห้งทรุดโทรม ทุพพลภาพ คือความชราเข้าครอบงำ ซึ่งมี ปิตตะ วาตะ และเสมหะพิการ เป็นต้น

2. จากเชื้อโรคต่าง ๆ ที่เข้ามาสู่ร่างกายของคนเรา ทำให้ร่างกายทรุดโทรมลงไป เมื่อรวมกับสังขารที่ทรุดโทรมตามธรรมชาติอยู่แล้ว จึงยิ่งเพิ่มความทรุดโทรมของร่างกายให้รวดเร็วยิ่งขึ้น

• ความรู้ในการค้นหาต้นเหตุของโรค

นอกจากความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับร่างกายมนุษย์แล้ว ผู้นวดต้องมีความรู้เกี่ยวกับการค้นหาสาเหตุของโรคซึ่งสามารถได้ข้อมูลจากวิธีการต่อไปนี้

• การซักประวัติ

ต้องถามผู้ถูกนวดในเรื่องต่างๆ เพื่อนำมาคิดพิจารณาว่า ผู้ถูกนวดเป็นโรคอะไรดังนี้

อาการสำคัญ คือ อาการที่นำผู้ถูกนวดมาหาผู้นวด หรืออาการที่ก่อให้เกิดความรำคาญอย่างมากแก่ผู้ถูกนวด เช่น เจ็บไหล่ขวาเวลายกแขน หรือยกแขนไม่ได้นั้น มีความเจ็บปวดลักษณะอย่างไร เป็นมานานเพียงใดทำท่าไหนปวดมากที่สุด ท่าไหนปวดน้อยที่สุด เคลื่อนไหวท่าใดได้หรือไม่ได้ เพราะปวดไหล่ติดหรือเพราะไม่มีแรง ฯลฯ

ประวัติการเจ็บป่วยปัจจุบัน มีความเกี่ยวข้องกับอาการสำคัญ ต้องทราบถึงลักษณะการเริ่มเจ็บป่วย (คือเป็นทันทีหรือค่อยเป็นค่อยไป) อะไรเป็นสาเหตุ (เช่น อุบัติเหตุ ยกของผิดท่า ยกของหนักเกินไปเป็นต้น) ความรุนแรง (อยู่ในระดับมากหรือน้อย) เคยมีการอักเสบ (ปวด บวม แดง ร้อน) บริเวณนั้น บริเวณอื่นหรือไม่

ประวัติการเจ็บป่วยในอดีต เช่น เคยได้รับอุบัติเหตุ ได้รับการผ่าตัด ป่วยเป็นโรคอะไรบ้าง ฯลฯ เพราะอาจเกี่ยวข้องกับการเจ็บป่วยในครั้งนี้ก็ได้

ประวัติส่วนตัวและประวัติครอบครัว เช่น หอบหืด โรคปอด โรคหัวใจ ความดันเลือดสูงหรือต่ำโรคเบาหวาน โรคคอพอกเป็นพิษ การสูบบุหรี่ การเสพสุรา การออกกำลังกาย ปัญหาส่วนตัว ปัญหาครอบครัวหรือการงานเป็นเหตุให้เกิดความเครียดอยู่ ซึ่งจะนำไปสู่การป่วยเป็นโรคต่าง ๆ ได้อีก ที่เรียกว่า โรคทางกายอันเนื่องมาจากจิตเครียด ว้าวุ่น เจ้าอารมณ์ เช่น โรคแผลในกระเพาะอาหาร อาการหอบหืด นอนไม่หลับลำไส้ใหญ่อักเสบ หรือเส้นเลือดแดงของหัวใจตีบเต้น โรคผิวหนังบางชนิด ฯลฯ

• การตรวจร่างกาย

การตรวจทั่วไป โดยอาศัยการดู คลำ จับส่วนพิการ เคลื่อนไหวดู หรือให้ผู้ถูกนวดเคลื่อนไหวเองดูว่าเขาทำได้หรือไม่ ทำได้มากน้อยเพียงใด มีอาการเจ็บปวดร่วมด้วยหรือไม่ ลักษณะการเจ็บปวดเป็นอย่างไร (เสียดแทง หรือตื้อๆ) ปวดร้าว ปวดตุ๊บๆ ฯลฯ การเจ็บปวดทุเลาหรือเป็นมากขึ้นจากสาเหตุอะไร เช่น ทุเลาจากการบีบ นวด ขยำ ใช้ยาถูนวด การประคบด้วยความร้อน หรือเป็นมากขึ้นจากการทำงานหนักไม่ได้พักส่วนนั้นๆ ถูกความเย็นจัด หรือมีความนึกคิดแบบ “ตีตนไปก่อนไข้” เป็นต้น

การตรวจก่อนลงมือนวด เพื่อป้องกันความผิดพลาดที่อาจเกิดขึ้นได้จากการที่ผู้ถูกนวดมีโรคอื่นแทรกซ้อนอยู่แล้ว ผู้นวดจะต้องตรวจดูระบบการทำงานของหัวใจ (ชีพจร) และการหายใจ (บันทึกอัตราการหายใจ) ถ้าผู้ถูกนวดอ่อนแอ ลักษณะการหายใจและการทำงานของหัวใจผิดปกติหรือปวดหลังอย่างมาก ควรจัดท่านวดโดยให้ผู้ถูกนวดนอนตะแคงหรือนอนหงาย (ไม่ควรนอนคว่ำ เพราะท้องและอกจะถูกกดอย่างมาก อาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพได้) เป็นต้น

2. ชื่อโรค / โรคทางการนวดไทย

การนวดไทยนับเป็นภูมิปัญญาอันล้ำค่าที่สืบทอดกันมาช้านานของคนไทย เป็นภูมิปัญญาในการรักษาโรคที่ใช้ได้ผลดี และมีความสำคัญมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในพระคัมภีร์ชวดาร มีคำกล่าวในเบื้องต้นว่า...สิทธิการิยะ อาจารย์กล่าวไว้ว่า มนุษย์ทั้งหลายจะเกิดสรรพโรคต่างๆ ตั้งแต่คลอดจากครรภ์มารดาตราบเท่าจนอายุขัยอาศัยโลหิตแลลม...

คำกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า โรคต่างๆ ที่เกิดขึ้น มีเลือดและลมเป็นสมุฏฐานที่สำคัญ เลือด (หรือโลหิต) และลมในการแพทย์แผนไทยจึงมีความสำคัญมาก มีความเกี่ยวเนื่องกัน และส่งผล ทำให้เกิดความเจ็บป่วยในลักษณะที่เสริมซึ่งกันและกันด้วย จึงมักมีคำกล่าวกันโดยทั่วไปว่าเมื่อ “เลือดลมไม่ปกติ” จะทำให้ร่างกายไม่ปกติไปด้วย ในหลักวิชาการแพทย์แผนไทย ลม หมายถึง ธาตุอย่างหนึ่งในธาตุทั้งสี่ ในบางกรณีลมยัง หมายถึงโรค ส่วน “เลือด” นอกจากหมายถึง น้ำเลือดแล้ว ยังใช้ในความหมายอื่นๆ ด้วย กล่าวคือ ใช้เรียกอาการไม่ปกติของร่างกาย โดยเฉพาะโรคที่เกี่ยวกับเลือดหรือโลหิต

“เลือดและลม” ในทฤษฎีการแพทย์แผนไทยจึงมีความหมายค่อนข้างกว้างมาก โดยเฉพาะ ในการวินิจฉัยโรคหลายโรคมักพบคำว่า “เลือด” และ “ลม” หรือ “โลหิต” นำหน้า จนมีคำกล่าว เป็นสำนวนว่า “โรคเลือดลมมี 500 จำพวก” จากการตรวจสอบชื่อโรคในคัมภีร์ต่างๆ ของการแพทย์แผนไทย จำนวน 5 คัมภีร์ เช่น แพทยศาสตร์สงเคราะห์ แพทยศาสตร์วรรณา แพทยศาสตร์ฉบับหลวง พบว่าส่วนใหญ่มักบอกตำรายาแก้มาด้วย แต่มิได้หมายความว่า จะบำบัดด้วยการใช้ยาเท่านั้น ดังเช่นที่พบว่า ในพระคัมภีร์ชวดารนอกจากจะมีตำรายาแก้โรคเกี่ยวกับเลือดลมแล้ว ยังมีเนื้อหาเกี่ยวกับ “เส้น” ในร่างกาย และ “การจับเส้นหรือการนวด” ซึ่งแสดงให้ เห็นว่าการนวดมีส่วนสำคัญในการบำบัดโรคเลือดและลม เพื่อให้เลือดลมเดินเป็นปกติ

ทั้งนี้เมื่อพิจารณาโรคทางการนวดไทยในคัมภีร์การแพทย์แผนไทย ที่กล่าวถึงเรื่องโรคลม เช่น คัมภีร์ชวดาร คัมภีร์มัญชุสารวิเชียร คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์โรคนิทาน โดยเชื่อมโยงการนวดกับโรคตามคัมภีร์/หมอสมมติ เส้นประธาน 10 /ลมประจำเส้น และธาตุทั้ง 4 แล้วสามารถสรุปได้ ดังตารางต่อไปนี้

โรคตามคัมภีร์/หมอสมมติ	นิยามเบื้องต้น	ความเชื่อมโยงตามคัมภีร์	
		เส้นประธาน 10 /ลมประจำเส้น	ธาตุทั้ง 4
ลมจับโปง (ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2)	โรคชนิดหนึ่ง มีอาการปวดบวมตามข้อ มีน้ำใสในข้อ โดยเฉพาะข้อเข่าและข้อเท้า แบ่งเป็น 2 ชนิด คือ จับโปงน้ำและจับโปงแห้ง	เส้นอิทา ปิงคลา สหัสรังษี และทวารี	ไม่พบข้อมูล
ลมปะกัง (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์)	โรคชนิดหนึ่ง มีอาการปวดศีรษะมาก อาจปวดข้างเดียวหรือสองข้างก็ได้	เส้นอิทา ปิงคลา สหัสรังษี ทวารี / เกิดจากลมจันทกลาที่เส้นอิทากำเริบ หรือลม สุริยกลาในเส้นปิงคลากำเริบ	ไม่พบข้อมูล

โรคตามคัมภีร์/หมอสมมติ	นิยามเบื้องต้น	ความเชื่อมโยงตามคัมภีร์	
		เส้นประธาน 10 /ลมประจำเส้น	ธาตุทั้ง 4
ลมปัตฆาต (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์)	โรคลมชนิดหนึ่ง มีอาการปวดเมื่อยตามแนวเส้นปัตฆาต เคลื่อนไหวไม่สะดวก	มีความผิดปกติที่เส้นทวารีเป็นหลักแต่อาจมีการกระทบเส้นประธานสิบอื่นร่วมด้วย ได้แก่ อิทา ปิงคลา กาลทารี	ไม่พบข้อมูล
ลมปลายปัตฆาต	โรคลมชนิดหนึ่ง เกิดจากเลือดและลมเดินไม่สะดวก ผู้ป่วยมีอาการปวดบวม แข็งและตึงของกล้ามเนื้อ เอ็น เยื่อหุ้มกระดูก และริมหัวต่อกระดูก	ไม่พบข้อมูล	ไม่พบข้อมูล
ลมสันฑฆาต (คัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา)	โรคชนิดหนึ่งมี อาการ 4 ชนิด คือ เอกสันฑฆาต (เป็นกับหญิง เกิดเอกโลหิตและระดูแห้ง) โทสันฑฆาต (เกิดจากท้องผูกจนเป็นพรรดึก) ตรีสันฑฆาต (เกิดเป็นเม็ดภายในดี ตับ หรือในลำไส้) อาสันฑฆาต (เกิดจากฟกช้ำภายใน)	เส้นสุขุมัง สิกขิณี อิทา และปิงคลา ติดขัด	ไม่พบข้อมูล
ลมรัตฆาต (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์)	โรคลมชนิดหนึ่ง มีอาการเสียดแทงในท้องสวิงสวาย มีไข้ กินอาหารไม่ได้ หายใจขัด มีเสมหะในลำคอ ถ่ายมีมูกปน มีลมในท้อง	เส้นสุมนา สหัสรังษี ทวารี กาลทารี สิกขิณี และรัตฆาตซ้าย-ขวา	ไม่พบข้อมูล
ลมมุตฆาต (คัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา)	โรคชนิดหนึ่งเกี่ยวกับกับน้ำปัสสาวะผิดปกติหรือพิการ มี 4 ประการ คือ 1) น้ำปัสสาวะสีเหมือนโลหิตช้ำ และเหมือนน้ำปลาเน่า 2) น้ำปัสสาวะเป็นโลหิตจาง เหมือนน้ำซานหมาก 3) น้ำปัสสาวะเป็นน้ำหนองจาง เหมือนน้ำซาวข้าว 4) น้ำปัสสาวะเป็นเมือก เหมือนน้ำมูกไหล	เส้นสุขุมัง และสิกขิณีติดขัด	ไม่พบข้อมูล
ลมปราบ/ลมจำปราบ (คัมภีร์ปฐมจินดา)	โรคระบบประสาทและกล้ามเนื้อชนิดหนึ่ง มักเกิดกับกล้ามเนื้อ แขน ขา หน้าอก และสันหลัง มีอาการปวด บวม แดง ร้อน และเจ็บเสียวแปลับ ต่อมามีอาการชาและแขนขาลีบ	ไม่พบข้อมูล	ลมจำปราบ มีสาเหตุมาจากการเป็นซางโจร (ซางโจรก่อให้เกิดลมกุมภัณฑ์ ลมบาทยักษ์ และลมจำปราบ)
ลมลำบอง (คัมภีร์ตักกศิลา)	โรคชนิดหนึ่ง มีอาการปวดบวมตามข้อต่าง ๆ	ลมลำบอง เป็นเส้นกาลทารี ลมลำบองมีพิษเป็นเส้นสุมนา สหัสรังษี	ไม่พบข้อมูล

โรคตามคัมภีร์/หมอสมมติ	นิยามเบื้องต้น	ความเชื่อมโยงตามคัมภีร์	
		เส้นประธาน 10 /ลมประจำเส้น	ธาตุทั้ง 4
ลมชิวหาสดมภ์ (คัมภีร์ชวดาร)	โรคลมชนิดหนึ่งที่มีพิษมาก มีอาการหาว เรอ คลื่นเหียน ขากรรไกรแข็ง พูดไม่ชัด ลิ้นกระด้าง คางแข็ง มักเกิดแทรกลมอัมพาต หากรุนแรงทำให้ไม่รู้สึกตัว	เส้นนสุมนาติดขัด	ไม่พบข้อมูล
ลมอัมพฤกษ์ (คัมภีร์ธาตุวิภังค์)	ลมที่ทำให้เกิดอาการเคลื่อนไหวไม่ได้ โดยกระดูกไม่เคลื่อน	เส้นประธานทั้งสิบติดขัด	ไม่พบข้อมูล
ลมอัมพาต (คัมภีร์ชวดาร)	ลมที่ทำให้เคลื่อนไหวไม่ได้ และมีอาการกระดูกเคลื่อน	เส้นประธานทั้งสิบติดขัด	ไม่พบข้อมูล
ลมองคสูตร (คัมภีร์มุจฉาปักขันทิกา)	ลมที่เกิดกับอวัยวะเพศและบริเวณหัวเหน่า ขาหนีบในเพศชายเกี่ยวกับกระเพาะปัสสาวะต่อมลูกหมาก ท่อน้ำอสุจิ อาการปวดร้าวสองราวข้างสันหลังสะท้อนไปถึงตาและศีรษะ	เส้นสิกขิณีติดขัด	ไม่พบข้อมูล
กษัย (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์)	โรคกลุ่มหนึ่งเกิดจากการเสื่อมหรือความผิดปกติของร่างกาย จากความเจ็บป่วยที่ไม่ได้รับการรักษาหรือรักษาแล้วไม่หาย แบ่งเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ ตามสาเหตะของการเกิดโรค คือ กษัยที่เกิดจากธาตุสมุฏฐาน มี 8 ชนิด กับกษัยที่เกิดจากอุปปาติกะโรค 18 ชนิด	เส้นประธานทั้งสิบติดขัด	ไม่พบข้อมูล
พรายเลือดพรายย้ำ	โรคจากตระกูลลมปลายปัตฆาต พบในหญิงก่อนวันมีรอบเดือน ประมาณ 7 วัน มีอาการจ้ำผื่นตามผิวหนังเนื่องจากความไม่สมดุลของระดับฮอร์โมน	ไม่พบข้อมูล	ไม่พบข้อมูล
ดานเลือด	โรคที่เกิดกับหญิงวัยเจริญพันธุ์ มีประจำเดือนตกค้างภายในโพรงมดลูก ส่วนมากจะมีสาเหตุมาจากอุบัติเหตุ	ไม่พบข้อมูล	ไม่พบข้อมูล
ดานลม (แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์)	โรคที่เกิดกับผู้สูงอายุ (ปัจฉิมวัย) มีสาเหตุเกิดจากอาการท้องผูกเป็นพิษ (เรื้อรัง) มีอาการถ่ายอุจจาระไม่ออก หรือถ่ายอุจจาระเป็นก้อนเหมือนขี้แพะ ขี้แมว ในท้องเกิดเป็นเถา ดาน พรรดึก	ไม่พบข้อมูล	ไม่พบข้อมูล

3. การรักษา

การนวดไทยเป็นสาขาหนึ่งขององค์ความรู้ในการบำบัดรักษาสุขภาพทางการแพทย์แผนไทยซึ่งเป็นการแพทย์ดั้งเดิมของชนชาติไทย ครูบาอาจารย์แพทย์แผนไทยได้ถ่ายทอดสืบต่อกันมาว่า การแพทย์แผนไทยสืบทอดมาจากบรมครูชีวกโกมารภัจจ์ซึ่งเป็นแพทย์ประจำพระองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า รวมถึงพระมหาเถระ และฤๅษีหลายตนท่านเหล่านี้เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาค้นพบสรรพคุณของว่านยาต่างๆ รวมทั้งรจนาคัมภีร์เพื่อเป็นหลักในการเรียนรู้และปฏิบัติสืบต่อกันมาจึงถือว่าเป็นบูรพาจารย์หรือต้นธารแห่งความรู้ของการแพทย์แผนไทยจากการสืบค้นในคัมภีร์ตำราการแพทย์แผนไทยที่เป็นที่ยอมรับในปัจจุบันพบว่าในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ได้กล่าวถึง พระมหาเถระผู้มีสมญาว่า ตำแย ซึ่งพระอาจารย์ชีวกโกมารภัจจ์ได้สดับความรู้เกี่ยวกับลักษณะครรภ์วาระกำเนิด แล้วนำมาร้อยกรองเรียบเรียงเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งในพระคัมภีร์ปฐมจินดา (ชื่อของพระมหาเถรตำแยนี้เองที่ทำให้ต่อมาภายหลัง ผู้คนมักเรียกหมอที่ทำคลอดว่า หมอตำแย) ในคำกล่าวไหว้ครูของแพทย์แผนไทย มักอาราธนาพระมหาเถรตำแยมาเป็นประธานในพิธีพร้อมด้วยพระอาจารย์โรคามฤตินทร์ พระอาจารย์ฤทธิยาธร พระอาจารย์ชีวกโกมารภัจจ์และพระอาจารย์ฤๅษีต่างๆ ได้แก่ พระฤๅษีอมรสิทธิดาบส พระฤๅษีนารอด พระฤๅษีสัชนาลัย พระฤๅษีตาวัว พระฤๅษีตาไฟ พระฤๅษีกัศยะปะ พระฤๅษีสิงขะ พระฤๅษีประลัยโกฏในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ซึ่งแต่งโดยพระยาวิชยาธิบดี (กล่อม) เจ้าเมืองจันทบูรในสมัยรัชกาลที่ 1

เริ่มต้นคัมภีร์ด้วยการบูชาพระรัตนตรัย สิ่งศักดิ์สิทธิ์และครูบาอาจารย์แพทย์เช่นเดียวกับที่พบในคำกล่าวไหว้ครูแพทย์แผนไทย การกล่าวถึงนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อระลึกถึงพระคุณของพระรัตนตรัย สิ่งศักดิ์สิทธิ์และครูบาอาจารย์ ก่อนจะทำกิจต่างๆ เพื่ออำนวยอวยชัยให้ประสบความสำเร็จดังตัวอย่างต่อไปนี้นอกจากนี้ ยังพบว่าในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ส่วนที่ว่าด้วยจรรยาแพทย์ตำราเวชศึกษาในหัวข้อ “แพทยาลังการว่าด้วยคุณธรรมอันเป็นเครื่องประดับของหมอ” และพระคัมภีร์วรโยคสาร ส่วนที่เกี่ยวกับคุณสมบัติของแพทย์ที่ดีและจรรยาแพทย์ได้กล่าวถึงคุณธรรมต่างๆ ที่ผู้เป็นแพทย์พึงยึดถือและความประพฤติที่ควรงดเว้น เพราะจะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย คุณธรรมเหล่านี้ ส่วนใหญ่เป็นข้อธรรมคำสอนในพุทธศาสนาที่สำคัญ คือ อกุศลเจตสิก 14 ประการ ตามที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธศาสนานอกจากจะเป็นรากฐานทางความเชื่อ และให้หลักธรรมเพื่อเป็นกรอบของความประพฤติอันดีงามของแพทย์แล้ว ยังให้ความรู้และหลักธรรมที่เป็นรากฐานขององค์ความรู้การแพทย์แผนไทยและการนวดไทยด้วย ที่สำคัญคือ

1) หลักทฤษฎีธาตุ ซึ่งเป็นหลักที่เกี่ยวข้องกับธาตุซึ่งเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของสรรพสิ่งโดยในสิ่งมีชีวิตปรากฏอยู่ในมหาภูตรูป อันได้แก่ ปถวี (ธาตุดิน) อาโป (ธาตุน้ำ) เตโช (ธาตุไฟ) วาโย (ธาตุลม)

2) หลักไตรลักษณ์ คือ หลักความจริงของสรรพสิ่งที่มีลักษณะ 3 ประการ ได้แก่ อนิจจังคือ ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทุกขัง คือ ทนอยู่ได้ยาก อนัตตา คือ ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน

3) หลักอิทัปปัจจยตา คือ หลักความจริงว่าด้วยการเกิดขึ้น และตั้งอยู่ของสิ่งต่างๆ ที่ต้องอาศัยเหตุปัจจัย หนุนเนื่องให้เกิดขึ้น ความรู้และหลักธรรมเหล่านี้เป็นรากฐานของทฤษฎีการแพทย์แผนไทยและการนวดไทย

การแพทย์แผนไทยได้รับเอาหลักธรรมชาติของสรรพสิ่งนี้มาใช้ในการพิจารณาสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบำบัดเยียวยา กล่าวคือหมอต้องเข้าใจธรรมชาติของผู้ป่วยแต่ละคน ได้แก่ ปกติลักษณะ เพศ อายุ อารมณ์ อุปนิสัย ธรรมชาติของร่างกาย คือ รูปร่าง

ตำแหน่งหน้าที่การทำงานตามปกติและผิดปกติของอวัยวะส่วนของร่างกายและระบบโดยรวมของร่างกาย ธรรมชาติของความเจ็บป่วย ตลอดจนธรรมชาติของสิ่งต่างๆ ที่จะนำมาใช้ในกระบวนการบำบัดรักษาการนวดไทยเป็นวิธีการหนึ่งของการบำบัดเยียวยาตามหลักการนี้ การนวดเป็นการแก้ไขความผิดปกติของธาตุลมภายในร่างกาย โดยเฉพาะลมที่แล่นอยู่ในเส้นตามส่วนต่างๆ ของร่างกายเมื่อลมในเส้นเกิดความผิดปกติในลักษณะกำเริบหย่อน หรือพิการจะกระทบต่อธาตุลมอื่นๆ ในร่างกายและส่งผลกระทบทำให้ธาตุน้ำ และธาตุไฟผิดปกติตามไปด้วย หากไม่บำบัดรักษาจะกระทบต่อธาตุดินคืออวัยวะต่างๆ ในที่สุดการทำให้ลมในเส้นเป็นปกติทำให้เลือดไหลเวียนได้เป็นปกติด้วยเช่นกัน การนวดไทยจึงมุ่งไปที่ลมและเลือด ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของร่างกายมนุษย์

การนวดไทยเพื่อการบำบัดมุ่งป้องกันและฟื้นฟูสภาพร่างกายเมื่อเจ็บป่วย ตามแนวเส้นประธานสิบ และหลักการสมดุลของธาตุทั้ง 4 ในร่างกาย โดยใช้อวัยวะของผู้นวดซึ่งมีหลายลักษณะ โดยอาจใช้นิ้วมือ มือ ฝ่าเท้า ศอก เข่าหรือเหยียบ การนวดไทยอาจใช้ควบคู่กับการรักษาวิธีอื่น ได้แก่ การประคบหรือนำยาสมุนไพรบางขนานมาใช้ประกอบการนวดในการรักษาโรค ทำให้หายเมื่อยขบ ระบบประสาทหายชา ทางเดินโลหิตดีขึ้น ทั้งนี้การนวดไทยมีการสืบทอดต่อเนื่องจากอดีตมาจนถึงในยุคปัจจุบันนั้นสามารถแบ่งประเภทตามสายการสืบทอดและการนวดไทยในชุมชนซึ่งเป็นการนวดที่แตกต่างตามวัฒนธรรมของแต่ละภูมิภาคของประเทศ

3.1 อธิบายประเภทการนวดไทย

3.1.1 การนวดราชสำนัก

เอกลักษณ์ของการนวดไทยแบบราชสำนัก มีรายละเอียด ดังนี้

- o ต้องมีกิริยามารยาทเรียบร้อย
- o ไม่เริ่มนวดฝ่าเท้านอกจากจำเป็นจริง ๆ โดยมากจะเริ่มใต้เข่ามาข้อเท้า หรือจากต้นขามาถึงข้อเท้า
- o ใช้เฉพาะมือ คือ นิ้วหัวแม่มือ ปลายนิ้วอื่น และอุ้งมือในการนวดเท้านั้น
- o ท่าทางในการนวดผู้ป่วยอยู่ในท่านั่ง นอนหงายและนอนตะแคง เท่านั้น และไม่นวดในท่าที่ผู้ป่วยนอนคว่ำ
- o ไม่ใช้การดัดงอข้อหรือส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายผู้ป่วยด้วยกำลังที่รุนแรง ไม่มีการนวดโดยใช้เท้า เข่า ข้อศอก
- o ใช้หลักวิชาของหัตถเวชกรรมแผนไทยแบบราชสำนักในการตรวจร่างกายเพื่อวินิจฉัยและรักษาโรค
- o หลักในการรักษาโรคโดยการนวดแบบราชสำนัก มุ่งหวังผลเพื่อต้องการทำให้เกิดผลต่ออวัยวะและเนื้อเยื่อที่อยู่ลึก โดยเพิ่มการไหลเวียนเลือดและเพิ่มการทำงานของเส้นประสาทให้มีประสิทธิภาพขึ้น

ความรู้เกี่ยวกับกายวิภาคศาสตร์และสรีระวิทยาหัตถเวชแผนไทยแบบราชสำนัก

- ระบบผิวหนัง (ตโจ) ผลของการนวดทำให้การไหลเวียนของเลือดที่ผิวหนังดีขึ้น กระตุ้นการขับเหงื่อและไขมัน ทำให้เลือดมาเลี้ยงที่ผิวหนังมากขึ้น
- ระบบกล้ามเนื้อ (มังสัง) ผลของการนวด เกี่ยวข้องกับกล้ามเนื้อลาย ทำให้ลดการคั่งค้างของกรดแลคติก เพิ่มการไหลเวียนเลือดและส่งผลให้อาการเมื่อยหายไป
- ระบบกระดูก (อัฐิ)และข้อต่อ (ลสิกา) ผลของการนวดช่วยเพิ่มการไหลเวียนเลือด ทำให้กระดูกหักติดกันได้เร็วและดีขึ้น ข้อต่อมีการเคลื่อนไหวได้ดีขึ้น

• ระบบไหลเวียนเลือด (โลหิตัง) การนวดมีผลโดยตรงทำให้เลือดคลายตัวและหดตัวได้ เพิ่มการไหลเวียนของเลือด ข้อควรระวัง การเปิดประตูลม ไม่ควรกดนานเกินกว่า 45 วินาที เพราะอาจทำให้เกิดอาการชาได้เนื่องจากเส้นประสาทขาดเลือดไปเลี้ยง

• ระบบประสาท (มัตถเกมัตถลุงคัง) ผลของการนวด เกิดโดยอ้อม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางระบบประสาทเกินปฏิกิริยาโต้ตอบ และควบคุมการหลั่งสารสื่อประสารทภายในร่างกาย ทำให้เกิดความรู้สึกผาสุกในรูปแบบของการผ่อนคลาย

• ระบบย่อยอาหาร (อุทริยังและกรีสัง) ช่วยแก้อาการท้องอืด ลมในท้องมากได้ และยังช่วยแก้อาการท้องผูกในกรณีผู้ที่เป็นเถาดานพรรดึก

ความรู้พื้นฐานด้านหัตถเวชกรรมแผนไทยแบบราชสำนัก

• คุณสมบัติของหมอ ต้องประกอบด้วย ศีลธรรมจรรยา มรรยาท

o ศีลธรรมจรรยา มี 5 ประการ คือ ตั้งสัจจะ ตั้งนิ้ว ตั้งสมาธิ ตั้งตา และตั้งใจ และศีลของหมอมี 3 ประการ คือ ไม่ดื่มสุรา ไม่หลอกลวง ไม่เจ้าชู้

o มรรยาทของผู้นวด มีขั้นตอนดังนี้ เดินเข่าเข้าหาผู้ป่วย นั่งพับเพียบ ยกมือไหว้ผู้ป่วย ตรวจชีพจร ขณะทำการนวด ไม่ควรก้มหน้าและสำรวมกิริยา

• ความรู้ในการทำหัตถกรรมเวชแผนไทยแบบราชสำนัก

o ท่าที่ใช้ ผู้ป่วย (นอนหงาย นอนตะแคงคู้เข่า นั่งขัดสมาธิ นั่งห้อยเท้า) หมอ (นั่งพับเพียบ นั่งคุกเข่าคู่ พรหมสี่หน้า หนุมานถวายแหวน ยืนหกสูง กลางและต่ำ)

o การวางมือ

o ขนาดของแรงและเวลาที่ใช้ในการนวดแต่ละครั้ง แบ่งเป็น 3 ระดับ คือ น้ำหนักเบา (50 ปอนด์) น้ำหนักปานกลาง (70 ปอนด์) และน้ำหนักมาก (90 ปอนด์)

o การกำหนดลมหายใจ ลมหายใจออกเป็นตัวกำหนด เรียกว่า 1 คาบ การหายใจปกติ 1 ครั้ง เรียกว่า คาบน้อย (10-15 วินาที) ส่วนใหญ่ใช้ในการนวดพื้นฐาน หายใจเข้าลึก หายใจออกยาว 1 ครั้ง เรียกว่า คาบใหญ่ (30-45 วินาที) ส่วนใหญ่ใช้กับการนวดรักษาโรค และการเปิดประตูลม

o การกำหนดองศามาตราส่วน คือ การวางท่านวดของหมอตำแหน่งที่จะนวด

o ตำแหน่งที่นวด / การนวดซ้ำในแต่ละจุด (จุดเน้น) / เทคนิคการใช้นิ้วในการนวด

ขั้นตอนในการฝึกปฏิบัติ

• กลุ่มอาการที่สามารถรักษาด้วยหัตถบำบัด

o เป็นอาการที่มาด้วยการบอกเล่าอาการ เช่น เจ็บ ปวด บวม ขัดยอก

o ความพิการเรื้อรังเสียรูปผิดรูป เช่น ขาโก่ง เดินกะเผลก

o การอ่อนแรงของกล้ามเนื้อ เช่น อัมพฤกษ์ อัมพาต

o โรคเฉียบพลันจากการอักเสบของข้อ เช่น ภาวะข้ออักเสบ ข้อยึดติดแข็ง ข้อเคลื่อน

o การนวดเพื่อกระตุ้นระบบไหลเวียนของโลหิตทำให้ผ่อนคลาย เช่น ภาวะเครียดภาวะทางจิต

- ข้อห้าม
  - o มีไข้เกิน 38.5 องศา
  - o ไข้พิษ ไข้กาฬ เช่น อีสุกอีใส งูสวัด
  - o โรคผิวหนังที่มีการติดต่อ
  - o โรคติดต่อ เช่น วัณโรค
  - o ไส้ติ่งอักเสบ
  - o กระดูกแตกหัก ปริ ร้าวที่ยังไม่ติด
  - o สภาวะผิดปกติของเลือด เช่น เลือดไม่แข็งตัว
  - o สภาวะที่มีอาการอักเสบทั้งระบบของร่างกาย
- ข้อควรระวัง
  - o สตรีมีครรภ์ ไม่ทำการนวดในเดือนที่ 3 ของการตั้งครรภ์ เนื่องจากเป็นช่วงที่มีการปรับฮอร์โมน และเดือนที่ 7 เนื่องจากช่วงที่เด็กเริ่มกลับหัว
  - o ใส่อวัยวะเทียมหลังผ่าตัดกระดูก
  - o ความดันโลหิตสูงเกิน 140/90 มิลลิเมตรปรอท
  - o สภาวะข้อต่อหลวม

แนวเส้นพื้นฐานของหัตถเวชกรรมแผนไทยแบบราชสำนัก แบ่งเป็น 4 ขั้นตอน

- หลักการนวดแนวเส้นพื้นฐาน มีทั้งหมด 10 เส้น คือ
  - o บริเวณบ่า ประกอบด้วย 1) เส้นพื้นฐานบ่า 2) เส้นพื้นฐานไหล่ 3) เส้นพื้นฐานโค้งคอ
  - o บริเวณแขน ประกอบด้วย 4) เส้นพื้นฐานแขนด้านใน 5) เส้นพื้นฐานแขนด้านนอก
  - o บริเวณหลัง ประกอบด้วย 6) เส้นพื้นฐานหลัง
  - o บริเวณขา ประกอบด้วย 7) เส้นพื้นฐานขา 8) เส้นพื้นฐานขาด้านนอก 9) เส้นพื้นฐานขาด้านใน
  - o บริเวณท้อง ประกอบด้วย 10) เส้นพื้นฐานท้อง (การนวดพื้นฐานท้อง ก่อนทำการนวดท่าอื่น ต้องทำการนวดท่าแหวกท่านาบก่อน และข้อควรระวัง คือ ไม่กดนวดรอบสะดือในระยะ 1 นิ้วมือ ก่อนนวดต้องให้ผู้ป่วยปัสสาวะก่อน และหลังรับประทานอาหารแล้วอย่างน้อยครึ่งชั่วโมง ก่อนนวด ต้องนวดเส้นพื้นฐานอื่นให้เสร็จก่อน ห้ามนวดในผู้มีโรคประจำตัว เช่น มะเร็งในช่องท้อง ตับโต หรือแผลผ่าตัดที่ยังไม่หาย และในคนอ้วน เวลานวดท้องให้ชันเข่าทั้งสองข้างขึ้น

- หลักการนวดจุดสัญญาณ จุดสัญญาณ คือ จุดหรือตำแหน่งสำคัญของเส้นในร่างกาย ที่สามารถบังคับจ่ายเลือด ความร้อน และพลังประสาทไปเลี้ยงบริเวณต่าง ๆ ของร่างกาย จุดสัญญาณ มีหลักอยู่เส้นละ 5 จุด ในแต่ละโรคอาจมีแนวเส้นรอง หรือจุดลูกสัญญาณประกอบอีก ได้ โดยมีทั้งหมด 50 จุด ดังนี้

  - o สัญญาณขาด้านนอก สัญญาณขาด้านใน สัญญาณแขนด้านนอก สัญญาณแขนด้านใน สัญญาณหลัง สัญญาณหัวไหล่ สัญญาณศีรษะด้านหลัง สัญญาณศีรษะด้านหน้า สัญญาณท้อง มีเส้นละ 5 จุด

- o สัญญาณเข่า มีเส้นละ 3 จุด
- o สัญญาณข้อท้า และสัญญาณจุดจอมประสาท มี เส้นละ 1 จุด

• หลักการเรียนทฤษฎีโรคต่าง ๆ และการรักษา

• หลักการเรียนเทคนิคในการรักษาโรค

3.1.2 การนวดเชลยศักดิ์ (การนวดทั่วไป)

การนวดไทยแบบเชลยศักดิ์ หมายถึง การนวดด้วยท่าทางทั่วไป ไม่มีแบบแผนหรือพิธีรีตองในการนวด และยังสามารถใช้อวัยวะอื่น ๆ เช่น เข่า ศอก เท้า เพื่อช่วยในการนวดได้

ความรู้เบื้องต้นของการนวดไทยแบบเชลยศักดิ์

• ข้อพึงระวังของหมอนวด

- o หมอนวดต้องรักษาสุขภาพทั้งทางกายและใจ
- o หมอนวดต้องเป็นผู้มีศีลธรรม คือ ไม่ดื่มสุรา ไม่เจ้าชู้ ไม่หลอกลวง

• สถานที่นวด ไม่ควรเป็น โรงยาฝิ่น โรงน้ำชา บ่อนการพนัน สถานที่สาธารณต่าง ๆ

• มารยาทในการนวด

- o ก่อนการนวด ผู้นวดสำรวมจิตใจเป็นสมาธิ ระลึกถึงครูบาอาจารย์ ยกมือไหว้คนไข้
- o ขณะทำการนวดห้ามกินอาหารหรือสิ่งใด ๆ และระมัดระวังการพูด

• ข้อควรระวังในการนวด

- o ไม่ควรนวดหลังจากการรับประทานอาหารใหม่ ๆ ไม่เกิน 30 นาที
- o ไม่ควรนวดให้เกิดการฟกช้ำมากขึ้น หรือมีการอักเสบซ้ำซ้อน
- o กรณีผู้สูงอายุ มีโรคประจำตัว เช่น โรคเบาหวาน โรคความดันโลหิตสูง ต้องระมัดระวัง
- o ไม่ควรนวดผู้ที่มีอาการอักเสบติดเชื้อ คือ มีไข้มากกว่า 38 องศา ปวด บวม แดง ร้อน
- o ไม่ควรนวดผู้ที่ประสบอุบัติเหตุใหม่ ๆ
- o ข้อห้ามหรือข้อควรระวังอื่น ๆ ในแต่ละโรคหรืออาการ

• ข้อปฏิบัติหลังการนวด

- o ผู้นวดควรแช่มือในน้ำอุ่นเพื่อช่วยผ่อนคลายกล้ามเนื้อ และนวดคลึงบริเวณกล้ามเนื้อฝ่ามือและรอบข้อนิ้วมือ
- o ผู้ถูกนวด 1) ควรงดอาหารแสลง เช่น อาหารมัน ทอด หน่อไม้ ข้าวเหนียว เครื่องในสัตว์ เหล้า เบียร์ ของหมักดอง 2) ห้ามสลัด บีบ ดัด ส่วนที่มีอาการเจ็บ 3) ทำกายบริหารเฉพาะโรคหรืออาการเพื่อส่งเสริมการรักษา 4) คำแนะนำอื่น ๆ เพื่อหลีกเลี่ยงมูลเหตุเกิดโรค

วิธีการนวดไทยทั่วไป

- o วิธีการกด มักใช้นิ้วหัวแม่มือกดลงที่ส่วนของร่างกาย ข้อเสีย คือ ถ้ากดนาน จะทำให้หลอดเลือดเป็นอันตรายได้
- o วิธีการคลึง ใช้นิ้วหัวแม่มือหรือสันมือเพิ่มออกแรงกดให้ลึกถึงกล้ามเนื้อ หรือคลึงเป็นวงกลม ข้อเสีย คือ ถ้าคลึงรุนแรง อาจ

ทำให้เส้นเลือดฉีกขาด หรือถ้าโดนเส้นประสาท จะทำให้เกิดรู้สึกเสียวแปลบ

o วิธีการบีบ เป็นการจับกล้ามเนื้อให้เต็มฝ่ามือ แล้วออกแรงบีบ ข้อเสีย เช่นเดียวกับการกด

o วิธีการดึง เป็นการออกแรงเพื่อที่จะยืดเส้นเอ็นของกล้ามเนื้อหรือพังผืดของข้อต่อที่หดสั้นเข้าไปออก ข้อเสีย คือ อาจทำให้เส้นเอ็นหรือพังผืดที่ฉีกขาดอยู่ ขาดมากขึ้น ไม่ควรดึงในขณะที่มีอาการแพลงของข้อต่อ ต้องรออย่างน้อย 14 วันหรือ 2 สัปดาห์จึงจะดึงได้

o วิธีการบิด เป็นการออกแรงเพื่อหมุนข้อต่อหรือกล้ามเนื้อ เส้นเอ็น ให้ยืดออกทางด้านขวาง ข้อเสีย คล้ายกับการดึง

o วิธีการดัด เป็นการออกแรงเพื่อให้ข้อต่อที่ติดขัดเคลื่อนไหวได้ปกติ ข้อเสีย คือ อาจทำให้กล้ามเนื้อฉีกขาดได้ถ้าผู้ป่วยไม่ผ่อนกล้ามเนื้อรอบ ๆ ข้อต่อนั้น กรณีผู้ป่วยเป็นอัมพาตมีกล้ามเนื้ออ่อนแรงไม่ควรทำการดัด

o วิธีการตบ ตี ทุบ หรือการสับ เป็นการออกแรงกระตุ้นกล้ามเนื้ออย่างเป็นจังหวะ มักใช้กับบริเวณหลัง เพื่อช่วยอาการปวดหลัง คอ หรือช่วยในการขับเสมหะเวลาไอ ข้อเสีย คือ ทำให้กล้ามเนื้อบอบช้ำและบาดเจ็บได้

o วิธีการเหยียบ เป็นวิธีการที่นิยมทำกันโดยให้เด็กหรือผู้อื่นขึ้นไปเหยียบหรือเดินอยู่บนหลัง ข้อเสีย คือ เป็นท่านวดที่อันตรายมาก

o ข้อควรพิจารณาในการนวด สรุปได้ดังนี้ ท่าทาง การวางมือและนิ้วลงจุดที่ตำแหน่ง แรงที่ใช้กด เวลาที่กำหนดเป็นคาบ ควรจะทราบจุดก่อนหลัง ทั้งการนวดซ้ำแต่ละที อีกทั้งมีระยะถี่ ต้องนวดที่ละกี่ครั้ง พร้อมทั้งคำแนะนำที่แยบยล มีการติดตามผลที่สัมฤทธิ์ อย่าลืมคิดถึงข้อห้ามและข้อระวัง

การนวดไทยทั่วไปขั้นพื้นฐานมีด้วยกัน 6 ท่า คือ

o ท่าที่ 1 เป็นท่านอนหงาย นวดบริเวณเท้า (ข้างขวา) นวดบริเวณขาช่วงล่าง (ร่องกระดูกสันหน้าแข้งด้านใน) นวดบริเวณกล้ามเนื้อต้นขาด้านหน้า นวดกลับลงไปที่ขาช่วงล่าง โดยมีข้อควรจำคือ เวลานวด แขนทั้งสองต้องตึง หลังแอ่น ทำให้มีน้ำหนักในการกดดีและผู้นวดไม่ปวดหลังควรใช้น้ำหนักตัวช่วยเพิ่มแรงกด

o ท่าที 2 เป็นท่านอนหงาย แนวที่ทำการนวด คือ บริเวณหลังเท้า ข้อเท้า แนวกระดูกสันหน้าแข้งในด้านนอก 3 เส้น โดยมีข้อควรจำ คือ 1) เมื่อทำการหมุนข้อเท้า ควรจับข้อเท้าให้แน่น 2) เวลาทำการนวดบริเวณต้นขา ต้องนวดเบาๆ 3) การกดจุดเพื่อเปิดประตูลม ไม่ควรทำเกิน 30 วินาที

o ท่าที่ 3 เป็นท่านอนหงาย บริเวณที่ทำการนวด คือ กล้ามเนื้อต้นขาด้านใน เส้นที่ 1 และ 3 และกล้ามเนื้อต้นขาด้านนอกเส้นที่ 3โดยมีข้อควรจำ คือ 1) การนวดในท่านี้ช่วยคลายกล้ามเนื้อบริเวณต้นขาได้ดี แต่ต้องทำอย่างระมัดระวัง โดยพิจารณาถึงความยืดหยุ่นของกล้ามเนื้อเป็นหลัก 2) ควรใช้มือประคองที่เข่าเวลาต้องการยืดกล้ามเนื้อต้นขา 3) ควรทำการนวดทีละขั้นเพื่อให้กล้ามเนื้อค่อยๆ ยืดตัว 4) ควรให้ฝ่าเท้าของผู้ถูกนวดยันกับแขนของผู้นวดเพื่อช่วยยืดกล้ามเนื้อขาทุกส่วนให้ตึง

o ท่าที่ 4 เป็นท่านอนตะแคงซ้าย จะทำการนวดบริเวณฝ่าเท้า น่อง สะโพก และหลัง โดยมีข้อควรจำ คือ เวลาใช้ศอกกดคลึงจะต้องทำเบาๆ ใช้ท่อนแขนสวนต่อกับศอกกดคลึงไม่ใช้เฉพาะส่วนของศอกซึ่งมีความแหลมคม ควรใช้ท่อนขาบริเวณที่ติดกับเข่าช่วยนวดด้วย ไม่ใช้เฉพาะส่วนเข่าอย่างเดียว

o ท่าที่ 5 เป็นท่านอนคว่ำ บริเวณที่จะนวด คือ บริเวณกล้ามเนื้อต้นขาด้านหลังและด้านใน นวดกล้ามเนื้อน่อง และนวดหลัง

โดยมีข้อควรจำ คือ เวลาทำการนวดกดเพื่อยืดขาทั้งหมด หรือเวลานวดโดยใช้หัวเข่าช่วยนั้น ควรทำอย่างนุ่มนวล ค่อยๆ ทิ้งน้ำหนักลงไปทีละน้อย และให้ใช้เข่าและบริเวณที่ต่อจากเข่านวดด้วย ไม่ใช้เฉพาะส่วนแหลมของเข่าเท่านั้น

o ท่าที่ 6 เป็นท่านอนหงาย แนวการนวด คือ ส่วนแขนทั้งหมด มือ และท่านั่ง คือ ไหล่ คอ ศีรษะ โดยมีข้อควรจำ คือ 1) เมื่อทำการนวดบริเวณนิ้วมือ ฝ่ามือ ควรทำอย่างรวดเร็ว แรงพอสมควร เพื่อให้ได้จังหวะและน้ำหนัก เนื่องจากบริเวณนั้นไม่ค่อยมีกล้ามเนื้อ 2) ควรนวดเบาๆ บริเวณศีรษะ หน้าผาก และขมับ

3.1.3 นวดตามแนวเส้นประธานสิบ

ชื่อเส้นประธานสิบ

• เส้นอิทา เอ็นซ้าย เป็นตัวแทนควบคุมเกี่ยวกับทางเดินหายใจ พลังประสาทสมองและไขสันหลัง รวมถึงกำลังหัวเข่าข้างซ้าย

• เส้นปิงคลา เอ็นขวา เป็นตัวแทนควบคุมเกี่ยวกับทางเดินหายใจ พลังประสาทสมองและไขสันหลัง รวมถึงกำลังหัวเข่าข้างขวา

• เส้นสุมนา เอ็นลิ้น เป็นตัวแทนควบคุมเกี่ยวกับคำพูด ระบบไหลเวียนส่วนกลาง ปรับสมดุลอุณหภูมิร่างกาย ชื่ออื่น ได้แก่ สุสุมนาหรือสุมะนา เส้นศูนย์

• เส้นกาลทารี เอ็นแขน เอ็นขาทั้ง 2 ข้าง เป็นตัวแทนควบคุมเกี่ยวกับการปรับสมดุลธาตุทั้ง 4 การเคลื่อนไหวแขนขา ระบบไหลเวียนทางแขนและขา ชื่ออื่น ได้แก่ ฆานทารี กาลทวารี กาลธารี กานทะวารี หรือทารี

• เส้นสหัสรังสี เอ็นตาซ้าย เป็นตัวแทนควบคุมการหลับตา ลืมตา การมองเห็นของตาซ้าย ชื่ออื่น ได้แก่ หัสรังสี หัศฤดี หัศถดี หรือเส้นรากจักษุตาซ้าย

• เส้นทวารี เอ็นตาขวา เป็นตัวแทนควบคุมการหลับตา ลืมตา การมองเห็นของตาขวา ชื่ออื่น ได้แก่ ทะวาคะตา ทุวารี ภะวาคะตา ทะวาระจันทร์ หรือเส้นรากตาขวา

• เส้นจันทภูสัง เอ็นหูซ้าย เป็นตัวแทนควบคุมหูอื้อ หูตึง การได้ยินของหูข้างซ้าย ชื่ออื่น ได้แก่ อุรัง ลาวุสัง ภูสำพวัง จันทะภูสัง หรือสัมปะสาโส

• เส้นรุชำ เอ็นหูขวา เป็นตัวแทนควบคุมหูอื้อ หูตึง การได้ยินของหูข้างขวา ชื่ออื่น ได้แก่ รุทังสุตัง อุลลังกะ สรวนิ หรือสุขุม อุสะมา

• เส้นสิกขิณี เอ็นเพศ เป็นตัวแทนควบคุมระบบปัสสาวะ และอวัยวะเพศ ชื่ออื่น ได้แก่ ในผู้หญิงเรียก สิกขินี รัตคินี สังคินี ขิกสิณี ในผู้ชายเรียก คิช หรือคิชณะ

• เส้นสุขุมัง เอ็นทวาร เป็นตัวแทนควบคุมระบบขับถ่าย ทวารหนัก ชื่ออื่น ได้แก่ นันทกะหวัด กังขุง กุขุง หรือทวาตรี

พลังทางเดินของเส้นประธานสิบ

แนวทางเดินของเส้นประธานสิบ เป็นแนวเส้นพลังชีวิต โดยกำหนดจุดเริ่มต้นอยู่รอบสะดือ ลึกลงไปในท้องประมาณ 2 นิ้ว ล้อมสะดือเป็นจักร์ทราสูนย์ แนวแถวทอดเรียงกัน มีจุดสิ้นสุดของเส้นประธานสิบเรียกว่า “ราก”

เส้นประธาน	จุดเริ่มต้น	รากหรือจุดสุดท้าย
อิทา	เริ่มห่างจากสะดือด้านซ้าย 1 นิ้วมือ	นาสิกซ้าย หรือจมูกซ้าย
ปิงคลา	เริ่มห่างจากสะดือด้านขวา 1 นิ้วมือ	นาสิกขวา หรือจมูกขวา
สุมนา	เริ่มเหนือสะดือ 2 นิ้วมือ	ชิวหา หรือโคนลิ้น
กาลทารี	เริ่มต้นจากเหนือสะดือ 1 นิ้วมือ	แขนและขา
สหัสรังสี	เริ่มห่างจากสะดือด้านซ้ายมือ 3 นิ้วมือ	จักษุซ้าย หรือตาซ้าย
ทวารี	เริ่มห่างจากสะดือด้านขวามือ 3 นิ้วมือ	จักษุขวา หรือตาขวา
จันทภูสัง	เริ่มห่างจากสะดือด้านซ้ายมือ 4 นิ้วมือ	โสตซ้าย หรือหูซ้าย
รุชำ	เริ่มห่างจากสะดือด้านขวามือ 4 นิ้วมือ	โสตขวา หรือหูขวา
สิขิณี	เริ่มจากจุดต่ำกว่าสะดือ 2 นิ้วมือ เยื้องมาขวาเล็กน้อย	ทวารเบา
สุขุมัง	เริ่มจากจุดต่ำกว่าสะดือ 2 นิ้วมือ เยื้องมาซ้ายเล็กน้อย	ทวารหนัก

ลมประจำเส้นประธานสิบ

- เส้นอิทา เช่น มจันทะกลา ปวดศีรษะ อาการกำเริบกลางคืน ตามืดมัว ชักปากเบี้ยว เสียวหน้าตา เจ็บสันหลัง
- เส้นปิงคลา เช่น ลมสุรย์กาลา (สุญทกลา) หน้าตาแดง ปวดศีรษะตอนเช้าถึงเที่ยง มักจับวันพฤหัส
- เส้นสุมนา เช่น ลมชิวหาสดมภ์ ลิ้นกระด้าง คางแข็ง ลิ้นไม่รู้รส ขมในปาก ลมบาทจิตร์ เคลิบเคลิ้ม พูดพรอด หลงลืม
- เส้นกาลทารี เช่น ลมกาลทารี เหน็บชาทั้งตัว เจ็บเย็นสะท้าน
- เส้นสหัสรังสี เช่น ลมจักขุนิวาต และลมอัคคะนิวาตคุณ ปวดกระบอกตา วิงเวียน ลืมตาไม่ขึ้น
- เส้นทวารี เช่น ลมทิพจักษุ ปวดกระบอกตา วิงเวียน ตาพร่ามัว ลืมตาไม่ขึ้น
- เส้นจันทภูสัง เช่น ลมคะทาหุ (คัพภาหะ) หูตึง ลมออกหู
- เส้นรุชำ เช่น ลมทาระกรรณ์ หูตึง ลมออกหู
- เส้นสิกขิณี เช่น ลมราทยักษ์วาโย ในผู้ชาย น้ำกามก่อโทษ จากความกำหนัด ในผู้หญิง เกิดเพื่อโลหิต เอ็นมดลูกพิการ
- เส้นสุขุมัง เช่น ลมกุขุง ตึงทวาร ร้อนท้อง แน่นท้อง

การตรวจลมประจำเส้นประธานสิบ โดยการใช้นิ้วชี้ นิ้วกลาง นิ้วนาง จับสัมผัสเพื่อสังเกตจังหวะการเต้นของชีพจร ถึงลักษณะจังหวะ ความสม่ำเสมอ ความชัดเจน ความหนักเบา จำนวนครั้ง

- เส้นอิทา จุดตรวจจับ ห่างจากสะดือด้านซ้าย 1 นิ้วมือ
- เส้นปิงคลา จุดตรวจจับ ห่างจากสะดือด้านขวา 1 นิ้วมือ
- เส้นสุมนา จุดตรวจจับ เหนือสะดือ 2 นิ้วมือ และบริเวณใต้ลิ้นปี่
- เส้นกาลทารี จุดตรวจจับ ข้อมือและข้อเท้า
- เส้นสหัสรังสี จุดตรวจจบ ใต้ตาตุ่มด้านในข้างซ้าย
- เส้นทวารี จุดตรวจจับ ใต้ตาตุ่มด้านในข้างขวา
- เส้นจันทภูสัง หลังหู (จุดหูช้าง) ข้างซ้าย
- เส้นรุชำ หลังหู (จุดหูช้าง) ข้างขวา
- เส้นสิกขิณี จุดต่ำกว่าสะดือ 2 นิ้วมือ เยื้องมาขวา 1 นิ้วมือ
- เส้นสุขุมัง จุดต่ำกว่าสะดือ 2 นิ้วมือ เยื้องมาซ้าย 1 นิ้วมือ

คำศัพท์เกี่ยวกับการตรวจลม

- ชีพจรเต้นไม่สม่ำเสมอ คือ ลักษณะการเต้นของชีพจร แต่ละจังหวะไม่เท่ากัน เต้น ๆ หยุด ๆ หรือเต้นหนัก เต้นเบา
- ชีพจรเต้นไม่สมดุลกัน ใช้กับการตรวจลักษณะการเต้นของชีพจร 2 ตำแหน่งเทียบกัน
- ชีพจรเต้นจมลึก คือ ลักษณะการเต้นของชีพจรเต้นไม่ชัดเจน ชีพจรอยู่ลึก
- ชีพจรเต้นสะบัดสูง ใช้กับการตรวจเส้นสุมนา หมายถึง ลักษณะการเต้นของชีพจรเมื่อมากระทบสัมผัสแล้วเหมือนมีคลื่นสะท้อนกลับคืน
- ชีพจรเต้นไม่อยู่กับร่องกับรอย ใช้การการตรวจเส้นสุมนา หมายถึง ลักษณะการเต้นของชีพจรเดี๋ยวเบาเดี๋ยวแรงสลับไปมา

เส้นประธานสิบกับการนวดแบบราชสำนัก

การนวดตามพลังทางเดินของเส้นประธานสิบ

o เส้นอิทา มีจุดสำคัญ ดังนี้ 1) ท่านาบห่างจากสะดือซ้าย 1 นิ้ว 2) จุดที่ 6 ท่านาบ 3) สัญญาณ 1 ขาด้านใน (ส้นมือ) 4) สัญญาณ 4 ขาด้านใน 5) สัญญาณ 4 ขาด้านนอก 6) สัญญาณ 3 ขาด้านนอก 7) สัญญาณ 1 หลัง 8) พื้นฐานหลัง 9) สัญญาณ 5 หลัง 10) สัญญาณ 2 ศีรษะหลัง (ท่านอน) 11) ข้างจมูกซ้าย

o เส้นปิงคลา มีจุดสำคัญ เหมือนเส้นอิทา

o เส้นสุมนา มีจุดสำคัญ ดังนี้ 1) เปิดประตูลมท้อง 2) ท่านาบจุดที่ 1 3) สัญญาณ 5 ศีรษะด้านหน้า

o เส้นกาลทารี มีจุดสำคัญ ดังนี้ 1) เปิดประตูลมกาลทารี 2) จุดที่ 6 ท่านาบ 3) เปิดประตูลมหน้าขา 4) นาคบาท 5) พื้นฐานขาเส้นที่ 1 6) สัญญาณข้อเท้า 7) คลายหลังเท้า 8) สัญญาณ 3 หลัง 9) ขอบสะบักด้านใน 10) สัญญาณ 1 หัวไหล่ 11) พื้นฐานบ่า 12) เส้นโค้งคอ 13) สัญญาณ 3-4 ศีรษะด้านหลัง 14) สัญญาณ 1 แขนด้านนอก 15) สัญญาณ 2 แขนนอก 16) สัญญาณ 3 แขน

นอก 17)สัญญาณ 5 แขนนอก 18) พื้นฐานจุดสุดท้ายแขนด้านนอก

o เส้นสหัสรังสี มีจุดสำคัญ ดังนี้ 1) อยู่ห่างสะดือด้านซ้าย 3 นิ้ว (ท่านาบ) 2) จุดที่ 6 ท่านาบ 3) สัญญาณ 3 ขาด้านใน 4) พื้นฐานขาด้านในท่อนล่าง 5) สัญญาณ 5 ขาด้านใน 6) โค้งเท้าด้านใน 7) ขอบสันเท้าด้านนอก 8) พื้นฐานขาเส้นที่ 4 9) พื้นฐานขาเส้นที่ 2 (จุดแรกและจุดสุดท้าย) 10) ท่านาบจุดที่ 2 11) สัญญาณ 2 ศีรษะด้านหน้า

o เส้นทวารี มีจุดสำคัญ เหมือนเส้นสหัสรังสีแต่จะเริ่มที่ด้านขวา

o เส้นจันทภูสัง มีจุดสำคัญ ดังนี้ 1) จุดเริ่มต้นห่างจากสะดือด้านซ้าย 4 นิ้ว (ท่าแหวก) 2) ท่านาบจุดที่ 2 3) สัญญาณ 1 หู (หูช้าง) 4) สัญญาณ 4 ศีรษะด้านหน้า

o เส้นรุชำ มีจุดสำคัญ เหมือนเส้นจันทภูสัง แต่จะเริ่มที่ด้านขวา

o เส้นสิกขิณี มีจุดสำคัญ ดังนี้ 1) จุดเริ่มต้นต่ำกว่าสะดือ 2 นิ้ว (ท่าแหวกจุดที่ 2) 2) ท่าฝืนจุดที่ 3 (ท่าฝืนคว่ำมือ)

o เส้นสุขุมัง มีจุดสำคัญ ดังนี้ 1) จุดเริ่มต้นต่ำกว่าสะดือ 2 นิ้ว (ท่าแหวกจุดที่ 2) 2) ท่าฝืนจุดที่ 3 (ท่าฝืนคว่ำมือ)

แนวเส้นพื้นฐานเทียบเคียงเส้นประธานสิบ

เส้นพื้นฐานเทียบเคียงกับแนวทางเดินของเส้นประธานสิบ พิจารณาตามจุดที่เส้นประธานผ่าน และแนวการบังคับเลือดและความร้อนโดยเส้นพื้นฐาน มีดังนี้

• เส้นพื้นฐานท่านอน คือ พื้นฐานขา พื้นฐานขาด้านนอก พื้นฐานขาด้านใน พื้นฐานหลัง พื้นฐานแขนด้านใน พื้นฐานแขนด้านนอก พื้นฐานท้อง

• เส้นพื้นฐานท่านั่ง คือ เส้นพื้นฐานหลัง (หนุมานถวายแหวน) เส้นพื้นฐานบ่า เส้นพื้นฐานโค้งคอ ศีรษะด้านหลัง พื้นฐานแขนด้านนอก พื้นฐานแขนด้านใน พื้นฐานหัวไหล่

ตารางสรุปแนวเส้นพื้นฐานเทียบเคียงเส้นประธานสิบ

เส้นพื้นฐาน	เส้นประธานสิบ	
	ด้านซ้าย	ด้านขวา
พื้นฐานขา		
เส้นที่ 1 นาคบาท ชิดร่องสันหน้าแข้งถึงข้อเท้า	กาลทารี	กาลทารี
เส้นที่ 2 สันกล้ามเนื้อต้นขาเหนือเข่า ถึงหัวตะคาก	สหัสรังสี	ทวารี
เส้นที่ 3 ร่องกล้ามเนื้อข้างขาก้นบุ๋มข้างขาถึงเหนือเข่า	อิทา	ปิงคลา
เส้นที่ 4 แนวเส้นเอ็นข้างขาต่ำกว่าเข่า ถึงตาตุ่ม	สหัสรังสี	ทวารี
คลายเท้า เปิดประตูลม	กาลทารี	กาลทารี
พื้นฐานหลัง		
แนวเส้นชิดกระดูกสันหลังจากกระดูกเอวข้อที่ 5 ถึง กระดูกต้นคอข้อที่ 7	อิทา	ปิงคลา

เส้นพื้นฐาน	เส้นประธานสิบ	
	ด้านซ้าย	ด้านขวา
พื้นฐานขาด้านนอก		
จุดที่ 1 เนินสะโพกจุดตัดแนวหน้าขาข้างลำตัว	สหัสรังสี	ทวารี
จุดที่ 2 รอยพับหน้าขาบนหัวตะคาก	สหัสรังสี	ทวารี
จุดที่ 3 ลักยิ้มแก้มก้นตรงกับแนวก้นกบ	อิทา	ปิงคลา
คลายกล้ามเนื้อต้นขา	อิทา	ปิงคลา
ขาท่อนล่างกับบนเส้นเอ็นข้างขาต่ำกว่าเข่าถึงตาตุ่ม เรียกว่า	กาลทารี	กาลทารี
เส้นชงประภาส		
พื้นฐานขาด้านใน		
ขาท่อนบน	กาลทารี	กาลทารี
กึ่งกลางใต้พับเข่า	อิทา	ปิงคลา
ข่าท่อนล่างชิดสันหน้าแข้งด้านในใต้เข่าถึงตาตุ่ม	สหัสรังสี	ทวารี
พื้นฐานแขนด้านใน		
กึ่งกลางแขนท่อนบนใต้กล้ามเนื้อลูกหนู	กาลทารี	กาลทารี
แขนท่อนล่างจากพับข้อศอกถึงเหนือเส้นสร้อยข้อมือ	กาลทารี	กาลทารี
พื้นฐานแขนด้านนอก	กาลทารี	กาลทารี
พื้นฐานบ่า	กาลทารี	กาลทารี
พื้นฐานโค้งคอ	กาลทารี	กาลทารี
พื้นฐานไหล่	กาลทารี	กาลทารี
พื้นฐานท้อง	กาลทารี	กาลทารี
ท่าแหวก จุดที่ 1	สุขุมัง	สิขิณี
ท่าแหวก จุดที่ 2	สุมนา	สุมนา
ท่าแหวก จุดที่ 3	สุมนา	สุมนา
ท่าแหวก จุดที่ 4	สุมนา	สุมนา
ท่าแหวก จุดที่ 5	สุมนา	สุมนา
ท่าแหวก จุดที่ 6	สุมนา	สุมนา
ท่านาบ จุดที่ 1	สุมนา	สุมนา
ท่านาบ จุดที่ 2	สุมนา	สุมนา
ท่านาบ จุดที่ 3	สุมนา	สุมนา
ท่านาบ จุดที่ 4	สุขุมัง	สิขิณี
ท่านาบ จุดที่ 5	กาลทารี	กาลทารี
ท่านาบ จุดที่ 6	สุมนา	สุมนา
เปิดประตูลมท้อง		

การนวดจุดสัญญาณเทียบเคียงกับเส้นประธานสิบ

สัญญาณแบ่งออกได้เป็น

• สัญญาณท่านอน คือ สัญญาณเข่า สัญญาณข้อเท้า สัญญาณหลัง สัญญาณขาด้านนอก สัญญาณขาด้านใน สัญญาณแขนด้านใน สัญญาณแขนด้านนอก สัญญาณท้อง

• สัญญาณท่านั่ง คือ สัญญาณหลัง สัญญาณหัวไหล่ สัญญาณศีรษะด้านหน้า สัญญาณศีรษะด้านหลัง สัญญาณแขนด้านนอก สัญญาณแขนด้านใน สัญญาณจุดจอมประสาท

จุดตำแหน่งสัญญาณ	เส้นประธานสิบ	
	ด้านซ้าย	ด้านขวา
สัญญาณเข่า		
สัญญาณ 1 มุมของสะบ้าด้านนอก	อิทา	ปิงคลา
สัญญาณ 2 มุมของสะบ้าด้านใน	อิทา	ปิงคลา
สัญญาณ 3 มุมของสะบ้าด้านล่าง	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณข้อเท้า	กาลทารี	
สัญญาณหลัง ทั้ง 5	อิทา	ปิงคลา
สัญญาณขาด้านนอก		
สัญญาณ 1 เนินสะโพก	สหัสรังสี	ทวารี
สัญญาณ 2 รอยพับหน้าขา	สหัสรังสี	ทวารี
สัญญาณ 3 ลักยิ้มแก้มก้น	อิทา	ปิงคลา
สัญญาณ 4 ปลายนิ้วหัวแม่มือแตะเส้นเอ็นและอยู่เหนือเข่า	อิทา	ปิงคลา
สัญญาณ 5 แนวน่องโตกดทับบนเส้นเอ็น	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณขาด้านใน		
สัญญาณ 1 โคนขาชิดแก้มก้น	อิทา	ปิงคลา
สัญญาณ 2 แนวกลางขาด้านใน	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณ 3 แนวขอบสะบ้าเข่า	สหัสรังสี	ทวารี
สัญญาณ 4 ใต้พับเข่า (ประตูลมข้อเข่า)	อิทา	ปิงคลา
สัญญาณ 5 ใต้ตาตุ่มด้านใน (ประตูลมข้อเท้า)	สหัสรังสี	ทวารี
สัญญาณแขนด้านใน ทั้ง 5	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณแขนด้านนอก ทั้ง 5	กาลทารี	กาลทารี

จุดตำแหน่งสัญญาณ	เส้นประธานสิบ	
	ด้านซ้าย	ด้านขวา
สัญญาณท้อง		
สัญญาณ 1 ข้อนิ้วกลางแตะหัวตะคากขวา	–	–
สัญญาณ 2 ข้อนิ้วกลางแตะหัวตะคากซ้าย	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณ 3 วางมือปลายนิ้วกลางแตะเส้นกึ่งกลางท้อง นิ้วชี้อยู่แนวชายโครงด้านล่างข้างขวา	–	สุมนา
สัญญาณ 4 วางมือปลายนิ้วกลางแตะเส้นกึ่งกลางท้อง นิ้วชี้อยู่แนวชายโครงด้านล่างข้างซ้าย	สุมนา	–
สัญญาณ 5 เหนือสะดือสองนิ้วมือ (ประตูลมท้อง)	สุมนา	–
สัญญาณหัวไหล่		
สัญญาณ 1 กึ่งกลางขอบปีกสะบ้าด้านนอก	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณ 2 กึ่งกลางข้างคอ แนวตรงกับหูตัดกับแนวคาง	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณ 3 เฉียงนิ้วต่อจากกึ่งกลางข้างคอแนวตรงกับหู	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณ 4 ในร่องไหปลาร้า	สหัสรังสี, จันทภูสัง	ทวารี, รุชำ
สัญญาณ 5 กลางรอยพับรักแร้	กาลทารี	กาลทารี
สัญญาณศีรษะด้านหลัง		
สัญญาณ 1 ฐานกะโหลกข้างขวา	–	ปิงคลา
สัญญาณ 2 ฐานกะโหลกข้างซ้าย	อิทา	–
สัญญาณ 3 ทัดดอกไม้ (เหนือหู) ขวา	–	รุชำ
สัญญาณ 4 ทัดดอกไม้ (เหนือหู) ซ้าย	กาลทารี	–
สัญญาณ 5 ตรงกลางฐานกะโหลก	สุมนา	สุมนา
สัญญาณศีรษะด้านหน้า		
สัญญาณ 1 หัวคิ้วขวา	–	ทวารี
สัญญาณ 2 หัวคิ้วซ้าย	สหัสรังสี	–
สัญญาณ 3 ร่องขากรรไกรหน้าหูขวา	–	รุชำ
สัญญาณ 4 ร่องขากรรไกรหน้าหูซ้าย	จันทภูสัง	–
สัญญาณ 5 ลูกคาง	สุมนา	สุมนา
จุดจอมประสาทแนวแสกหน้าตัดกับแนวหน้าหู	สุมนา	สุมนา

3.2 การรักษาร่วม

ในการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยด้วยการนวดไทยนั้นสามารถใช้ยาสมุนไพรร่วมด้วยได้ตามลักษณะอาการข้อบ่งใช้ของคนไข้แต่ละราย สามารถยกตัวอย่างได้เช่น

- ยาต้ม เช่น ยาต้มแก้กระษัยเส้น
- ยาพอก เช่น ยารักษาจับโปงเข่า รักษาอาการเหน็บชา ยาพอก"ยาพระแสงจักร" ยาพอกแก้อาการปวดศีรษะ
- ยาทา เช่น ยาทาแก้กร่อนลม กษัยลม หรือน้ำมันนวด
- ยาผง เช่น ยาผงแก้อาการลมพัดในลำไส้ ยาแก้ลมตะคริว ยาแก้ลมอัมพฤกษ์ ลมอัมพาต ยาแก้ลมผูกธาตุให้เป็นพรรดึก
- ยานัตถุ์ เช่น ยานัตถุ์แก้ลมปะกัง
- ยาสุม เช่น ยาสุมแก้ลมปะกัง
- ยาผายลม เช่น ยาผายลมในเส้น
- ยาอบ

โดยรูปแบบการปรุงยาตามหลักเภสัชกรรมไทยที่นิยมนำมาใช้ร่วมกับการนวดในปัจจุบันนั้น มีรายละเอียดเพิ่มเติมยกตัวอย่างได้ดังนี้

3.2.1 ยาสมุนไพรที่ใช้ร่วมกับการนวดไทย

ยาสมุนไพรแบ่งออกได้ 2 กลุ่ม ได้แก่ ยาใช้ภายใน และยาใช้ภายนอก

ยาใช้ภายใน เช่น ยาต้ม ยาดอง ยาแช่ ยากลั่น ยาเม็ด ยาผง

- ตัวอย่างเครื่องยาสมุนไพรที่มีสรรพคุณแก้เส้นเอ็น มีดังนี้ กำลังเสือโคร่ง กำลังหนุมาน กำลังวัวเถลิง เถาโคคลาน เถาเอ็นอ่อน เถาเมื่อย เถารางแดง ต้นต่อไส้ ฝักถั่วแระ เบนขอ

ยาใช้ภายนอก เช่น ยาอาบ ยาต้มเอาไอรมหรืออบ ยาต้มเอาน้ำชะ ยาทา ยาประคบ ยาพอก

- ตัวอย่างตำรับยาที่แก้อาการเหน็บชา ประกอบด้วย พริกไทย ข้าวเหนียวกัญญา รากหนาด รากละหุ่งแดง ชะเอม รากผักโขม หัวหอม

ตัวอย่างตำรับพระโอสถพระนารายณ์ ได้บันทึกยาอยู่ 2 ตำรับ คือ "ยาพระอังคบพระเส้น" และ "ยาทาพระเส้น"

1. "ยาพระอังคบพระเส้น" ตำรับลูกประคบ ช่วยเส้นที่ตึงให้หย่อน ประกอบตัวยา เทียนดำ เกลือ อย่างละ 1 ส่วน อบเชย 2 ส่วน ใบพลับพลึง 8 ส่วน ใบมะขาม 16 ส่วน ตำพอละเอียด คลุกให้เข้ากัน ห่อผ้า นำไปนึ่งให้ร้อน แล้วประคบตามเส้นที่ตึง

2. "ยาทาพระเส้น" เป็นยาทา แก้เส้นที่ผิดปกติ รวมไปถึงแก้ลมอัมพาต แก้ลมปัตคาด แก้ตะคริว แก้จับโปง แก้เมื่อยขบ ประกอบด้วย พริกไทย กระชาย ข่า หอม กระเทียม มหาหิงคุ์ ยาดำ อย่างละ 1 ส่วน ตะไคร้หอม ใบขี้เหล็ก ใบตองแตก ใบมะขาม ใบเลี่ยน อย่างละ 4 ส่วน ใบมะคำไก่ 16 ส่วน โดยใช้เหล้าขาว หรือน้ำส้มสายชู เป็นกระสายยา ใช้ทาบริเวณที่เป็น

3.2.2 การประคบสมุนไพร

การประคบสมุนไพร หมายถึง การใช้ความร้อนและตัวยาสมุนไพรเดี่ยวหรือหลายอย่างผสมผสานกันมารักษาในผู้ป่วยที่มีอาการปวดเมื่อยมากกว่าปกติ เช่น กล้ามเนื้อเกร็งตึง เป็นต้น

- โดยทั่วไปการประคบเป็นการใช้ความร้อนและแรงกดมาช่วยบรรเทาอาการ ซึ่งการบำบัดด้วยความร้อนมีทั้งใช้ความ

ร้อนตื้นและลึก การใช้ความร้อนตื้น เช่น การใช้กระเป๋าน้ำร้อน การประคบร้อน การอบไอน้ำ เป็นต้น ส่วนการใช้ความร้อนลึก เป็นการใช้คลื่นความถี่เหนือเสียงหรือการใช้เลเซอร์ เป็นวิธีการที่ซับซ้อน ราคาแพงและมีบริการเฉพาะในโรงพยาบาลเท่านั้น การประคบด้วยความร้อนตื้นมี 2 แบบ คือ การประคบด้วยความร้อนตื้นแบบความร้อนชื้น และแบบความร้อนแห้ง

กระบวนการประคบสมุนไพร

• เตรียมตัวยาหรือสมุนไพรที่ใช้ในการประคบ สมุนไพรที่ใช้มี 2 รูปแบบ คือ การใช้สมุนไพรเดี่ยวและการใช้สมุนไพรหลายๆ อย่างผสมกัน

o การใช้สมุนไพรเดี่ยว เช่น ไพล พลับพลึง ตะไคร้

o การใช้สมุนไพรหลายชนิด

◊ ไพล ส่วนที่ใช้คือ เหง้าแก่จัด ไพลมีสารสำคัญคือน้ำมันไพล ใช้ภายนอกมีสรรพคุณลดการอักเสบและบวม ทำให้กล้ามเนื้อคลายตัว แก้ปวดเมื่อย เคล็ดขัดยอกและฟกช้ำ แก้เส้นตึง เหน็บชา สมานแผล

◊ ขมิ้นชัน ใช้เหง้าแก่จัดอายุประมาณ 7-9 เดือน สารสำคัญคือน้ำมันหอมระเหยและสารเคอร์คิวมิน มีสรรพคุณรักษาโรคผิวหนัง ผื่นคัน และยังมีการวิจัยพบว่าน้ำคั้นจากขมิ้นชันช่วยลดการอักเสบได้

◊ ผิวมะกรูดหรือใบมะกรูด มีน้ำมันหอมระเหย ใบมะกรูดมีสรรพคุณแก้ช้ำใน แก้ไอ แก้อาเจียนเป็นโลหิต ขับลมในลำไส้ ผิวมะกรูดใช้ขับระดู ขับลมในลำไส้ และแก้ลมวิงเวียน จากการศึกษาวิจัยพบว่า น้ำมันหอมระเหยจากใบและผิวมะกรูดลดความดันโลหิต ต้านมะเร็ง ต้านเชื้อแบคทีเรียและเชื้อรา รวมทั้งใช้ฆ่าเห็บและเหาได้

◊ ตะไคร้บ้าน นำเหง้าสดและกาบใบมากลั่นด้วยไอน้ำจะได้น้ำมันหอมระเหย ใช้ทานวดแก้ปวดเมื่อย แก้โรคเกี่ยวกับเส้นตึงและแก้อาการเกร็ง

◊ ใบมะขาม เมื่อนำมาใช้ประคบจะทำให้เส้นเอ็นหย่อน และแก้โรคผิวหนังผื่นคัน ทำให้ผิวหนังสะอาด จากการศึกษาวิจัยพบว่า สารในใบมะขามช่วยต้านไวรัส เชื้อราและเชื้อแบคทีเรียด้วย

◊ ใบพลับพลึง ในตำรายาไทยใช้ใบสดลนไฟให้อ่อนตัวลง ประคบตามร่างกายแก้เคล็ดขัดยอก ช้ำบวม รับประทานแก้อาเจียน ช้ำใน สารสกัดจากใบมีฤทธิ์ต้านแบคทีเรียและต้านการเจริญเติบโตของเนื้องอก ใบมีสารกลุ่มอัลคาลอยด์ ชื่อลัยโครีน มีฤทธิ์ต้านเชื้อไวรัสหัดและโปลิโอ แต่สารนี้มีความเป็นพิษสูง

◊ เถาเอ็นอ่อน นำเถามาต้มดื่มบำรุงเส้นเอ็นให้แข็งแรง แก้เส้นเอ็นพิการ เส้นแข็ง แก้ปวดเมื่อยเส้นเอ็น แก้ขัดยอก ทำให้คลายการตึงตัว ส่วนใบนำมาทำลูกประคบช่วยแก้ปวดเมื่อย ปวดเสียวเส้นเอ็น และคลายเส้นเอ็น

◊ เกลือ ละลายน้ำได้ดี เกลือแกงที่ผลิตจากน้ำทะเลเรียกว่าเกลือสมุทรหรือเกลือทะเล เกลือมีสรรพคุณช่วยดูดความร้อน และช่วยพาตัวยาซึมผ่านผิวหนัง รวมทั้งมีฤทธิ์ในการฆ่าเชื้อโรคด้วย

◊ การบูร ส่วนที่นำมาใช้คือเนื้อไม้และราก โดยนำมาสับละเอียดแล้วนำไปกลั่นให้บริสุทธิ์ สรรพคุณทางยาไทยคือ ใช้แต่งกลิ่น ใช้บรรเทาปวดตามเส้น แก้เคล็ดขัดยอก บวม แก้ปวดข้อ แก้ปวดเส้นประสาท แก้รอยผิวหนังแตก จากการศึกษาทางเภสัชวิทยาพบว่า การบูรมีฤทธิ์ต้านการอักเสบ เป็นยาชาอย่างอ่อน โดยใช้ภายนอกเป็นส่วนใหญ่

◊ พิมเสน เป็นสารสกัดจากพืช ได้มาจากการนำการบูรมาหุงกับยาอื่น ๆ ได้เป็นเกล็ดแบน ๆ สีขาว รสหอมเย็น

ช่วยแต่งกลิ่น แก้พุพอง แก้แผลสดและแผลเรื้อรัง แผลกามโรค และแผลเนื้อร้าย ผดผื่น แก้จุกเสียดแน่นเฟ้อ แก้ปวดท้องและบำรุงหัวใจ

ขั้นตอนในการประคบ

o ทดสอบความร้อนของลูกประคบ โดยการนำลูกประคบที่นึ่งจนร้อนมาแตะที่ท้องแขนหรือหลังมือของตนเอง

o ประคบด้วยลูกประคบ อาจทำการนวดสลับกับการประคบ โดยเฉพาะในตำแหน่งที่ปวดเมื่อยมาก โดยทั่วไปจะประคบครั้งละ 15-30 นาที วันละ 2 ครั้งเมื่อมีอาการเคล็ดขัดยอก

ข้อควรระวังในการประคบสมุนไพร

o ห้ามใช้ลูกประคบที่ร้อนเกินไปกับบริเวณผิวหนังที่อ่อน บริเวณที่มีกระดูกยื่นหรือบริเวณแผลเป็น

o ระมัดระวังเป็นพิเศษในผู้ป่วยที่เป็นโรคเบาหวาน อัมพาต เด็ก และผู้สูงอายุ เพราะมักมีความรู้สึกตอบสนองช้า

o ห้ามใช้การประคบสมุนไพรในกรณีที่มีอาการอักเสบใน 24 ชั่วโมงแรก เพราะอาจทำให้อักเสบมากขึ้น

o หลังจากประคบสมุนไพรแล้ว ไม่ควรอาบน้ำทันที เพราะจะไปชะล้างตัวยาออก

ผลจากการประคบสมุนไพร มี 3 ลักษณะ ได้แก่ ผลจากความร้อน ผลจากสมุนไพร และผลจากการคลึงกล้ามเนื้อ

• ผลจากความร้อน เมื่อประคบประมาณ 30 นาที จะทำให้เกิดผลดังนี้ ลดความเจ็บปวด การไหลเวียนเลือดเพิ่มขึ้น ลดการอักเสบ ลดการติดขัดของข้อ

• ผลจากสมุนไพร มี 2 ลักษณะ คือ ผลจากการประคบผิวหนัง ช่วยลดการปวดเมื่อย เคล็ดขัดยอก และการอักเสบได้ และผลจากการสูดดมกลิ่นหอมของสมุนไพร จะช่วยลดอาการปวดและอักเสบ รวมทั้งทำให้ร่างกายผ่อนคลายและนอนหลับได้ดี

• ผลจากการคลึงกล้ามเนื้อ ช่วยให้ต่อมเหงื่อ ต่อมใต้ผิวหนังและรูขุมขนไม่อุดตัน และสามารถทำงานได้ดีขึ้น และบริเวณที่คลึงมีลักษณะแดงขึ้น แสดงว่ามีการไหลเวียนโลหิตเพิ่มขึ้น ทำให้การคั่งของสารที่ทำให้เกิดอาการปวดบริเวณนั้นลดลง

3.2.3 การอบสมุนไพร

ความรู้เบื้องต้นในการอบสมุนไพร การอบสมุนไพรมีผลต่อร่างกาย มาจากไอความร้อน น้ำ และสมุนไพร ผิวหนังจะยอมให้ยาซึมผ่านได้ดีและได้รับยามากที่สุด ประกอบด้วยปัจจัย 2 ประการ คือ ผิวหนังเปียกชื้น และตัวยาอยู่ในภาวะเป็นน้ำมัน ซึ่งไอความร้อนให้ผลดีต่อร่างกาย ดังนี้

• ระบบประสาท ด้วยความร้อนอุ่นๆ (42-45 องศาเซลเซียส) ในระยะเวลา 10-15 นาที ช่วยลดความเจ็บปวด คลายเครียด ร่างกายจะผ่อนคลาย ทำให้นอนหลับได้ดี

• ระบบการไหลเวียนเลือด ความร้อนทำให้หลอดเลือดขยายตัว ทำให้เลือดมาเลี้ยงอวัยวะต่าง ๆ ได้มากขึ้น ของเสียในร่างกายถูกกระแสเลือดพาไปขับออกทางผิวหนัง

• ระบบกล้ามเนื้อและกระดูก ความร้อนสามารถคลายการเกร็งของกล้ามเนื้อ ลดการเจ็บปวด ปวดเมื่อย ลดการอักเสบของข้อต่อต่าง ๆ

• ระบบขับถ่ายปัสสาวะ ขับเหงื่อ และการขับถ่ายสารพิษ ความร้อนทำให้การเผาผลาญพลังงานในร่างกายมากขึ้น เร่งระบายความร้อนออกทางเหงื่อ ทำให้ของเสียและสารพิษออกมาด้วย เป็นการลดไขมันในร่างกายและในเลือดได้ดี

• ระบบหายใจ ทำให้การหายใจดีขึ้น ทำให้เสมหะอ่อนตัวและขับออกมาได้สะดวก ทำให้ปอดสะอาด และช่วยฆ่าเชื้อโรคในปอด ทำให้หายใจโล่ง

ขั้นตอนและวิธีการอบสมุนไพร

• สถานที่ที่จะทำการอบสมุนไพร เช่น ห้อง (ขนาด 1.5-2 ตร.ม. สำหรับ 1 คน สูง 2 ม. ด้านบนมีช่องระบายอากาศ)

• หม้อต้มน้ำยาสมุนไพร นิยมใช้ 2 ระบบ คือ ระบบท่อส่งจากหม้อต้มภายนอก และระบบหม้อต้มอยู่ภายใน

• เตาที่ใช้ ได้ทั้งเตาไฟฟ้าและเตาถ่าน ไม่ควรใช้ฟืนในห้องอบสมุนไพร อุณหภูมิที่ใช้อยู่ระหว่าง 42-45 องศาเซลเซียส

• ยาอบสมุนไพร สมุนไพรหลักที่ใช้ คือ เหง้าไพล และเหง้าขมิ้นชัน เครื่องยาที่ไม่นิยมใช้ เป็นสมุนไพรรสเผ็ดร้อน เช่น ข่า ส่วนการบูร ไม่ควรใส่มากเกินไป

o ตัวอย่างตำรับยาอบสมุนไพร ได้แก่ เหง้าไพล เหง้าขมิ้นชัน ตะไคร้หอม ใบหนาด ใบส้มป่อย ใบมะกรูด ผิวลูกมะกรูด พิมเสน และ การบูร

ข้อควรปฏิบัติในการอบสมุนไพร

ผู้ที่จะเข้ารับการอบสมุนไพร ควรเตรียมตัว โดยอาบน้ำให้ชุ่ม นุ่งกระโจมอก หรือผ้าเช็ดตัว

• ควรตรวจวัดความดันโลหิต และชั่งน้ำหนักก่อนและหลังจากอบสมุนไพร

• นั่งในห้องอบ ในท่าผ่อนคลาย ไม่เกร็งตัว

• ให้ไอน้ำสัมผัสทั่วทั้งตัวอย่างสม่ำเสมอ

• ใช้เวลาอบแต่ละครั้งไม่เกิน 10-15 นาที ออกมาพัก 10 นาที แล้วเข้าอบใหม่ 15 นาที ไม่ควรเกิน 3 รอบ ควรเว้นช่วงการอบห่างกัน 3-5 วัน

ข้อห้ามในการอบสมุนไพร

• ผู้ป่วยเป็นโรคหัวใจ โรคความดันโลหิตสูง โรคลมชัก (ลมบ้าหมู) โรคไต ไม่ควรอบสมุนไพร

• ผู้ที่ตกเลือด หรือเสียเลือดมากมาก่อน ไม่ควรอบสมุนไพร

• ผู้ที่เสียน้ำมาก เช่น ท้องเสีย หลังเล่นกีฬา ไม่ควรอบสมุนไพร

• สตรีมีครรภ์

• ผู้ที่มีไข้สูง

3.2.4 ยาพอก

ตามพระคัมภีร์ชวดาร มีตำรับยาพอกคือ ยาแก้ลมปะกัง ส่วนประกอบ เอาพริกไทย 2 สลึง ขิงสด 1 บาท ผิวมะกรูดสด 6 สลึง หญ้าแพรก 3 บาท สารส้ม 8 บาท ตำพอกแก้ลมปะกังแลลมเข้าข้อ

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ ตัวอย่าง “...มัตถเกมัตถลุงคัง คือเยื่อในสมองพิการ ให้เจ็บกระบาลดังศีรษะจะแตกให้จักษุมัว หูตึง ปาก และจมูกเฟ็ดไป ให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ลักษณะดังนี้เดิมเมื่อจะเป็นเพราะโทษแห่งลมปะกังให้ปวดเป็นกำลัง... ถ้าจะแก้เอาเมล็ดผักกาด 1 ผลผักชี 1 หอมแดง 1 กระเทียม 1 ขมิ้นอ้อย 1 ไพล 1 ยอดกุ่มทั้ง 2 บดพอกกระหม่อม 3 วัน

ในส่วนของยาตำรับปรุงเฉพาะรายในการใช้ยาตามภูมิปัญญาแพทย์แผนไทยและแพทย์พื้นบ้าน ที่มีอยู่ในตำราหรือในท้อง

ถิ่นที่มีการใช้ต่อกันมา เช่น ยาพอกเข่า โดยพิจารณาตามอาการและวินิจฉัยโรคของผู้ป่วยแต่ละราย เช่น ตำรับหมอพื้นบ้านลดอาการบวมแดงร้อนที่เขาช่วยกระจายลมที่คั่งค้างอยู่ตามข้อ ประกอบด้วย แป้งข้าวเจ้า 500 กรัม ลูกแป้งหมัก 1 ลูก ดองดึงบดละเอียด 1 กรัม ขิงแห้งสด 200 กรัม น้ำต้มสุก

วิธีทำ : บดลูกแป้งหมากให้ละเอียดแล้วนำมาผสมลงในแป้งข้าวเจ้าคลุกเคล้าให้เข้ากัน นำผงดองดึงที่บดละเอียดแล้วโรยลงในแป้งที่ผสมแล้วในข้อที่ 1 ก็จะได้ยาพอกเขาแบบผมเก็บไว้

วิธีใช้ : นำผงพอกประมาณ 3 ช้อนโต๊ะมาผสมกับน้ำขิงที่คั่นไว้คลุกเคล้าให้เข้ากันแล้วนำมาพอกที่เขาทิ้งไว้ประมาณ 15 นาทีหรือจนกว่ายาพอกเขาจะแห้ง พอกเขาวันละ 2 เช้าเย็น

สูตรยาพอกเย็นรักษาอาการโรคจับโปงเข่าน้ำ

ส่วนประกอบ : ใบตำลึง 10 ใบ, ใบย่านาง 10 ใบ, ใบรางจืด 10 ใบ, ฟ้าทะลายโจร 10 ใบ, ดินสอพอง 2 ขีด

วิธีการทำ : นำสมุนไพรทั้งหมด ล้างให้สะอาด นำสมุนไพรมาตำผสมกับดินสอพอง ให้ละเอียดพอหยาบๆ ผสมน้ำเปล่า 1/2 แก้ว แล้วนำไปแช่ตู้เย็นไว้สักพัก จากนั้นนำสมุนไพรมาพอกบริเวณเข่าเพื่อ ดูดพิษร้อนออก

วิธีการพอก : นวดบริเวณเหนือเข่า เพื่อให้กล้ามเนื้อคลาย แล้วนำสมุนไพรที่เตรียมไว้มาพอกบริเวณเข่าที่มีอาการปวด บวม แดงร้อน อักเสบ ทิ้งไว้ 15-30 นาที พอสมุนไพรที่พอกแห้งก็เปลี่ยนพอกใหม่จนกว่าอาการจะทุเลา หมายเหตุ พอกวันละ 1-2 ครั้ง (เช้า – เย็น) อาการปวดเข่า เข่าบวมก็จะลดลง ควรหลีกเลี่ยง ของแสลงประเภทหน่อไม้ทุกชนิดและข้าวเหนียว เนื่องจากเป็นของย่อยยาก ทำให้ร่างกายมีกรดยูริกเพิ่ม ทำให้อาการปวดมากขึ้น ควรรับประทานอาหารที่มีกากใย ดื่มน้ำมากๆ เพื่อให้ขับปัสสาวะ หรือดื่มน้ำตะไคร้ใบเตยที่มีสรรพคุณเป็น ยาบำรุงไต ใช้ลดอาการบวมจากโรคไต โรคเบาหวาน หรือบวมไม่ทราบสาเหตุได้

สูตรยาพอกร้อนรักษาอาการโรคจับโปงเข่าแห้ง

ส่วนประกอบ : เหง้าขิงสด 2 ขีด, เหง้าไพลสด 2 ขีด, น้ำมันมะกอก 100 มล.

วิธีการทำ : เลือกเหง้าขิงสด เหง้าไพลสด ที่มีความหนาประมาณ 3 นิ้ว นำสมุนไพรปอกเปลือกล้างให้สะอาด แล้วนำสมุนไพรไปบดให้ละเอียด นำสมุนไพรขิงและไพลที่บดละเอียดดีแล้วไปผสมกับน้ำมันมะกอก คนให้เป็นเนื้อเดียวกันไม่ต้องเหลวมาก จากนั้นนำไปพอกบริเวณเข่าที่รู้สึกปวด ห่อด้วยผ้าที่ระบายความร้อนได้ยากทิ้งไว้

วิธีการพอก : นวดบริเวณเหนือเข่า 3 จุด เพื่อให้กล้ามเนื้อคลาย แล้วนำสมุนไพรที่เตรียมไว้มาพอกบริเวณเข่าที่มีอาการปวด บวม แดง ร้อน หัวเข่าติดทิ้งไว้ 15-30 นาที หรือจนกว่าอาการปวดจะทุเลาลง

3.2.5 ยาน้ำมัน

ตำรับยาเข้าน้ำมัน (น้ำมันไพล) ปรากฏในตำราแพทย์แผนไทยโบราณทั่วไปสาขาเภสัชกรรม โดยส่วนประกอบของตำรับยา: ไพลสด 30 กิโลกรัม น้ำมันมะพร้าว 2 ลิตร หรือ ใช้น้ำมันพืชอื่นๆ เมลทอล 50 กรัม น้ำมันระกำ 600 ซีซี น้ำมันเขียว 100 ซีซี น้ำมันยูคาลิปตัส 100 ซีซี ชินนามอน 20 ซีซี น้ำมันกานพลู 20 ซีซี น้ำมันแก้ว 450 กรัม การบูร 350 กรัม

รูปแบบวิธีการปรุงยา : นำไพลสดมาปอกเปลือก หั่นเป็นแผ่นบางๆ เอาน้ำมันใส่กระทะตั้งไฟให้ร้อน ค่อยๆ ใส่ไพลลงทอดทีละน้อย เมื่อไพลกรอบเกรียมดีแล้ว จึงตักออกทิ้งไป ทอดไพลจนหมดทิ้งไว้ให้เย็น (น้ำมันมะพร้า 2 ลิตร ทอดแล้วได้ความเข้มข้นของน้ำมันไพล ประมาณ 1 ลิตร) กรองน้ำมันไพลที่เคี่ยวได้ใส่ภาชนะไว้ ละลายเมนทอลและการบูรในน้ำมันระกำ แล้วจึงใส่น้ำมันไพลลงไป

คนให้เข้ากันดี บรรจุขวดที่เตรียมไว้

วิธีการใช้ยา : ทาถูนวด, สรรพคุณ: แก้ปวดเมื่อยกล้ามเนื้อแก้เคล็ดขัดยอกกล้ามเนื้อ

3.2.6 ยาน้ำมันไตรตรึงค์ (ตามตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11 พระยาวิชยาธิบดี (กล่อม))

๏ ยังน้ำมันขนานหนึ่ง ชื่อไตรตรึงค์รัตนหมาย
แก้โรคอำมพาธร้าย ลมทั้งหลายกำเริบพลอย
๏ ให้เจ็บในต้นขา ตึงขึ้นมาถึงท้องน้อย
ตำราท่านกล่าวฝอย เพื่ออำมพาธประกาศไว้
๏ ลมหนึ่งให้ตอดขบ แต่ท้าวทบเสียวขึ้นไป
ถึงต้นขาตะโพกใน ชื่อลมไซ้สุริวาต
๏ ถ้าเจ็บแต่เอวถึง อกไหล่ตึงนามประกาศ
ชื่อว่าลมปัตะฆาฎ ตำราเก่าท่านกล่าว มา
๏ น้ำมันนี้องอาจ สามารถแก้ซึ่งวาตา
เกิดในใจบาทา เสียวขึ้นมาน่าแข้งพลัน
๏ ถึงสะดือแลหัวเหน่า ให้เจ็บร้าวท้องน้อยขยัน
ริมสะคือขวาซ้ายนั้น แล่นเลี้ยวลอดเข้าในทรวง
๏ ยอดอุระเปนยวดยิ่ง แล้วบ่อนิ่งแล่นทะลวง
รากขวัญทั่วทั้งปวง ตลอดล่วงสิ้นทั้งกาย
๏ กระทำเมื่อยแข้งขา ตีนมือชาเปนเหน็บตาย
ฝ่าตื่นฝ่ามือหมาย ให้ร้อนรุ่มเล่ห์ไฟผึ่ง
๏ อันโรคดังกล่าวมา ชอบด้วยยาชื่อไตรตรึงค์
ฝีลำมะนาดก็แก้ถึง คันธะมาลาก็ทาหาย
๏ ฝีประคำควายประคำร้อย แม้นทาบ่อยหายกระจาย
เจ็บคอเจ็บอกหมาย เกิดฝีร้ายให้หมั่นอม
๏ ลำลีชุบน้ำมัน อมไว้พลันกลืนประสม
(ริศ) สีดวงหูตาชม ใส่น้ำมันพลันเสื่อมสูญ
๏ อันน้ำมันขนานนี้ ค่ามะณีคำนับคูณ
สรรพโรคสิ้นทั้งมูล อาจแก้ได้ไวหนักหนา
๏ ผิจะทำใบสะเดา พริกไทยเอาใบเร่งหา
ใบสลอดลำโพงกา สลักทั้งใบดองแตก
๏ ใบประคำไก่ขมิ้นอ้อย สิ่งละตำลึงย่อยตำแหลก

จึงคั้นน้ำท่าแทรก เอาแต่น้ำห้าทะนาน
๏ ให้เอาน้ำมันงา เท่าตุลาคุลีกาล
การบูรพริกไทยผลาญ เปนจุณแหลกละแปดสลึง
๏ ใส่กระทะเคี่ยวอย่าแรง ยาจะแห้งพอรุมรึง
ธูปเทียนคำนับถึง ทั้งเมี่ยงหมากแลพลูกรวย
๏ บุปผาสุมาลี เชิญฤๅษีให้มาช่วย
ประสาตร์พรอำนวย อานุภาพปราบโรคหาย

ส่วนประกอบ (สิ่งละตำลึง) : ใบสะเดา, ใบพริกไทย, ใบสลอด, ใบลำโพงกาสลัก, ใบตองแตก, ใบประคำไก่ และใบขมิ้นอ้อย

วิธีทำ

1. นำส่วนประกอบทั้ง 7 ตัว ล้างทำความสะอาด ชั่งตามส่วน ตำให้แหลก ค่อยๆ ผสมน้ำ คั้นเอาแต่น้ำให้ได้ห้าทะนาน (5 ลิตร)
2. เอาน้ำสมุนไพรที่คั้นได้ใส่กระทะตั้งไฟอ่อนๆ เติมน้ำมันงาผสมลงไปให้เท่ากับน้ำสมุนไพรคั้น (5 ลิตร)
3. เคี่ยวด้วยไฟอ่อนๆ โดยให้กวนคนยาตลอดเวลา จนน้ำยาในกระทะไม่ลดปริมาณลง
4. ยกกระทะกวนยาลง เติมพริกไทยป่น แปดตำลึง ลงในน้ำยา กวนจนน้ำยาอุ่น กรองเอาแต่น้ำมัน
5. เติมการบูรแปดสลึงลงในน้ำมันสมุนไพร กวนจนการบูรละลายหมด กรอกใส่ภาชนะปิดฝา

หมายเหตุ : ก่อนทำยาควร นำ บุปผาสุมาลี ธูป เทียน หมาก พลู เชิญฤๅษีให้มาช่วยประทานพรอำนวยอานุภาพปราบโรคหาย

สรรพคุณ : แก้เส้นปัตฆาฏ แก้ลมอัมพาต แก้ลมต่างๆ ที่ทำให้ปวด ขัด ตึง เมื่อย แก้ฝีร้ายต่างๆ

วิธีใช้

1. ใช้ทาบริเวณที่มีอาการ ปวด ขัด ตึง เมื่อย หรือบริเวณที่เป็นฝีต่างๆ วันล่ะ 1 - 2 ครั้ง
2. ใช้สำลีชุบน้ำมันอมไว้ข้างกระพุ้งแก้มค่อยๆ ดูดกลืนน้ำมันกินเข้าไป รักษาฝีต่างๆ

3.2.7 น้ำมันมหาจักร (ตามตำราโอสถพระนารายณ์)

“ขนานที่ 78 น้ำมันมหาจักรให้เอาน้ำมันงาทนาน 1 ด้วย ทนาน 600 มะกรูดสด 10 ลูก แล้วจึงเอา ... เพลิงขึ้นรุมเพลิงให้ร้อนเอาผิวมะกรูดใส่ลงให้เหลือเกรียมอีกแล้วยกลงกรองกากให้หมดเอาไว้ให้เย็นจึงเอาเทียนทั้ง 5 (เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนตาตั๊กแตน) สิ่งละ 2 สลึง ดีปลีบาท 1 การบูร 2 บาท บดจงละเอียดปรุงลงในน้ำมันนั้นยอนหูแก้ลมแก้ริดสีดวง แก้เปื่อยคันก็ได้ใส่บาดแผลเจ็บปวดเสี้ยนหนามหอกดาบก็ได้หายแลแต่อย่าให้ถูกน้ำ 3 วัน มิเป็นปุพโพ เลยฯ”

พิจารณาสรรพคุณยาขนานนี้เป็นยาทาภายนอก มีส่วนประกอบการใช้สมุนไพร เทียนทั้ง 5 ผสมลงไป เพราะเทียนทั้ง 5 มีสรรพคุณภายใน คือ เทียนดำมีสรรพคุณแก้ลมอันบังเกิดแก่กองสมุฏฐานทำลายเสมหะอันผูกเป็นก้อนอยู่ในท้องแก้โลหิตได้สมบูรณ์ เทียนแดงแก้เสมหะลมตีระคนกันซึ่งเรียกว่า สันนิบาต แก้ลมอันเสียดแทงในลำไส้ แก้ลมเคลื่อนเหียน เทียนขาว แก้ลมทั้งปวง ทำลายเสมหะอันผูก แก้นิ่วและมุตกิด เทียนตาตั๊กแตน แก้ธาตุ ทำลายเสมหะ โลหิตกำเดาอันพิการให้สมบูรณ์ เทียนข้าวเปลือก ทำลายลมอันระคนกับเสมหะ แก้ลมในกองอำมพฤกษ์

3.3 คำแนะนำ

3.3.1 ฤาษีดัดตน

กายบริหารท่าฤาษีดัดตน หมายถึง การบริหารร่างกายหรือการออกำลังกาย โดยใช้วิธีการดัดตนแบบของฤาษี คือ การทำให้ส่วนหนึ่งหรือส่วนใดของร่างกายน้อมไปตามความต้องการ เช่น ให้ยืดให้หด ให้ตรงให้งอ ให้บิด ได้ตามความต้องการ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพนฯ) เมื่อ พ.ศ.2331 โปรดให้มีการจารึกตำรายาและฤาษีดัดตนไว้ตามศาลาราย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดให้ปั้นฤาษีดัดตนท่าต่างๆ 80 ท่า แล้วหล่อด้วยสังกะสีผสมดีบุก เรียกว่า ชิน และมีโคลงสีสุภาพอธิบายประกอบ

ประโยชน์ของกายบริหารฤาษีดัดตน

- o ทำให้ร่างกายมีสุขภาพสมบูรณ์
- o ช่วยบำบัดรักษาโรคและอาการเจ็บป่วย
- o ขจัดความเมื่อยล้าของร่างกาย
- o ช่วยฟื้นฟูและรักษาสุขภาพ
- o ทำให้เกิดสมาธิ

การเตรียมความพร้อมก่อนทำกายบริหารท่าฤาษีดัดตน ประกอบด้วย

- o ความพร้อมทางกาย
- o ความพร้อมทางใจ คือ การฝึกจิตนั่นเอง เช่นเดียวกับการฝึกโยคะ
- o ความพร้อม สิ่งแวดล้อมหรือสถานที่ฝึก
- o การฝึกท่าเตรียม 3 ท่า ก่อนทำกายบริหารฤาษีดัดตน

1) ท่ากายบริหารฤาษีดัดตนท่านั่ง มีท่าเตรียม คือ นั่งขัดสมาธิ ตัวตั้งตรง มือทั้งสองข้างวางไว้บริเวณเข่าทั้งสอง ตามองบริเวณจมูก ลิ้นกระดกขึ้น หายใจเข้าออกช้า ๆ สม่ำเสมอ

2) ท่ากายบริหารฤาษีดัดตนท่ายืน มีท่าเตรียม คือ ให้ยืนแยกเท้าเท่ากับความกว้างของไหล่ มือกุมอยู่บริเวณรอบสะดือ ลำตัวตั้งตรง ตามองบริเวณจมูก ลิ้นกระดกขึ้น หายใจเข้าออกช้าๆ สม่ำเสมอ

3) ท่ากายบริหารฤาษีดัดตนท่านอน มีท่าเตรียม คือ นอนหงายปกติในท่าสบาย มืออยู่ข้างลำตัวให้ฝ่ามือคว่ำข้างลำตัว ตามองบริเวณจมูก ลิ้นกระดกขึ้น หายใจเข้าออกช้าๆ สม่ำเสมอ

ท่ากายบริหารฤาษีดัดตน โดยสรุป กายบริหารแบบไทยท่าฤาษีดัดตนมี ทั้งหมด รวมท่านั่ง 57 ท่า ท่ายืน 20 ท่า ท่านอน 1 ท่า และท่าดัดคู่ 2 ท่า เป็น 80 ท่า

3.3.2 อาหารแสลง

อาหารแสลง คือ อาหารที่ควรงดรับประทานในช่วงที่มีอาการเจ็บป่วยเนื่องจากอาจส่งผลให้อาการเจ็บป่วยกำเริบรุนแรงมากขึ้น หรือส่งผลให้หายจากโรคได้ช้าลง ทั้งนี้มีความหมายที่ครอบคลุมโดยสรุปได้ดังนี้

1. การกินอาหารที่มากเกินไป หรือน้อยเกินไป ก็เกิดโทษ

2. การกินอาหารชนิดเดียวกัน ซ้ำซาก ก็เกิดโทษ

3. การกินอาหารที่ไม่สอดคล้องกับภาวะร่างกายในยามปกติ (ลักษณะธาตุของแต่ละบุคคล)

4. การกินอาหารที่ไม่สอดคล้องกับภาวะเจ็บไข้ได้ป่วย หรือในขณะที่เป็นโรค

5. การกินอาหารที่ไม่สอดคล้องกับยาสมุนไพรที่ใช้รักษาในขณะเป็นโรค

การกินอาหารมากไป หรือน้อยไป และการกินอาหารชนิดเดียวกันอย่างซ้ำๆ คือ หลักการที่ควรหลีกเลี่ยงอาหารในขณะเจ็บไข้ได้ป่วยด้วยโรคต่างๆ หรือภายหลังการฟื้นจากการเจ็บป่วย

ความสอดคล้องของอาหารกับโรค

1. ผู้ที่ป่วยเป็นไข้หวัด ไข้สูง ควรหลีกเลี่ยงอาหารที่ไม่สุก อาหารที่เย็นมาก หรืออาหารทอด อาหารรสมัน ซึ่งล้วนแต่ทำให้ย่อยยาก ซึ่งจะทำให้เกิดความร้อนสะสมมากขึ้น

2. ผู้ที่ป่วยเป็นโรคกระเพาะอาหารอักเสบ กระเพาะอาหารเป็นแผล หรือระบบการย่อยไม่ดี ควรหลีกเลี่ยงเครื่องดื่มประเภทแอลกอฮอล์ ชาแก่ กาแฟ ของเผ็ด ของทอด ของมัน เพราะอาหารเหล่านี้ทำให้เกิดการสะสมความร้อนในร่างกายทำให้โรคหายยาก แนะนำให้กินอาหารปริมาณน้อยแต่บ่อยครั้ง กินอาหารตามเวลา และเป็นอาหารอ่อนย่อยง่าย

3. ผู้ที่ป่วยเป็นโรคความดันเลือดสูง โดยเฉพาะในผู้สูงอายุที่มักมีปัญหาหลอดเลือดแข็งตัว (ตามภาวะความเสื่อมของร่างกาย) ทำให้หลอดเลือดเสียความยืดหยุ่น ควรหลีกเลี่ยงอาหารรสมัน เช่น หมูสามชั้น ตับ ถั่ว น้ำมันหมู ไขกระดูก ไข่ปลา โกโก้ น้ำมันเนย เพราะอาหารเหล่านี้จะทำให้เกิดความร้อนชื้นสะสมในร่างกาย (ความชื้นมีผลให้เกิดความหนืดของการไหลเวียนต่อร่างกายทุกระบบ ความร้อนทำให้ภาวะร่างกายถูกกระตุ้น ทำให้ความดันโลหิตสูง) นอกจากนี้ควรหลีกเลี่ยงอาหารรสเผ็ด (ฤทธิ์กระตุ้น) หรืออาหารหวานมาก เช่น ลำไย ขนุน ทุเรียน ฯลฯ (คุณสมบัติร้อน)

4. ผู้ที่ป่วยเป็นโรคตับหรือโรคเกี่ยวกับถุงน้ำดี ควรหลีกเลี่ยงเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ ของมึนเมา เพราะส่งผลโดยตรงต่ออวัยวะตับ ถุงน้ำดี มีความสัมพันธ์กับระบบย่อยอาหาร ซึ่งเป็นระบบพื้นฐานของการรับสารอาหารเพื่อบำรุงเลี้ยงร่างกาย ให้เกิดเลือด พลังงาน การได้อาหารประเภทดังกล่าวมากเกินไปจะทำให้เกิดความร้อนมากขึ้น ทำให้สมรรถภาพของการย่อยอาหารลดลง

5. ผู้ที่ป่วยเป็นโรคหัวใจ โรคไต หลีกเลี่ยงอาหารรสเค็มจัด เพราะรสเค็มทำให้มีการเก็บกักน้ำ การไหลเวียนเลือดจะช้า เป็นภาระต่อหัวใจในการทำงานหนักเพิ่มขึ้น ทำให้ไตต้องทำงานขับเกลือแร่มากขึ้น ขณะเดียวกัน อาหารที่มีรสเผ็ดควรหลีกเลี่ยง เพราะมีฤทธิ์กระตุ้นการไหลเวียนทำให้ต้องสูญพลังงานมาก และหัวใจทำงานหนักขึ้น

6. คนที่เป็นโรคเบาหวาน ควรหลีกเลี่ยงอาหารที่มีรสหวาน หรืออาหารประเภทแป้งที่มีแคลอรีสูง เช่น มันฝรั่ง มันเทศ ฯลฯ แนะนำอาหารพวกถั่ว เช่น เต้าหู้ นมวัว เนื้อสันไม่ติดมัน ปลา ผักสด ฯลฯ

7. คนที่นอนหลับไม่สนิท ควรหลีกเลี่ยงอาหารกลุ่มชา กาแฟ หรือการสูบบุหรี่ โดยเฉพาะเวลาก่อนนอน เพราอาหารเหล่านี้มีฤทธิ์กระตุ้นระบบประสาท ทำให้ไม่ง่วงนอน หรือทำให้หลับไม่สนิท

8. คนที่เป็นโรคริดสีดวงทวารหรือท้องผูก ต้องหลีกเลี่ยงอาหารประเภท กระเทียม หอม ขิงสด พริกไทย พริก ซึ่งมีฤทธิ์กระตุ้นการไหลเวียนเลือด ทำให้มีความร้อนในตัวสะสมมาก ทำให้ท้องผูก ทำให้เส้นเลือดแตกและอาการริดสีดวงทวารกำเริบ

9. คนที่มีอาการลมพิษ ผิวหนังอักเสบเรื้อรัง หรือเป็นโรคหอบหืด ควรเลี่ยงเนื้อแพะ เนื้อปลา กุ้ง หอย ปู ไข่ ผลิตภัณฑ์นม

หรือสิ่งกระตุ้นอื่นๆ รวมทั้งรสเผ็ด เพราะสารเหล่านี้มีฤทธิ์กระตุ้นและทำให้มีอาการผื่น ผิวหนังกำเริบ

10. คนที่เป็นสิว หรือมีการอักเสบของต่อมไขมัน ควรงดอาหารเผ็ดและอาหารมัน เพราะทำให้สะสมความร้อนของกระเพาะอาหาร ม้าม มีผลต่อความร้อนไปอุดตันพลังของปอด (ควบคุมผิวหนัง ขนตามร่างกาย) ทำให้เกิดสิว

หลักการทั่วไป ต้องหลีกเลี่ยงอาหารดิบๆ สุกๆ มีคุณสมบัติที่เย็นมาก ขณะเดียวกันอาหารที่ผ่านกระบวนการมาก อาหารที่ย่อยยาก อาหารทอดมันๆ อาหารรสเผ็ดจัด เหล้า บุหรี่ ฯลฯ ทั้งนี้ โดยคำนึงถึงภาวะเจ็บป่วยหรือขณะพักฟื้น เป็นภาวะระบบการย่อยดูดซึม (กระเพาะอาหารและม้าม) ทำงานไม่ดี การได้อาหารที่เย็นหรือย่อยยากจะทำให้การย่อย การดูดซึมมีปัญหามากขึ้น ทำให้ขาดสารอาหารมาบำรุงเลี้ยงร่างกาย และต้องสูญเสียพลังเพิ่มขึ้นในการทำงานของระบบย่อย อาหารเผ็ด เหล้า และบุหรี่ มีฤทธิ์กระตุ้นและเพิ่มความร้อนในร่างกายทำให้มีการใช้พลังงานมากโดยไม่จำเป็น

การเลือกรับประทานอาหารที่เหมาะสม สามารถปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสภาวะที่เป็นจริงของแต่ละบุคคล เวลา (เช่น ภาวะปกติ ภาวะป่วยไข้ กลางวัน กลางคืน ฤดูกาล) และสถานที่ (ภูมิประเทศและสิ่งแวดล้อม) เพื่อให้เป็นธรรมชาติและยังประโยชน์สูงสุดต่อสุขภาพ

เอกสารอ้างอิง

1. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Nuad Thai, traditional Thai massage [Internet]. 2019 [cited 2022 Sep 2]. Available from: https://ich.unesco.org/en/RL/nuad-thai-traditional-thai-massage-01384
2. กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. การนวดไทย ภูมิปัญญาไทย มรดกทางวัฒนธรรมของโลก [อินเทอร์เน็ต]. นนทบุรี: กระทรวงสาธารณสุข; 2563 [เข้าถึงเมื่อ 2 ก.ย. 2565]. เข้าถึงได้จาก: https://www.dtam.moph.go.th/E-NewsLetter/E-Book_03-01_012563/files/basic-html/page2.html
3. กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. รายงานการสาธารณสุขไทย ด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้าน และการแพทย์ทางเลือก พ.ศ. 2560 - 2563. นนทบุรี: กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข, 2564.
4. วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร. งานฉลองนวดไทยมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้. ม.ป.ท.: 2563.
5. พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ.2556. ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 130 ตอนที่ 10 ก (ลงวันที่ 1 กุมภาพันธ์ 2556)
6. กองการประกอบโรคศิลปะ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข. ตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเวชกรรม เล่ม 3. สระบุรี: บริษัท ไทภูมิ พับลิชชิ่ง จำกัด, 2549.
7. กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2542.
8. พระยาวิชยาธิบดี (กล่อม). ตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11. (ไม่ปรากฏจังหวัดที่พิมพ์): โรงพิมพ์บำรุง นุกูลกิจ, 2456.
9. มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์ไทยเดิมฯ โรงเรียนอายุรเวท. หัตถเวชกรรมแผนไทย (นวดแบบราชสำนัก). กรุงเทพฯ: บริษัท พิฆเณศ พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์, 2548.
10. พระวิชิต ธมฺมชิโต, การสร้างเสริมสุขภาพวิถีไทยและการดัดตน ม.ป.ท. 2554
11. สำนักงานข้อมูลสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ศัพท์แพทย์ไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ประชาชน, 2546.
12. กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก, พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรม แผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักกิจการโรงพิมพ์ องค์การ สงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2552
13. สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ, แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทาง วรรณกรรมของชาติ, กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ, 2542
14. มูลนิธิสาธารณสุขกับการพัฒนา ตำราการนวดไทย เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: อุษาการพิมพ์, 2552.
15. มูลนิธิสารณสุขกับการพัฒนา, เวชกรรมไทยเบื้องต้น. กรุงเทพฯ: อุษาการพิมพ์, 2554.
16. ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์ พับลิเคชั่นส์, 2546. น. 639.

17. มูลนิธิเพื่อเด็กพิการ, ตำราความเจ็บปวด, กรุงเทพ : มูลนิธิเพื่อเด็กพิการ, 2556.
18. กรมศิลปากร. สมุดภาพโคลงฤๅษีดัดตน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2550.
19. กรมศิลปากร. จารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.
20. พระยาพิศณุประสาทเวช. ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1-2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศุภการจำรูญถนนอัษฎางค์. 2450.
21. ร.อ.ขุนโยธาพิทักษ์ (แท่นประทีปะจิตติ). ตำราแพทย์แผนโบราณ ว่าด้วยวิชาหมอนวด. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณศิลป์. 2517.
22. ยงศักดิ์ ตันติปิฎก. ตำราการนวดไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสาธารณสุขกับการพัฒนา, 2559.
23. ยงศักดิ์ ตันติปิฎก และรวงทิพย์ ตันติปิฎก. ตำราพื้นฐานวิชาชีพการแพทย์แผนไทย เล่ม 1. นนทบุรี: กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก, 2560.

องค์ความรู้เกี่ยวกับ
แม่และเด็ก
(การผดุงครรภ์ไทย)

1. บทนำ

การผดุงครรภ์ไทย หรือการผดุงครรภ์แผนโบราณ เป็นศาสตร์แขนงหนึ่ง ในหลักวิชาการแพทย์แผนไทย เกี่ยวกับการดูแลมารดาและทารก ตั้งแต่ระยะเริ่มตั้งครรภ์ จนกระทั่งคลอด ดังนั้น แพทย์ผดุงครรภ์ แผนโบราณ หรือที่เรียกกันว่า “หมอตำแย” จึงมีหน้าที่ให้คำแนะนำ ดูแล แก้ไข ป้องกันอาการต่างๆ ของผู้หญิง ตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์ จนครบกำหนดคลอด ทำหน้าที่ทำคลอด ตลอดจน ดูแลสุขภาพมารดาหลังคลอด ทารกแรกเกิด ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย

พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. 2556 ได้ให้ความหมายของการผดุงครรภ์ไทยไว้ว่าเป็นการตรวจ การวินิจฉัย การบำบัด การรักษา การส่งเสริมสุขภาพหญิงมีครรภ์ การป้องกันความผิดปกติในระยะตั้งครรภ์ และระยะคลอด การทำคลอด การดูแลการส่งเสริมและการฟื้นฟูสุขภาพมารดา และทารกในระยะหลังคลอด ทั้งนี้ด้วยกรรมวิธีการแพทย์แผนไทย

“หมอตำแย” พจนานุกรมศัพท์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ว่า “ผู้ทำหน้าที่ดูแลสุขภาพหญิงตั้งครรภ์ ตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์จนกระทั่งคลอดรวมทั้งดูแลส่งเสริมสุขภาพของแม่และเด็กในระยะหลังคลอด” (คำว่า ตำแย มาจาก มหาเถรตำแย ผู้เขียนตำราว่าด้วยวิชาทำคลอด) แม้ว่าคัมภีร์ หรือตำราดั้งเดิมทางการแพทย์แผนไทยไม่ได้บันทึกเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ไว้อย่างเป็นระบบชัดเจน แต่องค์ความรู้เหล่านี้ ก็สามารถสืบค้นได้จากคัมภีร์ หรือตำราหลายเล่ม เช่น

1) พระคัมภีร์ปฐมจินดา เป็นคัมภีร์หลักที่ได้กล่าวถึงการเกิดของโลก การเกิดของมนุษย์และอมนุษย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการเกิดของมนุษย์เริ่มตั้งแต่ การตั้งครรภ์ การดูแลครรภ์ การคลอด การดูแลมารดาและทารกหลังคลอด

2) พระคัมภีร์มหาโชตรัต กล่าวถึงโลหิตระดูสตรีทั่วไป และสตรีหลังคลอด

3) พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวถึงเรื่องการดูน้ำนมดีและน้ำนมชั่ว

4) จารึกตำรายาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งมีการกล่าวถึงเรื่อง โลหิตระดูสตรี แม่ซื้อ เรื่องครรภ์รักษา ยาที่ใช้ในหญิงหลังคลอด รวมทั้งเรื่องการดูแลเด็ก

พระคัมภีร์ที่กล่าวมาพอสังเขปนี้ ได้ถูกรวบรวม ร้อยเรียง บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ที่ผู้อ่านสามารถสืบค้นรายละเอียดทั้งหมดเพิ่มเติมได้ในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย โดยเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการผดุงครรภ์ไทยนั้น มักพบการบันทึกข้อมูลอยู่ในตำราต่าง ๆ ดังนี้

1) ตำราคัมภีร์แพทย์แผนไทยแผนโบราณ เล่ม 2

2) ตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1

3) ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1

4) ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2

5) ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3

6) ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 4

7) ตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1

8) ตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2

9) ตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3

10) ตำราการแพทย์แผนไทย ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์

11) ตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์

12) คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์

13) ตำราคำอธิบายตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

แพทย์ผดุงครรภ์แผนโบราณต้องมีความรู้เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสตรี เมื่อเริ่มตั้งครรภ์จนถึงหลังคลอด การทำคลอดและการดูแลมารดาและทารกหลังคลอด หลักวิชาการแพทย์แผนไทยมีรายละเอียดทั้งหมดในคัมภีร์ปฐมจินดา และบางตอน ของพระคัมภีร์มหาโชติรัต โดยเฉพาะในพระคัมภีร์ปฐมจินดา มีรายละเอียดของการตั้งครรภ์ จนกระทั่งคลอด และโรคต่างๆ อันอาจเกิดกับทารกที่คลอดออกมา ในเนื้อหาบทนำนี้ จะขอกล่าวพอสังเขป เพียง 2 เรื่อง ดังนี้

1. การปฏิสนธิ การตั้งครรภ์ และการคลอด

หลักวิชาการแพทย์แผนไทยอธิบายว่า สตรีนั้นตั้งแต่กำเนิดมาจากครรภ์มารดา มีความแตกต่างจากเพศชายในเชิงสรีระอยู่ 4 ประการ คือ มีถันประโยธร (เต้านม) จริตกิริยา (การแสดงออกของร่างกาย) ที่ประเวณี (ช่องคลอด) และต่อมโลหิตระดู (มดลูก) ผู้เป็นแพทย์ผดุงครรภ์แผนโบราณ จำเป็นต้องมีความรู้ในเรื่องกายวิภาค และสรีระของสตรีเป็นอย่างดี จึงจะรู้ และเข้าใจในหลักวิชาการผดุงครรภ์ไทย โดยอาจแบ่งออกเป็นความรู้ในสิ่งต่างๆ คือ

ก. ครรภ์วาระกำเนิด

หมายถึง การตั้งครรภ์ เริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิ ไปจนถึงการเจริญเติบโตของทารกในครรภ์ เมื่อสตรีเริ่มตั้งครรภ์ จะมีความเปลี่ยนแปลงทางกายที่แสดงว่าตั้งครรภ์ อันได้แก่ เส้นเอ็นที่ผ่านหน้าอกนั้นมีสีเขียวเห็นได้ชัดเจนขึ้น หัวนมสีดำคล้ำขึ้น และมีเม็ดขึ้นรอบๆ หัวนมสำหรับการเจริญเติบโตของทารกในครรภ์ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฐมจินดาตอนหนึ่งว่า *“...ครรภ์ตั้งขึ้นแล้วมิได้วิปริต ครบ ๗ วัน ก็ข้นเข้าดังน้ำล้างเนื้อ เมื่อไปอีก ๗ วันเป็นชิ้นเนื้อ ไปอีก ๗ วันเป็นสัณฐานดังไข่ง่ ไปอีก ๗ วัน ก็แตกออกเป็นปัญจสาขา ๕ แห่ง คือ ศีร์ษะ มือ และเท้า ไปอีก ๗ วันก็เกิดเกษา โลมา นขา ทันตา ลำดับกันไปดังนี้ ในขณะเมื่อครรภ์ตั้งขึ้นได้ ๑ เดือน กับ ๑๒ วันนั้น โลหิตจึงบังเกิดเวียนเข้าเป็นตานกยูง ที่หัวใจเป็นเครื่องรับดวงจิตรวิญญาณ ถ้าหญิงเวียนซ้าย ถ้าชายเวียนขวา แต่มิได้ปรากฏออกมา ครั้นเมื่อครรภ์ถ้วนไตรมาสแล้ว โลหิตนั้นก็แตกออกไปตามปัญจสาขา เมื่อได้ ๔ เดือน จึ่งตั้งอาการครบ ๓๒ นั้น จึ่งบังเกิดตาแลหน้าผากก่อน สิ่งทั้งปวงจึ่งบังเกิดเป็นลำดับกันไป เมื่อครรภ์ได้ ๕ เดือน จึ่งมีจิตรแลเบ็ญจขันธ์...”*

ตามคำอธิบายของพระมหาเถรตำแยนั้น มีข้อมูลบันทึกไว้ว่า *“เมื่อสัตว์จะมาปฏิสนธิในมาตุคัพโภทรแห่งมารดานั้น ว่าตั้งขึ้นแล้วละลายไปวัน ๗ ครั้ง ๆ ทั้ง ๗ วันนั้น แต่ก็ยังไม่แน่นอน เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายที่มาปฏิสนธินั้น ยังเป็นอนุโลมปฏิโลม (กลับไปมา) อยู่ยังมิได้ตั้งขึ้นแน่นอน เมื่อได้ ๑๕ วันเมื่อใด จึงตั้งมูลปฏิสนธิขึ้น เมื่อตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นแล้ว จึงให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายทั้งปวง”*

ลักษณะครรภ์ปฏิสนธิ มีดังนี้

สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะตั้งอนุโลมปฏิสนธินั้น พร้อมด้วยบิดามารดากับธาตุทั้ง 4 บริบูรณ์ ระคนกันเข้า โลหิตบิดามารดา

ระคนกันมิได้วิปริต จึงบังเกิดขึ้นด้วยธาตุน้ำ คือ ต่อมโลหิตแห่งมารดา ตั้งขึ้นเป็นอนุโลมปฏิสนธิ เมื่อสัตว์จะปฏิสนธินั้น ท่านกล่าวไว้ว่าละเอียดนัก เปรียบด้วยจนทรายจามรีเส้น 1 เอามาชุบน้ำมันงาที่ใส แล้วเอามาสลัด 7 ครั้ง ยังติดอยู่ที่ปลายขนทรายจามรีตั้งขึ้นในครรภ์มารดาแล้วละลายไปวันละ
7 ครั้ง กว่าจะตั้งขึ้นได้เป็นอันยากนัก

การกล่าวถึงครรภ์วาระกำเนิดหรือการปฏิสนธิ ตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา ได้กล่าวถึงวันตั้งมูลปฏิสนธิ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเจ็บป่วยของมารดา ที่สัมพันธ์กับความเชื่อในเรื่องวันปฏิสนธิ วันคลอด และซางเจ้าเรือนประจำวันนั้น ๆ ถ้าแพทย์ใคร่รู้ว่ามารดาตั้งมูลปฏิสนธิวันใด จะมีวันคลอดวันใด และซางใดเป็นซางเจ้าเรือน ให้แพทย์พึงดูเมื่อมารดามีครรภ์ได้ 3 เดือน โดยมารดาจะปรากฏอาการ ดังนี้

วันตั้งมูลปฏิสนธิ

1. ปฏิสนธิวันอาทิตย์ คลอดก็วันอาทิตย์ ซางเพลิงเป็นเจ้าเรือน

มารดาเป็นพรรดึก ชักมือและเท้า ให้ผอมเหลือง เดินไปไกลมิได้ ให้เจ็บหัวเหน่าและท้องน้อยและหน้าตะโพกเป็นกำลัง มักให้อยากหวาน และให้ฝ่าเท้าข้างซ้ายแดง ทายว่ากุมารนั้นจะเป็นหญิง ถ้าฝ่าเท้าข้างขวาแดงทายว่า กุมารนั้นจะเป็นชาย

2. ปฏิสนธิวันจันทร์ คลอดวันจันทร์ ซางน้ำเป็นเจ้าเรือน

มารดาปวดศีรษะและให้เจ็บนม อยากของหวาน เมื่อยแขนทั้งสองข้าง ตาฟาง หูหนัก เป็นลมมืนตึง ให้อาเจียนลมเปล่า

3. ปฏิสนธิวันอังคาร คลอดวันอังคาร ซางแดงเป็นเจ้าเรือน

มารดามักเป็นลมจุกเสียดและลมวิงเวียน ให้หลังมือและเท้าบวมถึงหน้าตะโพก ให้เมื่อยขบนอนมิหลับ เป็นเม็ดยอดขึ้นที่เพดานเท่าเมล็ดข้าวโพด

4. ปฏิสนธิวันพุธ คลอดวันพุธ ซางสะกอขึ้นนั้นเป็นเจ้าเรือน

มารดามักให้จุกเสียดและราก บวมแต่ขาถึงปลายเท้า ให้เจ็บหน้าตะโพก กินข้าวขม ให้ทวารหนักทวารเบานั้นพรึงขึ้นรอบทวาร แล้วเปื่อยออกเป็นน้ำเหลือง

5. ปฏิสนธิวันพฤหัสบดี คลอดก็วันพฤหัสบดี ซางวัวเป็นเจ้าเรือน

มารดามักปากและลิ้นเป็นเม็ดยอดให้เปื่อยออก จะกินของเผ็ดร้อนมิได้ ไปจนถึงหกเดือนแล้วให้ลามออกข้างลิ้นเพดาน แล้วก็แตกระแหง ครั้นกลืนน้ำลายเข้าไปก็ให้ตกมูกตกเลือด เป็นบิดไปจนกำหนดคลอด

6. ปฏิสนธิวันศุกร์ คลอดวันศุกร์ ซางช้างเป็นเจ้าเรือน

มารดามักให้ตัวพรึงดังยอดผด คันเป็นกำลัง ทวารทั้งสองเปื่อยเป็นน้ำเหลืองออกรอบทวาร ให้ปวดหัวเหน่า เจ็บหน้าตะโพก และสองตะคาก ให้ขัดเบาได้ 6 เดือน ให้จุกเสียด ได้ 8 เดือน 9 เดือน ให้บวมมือและเท้า ไปจนกำหนดคลอด

7. ปฏิสนธิวันเสาร์ คลอดวันเสาร์ ซางขโมยเป็นเจ้าเรือน

มารดามักท้องผูก ถ่ายอุจจาระ 2 – 3 วันครั้ง อยากของคาว สวิงสวาย หัวนมพรึงขึ้นดังยอดผด แตกเป็นน้ำเหลืองได้ 6 เดือน ก็ให้เป็นบิดตกมูกตกเลือด ให้เจ็บเอว อยากเปรี้ยวอยากหวาน ให้อยากสรรพของทั้งปวง ผักพล่าปลายำไปจนกำหนดคลอด

ข. ครรภ์รักษา

หมายถึง ความเจ็บป่วยไม่สบาย ซึ่งอาจเกิดขึ้นกับสตรีในระหว่างการตั้งครรภ์ ในคัมภีร์ปฐมจินดาในคัมภีร์ปฐมจินดาได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับไข้ หรืออาการต่าง ๆ ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ ในระหว่างตั้งครรภ์เดือนแรก จนถึงเดือนสุดท้ายไว้ ดังความตอนที่ว่าด้วยความเจ็บป่วยอันอาจจะเกิดขึ้นในระหว่างการตั้งครรภ์เดือนแรกคือ *"...ถ้าสัตรีมีครรภ์ได้เดือน ๑ ก็ดี ถ้าไข้รำเพรำพัด คือ ให้รากให้จุกในอุทรแลให้แดกขึ้นแลแดกลงเปนกำลัง แลให้ละเมอเพ้อพกดังผีเข้า..."* โดยการเปลี่ยนแปลงของร่างกายในช่วงตั้งครรภ์นี้ มีอาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ซึ่งองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยได้บันทึกข้อมูล วิธีการที่สามารถป้องกัน ควบคุมไม่ให้อาการเป็นมาก หรือดูแลรักษาให้อาการบรรเทาลงได้ การปฏิบัติหรือการได้รับการดูแลระหว่างการตั้งครรภ์ จึงเป็นสิ่งสำคัญที่มีผลต่อแม่และเด็กในครรภ์

โดยลักษณะที่แสดงให้สตรีผู้นั้นรู้ว่าได้ตั้งครรภ์ขึ้นแล้ว จะปรากฏในช่วงที่มีครรภ์ตั้งขึ้นได้ 15 วันก็ดี เดือนหนึ่งก็ดี และมีลักษณะอื่นปรากฏร่วมกัน ดังนี้

1) เอ็นผ่านหน้าอกนั้นเขียว

2) หัวนมนั้นคล้ำดำเข้า

3) มีเม็ดตั้งขึ้นรอบหัวนม

ตามข้อมูลเรื่องครรภ์รักษาที่ปรากฏถึงรายละเอียดเกี่ยวกับไข้ หรืออาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างตั้งครรภ์ ตั้งแต่เดือนแรก จนถึงเดือนสุดท้าย มีบันทึกไว้ ดังนี้

- มีครรภ์ได้ 1 เดือน ไข้รำเพรำพัด คือ ให้รากให้จุกในอุทร ให้แดกขึ้นและแดกลงเป็นกำลัง
- มีครรภ์ได้ 2 เดือน เป็นไข้จับ ๆ เป็นเวลาทุกวัน ให้นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ ให้เชื่อมให้มึนเว้นวันจับวันก็ดี
- มีครรภ์ได้ 3 เดือน เป็นไข้ให้ลงให้ราก จุกเสียดแทงหน้าแทงหลัง กินอาหารมิได้ นอนไม่หลับ ให้เกรงลูกจะตก
- มีครรภ์ได้ 4 เดือน เป็นไข้เพื่อเสมหะให้โทษต่าง ๆ เป็นลมให้เหงื่อตก ตกโลหิตก็ดี

ถ้าประชุมพร้อมทั้ง 4 สิ่งชื่อว่าสันนิบาต

- มีครรภ์ได้ 5 เดือน เป็นไข้ให้ลงให้รากให้จุกหน้าจุกหลัง เป็นสิ่งใด ๆ ก็ดี ก็เป็นเพราะครรภ์รักษานั้นเอง
- มีครรภ์ได้ 6 เดือน เป็นไข้ให้เจ็บแข้งเจ็บขา เจ็บหน้าตะโพก คันทวารอุจจาระปัสสาวะ เป็นลมจับเนือง ๆ
- มีครรภ์ได้ 7 เดือน ไข้ให้เป็นต่าง ๆ ให้ลงให้รากโลหิตก็ดี ร้อนภายใน เป็นไข้ไปต่าง ๆ
- มีครรภ์ได้ 8 เดือน เป็นไข้ ท่านว่ามิพอเป็นไรนัก เพราะว่ากุมารนั้นแก่กล้าจวนจะคลอดอยู่แล้ว
- มีครรภ์ได้ 9 เดือน เป็นไข้สิ่งใด ๆ ก็ดี ท่านว่ายังอยู่ในครรภ์รักษา กุมารที่อยู่ในครรภ์นั้นแก่กล้าอยู่แล้ว ถ้าเป็นไข้ก็เป็นแต่ภายนอก เว้นไว้แต่เป็นไข้อหิวาตกโรค ถึงดังนั้นก็ดี ถ้าเป็นฝีเอกแลฝีเอกตัดนั้น กุมารจึงจะอันตรธานก่อนมารดา ถ้ามิดังนั้นมารดาต้องกฤติยาคมคุณไสย กุมารที่อยู่ในครรภ์นั้นจึงจะตายก่อนมารดาถึงจะตายก่อนมารดา ก็จะพาเอามารดาไปด้วย

ค. ครรภ์วิปลาส

หมายถึง การตั้งครรภ์ที่ตกไป หรือบางตำราว่า หมายถึง การแท้งลูก ซึ่งตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทยว่า อาจเกิดจากสาเหตุ 4 ประการ คือ

1) สตรีมีความต้องการทางเพศสูง : หนาไปด้วยไฟราคะอันกล้านัก

2) กินของแสลง : กินของที่ไม่ควรกิน เช่น ของเผ็ดร้อน ให้ลงท้อง ยาที่ให้แสลงโรคต่าง ๆ เป็นลักษณะแห่งธาตุน้ำกำเริบ

3) โกรธจัด โมโหร้าย ปากจัด : วิ่งไปวิ่งมาโดยเร็ว ถูกเขาทำโทษทุบถองโบยตีด้วยกำลังแรงต่าง ๆ

4) ถูกกระทำโดยภูตผีหรือต้องคุณไสย : ต้องศาสตราคมคุณไสย

ง. ครรภ์ปริมณฑล

หมายถึง การดูแลพยาบาลสตรีที่ตั้งครรภ์ได้ตั้งแต่ 3 เดือนเป็นต้นไปจนกระทั่งคลอด คัมภีร์ปฐมจินดาได้ให้ยาแก้ความไม่สบาย หรือไข้ อันอาจเกิดขึ้นในช่วงดังกล่าว จนถึงหลังคลอดแล้วหลายขนาน เช่น ยาแก้โรคบิดในระหว่างตั้งครรภ์ ยาแก้พรรดึก (ท้องผูก ก้อนอุจจาระแข็งเหมือนขี้แพะ) ยาแก้ทารกในท้องดิ้น ยาแก้คลอดลูกยาก ยาแก้หญิงคลอดลูกแล้วมดลูกไม่เข้าอู่ ยาแก้หญิงคลอดลูกแล้วรกขาดในครรภ์

จ. ครรภ์ประสูติ

หมายถึง การคลอดลูก การดูแลช่วยเหลือมารดาขณะคลอด รวมถึงการดูแลทารก ตั้งแต่แรกเกิดจนถึง 12 เดือน โดยเมื่อกุมารกุมารีจะคลอด จะมีลมชื่อว่า “กัมมัชชวาต” พัดเส้นเอ็นที่รัดรึงตัวกุมารนั้นไว้ให้กลับเอาศีรษะลงเบื้องต่ำ ฤกษ์ยามดีแล้ว กุมารและกุมารีทั้งหลายนั้นก็คลอดออกจากครรภ์แห่งมารดานั้น เรียกว่า “ตกฟาก” เมื่อลมกัมมัชชวาต พัดให้กลับศีรษะลงเบื้องต่ำนั้น ให้ตกใจดิ้นเกลือกไป มือคว้าเท้าถีบฉีกสายรกให้ขาด โลหิตในอุทรมารดา และในสายรกกระจายออกอยู่ในอุทรแห่งมารดา ก็พลัดเข้าไปในปากแห่งกุมารและกุมารีนั้นบ้าง และออกตามช่องททวารของมารดาบ้าง ตามบันทึกในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ได้อธิบายไว้ว่า *“...ตั้งแต่อยู่ในครรภ์นั้น ตราบเท่าถ้วนทศมาศ คือ ๑๐ เดือนเป็นกำหนด ตามธรรมดาประเพณี ยังมีลมจำพวกหนึ่งชื่อว่า กัมมัชชวาต ก็บังเกิดพัดกำเริบแห่งเส้นแลเอ็นที่รัดรึงตัวกุมารนั้นไว้ ก็ให้กลับเอาศีร์ษะลงเบื้องต่ำ ฤกษ ยามดีแล้ว กุมารแลกุมารีทั้งหลายนั้น ก็คลอดออกจากครรภ์แห่งมารดานั้น...”* ช่วงเวลาที่ทารกคลอดออกจากครรภ์มารดา ซึ่งถือเป็นฤกษ์ยามดีนั้น โบราณเรียกว่า “(เวลา) ตกฟาก” เมื่อคลอดแล้วหมอตำแยจะตัดสายสะดือ และห่อสายสะดือไว้ส่วนรกจะใส่ภาชนะ แล้วนำไปฝัง

2. การบริบาลสตรีหลังคลอด

ความโดดเด่นอีกประการหนึ่งในหลักวิชาการผดุงครรภ์ไทย คือ การดูแลสุขภาพมารดาหลังคลอดด้วยการ “อยู่ไฟ” โบราณเชื่อว่า ในระยะหลังคลอดใหม่ๆ ทั้งทารกและมารดาอาจเกิดอันตรายได้ง่าย จึงให้มารดาหลังคลอดอยู่ไฟเชื่อว่าความร้อนเป็นสิ่งบริสุทธิ์สามารถเผาผลาญสิ่งที่เป็นโทษได้ การอยู่ไฟจะช่วยให้เลือดลมของมารดาหลังคลอดไหลเวียนดีขึ้น ลดการเกร็งและปวดเมื่อย ของกล้ามเนื้อ ช่วยให้แผลฝีเย็บหายเร็วขึ้น ช่วยลดอาการปวด อันเกิดจากการหดรัดตัวของมดลูก และอาการเจ็บปวดจากการคัดเต้านม อีกทั้งยังช่วยเพิ่มความอบอุ่นให้แก่ร่างกายได้เป็นอย่างดี โบราณเรียกช่วงเวลาในการอยู่ไฟว่า “เขตเรือนไฟ” ผู้หญิงไทยสมัยโบราณนิยมอยู่ไฟ 7 วันหลังคลอดท้องแรก แต่หลังคลอดท้องที่ 2, 3 และ 4 อาจอยู่ไฟนานขึ้น 8 - 20 วัน ทั้งนี้ระยะเวลาของการอยู่ไฟ จำนวนวันนิยมเป็นเลขคี่ เพราะถือเป็นเลขสิริมงคลกับมารดาหลังคลอด

หลังคลอด 2 - 3 วัน จะมีน้ำเหลืองออกจากแผลรก ซึ่งโบราณเรียกว่า “น้ำคาวปลา” เพราะมีกลิ่นคาวจัด น้ำคาวปลาจะออกมาก ราว 10 วัน หลังจากนั้น ก็ลดน้อยลงเรื่อยๆ จนเมื่อแผลรกหาย ก็หยุดไปบางคนอาจมีน้ำคาวปลาอยู่นานถึง 1 เดือน ดังนั้นหลังคลอด แพทย์แผนไทยมักให้มารดากินยาขับน้ำคาวปลา และยาระบาย เพื่อขับล้างเอาของเสีย และสิ่งเน่าเสีย อันเกิดจากการคลอด

บุตร ออกไปจากร่างกายของมารดาหลังคลอด นอกจากนั้นในช่วงดังกล่าวจะต้องดูแลสุขอนามัยช่องคลอดให้สะอาด ไม่ให้น้ำคาวปลาหมักหมมจนทำให้เกิดการติดเชื้อ ที่เรียกว่า “สันนิบาตหน้าเพลิง” ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดในเขตเรือนไฟ

หลักวิชาการผดุงครรภ์แผนไทยแนะนำว่า มารดาหลังคลอดควรอาบน้ำสมุนไพรหรืออบสมุนไพร เพื่อชำระร่างกายให้สะอาดสดชื่น ดับกลิ่นคาวเลือด ช่วยให้มดลูกกลับเข้าสู่สภาพเดิมเร็วขึ้น และขับน้ำคาวปลา เริ่มต้นด้วยการอาบน้ำร้อนที่ต้มกับใบมะขาม ฝักส้มป่อย และหัวหอม หลังเช็ดตัวให้สะอาดแล้ว จึงใช้ลูกประคบที่ใช้ไพลผสมกับการบูรกดตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย เพื่อแก้อาการปวดเมื่อย อันเกิดจากการคลอดลูก ช่วยขับเหงื่อ และการประคบบริเวณหัวนม เพื่อช่วยเพิ่มน้ำนม และทำให้น้ำนมไหลดีขึ้น

การอยู่ไฟหลังคลอด จะช่วยให้ท้องอุ่นอยู่เสมอ บรรเทาอาการปวดมดลูก และช่วยให้มดลูกเข้าอู่เร็ว คนโบราณนิยมใช้ความร้อน จากฟืนไม้สะแกนา เพราะเป็นไม้พื้นบ้าน หาง่าย ติดไฟแล้วคุดี มอดช้า ไม่เปลือง ความร้อนที่ใช้ในการอยู่ไฟ อาจได้จากการทับหม้อเกลือ (หรือการนาบหม้อเกลือ) ซึ่งเป็นการให้ความร้อนแก่เกลือ ที่บรรจุอยู่ในหม้อดิน ห่อด้วยใบพลับพลึง และผ้าขาว แล้วใช้กดหรือนาบตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย โดยเฉพาะบริเวณท้องและต้นขา การใช้ความร้อน จะช่วยให้การไหลเวียนของเลือดดีขึ้น ช่วยขับน้ำคาวปลา และช่วยลดอาการปวดเมื่อย ของกล้ามเนื้อ จากการคลอดบุตร หรืออาจใช้วิธีการนั่งถ่าน โดยอาจใช้ตัวยาสมุนไพร เผาเอาควันรมร่วมด้วย สมุนไพรที่ใช้ ได้แก่ ผิวมะกรูดแห้ง ว่านน้ำ ว่านนางคำ ขมิ้นอ้อย ชานหมาก ไพล เปลือกต้นชะลูด ผงขมิ้นชัน และใบหมาก วิธีหลังนี้เป็นการใช้ความร้อน เพื่อช่วยให้แผลแห้งเร็ว และยังช่วยสมานแผลจากการคลอด นอกจากนั้นยังอาจใช้ยาช่วย เช่น ยาช่วยให้มดลูกเข้าอู่ (กลับเข้าที่เดิม หรือกลับสู่สภาพเดิม) ยาบำรุงน้ำนม โดยในเขตเรือนไฟนั้น คนโบราณห้ามกินของแสลง เพื่อให้ร่างกายมีสุขภาพดี

2. การเตรียมความพร้อมของแม่

การเตรียมความพร้อมของสตรีในการมีบุตรนั้น ทางการแพทย์แผนไทยได้กล่าวถึงโลหิตประจำเดือนที่มีความเชื่อมโยงถึงภาวะการมีบุตร โดยโลหิตปกติโทษ เป็นภาวะอาการผิดปกติของระบบประจำเดือน ที่เกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือน ที่กล่าวรายละเอียดไว้ในพระคัมภีร์มหาโชตรัต การนำเรื่องโลหิตปกติโทษ มากล่าวไว้ในต้นพระคัมภีร์ปฐมจินดานั้น เพื่อให้แพทย์ทราบว่าการที่จะเกิดการปฏิสนธิในท้องของมารดาได้นั้น มารดาจะต้องมีโลหิตระดู หรือระบบประจำเดือนที่สมบูรณ์ เมื่อมีความผิดปกติของระบบประจำเดือนดังกล่าวจะต้องรีบรักษาหรือแก้ไขให้เป็นปกติโดยเร็ว เมื่อประจำเดือนเป็นปกติ มีเลือดสมบูรณ์ดี ร่างกายแข็งแรง จึงมีโอกาสตั้งครรภ์มากขึ้น

กลไกการเกิดระดู ตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เมื่อเด็กหญิงเปลี่ยนจากปฐมวัยเข้าสู่มัชฌิมวัย จะเกิดการเปลี่ยนผ่านจากช่วงอายุสมุฏฐานเสมหะเข้าสู่ช่วงอายุสมุฏฐานปิตตะ เมื่ออายุประมาณ 14-15 ปี ร่างกายจะเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง คือ หน้าอกเริ่มขยายใหญ่ขึ้น ต่อมโลหิตตั้งขึ้น ธาตุไฟในร่างกายเพิ่มมากขึ้น (ปิตตะกำเริบ) ในช่วงนี้จะส่งผลให้ธาตุลมกำเริบ พัดให้โลหิตหมุนเวียนมาที่ต่อมโลหิตระดู (มดลูก) ส่งผลให้มดลูกเริ่มทำงาน แล้วจึงปรากฏให้สตรีเริ่มมีโลหิตระดู

โลหิตปกติโทษ คือ กลุ่มโรคโลหิตระดูสตรี ที่มีกลุ่มอาการอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือน เช่น ถ้ามีอาการไข้ในช่วงก่อนและขณะมีประจำเดือน ก็จะมีไข้ในลักษณะเดียวกันนี้ทุกๆ เดือน หรือถ้ามีอาการปวดท้องหรือปวดหลัง ปวดเอว ก็จะปวดเป็นประจำทุกๆ เดือน เป็นต้น จึงเรียกว่า “โลหิตระดูปกติโทษ” คือ ระดูให้โทษอยู่เป็นประจำ

ในตำรายาศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) กล่าวว่า โลหิตปกติโทษนั้น เป็นโรคโลหิตสตรีอันเป็นพรหมจารี คือ โรคโลหิตระดูที่เกิดกับสตรีที่ยังไม่มีสามี

2.1 โลหิตปกติโทษ 5 ประการ

โลหิตปกติโทษ 5 ประการ ได้แก่

2.1.1 โลหิตัง หทยัง ชาตัง โลหิตอันเกิดมาแต่หัวใจ

เมื่อมีระดูมา ให้คลั่งเพ้อ ระส่ำระสาย มักขึ้งโกรธ บ้าบ่น เจรจาด้วยผี นอนสะดุ้งหวาด ครั้นมีระดูออกมาแล้วก็หายไป (พระคัมภีร์มหาโชตรัต เล่ม 2 กล่าวว่า เมื่อจะเป็นนั้น ริมจักเขียว ถ้าแพทย์ผู้ใดแก้มิฟัง หญิงนั้นจะเสียจริต เป็นบ้า)

ในช่วงที่มีประจำเดือน มีอาการทางจิตที่ผิดปกติ เริ่มตั้งแต่มีอาการน้อยๆ เช่น เป็นคนเจ้าอารมณ์ หงุดหงิด โมโหง่าย จู้จี้ขี้บ่น ไปจนถึงอาการมาก เช่น พูดเพ้อคนเดียว มีอาการคุ้มคลั่ง เสียสติ เป็นบ้า ในบางรายเมื่อมีประจำเดือน เริ่มมีอาการเพียงเล็กน้อย เมื่อหมดประจำเดือน อาการก็กลับเป็นปกติ แต่ถ้าไม่ได้รับการรักษา อาการก็จะรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ จนเสียสติ เป็นบ้า

2.1.2 โลหิตัง ปิตตัง ชาตัง โลหิตอันเกิดมาแต่ขั้วดี

เมื่อจะมีระดูมา ให้คลั่งเพ้อ นอนสะดุ้งหวาด สวิงสวาย หาแรงมิได้ กระทำให้ตัวร้อนเป็นเปลว หาสติมิได้ ครั้นมีระดูออกมาจึงคลาย (พระคัมภีร์มหาโชตรัต เล่ม 2 กล่าวว่า เมื่อมีระดูมาให้เป็นไข้ไป 4, 5 วัน ให้เชื่อมไปไม่รู้ว่าค่ำว่ารุ่ง นอนสะดุ้ง หวาดเพ้อ บางที่ผุดขึ้นมาเป็นวงดำวงแดงก็มี เท่าแว่นน้ำอ้อยก็มี ถ้าแก้มิฟังจะกลายเป็นไข้รากสาดสันนิบาต)

ในช่วงที่มีประจำเดือนมีอาการไข้สูง ตัวร้อนจัดจนเพ้อ เมื่อประจำเดือนหมดอาการไข้ก็คลายลงบางรายมีใช้ตลอดในช่วงที่มีประจำเดือน นอนซึมทั้งวัน เป็นไป 4 - 5 วัน บางคนอาจมีวงแว่น (พรายเลือดพรายย้ำ) ผุดขึ้นตามผิวหนัง เป็นไข้รากสาด ไข้สันนิบาต ซึ่งรุนแรงถึงกับเสียชีวิตได้

2.1.3 โลหิตัง มังสัง ชาตัง โลหิตอันเกิดมาแต่ผิวเนื้อ

เมื่อจะมีระดูมา ให้ร้อนผิวเนื้อ ผิวหนัง ให้ผิวหนังแดงดังผลตำลึกสุก ลางทีผุดขึ้นทั่วทั้งตัว ดุจออกหัด ผุดเท่าใบพุทรา เท่างบน้ำอ้อยก็มี เป็นดวงเป็นลายดุจไข้ลากสาด มีพิษร้อนเป็นกำลัง เป็นไป 2, 3 วัน บางทีสมมติว่าเป็นประดง ครั้นมีระดูออกแล้วก็หายไป

ในช่วงที่มีประจำเดือน มีอาการคล้ายลมพิษขึ้นตามผิวหนัง บางคนผุดเป็นเม็ดเล็กคล้ายหัดหรือบางคนเป็นปื้นใหญ่เท่าใบพุทราตามผิวหนัง มีอาการปวดแสบปวดร้อนตามผิวหนัง บางหมอเรียกว่า “ประดง” เมื่อประจำเดือนมาแล้ว อาการก็คลายลง เดือนต่อไปอาการก็กำเริบขึ้นอีก ถ้าไม่ได้รับการรักษา อาการก็จะรุนแรงเรื่อยๆ จนกลายเป็นลมพิษเรื้อรังได้

2.1.4 โลหิตัง นหารู ชาโต โลหิตอันเกิดมาแต่เส้นเอ็น

เมื่อจะมีระดูมา ให้เป็นดุจไข้จับ ให้สะบัดร้อน สะท้านหนาว ปวดศีรษะเป็นกำลัง ให้เชื่อมมัว หาเวลามิได้ ครั้นมีระดูออกมาก็หายไป

ในช่วงที่มีประจำเดือน มีอาการปวดศีรษะมาก บางครั้งมีอาการหนาวๆ ร้อนๆ เหมือนกับเป็นไข้ เมื่อประจำเดือนมาแล้วอาการปวดศีรษะก็หายไป แต่เดือนต่อมาก็มีอาการปวดศีรษะอีกทุกเดือน และอาจปวดศีรษะมากขึ้นหรือถี่ขึ้นได้ ถ้าไม่ได้รับการรักษา

2.1.5 โลหิตตัง อัฏฐิกัง ชาตัง โลหิตอันเกิดมาแต่กระดูก

เมื่อจะมีระดูมา ให้เมื่อยขบไปทุกข้อทุกลำ ดังอัฐิจะแตกจะคลาดจากกัน ให้เจ็บเอว เจ็บหลังยิ่งนัก ให้บิดคร้าน นอนไป ให้เจ็บระบมไปทั่วทั้งตัว บางทีให้จับสะบัดร้อน สะท้านหนาว ครั้นมีระดูออกมาก็หายไป

◎ การรักษาโลหิตปกติโทษ

1. ให้แพทย์พิจารณาดู ให้รู้ว่าโลหิตนั้นเกิดแต่ที่ใด แล้วจึงรักษาตามนี้

1.1 ให้ประกอบยาอันชื่อว่า พรหมภักตร์ ประจุโลหิตร้ายเสียให้สิ้นเชิง

1.2 แล้วจึงแต่งยาบำรุงไฟธาตุ ให้ธาตุทั้ง 4 เสมอกัน

1.3 แล้วจึงแต่งยากำลังราชสีห์ กำลังแสงอาทิตย์ บำรุงโลหิตให้บริบูรณ์แล้วเมื่อใด อันว่าสัตว์จะมาปฏิสนธินั้นจะตั้งขึ้นได้เมื่อนั้น หรือ

2. ให้ตำรับยา ที่ใช้รักษาโลหิตปกติโทษ ตามคัมภีร์

2.1 โลหิตปกติโทษ อันเกิดมาแต่หัวใจใช้ยา

1. ยาเกสราทิคุณ 2. ยาอุดมโอสถน้อย

2.2 โลหิตปกติโทษอันบังเกิดแต่ดีใช้ยา

1. ยาประทุมเกสรา 2. ยามหาทิพรส 3. ยาโอสถทิพคุณ

ในช่วงที่มีประจำเดือน มีอาการปวดเอวมาก ปวดเมื่อยตามเนื้อตัว ปวดตามข้อตามกระดูก จนไม่อยากทำงาน หรือเป็น

มากจนทำงานไม่ได้ บางครั้งมีอาการหนาวๆ ร้อน เหมือนกับเป็นไข้เมื่อประจำเดือนมาแล้ว อาการที่เป็นก็จะหายไป หรือบางคนอาจมีอาการนอกเหนือไปจากอาการ 5 ประการนี้ก็เป็นได้ โดยถ้ามีอาการผิดปกติเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือน ก็เรียก “โลหิตปกติโทษ” เช่นกัน

2.2 โลหิตทุจริตโทษ 5 ประการ

โลหิตทุจริตโทษ คือ กลุ่มอาการทางการแพทย์แผนไทยที่ใช้เรียกอาการที่ไม่พึงประสงค์ที่เกี่ยวข้องกับสาเหตุที่เกิดจากโลหิตระดูของสตรีที่ผิดปกติไป โดยสาเหตุดังกล่าวมีเหตุมาจากระบบการไหลเวียนเลือดลมในร่างกายของสตรีที่ผิดปกติไป ส่งผลให้ระบบสืบพันธุ์ของสตรีได้รับผลกระทบตามไปด้วย มักเกิดกับสตรีอายุ 14 -15 ปี ที่มีระดูมาแล้วหรือมีระดูมาแล้วกลับแห้งหายไป ซึ่งอาการทั่วไปคล้ายกับอาการของโลหิตปกติโทษ แต่มีสาเหตุ อาการ และอาการแสดง นอกเหนือไปจากโลหิตปกติโทษ เช่น มีปัสสาวะบ่อย ปวดข้อหนาว ๆ ร้อน ๆ เมื่ออากาศเปลี่ยน เช่น ฝนจะตก จะมีอาการหนาวสั่น และอาจมีอาการที่ซับซ้อนขึ้น เช่น ระดูมาไม่สะดวก ระดูมาไม่ปกติ โลหิตระดูมีกลิ่นเหม็นเน่า บางทีเป็นน้ำคาวปลาและน้ำซาวข้าว มีอาการจุกเสียด สะบักร้อนสะบักหนาว เมื่อยขบไปทั่วร่างกาย บางครั้งมีอาการบวมที่บริเวณใบหน้า บวมเท้า บวมมือทั้งสองข้าง เจ็บขบหัวเหน่า บั้นเอวและสะโพก ใบหน้าเขียวคล้ำ เศร้าหมอง หัวนมดำดุจมีครรภ์ บางครั้งมีคลั่งเพ้อดุจเป็นบ้า ปวดศีรษะมาก บางคนตาเหลือง ตาแดง เป็นต้น

โลหิตทุจริตโทษ 5 ประการ ได้แก่

2.2.1 โลหิตระดูร้าง

เมื่อจะบังเกิด โลหิตระดูมิได้มาตามปกติ บางทีดำและมีกลิ่นเหม็นเน่า บางทีจางดุจน้ำชานหมาก บางทีใสดุจน้ำคาวปลา บางทีขาวดุจน้ำซาวข้าว กระทำให้เจ็บปวดเป็นไปต่าง ๆ ครั้นเป็นนานเข้ามักกลายเป็น มานโลหิต

2.2.2 โลหิตคลอดบุตร

เมื่อจะบังเกิด ทำให้โลหิตคั่งเข้าเดินไม่สะดวก แล้วตั้งขึ้นเป็นลิ่มเป็นก้อน ให้แดกขึ้นแดกลง บางทีให้คลั่ง ให้ขบฟัน ตาเหลือก ตาช้อน ขอบตาเขียว และริมฝีปากเขียว เล็บมือเล็บเท้าเขียว สมมุติว่า ปีศาจเข้าสิง

2.2.3 โลหิตต้องพิฆาต

เกิดจากตกต้นไม้ และถูกทุบถองโบยตี ถ้าเป็นดังกล่าวท่านว่าไข้นั้นถึงพิฆาต เพราะโลหิตที่ถูกกระทำนั้น กระทบซ้ำระคนกับโลหิตระดู เกิดแห้งกรังเข้าติดกระดูกสันหลังอยู่ จึงได้ชื่อว่า “โลหิตแห้งกรัง” เพราะอาศัยโลหิตพิการ

2.2.4 โลหิตเน่า

สาเหตุเกิดมาจาก โลหิตระดูร้าง โลหิตคลอดบุตร โลหิตต้องพิฆาต และโลหิตตกหมกช้ำเจือมาเน่าอยู่ จึงเรียกว่า “โลหิตเน่า” เป็นใหญ่กว่าลมทั้งหลาย เมื่อจะให้โทษ โลหิตเน่ามีพิษอันกล้าแล่นไปทุกขุมขน บางทีแล่นเข้าจับหัวใจ บางทีแล่นออกมาผิวเนื้อผุดเป็นวงดำ แดง เขียว ขาวก็มี บางทีผุดขึ้นดังยอดผด ทำพิษให้คันเป็นกำลัง ให้ทุรนทุรายยิ่งนัก

2.2.5 โลหิตตกหมกช้ำ

สาเหตุเกิดมาจาก โลหิตเน่า เพราะแพทย์ให้ยาประคบ ยาผาย ยาขับโลหิตไม่ถึงกำลัง หมายถึง ให้ยาน้อยกว่ากำลังเลือด และโลหิตนั้นเกิดระส่ำระสายออกไม่หมดสิ้นเชิง จึงตกหมกช้ำอยู่ ได้ชื่อว่า “โลหิตตกหมกช้ำ” บางทีตกช้ำอยู่ในเส้นเอ็นหัวเหน่า เมื่อจะให้โทษก็คุมกันเข้า กระทำให้เป็น ฝีมดลูก ฝีปอดคว่ำ ฝีเอ็น ฝีอัคนีสันต์ ฝีปลวก และมานโลหิต

◎ การรักษาโลหิตทุจริตโทษ

เมื่อแพทย์จะรักษาโลหิตทุจริตโทษ ให้แพทย์ผู้นั้นพึงรักษาตามลำดับการวางยา ดังนี้

1. ยาประจุโลหิตร้าย

เป็นยาตำรับที่มีรสร้อนหรือมีฤทธิ์ให้ระบาย ตัวอย่างตำรับยาที่มีรสร้อน เช่น ยาไฟประลัยกัลป์ ยาตรีภักดิ์

2. ยาฟอกโลหิต

เป็นกลุ่มยาที่มีรสเปรี้ยว เช่น ใบส้มเสี้ยว ใบส้มป่อย ใบมะขาม

3. ยาปลูกโลหิตหรือการบำรุงโลหิต

เป็นยาตำรับที่มีสรรพคุณบำรุงโลหิต เช่น ยากำลังราชสีห์ หรือมีตัวยาประกอบด้วยกลุ่มยาหลายรส ได้แก่ รสฝาด หวาน มัน หอมเย็น เช่น ดอกบุนนาค โกฐเชียง ดอกคำฝอย ดอกคำไทย แก่นสน แก่นสักขี แก่นฝาง รากชะเอมเทศ แก่นขี้เหล็ก แก่นประดู่ แก่นแสมสาร เป็นต้น

นอกจากนี้ในพระคัมภีร์มหาโชติรัตน์ ยังได้กล่าวถึงสาเหตุ อาการ อาการแสดง และโรคที่เป็นผลกระทบเนื่องมาจากความผิดปกติของโลหิตระดู ซึ่งได้มีการบันทึกองค์ความรู้เกี่ยวกับตำรับยาสมุนไพร
ขั้นตอนการรักษา และวิธีการรักษา เพื่อให้แพทย์พึงรู้ ดังนี้

2.3 โรคและอาการที่เกี่ยวข้องกับความผิดปกติของโลหิตระดู

2.3.1 หญิงที่มีระดูมาแล้ว กลับแห้งไปเหตุด้วยโทษ 5 ประการ

หญิงอันมีระดูมาแล้วและกลับแห้งไปก็ดี อายุควรจะมีระดูมาแล้วไม่มีระดูมาก็ดี บางทีมีระดูมาแล้วกลับแห้งไปก็ดี บางคนแต่รุ่นสาวได้ 14 ปี 15 ปี ก็ยังไม่มีระดูมา ท่านว่าเป็นประเวณีโลกทั้งหลาย

สาเหตุที่ทำให้ระดูแห้งไป มี 5 ประการ คือ

1. หญิงมีกามราคะจัด อำนาจแห่งไปราคะ ความกำหนัดเผาโลหิตให้แห้งได้
2. บริโภคอาหารเผ็ดร้อนมากเกินไป เป็นเหตุให้ระดูพิการได้
3. โทษะอยู่เป็นนิจหรือทำงานหนักมากเกินไป ทำให้ระดูพิการได้
4. มีโมหะอยู่เป็นนิจ หรือเล่นกีฬาออกกำลังกายมากเกินไป ทำให้ระดูพิการได้
5. ติดต่อมาโดยกรรมพันธุ์ ลมกำเนิดแห่งบิดา มารดา ย่า ยาย ของหญิงนั้น

2.3.2 โลหิตระดูพิการ

กล่าวถึง หญิงบางจำพวกที่มีโลหิตเป็นก้อนกลมเข้าเท่าฟองไข่เป็ดเป็นอยู่ในท้องน้อยและหัวเหน่าบางจำพวกติดอยู่ในทรวงอก บางจำพวกกลมกลิ้งอยู่ในท้องน้อยแล้วก็เจ็บปวดท้องดุจดังเป็นบิด บางทีให้ขึ้นจุกอยู่ยอดอกเจ็บปวดดังจะขาดใจตาย ทั้งกลางวันและกลางคืน ถ้าถึงกำหนด 7 วันตายแลหญิงจำพวกใดตั้งแต่อายุได้ 14 ปี 15 ปี แล้วยังไม่มีระดูมาก็ดี บางทีมีระดูมาแล้วกลับแห้งไปก็ดี ท่านให้แต่งยา บำรุงไฟธาตุ เสียก่อนให้ธาตุทั้ง 4 บริบูรณ์พร้อม แล้วจึงแต่ง ยาบำรุงโลหิต ให้โลหิตนั้นชุ่มออกมา แล้วจึงแต่ง ยาขับโลหิต ต่อไปเถิด

2.3.3 โลหิตระดูขัด และคลอดบุตรโลหิตไม่ออกสิ้นเชิง

อาการนี้ลางคนว่าเป็นบ้าพุทธยักษ์ บางคนว่าผีพรายเข้าสิง บางคนว่าเป็นไข้สันนิบาต เพราะว่าโลหิตนั้นออกไม่สิ้นเชิง จึงให้เป็นไปต่าง ๆ แพทย์ผู้ใดจะแก้ ให้กระทำดังนี้

ให้กินยาผายโลหิตเสียก่อน

จึงแต่งยาให้กินแก้โลหิตเน่า

จึงดองยาให้กินขับโลหิตเน่าให้ออกสิ้นเชิง ถ้าไม่ออกสิ้นจะกลายเป็นฝีหัวคว่ำ

โดยหญิงใดคลอดบุตรได้ 1, 2, 3 วันก็ดี จนถึงเดือนหนึ่งก็ดี กำหนดโลหิตร้ายนั้นยังอยู่ถ้าถึงสองเดือนแล้ว จึงพ้นกำหนดโลหิตเน่าร้ายแล ถ้าว่ากำลังโลหิตกล้านักให้ตีขึ้นไปไม่สมปฤดี ให้สลบ ให้ชักมือกำเท้ากำ อ้าปากมิออก ลิ้นกระด้างคางแข็ง ทำให้คนทั้งหลายกลัว อันนี้ชื่อว่า “โลหิตเน่า” เป็นใหญ่กว่าลมทั้งหลาย จึงให้มีโทษดุจดังกล่าวมานี้แล

สำหรับจะแก้โลหิตเน่าร้าย ระดูขัด แลคลอดบุตรโลหิตตีขึ้นก็ดี และโลหิตแห้งเข้าเป็นก้อนเป็นเถา จะกลายเป็นฝีในมดลูก จะให้เป็นมานโลหิต มานกระษัยก็ดี โลหิตจับหัวใจคลั่งเพ้อเป็นบ้าก็ดี ลางทีให้จับชักเท้ากำมือกำ ตาเหลือก ตาช้อน ให้เป็นไปต่าง ไ ดังกล่าวมานี้ ลางทีให้เป็นดังไข้จับ ลางทีแล่นเข้าจับเอาหัวใจ จับเอาขั้วดี ให้คลั่งเพ้อเป็นบ้าไป แก้ไม่ฟังใน 7 วัน ผู้นั้นตาย ถ้ามิตาย จะเป็นคนเสียจริต เป็นบ้า แก้มิฟัง ลางทีกลายเป็นฝีหัวคว่ำ เป็นมานโลหิต ลางทีเป็นฝีภายใน ทั้ง 5 ประการ คือ ฝีมะเร็งทรวง ฝีกระสุน ฝีทะลุน เป็นต้น ถ้าจะแก้โลหิตเหล่านี้ให้ทำตามตำรานี้เถิด

ถ้ากำลังลมกล้านักก็ให้ตีขึ้นไม่เป็นสมปฤดี ให้สลบไป ลางทีให้ชักมือและเท้า อ้าปากมิออก ให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง มักทำให้คนกลัว อันว่ากำลังลมนี้กล้ากว่าโลหิตทั้งหลาย ให้มีโทษต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว

หญิงใดมีฤดูแล้ว แต่ต่อมาโลหิตนั้นกลับแห้งหายไป เบาให้ขัดที่หัวเหน่า หาแรงมิได้ ให้เสียดสีข้าง ลางทีให้จุกอกขึ้นมา ครั้นนวดก็ค่อยสบายแล้วกลับเป็นใหม่ หลายครั้งหลายที จึงให้กลายเป็นฝีในมดลูก ลางทีก็กลายเป็นลมก้อน ลมเถา โรคนั้นว่า “กระษัยดานเถา” ซึ่งมีการบันทึกตำรับยาไว้สำหรับหญิงที่มีอาการเช่นนี้

2.3.4 สตรีไม่มีระดู มีระดูแต่ออกไม่สะดวกหรือไม่ปกติ

อาการที่ได้บันทึกไว้ ระบุว่า “โลหิตนั้นมีกลิ่นเหม็นเน่า ลางทีเป็นน้ำคาวปลา และน้ำซาวข้าว และย่อมให้จุกเสียด ลางทีให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว ให้เมื่อยขบไปทั่วสรรพางค์กาย ลางทีให้บวมหน้าบวมเท้า บวมมือทั้งสอง บวมท้องและเจ็บขบหัวเหน่า และบั้นเอว และตะโพก และให้หน้านั้นเขียวคล้ำดำหมองศรี ลางคนให้ตาเหลือง ลางคนให้ตาขาว ลางทีให้ตาแดง เป็นต้น โทษดังนี้เหตุว่าระดูนั้นไม่ปกติ จึงให้โทษ ถ้าแลแพทย์จะดูแลรักษา ให้กระทำดังนี้

1. ให้กินยาประจุโลหิตเสียก่อน
2. แล้วจึงให้ชำระมลทินและธาตุในกายนั้นให้สิ้นเชิงเสียก่อน
3. แล้วจึงให้กินยาปลูกโลหิตต่อไป
4. แล้วจึงให้กินยาชำระโลหิตอันพิการ เมื่อภายหลังโทษโลหิตนั้น จึงคลายแล

2.3.5 ริดสีดวงมหากาฬ 4 จำพวก

ลักษณะอาการ

เมื่อตั้งขึ้นนั้น มีลักษณะเป็นกองเป็นหมู่กัน ประมาณ 9, 10 เม็ด ๆ เท่าถั่วเขียว เมื่อสุกนั้นแตกออกเป็นบุพโพ โลหิตระคนกัน แล้วก็เลื่อนเข้าหากัน ให้บานออกสัณฐานดังดอกบุก เป็นบุพโพโลหิตไหลซึมอยู่ ไม่รู้ก็ว่าฝีปลวกและฝีหัวคว่ำ เพราะว่าบริวารนั้นตั้งเป็นเม็ด ขึ้นตามลำไส้ตลอด ขึ้นลำคอ ให้ปากคอนั้นเปื่อย กินเผ็ดกินร้อนมิได้

ถ้าผู้ใดเป็นไข้ ให้ร้อนภายใน ให้อยากน้ำนัก และตัวคนไข้ให้แข็งกระด้างดังท่อนไม้ และท่อนฟืน ให้ตัวนั้นเป็นเหน็บชาไปทั่วทั้งกาย หยิกไม่เจ็บ ท่านว่าเกิดกาฬภายใน และให้ปากแห้งฟันแห้ง ท่านว่ากาฬผุดออกยังไม่สิ้น ยังอยู่ในหัวใจนั้น

โลหิตระดูประเภทแห่งสตรีทั้งหลาย ตามธรรมดาอาศัยซึ่งกองธาตุมิได้บริบูรณ์ แล้วโลหิตก็มิได้งามบริบูรณ์ขึ้นได้ อาศัยซึ่งกองธาตุ จึงตั้งเป็นร่างกายอยู่ได้ โรคทั้งปวงก็อาศัยซึ่งกองธาตุวิบัติโรคจึงตั้งขึ้นได้

ตำแหน่งที่ตั้งของริดสีดวงมหากาฬ 4 จำพวก

จำพวกหนึ่งขึ้นในคอ
จำพวกหนึ่งขึ้นในอก
จำพวกหนึ่งขึ้นในทวาร
จำพวกหนึ่งขึ้นในลำไส้

2.3.6 ชาติโทษ 2 จำพวก

1. สตรีที่ควรมีระดูก็ไม่มี บางทีมีระดูมาคราวหนึ่ง สองคราว แล้วแห้งไป

กล่าวถึงหญิงบางจำพวกมีอายุได้ 14, 15 ปีก็ดี ควรมีระดูก็ไม่มี บางทีมีระดูมาคราวหนึ่ง สองคราวแล้วแห้งไป เมื่อมีสามีแล้วจึงจะมีระดูปกติก็มี บางทีมีระดูล้างหน้าก็มีครรภ์ทีเดียว ลักษณะดังนี้เป็นชาติประเวณีแห่งหญิงนั้นมาแต่ตระกูลแห่งบิดา มารดา และย่า ยาย ของสตรีผู้นั้น ต่อเนื่องกันมาแต่โบราณ ถ้าแพทย์จะรักษา ให้แต่งยา บำรุงธาตุ ให้บริบูรณ์ กาลควรที่โลหิตจะมีเมื่อใดนั้นก็มีเมื่อนั้น

ท่านกล่าวไว้ว่าหญิงเหล่านี้เกิดด้วย ราคะกำหนัด เพราะความกระสันด้วยกามราคะหนัก โลหิตจึงแห้งไป ครั้นมีสามีสมความปรารถนา ราคะกำหนัดนั้นก็คายลง โลหิตนั้นก็บริบูรณ์ขึ้นเอง

2. สตรีมีโลหิตบริบูรณ์งามดีครั้นมีสามีแล้วโลหิตนั้นจางซีดไป

กล่าวถึงหญิงจำพวกหนึ่งเมื่อยังไม่มีสามี โลหิตนั้นก็งามดี ครั้นมีสามีแล้วได้ 1 ปี 2 ปี เดือน 1 ก็ดี โลหิตนั้นจางซีดไป บางทีแห้งติดกระดูกสันหลัง มีอาการให้เจ็บหลังให้เจ็บเอว ให้เมื่อยทุกข้อทุกลำ ให้แดก ให้จุก ให้ท้องขึ้นท้องพอง ให้เป็นไปต่าง ๆ ให้ผิวเนื้อชา เนื้อซีด หน้าตาอิดโรย หิวโหยเป็นกำลัง ให้นอนมิหลับ กินข้าวมิได้ แพทย์ไม่รู้ก็สมมติว่าเป็นเถา เป็นดาน เป็นริดสีดวง เพราะโทษของโลหิตนั่นเอง เพราะสตรีผู้นั้นมักมากในกามราคะกิเลส ส้องเสพกามคุณด้วยสามีเหลือกำลัง ไม่เป็นที่จะกินที่จะนอน บางทีสามีนั้น มากด้วยกามคุณนัก สตรีมิอาจทนทานกำลังของสามีได้ โลหิตนั้นจึงแห้งไป

ถ้าแพทย์จะรักษา พึงให้เอา ยาประจุโลหิต ให้จงหนัก แล้วจึงแต่ง ยาบำรุงธาตุบำรุงกาย ให้กิน แล้วจึงแต่งยาชื่อว่า กำลังราชสีห์ และ ยาแสงพระอาทิตย์ บำรุงโลหิตให้บริบูรณ์แล้วเมื่อใด สัตว์ที่มาปฏิสนธิก็จะตั้งขึ้นได้เมื่อนั้น

2.4 ลักษณะโลหิตอันเกิดในกองธาตุทั้ง 4

2.4.1 โลหิตอันเกิดแต่กองอาโปธาตุ

สตรีผู้ใดที่ยังมิได้มีสามีก็ดี มีสามีแล้วก็ดี เมื่อระดูจวนจะมีมานั้น จะกระทำให้ลงไปวันละ 5-6 ครั้ง ระดูนั้นเดินออกมาเป็นมวกเป็นมัน เหม็นคาวยิ่งนัก โลหิตนั้นบางทีใส บางทีเป็นเปลว ดุจประเมหะและไข่ขาว ระดูนั้นเดินมิได้สะดวก ให้ปวดท้องเป็นกำลัง ให้บริโภคอาหารมิได้

2.4.2 โลหิตอันเกิดแต่กองเตโชธาตุ

สตรีผู้ใดมีสามีแล้วก็ดี หาสามีมิได้ก็ดี ลักษณะเมื่อระดูจะมีมานั้น กระทำให้ตึงไปทั้งตัว แล้วระดูจึงมีมา ให้ร้อนทางช่องครรภ์ ดุจถูกพริกและโลหิตที่ออกมานั้น เป็นฟองมีสีดุจน้ำฝางอันบุคคลเอาน้ำส้มมะนาวบีบลง สีนั้นก็เหลืองไป และกระทำให้ร้อนผิวเนื้อดังจะปอก และให้อาเจียน ให้เหม็นอาหาร บริโภคอาหารมิได้ ให้สะบัดร้อน สะท้านหนาว และให้จุกแดก ดังกล่าวมานี้

2.4.3 โลหิตอันเกิดแต่กองวาโยธาตุ

สตรีผู้ใดที่มีสามีแล้วก็ดี ที่มิได้มีสามีก็ดี ลักษณะเมื่อจะมีระดูมานั้นกระทำให้ท้องขึ้น ท้องพอง ให้จุกให้เสียดเป้นกำลัง ให้ตัวร้อน ให้จับเป็นเวลา ให้คลื่นให้เหียนให้อาเจียนแต่ลมเปล่า ระดูมีมา
ไม่สะดวก มีสีดุจดอกคำอันจาง ให้ปวดเป็นกำลัง

2.4.4 โลหิตอันเกิดแต่กองปัถวีธาตุ

สตรีผู้ใด ที่มีสามีแล้วก็ดี ที่หาสามีมิได้นั้นก็ดี แลลักษณะเมื่อระดูจะมีมานั้น ให้เมื่อยทุกลำทุกกระดูก ระดูเดินหยดย้อยมิได้สะดวก บางทีเป็นมันเป็นเมือก บางทีเป็นประเมหะระคนออกมากับโลหิตมะตูม กระทำให้แสบแล้วจุกเสียด ให้ท้องขึ้นเป็นกำลัง และระดูนั้นมีสีดำ สีแดง สีขาว สีเหลือง ระคนกันออกมา มีกลิ่นอันคาวยิ่งนัก ให้ปวดในอุทรเป็นกำลัง

ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ได้กล่าวถึงระดูผิดปกติแตกต่างออกไป โดยระบุว่า ระดูทุจริตโทษเกิดขึ้นกับสตรี 2 กลุ่ม คือ

1) เกิดจากกรรมพันธุ์ (ชาติโทษ) ซึ่งสามารถความได้ว่า ภาวะผิดปกติอันเกิดจากตระกูล เป็นเหมือน มารดา ย่า ยาย

2) เกิดจาการแต่งงาน เดิมทีสตรีนั้นเคยมีประจำเดือนมาเป็นปกติ แต่พอแต่งงานแล้วได้ 1-2 ปี เกิดโลหิตจาง ซีด และมีอาการต่าง ๆ เช่น เจ็บหลัง เจ็บเอว จุก เสียด ผิวเนื้อซีด อิดโรย นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ แพทย์บางคนเข้าใจผิดคิดว่าเป็นเถา เป็นดาน หรือ เป็นริดสีดวง แต่แท้ที่จริงเป็นโทษแห่งโลหิต และกล่าวว่าเป็นสาเหตุมาจากการมีเพศสัมพันธ์มากเกินไป โดยคำว่า “ระดูแห้ง” แทนคำที่ตำรับวัดโพธิ์ เรียกว่า “ระดูร้าง”

ตำราเวชศาสตร์วัณณ์ณา ได้สรุปสาเหตุหญิงมีระดูมาแล้วเกิดแห้งไป หรือการเกิดระดูร้าง 5 ประการ คือ

1) สตรีผู้นั้นมีกามราคะจัด และด้วยอำนาจแห่งไฟราคะได้เผาระดูของสตรีให้แห้งไป

2) สตรีผู้นั้นบริโภคอาหารอันเผ็ดร้อนมากเกินไป

3) สตรีผู้นั้นมีโทสะเป็นนิจ หรือทำงานหนักมากเกินไป

4) สตรีผู้นั้นมีโมหะเป็นนิจ หรือออกกำลังมากเกินไป

5) เป็นด้วยกรรมพันธุ์ติดต่อมาจากบิดา มารดา ปู่ ย่า ยาย ของหญิงผู้นั้น

การรักษา หญิงจำพวกใดเมื่ออายุได้ 14-15 ปี ขึ้นไป และสิ้นกำหนดตานชางแล้วของหญิงผู้นั้นก็บังเกิดมาตามประเวณีของสตรีภาพ ให้แพทย์พิจารณาดูว่า โลหิตนั้นเกิดจากที่ใด แล้วให้ปรุงยาชื่อ “พรหมภักดิ์” เป็นยาประจุโลหิตร้ายเสียให้สิ้น แล้วจึงแต่งยาบำรุงไฟธาตุให้กิน เพื่อปรับธาตุทั้ง 4 ให้เสมอกัน แล้วจึงแต่งยาชื่อว่า “ยากำลังราชสีห์” “ยากำลังแสงพระอาทิตย์” บำรุงโลหิตให้บริบูรณ์แล้ว เมื่อใดสัตว์ที่จะมาปฏิสนธิก็จะเกิดขึ้นได้เมื่อนั้น

3. การปฏิสนธิ

3.1 ครรภ์วาระกำเนิด หรือการปฏิสนธิ

ตำราการแพทย์แผนไทยได้กล่าวถึงการตั้งครรภ์และการคลอดไว้หลายพระคัมภีร์ เช่น พระคัมภีร์ปฐมจินดา พระคัมภีร์ครรภ์รักษา พระคัมภีร์มหาโชตรัต เป็นต้น โดยพระคัมภีร์ที่ได้ถูกกล่าวไว้มากที่สุด คือ พระคัมภีร์ปฐมจินดา เนื้อหาการบันทึกในพระคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึง การกำเนิดโลก กำเนิดมนุษย์และสัตว์ต่าง ๆ การปฏิสนธิ การตั้งครรภ์ อาการผิดปกติระหว่างการตั้งครรภ์ และการรักษาครรภ์ตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์ จนถึงครบกำหนดคลอดบุตร การแท้งบุตร การคลอดบุตร ท่าทางของบุตรที่คลอดออกมาแล้วเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดโรคแห่งบุตร เป็นต้น

ครรภ์วาระกำเนิด หรือการปฏิสนธิ ตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา ได้กล่าวถึง การเกิดของมนุษย์โดยการปฏิสนธิจะเกิดขึ้นได้ จำเป็นต้องอาศัยความพร้อมด้วยบิดา มารดา และธาตุทั้ง 4 ครบบริบูรณ์คือ ปถวีธาตุ 20 อาโป 12 เตโชธาตุ 4 และวาโยธาตุ 6 ระคนผสมกันเข้า โดยพระคัมภีร์นี้เป็นพระคัมภีร์แพทย์แผนไทยที่สำคัญ ที่ได้กล่าวถึงการกำเนินมนุษย์ไว้โดยละเอียด และที่สำคัญยังกล่าวย้อนไปถึงการกำเนิดโลก และสัตว์ต่างๆ ในยุคต้นกัลป์ในทัศนะเชิงปรัชญาทางพุทธศาสนา ที่มีเนื้อหาที่ได้รับการบันทึกไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

พระคัมภีร์ปฐมจินดา ผูก 1 ปริเฉท 1 เรื่อง พรหมปโรหิต มีเนื้อหาที่สำคัญประกอบด้วย

1. การเกิดแผ่นดินใหม่ : กำเนิดโลก และมนุษย์
2. การเกิดของมนุษย์และสัตว์ 4 แบบ
3. ลักษณะสตรี ที่แตกต่างจากบุรุษ
4. โลหิตปกติโทษ
5. การปฏิสนธิและการเจริญเติบโตของทารกในครรภ์

“เมื่อจะเกิดแผ่นดินใหม่ ครั้งนั้นก็ให้บังเกิดกัลป์พินาศ คือ โลกฉิบหายด้วยเพลิงประลัยกัลป์ซึ่งเกิดจากพระอาทิตย์ขึ้นพร้อมกันถึง 7 ดวง มหาปฐพี มหาสมุทร ภูเขาและเขาพระสุเมรุ ถูกเพลิงกองใหญ่ เผาผลาญลุกไหม้ตลอดกาลนาน แผ่นดิน แผ่นน้ำ ภูเขา ตลอดจนพรหมโลกก็ถูกเพลิงประลัยกัลป์ เผาผลาญสลายละลายไปสิ้น ครั้งกาลต่อมาก็บังเกิดฝนห่าใหญ่ตกลงมา 7 วัน 7 คืน จนเกิดน้ำท่วมครั้งใหญ่ ท่วมขึ้นไปจนถึงชั้นพรหมปโรหิต (ชื่อพรหมหมู่หนึ่งอยู่ในสวรรค์อันสูงกว่าชั้นพรหมปาริสัชชะ) แล้วจึงบังเกิดดอกอุบล 5 ดอก ผุดขึ้นมาเหนือน้ำ งามหาที่เปรียบมิได้ ท้าวมหาพรหมจึงบอกแก่พรหมทั้งหลายว่าแผ่นดินใหม่นี้จะบังเกิดพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ ครั้นบังเกิดบุรพนิมิต (ลางที่บอกเหตุขึ้นก่อน) ขึ้นแล้วจึงเกิดน้ำค้างเปือกตมตกลงมา 7 วัน 7 คืน แล้วก็เป็นสนับ (ทาบ ซ้อน) ข้นเข้า ลอยอยู่เหนือน้ำหนา 240,000 โยชน์อันนี้แจ้งอยู่ในพระคัมภีร์จักรวาฬทีปนี (คัมภีร์ที่แสดงเรื่องจักรวาล) เมื่อแผ่นดินใหม่และเขาพระสุเมรุตั้งขึ้น พระอิศวรผู้เป็นใหญ่ จึงได้อาราธนาพรหม 2 องค์ นามว่า พรหมจารี ลงมากินง้วนดิน (เรียกโอชะของบางสิ่ง, รสปถพี เช่น ง้วนดิน คือ โอชะของดิน) แล้วก็ตั้งครรภ์”

การปฏิสนธิในมดลูกทำให้มารดามีการตั้งครรภ์เกิดขึ้น ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์ว่าสัตว์ปฏิสนธินั้นเล็กละเอียดมากเปรียบด้วยเหมือนเอาขนทรายจามรี 1 เส้น ไปชุบน้ำมันงาที่ใส แล้วสลัดทิ้งไป 7 ครั้ง ส่วนที่ยังติดปลายขนทรายจามรีเหลือเท่าใดก็คือ มูลการปฏิสนธิแห่งสัตว์ มารดาจึงมีการตั้งครรภ์เกิดขึ้น

โดยการกล่าวถึงองค์ความรู้เรื่อง ครรภ์วาระกำเนิด หรือการปฏิสนธิ ตามเอกสารการแพทย์ดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย ได้พบปรากฏเนื้อความที่ได้รับการบันทึกไว้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ซึ่งผู้อ่านสามารถสืบค้นความรู้โดยละเอียดได้ในตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1, พระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราแพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 เป็นต้น

3.2 การปฏิสนธิตามหลักพระอภิธรรมปิฎก

ตามการบันทึกในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 ได้ปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับการปฏิสนธิตามหลักพระอภิธรรมปิฎก ดังนี้

“เมื่อปฏิสนธิเกิดขึ้นครั้งแรกนั้น รูปที่ปรากฏ คือเป็นน้ำกะละละประมาณเท่าแมลงวันกินอิ่ม หรือเท่าน้ำมันที่ติดอยู่ปลายขนจามจุรี เวลาผ่านไป 1 สัปดาห์ น้ำกะละละเปลี่ยนเป็นอัมพุชะ คล้ายน้ำล้างเนื้อ เวลาผ่านไปอีก 1 สัปดาห์ เจริญขึ้นเป็นเปสิ คล้ายน้ำเมือก ผ่านไปอีก 1 สัปดาห์ กลายเป็นฆนะ ก้อนเนื้อ ผ่านไปอีก 1 สัปดาห์ เกิดเป็นปัญจสาขา คือ ศีรษะ 1 ขา 2 แขน 2 ต่อไปเป็นปริปาก เจริญขึ้นจนมีศีรษะ แขน ขา เป็นรูปร่างขึ้นรวมเวลา 9 สัปดาห์ ก็เกิดจักขาที่ มีตา จมูก ปากขึ้น ต่อไปอีก 9 สัปดาห์ ก็มี ผม ขน เล็บ จนบริบูรณ์ด้วยอาการ 32 ทารกอยู่ในครรภ์มารดา 9 เดือน 29 วัน หรือ 10 เดือน ก็คลอดออกมา เว้นแต่จะมีเหตุอื่นมาแทรกแซง การคลอดอาจผิดไปจากกำหนดนี้ก็ได้”

4. การพัฒนาการของเด็ก

การพัฒนาการของเด็ก เริ่มขึ้นตั้งแต่ยังเป็นตัวอ่อนในครรภ์มารดา ในพระคัมภีร์ปฐมจินดาได้กล่าวถึงการพัฒนาการของตัวอ่อนภายหลังจากการปฏิสนธิเรียบร้อยแล้ว โดยได้เรียงลำดับการเปลี่ยนแปลงของตัวอ่อนที่แปรผันไปตามช่วงเวลา ดังนี้

4.1 การเจริญเติบโตของทารกในครรภ์

ภายหลังจากการปฏิสนธิเกิดขึ้นแล้ว ตัวอ่อนจะมีการพัฒนาการ ซึ่งตามเอกสารองค์ความรู้ดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทยตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา ที่ปรากฏอยู่ในตำราโบราณ เช่น แพทยศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1, ตำราเวชสาตร์วัณณนา เล่ม 3 ได้บันทึกไว้ว่า *“ครรภ์ตั้งขึ้นแล้วมิได้วิปริตครบ 7 วัน ก็ข้นเข้าดังน้ำล้างเนื้อ ไปอีก 7 วัน เป็นชิ้นเนื้อไปอีก 7 วัน เป็นสัณฐานดังไข่งู ไปอีก 7 วัน ก็แตกออกเป็นปัญจสาขา 5 แห่ง คือ ศีรษะ 1 มือ 2 เท้า 2 จึงเป็น 5 ไปอีก 7 วันก็เกิด เกสา โลมา นขา ทันตา ลำดับกันไปดังนี้ ในขณะเมื่อครรภ์ตั้งขึ้นได้เดือนหนึ่งกับ 12 วันนั้น โลหิตจึงบังเกิดเวียนเข้าเป็นตานกยูง ที่หัวใจเป็นเครื่องรับดวงจิตวิญญาณ ถ้าหญิงเวียนซ้าย ถ้าชายเวียนขวา แต่มิได้ปรากฏออกมา*

ครั้นเมื่อครรภ์ถ้วนไตรมาสแล้วโลหิตนั้นก็แตกออกไปตามปัญจสาขา เมื่อได้ 4 เดือน จึงตั้งอาการ 32 นั้น จึงบังเกิดตาและหน้าผากก่อน สิ่งทั้งปวงจึงบังเกิดเป็นอันดับกันไป เมื่อครรภ์ได้ 5 เดือน จึงมีจิตและเบญจขันธ์ พร้อมรูปักขันโธ (รูปขันธ์ส่วนที่เป็นรูปภายนอกและภายใน คือ ร่างกายนี้, ประกอบด้วยธาตุ 4) เมื่อตั้งเป็นรูปขันธ์เข้าแล้ว วิญญาณักขันโธ ก็ให้มีวิญญาณขันธ์รู้จักร้อนและเย็น ถ้ามารดาบริโภคอาหารที่เผ็ดร้อนเข้าไปเมื่อใด ก็ให้ร้อนทุรนทุรายดิ้นเสือกไปมา เวทนากขันโธเวทนาขันธ์ (ส่วนที่เป็นความรู้สึก สุข ทุกข์และเฉยๆ ทางกาย ส่วนเวทนาขันธ์ : หมายถึง ส่วนที่เป็นความรู้สึก สุข ทุกข์ และเฉย ๆ ทางใจ) ก็บังเกิดขึ้นตามกัน คือ อยู่ในท้องของมารดานั้นลำบากทนทุขเวทนาดุจสัตว์ในนรก คือ นั่งยองกอดเข่าเอากำมือไว้ใต้คาง ผินหน้าเข้าสู่กระดูกสันหลังของมารดา ผินหลังออกข้างนาภี เหมือนดังลูกวานรอันนั่งอยู่ในโพรงไม้นั้น นั่งทับกระเพาะอาหารเก่า กระเพาะอาหารใหม่ตั้งอยู่บนศีรษะ และน้ำอาหารนั้นก็เกรอะซาบลงไปทางกระหม่อม เพราะว่าทารกอยู่ในครรภ์นั้นกระหม่อมเปิด ครั้นมารดาบริโภคสิ่งอันใดลงที่ควรเข้าไปได้แล้ว ก็ซึมซาบออกจากกระเพาะเข้า ก็เลื่อนไปในกระหม่อม ก็ได้รับประทานอาหารของมารดาก็ชุ่มชื่นชูกำลังเป็นปกติ ถ้ามารดามิได้บริโภคอาหารและรสอาหารมิได้ซาบลงไป ทารกนั้นก็มิได้รับรสอาหาร จึงทุรนทุรายกระวนกระวาย ระส่ำระส่ายดิ้นรนต่าง ๆ”

4.2 ลำดับการเจริญเติบโตของทารกในครรภ์

เมื่อเกิดการปฏิสนธิขึ้นแล้ว มูลปฏิสนธินั้นขนาดเล็กมาก (ปฐมกะละละ) เปรียบเทียบโดย การเอาขนทรายจามรีเส้นหนึ่ง มาชุบน้ำมันงาที่ใส แล้วสลัดเอา น้ำมันออกถึง 7 ครั้ง ส่วนของน้ำมันงาที่ยังติดอยู่ที่ปลายขาทรายจามรีนั้น คือ ขนาดของมูลปฏิสนธิ

เมื่อตั้งขึ้นในครรภ์แล้ว ก็อาจละลายไปได้วันละ 7 ครั้ง กว่าจะตั้งขึ้นได้นั้นยากนักแล้วมีลำดับการเจริญเติบโตของทารกในครรภ์ดังนี้

สัปดาห์ที่ 1 กะละละ เป็นหยาดน้ำใส ขนาดเล็กมากมีอาการแสดงให้เห็น คือ มารดาจะมีเลือดคล้ายเลือดประจำเดือนออกมาเพียงเล็กน้อย เรียกว่า ระดูล้างหน้า หรือ มารดาอาจจะฝันเห็นวิปริตต่าง ๆ

สัปดาห์ที่ 2	เป็นก้อนเลือดขนาดเล็ก ข้นเข้าดังน้ำล้างเนื้อ
สัปดาห์ที่ 3	เป็นชิ้นเนื้อ
สัปดาห์ที่ 4	มีลักษณะเป็นก้อน มีลักษณะสัณฐานดังไข่งู
สัปดาห์ที่ 5	เจริญเติบโต แตกออกเป็นปัญจสาขา คือ ศีรษะ 1 มือ 2 เท้า 2
สัปดาห์ที่ 6	เริ่มเกิด ผม ขน เล็บและฟัน ตามลำดับ
สัปดาห์ที่ 7	โลหิตบังเกิดเวียนเข้าเป็นตานกยูง ที่หัวใจ เป็นที่รับดวงจิตวิญญาณ ถ้าทารกเป็นหญิง โลหิตจะเวียนซ้าย ถ้าเป็นเพศชายโลหิตจะเวียนขวา
เดือนที่ 3	โลหิตไหลเวียนไปตามปัญจสาขา
เดือนที่ 4	ตั้งอาการ 32 โดยเริ่มเกิดตาและหน้าผากก่อน
เดือนที่ 5	มีจิตและเบญจขันธ์พร้อมบริบูรณ์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
เดือนที่ 10	เจริญพร้อมด้วยอินทรีย์และเบญจขันธ์ อาการ 32 ก็บริบูรณ์ครบกำหนดคลอด

4.3 ลักษณะกุมาร หรือกุมารี 4 ประการ

เมื่อคลอดออกมาเป็นทารกแล้ว สรรพนามที่ใช้เรียกทารกนี้ก็จะเปลี่ยนไป โดยทารกที่คลอดออกมาจากครรภ์มารดาหากเป็นเพศชาย จะถูกเรียกว่า “กุมาร” หากเป็นเพศหญิง จะถูกเรียกว่า “กุมารี”

ทั้งนี้ลักษณะกุมาร หรือกุมารี ตามการบันทึกในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย ที่ระบุไว้ให้แพทย์พึงสังเกต มีอยู่ 4 ประการ ดังนี้

4.3.1 มหัศรูป

มีสัณฐานกระหม่อมน้อยห่าง ไส้พอง อัณฑะยาน เมื่ออยู่ในเรือนไฟ ไม่ค่อยจะมีตานซานและเขม่า เหตุด้วยกินนม แม่นั้นร้อนครั้นออกจากเรือนไฟแล้ว จึงเป็นเขม่าและซาง ไส้นั้นพองเป็นขด ร้องไห้เสียงแหบเป็นเสียงแมว และท้องขึ้น ให้รากออกทางจมูก หริตธาตุ (ธาตุของเด็ก) นั้นให้หวั่นไหวบังเกิดโรคร้ายทีหนึ่ง

4.3.2 อทิศรูป

กระหม่อมใหญ่ กระหม่อมลึก เมื่ออยู่ในเรือนไฟ ซางขึ้นแล้วหลบไป เขม่าขึ้นแต่พอประมาณ ซางขึ้นในลิ้นจนปลายลิ้น ครั้นหล่นแล้ว แต่ในเรือนไฟนั้นให้ลงและอาเจียน เสมหะ ก่อเป็นธาตุให้บังเกิดซาง 2 ประการ

4.3.3 หริตรูป

กระหม่อมเป็นร่อง เมื่ออยู่ในเรือนไฟ เขม่าขึ้นในทรวงอกจนปลายลิ้น ครั้นได้ 5 วัน ก็ตกลงไปทำที่ท้องให้ลง ให้ราก ไอก็ดีเป็นประการต่าง ๆ โลหิต เป็นธาตุให้เกิดซาง 2 ประการ เมื่อออกไฟแล้วเขม่าขึ้นแต่ปลายลิ้นสักหน่อย ซางนั้นชื่อ ซางแดงตัวผู้

4.3.4 มนุษย์รูป

เมื่ออยู่ในเรือนไฟ หาเขม่าตานซางมิได้ ครั้นออกไฟแล้วจึงให้บังเกิดซาง 8 จำพวก มี กำเดา เป็นธาตุและซางนั้นตั้งแต่นาภีขึ้นมาถึงหัวอก ยอด 1 แต่ทรวงอกขึ้นมาถึงคอ ยอด 1 แต่ลำคอขึ้นมาถึงคางเพดาน ยอด 1 แต่เพดานขึ้นมาถึงกระหม่อม อยู่ในกระหม่อม 3 ยอด อยู่กลางสันหลัง 3 ยอด

5. นิมิตร (แหล่งกำเนิดบุตร)

ตัวอ่อนจะเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับจนเป็นทารก แต่จะมีอวัยวะต่างๆ ครบถ้วนสมบูรณ์หรือบกพร่องพิการก็ขึ้นอยู่กับกรรมที่ติดตัวมาแต่อดีต นอกจากนี้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตามตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3, คัมภีร์แพทย์แผนไทยโบราณ เล่ม 2, ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1, ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 ยังได้กล่าวถึงอาการแพ้ท้องของมารดา ซึ่งสามารถจะทำนายนิมิตร (แหล่งกำเนิดบุตร) ได้ว่าบุตรที่มาปฏิสนธิในครรภ์มารดาผู้นั้น มาจากภพภูมิใด

๏ ลักษณะที่มาของสัตว์ที่มาปฏิสนธิในครรภ์

เมื่อสัตว์จะปฏิสนธิในครรภ์มารดา มารดานั้นมักจะอยากกินของต่าง ๆ กันไป ดังนี้

1. ถ้ามารดาอยากกินมัจฉะมังสา เนื้อปลา และสิ่งของอันมีคาว ท่านว่าสัตว์นรกมาปฏิสนธิ
2. ถ้าแลมารดาอยากกินสิ่งอันเปรี้ยว และขม ท่านว่ามาแต่ป่าหิมพานต์มาปฏิสนธิ
3. ถ้าแลมารดาอยากกินน้ำผึ้ง น้ำตาล ท่านว่ามาแต่สวรรค์ลงมาเอากำเนิดเป็นมนุษย์
4. ถ้าแลมารดาอยากกินสรรพผลไม้ทั้งปวง ท่านว่า มาแต่ดิรัจฉานมาปฏิสนธิ
5. ถ้าแลมารดาอยากกินดิน ท่านว่ามาแต่พรหมลงปฏิสนธิ
6. ถ้าแลมารดาอยากกินสิ่งที่เผ็ดและร้อน ท่านว่ามาแต่มนุษย์มาปฏิสนธิ

เมื่อมารดาอยากของดังกล่าวนี้ ก็เป็นธรรมดาโลกวิสัย อันจะให้ทารกอยู่ในครรภ์นั้น บังเกิดโรคและพยาธิต่าง ๆ เมื่อกุมารกุมารีนั้นเจริญพร้อมด้วยอินทรีย์และเบญจขันธ์แล้ว อาการ 32 (ธาตุดิน 20 ประการ ธาตุน้ำ 12 ประการ) ก็บริบูรณ์ด้วย เมื่อเบญจขันธ์และอินทรีย์อาการ 32 พร้อมบริบูรณ์แล้วเมื่อใด จิตจึงคิดว่ามารดานี้ประกอบไปด้วยความกรุณา อุตส่าห์บำรุงรักษาเรานี้ก็มีคุณหาที่สุดมิได้ เมื่อใดได้ออกไปจากครรภ์มารดา จะได้แทนคุณมารดา

6. ครรภ์รักษาทั้ง 10 เดือน

ครรภ์รักษาทั้ง 10 เดือน มีปรากฏอยู่ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ว่าด้วยความเจ็บป่วย ไม่สบาย ซึ่งอาจเกิดขึ้นกับสตรีระหว่างการตั้งครรภ์ได้ ตามข้อมูลที่ปรากฏนั้นมีการระบุรายละเอียดเกี่ยวกับไข้หรืออาการต่างๆ เป็นอาการของหญิงตั้งครรภ์และการรักษาอาการที่เกิดขึ้นในแต่ละเดือน มีการบันทึกด้านความเชื่อ พิธีกรรมตามอายุครรภ์ จากการทบทวนข้อมูลเรื่องครรภ์รักษา พบว่าข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ ปรากฏอยู่ในเอกสารตำราดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทยหลายเล่ม เช่น

1. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1
2. ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1
3. ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3
4. ตำราแพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2
5. ตำราการแพทย์แผนไทย ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์

จากการถอดความตามข้อมูลที่ปรากฏในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทยข้างต้น สามารถแสดงข้อมูลได้ดังนี้

6.1 ครรภ์รักษา เดือนที่ 1

6.1.1 อาการ

มีไข้ อาเจียน จุกเสียดในท้อง ละเมอเพ้อพก

6.1.2 ยาที่ใช้รักษา

1. จันทน์หอม ดอกบัวเผื่อน รากบัวหลวง ข้าวเหนียวกัญญาบดเป็นแท่ง ละลายน้ำนมวัวกิน
2. เนื้อโคย่าง ข้าวตอก ข้าวเหนียวกัญญา บดละลายน้ำผึ้งกิน
3. ใบไทรย้อย ใบหญ้าแพรก ใบพรมมิ ใบตำลึง และดินประสิว บดละลายน้ำซาวข้าวชโลมหรือกิน

6.1.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทง 4 มุม แล้วนำแป้งคลึงบริเวณท้องพร้อมกับบริกรรมว่า โอมธิชูภูภะสวาหะ 7 จบ แล้วนำแป้งที่ได้นั้นมาปั้นเป็นผู้หญิง 1 คน ปั้นเป็นภูเขา 1 ลูก ปั้นเป็นไก่ 1 ตัว ม้า 1 ตัว เอาลูกไม้ 7 อย่าง ดอกไม้ 7 อย่าง แล้วนำข้าวสารโปรยกลางลูกไม้ แล้วนำไปไว้ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ทำแบบนี้เป็นเวลา 3 วัน

6.2 ครรภ์รักษา เดือนที่ 2

6.2.1 อาการ

มีไข้จับวันเว้นวัน นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ ให้มีอาการเชื่อมมึน

6.2.2 ยาที่ใช้รักษา

1. เกสรบัวหลวง ดอกจงกลนี หัวแห้วหมู เทียนดำ กระจับบก บดละลายน้ำซาวข้าวกิน

2. ใบหนาด ใบโพกพาย รากผักไห่ เม็ดในขนุนละมุด (ขนุนชนิดหนึ่งยวงข้างในเปียก แตกต่างจากขนุนหนังที่ยวงในผลแข็ง แก่นขนุนมีรสหวาน ชุ่มขม บำรุงกำลังและโลหิต) ดินสอพอง บดด้วยน้ำซาวข้าวชโลม

6.2.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทงกลม แล้วนำแป้งคลึงบริเวณท้องพร้อมกับบริกรรมว่า โอมอมรหิชิวันติเยสวาหะ 7 จบ แล้วนำแป้งที่ได้นั้นมาปั้นเป็นแมว 1 ตัว นำผัก 3 ชนิด ลูกไม้ 3 ชนิด เอาดอกไม้ 3 ชนิด แล้วนำข้าวสุกเทรายตีนตองนำแป้งหอม น้ำมันหอม พรมกระทง แล้วนำไปไว้ที่ทิศตะวันออก

6.3 ครรภ์รักษา เดือนที่ 3

6.3.1 อาการ

ไข้ ท้องเสีย อาเจียน จุกเสียดในท้อง เบื่ออาหาร นอนไม่หลับ อาการทั้งหมดในเดือนนี้ระวังอาจทำให้เกิดการแท้งได้

6.3.2 ยาที่ใช้รักษา

1. ยางไข่เน่า ยางมะม่วง กระดอม บดละลายน้ำร้อนกิน

2. ข้าวตอก ข้าวเหนียวกัญญา บดละลายน้ำนมวัวกิน

3. รากกระจับบก ใบบัวหลวงอ่อน มูลโคตกใหม่ จันทน์หอม เปราะหอม หญ้าแพรก แฝกหอม เถาชิงช้าชาลี บดละลายน้ำซาวข้าวชโลม

6.3.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทง 3 มุม แล้วนำแป้งและถั่วเขียวผสมด้วยกัน คลึงท้องพร้อมบริกรรมว่า โอมสิทธิ สามะกาเรติ เทพิน วา อหังอิชา กานังมาเรหิเอหิเอหิอาคัจฉันติ กาเมหิเน 7 จบ นำแป้งมาปั้นเป็นผู้หญิง 1 คน กระต่าย 1 ตัว นำข้าวสุก เหล้า ลงในกระบาล (กระทง) ผสมน้ำนมโค ผัก 3 ชนิด ดอกไม้ 3 ชนิด แป้งกระแจะ น้ำมันหอม พรมบนกระทงที่ได้เตรียมไว้ นำไปไว้ที่ทิศตะวันตก ทำแบบนี้เป็นเวลา 3 วัน

6.4 ครรภ์รักษา เดือนที่ 4

6.4.1 อาการ

ไข้เพื่อเสมหะ คือ เป็นลมเหงื่อออก มีเลือดออกทางช่องคลอด

6.4.2 ยาที่ใช้รักษา

1. โกฐเขมา เกสรบัวหลวง รากขัดมอน ดอกจงกลนี บดแล้วผสมด้วยน้ำนมวัวกิน

2. ดอกสัตตบงกช โกฐกระดูก รากบัวหลวง กระจับบก จันทน์หอม รากขัดมอน หัวแห้วหมู รากมะตูม ผลผักชี ขิงสด ยา 10 สิ่งนี้เอาเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน

3. รากสลอดน้ำ รากย่านาง รากทองหลางหนาม รากพุมเรียงบ้าน พุมเรียงป่า จันทน์แดง จันทน์ขาว รากพุงดอ รากตำลึง รากฟักข้าว เกสรบัวหลวง ดินประสิว ดินสอพอง รวมยา 12 สิ่งนี้ เอาเท่ากัน บดทำแท่งไว้ละลายน้ำซาวข้าวกินหรือชโลม

6.4.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทง 4 มุม แล้วนำแป้งมาคลึงท้องพร้อมทั้งบริกรรมว่า โอม เหเห โหติฐ เหยะนะ เหยะนะ โอมปักขสังสา ภตาปสยันนะ สนา ริเห 7 จบ นำแป้งมาปั้นเป็นแร้ง 1 ตัว งูเขียว 1 ตัว คน 2 คน นำลูกไม้ 2 ชนิด ดอกไม้ 2 ชนิด ผัก 2 ชนิด นำใบมะม่วงวางไว้ที่ก้นบัตร แล้วนำไปวางในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ทำแบบนี้เป็นเวลา 3 วัน

6.5 ครรภ์รักษา เดือนที่ 5

6.5.1 อาการ

ไข้ ท้องเสีย อาเจียน จุกเสียดในท้อง

6.5.2 ยาที่ใช้รักษา

1. ดอกบัวเผื่อน ดอกบุนนาค ยางมะม่วง บดละลายกับน้ำนมวัว กินแก้ท้องเสีย แก้จุกเสียด

2. ใบบัวบก เทียนดำ ขมิ้นผง ปูนแดง บดละลายกับเหล้ากินแก้อุจจาระเป็นเลือดหรือปัสสาวะเป็นเลือด

3. เปลือกสมุลแว้ง รากเปล้าน้อย สะค้าน สนเทศ เอาเท่ากัน บดละลายน้ำปูนใส ทาบริเวณที่มีอาการปวดเมื่อย ยกเว้นบริเวณท้องห้ามทา เพราะจะเป็นอันตรายแก่เด็ก

6.5.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทง 5 มุม แล้วนำแป้งมาคลึงท้องพร้อมทั้งบริกรรมว่าสันติปักขา อปัตตนา สันติปาทา อวัญจนา มาตา ปิตา จ นิขันตา ชาตเวท ปติกกม ปติกกมันตุ ภูตานิ โสหังนโม ภควโต นโม สัตตันนัง สัมมาสัมพุทธานันติ 7 จบ นำแป้งที่คลึงมาปั้นเป็นผู้หญิง 1 คน ดอกไม้ 5 ดอก ผักพล่า ปลายำ เหล้า ข้าว เนื้อแห้ง บูชาเรียบร้อยแล้วนำไปไว้ที่ต้นไม้ใหญ่ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นเวลา 3 วัน

6.6 ครรภ์รักษา เดือนที่ 6

6.6.1 อาการ

ไข้ปวดเมื่อยตั้งแต่บั้นเอวลงไปถึงขา ให้คันทวารหนัก ทวารเบา เป็นลมบ่อยๆ

6.6.2 ยาที่ใช้รักษา

1. เม็ดส้มซ่า เปลือกสะแกจันทน์แดง จันทน์ขาว ดอกจงกลนี อย่างละ เท่า ๆ กัน บดแล้วนำมาละลายกับน้ำนมวัวกินแต่ถ้ายังไม่หายให้ประกอบยาให้สุขุมขึ้น

2. ลูกคนทีสอคั่ว ว่านน้ำ เทียนดำ เทียนขาว มหาหิงค์ เปราะหอม หัวแห้วหมู บอระเพ็ด เกสรบัวหลวง ดอกบุนนาค อบเชยเทศ ลูกเอ็น เปลือกเงาะ ชะเอมเทศ ลูกผักชี เอาสิ่งละสองสลึง พริกไทย 11 เม็ด ยา 16 สิ่ง บดทำแท่งไว้ละลายน้ำนมโค กินหรือชโลม

3. ใบทองหลางหนาม ใบขนุนละมุด ใบย่านาง ใบหนาด ใบเพกา ใบว่านน้ำ ใบหญ้าแพรก ขมิ้นอ้อย รวม 8 สิ่ง เอาเท่ากันบดทำแท่งไว้ละลายน้ำซาวข้าวชโลม

6.6.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทง 4 มุม 2 ชั้น แล้วนำแป้งมาคลึงท้อง พร้อมทั้งบริกรรมว่าอัคโคหมัสมิ โลกัสมินติ ภวติโลกิติ โลกัสส สันนิภัพภทัม หิริคัพภปมุญจันติ 7 จบ นำแป้งมาปั้นเป็นวัว ม้า ไก่ อย่างละ 1 ตัว น้ำมะนาว น้ำมันงา อย่างละ 1 ส่วน ผัก ลูกไม้ ดอกไม้ ขนม อย่างละ 7 ชนิด นำข้าวคั่วรายตีนตอง แล้วนำเหล้า แป้งน้ำมัน ประพรมบูชา แล้วนำไปไว้ที่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นเวลา 3 วัน

6.7 ครรภ์รักษา เดือนที่ 7

6.7.1 อาการ

ไข้ ท้องเสีย อาเจียนเป็นเลือด รู้สึกร้อนในร่างกาย

6.7.2 ยาที่ใช้รักษา

ไม่มียาที่ใช้ในการรักษา

6.7.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทง 4 มุม 2 ชั้น แล้วนำแป้งมาคลึงท้องพร้อมกับบริกรรมว่า โอม นมัสสามิ นโม จ สุคโต ปัจจุปปันนา ปัญจพุทธา ปน โอม สิมหาสิ ครั้นกูแบ่งกดขี่กู จะบูชาแก่เทวดาอันประสิทธิ์ในสงสาร โอมสิทธิกาลมหาสิทธิกาลสวาหะ 7 จบ แล้วนำแป้งนั้นมาปั้นเป็นเสือ แร้ง อย่างละ 1 ตัว นำข้าวสารขาว รายตีนตอง จันทน์แดง จันทน์ขาว ผัก 3 ชนิด ข้าวตอก ดอกไม้บูชาที่ทิศตะวันตก เป็นเวลา 3 วัน

6.8 ครรภ์รักษา เดือนที่ 8

6.8.1 อาการ

ไข้ธรรมดา ไม่รุนแรงมากนัก เนื่องจากทารกในครรภ์เจริญเติบโตแข็งแรงแล้ว

6.8.2 ยาที่ใช้รักษา

1. เมล็ดผักกาด รากบัวหลวง ข้าวเหนียวกัญญา บดแล้วผสมน้ำซาวข้าวหรือน้ำท่าแล้วกิน ถ้ายังไม่หายให้นำรากช้าพลู รากกระพังโหม รากกระจับบก รากบัวหลวง หัวแห้วหมู บอระเพ็ด จันทน์แดง จันทน์ขาว ลูกมะตูมอ่อน ขมิ้นอ้อย ก้านสะเดา 33 ก้าน อย่างละเท่า ๆ กัน ต้ม 3 ส่วน เอา 1 ส่วน กิน

2. รากโมง รากลำดวน รากไทรย้อย รากหญ้าแพรก รากตำลึง รากฟักข้าว ดินประสิว อย่างละเท่า ๆ กัน บดแล้วปั้นเป็นแท่ง ละลายน้ำซาวข้าวชโลมตามตัว

6.8.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทงกลม แล้วนำแป้งมาคลึงท้องพร้อมกับบริกรรมว่า สัพเพเทวา ปิสาเจว อาฬวกาทโยปิจขัคคังตาลปัตตังทิสวา สัพเพยักขาปลายันติ 7 จบ แล้วนำแป้งที่คลึงท้องมาปั้นเป็นม้า 1 ตัว นำข้าวสารขาวรายตีนตอง ผัก 2 ชนิด ดอกไม้ 2 ชนิด แล้วนำใบมะม่วงรอง แป้งหอม น้ำมันหอม ประพรมบูชา แล้วนำไปไว้ที่ต้นไม้ใหญ่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเวลา 3 วัน

6.9 ครรภ์รักษา เดือนที่ 9

6.9.1 อาการ ไข้ธรรมดาไม่รุนแรง แต่ให้ระวังการเป็นไข้ที่รุนแรง เช่น ไข้ออหิวาตกโรค หรือถูกคุณไสยอาจส่งผลให้เสียชีวิตทั้งแม่ และลูกได้

6.9.2 ยาที่ใช้รักษา

1. รากละหุ่งแดง ยางงิ้ว ขิงสด บดแล้วละลายด้วยน้ำแรมคืนกิน

2. โกฐเขมา โกฐเชียง โกฐหัวบัว โกฐพุงปลา เทียนดำ เทียนแดง เทียนขาว เทียนข้าวเปลือก เทียนยาวพานี ดอกสัตตบุษย์ ดอกบัวขม ดอกบัวเผื่อน ดอกลินจง ดอกจงกลนี กระจับบก แก่นขี้เหล็ก อย่างละเท่า ๆ กัน ต้ม 3 ส่วน เอา 1 ส่วน กิน

3. ใบขี้เหล็ก ใบผักเค็ด ใบน้ำเต้า ใบเงิน ใบทอง ใบย่านาง ดินประสิวขาว ดินสอพอง อย่างละเท่า ๆ กัน บดแล้วปั้นเป็นแท่ง ละลายด้วยน้ำซาวข้าวหรือน้ำดอกมะลิสดชโลม

6.9.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา ทำกระทงกลม 9 ชั้น แล้วนำแป้งคลึงท้องพร้อมกับบริกรรมคาถาว่า เถโรปาปิมเตอังค ปัจจังคาทิอหังปัสสามิ กิงมิง กังปนสกลสรีรังนิกขมลหุปาปิมฯ ให้เสกตามกำลังวัน แล้วจึงเสกน้ำรดด้วยคาถานี้ 7 ครั้ง ว่าสันติปักขายา ปัตตนา สันติปาทา อวัญจนา มาตาปิตาจนิก ขันตา ชาตเวทปฏิกกม สหัจเจก เตมัยหัง มหาปัชชลิโตสิขี วัชเชสิ โสพสกริสานิ อุทกังปัตวายถาสิขี สัจเจนเม สโมนัตถิ เอสาเมสัจจปารมีติฯ แล้วนำแป้งที่คลึงท้องนั้นมาปั้นเป็นสิงโต แร้ง ครุฑ อย่างละ 1 ตัว แล้วนำผักยำ 7 ชนิด ดอกไม้ 7 ชนิด นำใบมะม่วงกะล่อนรองกระทง นำแป้งกระแจะและน้ำมันหอมประพรมกระทงบูชา แล้วนำไปไว้ทิศตะวันออกเฉียงใต้ เป็นเวลา 3 วัน

6.10 ครรภ์รักษา เดือนที่ 10

6.10.1 อาการ

ไม่มีอาการใดที่น่าเป็นห่วงซึ่งโบราณเชื่อว่า ถ้าสตรีผู้นั้นเป็นผู้ที่มีบุญบารมีเทพยดาลงมาเกิดในครรภ์ของผู้นั้น

6.10.2 ยาที่ใช้รักษา

1. ดอกบัวเผื่อน ชะเอมเทศ หมากสง ละลายด้วยน้ำนมวัว หรือน้ำดอกไม้กิน

2. จันทน์แดง จันทน์ขาว เถามวกแดง เถามวกขาว ชะลูด อบเชยเทศ ขอนดอก แก่นสน สักขี กรักขี แก่นประดู่ เปลือกไข่เน่า เปลือกมะซาง เปลือกสันพร้านางแอ ดอกสัตตบุษย์ ดอกบัวเผื่อน ดอกบัวขม ดอกลินจง ดอกพิกุล ดอกบุนนาค ดอกสารภี ดอกมะลิซ้อน ดอกมะลิลาอย่างละเท่า ๆ กัน บดปั้นเป็นแท่ง ละลายด้วยน้ำดอกมะลิทั้งกินและชโลมตามร่างกายแก้สารพัดโรคในครรภ์รักษา

6.10.3 พิธีกรรมที่ใช้รักษา

ทำกระทงกลม 3 ชั้น แล้วนำแป้งคลึงท้องพร้อมกับบริกรรมคาถาว่า ยโตหัง ภคินิอริยายชาติยา ชาโต นาภิชานามิ สัณจิจจปาณัง ชีวิตาโวโรเปตา เตนสัจเจน โสตถิเตโหตุ โสตถิคัพภัสส ชาติยาชาโตนาภิยัง สัมผัสสานัง ปฏิฆาตาย อัพยาปัชฌปรมตายาติฯ แล้วนำแป้งที่คลึงท้องนั้นมาปั้นเป็นสิงโต แร้ง ครุฑ อย่างละ 1 ตัว นำผัก 7 ชนิดพร้อมกับเนื้อปลาแล้วนำแป้งหอม น้ำมันหอมประพรม เมื่อบูชาให้นำธูปเทียนพร้อมบริกรรมคาถาตามกำลังวันว่า ปูรัตถิ มัสมิง ทิสาภาเค สันติเทวา มหิทธิกา เตปิตุเมห์ อนุรักขันติ อาโรเคยนสุเขนจ ภวตุสัพพมังคลัง รักขันตถสัพเพ เทวดา สัพพพุทธานุภาเวน สัพพธัมมานถภาเวน สัพพสังฆานุภาเวน สทาโสตถีภวันตุเตฯ เมื่อบูชาให้นำไปไว้ทิศตะวันออก เป็นเวลา 3 วัน

7. ครรภ์วิปลาส (การแท้งบุตร)

7.1 สาเหตุของการแท้งบุตร

ครรภ์วิปลาส หมายถึง การแท้งบุตร ซึ่งในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราเวชสาตร์วัณณนา เล่ม 3, ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1, ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3 ได้มีการกล่าวถึงครรภ์วิปลาส โดยมีเนื้อหาสาระสำคัญที่กล่าวถึงสาเหตุของการแท้งบุตร ซึ่งจากการสืบค้น และข้อมูลที่รวบรวมได้ มีดังนี้

“ปุนจปรํ บัดนี้ จะว่าด้วยลักษณะครรภ์วิปลาส ต่อไปตามเรื่องดังนี้โดยสังเขป ปุ น จปรํ ยา อิต์ถี คัพ์ภมาธาเรยย เตโช สมุฏ์ฐานํ กามวิตัก์กํอุป์ปัน์นอุทรันปฏิสัน์ธิกัวิตัน์ตรายัสัต์ตา โหน์ตีติ (ยา อิต์ถี) หญิงจำพวกใด (อาธาเรย์ย) ทรงไว้ (คัพภ์) ซึ่งครรภ์ (อุป์ปัน์นํ) อันบังเกิด (กามวิตัก์กํ) ซึ่งกามวิตกหนาไป (เตโชสมุฏ์ฐานํ) ด้วยไฟราคอันเปนสมุฏฐานนั้นกล้านัก (สัต์ตา) สัตว์ทั้งหลาย (นปฏิสัน์ธิกํ) ก็มิอาจตั้งมูล ปฏิสนธิขึ้นได้ (วิตัน์ตราย) ก็มีอันตรายไปต่าง ๆ (โหน์ติ) ก็มี (อิติ) ด้วยประการดังนี้ (ยา อิต์ถี) หญิงพวกใดไม่ควรจะกินก็กิน (วิตัก์กาทิกํ) ซึ่งของอันเผ็ดร้อนเป็นต้นต่าง ๆ (สุวิตาทิสํ) ซึ่งของอันจะให้ลงท้องเปนต้นต่าง ๆ (นานาวิสํ) คือ ยาที่จะให้แสลงโรคต่าง ๆ (อาโปสมุฏ์ฐานํ) เปนลักษณะแห่งธาตุน้ำกำเริบ (ตัส์สปุค์คลัส์ส) แห่งบุคคลผู้นั้นแล (กัป์ปวินาสํ) ก็มีอุปมาดังไฟประไลย์กัลป์ อันจะพัดให้ฉิบหายเสียซึ่งสัตว์อันจะมาเอาปฏิสนธินั้น (อิมัส์มึคัพ์เภ) ในครรภ์แห่ง สตรีนี้ (น ฐิตํ) ก็ไม่อาจตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นได้ (อิติ) ด้วยประการดังนี้ (อปิจ) อนึ่งโสด (ยา อิต์ถี) สตรีใด (โทสจิต์ตํ) มีจิตร์มากไปด้วยความโกรธ (ตุริตตุริตํ) ก็วิ่งไปมาโดยเร็ว (กทาจิ โกธัก์ขณึ) เมื่อขณะโกรธบางทีก็ทอดทิ้งซึ่งตัวเองลง (ปหาริยึ) ยกมือขึ้นทั้งสองประหาร (อัต์ตานึ) ซึ่งตนเอง (อปิจ) อนึ่งโสด (ขราทิยา) หญิงปากร้าย (อโทสกึ) มิรู้จักซึ่งโทษแก่ตน (ปริภาสนึ) ย่อมด่าตัดพ้อเปนอันหยาบช้า (สามิกึ) ซึ่งผัวแห่งตนก็ดี (อัญ์ญชนึ วา) ซึ่งผู้อื่นก็ดี (ปรกัป์ปโทสึ) เขาทำโทษคือว่าทุบถองตีโบยด้วยกำลังแรงนั้นต่าง ๆ สตรีผู้นั้นก็เจ็บช้ำ อุทรึ) ซึ่งครรภ์แห่งหญิงนั้น (ปตติ) ก็ตกไป (อิติ) ด้วยประการดังนี้ (อปิจ) อนึ่งโสด (ยา นารี) หญิงพวกใด (ธาเรย์ย) ก็ทรงไว้ (คัพภ์) ซึ่งครรภ์ (อมนุส์โสวา) คือ ภูต ปิศาจ หากทำโทษต่าง ๆ (น ฐิโต) ครรภ์นั้นก็มิได้ตั้งขึ้น (สาต์รคุเณน วา) บางทีต้องสาตราคม คุณไสยเขากระทำก็ดี (ปุต์ตึ) ลูก (อิมัส์มึคัพ์เภ) อันอยู่ในครรภ์นั้น (ปัต์ตัน์เตว) ก็ตกไปแท้จริง (เอวึ) ด้วยประการดังนี้”

7.2 อธิบายความตามบันทึกโบราณ เรื่อง ครรภ์วิปลาส

ตามบันทึกที่ปรากฏ สามารถอธิบายได้ว่า สตรีแท้งบุตร มีสาเหตุอยู่ 4 ประการ ดังนี้

1. มีกามวิตก หนาไปด้วยไฟราคะอันกล้านัก
2. กินของที่ไม่ควรจะกิน ของเผ็ดร้อน ให้ลงท้อง ยาที่ให้แสลงโรคต่าง ๆ เป็นลักษณะแห่งธาตุน้ำกำเริบ
3. มีจิตมากไปด้วยความโกรธ วิ่งไปวิ่งมาโดยเร็ว ทิ้งตัวเองลงกับพื้น ทำร้ายร่างกายตนเอง ถูกเขาทำโทษทุบถองตีโบยด้วยกำลัง
4. ถูกภูตปีศาจกระทำโทษต่าง ๆ ต้องศาสตราคมคุณไสย

ลักษณะสตรีที่ได้มีการบันทึกไว้ให้แพทย์พึงสังเกต เช่น ลักษณะน้ำนม การมีบุตรตามรูปลักษณ์ของสตรีในแต่ละลักษณะ ลักษณะทั่วไปของสตรีที่มีคุณสมบัติดี ผู้อ่านสามารถศึกษาโดยละเอียดได้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1, ตำราแพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2, ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3, ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 ซึ่งในหนังสือเล่มนี้จะขอนำข้อมูลมากล่าวไว้โดยสังเขป ดังนี้

8. ลักษณะแม่นม รูปสตรี และนรลักษณ์

8.1 หญิงเบญจกัลยาณี

หญิงเบญจกัลยาณี จัดได้ว่าเป็นหญิงที่มีลักษณะน้ำนมที่ดี เมื่อกุมารบริโภคลงไปจะทำให้สุขภาพดี ไม่ค่อยเจ็บป่วย โดยหญิงเบญจกัลยาณี แบ่งเป็น 4 จำพวก ดังนี้

1. หญิงที่มีกลิ่นตัวหอมดังกล้วยไม้ ไหล่ผาย สะเอวรัด หลังราบ สัณฐานตัวดำและเล็ก แก้มใส มือและเท้า เต้านมดังอุบลพึ่งแย้ม ผิวเนื้อแดง เสียงดังเสียงสังข์

2. หญิงที่มีกลิ่นตัวดังดอกอุบล ไหล่ผาย ตะโพกรัด แก้มพองนิ้วมือเท้าเรียว เต้านมดังบัวบาน ผิวเนื้อเหลือง เสียงดังแตร น้ำนมมีรสหวาน

3. หญิงที่มีกลิ่นตัวไม่หอมไม่เหม็น เอวกลม ขนตางอน จมูกสูงเต้านมกลม หัวนมงอนดังอุบลพึ่งแย้ม รสน้ำนมหวานมัน

4. หญิงที่มีกลิ่นตัวหอมเผ็ด ไหล่ผาย ตะโพกผาย ปากดังปากเอื้อน ตาดังตาทราย ผมแข็งชัน หน้าผากส้วย ท้องดังกาบกล้วย เสียงดังจักจั่น นมพวง น้ำนมขาวดังสังข์ รสมันเข้ม

ลักษณะแม่นม 4 จำพวกนี้ ท่านให้จัดสรรเอาไว้ถวายพระมาบุรุษราชเจ้าได้เสวย ครั้งนั้น เรียกว่า “ทิพโอสถประโยธร” ดุจน้ำสุรามฤต ถ้ากุมาร กุมารีใดได้บริโภค ดุจดื่มกินซึ่งโอสถทิพย์ น้ำนมที่กล่าวมา ทั้ง 4 จำพวก ถึงว่ากุมารนั้นจะมีโรค ก็อาจจะบำบัดเสียได้ซึ่งโรคทุกประการ เพราะน้ำนมมีคุณดังโอสถและมิได้แสลงโรคทั้ง 4 จำพวกถึงว่ากุมารนั้นจะมีโรค ก็อาจบำบัดเสียได้ซึ่งโรคทุกประการ เพราะน้ำนมมีคุณดังโอสถและมิได้แสลงโรค

8.2 รูปสตรี 8 ประการ

หญิงที่มีลักษณะ 8 ประการ ตามการกล่าวถึง รูปสตรี 8 ประการ มีดังนี้

อุดมรูป นรลักษณ์เบญจกัลยาณี อาการ 32 ประการ ดำหรือแดง ขาวหรือเหลืองก็ดี ถ้าขาวเหลือง โลหิตนั้นสัณฐานดำแดง โลหิตนั้นขม

มนุษย์รูป รูปเป็นปานกลาง มีลักษณะ 5 ประการ ขาวก็ดี ดำก็ดีดุจดังกัน

อาตุกรูปและพานรรูป มีลักษณะประการใด ประการหนึ่ง ขาวก็ดี ดำก็ดี ดุจดังกัน

ชัยรูป (ไชยรูป) มีลักษณะ 4 ประการ คือ ดำและแดง ขาวและเหลือง ก็ดี

โดยให้พิจารณาดูรูปสตรีภาพ ดังนี้

- สตรีใดขาว ไหล่รวบ จะเลี้ยงลูกมิคง
- สตรีใดตาพอง และตาขาวมากกว่าตาดำ จะเลี้ยงลูกมิคง
- สตรีใดนมห่างตกราวข้าง หญิงนั้นมักแท้งลูก

8.3 นรลักษณ์ 8 ประการ

สตรีที่มีลักษณะ 8 ประการ ตามการกล่าวถึง นรลักษณ์ 8 ประการ มีดังนี้

1. นมแบะตกพวง
2. เอวกลม
3. ไหล่ผาย
4. หลังราบ
5. แขนส้วย (กลมกลึงเรียว)
6. สีเนื้อดังการะเกด
7. ตาลิบ คือ ตาทราย
8. กลิ่นตัวหอม ดัง ดอกการะเกด

9. การคลอด

9.1 ครรภ์ประสูติ

ครรภ์ประสูติ เป็นสาระสำคัญที่ได้รับการบันทึกไว้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ซึ่งได้มีการกล่าวถึงการที่ทารกคลอดออกจากครรภ์มารดาด้วยอำนาจแห่งลม “กัมมัชชวาต” พัดกำเริบให้เส้นและเอ็นที่รัดตัวกุมารไว้คลายออก พร้อมก็ให้ศีรษะกลับลงเบื้องต่ำ ฤกษ์ยามดีแล้วก็คลอดจากครรภ์มารดา เรียกว่า “ตกฟาก” และระยะปฐมวัยตั้งแต่ทารกรู้ชันคอจนถึงระยะรู้ย่าง รู้เดิน ก็จะมีลักษณะสำรอก 7 ประการ และระยะจะมีโรคเกิดกับทารกอยู่ก่อนแล้วมีโรคอื่นจรมาแทรกมาทับ เรียกโรคทับ 8 ประการ เนื้อหาและรายละเอียดต่าง ๆ เกี่ยวกับการคลอดบุตร ผู้อ่านสามารถศึกษาโดยละเอียดได้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ดังปรากฏในเอกสารองค์ความรู้ดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย เช่นตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3, ตำราคัมภีร์แพทย์แผนโบราณ เล่ม 2, ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 เป็นต้น

9.2 การเตรียมคลอด

การเตรียมคลอดหรือการเตรียมตัวคลอดนั้น มีทั้งการเตรียมฟืนเพื่อใช้ในการอยู่ไฟ การเตรียมของใช้ เช่น ผ้าอ้อม เปล การเตรียมผ้านุ่งและกระดานสำหรับอยู่ไฟ และการเตรียมอาหาร โดยคนโบราณมีความเชื่อว่าหากเตรียมสิ่งเหล่านี้ไว้ก่อนจะทำให้ลูกอายุสั้นหรืออาจจะไม่ได้ลูก เพราะฉะนั้นสามีจึงมีภาระในการจัดหาสิ่งของมากมายหลังภรรยาคลอดบุตร จะเห็นได้ว่าการดูแลรักษาครรภ์ตามแบบการแพทย์แผนไทยนั้น เป็นการดูแลทั้งร่างกายและจิตใจ คือ นอกจากมีการดูแลด้านร่างกายเป็นการให้ตำรับยาสมุนไพรโดยขึ้นกับอาการที่พบ หากไม่หายก็แต่งยาขนานใหม่ให้ ส่วนใหญ่แล้วการดูแลรักษาจะใช้ควบคู่กันทั้งการท่องมนต์ การทำพิธีกรรมโดยเชื่อว่าการทำพิธีกรรมช่วยให้มารดาและทารกสุขภาพดี คลอดง่าย

เมื่อใกล้คลอด ประมาณ 2 – 3 วัน ร่างกายจะแสดงอาการให้รู้ว่ามารดาใกล้คลอดแล้ว คือ นมคัดแข็ง โยนี (อวัยวะเพศหญิง) บวม ลำหลดสังวาสหดสั้นเข้า ท้องลดต่ำลงทุกที เพราะมดลูกไม่ได้ทำการขยับขยายตัวเด็กต่ำลงมาทางล่าง เพื่อนำทางให้เด็กรู้ทางออก ตอนนี้มักมีอาการเท้าเป็นเหน็บและชา บางทีก็ทำให้บวมอย่างที่เรียกว่า ลมคั่ง เพราะมดลูกได้กดทับเส้นโลหิตใหญ่ ผู้ที่ใจเสาะจึงร้องขอให้หมอฝืนท้อง ถูกหมอที่มีความรู้วิชาฝืนท้องมาก ๆ ก็ทำกันมากมายจนพอจะช่วยให้เป็นการติดขัดเกิดขึ้น เพราะการที่ทำเท่ากับขืนความเป็นธรรมดาของร่างกายที่ควรจะเป็นไปตามปกติ ถึงจะฝืนท้องให้เด็กเคลื่อนขึ้นได้บ้าง ต่อไปมดลูกก็ทำหน้าที่ดังเก่า คือ ขยับให้เอาศีรษะเด็กมาที่ปากมดลูก เพื่อจะดันให้ปากมดลูกขยายออกในวันคลอดหรือก่อนหน้าสัก 1 วัน เมื่อปากมดลูกแย้มออก จะมีก้อนเสมหะที่จุกอยู่ตรงปากมดลูกนั้นหลุดออกมา บางทีมีโลหิตสักเล็กน้อยด้วย

เมื่อปากมดลูกแย้มออกบ้างแล้ว ศีรษะเด็กจะดันเร่งให้ปากมดลูกเปิด ตอนนี้รู้สึกมีอาการปวดท้องเพราะปากมดลูกถูกเด็กบังคับให้เปิด คนเจ้ามารยาหรือใจเสาะ มักเร่งเร้าให้หมอช่วยทำการฝืนท้องและคัดมดลูก ที่มือหนัก หรืออวดดี อาจจะทำให้เป็นเหตุติดขัดก็เป็นได้ เช่น อาการปวดมีมากขึ้น เห็นหน้าคนไข้ประหลาดขึ้นเลยช่วยข่มส่ง ในตอนนี้จะข่มให้แรงสักเท่าใด ปากมดลูกยังไม่เปิดกว้างพอแล้วเด็กจะคลอดไม่ได้เป็นอันขาด เมื่อข่มก่อนเวลาที่ควรเช่นนี้ หัวเด็กมักกดลงกับกระดูกขื่อจนเป็นรอยยุบ พอมดลูกเร่งเด็กให้ระเบิดปากมดลูก หัวเด็กจึงมักจะเลื่อนลงรอยเดิม เพราะกดเป็นแอ่งเสียแล้ว เด็กจะขยับให้เหมาะท่าออกเป็นการยาก จึงบังเกิดการคลอดบุตร

ติดขัด เหตุเช่นนี้เป็นความโง่เขลาของหมอที่ไม่รู้เท่าทันการงานทำให้เกิดความยากลำบาก มักจะมีกันบ่อย ๆ บางคนทำกันถึงแก่ความตายก็มี

เมื่อปากมดลูกขยายกว้างออก กระเพาะน้ำคร่ำก็เลื่อนออกมาจุกอยู่เป็นถุงเล็กตรงหัวเด็ก ถ้าปากมดลูกเปิดกว้างเกือบจะถึงกำหนดคลอด ถุงเล็กนี้ก็ขาดออก เรียกกันว่า น้ำทูนหัวออก เป็นที่สังเกตว่าจวนเวลาคลอด ตอนนี้มดลูกเร่งเด็กให้ระเบิดปากมดลูกหนักขึ้น จึงรู้สึกปวดดังจะออกลูก แม่หมอเห็นเขาปวดมาก ก็เลยข่มส่งแต่เป็นการข่มตามแรงเบ่ง เพร้าปากมดลูกเปิดไม่พอแล้ว จะข่มออกไม่ได้ ปากมดลูกเป็นประตูสำคัญของการคลอดบุตร

นอกจากนี้ยังมีบันทึกที่ได้ปรากฏในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3 โดยมีเนื้อความที่ได้กล่าวถึงตำรับยาและวิธีการดูแลที่ให้แพทย์พึงกระทำแก่สตรีที่มีครรภ์แก่คลอดลูกยาก ดังนี้ “ท่านให้เอาเปลือกลูกมะตูมฝนด้วยน้ำปูนใสทาให้ทั่วท้อง แก้กระวนกระวาย กุมารที่อยู่ในครรภ์นั้นก็เป็นปรกติ ถ้าหญิงมีครรภ์แก่คลอดลูกยากนัก ท่านให้เอาขมิ้นอ้อย 3 ชิ้น ฝานดังนี้ สมอเทศ 9 ผล สมอไทย 9 ผล สมอพิเภก 9 ผล เถาวัลย์เปรียงยาวคืบหนึ่ง 3 ท่อน ใบมะกาเต็มกำมือกลั้นใจตัวหัวตัดท้าย ต้ม 3 เอา 1 กินให้ลงไป 2 เวลา 3 เวลา บุตรนั้นคลอดง่ายสะดวกดีนัก...”

9.3 โรคที่ตามมาในอนาคตตามท่าคลอด

เมื่อเด็กคลอดจะเรียกว่า ตกฟาก หมายถึง คำเรียกที่ใช้เมื่อถึงเวลาที่เด็กออกพ้นครรภ์มารดา เพราะพื้นเรือนโบราณโดยมากเป็นฟาก (ลักษณะพื้นที่เป็นลำไม้ไผ่ที่ผ่าแล้วสับให้แตกออกเป็นอันเล็ก ๆ แต่ไม่ขาดออกจากกัน และแบคว่ำออกเป็นแผ่น โดยมากใช้ปูเป็นพื้นเรือน) และลักษณะท่าทางที่คลอดออกมาสามารถใช้ทำนายเรื่องการเลี้ยงทารกทั้งกุมารและกุมารี ว่าจะเลี้ยงยากหรือง่ายตามท่าที่คลอดต่าง ๆ ดังนี้

ลักษณะการคลอดออกจากครรภ์ของทารก

ถ้าคลอดคว่ำออกมาและร้องขึ้น รากโลหิตที่อมอยู่นั้นออกมาจากปาก ประมาณเท่าฟองแดงไก่ ทายว่าเลี้ยงง่าย โรคเบาบาง มิสู้มีตานซางเลย แม้จะมีโรคมาประการใด แพทย์จะรักษาก็ง่ายนัก

ถ้าคลอดหงายออกมาแล้วร้องขึ้น โลหิตที่กุมารอมอยู่นั้นตกลงไปในท้องทายว่าเลี้ยงยากนัก จะเกิดโรคต่าง ๆ เขม่าตานซางทั้งปวงมากนัก และค่อยวัฒนาการขึ้น เกิดโรคหิตและฝีต่าง ๆ เป็นตานซาง ป้างม้าม ท้องรุ้งพุงมาน เป็นฝีภายในทั้ง 5 ประการ

ถ้าคลอดตะแคงออกมา จะเป็นเบื้องซ้ายหรือขวาก็ตาม โลหิตที่กุมารอมอยู่ก็พลัดเข้าไปบ้าง ตกออกมาบ้าง ทายว่ากุมารนั้นจะเลี้ยงไม่ยากนัก ไม่ง่ายนัก เป็นปานกลาง โรคภัยจะเกิดเป็นปานกลางมิพอเป็นไรนัก

ถ้าคลอดแล้วร้องมิออก จะหงายจะคว่ำจะตะแคงก็ดี ถ้าร้องมิออก แต่ยังหายใจอยู่ ท่านให้พลิกตัวกุมาร นั้นให้คว่ำลงเสียก่อน และจึงแก้ให้ร้องขึ้น ถ้าร้องขึ้นโลหิตที่กุมารอมอยู่นั้นพลัดออกจากปากได้ กุมารนั้นจึงจะไม่สู้มีโรค

ถ้าคลอดยากนัก ให้ขัดขวางด้วยเหตุใด ๆ ก็ดี บางทีหมอผดุงครรภ์มิได้รู้จักกำหนดแห่งกุมารนั้นจะคลอดเมื่อใด ประการหนึ่ง ไม่รู้ผันแปรแก้ไข ก็ข่มเหงเอาออกมาด้วยกำลังแรงของตนคอกุมารนั้นเคล็ดแคลง บางทีกระทบกับฟากก็มักเป็นฝีที่คาง ที่ฟองดันเละที่คอ ฝีทั้ง 3 ประการนี้เป็นแต่ยังเด็กก็มี อายุได้ 15, 20, 30 ปี แล้วจึงเป็นก็มี ให้เป็นฝีเอ็น ฝีประคำร้อย ฝีคัณฑมาลา ฝีทั้ง 3 ประการนี้ ย่อมเป็นด้วยกระทบช้ำชอกมาแต่เมื่อคลอดจากครรภ์มารดานั้น

9.4 การทำนายว่าเด็กเลี้ยงง่าย เลี้ยงยาก

- ลักษณะของกุมารเลี้ยงง่ายหรือเลี้ยงยาก

ถ้าจะใคร่รู้ว่ากุมารนั้นจะเลี้ยงง่ายหรือยาก ท่านให้ดูเมื่อได้ครบ 7 วัน

ถ้าเห็นสีที่ยอดอกแห่งกุมารนั้นแดงดังดอกสัตตบุษย์ และดอกตะแบกช้ำ บางทีเป็นสีควันเทียน ทั้ง 3 อย่างนี้ ถ้าเห็นสีใดสีหนึ่งก็ดี โตประมาณเท่าใบพุทรานั้น ท่านทายว่ากุมารนั้นจะเลี้ยงเป็นปานกลาง ถ้าเห็นสีดังหม้อใหม่อ่อน ๆ ท่านทายว่ากุมารนั้นจะเลี้ยงง่ายนัก

ถ้าคลอดจากครรภ์มารดาได้ 3 วัน ท่านให้ดูที่นาภี พ้นสะดือขึ้นมาถึงยอดอก ถ้าเห็นเป็นแผ่นอยู่เท่าใบพุทรา และใบมะขามก็ดี ท่านว่าให้ระวัง ลมสุนทรวาต ใน 21 วันข้างหน้าไป ถ้าเป็นดังกล่าวมานี้ ถ้าแก้ไว้รอด ไปเมื่อปลายมือก็เป็นต่าง ๆ ถ้าจะให้แก้ด้วยยาทุเลา (ยาถ่าย) ถ่ายยาเพื่อแผ่นเสมหะที่บังเกิดในอุทรนั้นให้กระจายเสีย จึงจะคลายโรคนั้น ถ้ามิฟัง และแผ่นเสมหะนั้นใหญ่ขึ้นกว่าเก่า ให้แพทย์พึงรู้ว่าใน 21 วันจะไม่รอดเลย ถ้าและกุมารกุมารีผู้ใด เป็นดานเสมหะ อยู่ข้างอุระเบื้องขวา ท่านว่ากุมารนั้นมักดูสูง กินข้าวดื่มนมมักอาเจียน และให้อุจจาระปัสสาวะเหลือง ดังนี้ เป็นกำเนิดแห่งกองลมวาตภัคค์ ถ้าแผ่นเสมหะยังค้างอยู่ จักทำให้กายนั้นซูบผอม ถ้าแผ่นเสมหะนั้นโตขึ้นกว่าเก่า จักทำให้ลงท้อง และจะให้ชัก เท้ากำ มือกำ ตาช้อนดูสูง แล้วจะให้เชื่อมให้มึน เมื่อยหอบและให้อาเจียน กินข้าวกินนมไม่ได้ ถ้ากุมารกุมารีผู้เป็นดังนี้ ท่านว่าจะรอดส่วน 1 จะไม่รอด 2 ส่วน ถ้าตัวร้อนเป็นเวลา ให้ชักเท้ากำมือตาช้อนดูสูง เป็นดังกล่าวมานี้ ท่านว่าไม่รอดเลย

ถ้าคลอดจากครรภ์มารดาได้ 7 วัน 11 วัน 15 วัน 21 วันนั้น ให้ขอบตาเขียว นอนมักสะดุ้ง ตาช้อนดูสูง ให้ชักเท้ากำ มือกำหลังแข็ง ท้องขึ้น ลิ้นกระด้างคางแข็ง ท่านว่า กำเนิดลมสุนทรวาต และ ลมวาตภัคค์ และสะพั้นไป ซึ่งว่ามาทั้งนี้ เพราะกุมารอมก้อนโลหิตแห่งมารดาแล้วกลืนเข้าไป จึงบังเกิดโทษนั้นต่าง ๆ ถ้ากุมารกุมารีเป็นดังกล่าวมานี้ทายว่า จะตาย 10 ส่วน จะรอดสักส่วน 1

10. การฝังรก

10.1 ลักษณะการฝังรกกุมาร หรือกุมารี

การฝังรกกุมาร หรือกุมารี จากการวบรวมข้อมูลที่ได้มีการบันทึกในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย ตามที่ได้กล่าวถึงในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3, ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2, คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 ได้กล่าวไว้ว่า “ถ้ามารดาคลอดบุตรแล้วได้ 1 วัน 2 วัน 3 วันก็ดี ท่านห้ามว่ายังไม่ให้ฝังรกกุมาร หรือกุมารีนั้น เพราะว่าพรายกุมภัณฑ์จะหอมกลิ่นรก และจะมากิน ครั้งกินแล้วจะลามเข้ามาเอาตัวมารดา จะทำให้เป็นอันตรายต่าง ๆ ต่อไป ท่านกำหนดไว้ให้ฝังรกรับตั้งแต่ได้ 7 วันขึ้นไป จนถึงเดือน 1 จึงให้ฝัง เมื่อจะฝังรกนั้น ท่านให้เอาแป้งหอม น้ำมันหอม ข้าวตอก ดอกไม้ กฤษณา จวงจันทร์ ธูปเทียน บูชา บวงสรวงแก่เทพยาดาเดินหน และบูชาพฤกษเทวดา ภูมิเทวดา และเทวดา ทั้งนี้ ให้นมัสการเสียก่อน แล้วจึงฝังรกตามตำราซึ่งท่านกล่าวไว้เถิด”

- ถ้าบุคคลใดจะฝังรกกุมาร หรือกุมารี ในเดือน 4 เดือน 5 เดือน 6
  - ท่านให้ฝังทิศหรดี กุมาร หรือกุมารีนั้นจึงจะมีอำนาจ
  - ท่านห้ามไม่ให้ฝังทิศทักษิณ กุมาร หรือกุมารีนั้นจะเป็นอันตราย
- ถ้าบุคคลใดจะฝังรกกุมาร หรือกุมารี ในเดือน 7 เดือน 8 เดือน 9
  - ท่านให้ฝังทิศบูรพาและพายัพ กุมาร หรือกุมารีผู้นั้นจะดีมีความเจริญนัก
  - ท่านห้ามไม่ให้ฝังรกทิศอาคเนย์และหรดี กุมาร หรือกุมารีนั้นจะเป็นอันตราย
- ถ้าบุคคลใดจะฝังรกกุมาร หรือกุมารี ในเดือน 10 เดือน 11 เดือน 12
  - ท่านให้ฝังทิศอิสาน และทักษิณ กุมาร หรือกุมารีนั้นจะได้เป็นใหญ่กว่าคนทั้งหลาย
  - ท่านห้ามไม่ให้ฝังทิศพายัพ กุมาร หรือกุมารีนั้นจะเป็นอันตราย
- ถ้าบุคคลใดจะฝังรกกุมารในเดือน 1 เดือน 2 เดือน 3
  - ท่านให้ฝังทิศอาคเนย์และประจิม กุมาร หรือกุมารีนั้นจะอยู่ดีเป็นสุขหาอันตรายมิได้
  - ท่านห้ามไม่ให้ฝังทิศพายัพและอิสาน กุมาร หรือกุมารีนั้นจะเป็นอันตราย

ถ้าบุคคลใดมิรู้ในคัมภีร์ ตำรานี้ และไปฝังรกกุมาร หรือกุมารี โดยทิศซึ่งท่านห้ามไว้นั้น อันตรายจะมีแก่มารดา และทารกนั้นเป็นอันเที่ยง

10.2 การปฏิบัติกับรก เมื่อรกพันตัวกุมาร หรือกุมารี

หากกุมารหรือกุมารีผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดา ถ้ารกนั้นเป็นสังวาลย์พันตัวกุมารออกมา 2 และ 3, 4 หรือ 5 รอบก็ดี ท่านให้เอาย่างไฟไว้ให้กรอบ แล้วเอาไปบดโรยลงในข้าวให้กุมารนั้นกิน ไม่รู้อ้อนและร้องไห้เลย ทั้งหาอันตรายมิได้ และปราศจากโรคทั้งปวงตราบเท่าใหญ่โต ทั้งจะมีบุญกว่าคนทั้งหลายด้วย

ถ้ากุมารและกุมารีผู้ใดรกพันคอออกมาก็ดี พันตัวกลมออกมาก็ดี ท่านให้เอารกนั้นลงในหม้อทะนน แล้วเอาเหล็กแทงกลางย่างไฟไว้ให้แห้ง แล้วจึงเอามาบดโรยลงในข้าวให้กุมารกิน กุมารผู้นั้นจะไม่ร้องให้เลย ทั้งจะมีปัญญากว้างขวางกว่าคนทั้งหลาย ทั้งรูปร่างกุมารหรือกุมารีนั้นก็จะงดงามด้วย

ถ้าจะให้เป็นเสน่ห์แก่กุมาร ให้เอาชันผนึกปากหม้อรกแล้วเอาไปฝังโคนต้นไม้ใหญ่ ซึ่งอยู่กลางที่ตำบลคนเดินชุกชุม แล้วเอาสรรพหนามหมกไว้ให้คนทั้งหลายเห็น กุมารผู้นั้นจะเป็นที่พิศวาสแก่คนทั้งหลาย เป็นหาเสน่ห์วิเศษนักอย่าสงสัยเลย

ถ้ากุมาร หรือกุมารีผู้ใดรกพันคอก็ดี ไม่พันคอก็ดี ท่านให้ทำตามโบราณ ถ้าเป็นหญิงจะให้เป็นสิ่งอันก็ตามแต่ใจบิดา มารดาจะปรารถนา แล้วให้เอาสิ่งนั้นวางลงในหม้อรกกุมารนั้น แล้วเอาไปฝังไว้ตามทิศดังกล่าวแล้วแต่หลังนั้น อันว่ากุมาร หรือกุมารีที่บังเกิดมานั้น ก็จะประพฤติตามบิดา มารดา กระทำนั้น

ถ้ากุมารนั้นเป็นชาย จะให้กล้าแข็งรู้ในไตรเทพสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดี ก็ให้ทำตามบิดามารดาปรารถนา เอาสิ่งอันนั้นวางลงในหม้อรกแห่งกุมารผู้นั้นแล้ว เอาไปฝังไว้ตามทิศดังกล่าวมาแล้วแต่หลังนั้น อันว่ากุมารผู้นั้นก็จะประพฤติตามที่บิดา มารดา กระทำนั้น

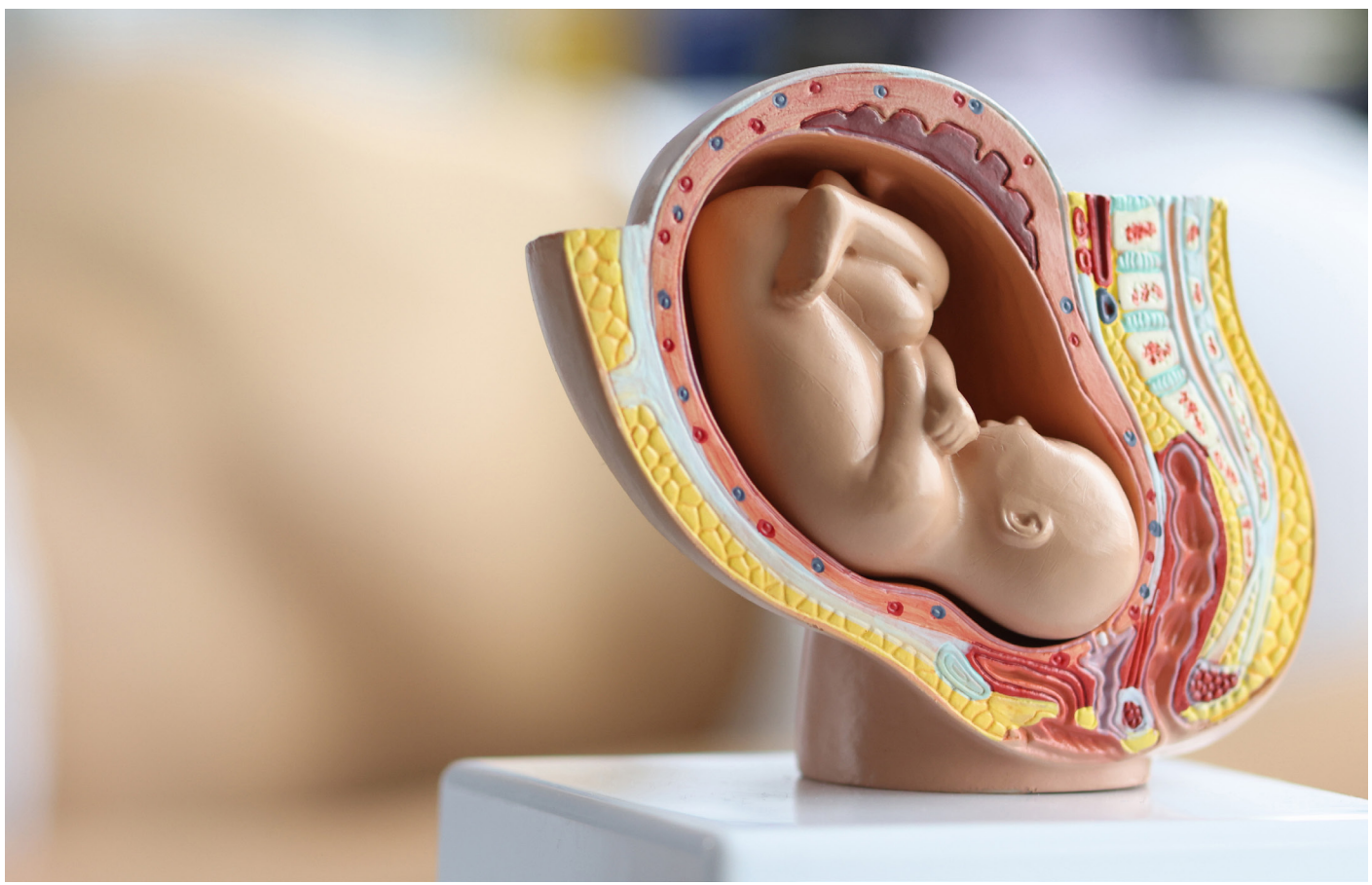

11. รกค้าง โลหิตตกหมกช้ำ

ตามองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ได้กล่าวถึง รกค้าง ซึ่งเป็นลักษณะของรกที่ขาดอยู่ในครรภ์ โดยมียาสมุนไพรที่สามารถนำมาใช้รักษาอาการนี้ได้ นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงภาวะโลหิตตกหมกช้ำ ซึ่งเป็นอาการที่เกิดขึ้นได้ในมารดาหลังคลอด โดยตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1, ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3 กล่าวไว้ดังนี้

“...ถ้าหญิงคลอดบุตรแลรกขาดอยู่ในครรภ์นั้น ท่านให้เอายอดฝ้าย 7 ยอด พริกไทย 7 เม็ด ขิง 7 ชิ้น กระเทียม 7 กลีบ บดด้วยสุรากินเปนยาเสดาะรกดีนักได้ใช้มามากแล้ว...”

โดยการกล่าวถึงภาวะโลหิตตกหมกช้ำนั้น ได้ปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้อง ในพระคัมภีร์มหาโชตรัต ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 4 กล่าวไว้ดังนี้

“...ถ้าโลหิตตกหมกขังอยู่ท้องน้อยก็ดี ให้เจ็บท้องนักก็ดี เอาสานส้มบดใส่กระเบื้องสตุแล้ว หนัก 2 ตำลึง พริกไทยบดแล้ว 2 ตำลึง แช่สุรากลั่น 2 ทนาน ผนึกชันฝังเข้าเปลือกไว้ 7 วัน เมื่อจะฝังนั้น เสกด้วยมนต์นี้ (โอมพิษ ๆ มหาพิษ ๆ กูจะกอกเด็จก้านพิษนานา โอม ตรีภยนฺตุ ภุญฺชนฺตุสวาห) 7 หนกินเถิด หายปวดท้องมวนท้องดีนักแล...”

“...ยาชื่อสุรามฤตย์ เอาน้ำประสานทอง 1 เกลือสินเธาว์ 1 เม็ดผักชีทั้ง 2 ผลจันทน์ 1 ดอกจันทน์ 1 ผลจิงจ้อใหญ่ 1 โกฐสอ 1 สมอเทศ 1 ตรีกะฎุก 1 ยานี้เอาเสมอภาค เม็ดสลอด 12 เม็ด ฝังเข้าในมะนาวเผาไฟให้ระอุเอาหนัก 1 บาท ทำผงไว้เมื่อจะกินหนัก 1 ไพ ถ้าธาตุหนักกิน 1 เฟื้อง ลงสิ้นเสมหะแลโลหิตร้ายจนสิ้นเชิงแล ถ้าลมจุกเสียดโลหิตตีขึ้นปะอก ตกช้างม้าควายวัวตกต้นไม้ แลคลอดบุตรโลหิตตีขึ้นปะอก รกมิออกให้กินยานี้โลหิตออกแล สรรพโรคผู้หญิงกินหายสิ้นแล ถ้าหญิงโลหิตตกทางทวารหนักทวารเบา มิออกสะดวกให้เอาขมิ้นอ้อย 1 ไพล 1 ผลผักชีล้อม 1 บดละลายด้วยมูตรวัวดำกินหายแล...”

“...ถ้าหญิงอยู่ไฟมิได้เลือดเน่าตกหมกอยู่มักจะเป็นต่าง ๆ ถ้าจะแก้ท่านให้เอาเทียนทั้ง 5 สิ่งละ 1 บาท พริกล่อน 3 บาท เอาแก่นแสม ทเลเท่ายาทั้งหลาย ทำผงเมื่อจะกินชั่งเอาหนักสลึงเฟื้อง บดละลายเหล้ากินขับโลหิตเน่าร้ายทั้งปวงตกสิ้นแล...”

12. น้ำนมดี-ชั่ว วิธีการทดสอบ

ลักษณะน้ำนมดี และน้ำนมชั่ว ที่ได้มีการกล่าวไว้ในการแพทย์แผนไทยนั้น มีการระบุถึงการสังเกตลักษณะน้ำนม การตรวจคุณภาพน้ำนม ที่ได้ระบุไว้ให้ผู้เป็นแพทย์พึงรู้ โดยในพระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ พระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3, ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2, ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 ได้ระบุถึงลักษณะน้ำนมที่ดี-ชั่ว และวิธีการทดสอบน้ำนม โดยมีรายละเอียดที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

12.1 ลักษณะหญิงเบญจกัลยาณี 4 จำพวก ที่มีน้ำนมดี

1. หญิงจำพวกหนึ่ง มีกลิ่นตัวหอมดังกล้วยไม้

มีลักษณะไหล่ผาย สะเอวรัด หลังราบ สัณฐานตัวดำและเล็ก แก้มใส มือและเท้าเรียว เต้านมดังอุบลพึ่งแย้ม ผิวเนื้อแดง เสียงดังเสียงสังข์ รสน้ำนมนั้นหวานมันเจือกัน

2. หญิงจำพวกหนึ่ง มีกลิ่นตัวดังดอกอุบล

มีลักษณะไหล่ผาย สะโพกรัด แก้มพอง นิ้วมือและนิ้วเท้าเรียวแฉล้ม เต้านมดังบัวบาน ผิวเนื้อเหลือง เสียงดังแตร น้ำนมมีรสหวาน

3. หญิงจำพวกหนึ่ง มีกลิ่นตัวหอมเผ็ด

มีลักษณะไหล่ผาย สะโพกผาย หน้าผากส้วย ปากดังปากเอื้อน ตาดังตาทราย ผมแข็งชัน ท้องดังกาบกล้วย นมพวง เสียงดังจักจั่น น้ำนมขาวดังสังข์ รสน้ำนมมันเข้มสักหน่อย เลี้ยงลูกง่าย

4. หญิงจำพวกหนึ่ง มีกลิ่นตัวไม่ปรากฏว่าหอมหรือเหม็น

มีลักษณะเอวกลม ขนตางอน จมูกสูง เต้านมกลม หัวนมงอนดังดอกอุบลพึ่งจะแย้ม รสน้ำนมนั้นหวาน มันสักหน่อย

ลักษณะแม่นม 4 จำพวกนี้ เป็นแม่นมเบญจกัลยาณี ท่านให้จัดสรรไว้ถวายพระมหาบุรุษราชเจ้า ได้เสวยครั้งนั้น เรียกว่า ทิพโอสถ ประโยธร ดุจน้ำสุรามฤต ถ้ากุมาร หรือกุมารีผู้ใดได้บริโภค ดุจดื่มกินซึ่งโอสถอันเป็นทิพย์ น้ำนมที่กล่าวมาทั้ง 4 จำพวก ถึงว่ากุมารผู้นั้นจะมีโรค ก็อาจบำบัดเสียได้ซึ่งโรคให้วินาศฉิบหายทุกประการ เพราะน้ำนมมีคุณดังโอสถและมิได้แสลงโรคดีนัก

12.2. ลักษณะหญิง 2 จำพวก ที่มีน้ำนมชั่ว

1. หญิงยักขินี

หญิงจำพวกหนึ่งมีกลิ่นตัวดังน้ำล้างเนื้อ ลูกตาแดง เนื้อขาวเหลือง นมยาน หัวนมเล็ก เสียงพูดแหบเครือ ดังเสียงการ้อง ฝ่ามือและฝ่าเท้ายาว ห้องตัวยาว จมูกยาว หนังริมตาหย่อน สะดือลึก ไม่พี (อ้วน) ไม่ผอม สันทัดคน กินมาก ลักษณะหญิงอย่างนี้ ชื่อว่า หญิงยักขินี เป็นหญิงที่มีกามแรง ถ้าให้กุมารบริโภคน้ำนมเข้าไป มักบังเกิดโรคต่าง ๆ

2. หญิงหัศดี

หญิงจำพวกหนึ่งมีกลิ่นตัวดังบุรุษ ตาแดง ผิวเนื้อขาว นมดังคอน้ำเต้า ริมฝีปากกลม เสียงแข็งดังเสียงแพะ ฝ่าเท้าใหญ่ข้างหนึ่งเล็กข้างหนึ่ง เจรจาปากไม่มิดกัน เดินไปเดินมามักสะดุด ลักษณะหญิงอย่างนี้ ชื่อว่า หญิงหัศดี เป็นหญิงกามราคะแรง ถ้าให้กุมารบริโภคน้ำนมเข้าไป ดุงดังเอายาพิษให้บริโภค

ลักษณะแม่นม 2 จำพวกนี้ ท่านว่ากามราคะนั้นแรงนัก ซาบซ่านไปทั่วทุกขุมขน ถ้าให้กุมารบริโภคเข้าไป ถึงกุมารจะไม่มีโรค จะทำให้มีโรคเป็นไปต่าง ๆ เพราะน้ำนมชั่วเป็นนมแสลงโรค

12.3. หญิง 4 ตระกูล

การกล่าวถึงตระกูลของหญิงที่ไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับลักษณะน้ำนมดีหรือชั่ว แต่ในตำราได้มีการระบุให้ดูลักษณะน้ำนมดี หรือชั่วตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยก่อนที่จะรักษาทารก ให้พิจารณาดูน้ำนมแห่งแม่นม และน้ำนมแห่งมารดานั้นก่อน ถ้าเห็นว่านมนั้นยังเป็นมลทินอยู่ ท่านให้แต่งยาประสะน้ำนมนั้นเสียก่อน จึงจะสิ้นมลทินและโทษทั้งปวง โดยหญิง 4 ตระกูล ตามตำราได้ระบุไว้ ดังต่อไปนี้

1. หญิงที่เกิดในตระกูลกษัตริย์
2. หญิงที่เกิดในตระกูลเศรษฐีและเสนาบดี
3. หญิงที่เกิดในตระกูลพ่อค้า
4. หญิงที่เกิดในตระกูลชาวนา

12.4 วิธีตรวจดูน้ำนม

การตรวจดูน้ำนมในทางการแพทย์แผนไทยที่ได้มีการบันทึกไว้ มีการระบุไว้ดังนี้

1. น้ำนมอย่างเอก

การทดสอบทำโดย : ให้เอาน้ำใส่ขันแล้วให้หล่อนมลงดู ถ้าสีน้ำนมขาวดังสีสังข์ และจมอยู่ในขัน สัณฐานเหมือนดังลูกบัวเกาะ (ค่อย ๆ หยดน้ำนมลงไปในน้ำ น้ำนมจะรวมตัวกันกลมรีคล้ายเมล็ดบัวหลวงที่ยังไม่ได้แกะเปลือกออก)

2. น้ำนมอย่างโท

การทดสอบทำโดย : ให้เอาน้ำใส่ขันแล้วให้หล่อนมลงดู ถ้าน้ำนมนั้นกระจาย แต่ว่าข้นจมลงถึงก้นขัน แต่ไม่กลมเข้ารวมกัน

ถ้าพ้นจากน้ำนม 2 ประการนี้แล้ว ถึงจะประกอบไปด้วยยศศักดิ์ชาติตระกูลปานใดก็ดี รสน้ำนมนั้นเปรี้ยว ขม ฝาด จืด จาง และมีกลิ่นอันคาวนั้น ก็จัดเป็นน้ำนมโทษทั้งสิ้น

12.5 ลักษณะน้ำนมพิการ

น้ำนมพิการที่ได้กล่าวไว้นั้น หมายถึง ความไม่สมบูรณ์ของน้ำนมที่ได้จากสตรี 3 จำพวก โดยน้ำนมอันชั่วดุจกล่าวมานี้ ถ้าให้กุมารกินเข้าไป ดุจหนึ่งให้บริโภคยาพิษ ก็จะบังเกิดโรคาพยาธิต่าง ๆ ถ้าแพทย์จะพยาบาลให้พึงพิจารณาโรคาพยาธิ และชาตินรลักษณ์แห่งแม่นมนั้นก่อน ถ้าประกอบไปด้วยโทษประการหนึ่งประการใดก็ดี ให้ประกอบยาประจุโลหิต และรุน้ำนม บำรุงธาตุ ให้โลหิต

และน้ำนมนั้นบริบูรณ์ก่อน จึงจะสิ้นโทษร้าย โดยสตรี 3 จำพวก ที่มีลักษณะน้ำนมพิการ ได้แก่

1. สตรีระดูขัด
2. สตรีอยู่ไฟมิได้
3. สตรีมีครรภ์อ่อน

โดยลักษณะของน้ำนมที่ทำให้เกิดโทษแก่ทารกมีอยู่ 3 ประการ คือ

1. โทษโลหิตกับน้ำนมน้ำเหลืองนั้นระคนกัน (มักเกิดจากมารดาที่ระดูขัด หรือมีครรภ์อ่อน ๆ)

กุมารกินเข้าไปจะบังเกิดโรคต่าง ๆ เมื่อกุมารอยู่ในเรือนไฟนั้นให้เป็นเขม่าครั้นหล่นลงแล้วก็เข้าจับหัวใจ และทรวงอก จะทำให้สีปากแดงดุจดังสีชาดไปทาน้ำรักอันเปียก และชาดนั้น ก็จะดำเป็นสีลูกหว้า และซางอันหล่นลงมาเข้าท้องนั้น ก็เข้าจับเอาหัวตับ ครั้นออกจากเรือนไฟได้ 2 วัน 3 วันก็ดี ได้เดือนหนึ่งสองเดือนก็ดี เขม่านั้นจึงหล่น ในเมื่อสิ้นเขม่าแล้วซางจึงบังเกิดขึ้น เพราะเส้นเอ็นทั้ง 307 เส้น เป็นสายโลหิตแห่งมารดา อันรัดรวบกันอยู่ที่หัวนม กุมารบริโภคเข้าไปจึงเป็นโรค

2. โทษน้ำนมดิบ (เกิดจากมารดาอยู่ไฟไม่ได้)

เมื่อกุมารคลอดออกมา ตั้งแต่วันหนึ่ง ไปจนถึงเดือนหนึ่ง เมื่อยังอยู่ในเรือนไฟ มารดาเป็นอันตรายต่าง ๆ ในเรือนไฟด้วยโลหิตพิการต่าง ๆ คือ โลหิตตีขึ้นเป็นต้น คือ ให้นอนอังไฟไม่ได้เป็นปริโยสาน (จนเสร็จสิ้น) ถ้าจะเป็นดังกล่าวมานี้ ท่านห้ามว่าอย่าให้กุมารผู้นั้นกินนมเลย เพราะโทษน้ำนมนั้นดิบ

3. เบญจสตรีและงานม (เกิดจากมารดาที่มีโรคประจำตัวอยู่ก่อนแล้ว)

สตรีบางจำพวกหาอันตรายในเรือนไฟนั้นมิได้ แต่ว่าสายโลหิตนั้นวิปริตเองชื่อว่า เบญจสตรี มีตัวพยาธิกินอยู่ในหัวใจ ในตับ ในปอด ในนาภี และทรวงนม กิมิชาติทั้ง 5 จำพวกนี้ ย่อมกระทำให้อกแห้ง มีตัวดังด้วง ปากนั้นดำแหลม ตัวนั้นขาว สมมติว่า งานม กุมารทั้งหลายบริโภคนมดังนี้ จึงบังเกิดโรคพยาธิต่าง ๆ ให้แพทย์พึงรู้ดุงดังกล่าวมานี้

12.6 ลักษณะน้ำนมพิการเนื่องจากธาตุกำเริบ

น้ำนมพิการเนื่องจากธาตุกำเริบ มี 5 ประการ ได้แก่

1. น้ำนมลอยเรี่ยรายอยู่ไม่คุมกันเข้าได้

ท่านว่าเป็นเพราะ โลหิตกำเริบ ให้แต่งยาประจุโลหิตร้ายเสียก่อน โลหิตจึงจะงาม น้ำนมจึงจะบริบูรณ์

2. น้ำนมหล่อลงในน้ำ เห็นสีนั้นเขียวดังน้ำหอยแมลงภู่ต้ม

ท่านให้ชิมดู ถ้ารสน้ำนมนั้นเปรี้ยว เป็นเพราะลมกำเริบ ให้แต่งยากินแก้ลมเสียก่อน แล้วจึงแต่งยาประสะน้ำนมให้กินต่อไป

3. น้ำนมหล่อลงในน้ำ ละลายไปกับน้ำ

ให้เอาน้ำนมมาชิมดู ถ้ารสน้ำนมนั้นฝาด เป็นเพื่อธาตุไฟและกำเดากำเริบ ท่านให้แต่งยาแก้ธาตุไฟเสียก่อน แล้วจึงแต่งยาประสะน้ำนมให้กินต่อไป

4. รสน้ำนมนั้นคาว กลิ่นเหม็นดังสาบแพะ

เกิดเพื่อปัถวีธาตุและเสมหะกำเริบ ให้แต่งยาแก้ปัถวีธาตุและเสมหะก่อน แล้วจึงแต่งยาประสะน้ำนมให้กินต่อไป

5. น้ำนมหล่อลงในน้ำจางเป็นสายโลหิตก็ดี เป็นน้ำเหลืองก็ดี

เกิดเพื่ออาโปธาตุกำเริบ เพราะระดูนั้นขัด และสตรีมีครรภ์อันอ่อน ครั้นกุมารบริโภคเข้าไปก็อาจให้เป็นโรคต่าง ๆ ท่านให้แต่งยาแก้อาโปธาตุเสียก่อน แล้วจึงแต่งยาประสะน้ำนมให้กินต่อไป

12.7 ลักษณะน้ำนมโทษ 3 จำพวก (มลทินโทษแห่งน้ำนม)

เกิดจากมารดาอยู่ไฟมิได้ ทำให้มีหน้าท้องเขียวดังท้องค่าง ครั้นมารดาออกจากเรือนไฟแล้ว ให้กุมาร หรือกุมารีดื่มน้ำนมตนเข้าไปก็จะทำให้กุมาร หรือกุมารีเป็นโรคต่าง ๆ โดยน้ำนมโทษ 3 ประการ มีดังนี้

1. น้ำนมจาง สีเขียว ดังน้ำต้มหอยแมงภู่
2. น้ำนมจาง มีรสอันเปรี้ยว
3. น้ำนมเป็นฟองลอย

น้ำนมทั้ง 3 ประการนี้ ย่อมทำให้เกิดโทษแก่ทารก ส่งผลให้เกิดอาการต่าง ๆ บางทีทำให้ลงท้อง ท้องขึ้น ตัวร้อน ให้ปวดมวน โทษทั้งนี้เป็นมลทินโทษแห่งน้ำนม เพราะน้ำนมนั้นดิบ การดูแลรักษา ให้แพทย์แต่งยาแก้น้ำนมดิบเสียก่อน แล้วจึงให้กุมาร หรือกุมารีผู้นั้นบริโภคต่อไป จึงจะรักษาโรคนั้นได้

จากนั้นให้แพทย์แต่งยาประจุโลหิตเสียก่อน แล้วจึงแต่งยาบำรุงธาตุ ยาประสะน้ำนม และยาทานม ให้นมนั้นปราศจากมลทินโทษ โดยพฤติกรรมของสตรีที่มีลักษณะน้ำนมโทษ ตามคัมภีร์ได้ระบุไว้ 3 ประการ ดังนี้

1. สตรีที่บริโภคอาหารแสลงมิชอบด้วยธาตุ
2. สตรีที่นำอาหารที่ไม่ควรบริโภคมาบริโภค
3. สตรีที่มีน้ำใจระคนไปด้วยมาตุคามเป็นนิจ (สตรีที่มีพฤติกรรมร่วมเพศบ่อย)

13. ชางประจำวันเกิดเด็ก

13.1 ลักษณะชางกำเนิด 7 วัน

ในพระคัมภีร์สิทธิสาระสงเคราะห์ พระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2, ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1 และตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ได้กล่าวถึงลักษณะกำเนิดชางที่เป็นชางเจ้าเรือน โดยเป็นพันธุกรรม บังเกิดขึ้นตั้งแต่กุมาร กุมารียังอยู่ในครรภ์มารดา จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ชางกำเนิด” ผู้อ่านสามารถศึกษาโดยละเอียดได้ในตำราที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ซึ่งในหนังสือเล่มนี้จะขอกล่าวถึงเนื้อหาโดยสังเขป ดังนี้

1. เด็กคลอดวันอาทิตย์

ชางเพลิงเป็นเจ้าเรือน ชางกรายเป็นทรางจร หละอุทัยกาล ละอองเปลงไฟฟ้า ลมประวาตคุณ

ลักษณะชางเพลิง

กระทำให้ปากกุมาร กุมารีเป็นส่าเขม่าขั้นด้วยโทษเสมหะโลหิตระคนกันให้บังเกิดกินข้าวกินน้ำและนมมิได้ เพราะโลหิตตกกล้าเป็นกำลัง มักให้เสมหะเน่า ตกเป็นมูกเลือด เป็นพยาธิต่าง ๆ ออกมา

2. เด็กคลอดวันจันทร์

ชางน้ำเป็นเจ้าเรือน ชางฝ้ายเป็นทรางจร หละแสงพระจันทร์ ละอองแก้ววิเชียร

ลักษณะชางน้ำ

มักให้คอกุมาร กุมารีแตกเป็นน้ำเหลืองเปื่อยไปรอบคอ ทำให้หัวร้อน ตัวร้อน แล้วให้เจ็บท้องเป็นกำลัง ให้ระวังชาง ละออง หละ จรประจำชางน้ำนั้นให้จงได้ ถ้าบังเกิดขึ้นแก่กุมาร กุมารีคนใด ดุจราหูมาทับลัคน์

3. เด็กคลอดวันอังคาร

ชางแดงเป็นเจ้าเรือน ชางกระแหนะเป็นชางจร หละเพลิงกาล ละอองแก้วมรกต ลมอุทรวาต

ลักษณะชางแดง

เกิดเพื่อพิษ 3 เดือน ไปจน 1 ขวบ กระทำให้ตกบุพโพโลหิต และให้ตัวร้อนผอมเหลือง และมูตรคูถก็เหลืองให้จุกเสียดเป็นกำลัง

4. เด็กคลอดวันพุธ

ชางสะกอเป็นเจ้าเรือน ชางกะตังเป็นชางจร หละนิลเพลิง ลมสุนทรวาต

ลักษณะชางสะกอ

กระทำให้ลงท้องก่อนจึงตกมูกเลือดหนอง แล้งให้จักษุเหลือง อุจจาระเหลือง กินข้าวกินนมมิได้ มักให้ท้องโร ให้คร้านลุก คร้านนั่ง คร้านกิน

5. เด็กคลอดวันพฤหัสบดี

ซางโคเป็นเจ้าเรือน ซางข้าวเปลือกเป็นเจ้าเรือน หละนิลกาล ละอองมหาเมฆ ลมหัสคินี

ลักษณะซางโค

ให้พรึงขึ้นทั้งตัวดังเป็นผด ทำให้ตัวร้อน ให้บิดตัว ครั้นจมลงไปก็ให้ทำที่ท้อง ทั้งลง ทั้งราก ให้กระหายน้ำ ตกมูก ตกเลือด

6. เด็กคลอดวันศุกร์

ซางช้างเป็นเจ้าเรือน ซางแกลบเป็นซางจร หละแสงพระจันทร์ ละอองเนียรกรรดี ลมอริศ

ลักษณะซางช้าง

เขม่ามักขึ้นในเรือนไฟ ถ้าขึ้นหลายชั้นขึ้นมาแต่ลำคอถึงลิ้นแล้วดาษไปทั้งปาก ให้ไอ อกแห้ง ให้ลง ให้ราก กระหายน้ำ กินข้าว กินนมมิได้

7. เด็กคลอดวันเสาร์

ซางโจรเป็นเจ้าเรือน ซางนางริ้นเป็นซางจร หละมหานิลกาล ละอองทับทิม (เปลวไฟฟ้าทับทิม) ลมภัณฑยักษ์ บาดทะยัก ลมจำปราบ

ลักษณะซางโจร

แสดงออกมาที่ปากกุมาร กุมารี และเหงือกข้างล่างข้างบน ซางจำพวกนี้มีตัวดังไรให้เจ็บทั่วสรรพางค์ ทำให้เปื่อยออกเป็นขุมทั่วทั้งตัว

13.2 ตารางแสดงลักษณะซางประจำวัน (สรุปซางประจำวัน)

วันคลอด	ทรางเจ้าเรือน	ทรางจร	หละ	ละออง	ลมจร
วันอาทิตย์	ทรางเพลิง	ทรางกราย	หละอุทัยกาล	ละอองเปลวไฟฟ้า	ลมประวาตคุณ
วันจันทร์	ทรางน้ำ	ทรางฝ้าย	หละแสงพระจันทร์	ละอองแก้ววิเชียร	-
วันอังคาร	ทรางแดง	ทรางกระแหนะ	หละเพลิงกาล	ละอองแก้วมรกต	ลมอุทรวาต
วันพุธ	ทรางสะกอ	ทรางกะตัง	หละนิลเพลิง	ละอองแสงเพลิง	ลมสุนทรวาต
วันพฤหัสบดี	ทรางโค	ทรางข้าวเปลือก	หละนิลกาล	ละอองมหาเมฆ	ลมหัศคินี
วันศุกร์	ทรางช้าง	ทรางแกลบ	หละแสงพระจันทร์	ละอองเนียรกรรดี	ลมอริศ
วันเสาร์	ทรางโจร	ทรางนางริ้น	หละมหานิลกาล	ละอองทับทิม	ลมภัณฑยักษ์ บาดทะยัก ลมจำปราบ

13.3 การรักษาโรคซางเจ้าเรือน

1) ซางเพลิง

ลักษณะอาการ ลักษณะของซางเพลิง มีแม่ซาง 4 ยอด ขึ้นที่ฝ่าเท้ามีบริวาร 40 ยอด ขึ้นตามแข้งขา เมื่อขึ้น กระทำให้ฝาเท้าบวมแดง เจ็บปวด เป็นไข้ อาการเป็นมากตอนอายุ 8 กับ 9 เดือน แม่ซาง กลับไปขึ้นในท้อง กระทำให้ปวดท้อง ลงท้องเป็นมูกเลือด แล้วบริวารเที่ยวไปขึ้นตามปาก ตามคอ ตับ ปอด ที่ขึ้นตามแข้งขานั้นกลับกระทำพิษ ตั้งยอดแดงดังผลมะไฟ แล้วก็ดำด้านลง ขยายขอบแตงเป็นถานลามออกไป เจ็บปวด แสบร้อนตังถูกไฟ ถ้าเป็นซางเพลิงตัวผู้ มีพิษร้ายมาก มีอาการให้ปากแดง ฝ่ามือ ฝ่าเท้าแดง ให้ลงท้องเป็นเสมหะ และโลหิตสด ตัวร้อนเป็นเวลา จับเชื่อมมึน ถ้ามีอาการทวารหนักแดง เป็นอาการถึงตัด มีอาการตัวร้อน ถ่ายเป็นมูกเลือต และเป็นหนอง ท้องเตีน ถ่ายเป็นน้ำเหมือนน้ำล่ำเหล้า น้ำล้างเนื้อ

ยารักษา ส่วนประกอบคือ ว่านกีบแรด ทั้ง 2 ใบมะกล่ำเครือ ต้มน้ำ 3 ส่วนเหลือ 1 ส่วนรับประทาน ว่านร่อนทอง เนระพูสี เทียนดำ เทียนแดง ชะเอม

2) ซางน้ำ

ลักษณะอาการ ลักษณะมีแม่ซาง 10 ยอด โตเท่าใบพุทรา สีแดงดังผลผักปลังห่าม ขึ้นตามหลัง ตามสีข้างและหน้าอก กับตามหน้าแข้งและแก้ม ขึ้นทีละยอด สองยอด พออายุได้ 2 ขวบครึ่ง แตกเปื่อย เป็นแผล ไม่มีพิษ เมื่อแห้งทายไปแล้ว หลบเข้าไปขึ้นภายใน มีอาการเจ็บปวดในท้อง ตัวร้อน

ยารักษา ส่วนประกอบ คือ ใบแมงลัก ใบหนาด เทียนดำ เปลือกโพบาย ดีปลี รวมยา 5 สิ่ง เท่ากัน บดทำแท่ง ละลายน้ำกิน

3) ซางแดง

ลักษณะอาการ มีพิษมาก มีแม่ซาง 6 ยอด ขึ้นอยู่ที่ขม่อม 3 ยอด สันหลัง 3 ยอด มีบริวาร 72 ยอด เด็กอายุ 3-6-9 เดือน แม่ซางขึ้นข้างละ 3 ยอดทั้ง 3 แห่ง แม่ซางยอดเอกนี้มีสีแดง ถ้าขึ้นสันหลังจะแสดงออกมาที่คอ ที่คาง รักแร้ ขาหนีบ ทวารหนัก ยอดแดง กระทำพิษให้ลง ราก กระหายน้ำ จับเชื่อมมึน ให้ไอ ผอมเหลือง ตกมูกเลือด กินข้าว กินนมมิได้ ถ้ารักษาหายจะกลับเป็นขึ้นมาอีก ในเมื่ออายุ 1 ขวบกับ 3-6-9-11 เดือน เมื่อซางจมหายไป จะหลบเข้าทำท้อง ให้ตกมูก ตกเลือด และเป็นหนอง จุกเสียด มีพิษร้อนมาก ขึ้น ณ ที่ใดก็ปรากฏยอดแดงสมชื่อ

การรักษา ห้ามวางยารุถ่าย ขืนถ่ายเป็นตาย ถ้าเป็นซางแดงตัวผู้จะมีพิษร้ายมาก ถ้าขึ้นในอกกระทำให้หอบพัก ถ้าขึ้นที่ไหล่รวม กระทำให้เจ็บปวดสันหลัง ถ้าขึ้นในลำคอ กระทำให้กินข้าวกินนมมิได้ เมื่อจะแสดงอาการตายนั้น ขึ้นที่รักแร้ ข้างละยอด จมอยู่ในเนื้อเท่าเมล็ดบัว ที่ผิวหนังเป็นสีควันเทียน แล้วไปขึ้นในขม่อม 1 ยอด สามลงหน้าผากดุจกลีบจำปา แล้วสีซักคล้ำเข้าเป็นสีควันเทียน เลื่อนลงระหว่างคิ้วแล้วเมื่อใด กระทำให้ตามืด หูหนัก แล้วลามลงถึงปลายนาสิก กระทำให้ปากนั้นชักเพิด เมื่อจะแสดงความตาย เที่ยวผุดขึ้นทั่วสรรพางค์กาย ที่คิ้วผุดขึ้นเป็นแว่นเป็นวงดุจประทับตรา มีอาการ ท้องเดิน อาเจียน กระหายน้ำ ไอ คอแห้ง เชื่อมซึม ตกมูกเลือด กินอาหารไม่ได้ขารักษา มีส่วนประกอบคือ โกฐสอ โกฐเขมา เทียนขาว จันทน์หอม ใบชุมเห็ด รวม 5 สิ่งเท่า ๆ กัน บดเป็นผง ละลายน้ำปูนใส ปั้นเป็นแท่ง ละลายสุรากิน ทาชโลมตัวให้แทรกพิมเสน

4) ซางสะกอ

ลักษณะอาการ ลักษณะซางสะกอ เป็นซางที่มีพิษมาก มีแม่ซางขึ้นในท้องทั้ง 4 ยอด มีบริวาร 42 ยอด ขึ้นกำกับแม่ซาง และประจำทวารหนัก 4 ยอด ม้าม 5 ยอด ขม่อม 1 ยอด ขึ้นอยู่ 3 เดือน จึงกระจายทั่วทั้งลำตัวและลำไส้ กระทำให้เป็นพรรดึกและชัดเบา ขึ้นในปาก ที่ลิ้น ที่คอ ขึ้นที่เหงือกกระทำให้รากและกระหายน้ำ ตัวร้อน จับเชื่อมมึน กระสับกระส่าย เมื่อจมเข้าไปข้างใน กระทำให้ลงท้อง ตกมูก ตกโลหิต ตกหนอง ท้องใหญ่ ไส้พอง เบื่ออาหาร ตาเหลือง มูตรเหลืองจัด อายุ 1 ขวบเป็นครั้งหนึ่ง 1 ขวบกับ 6 เดือน 8 เดือนเป็นครั้งหนึ่ง 2 ขวบกับ 10 เดือนเป็นอีกครั้งหนึ่ง กระทำให้ผอมเหลือง จุก เสียด กินข้าว กินนมมิได้ บริวารเที่ยวขึ้นตามสีข้าง ตามชายโครง และสันหลังมีอาการท้องเดิน อาเจียน กระหายน้ำ เป็นไข้ ตัวร้อน เชื่อมซึม กระสับกระส่าย

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ รากเล็บมือนาง รากมะละกอ สมุลแว้ง รากมะรุม สะค้าน ว่านนางคำ ชิง ดีปลี รวมยา 8 สิ่งเท่า ๆ กัน บดทำแท่ง ละลายสุรากิน

5) ซางโค

ลักษณะอาการ ลักษณะซางโค มีแม่ซางเอก 4 ยอด ขึ้นปลายลิ้น 1 ยอด ขึ้นแข็งดังตาปลาที่โคนสิ้น 1 ยอด ที่ข้างสิ้นข้างละ 1 ยอด ซางที่ขึ้นลิ้นมีพิษมากอยู่ 3 วัน มีบริวาร 40 ยอด ขึ้นในปากและกระเพาะอาหาร เมื่ออายุได้ 3 เดือน แม่ซางยอดเอกขึ้น อายุ 6 เดือนเลื่อนลงนาภี ซางบริวารจึงขึ้น มีอาการให้อาเจียน กระหายน้ำ ตัวร้อนรูม มือเท้าเย็น จับเชื่อมมึน ให้หอบ อายุ : เดือน แม่ซางที่ปลายสิ้น เลื่อนลงไปขึ้นที่นาภีข้างขวา บริวารตามไปขึ้นด้วย 10 ยอด ให้มีอาการลงท้อง อาเจียน กระหายน้ำ ชอบกินเค็มคาว อุจจาระ อายุ 11 เดือน แม่ซางที่ขึ้นข้างลิ้นลงไปขึ้นที่ไส้อ่อนกับไส้แก่ ให้มีอาการชุบผอม ท้องใหญ่ ไส้เสียด ตกโลหิต ขึ้นตาให้ตาฟาง เป็นเกล็ดกระตี่ที่ตา วางยาชอบก็ถอยไปชั่วคราว อาการของซางโค คือ ตัวร้อน อาเจียน กระหายน้ำ เป็นบิด ตกมูกเลือด

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ ผลมะกอกเทศ ผลประคำดีควาย ผลตานขโมย ผลมะตูม เปลือกมะรุม เบญกานี ดอกจันทน์ กานพลู รากขิงแห้ง รากหิ่งหาย ขอนดอก ชะลูด หนักสิ่งละเท่ากัน ทำแท่งถ้าใช้ชโลมให้ละลายน้ำดอกไม้

6) ซางช้าง

ลักษณะอาการ ลักษณะซางช้าง มีแม่ซาง 8-9 ยอด ขึ้น 3 แห่ง คือที่นาภี 3 ยอด ที่ทรวงอก 3 ยอด ที่เพดาน 2-3 ยอด มีบริวาร 80 ยอด แม่ซางขึ้นเมื่ออายุ 3 เดือน อายุ 6 เดือน แม่ซางที่เพดานเลื่อนลงลำคอ บริวารเที่ยวขึ้นตามแขน ขา ตามชายโครงและกลางหลัง กระทำให้มีอาการไอและคอแห้ง เจ็บคออ้วกลม คอเปื่อยเน่า คันทั้งตัว เป็นแผลพุพอง ถึงอายุ 9 เดือนจะแห้งลงเอง กลับเข้าทำท้อง ให้ลงท้อง อาเจียน กระหายน้ำ กินข้าว กินนมมิได้ ซางบริวารขึ้นแซมแม่ซางทุกวัน และขึ้นตามผิวกายให้ลายไปทั้งตัว อายุ 1 ขวบ 3 เดือน แม่ซางที่คอถอยลงไปทรวงอก ให้มีอาการตัวร้อนในเวลาบ่าย เที่ยงคืนจึงคลาย จับเชื่อมมึน กระหายน้ำ เป็นกำลัง เบื่อนม เป็นเรื้อรังไป 3-4 เดือน แม่ซางที่ทรวงอกไปขึ้นที่กระเพาะข้าว กระทำให้เบื่ออาหาร ขึ้นในลำไส้กระทำให้เป็นพรรดึก ขึ้นหัวเหน่ากระทำให้ชัดเบา ในที่สุดกระทำให้ท้องใหญ่ ไส้พอง เป็นมูกเลือด อยากกินสดคาว มีอาการ เชื่อมมึน อาเจียน กระหายน้ำ ไอ คอแห้ง เจ็บคอ กินอาหารไม่ได้ มีผื่นขึ้นรอบคอ เปื่อยเน่า คันทั้งตัว

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ หญ้าไซ 1 กำมือ ยอดเต่ารั้ง 1 กำมือ กระทือ ไพล ตานเสี้ยน รวมยา 5 สิ่ง เท่า ๆ กัน บดเป็นผงทำแท่ง ละลายสุรากิน

7) ซางโจร

ลักษณะอาการ ลักษณะซางโจร มีพิษร้ายมาก มีแม่ซาง 9 ยอด เด็ก 3 วัน แม่ซางขึ้นที่ สันหลัง 2 ยอด อายุ 3 เดือน ขึ้นที่ปาก และเหงือก ยอดสีเหลืองจัด ถ้ายุบราบลงที่ต้นลิ้น อาการถึงตัด ซางที่ขึ้น ตามสะดือนั้น ยอดแหลมดังเมล็ดข้าวสารหัก กลางดำ มีชอบ ถัดขอบออกมาสีเหลืองและแดง ขึ้นตามตัวให้ลาย ดังปลากระทิง ให้เจ็บทั่วสรรพางค์กาย อายุ 6 เดือน ขึ้นตามหน้าแข้งเป็นเม็ดแข็งคม และดาย ให้ลงท้องมิรู้หยุด แม่ซางที่ขม่อมถอยลงไปขึ้นที่กลางหลัง แม่ซางลดลงแล้วที่เปื่อยก็หายไป อายุระหว่าง 8-9 เดือนถึงขวบ กับเดือน แม่ซางถอยลงมาขึ้นที่กลางหลังทุกเดือนจนครบ 9 ยอด เมื่อครบแล้วกลับเข้าในนาภี กระทำให้อาเจียน ลงท้องเป็นส่าเหล้า น้ำล้างเนื้อ และคาวปลา เป็นโลหิต เป็นหนอง แม่ซางโจรนี้ขึ้นในที่ใดมีบริวารตามไปขึ้นด้วยแห่งละ 10 ยอด แล้วไปขึ้นตาทั้ง 2 ข้า มีบริวารข้างละ 9 ยอด บางทีกระทำถึงตาประทุ ถ้าขึ้นลำดอ กระทำให้ตัดอาหาร ขึ้นตับกระทำให้ตกมูก ตกโลหิต ซูบผอมจนอกรวบ ดังอกไก่ ขึ้นใส้อ่อนให้ดุจจาระสีเขียวดังสีใบไม้ผิวหนังแตกระแหงเป็นดังเกล็ดงูทั่วทั้งตัว ขึ้นที่ไส้แกให้ลงเป็นน้ำสาเหล้า ขึ้นในนาภีและสันหลังกระทำให้ลงท้องเจ็บปวด แสบร้อนภายใน ขึ้นที่หัวเหน่าให้เป็นบิด ปวดมวน ดากออก ผอมเหลือง คร้านน้ำ อันว่าซางโจรนี้มีพิษร้ายมากและชั้นในที่สำคัญ ๆ ทั้งนั้น เมื่อไกล้จะตาย แม่ซางจะมาชั้นที่ลำคอทั้ง 2 ข้าง โตเท่าผลพุทราอ่อน และตามจักษุนั้นกลับลงมาขึ้นตามปาก ตามลิ้น ขึ้นขาวเป็นยวงดังสำลีที่ดีดแล้ว การรักษาซางนี้ ห้ามวางยารุถ่าย

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ หมึกหอม 1 บาท ผลจันทน์ 1 เฟื้อง เทียนทั้ง 5 สิ่งละ 1 เฟื้อง โหราเดือยไก่ 1 เฟื้อง รามยา 8 สิ่ง บดทำแห่งละลายสุรากิน

14. โรคแม่ซื้อ

14.1 กำเนิดแม่ซื้อของกุมาร หรือกุมารี

แม่ซื้อ เป็นความเชื่อของคนในสมัยโบราณ ในยุคสมัยที่การแพทย์ยังไม่เจริญก้าวหน้าเหมือนทุกวันนี้ ทารกแรกเกิดมักมีโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเสียชีวิตตั้งแต่เป็นทารก เป็นผลให้เกิดความเชื่อกันว่ามนุษย์ที่จะเกิดมานั้น มีผีปั้นรูปขึ้นมาก่อน แล้วจึงหาวิญญาณใส่เข้าในหุ่นนั้น เพื่อสิงเข้าสู่ครรภ์มารดา และเมื่อทารกเกิดแล้วตายแต่แรกคลอด ก็เป็นเพราะผีผู้ปั้นหุ่นเห็นว่า ทารกนั้นงามชอบใจอยากเอาไปเลี้ยงจึงทำ ให้เด็กตายในที่สุด ส่วนทารกที่ไม่ชอบก็ปล่อยให้มนุษย์เลี้ยงเอง ตามความเชื่อนี้ เป็นผลให้เกิดพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้ผีนำ ทารกกลับคืนไป เช่น ลวงผีให้เข้าใจว่าทารกนั้นไม่น่ารัก โดยติว่าน่าเกลียดน่าชัง หรือเรียก ชื่อว่าเหม็น เป็นต้น หรือมีการให้ผู้อื่นรับซื้อเด็กไป เพื่อให้ผีเข้าใจว่า แม้แต่แม่ยังไม่รัก ไม่อยากได้ไว้ ผู้ที่ซื้อเด็กจึงมีชื่อเรียกว่า “แม่ซื้อ”

แม่ซื้อเป็นคำเรียก เทวดา หรือผีที่เชื่อว่าอยู่ประจำตัวเด็กทารก ตั้งแต่แรกคลอดจากครรภ์มารดา ทำหน้าที่คอยดูแลปกปักรักษาป้องกัน หลอกหลอน หรือเย้าแหย่ ตามแต่ลักษณะของแม่ซื้อที่อยู่กับเด็กทารก ในวันทั้งเจ็ด นับแต่แรกคลอดออกจากครรภ์มารดาจนถึงอายุ 12 เดือนหรือ 1 ขวบ แม่ซื้อจึงจะไปจากเด็กนั้น แม่ซื้อทั้งเจ็ดมีที่สถิตอยู่ในเมืองบน (คือ เมืองสวรรค์) เมืองล่าง (คือ พื้นโลก หรือแผ่นดิน) และกลางหน (คือ ระหว่างสวรรค์ กับพื้นโลก หรือ ท่ามกลางอากาศ คือ ท้องฟ้า) ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 และตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ได้กล่าวถึงเรื่อง “แม่ซื้อ” โดยมีความตอนหนึ่งว่า หากนำรกของเด็กทารกไปฝังไว้ยังที่อยู่ของแม่ซื้อจะทำให้แม่ซื้อรักใคร่เอ็นดู ปกปักรักษา เล่นหยอกล้อด้วยหากไม่เช่นนั้น แม่ซื้อก็จะหลอกหลอนให้เด็กตกใจ ร้องไห้ โยเย เจ็บไข้บ่อยๆ แม่ซื้อทั้งเจ็ดนี้มีนาม รูปร่างลักษณะ และที่อยู่อาศัยแตกต่างกัน ดังนี้

แม่ซื้อประจำ เด็กเกิดวันอาทิตย์ ชื่อ วิจิตรนาวรรณ รูปตัวเป็นคน ศีรษะเป็นราชสีห์ มีถิ่นอาศัยอยู่บนจอมปลวก ถ้าฝังรกเด็กไว้ที่จอมปลวก จึงจะดี

แม่ซื้อประจำ เด็กเกิดวันจันทร์ ชื่อ วรรณานงคราญ บางตำราว่า ชื่อ นางมัณฑนานงคราญ รูปตัวเป็นคน ศีรษะเป็นม้า มีถิ่นอาศัยอยู่ที่ บ่อน้ำ ถ้าฝังรกเด็กไว้ที่ริมบ่อน้ำจึงจะดี

แม่ซื้อประจำ เด็กเกิดวันอังคาร ชื่อ นางยักษ์บริสุทธิ์ รูปตัวเป็นคน ศีรษะเป็นควาย มีถิ่นอาศัยอยู่ที่ศาลเทพารักษ์ ถ้าฝังรกเด็กไว้ที่ใกล้ศาลเทพารักษ์จึงจะดี

แม่ซื้อประจำ เด็กเกิดวันพุธ ชื่อ นางสามลทรรศน์ บางตำราว่าชื่อ นางสมุทชาต รูปตัวเป็นคน ศีรษะเป็นช้าง บางตำราว่าศีรษะเป็นวัว มีถิ่น อาศัยอยู่ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ถ้าฝังรกเด็กไว้ที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์จึงจะดี

แม่ซื้อประจำ เด็กเกิดวันพฤหัสบดี ชื่อ นางกาโลทุกข์ รูปตัวเป็นคน ศีรษะเป็นกวาง มีถิ่นอาศัยอยู่ที่สระน้ำ หรือบ่อน้ำใหญ่ ถ้าฝังรกเด็กไว้ที่ ขอบสระน้ำจึงจะดี

แม่ซื้อประจำ เด็กเกิดวันศุกร์ ชื่อ นางยักษ์นงเยาว์ รูปตัวเป็นคน ศีรษะเป็นวัว มีถิ่นอาศัยอยู่ที่ต้นไทรใหญ่ ถ้าฝังรกเด็กไว้ที่โคนต้นไทรใหญ่ จึงจะดี

แม่ซื้อประจำ เด็กเกิดวันเสาร์ ชื่อ นางเอกาไลย รูปตัวเป็นคน ศีรษะ เป็นเสือ มีถิ่นอาศัยอยู่ที่ศาลพระภูมิ ถ้าฝังรกเด็กไว้ที่ใกล้ศาลพระภูมิจึงจะดี

14.2 โรคแม่ซื้อ

ความรู้ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องแม่ซื้อ ล้วนเป็นภูมิปัญญาของบรรพชนไทยในอดีตที่ได้จรรโลงสร้างสรรค์เป็นมรดกของชาติให้แก่อนุชนรุ่นหลัง ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของคนไทยทุกคนที่จะร่วมกันอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่ คู่กับบ้านเมืองสืบไป นอกจากนี้คำ ว่า แม่ซื้อ ยังเป็นชื่อโรคที่เกิดแก่เด็กทารกตั้งแต่ แรกคลอดจากครรภ์มารดา จนถึงอายุได้ 12 เดือน ลักษณะอาการของ โรคแม่ซื้อ มีชื่อเรียกและอาการของโรคแตกต่างกัน 4 ประการ คือ

1. ปักษี หรือปีศาจ อาการของโรคนี้ เด็กจะเกิดพิษไข้ โดยจะมีเวลาที่ไข้จับ และเวลาไข้สร่าง จำแนกได้ 4 ชนิด
   - 1.1 นนทปักษี ไข้จับเวลาเช้า สร่างเวลาค่ำ
   - 1.2 กาฬปักษี ไข้จับเวลาค่ำ สร่างเวลาเช้ามืด
   - 1.3 อสุนนทปักษี ไข้จับเวลาเที่ยงวัน สร่างเวลาเที่ยงคืน
   - 1.4 เทพปักษี ไข้จับเวลาเย็น สร่างเวลาเช้าก่อนพระอาทิตย์ขึ้น
2. ลำบองราหู อาการของโรคนี้ จะมีลักษณะแตกต่างกันตามอายุของเด็ก กำหนดตั้งแต่เด็กมีอายุได้ 1 เดือน จนถึง 12 เดือน
3. อัคคมุขี อาการของโรคนี้ เด็กจะเกิดพิษไข้ตัวร้อน ท้องขึ้น อาเจียน ชักมือกำ เท้างอ เป็นต้น
4. สะพั้น หรือตะพั้น อาการของโรคนี้ เด็กจะเกิดพิษไข้ตัวเย็นจัด ท้องขึ้น อาเจียน ชักมือกำเท้างอ เป็นต้น

15. สำรอก

15.1 การสำรอก

สำรอก คือ อาการที่เด็กขย้อนเอาน้ำนม หรืออาหารที่กินเข้าไปแล้วกลับออกมาอีก อาการนี้ ถ้าพิจารณาดูก็เป็นอาการที่เกิดแก่เด็กด้วยเหตุธรรมดาอย่างหนึ่ง คือ กระเพาะอาหารของเด็ก ถ้ายิ่งเป็นเด็กอ่อน กระเพาะอาหาร ก็ยิ่งตึงและมีความยืดหยุ่นมาก ยังไม่เคยบรรจุอาหารได้มากเท่าผู้ใหญ่ ประกอบกับการเลี้ยงดูเด็ก เช่น การให้นม ให้อาหารเด็ก คนโดยมากให้ไม่มีปริมาณ ไม่เป็นกำหนดเวลา เมื่อเด็กกินเข้าไปมาก หรือบ่อย กระเพาะอาหารของเด็กยังไม่โตพอที่จะรับอาหารได้มาก ก็บีบหรือหดรัดตัวขย้อนเอาน้ำนม และอาหารที่กินเข้าไปมากนั้นออกเป็นอาการสำรอก หรือแม้ให้กินแต่น้อยแต่พอดีเป็นเวลากำหนด เด็กก็อาจสำรอกได้ด้วย ความยืดหยุ่นของกระเพาะอาหาร ด้วยการกระเทือน การเรอ การดิ้น และการร้องของเด็กเป็นธรรมดา การให้นม และอาหารเด็กไม่เป็นกำหนด ให้กินเร็วๆ บางทีทำให้เด็กสำรอก และสะอึกบ่อยๆ เคยตัว หรือบางทีเกิดการบูดการเสียขึ้น ในท้องทำให้ท้องเสีย ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ ก็สำรอกมากถึงขนาดอาเจียน กินอะไรก็อาเจียน กลายเป็นโรคกระเพาะอาหาร และลำไส้อักเสบ บางทีอุจจาระร่วง คือ ทั้งลง ทั้งราก กินไม่ได้ท้องเดิน เด็กก็ผอมลง เป็นซาง เด็กที่ท้องเสียหรืออักเสบนั้น ย่อมมีอาการลามถึงคอ ถึงลิ้น ถึงกระพุ้งแก้ม และริมฝีปาก อาจเกิดเป็นเม็ด เป็นฝ้า เป็นแผล เป็นเปื่อย เรียกว่า ซาง หรือ ไข้ซาง (ซึ่งเรื่อง ซาง จะกล่าวโดยละเอียดอีกครั้ง ในบทที่ 17)

15.2 สำรอก 7 ประการ

สำรอก 7 ประการ เป็นอาการที่เกิดขึ้นในเด็กทารก ที่ได้ถูกกล่าวไว้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1, ตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2 เป็นต้น โดยสาระสำคัญได้กล่าวถึงการเกิดอาการในเด็กทารกหลังจากเด็กทารกมีการเปลี่ยนอิริยาบทในช่วงขวบปีแรก ซึ่งอาจเกิดโรคแทรกพร้อม ๆ กับเกิดอาการสำรอก 7 ประการขึ้นได้ ผู้เป็นมารดาหรือผู้เป็นแพทย์พึงรู้ไว้ ดังนี้

1. เมื่อเด็กรู้ชันคอ เหตุมาจาก : เพราะเส้นเอ็นนั้นไหว ซางจึงพลอยทำโทษ
2. เมื่อเด็กรู้คว่ำ เหตุมาจาก : เพราะกล้ามเนื้อขยายตัว ซางก็พลอยทำโทษ
3. เมื่อเด็กรู้นั่ง เหตุมาจาก : เพราะกระดูกสันหลังคลาด ซางจึงพลอยทำโทษ
4. เมื่อเด็กรู้คลาน เหตุมาจาก : เพราะว่าตะโพกและเข่านั้นเคลื่อน ซางจึงพลอยทำโทษ
5. เมื่อเด็กรู้ดอกไม้ เหตุมาจาก : เพราะฟันขึ้น ซางจึงพลอยทำโทษ
6. เมื่อเด็กรู้ย่าง เหตุมาจาก : เพราะกระดูกทั้ง 300 ท่อน สะเทือนไหว เส้นเอ็นกระจายสิ้น ท่านเรียก “สำรอกกลาง” ซางก็พลอยทำโทษ
7. เมื่อเด็กรู้ยืนย่าง เหตุมาจาก : เพราะว่าไส้พุง ตับ ปอด นั้นคลอน ท่านเรียก “สำรอกใหญ่” ให้ระวังจงดีเถิด ซางก็พลอยทำโทษ

16. ลำบองราหูอันเกิดใน 12 เดือน

๏ ลำบองราหูกับช่วงอายุทารก

ลำบองราหู ชื่อโรคซาง (ทราง) ชนิดหนึ่ง ที่เกิดในทารกแรกเกิดจนถึงอายุ ๑๒ เดือน บ้างก็เรียกว่า กระบองราหู, ตะบองราหู หรือ ละบองราหู โดยบันทึกองค์ความรู้เกี่ยวกับเรื่อง ลำบองราหูอันเกิดใน 12 เดือน ผู้อ่านสามารถศึกษาโดยละเอียดได้ในตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ซึ่งในหนังสือเล่มนี้จะนำข้อมูลมากล่าวโดยสังเขป ดังนี้

อาการของโรคมีลักษณะแตกต่างกันตามอายุ ของเด็ก กำหนดตั้งแต่เด็กมีอายุได้ 1 เดือน จนถึง 12 เดือน อาการโรค มีต่างๆ กัน ดังนี้

1. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 1 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ มีผื่นขึ้น ทั้งตัว พิษของเม็ดผื่นนั้น ทำให้เจ็บไปทุกขุมขน ขนชูชัน นอนสะดุ้ง ร้องไห้ หาน้ำตามิได้ เป็นต้น
2. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 2 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ ทำ ให้ เจ็บคอ อ้าปากร้อง กลืนอาหารไม่ได้ เป็นต้น
3. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 3 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ ทำ ให้ ท้องขึ้น ท้องพองเหลือกำหนด อึดอัด หายใจ ไม่สะดวก ร้องไห้ดิ้นรนอยู่ ดังจะขาดใจ เป็นต้น
4. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 4 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ นัยน์ตา จะเหลือง ให้กำมือเคลื่อนไหวร่างกายไม่ได้ แข็งกระด้างเกร็งไปทั้งตัว เป็นต้น
5. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 5 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ มีไข้ ตัวร้อน ท้องขึ้น ท้องพอง เป็นต้น
6. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 6 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ตาเหลือง หลังแข็ง เป็นต้น
7. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 7 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับจะบิดตัว นัยน์ตาเหลือกขึ้นบน มือกำ เท้างอ เป็นต้น
8. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 8 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ มีไข้ ปากเปื่อย ยิงฟันเป็นนิจ เบื่ออาหาร เป็นต้น
9. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 9 เดือน
   อาการ : เมื่อแรกจับ หนาว สะท้าน หดมือ หดเท้า เป็นต้น

10. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 10 เดือน

อาการ : เมื่อแรกจับ มีไข้ ตัวร้อนจัด นอนสะดุ้งผวา ร้องไห้ไม่หยุด เป็นต้น

11. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 11 เดือน

อาการ : เมื่อแรกจับ มีไข้ ตัวร้อน มีเม็ดพิษขึ้นที่ราวนม และรักแร้ ทำให้ร้องไห้ดิ้นรน กางแขนอ้ารักแร้ อยู่ตลอดเวลา เป็นต้น

12. ลำบองราหู เกิดเมื่ออายุได้ 12 เดือน

อาการ : เมื่อแรกจับ เป็นไข้ ชัก ตัวเย็น เป็นเหน็บ ร้องไห้ไม่ออก หมดสติ เป็นต้น

17. ซาง หละ ละออง

ซาง หละ ละออง เป็นโรคที่เกิดขึ้นในเด็ก โดยเด็กที่ท้องเสีย เพราะกินนม กินกล้วย กินข้าว หรือกินอาหารอื่น ๆ มากเกินไป หรือไม่เป็นเวลา เมื่อท้องเสีย เกิดเป็นพิษ เป็นไข้ ท้องขึ้น แน่นจุก เสียด อ้วก บางคนมีอาการชัก เด็กที่จะเริ่มชัก นัยน์ตาช้อนดูสูง หรือตาตั้ง แขนขาตัวแข็งเกร็ง ตีนกำ มือกำ กระตุก ชัก หอบ บางทีว่า “เด็กต้องผีรก” บางทีเรียกว่า “ลมซาง” บางทีเรียกว่า “ปักษี” บางทีเรียกว่า “สะพั้นปักษี” บางทีเรียกว่า “สะพั้น” หรือ “ซางชัก” บางทีเด็กเป็นหวัด หรือหวัดลงปอดตัวร้อนเป็นไข้ต่าง ๆ ชัก ก็ว่าเป็นสะพั้นบ้าง ซางชักบ้าง บางทีเป็นบาดทะยัก เนื่องจากตัดสายสะดือสกปรกติดเชื้อ การเป็นโรคใด ๆ ชัก ก็ว่าเป็นสะพั้น ถ้าเป็นระหว่างที่แม่ยังอยู่ไฟก็ว่าสะพั้นไฟ การชักนั้น เด็กบางคนคลอดยากถูกข่ม ถูกใช้เครื่องเอาออก สมองชอกช้ำ หรือหกล้มหัวฟาด สมองกระเทือน ชอกช้ำก็ชักได้ หรือเมื่อตัวร้อนเป็นไข้ก็ชัก

เม็ดที่ขึ้นในปาก ในคอ บางทีเรียก หละ ซางหละ บางทีท้องขึ้น หรือชัก ก็เรียก ลมหละ ลมซาง อาการเป็นฝ้าที่ลิ้น ที่คอ และในปาก เรียก ละออง บางทีเรียก ละอองพระบาท

โดยการบันทึกที่ปรากฏในตำราอายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2 ได้กล่าวถึง การทบทวนเรื่องโรคของเด็ก ที่ให้ผู้ที่ศึกษาทำความเข้าใจเสียใหม่ *“ตามที่เป็นจริง การพูดคลุม ๆ ว่าเด็กเป็นตาน เป็นซาง เป็นหละ เป็นละออง ต้องผีรก และอื่น ๆ นั้น ยังไม่มีความหมาย ว่าเด็กเป็นโรคอะไรและด้วยเหตุใด ทางที่ถูกต้องนั้นควรจะพูดว่าเด็กท้องเสีย เป็นเพราะอาหารหรือเพราะโรคใด เช่น พยาธิไส้เดือนในท้อง เป็นไข้หวัด ไข้จับสั่น ไข้รากสาด เป็นบาดทะยักแห่งสายสะดือ เป็นหวัดลงปอด หรือปอดอักเสบ เป็นบิด หรือโรคอื่นใดก็ควรหาความรู้ และว่าให้เป็นเรื่อง ๆ ส่วนยานั้น สำหรับหมอโบราณก็ให้ใช้ยาโบราณ การเรียกชื่อโรค ถ้าจะติดคำโบราณ เช่น เป็นตาน เป็นซาง ก็ควรเพ่งเล็งว่าเป็นตานเพราะท้องเสีย หรือซางขาดธาตุอาหารหรือขาดวิตามิน ซางบาดทะยักแห่งสายสะดือ ซางหวัด ฯลฯ*

เรื่องท้องเสียของเด็ก ถ้าการเลี้ยงดูเด็กเป็นไปด้วยดี ให้นม ให้อาหารที่เหมาะสมเป็นเวลา เป็นปริมาณพอดีแก่ธาตุแก่ท้องของเด็ก รักษาความสะอาด ให้ความอบอุ่นพอควร โรคต่าง ๆ ของเด็ก ก็จะไม่เกิดขึ้นได้ง่าย และในการรักษาโรคเด็ก หรือโรคผู้ใหญ่ก็ดี ข้อสำคัญต้องพยายามแก้ไข ตัดต้นเหตุของโรคเสมอ เช่น ถ้าท้องเสียเพราะกินนมมาก ก็ต้องผ่อนให้กินแต่พอดี หรือตัวร้อนก็แก้เหตุของไข้ กินของผิดก็ต้องงด เด็กขาดธาตุอาหารหรือวิตามินก็ต้องจัดให้กิน ไม่ใช่หวังพึ่งยาแต่อย่างเดียว เด็กท้องเสียเพราะกินของเผ็ด จะให้ยาอะไรก็ตาม ถ้าไม่พิจารณาและไม่งดของเสียโรคก็ไม่หาย

เด็กที่มีอาการท้องอืด หรือตัวร้อน มีอาการชักเพราะพิษอุจจาระ ไม่ถ่าย ควรสวนล้างท้องด้วยน้ำเย็นใส่เกลือพอเค็มเล็กน้อย เป็นการเอาพิษอุจจาระออกและทำให้ตัวเย็น ถ้าเด็กตัวเย็นสวนด้วยน้ำอุ่น อย่าให้เด็กกระเทือน ต่อไปเมื่อเด็กกินยาได้ ควรให้กินยาระบาย แล้วให้ยาธาตุ ระวังอาหารการกินให้ดีต่อไป ถ้าเป็นไข้อื่นใด ก็รักษาตามเรื่องของไข้นั้น ๆ”

โดยผู้อ่านสามารถศึกษาเรื่อง ซาง หละ ละออง โดยละเอียดได้ในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย เช่น พระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2, ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1, ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1, คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2 เป็นต้น

17.1 ความหมายและลักษณะอาการของโรคซาง หละ ละออง

17.1.1 โรคซาง

ความหมาย ซางเป็นโรคที่เกิดกับเด็กอายุต่ำกว่า 5 ปี มีอาการหลายอย่าง เช่น ไม่กินนม ไม่กินข้าว อาเจียน ตัวร้อน เชื่อมซึม มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ท้องเดิน กระหายน้ำ ปากคอแห้ง มีลักษณะมีเม็ดขึ้นในปาก ในคอ ลิ้นเป็นฝ้า กำหนดชื่อโรคซางตามวันเกิด ซางมีอยู่ 2 จำพวก คือ ซางเจ้าเรือนกับซางจร ซางเจ้าเรือนเป็นพันธุกรรม บังเกิดขึ้นแต่เมื่อกุมาร ยังอยู่ในครรภ์มารดา จึงเรียกว่าซางกำเนิด ซางจรเป็นซางแทรก คือบังเกิดแทรกซางเจ้าเรือน ซางเจ้าเรือนบังเกิดแก่กุมารเมื่อตั้งครรภ์ได้ 3 เดือน แต่มิได้แสดงอาการ เมื่ออยู่ในเรือนไฟมักจะมีเขม่าชางขึ้น แต่บางชนิดเขม่าขึ้นเมื่อออกจากไฟแล้ว โดยมากมักจะแสดงอาการเมื่ออายุ 3 เดือน แต่บางชนิดก็เป็นก่อน เช่น ซางโจร เป็นต้น กำหนดพ้นเขตซางเจ้าเรือนอายุเต็ม 5 ขวบ อายุ 6 ขวบ กลายเป็นโรคตาน แต่ซางจรยังเป็นได้ต่อไปจนถึงอายุ 12 ขวบ

ลักษณะอาการ ซางขึ้นที่อวัยวะส่วนใดก็จะทำให้เกิดมีอาการแสดงขึ้นมาที่อวัยวะนั้น ๆ โดยมีอาการดังนี้

ตำแหน่งซาง	อาการ
1. ซางขึ้นในลำคอ	กระทำให้กินข้าว กินนมมิได้ ปากแห้ง คอแห้ง เจ็บคอ
2. ซางขึ้นที่ลิ้นหรือตันขากรรไกร	กระทำให้ลิ้นกระด้างตางแข็ง ในที่สุด ชักมือกำเท้างอ
3. ซางขึ้นในทรวงอกหรือนอกไส้	กระทำให้กระหายน้ำ ครั้นกินอิ่มแล้วน้ำตาแห้ง หาน้ำตามิได้
4. ซางขึ้นในนาภี	กระทำให้ท้องขึ้น ปวดมวนท้อง ลงท้อง จุกเสียด แน่นระบมตามหน้าท้อง
5. ซางขึ้นที่ไส้อ่อน	กระทำให้ปวดมวน อุจจาระมีสีต่าง ๆ เช่น สีเขียว สีแดง
6. ซางขึ้นที่ไส้แก่	กระทำให้ลงท้อง
7. ซางขึ้นที่ช่องทวาร	กระทำให้ทวารแดง ปวดเบ่ง ดากออก
8. ซางขึ้นที่หัวเหน่า	กระทำให้เป็นบิด ปวดมวน ดากออก ผอมเหลือง คร้านน้ำ
9. ซางขึ้นที่หัวตับ	กระทำให้ตกโลหิตพอประมาณ
10. ซางขึ้นที่หัวใจ	กระทำให้ตกโลหิตสดและเสมหะ
11. ซางขึ้นที่หัวใจและหัวตับ	ให้ตกโลหิตสดออกมาก่อน แล้วเน่า กระทำให้ตัวและผิวหน้า เหลืองซีด ปากแดง ถ้าลูกตาเหลืองเข้าเมื่อใดแล้วให้เป็นมูกเลือด และตับนั้นก็หย่อนลงไป แล้วจึงกระทำให้จับไข้เป็นเวลา
12. ซางขึ้นตา	กระทำให้ตามืด ตาฟาง เป็นเกล็ดกระดี่ ตาต้อ
13. ซางขึ้นตามผิวกาย	กระทำให้เป็นเม็ด เป็นตุ่มแข็ง สาก คม คาย เป็นเกล็ด เป็นคราบ ก็มี แตกออกเป็นแผลก็มี

17.1.2 หละ

ความหมาย หละมีลักษณะเป็นเม็ดเรียบขึ้นที่เหงือกและเพดานปากของเด็กอ่อน มีสีต่าง ๆ และมักเกิดในเด็กอ่อนที่มีอายุน้อยกว่า 3 เดือน ขึ้นเป็นเม็ด

ลักษณะอาการ ตัวอย่างหละที่สำคัญได้แก่

1) หละอุทัยกาล ลักษณะหละอุทัยกาล มีเม็ดขึ้นในปากลิ้น และที่ต่าง ๆ มีสีแดง มีพิษร้อนมาก ทำให้ชักมือกำ เท้างอ ลิ้นกระด้างคางแข็ง ชักตาตั้ง ตามองดูสูง

2) หละแสงพระจันทร์ ลักษณะหละแสงพระจันทร์ เมื่อขึ้นใหม่ ๆ จะมีสีขาว แล้วกลายเป็นเหลือง ขึ้นต้นขากรรไกรซ้ายหรือขวา โตเท่าเม็ดข้าวโพดอาการของหละแสงพระจันทร์ให้มีอาการลงท้อง ตัวเย็น ลิ้นกระด้างคางแข็ง หน้าผากตึง ร้องไห้ไม่มีน้ำตา ตาแข็งค้าง เป็นต้น

17.1.3 ละออง

ความหมาย ละอองมีลักษณะเป็นปุยหรือสีขาว เกิดขึ้นที่ในปาก ลำคอ กระพุ้งแก้ม หรือบนลิ้นของเด็ก ละอองจะเป็นฝ้าบาง ๆ ในปากตามลิ้น มีสีต่างกันตามชื่อของโรค ไม่มีเม็ดยอด ตัวอย่างละอองที่สำคัญได้แก่ ละอองแก้ววิเชียร

ลักษณะอาการ ลักษณะละอองแก้ววิเชียร ขึ้นตามเพดาน ที่ลิ้น หรือที่กระพุ้งแก้ม ขาวดังเนื้อในมะพร้าว อาการละอองแก้ววิเชียร ทำให้กินอาหารไม่ได้ ตัวร้อน นอนไม่หลับ สะดุ้ง หวาดผวา มีอาการถ่ายอุจจาระไม่แน่นอน เช่น กระทำให้มีอาการท้องขึ้น ท้องเดิน และท้องผูก ตาเหลือกซ้อนขึ้น ไอมาก ถ้ารักษาไม่หาย ภายใน 3 วัน อาจตายได้

17.2 การรักษาโรคซาง หละ ละออง

17.2.1 การรักษาโรคซาง หละ ละออง ในการรักษาโรคซาง หละ ละอองตามพระคัมภีร์ปฐมจินดา มีวิธีรักษาโดยใช้ยาสมุนไพรเป็นยารับประทาน ยาทาปาก ทาลิ้น ยากวาดคอ และยาน้ำมันทาตัว

ตัวอย่างยาตำรับที่ใช้รักษา มีดังนี้

1. ยารับประทาน

ตำรับที่ 1

ส่วนประกอบ ใบน้ำเต้า ชอบชะนางทั้งสอง ใบตานหม่อน ใบชุมเห็ด ใบระงับ ใบขี้กาแดง กะทือ ไพล หอมแดง พริกไทย กระเทียม ขิงแห้ง ขมิ้นอ้อย หนักสิ่งละ 1 บาท บดเป็นผงทำแท่ง

สรรพคุณ รักษาซางฝ้าย

ตำรับที่ 2

ส่วนประกอบ ขมิ้นอ้อย ไพล เปลือกมะรุม เปลือกทองหลางใบมน เมล็ดในมะนาว ฝางสับ หอม กำมะถันแดง หนักสิ่งละ 1 สลึง กระเทียม ดีปลี หนักสิ่งละ 1 เฟื้อง น้ำประสานทอง 2 สลึง พริกไทย 3 เมล็ด รวมยา 13 สิ่ง บดแล้วปั้นเป็นแท่งกิน

สรรพคุณ แก้ซางฝ้ายและซางอื่น ๆ

2. ยาทาปาก และทาลิ้น

ตำรับที่ 1

ส่วนประกอบ ใบหว้าอ่อนนึ่งให้สุก ผลเบญกานี มูลโคแห้ง น้ำประสานทอง สีเสียดเทศ รวมยา 5 สิ่ง เสมอภาค บดเป็นผง ปั้นเป็นแท่ง ละลายน้ำหมาก

สรรพคุณ ใช้ทาปากและทาลิ้น แก้ลิ้นเปื่อย สมานลิ้น

3. ยากวาดคอ ตัวอย่างตำรับยากวาดคอ ได้แก่

ตำรับที่ 1

ส่วนประกอบ เทียนดำ สารสัม ผลมะแว้งทั้ง 2 ดีปลี รวม 5 สิ่ง หนักเสมอภาค บดเป็นผง ใช้สุราเป็นน้ำกระสายยา ทำเป็นแห่ง

สรรพคุณ ใช้กวาดแก้หละ

ตำรับที่ 2 ยาเทพมงคล

ส่วนประกอบ มูลแมลงสาบ หญ้ายองไฟ ดอกบุนนาค เกสรบัวหลวง กฤษณา กระลำพัก ขอนดอก หวายตะคำ เทียนดำ น้ำประสานทอง จันทร์ทั้ง 2 เขี้ยวเสือ เขี้ยวจระเข้ งาช้าง โกฐจุงปลา ชาดหรคุน ดีงูเหลือม ดีจระเข้ ระมด พิมเสน ทองคำเปลว รวมยา 22 สิ่ง บดผงปั้นเป็นแห่ง

สรรพคุณ ใช้กวาดคอแก้หละ

4. ยาน้ำมันทาตัว

ตัวอย่างยาตำรับ

ส่วนประกอบ น้ำเปลือกฝิ่นต้น 1 จอก น้ำดีงูต้น (หรือต้ม) 1 จอก น้ำรากถั่วพู 1 จอก น้ำมันงา 1 จอก รวมกันแล้วนำไปตั้งไฟเคี่ยวให้เหลือแต่น้ำมัน นำผลเบญกานี 5 ผล สีเสียดเทศ ดีงูเหลือม รวมยา 3 สิ่ง ตำเป็นผง ผสมลงในน้ำมัน

สรรพคุณ ใช้ทาแก้ซางที่ทำให้ตัวเปื่อย

17.2.2 การรักษาโรคซางจำพวกซางจร ซางจรเป็นซางที่เกิดแทรกขึ้นมาในขณะที่เกิดเป็นซางเจ้าเรือนหรือพันกำหนดการเกิดซางเจ้าเรือนนั้นแล้ว ตัวอย่างเช่น

1) ซางกราย

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกราย มีแม่ซาง 4 ยอด อยู่หัวเหน่า 2 ยอด นาภี 2 ยอด มีบริวาร 40 ยอด แม่ซางนี้ขึ้นอยู่เมื่อกุมารยังอยู่ในครรภ์ เมื่อคลอดได้ 3 เดือน แม่ซางที่หัวเหน่าเลื่อนไปขึ้นใน นาที 3 ยอด อายุ 8 เดือนไปอีก 3 ยอด รวมเป็น 4 ยอด ให้มีอาการตัวร้อน ลง ราก กระหายน้ำ กินข้าว กินนมมิได้ เมื่ออายุกุมารได้ขวบครึ่ง ซางบริวารผุดขึ้นตามผิวกายดังยอดผด ให้อาเจียน บิดตัว นอนสะดุ้ง เป็นอยู่ 3วันก็จมหายไป กลับไปขึ้นในไส้แก่ ครั้นอายุขวบกับ 7-8 เดือน ซางบริวารไปขึ้นที่หัวเหน่า 10 ยอด ที่ลิ้น 10 ยอด ถ้าให้ยามิชอบ ครั้นอายุได้ 2ขวบกับ 3 เดือน จะกระทำให้ตกมูกเลือดแล้วแปรไปเป็นประการต่าง ๆ

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ รากก้างปลาแดง รากเล็บมือนาง รากชุมเห็ดเทศ รากชุมเห็ดไทย รากสลอดน้ำ รากตานดำ รากตานหม่อน เปลือกมะเอ เปลือแทงทวย เปลือกพุทรา เปลือกกระทุ่มขี้หมู จันทน์ทั้ง 2 ใบประคำไก่ ใบชิงช้าชาลี ขมิ้นอ้อย ยาหนัก สิ่งละเท่ากัน บดทำแท่ง ละลายน้ำกิน

2) ซางฝ้าย

ลักษณะอาการ ลักษณะซางฝ้าย ไม่เป็นเม็ดยอด ขึ้นเฉพาะเพดาน กระพุ้งแก้ม ไรฟัน ที่ลิ้น ขึ้นขาวดาดดังยวงฝ้าย มีใยดุจสำลีที่ดีดแล้ว ทำพิษให้ร้อนทั่วทั้งตัวให้ปากร้อน ปากแห้งหาน้ำลายมิได้ หุบปากมิลง อ้าปากร้องอยู่ กินข้าว กินนมมิได้ มักให้อาเจียนเป็นกำลัง ให้ลงท้องเหม็นตังน้ำไข่เน่า

ยารักษา มีทั้งยารับประทานและยาทาปาก

ยารับประทาน มีส่วนประกอบคือ ใบน้ำเต้า ขอบชะนางทั้ง 2 ใบตานหม่อน ใบชุมเห็ด ใบระงับ ใบขี้กาแดง กะทือ ไพล หอมแดง พริกไทย กระเทียม ชิงแห้ง ขมิ้นอ้อย หนักสิ่งละเท่ากันบดทำแท่งกิน

ยาทาปาก แก้ซางฝ้าย มีส่วนประกอบ การบูร ใบมะไฟ น้ำประสานทอง หนักสิ่งละเสมอภาค บดทำแท่งทาปาก

3) ซางกระแหนะ

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกระแหนะ มีแม่ซาง 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ยอดเล็กกลางดำ ริมแดง อีกตำราหนึ่งว่า ลักษณะยอดเหลือกลางหวำ ขึ้นที่ปลายลิ้น 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ขึ้นต้นคาง 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ขึ้นที่ต้นลิ้นหรือทรวงอก 1 ยอด มีบริวาร 10 ยอด ซางบริวารขึ้นล้อมแม่ซางเป็นเปลว แผ่ออกไปดังอุณาโลม กระทำพิษให้ดูดนมมิได้ ลิ้นกระด้างคางแข็ง มือกำ เท้างอ อายุได้ 5 เดือน แม่ซางทั้ง 3 เลื่อนไปขึ้นในนาภี กระทำให้ลงท้องเป็นมูก เป็นโลหิต เป็นน้ำล้างเนื้อหรือน้ำหมาก แล้วเป็นเสมหะเน่าให้ซูบผอม เบื่ออาหาร ปวดมวนในท้องมาก

ยารักษา

ยารับประทาน มีส่วนประกอบคือ สังข์หนาม ฝุ่น ชาดผง จันทน์ทั้ง 2 เกสรบัวหลวง ดอกพิกุล ดอกบุนนาค หนักสิ่งละเท่ากัน บดทำแท่ง ละลายน้ำรากบัวหลวงหรือน้ำรากมะกอกกิน

4) ซางกระตัง

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกระตัง มีแม่ซาง 3 ยอด มีบริวาร 10 ยอดขึ้นในนาภียอด มีบริวาร 10 ยอด ขึ้นในลำคอ ยอด มีบริวาร 10 ยอด เมื่ออายุเดือนครึ่ง ซางบริวารที่นาภิกระจายไปขึ้นในไส้อ่อน ไส้แก่ จนถึงทรวงอกแล้วเลื่อนลงไปขึ้นที่กระเพาะเบา กระเพาะข้าว และซางบริวารที่ลำคอนั้นรายกันขึ้นตามเพดาน กระพุ้งแก้ม ริมฝีปาก ที่ลิ้น ขึ้นหนา 3 ชั้นดุจดังหญ้ายองไฟ เมื่อขึ้นพร้อมกันทั้ง 3 แห่งดังกล่าวจะมีพิษมาก คือ ที่ขึ้นในลำไส้จะทำให้เป็นบิด ที่ขึ้นในกระเพาะเบาจะทำให้ขัดเบา ที่ขึ้นในกระเพาะข้าวจะทำให้จุกเสียด เบื่ออาหาร นอนมิหลับ ซางที่ขึ้นในคอนั้นก็กระทำให้คอแห้ง ร้องไห้มิออก ซางที่ขึ้นเพดานนั้นกระทำให้ ปวดศีรษะ หายใจชัด ดูดนมมิได้ ซางกระตังนี้ เมื่อจะรักษาห้ามวางยารุถ่าย และมักจะขึ้นแทรกซางเจ้าเรือน บางทีก็ขึ้นเมื่อพ้นเขตซางเจ้าเรือนแล้ว ถึงอายุ 12 ขวบ ซางนี้มักจะสู้ยา คือกวาดหล่นในเวลาเที่ยงจนใกล้รุ่ง เช้ากลับเป็นขึ้นอีก ย่อมทำให้ตัวร้อน ท้องขึ้น แสยงขน เมื่อครบ 3 เดือน ซางบริวารจะไปขึ้นในนาทีทั้งสิ้น กระทำให้กุมารร้องไห้บิดตัว

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ แววนกยูงเผา หางปลาช่อนเผา มูลแมลงสาบเผา หัวตะไคร้ เปลือกแมงดา ตรีกฎุก หญ้ายองไฟ ดินประสิวขาว เกลือสินเธาว์ ดอกผักคราด กระเทียม หนักสิ่งละเสมอภาค บดผง ละลายน้ำมะนาว กวาดแก้ซางกระตัง

5) ซางข้าวเปลือก

ลักษณะอาการ ลักษณะซางข้าวเปลือก มีแม่ซาง 5 ยอด มีบริวาร 50 ยอด แม่ซางขึ้น ประจำขม่อม 1 ยอด กลางหลัง 1

ยอด นา 1 ยอด รักแร้ข้างละ 1 ยอด มีบริวารกำกับแห่งละ 10 ยอด เพื่อกำเดา เมื่อจะบังเกิดให้ปากร้อนลงท้องก่อน แล้วจึงมือเท้าเย็น เจ็บดังนี้ครั้งหนึ่ง แม่ซางที่ลงไปขึ้นที่นาภีรวมเป็น 3 ยอด จึงเจ็บอีกครั้งหนึ่ง แม่ซางที่รักแร้ก็เลื่อนลงไปขึ้นที่นาภีรวมเป็น 5 ยอด ดังนี้ ซางบริวารก็รายกันไปขึ้นทั่วทั้งตัว ให้คันและคาย คมดังเมล็ดข้าวเปลือก สัณฐานดังเม็ดหัด บางทีเป็นดังปานดำ ปานแดง ก็มี บางทีเป็นริ้วดำ แดง เขียว มีอาการให้ราก ให้ลงท้อง ท้องขึ้น ชักมือกำ เท้างอ ลิ้นกระด้างคางแข็ง ดูดนมมิได้ เป็น 3 วัน 7 วัน ครั้งหนึ่ง อาการถึงตัดชนิดตัวเมียนั้น ให้พรึงขึ้นดังเมล็ดข้าวพ่างทั่วทั้งตัว ยอดนั้นแดง ครั้นสุกแล้วก็แตกออกดังโรคกลากและพรรนัย ทำพิษให้เจ็บคอ กินข้าว กินนมมิได้ ให้ตาแข็ง ท้องขึ้น ซางนี้ขึ้นในไส้ใหญ่ก่อน แล้วมาขึ้นต้นลิ้น ภายหลังจึงมาออกทั่วทั้งตัว

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ รากหมอน้อย โลดทะนง ตุมกาแดง รากทรงบาดาล รากกระดานพน รากไข่เน่า รากแตงหนู รากหัศคุณ เปล้าน้อย รากสลอดกินลง รากชิงชี่ รากตานเสี้ยน รากตานดำ หนักสิ่งละเสมอภาค บดเป็นผง ทำแท่ง ละลายน้ำมะนาวกวาดซางในปาก

6) ซางกระดูก

ลักษณะอาการ ลักษณะซางกระดูก ขึ้นที่โคนลิ้น เมื่อตั้งยอดได้ 2 วันแล้วก็หลบหายเข้าไปในท้อง จึงกระทำให้ลงท้อง ให้มือเท้าเย็น แล้วแม่ซางนั้นจะหลบมาขึ้นที่ต้นลิ้น 1 ยอด แข็งดังตาปลา ถ้ารู้แล้วให้แทง ให้แกะออกเสียก่อน แล้วจึงประกอบยาป้ายทารักษาต่อไป ไม่มีพิษมาก

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ เปลือกหอยพิมพะการัง หนังกระเบนเผา ลิ้นทะเลปิ้ง น้ำประสานทอง มูลแมลงสาบ เมล็ดในมะนาว ผลเบญกานี ชาดหรคุณเทศ ชาดหรคุณจีน ชาดจอแส ฝาหอยโข่งเผา รังหมาร่า กระเทียมกรอบ ดีงูเหลือม พิมเสนเกล็ด หนักสิ่งละเสมอภาค บดทำผง ปั้นเป็นแห่ง ละลายน้ำมะนาว

7) ซางนางริ้น

ลักษณะอาการ ลักษณะซางนางริ้น มีแม่ซาง 4 ยอด มีบริวาร 56 ยอด ขึ้นตั้งแต่ออกจากเรือนไฟ ขึ้นอยู่ที่สะดือ 3 ยอด มีบริวาร 8 ยอด ขึ้นที่ทรวงอก 1 ยอด มีบริวาร 12 ยอด ขึ้นที่ลิ้น 1 ยอด มีบริวาร 16 ยอด ขึ้นรายกันลงมาถึงทรวงอก ขึ้นในทรวงอก 1 ยอด มีบริวาร 20 ยอด รายกันลงไปถึงหัวเหน่าไส้อ่อน ไส้แก่ เมื่อกุมารอายุ 3 เดือน แม่ซางที่ลำคอกระทำให้คอแห้ง สิ้นขาว ดูดนมมิได้ กุมารได้ 6 เดือน บริวารที่ลิ้นไก่ 3 ยอดนั้น กระทำให้ไอเป็นกำลัง กระหายน้ำ คอแห้ง จับเชื่อมซึม หลับตา บริวารที่ทรวงอกรายกันลงมาถึงชายโครง ชายตับ บรรจบที่สะดือ กระทำให้ตกมูก ตกโลหิตสด บางทีเป็นเสมหะโลหิตเน่า ให้ตับย้อย จับเป็นเวลา ตาแดงเป็นสายโลหิต เมื่ออายุได้ขวบครึ่ง ซางที่กระเพาะปัสสาวะกระทำให้ขัดเบา บางที ปัสสาวะเป็นดังน้ำข้าวและดินสอพองก็มี ดังหนองก็มี เจ็บปวด เสือกไปมา ปัสสาวะหยดย้อย บางทียังเกิดนิ่ว ซางนี้จะตายใน 3 ขวบ ถ้าบังเกิดภายหลังออกไฟขวบกับ 7 เดือน มักจะไม่ตาย ซางนางริ้นเป็นซางจร เที่ยวบังเกิดแทรกในทุกซางเช่นเดียวกับซางโจร บังเกิดแทรกได้ทุกซางเหมือนกัน ถ้าบังเกิดพร้อมกันเรียกซางโจรนางริ้นขึ้นกระเพาะขี้ ทำให้ขี้ขาวหยาบ เหม็นคาว เป็นส่าเหล้า กระทำให้อยากกินสดคาว เช่นกุ้ง ปลา ถ้าขึ้นตามผิวกาย เป็นเกล็ดลายดังปลากระทิง ขึ้นทรวงอกหายใจไม่สะดวก ให้หอบ ขึ้นไส้พุงให้ลงท้องเป็นเมือกมันแข็งขา ให้เป็นเม็ดคมสาก ขนร่วง มีตัวกินทุกชุมขนอาจมเหลวเป็นสายไหม เหลือง เป็นดาน จับมือเท้าเย็น ตัวร้อน ตาดูสูงล่วง 3 เดือน ชักมือกำ เท้างอ

ยารักษา มีส่วนประกอบคือ หมึกหอม 1 บาท ผลจันทน์ 1 เฟื้อง เทียนทั้ง 5 หนักสิ่งละ 1 เฟื้อง โหราเดือยไก่ 1 เฟื้อง บดเป็นผงละลายน้ำกิน

18. ตาน

ตาน เป็นโรคที่เกิดในเด็ก เกิดต่อจากโรคซางเมื่อเด็กโตขึ้นก็จะพ้นวัยที่เกิดจากโรคซางมาแล้ว ตานแบ่งเป็น 2 คือตานโจร และตานจร โดยผู้อ่านสามารถศึกษาเรื่อง ซาง หละ ละออง โดยละเอียดได้ในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย เช่น พระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2, ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1, ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 2, ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1, ตำราคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2, ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ เป็นต้น

18.1 การแบ่งจำพวกของโรคตาน

โรคตาน ความหมาย โรคตานเป็นโรคที่เกิดในเด็ก เกิดลำดับต่อจากโรคซาง ในสมัยโบราณ เมื่อเด็กเจริญเติบโตพ้นวัยที่เกิดโรคซางแล้ว ก็จะเกิดโรคตานเป็นลำดับต่อมา โรคนี้เกิดจากตัวกิมิชาติ (พยาธิ) ซึ่งเป็นหมู่หนอนเข้าไปอาศัยอยู่ ในร่างกายมนุษย์และสัตว์ คอยเบียดเบียนทำให้เกิดโรค โรคตานมีกล่าวไว้เป็น 2 จำพวก คือ ตานโจรกับตานจร ตานโจรหรือตานขโมย ก็เรียก เป็นโรคที่เนื่องมาจากซางเจ้าเรือน กำหนดโรคตานโจรเป็นแก่เด็ก อายุตั้งแต่ 5-6 ขวบขึ้นไป คือ เมื่อพ้นเขตซางเจ้าเรือน และมักจะเป็นโรคแทรกของซางจร คืออายุยังอยู่ในเขตซางจร ส่วนโรคตานจรนั้นเป็นแก่กุมารอายุ 3 เดือนขึ้นไปถึง 7 ขวบ จะเป็นแก่กุมารเกิดในวันใด ๆ ก็ได้ ไม่มีกำหนด โรคตานโจรนี้ กล่าวไว้ว่า มีตัวกิมิชาติกินอยู่ภายในกาย จึงกระทำให้บังเกิดตัวพยาธิขึ้น ตัวกิมิชาติว่ามีอยู่ 70 จำพวก กินอยู่ในร่างกายส่วนต่าง ๆ โดยกุมารอายุ 5-6 ขวบ มักชอบกินอาหารที่แปลกรสซึ่งเป็นของไม่เคยบริโภค จึงกระทำให้บังเกิดเป็นโรคพยาธินั้น ข้อนี้เป็นความจริง เพราะเด็กอายุตอนนี้ร่างกายต้องการอาหารผิดธรรมดาไปมาก มีความรู้สึกอยากกินของคล้ายผู้ใหญ่ โรคในทางธาตุจึงต่างกันกับเมื่อใช้อาหารรสจืด คงจะเป็นโดยภูมิประเทศบังคับ และทั้งประกอบด้วยความเจริญของร่างกาย เด็กจะต้องใช้ความคิดได้บ้างแล้ว จึงกระทำให้อยากกินของที่เผ็ดร้อนและสดคาวต่าง ๆ เด็กจะรู้สึกอยากอาหารที่แปลกรสผิดกว่าแต่ก่อน ถ้ามีอาการเจ็บไข้ขึ้นในทางธาตุ จะต้องเข้าใจว่าเป็นโรคในจำพวกตาน เมื่อบังเกิดเป็นโรคตานหรือไส้เดือนขึ้นแล้ว มีอาการเป็นคนกินจุ แต่ไม่มีกำลัง และไม่อ้วน เป็นอาการ พุงป่อง พุงโร ท้องใหญ่ไส้พอง ฉะนี้ จึงเรียกว่าเป็นโรคตานขโมยเพราะกินจุบจิบ หรือชอบขโมยของกิน คือ กินไม่เป็นเวลาเพราะความหิวบ่อย อาจมีสาเหตุมาจากต้องกินเผื่อเลี้ยงพยาธิที่อยู่ในกายของตน

18.1.1 โรคตานโจร ตัวอย่างโรคตานโจรที่สำคัญเกิดจากพยาธิต่าง ๆ ได้แก่

1. พยาธิชื่อ “บุระธาตุบท” บังเกิดเนื่องจากซางเพลิง ในตอนต้นเป็นพยาธิชนิดนี้ก่อน ในครั้งแรกให้ลงเป็นโลหิต แล้วจึงให้ตัวเหลือง หาแรงมิได้ อยากของสดคาวเป็นกำลัง ในตอนปลายจึงเป็นพยาธิชื่อ “อัตฉันนะธาตุ” เป็นชิ้นในช่องนาสิก ให้นาสิกตึงและเหม็นเน่า แล้วลามลงถึงโดนสิ้นให้น้ำลายตก คอแห้ง กินอาหารมิได้ ถ้าจะรักษาพยาธิทั้ง 2 ชนิดนี้ จงแก้ที่ลิ้นที่อให้ตกเสียก่อน แล้วจึงใช้ยาแก้ในทางโลหิตต่อไป

2. พยาธิชื่อ “อุทราธาตุ” เกิดในอุทร มักให้เชื่อม ให้ผอม ให้หอบ ถ้าจะรักษา ท่านว่าเป็นแต่พอประทัง ถ้าเป็นถึง 3-4 เดือนแล้ว จะเป็นไส้พองท้องใหญ่ บางทีก็ว่าตับบวมใหญ่จนคับโครงแล้วตาย

3. พยาธิชื่อ “พะละพะหะ” เกิดเนืองจากซางแดง คือ เป็นเมื่อสิ้นเขตซางแดงแล้ว จึงตั้งขึ้นในลำไส้ตอนข้างในสะดือข้างซ้าย โตเท่าผลมะขามป้อม มีอาการเจ็บท้อง ขบเสียดเช่นเดียวกับโทษของซางแดง ตัวร้อน จับเป็นเวลา อย่าเข้าใจว่าเป็นไข้ป่าง คือเป็นโรคตานโจร มีตัวลายคล้ายเอือนปลา มีเมือกหรือเสมหะหุ้มห่อตัวอยู่ เมื่อเป็น 3 เดือน กระทำให้ลงท้องดังน้ำล้างเนื้อ ให้ตกมูก ตกเลือด ให้ปวดมวนเป็นกำลัง แล้วเบ่ง จนดากออก และผอมเหลือง อยากกินของเผ็ดเค็มและสดคาว แล้วให้พรึง (เป็นเม็ดผุด) ขึ้นตามตัว ดังหนึ่งประดงเป็นโทษเนื่องจากซางแดง เรียกโจรซางแดง แล้วแม่ซางที่ต้นลิ้นก่อนนั้นจะตั้งเป็นเม็ดกำเริบขึ้น กระทำให้ตัดอาหาร บางทีให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง แม่ซางที่อยู่ในหูก่อนนั้นจะกระทำให้เจ็บหู แล้วเป็นน้ำหนวก แม่ซางที่ขึ้นเป็นเกล็ดกระดี่ก่อนนั้น จะบังเกิดเป็นต้อกันหอยขึ้น ต่อไป 7 วันตาก็จะแตก แม่ซางที่ขึ้นหน้าแข้งก่อนนั้นขึ้นเป็นดังหนังกระเบนอันคม มีรากดุจสิวเสี้ยน ถ้าแก้ตากับหน้าแข็งหายได้เมื่อใด เด็กนั้นจึงจะรอดตาย ถ้ารักษาหายคลายไปสัก 7, 8, 9 เดือน จะบังเกิดพยาธิอีกชนิดหนึ่งชื่อพรหมกิจ เกิดขึ้นในลำไส้ มีสัณฐานดังตัวไร ปากดำ อาการให้กินอาหารมิรู้อิ่ม อุจจาระมาก ขาวเหม็น ตาฟาง มักอยากกินกุ้งปลาและของสดคาวต่าง ๆ พยาธิชนิดเหล่านี้รักษายากนัก แม้แก้หายไปเมื่อหน้าอายุต่อนคน มักจะกระทำให้เป็นโรคริดสีดวงแห้ง การรักษาโรคให้รักษาเช่นไข้สันนิบาตตานซางชนิดนี้ ห้ามวางยาผาย จงใช้แต่ยาชำระลำไส้ แต่อย่าใช้ยาเข้าสลอด

4. พยาธิชื่อ “มุสกายธาตุ” บังเกิดเนื่องจากซางโคในตอนโรคตานนี้ กระทำให้ผุดขึ้นทั้งหัดมีอาการคัน ยอดขาวแต่ไม่มีน้ำขึ้นอยู่ 8-9 วันจมเข้าไป กระทำให้ลงท้องดังน้ำล้างเนื้อมักอยากกินของสด เป็นอยู่ 2-3 เดือน กระทำให้เชื่อมให้ตาแดง แม่ซางที่ขึ้นลิ้นก่อนนั้นจะกลับกำเริบขึ้นเม็ดเดือย แข็งดังตาปลา ถ้ากวาดยาไม่จม นับแต่วันล้มไข้ได้ 6 เดือน ซางที่จมหายไปนั้นจะกลับผุดออกมาอีกเม็ดแดง ๆ ดุจไข้ระบุชาด แล้วกระทำให้จับเป็นเวลา ตัวร้อน มือเท้าเย็นเสมอไป หาเป็นเวลาไม่ ให้กระหายน้ำให้หอบลิ้นกระด้างคางแข็ง เป็นอาการถึงตัด

5. พยาธิชื่อ “สุจิมุกขกาลหิริ” บังเกิดเนื่องจากซางช้าง แต่เนื่องมาจากซางอื่น ๆ ก็ได้ทุกซางบังเกิดเป็นอุปปาติกะอยู่ในไส้อ่อนไส้แก่ เป็นตัวดังงูเล็ก ตัวนั้นยาวประมาณเท่าไม้มวน เรียกว่าไส้เดือน มีพืชพันธุ์อยู่ในไส้ใหญ่ เมื่อแก่เข้ากระทำให้เป็นการเบียดเบียนอายุเด็ก คือ ให้ซูบผอม ท้องโรกินอาหารมิรู้อิ่ม บางทีจุกเสียดขบในท้อง บางทีให้อาเจียน ครั้นถ้วนกำหนดเดือน 1 ตัวแก่เข้าแล้ว มันจึงดิ้นรนเสือกสนไปมาบางทีก็เลื้อยออกมาทางปาก บางทีก็เลื้อยออกทางทวารหนักให้เป็นไข้ตัวร้อน จับเป็นเวลา ให้ตาเป็นสายโลหิต บังเกิดเป็นเมื่อตอนใช้อาหารแปลกรส

18.1.2 โรคตานจร ตัวอย่างโรคตานจร ที่สำคัญได้แก่

1. ตานจรชื่อ “กะระ” กระทำโทษให้ลงท้อง อุจจาระสีชาวดุจดินสอพอง วางยาถูกก็หยุดไป ให้พรึงขึ้นทั้งตัวดังยอดผด ให้ตาฟางเป็นเกล็ดกะดี มักชอบกินเกลือ กินกะปิ อันว่าไส้เดือนจำพวกนี้บังเกิดขึ้นเป็นอุปปาติกะ ครู่เดียวยามเดียวก็เต็มไส้ บังเกิดได้ตั้งร้อยตัวพันตัว จึงกระทำให้ไส้พองท้องใหญ่ บอก คับใจ อัดอยู่ประมาณ 7 วัน ตัวมันแก่เข้าคลานออกทางทวารหนักก็มี ทางคอก็มี กระทำให้อาเจียน ให้จุกเสียด และขบเอาท้องดังจะขาดใจตาย ให้ร้อนกระสับกระส่าย หน้าผาดเผือดหาเลือดมิได้ เป็นดังนี้ 8 วันก็ตาย นับรวมทั้งวันล้มไข้เป็น 15 วัน โรคนี้แก้มิได้ เป็นอาการตัด รักษาไม่รอด

2. ตานจรชื่อ “สันตุกมิต” บังเกิดเนื่องจากไข้พิฆาต เช่น หกลัม ล้มฟาด ตกจากที่สูง ชอกช้ำต่าง ๆ กระทำให้เป็นไข้ ตัวร้อน มือเท้าเย็น บิดตัว บางทีก็เป็นเม็ดเป็นยอดผุดขึ้นทั้งตัว เลยเข้าใจกันว่าออกหัดครั้นจมเข้าไปแล้ว กระทำให้ลงท้องเป็นมูกเลือดจนนับเวลาบ่มิได้ ให้ปวดมวน กระหายน้ำ ให้มึนมัว ให้ไอ กินข้าว กินนมมีได้ ท่านให้แก้จึงดี จะได้ส่วน 1 เสีย 2 ส่วน

18.2 ยารักษาโรคตาน

ตัวอย่างยาสมุนไพรรักษาโรคตาน ที่พบบันทึกในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย ซึ่งจะขอยกตัวอย่างพอสังเขป ดังนี้

18.2.1 ยาแก้ตานทั้งปวง

"...เอารากตานทั้ง 5 รากก้างปลาแดง รากสะแก เปลือกขนุน เปลือกไข่เน่า รากเล็บมือนาง เอาเสมอภาค ต้ม 3 เอา 1 กิน..."

18.2.2 ยาแก้ตานโจร คำรบ 1 (เสาศาลาแม่ซื้อ)

"...ถ้าจะแก้เอา รากส้มเล็ด สีเสียดเทศ ชะเอม น้ำตาลทราย เอาเสมอภาค ทำเป็นจุณบดทาลิ้น แก้ตานโจร ขึ้นลิ้นหายดีนัก ฯ

ขนานหนึ่ง เอาหญ้าใต้ใบ จันทน์แดง กรามแรด กรามช้าง เอาเสมอภาค ทำเป็นจุณบดทำแท่งไว้ ละลายสุราให้กิน แก้พิษตานโจรอันเกิดเพื่อพยาธิ ชื่อบุระธาตุบทนั้นหายดีนัก ฯ

ยาชำระตานโจร เอาผลจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู ตรีกฎุก เทียนทั้ง 5 สิ่งละส่วน ผลสลอดสุทธิ 2 ส่วน ทำเป็นจุณบดทำแท่งไว้เท่าเม็ดพริกไทยให้กินตามกำลัง ชำระตานโจรอันชื่อว่า บุระธาตุบทนั้นหายดีนัก ฯ..."

18.2.3 ยาตานโจร คำรบ 2 (เสาศาลาแม่ซื้อ)

"...ถ้าจะแก้เอา ใบหนาด ใบคนทีสอ ใบประคำไก่ ใบผักเค็ด ใบผักเสี้ยนผี เมล็ดในมะนาว เม็ดในสะบ้า มดยอด กำยานผี ตรีกฎุก สารส้ม ดินประสิวขาว น้ำประสานทอง หัสคุณเทศ เจตพังคี ว่านน้ำ ผิวมะกรูด บอระเพ็ด เจตมูล พันธุ์ผักกาด ข่าแก่ กระชาย กะทือ ไพล หอม กระเทียม ขมิ้นอ้อย กระดูงเหลือม กระดูกงูเห่า กระดูกห่าน กระดูกเลียงผา มหาหิงค์ สิ่งละส่วน ยาดำ รงทอง สิ่งละ 2 ส่วน ทำเป็นจุณบดทำแท่งไว้ ละลายน้ำ มะกรูดทาท้องกุมาร แก้ท้องรุ้งพุงมานและมานกระษัย แก้อุจจาระ แก้ปัสสาวะมิออก แก้ชักเท้ากำมือกำ หลังแอ่น แก้สะพั้นอัคคะมุขี ลำบองราหูแลแก้ลมพุทธยักษ์ แก้ลมกุมภัณฑยักษ์ แลลมทักขิณคุณ ลมอุตราตะคุณอันบังเกิดเพื่อตานโจร พยาธิอันชื่อว่ารัตตะธาตุนั้นหายดีนัก ฯ

ยาชื่อประสะกะเพรา เอายาดำ หิงคุ์ยางโพ กระเทียม พริกไทย ดีปลี ว่านน้ำ สิ่งละส่วน ใบกะเพรา 6 ส่วน ทำเป็นจุณบดทำแท่งไว้ละลายน้ำมะกรูดก็ได้น้ำสุราก็ได้ ให้กินตามกำลัง แก้ท้องขึ้นจุกเสียดอันบังเกิดเพื่อตานโจร อันชื่อรัตตะธาตุ ซึ่งกระทำให้ปิดอุจจาะนั้นหายวิเศษนัก ฯ..."

18.2.4 ยาตานโจร คำรบ 3 (เสาศาลาแม่ซื้อ)

"...ถ้าจะแก้ เอาตรีผลา ใบมะขาม ใบส้มป่อย รากขี้กาทั้งสอง หอม รากตองแตก สิ่งละส่วน ฝักราชพฤกษ์ 9 ส่วน ต้มตามวิธีแทรกดีเกลือให้กินตามธาตุหนักธาตุเบา เป็นยาชำระลำไส้ตานโจรอันชื่อว่า พรหมกิจ เกิดเพื่อซางแดงนั้นหายดีนัก ฯ

ขนานหนึ่ง เอาแก่นขี้เหล็ก แก่นสะเดา แก่นสน จันทน์ทั้งสอง รากย่านาง ผลมะขามป้อม ผลกระดอม บอระเพ็ด แห้วหมู เอาเสมอภาคน้ำฝักราชพฤกษ์เป็นกระสาย ต้มตามวิธีให้กิน แก้จับตานโจร อันชื่อว่า พรหมกิจ เกิดเพื่อซางแดงนั้นหาย ฯ

ขนานหนึ่ง เอาสังข์เผา ชาดทั้งสอง บัลลังก์ศิลา มูลแมลงสาบ กรามแรด พิมเสน เอาเสมอภาคทำแท่ง กวาดตานโจรหาย ฯ..."

19. โรคเด็กอันบังเกิดด้วยตับพิการ

โรคเด็กอันบังเกิดด้วยตับพิการ เป็นโรคหนึ่งที่ได้พบบันทึกว่ามีการกล่าวถึงอยู่ในหมวดหมู่โรคในเด็ก ผู้อ่านสามารถศึกษาโดยละเอียดได้ในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย เช่น จารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์, ศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ โดยในหนังสือเล่มนี้จะขอยกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องมาให้ผู้อ่านได้ศึกษาพอสังเขป ดังนี้

“สิทธิการิยะ จะกล่าวกุมารกุมารีทั้งหลายอันจะบังเกิดโรค คือ ตับย้อย ตับทรุด ตับเรื้อยนั้นให้แจ้งโดยสังเขป คือ กุมารผู้ใดต้องโอปักมิกาภาธิ ถึงซึ่งพิฆาตนักเหลือกำลัง คือ ล้มลงก็ดี ตกอู่ตกเปล แลฟัดฟาดกุมารโดยความรักใคร่นักก็ดี แลเป็นซางแลหละแลละอองแลลมมีพิษทั้งปวงเหลือกำลังนักก็ดี และธาตุสมุฏฐานจึงวิปริตโดยพิฆาตอันนั้น ถีบตับตกลงมามีอาการต่าง ๆ สมมุติว่า ดานตก ถ้าตับตกข้างขวา ซ้ายระบาย อ่อนช้อนได้ ถ้าดานลมชายแข็งช้อนมิได้ ถ้าตกกลางดานเสมหะ ถ้าตกซ้ายม้ามอันนี้ ว่าแต่สังเขปวิตถารอยู่ในปฐมจินดาพลพลุหะปริเฉท ๆ นั้นแล้ว ฯ

ถ้าจะแก้เอาสมอทั้งสาม มะขามป้อม ขี้กาแดงครึ่งลูก รากอ้ายเหนียว รากเล็บมือนาง เปลือกไข่เน่า เทียนดำ เทียนขาว แห้วหมู น้ำประสานทอง ลูกมะตูมอ่อน เกสรบัวหลวง เกสรบุนนาค ขมิ้นอ้อย 3 ชิ้น บดระเพ็ด 3 องคุลี ฝักราชพฤกษ์ฝัก 1 ต้มด้วยเหล้าครึ่งน้ำครึ่งให้กินแก้ซางขึ้นหัวตับ ให้ลงเป็นโลหิตก่อนแล้วให้ไอเป็นกำลังให้ตาเหลือง จับเป็นเพลา ให้ตับหย่อนลงไปชายโครงข้างซ้าย ยาอื่นแก้มิฟัง กินยานี้หาย ฯ

ขนานหนึ่ง เอาหัวเต่า 3 หัว หัวเต่าเกียด ลิ้นเสือทั้งต้นทั้งราก ตาไม้ไผ่ป่า เกสรสารภี เกสรบุนนาค ปูนขาว 3 หยิบ ต้มให้กินแก้ตับย้อยลงมา ทำให้จับแลชักตับให้ขึ้นนั้นก็หายวิเศษประเสริฐนัก ฯ...”

20. การดูแลภายหลังคลอด

การดูแลหญิงหลังคลอด หมายความว่า การทำเวชปฏิบัติด้วยศาสตร์และศิลป์ของการแพทย์แผนไทยเพื่อช่วยฟื้นฟูสุขภาพของหญิงหลังคลอดให้คืนสู่สภาพปกติ โดยปกติแล้วระยะหลังคลอด เมื่อเวลาผ่านไปช่วงหนึ่ง ร่างกายจะมีการปรับตัวให้เข้าสู่สภาพปกติได้เอง โดยมดลูกจะมีขนาดเล็กลงเท่าก่อนตั้งครรภ์ ท้องจะลดลง เมื่อรับประทานอาหารได้ตามปกติร่างกายจะเริ่มมีเรี่ยวแรง ผิวพรรณ สดใส โดยต้องพักฟื้นและใช้เวลาหนึ่ง แต่จะยังคงทิ้งร่องรอยของการผ่านการตั้งครรภ์และการคลอดลูก ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้หญิงส่วนใหญ่ไม่พึงปรารถนา เช่น มีไขมันหน้าท้องมาก ผิวหน้า ตกกระ ด่างดำ ผิวหนังบริเวณคอ รักแร้ ขาหนีบคล้ำ ผิวหนังหย่อนยาน ปวดเมื่อยกล้ามเนื้อตามหลัง น่อง รวมถึงอาการที่อ่อนล้า ไม่กระปรี้กระเปร่า บางรายเมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่งจะมีอาการสะท้านเมื่อเจอลมฝน นานวันเข้ากลายเป็นคนสุขภาพไม่แข็งแรง มีโรคภัยไข้เจ็บคอยรบกวนอยู่บ่อย ๆ สิ่งเหล่านี้จะถูกถ่ายทอดด้วยการบอกเล่าจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งในรายละเอียดการบันทึกในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทยที่พบมักพบเป็นชื่อหัตถการ หรือสมุนไพรที่ใช้ประกอบการทำหัตถการหลังคลอดนั้น ๆ ที่ส่วนใหญ่ได้ถูกกล่าวไว้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา แต่ในรายละเอียดนั้น มักพบอยู่ในรูปแบบการบอกเล่าจากรุ่นสู่รุ่น ความเชื่อตามวัฒนธรรมเดิมที่คนรุ่นแม่ ยาย ย่า บอกกล่าวว่าถ้าได้อยู่ไฟแล้ว จะทำให้ร่างกายแข็งแรงและส่งผลดีต่อสุขภาพทุกอย่าง ดังนั้น หญิงหลังคลอดจึงต้องหาวิธีการฟื้นฟูร่างกายให้กลับเข้าสู่สภาพปกติโดยเร็ว

ในอดีตคำว่า “อยู่ไฟ” ดูจะครอบคลุมความหมายทุกกิจกรรมในการดูแลหลังคลอด ตั้งแต่การนอนผิงไฟข้างกองไฟ ดื่มน้ำต้มสมุนไพรอุ่น ใช้อิฐเผาไฟให้แดงเอาน้ำราดแล้วห่อมาประคบหน้าท้องให้ท้องยุบ การนวดหลังคลอดทำการทับหม้อเกลือ ประคบสมุนไพร (ประคบแห้ง) ต้มสมุนไพรให้เดือดแล้วเอามาเข้ากระโจม หลังจากเข้ากระโจมเสร็จเอาน้ำต้มสมุนไพรมาประคบเปียก โดยนำลูกประคบ 2-3 ลูก มาจุ่มแล้วประคบตามเต้านม และส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ส่วนน้ำที่เหลือจะผสมน้ำอุ่น แล้วให้อาบ จากนั้นจะมานั่งถ่านเพื่อช่วยให้ฝีเย็บแห้ง ซึ่งจะใช้เวลาตลอดวันปฏิบัติซ้ำไปซ้ำมาทุกวันแต่บางกิจกรรมอาจจะไม่ได้ทำทุกวัน ใครสามารถอยู่ไฟได้นานวันเชื่อว่าจะทำให้สุขภาพหลังคลอดดีกว่าคนที่อยู่ไฟได้น้อยและวัตถุประสงค์ของการอยู่ไฟจะเน้นเรื่องความแข็งแรงของร่างกายเพื่อให้สามารถทำงานได้ ไม่มีอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย ทำให้ท้องยุบเร็ว น้ำคาวปลาไหลออกดีขึ้นและแห้งเร็ว ช่วยให้ฟื้นตัวหลังคลอดได้เร็วขึ้น โดยมีญาติ พี่น้อง หรือหมอตำแยมาทำให้ ซึ่งจะส่งผลให้หญิงหลังคลอด เกิดความอบอุ่นช่วยให้ทั้งสุขภาพกาย และสุขภาพจิตดีได้

การส่งเสริมการดูแลหลังคลอด ด้วยการแพทย์แผนไทยนั้น หมายถึง พฤติกรรมที่หญิงหลังคลอด ปฏิบัติเพื่อการฟื้นฟู ส่งเสริม ป้องกัน รักษาสุขภาพ ในระยะหลังคลอด (ปัจจุบันหมายถึง 45 วัน ตามความหมายทางการแพทย์แผนปัจจุบัน แต่สำหรับในทางการแพทย์แผนไทย โดยการดูแลหลังคลอดอาจจะนานกว่านั้น เช่น ในทางแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะใช้เวลาระมัดระวังเกี่ยวกับสุขภาพหลังคลอดนานประมาณ 3 เดือน) ที่จะกล่าวถึงนี้ยังคงเป็นรูปแบบเดิมที่ปฏิบัติกันมา แต่จะแยกเป็นเรื่อง ๆ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถเลือกได้ตามความเหมาะสม หากมีเวลาและความพร้อมจะกระทำทุกกิจกรรมก็ได้ แต่หากไม่มีเวลาเพียงพอก็สามารถเลือกทำตามความสะดวกและเหมาะสม ได้แก่

1. การอยู่ไฟ
2. การนาบไพล

3. การทับหม้อเกลือ
4. การประคบสมุนไพร
5. การเข้ากระโจม การอบสมุนไพร และการอาบสมุนไพร
6. การนั่งถ่าน
7. การนวดหลังคลอด
8. อาหารแสลง

อย่างไรก็ตามก่อนที่จะทำในกิจกรรมต่าง ๆ นั้น หญิงหลังคลอดต้องคำนึงเสมอว่าในช่วงหลังคลอดร่างกายจะเพลียอ่อนล้า ดังนั้น จึงควรรอให้ร่างกายฟื้นตัวก่อน หากการอยู่ไฟ อบสมุนไพรในที่ร้อนเกินจะเสียน้ำและเกลือแร่มาก ถ้าร่างกายขาดน้ำและเกลือแร่มากจะทำให้ขาดสมดุลอาจจะเวียนศีรษะจนหมดสติได้ ในแต่ละอย่างจะมีทั้งข้อปฏิบัติและข้อห้าม โดยมีรายละเอียดของแต่ละกิจกรรม ดังนี้

20.1 การอยู่ไฟ

มี 2 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ การอยู่ไฟแบบใช้กองไฟ (ไฟฟืน) และการอยู่ไฟชุด

20.1.1 การอยู่ไฟแบบใช้กองไฟ

เป็นการอยู่ไฟแบบเดิมที่ชาวบ้านทุกภูมิภาคปฏิบัติกันมา ในปัจจุบันจะยังเห็นปฏิบัติกันอยู่มากตามชนบท แต่อาจจะลดความเข้มข้นลง รวมถึงการปรับความเชื่อเกี่ยวกับการปฏิบัติที่จะทำให้เกิดอันตรายไปบ้าง เช่น การก่อไฟไม่ร้อนมาก การพักผ่อนกลางคืน การรับประทานอาหารที่ไม่ใช้เฉพาะข้าวกับเกลือ หรืออื่น ๆ ซึ่งเป็นการปรับเพื่อความเหมาะสม ชาวบ้านไม่เสียวัฒนธรรมเดิม อีกทั้งยังคงคุณค่าแห่งภูมิปัญญาการดูแลตนเองได้ ดังนั้นในที่นี้จะกล่าวถึงรูปแบบการอยู่ไฟที่ควรส่งเสริมเพื่อให้เกิดความปลอดภัย และเกิดประโยชน์ต่อสุขภาพ ผู้ปฏิบัติ มีแนวทาง ดังนี้

อุปกรณ์ที่ใช้ในการอยู่ไฟ

1. ใช้ฟืน หรือถ่านไม้โดยเลือกที่ก่อไฟแล้วไม่แตกประทุเป็นสะเก็ด
2. แผ่นสังกะสี หรือกะละมังเคลือบสำหรับทำเป็นที่รองกองไฟ
3. ต้นกล้วยสำหรับทำเป็นเตาไฟ 1 – 2 ต้น
4. แคร่ไม้ หรือไม้กระดาน ที่มีขนาดยาวและกว้างพอ ที่จะนอนได้สะดวก
5. เตาถ่าน
6. หม้อต้มน้ำ 1 ใบ กาต้มน้ำ 1 ใบ (สำหรับต้มน้ำอาบ และต้มน้ำดื่ม)
7. ผงขมิ้นกับปูนกินหมาก (ผสมกันทาผิวหนัง)

สมุนไพรต้มน้ำอาบ

ใบเปล้า ใบส้มป่อย หรืออื่น ๆ โดยให้เป็นสมุนไพรที่มีกลิ่นหอม เพื่อให้โล่งจมูก เมื่อนำมาอาบ และอาจจะมีสมุนไพรที่มีรสเปรี้ยวเพื่อช่วยทำความสะอาดผิวพรรณหรืออาจจะใช้สมุนไพรที่เป็นสูตรตำรับที่ใช้ในการอาบก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ความเชื่อและสมุนไพรที่มีในแต่ละท้องถิ่น

สมุนไพรสำหรับต้มดื่ม

ในแต่ละภูมิภาคจะใช้แตกต่างกันไป เช่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะใช้แก่นมะขาม แก่นไม้แดง หรืออาจจะให้ดื่มน้ำต้มขิง ซึ่งสามารถใช้ได้ตามความเชื่อแต่ละท้องถิ่น

สถานที่

ควรเป็นห้องที่มีอากาศถ่ายเทได้ดี ไม่อุดอู้ หากมีหน้าต่าง มีแสงสว่างเพียงพอ หรืออาจจะใช้ใต้ถุนบ้านที่โปร่ง และไม่มีวัสดุที่จะไวไฟอยู่ใกล้

วิธีการ

1. นำต้นกล้วยทั้งสองต้นมาตัดเป็นท่อนยาวเท่า ๆ กัน แล้วผ่าครึ่งวางบนแผ่นสังกะสี เหนือต้นกล้วยเพื่อรองพื้นอีกชั้นหนึ่ง โดยวางเป็นรูปสี่เหลี่ยมทำเป็นเตา

2. แล้วก่อกองไฟบริเวณสังกะสี หรือก่อไฟบนเตาไฟ

3. หญิงหลังคลอดนอนผิงไฟ ซึ่งนิยมทำกัน 2 ลักษณะ คือ

3.1 นอนผิงไฟบนไม้กระดาน หรือบนแคร่เตี้ย ๆ ข้างกองไฟ ให้ได้ระดับพอที่จะนั่งใกล้และได้รับความร้อนที่พอเหมาะ จากเตาถ่านหรือกองไฟฟืน

3.2 การนอนเหนือกองไฟ โดยก่อกองไฟ แล้วเอาแคร่ที่สูงกว่า 50 ซม. วางคร่อมไว้ และให้หญิงหลังคลอดนอนบนแคร่ การนอนบนแคร่หรือไม้กระดานต้องมีผ้ารองพื้น (นิยมใช้ผ้าถุงรอง)

4. ต้มน้ำสมุนไพรในหม้อสำหรับอาบ เมื่อน้ำเดือดแล้วยกลงมาผสม น้ำเย็นให้อุ่นพออาบได้ แล้วให้หญิงหลังคลอดอาบ โดยอาบได้วันละหลาย ๆ ครั้ง และต้องต้มน้ำใหม่เวลาจะอาบทุกครั้ง เวลาอาบน้ำให้ล้างทำความสะอาดช่องคลอดทุกครั้ง

5. หลังจากอาบน้ำเสร็จ ให้ใช้อิฐเผาไฟให้ร้อนแล้วราดน้ำ นำมาห่อผ้า และประคบหน้าท้อง เมื่อเย็นแล้วนำไปเผาและนำมาประคบใหม่ ทำซ้ำหลาย ๆ ครั้งในแต่ละวัน โดยทำหลังจากอาบน้ำหรืออาจจะใช้กระเป๋าน้ำร้อนแทนได้

6. ต้มน้ำสมุนไพรสำหรับดื่ม โดยต้มให้เดือดแล้วรินดื่มเรื่อย ๆ เมื่อน้ำแห้งแล้วให้เติมน้ำใหม่ หากรสยาจืดให้เปลี่ยนสมุนไพรใหม่ สามารถดื่มได้บ่อย ๆ ตามต้องการ แต่การต้มสมุนไพรไม่ควรเคี่ยวให้เข้มข้นมาก เพราะอาจจะได้รับยาที่เข้มข้นเกินไปอาจเกิดอันตรายได้

7. การรับประทานอาหารในระยะที่อยู่ไฟให้รับประทานได้ตามปกติ

8. การพักผ่อนนอนหลับในช่วงที่อยู่ไฟ ควรพักผ่อนให้เพียงพอ อาจจะนอนกลางวันหรือกลางคืนก็ได้

ข้อควรระวัง

1. ไม่ควรก่อไฟให้ร้อนหรือลุกโชนเกินไป เพราะจะทำให้ผิวหนังพองได้

2. สถานที่ต้องไม่อุดอู้ อากาศถ่ายเท แสงสว่างเพียงพอ

3. ในขณะที่อยู่ไฟหากเกิดอาการอ่อนล้า เหนื่อย หรืออาการผิดปกติใดที่จะทำให้เกิดผลเสียต่อร่างกายให้หยุดและออกจากไฟไปเลย

4. ระยะการอยู่ไฟให้อยู่ตามความสะดวก (นิยมอยู่วันคี่ ตั้งแต่ 7 วันจนถึง 29 วัน)

5. กรณีที่มีการเย็บแผลที่ฝีเย็บควรรอให้แผลหายก่อน จึงนั่งอิฐได้ เพราะการนั่งอิฐอาจจะทำให้ไหมเย็บละลายก่อนที่แผลจะติดสนิท

6. การอยู่ไฟที่ร้อนเกินไปจะทำให้เสียน้ำมาก จึงควรดื่มน้ำเพื่อทดแทนน้ำที่เสียไป

ประโยชน์

การอยู่ไฟจะเกิดผลดีในภาพรวม ซึ่งตามความเชื่อของชาวบ้านเชื่อว่าการอยู่ในที่ร้อน ดื่มน้ำร้อน อาบน้ำร้อน เป็นการพักฟื้นเพื่อสะสมกำลังให้มีสุขภาพร่างกายที่แข็งแรงทำงานหนักได้ ไม่ปวดเมื่อย ต่อสู้โรคภัยต่าง ๆ ได้ ไม่มีอาการหนาวสะท้าน เมื่อถูกลมฝน ซึ่งผลกระทบต่าง ๆ อาจจะไม่เห็นทันทีแต่จะปรากฏให้เห็นเมื่ออายุมากขึ้น นอกจากนี้การอยู่ไฟยังช่วยให้มดลูกเข้าอู่เร็ว มีน้ำนมมาก ทำให้ลูกสุขภาพแข็งแรง

ความเชื่อที่มีในสมัยโบราณ เช่น วิธีดับพิษไฟ ห้ามมิให้คนที่เข้ามาเยี่ยมถามว่าร้อนไหม เพราะจะทำให้คนอยู่ไฟแพ้ทันที หรือความเชื่ออื่น ๆ ที่พิจารณาแล้วว่าหากปฏิบัติไม่ได้จะเกิดอันตรายใด อีกทั้งหากทำแล้วสบายใจก็ไม่เสียหายอะไรที่จะทำ ถือว่าเป็นวัฒนธรรมประเพณีแต่ละแห่งซึ่งอาจจะมีความเชื่อที่แตกต่างกัน

20.1.2 การอยู่ไฟชุด

กล่องไฟชุดแบน ๆ ซึ่งในชนบทยังนิยมพอสมควรเชื้อไฟทำด้วยสมุนไพรบดหยาบห่อด้วยกระดาษทำเป็นแท่งสำหรับใส่กล่องอลูมิเนียมได้ และแท่งยานี้เมื่อใช้หมดแล้วสามารถซื้อมาเปลี่ยนได้

วิธีใช้

จุดไฟที่เชื้อไฟแล้วใส่กล่องอลูมิเนียม จะทำให้กล่องร้อนใช้ประมาณ 2-3 กล่อง แล้วนำผ้ามาพันรอบหน้าท้อง ผ้าที่พันจะต้องหนาพอสมควรเพื่อป้องกันความร้อนจากกล่องไฟชุดไม่ให้กระทบกับหน้าท้องมากเกินไป เพราะจะทำให้ผิวหน้าพองได้ วิธีนี้ทำได้วันละหลาย ๆ รอบ ในขณะที่ใช้ไฟชุดสามารถทำกิจกรรมอื่นได้ตามปกติ และมีการดื่มน้ำสมุนไพรต้ม อาบน้ำต้ม เหมือนการอยู่ไฟฟืน

ประโยชน์

ความร้อนที่ได้จากการจุดเชื้อไฟ จะส่งผ่านทางผิวหนังกระตุ้นให้อวัยวะภายในเกิดการเคลื่อนไหว มดลูกเกิดการหดรัดตัวทำให้น้ำคาวปลาไหลได้ดี แต่การอยู่ไฟชุดนี้ชาวบ้านเชื่อว่าจะมีผลดีต่อสุขภาพน้อยกว่าการอยู่ไฟแบบกองไฟ

ข้อควรระวัง

ไฟชุดที่ร้อนมากอาจทำให้ผิวหนังบริเวณพันผ้านั้นพุพองได้ หากร้อนมากให้ถอดออก เมื่อไฟชุดเริ่มเย็นลงแล้วค่อยนำมาผูกใหม่

20.2 การนาบไพล

มักจะทำในช่วงที่อยู่ไฟ

วิธีทำ

ใช้เหง้าไพลตำให้ละเอียด ผสมเกลือ เอาผ้าห่อ นำไปนึ่งให้ร้อนหรือใช้ลูกประคบนึ่งให้ร้อนแล้ววางลงกับพื้น ให้หญิงหลังคลอดนั่งลงบนห่อผ้าหรือลูกประคบ โดยให้ฝีเย็บตรงกับห่อไพลหรือลูกประคบ ถ้ายังร้อนอยู่ให้ใช้ผ้ารองนั่งอีกชั้น นั่งทับไปจนกว่า

ห่อไพล หรือลูกประคบจะเย็นลง แล้วนำไปนึ่งใหม่ในวันหนึ่ง ๆ สามารถทำได้หลายครั้ง

ประโยชน์

ไพลมีสรรพคุณในการลดการอักเสบ และความร้อนจะกระตุ้นให้เกิดการหดรัดตัวของมดลูกช่วยให้น้ำคาวปลาไหลได้ดี

20.3 การทับหม้อเกลือ

การทับหรือนาบหม้อเกลือ จะทำหลังคลอดประมาณ 1 สัปดาห์ เชื่อว่าจะทำให้มดลูกหดรัดตัวเข้าอู่เร็ว ป้องกัน ไม่ให้ท้องครากหลวม ทำวันละ 2 ครั้ง เวลาเช้ามืด และเวลาบ่าย หรือตามความสะดวก ซึ่งมีวิธีการทำดังนี้

อุปกรณ์การทับหม้อเกลือ

1. ผ้ารูปสี่เหลี่ยมด้านเท่า ขนาดกว้างพอที่จะห่อหม้อได้
2. หม้อทะนน (หม้อดินขนาดเล็กไม่มีหู ผิวด้านนอกก้นหม้อไม่เรียบ) / หม้อตาล 2 ใบ
3. เตา (ขนาดให้พอดีกับหม้อ) และถ่าน
4. เกลือเม็ด (เกลือทะเล หรือเกลือตัวผู้) ปริมาณ ให้เติมถึงคอหม้อทั้ง 2 ใบ

ตัวยาสมุนไพร

1. ไพลสด
2. ว่านนางคำ
3. ว่านชักมดลูก
4. การบูรพอประมาณ
5. ใบพลับพลึงหรือใบละหุ่ง

วิธีทำ

1. ล้างไพล ว่านนางคำ ว่านชักมดลูก ให้สะอาด ไม่ต้องปอกเปลือก หั่นเป็นชิ้นตำให้ละเอียดพอประมาณ นำตัวยาทั้ง 3 เคล้าให้เข้ากัน วางบนผ้า ผสมการบูรลงไป

2. นำใบพลับพลึงกรีดเอาเส้นกลางออก เอาด้านหน้าไปวางบนตัวยาคู่กัน 2 ใบ อีก 2 ใบ วางทับ ตั้งฉากกัน

3. นำเกลือเม็ดใส่หม้อทะนนตั้งไฟ (สะตุ) ประมาณ 15 นาที หรือร้อนได้ที่ (เกลือประทุ) ยกหม้อเกลือลง วางทับใบพลับพลึงที่เตรียมไว้ในข้อ 2 ห่อผ้ามัดให้แน่น แล้วนำไปนาบทุกครั้งที่เปลี่ยนหม้อใหม่ ควรเติมตัวยาในข้อ 1 ให้พอดีกับยาที่แห้งไป แต่ถ้ายาแห้งมากให้พรมน้ำ และตัวยาสมุนไพรที่เปลี่ยนออกจากรองหม้อเกลือสามารถนำไปต้มอบสมุนไพรได้

ประโยชน์

1. ทำให้มดลูกหดรัดตัวได้ดี มดลูกเข้าอู่ได้เร็ว น้ำคาวปลาเดินได้สะดวก
2. รักษาอาการปวดเมื่อย ขัดยอก
3. ทำให้การไหลเวียนของโลหิตและน้ำเหลืองดีขึ้น
4. ความร้อนจะกระตุ้นให้เกิดการเผาผลาญไขมันหน้าท้อง ช่วยให้หน้าท้องยุบได้บ้างเล็กน้อย

ข้อควรระวัง

1. การคลอดโดยการผ่าตัด ถ้าจะทำการทับหม้อเกลือต้องรอให้หลังคลอดเกิน 1 เดือนไปแล้ว
2. ไม่ให้วางหม้อเกลือหรือกดแช่นาน ๆ ในขณะที่หม้อเกลือร้อน
3. หญิงหลังคลอดที่เป็นเบาหวาน ความดันโลหิตสูง
4. ไม่ทับหม้อเกลือถึงใต้อก

อาการแทรกซ้อน

ในขณะที่มีการทับหม้อเกลืออาจเกิดอาการปวดแสบปวดร้อน พุพอง หรือมีอาการหน้ามืด วิงเวียนศีรษะให้หยุดทำการทับหม้อเกลือและทำการปฐมพยาบาลเบื้องต้นถ้าอาการไม่ดีขึ้นควรส่งต่อแพทย์แผนปัจจุบัน

20.4 การประคบสมุนไพร

มี 2 แบบ คือ การประคบเปียก และการประคบแห้ง

20.4.1 การประคบเปียก

จะทำควบคู่กับการเข้ากระโจม โดยใช้ลูกประคบ (วิธีทำลูกประคบเปียกเหมือนกับลูกประคบแห้ง) จำนวน 3 ลูก มาจุ่มน้ำต้มสมุนไพรที่จะเข้ากระโจมใช้นั่งทับตรงกับฝีเย็บ 1 ลูก ส่วนอีก 2 ลูก เมื่อจุ่มน้ำแล้วใช้ประคบตามตัว เต้านม เมื่อประคบเปียกแล้วให้อาบน้ำต้มสมุนไพรต่อ

20.4.2 การประคบแห้ง

นิยมใช้ควบคู่กับการนวดไทย โดยมากจะใช้หลังจากการนวดเสร็จเรียบร้อยแล้ว ซึ่งผลของการประคบเกิดจากความร้อนที่ได้จากการประคบ และจากตัวยาสมุนไพรที่ซึมผ่านผิวหนังเข้าสู่ร่างกาย ซึ่งมีสูตรการทำลูกประคบมากมายหลายสูตรตามแต่ท้องถิ่นจะนิยมใช้อะไร ดังเช่น ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นิยมใช้เปลือกไม้แดง ใบเปล้า แถบภาคกลางนิยมใช้เถาเอ็นอ่อน โคคลาน ไพล ขมิ้น หรือทางแถบภาคใต้ใช้ไพล ขมิ้น ขิง เป็นสมุนไพรหลักในลูกประคบ เป็นต้น

ประโยชน์ของการประคบสมุไพรในกรณีหลังคลอด (จากตัวยาสมุนไพรและความร้อน)

1. บรรเทาอาการเกร็ง ปวดเมื่อยกล้ามเนื้อ
2. ช่วยให้เนื้อเยื่อ พังผืด ยืดตัวออก
3. ลดการติดขัดของข้อต่อ
4. ช่วยเพิ่มการไหลเวียนของเลือด

ข้อควรระวังในการประคบสมุนไพร

1. ห้ามใช้ลูกประคบที่ร้อนเกินไป โดยเฉพาะกับบริเวณผิวหนังอ่อน ๆ หรือบริเวณที่เคยเป็นแผลมาก่อน ถ้าต้องประคบ ควรมีผ้าขนหนูรองก่อน หรือ รอจนกว่าลูกประคบคลายความร้อนลงจากเดิม
2. ควรระวังเป็นพิเศษ ในผู้ป่วยเบาหวาน อาจทำให้ผิวหนังไหม้หรือพองได้ง่าย ควรใช้ลูกประคบอุ่น ๆ
3. ไม่ควรใช้ลูกประคบสมุนไพรในกรณีที่มีการอักเสบ ปวด บวม แดง ร้อน ในช่วง 24 ชั่วโมงแรก อาจทำให้บวมมากขึ้น

4. ไม่ควรอาบน้ำทันทีหลังประคบเสร็จ เพราะจะไปชะล้างตัวยาออกจากผิวหนัง และร่างกายปรับไม่ทันทำให้เป็นไข้ได้

การเก็บรักษา

1. ลูกประคบสมุนไพรที่ทำครั้งหนึ่ง สามารถเก็บไว้ใช้ได้ 3-5 วัน โดยเก็บในตู้เย็น
2. ถ้าลูกประคบแห้ง ต้องพรมน้ำก่อนนำไปนึ่ง
3. ถ้าลูกประคบที่ใช้แล้วสีเหลืองอ่อนลง แสดงว่าสมุนไพรจืดแล้ว ไม่ควรใช้ ให้เปลี่ยนลูกใหม่

20.5 การเข้ากระโจม การอบสมุนไพร และการอาบสมุนไพร

20.5.1 การเข้ากระโจม การอบสมุนไพร มีหลักการเหมือนกัน คือ ต้มสมุนไพรให้เดือด แล้วเอาไอน้ำรมตัวโดยการเข้ากระโจม อาจทำเป็นท่อไม้ไผ่ต่อไอน้ำจากหม้อที่ต้มสอดเข้าในกระโจม หรือยกหม้อยาที่กำลังเดือดสอดเข้าในกระโจมค่อย ๆ เปิดฝาทีละน้อยให้ไอพุ่งขึ้นรมหน้า การเข้ากระโจมเหมาะกับใช้ในบ้านโดยประยุกต์อุปกรณ์ตามที่หาได้ แต่อาจจะได้ผลไม่เต็มที่เพราะไอและความร้อนไม่สม่ำเสมอ ส่วนการอบไอน้ำต้องมีห้องอบ หรือตู้อบ มีการควบคุมอุณหภูมิจะมีผลต่อร่างกายดีกว่าซึ่งใช้งบประมาณสูงกว่า เมื่อทำการเข้ากระโจม หรืออบสมุนไพรเรียบร้อยแล้ว สมุนไพรที่ถูกใช้ในการเข้ากระโจม หรือการอบสมุนไพร มักจะนำมาใช้ในการอาบสมุนไพรต่อไป

สูตรยาที่นิยม มีดังนี้

สูตรที่ 1 : ไพล 1 กิโลกรัม ตะไคร้ 5 ต้น มะกรูด 3 ลูก หรือใบมะกรูด 5-10 ใบ ผักบุ้งแดง 8-10 ยอด ใบมะขาม ใบส้มป่อย ว่านชักมดลูก ว่านน้ำ เถาเอ็นอ่อน เปลือกชะลูด อย่างละ 1 หยิบมือ

สูตรที่ 2 : ใบมะกรูด 10 ใบ ใบมะขามแก่ 1 กำมือ ต้นตะไคร้ทุบแตก ตัดเป็นท่อนสั้น ๆ 5 ต้น หอมแดงทุบแตก 5 หัว ไพลหั่นเป็นแว่น 5 แว่น ใบส้มป่อย 1 กำมือ การบูรละเอียด 2 กรัม

สูตรที่ 3 : ใบส้มโอ 5-10 ใบ ใบมะขามแก่ 1 กำมือ ใบมะกรูด 5-10 ใบ ไพลทุบแตก 1 เหง้า เหง้าข่าแก่ ทุบแตก 1 เหง้า ใบกะเพราแดง 1 กำมือ การบูรละเอียด 2 กรัม

วิธีการ

1. เตรียมกระโจมและเก้าอี้วางไว้ในกระโจม หรือใช้ตู้อบสำเร็จรูป แล้วยกหม้อต้มสมุนไพรไว้ในกระโจม
2. ก่อนเข้ากระโจมให้ดื่มน้ำ 1 แก้ว
3. มารดาหลังคลอดให้นุ่งกระโจมอกเพื่อให้ตัวยาซึมผ่านผิวหนังได้ดี เข้าไปนั่งในกระโจมแล้วค่อย ๆ เปิดฝาหม้ออบสมุนไพรเพื่อให้สมุนไพรรมตัวและหน้าตา รวมทั้งให้มารดาสูดกลิ่นสมุนไพรอย่างเต็มที่
4. ระยะเวลาเข้ากระโจม ควรอบประมาณ 15 นาที แล้วออกมาพัก (ช่วงระหว่างออกมาพัก ห้ามโดนพัดลม) ดื่มน้ำแล้วเข้าไปอบใหม่ ควรทำซ้ำ 3 รอบ อย่างน้อย 3 วัน

ประโยชน์

ทำให้การไหลเวียนเลือดเพิ่ม ช่วยลดการอักเสบ บวม แดง ปวดของกล้ามเนื้อทั่วร่างกาย ทำให้รูขุมขนเปิดออก สิ่งสกปรกถูกขับออกมาพร้อมกับเหงื่อ และสมุนไพรที่มีรสเปรี้ยว จะช่วยล้างสิ่งสกปรกเหล่านั้นให้ลื่นหลุดออกจากผิวหนังได้ง่าย ช่วยให้ผิวหนัง

ต้านทานเชื้อโรคได้ดีขึ้น ทำให้คลายความปวดและอาการฝืดของข้อต่อต่าง ๆ เหงื่อที่ถูกขับออกมาช่วยลดน้ำหนักลงได้บ้าง กลิ่นหอมของสมุนไพร ช่วยให้รู้สึกสดชื่น แจ่มใส คลายความเครียดและบรรเทาอาการหวัดคัดจมูก

ข้อห้าม

แม้ว่าการเข้ากระโจมหรือการอบสมุนไพรจะเกิดประโยชน์ดังกล่าว แต่อาจเกิดอันตรายได้ คือ ทำให้วิงเวียน เป็นลม หมดสติ ดังนั้นจึงมีข้อควรระวังและข้อห้ามในการเข้ากระโจม ดังนี้

1. หญิงหลังคลอดใหม่ ๆ ไม่ควรเข้ากระโจม เนื่องจากร่างกายอ่อนแอ ควรเว้นระยะออกไปประมาณ 4-5 วัน หลังคลอดให้แน่ใจว่าร่างกายแข็งแรงพอเสียก่อน
2. ผู้ที่รู้สึกอ่อนเพลีย อดนอน อดอาหาร หรือหลังรับประทานอาหารเสร็จใหม่ ๆ
3. ผู้ที่มีอาการเป็นไข้ ตัวร้อน ปวดศีรษะ เวียนศีรษะ หรือมีอาการคลื่นไส้อาเจียน
4. ผู้ที่เป็นโรคหัวใจ ความดันโลหิตสูง เป็นโรคหอบหืด โรคลมชัก และโรคไต
5. ในกรณีที่มีแผลผ่าตัด หรือการคลอดปกติ ควรให้แผลติดดีเสียก่อน ซึ่งปกติแผลผ่าตัดจะติดภายใน 7-10 วัน

20.5.2 การอาบน้ำสมุนไพร

ประโยชน์

1. ทำให้ระบบไหลเวียนโลหิตดีขึ้น
2. บำบัดรักษาอาการปวด ตึง ล้า ของกล้ามเนื้อ ปวดหลัง ปวดเอว เป็นต้น

ข้อควรระวัง

1. ระวังน้ำที่อาบอย่าให้ร้อนจนเกินไป
2. หญิงหลังคลอดที่มีอาการอ่อนเพลีย

20.6 การนั่งถ่าน

การนั่งถ่าน เป็นการช่วยให้ฝีเย็บ และช่องคลอดแห้ง มักจะทำหลังจากอาบน้ำ โดยนั่งบนเก้าอี้เจาะรู ให้ฝีเย็บอยู่ตรงกลางรูที่เจาะไว้ใต้เก้าอี้วางเตาไฟที่ก่อไฟแล้วโรยสมุนไพรเป็นระยะ

อุปกรณ์การนั่งถ่าน

1. เก้าอี้ไม้เจาะรูตรงกลาง
2. เตาถ่านขนาดเล็ก
3. ถ่านไม้ (ให้เลือกถ่านจากไม้ที่ไม่แตกประทุเป็นสะเก็ด) เช่น ไม้สะแก ไม้มะขาม

สมุนไพร

1. ผิวมะกรูด
2. ว่านน้ำ
3. ว่านนางคำ

4. ไพล

5. ขมิ้นอ้อย

6. ชานหมาก

7. เปลือกชะลูด

8. ขมิ้นผง

9. ใบหนาด

10. การบูร

วิธีทำ

1. ล้างสมุนไพรให้สะอาด หั่นให้ละเอียด ตากแดดให้แห้งสนิท แล้วบดพอหยาบ ๆ

2. ก่อเตาให้ถ่านติดสม่ำเสมอดีแล้วนำไปวางใต้เก้าอี้ที่จะใช้สำหรับนั่งโดยไฟในเตาไม่ต้องแรงมาก และต้องไม่ประทุไฟ (ระยะห่างระหว่างเตาไฟกับรูที่เจาะไว้ควรห่างพอประมาณ หากใกล้มากจะทำให้ร้อนเกินไป หรืออาจจะทำให้เกิดเปลวไฟลุกไหม้ หรือเกิดสะเก็ดไฟถูกผิวหนังช่องคลอดได้)

3. นำตัวยาที่เตรียมไว้ค่อย ๆ โรยลงบนเตาไฟ ให้ควันพลุ่งขึ้นมา แล้วให้หญิงหลังคลอดนั่งบนเก้าอี้ที่เตรียมไว้ ควันจากเตาจะรมบริเวณช่องคลอด และฝีเย็บ

4. เมื่อควันไฟจางลงโรยสมุนไพรลงไปใหม่ ทำซ้ำประมาณ 7-10 ครั้ง ใช้เวลาประมาณ 10-15 นาที

ประโยชน์

ช่วยให้ฝีเย็บและช่องคลอดแห้งเร็ว สมุนไพรที่ใช้จะมีสารสำคัญที่มีน้ำมันหอมระเหยมีฤทธิ์เป็นยาปฏิชีวนะเล็กน้อย จึงช่วยลดการอักเสบ การติดเชื้อในช่องคลอดได้ และความร้อนจะช่วยให้มดลูกหดรัดตัว น้ำคาวปลาออกได้ดี

นอกจากตำรับข้างต้นแล้วในการนั่งถ่านอาจจะใช้ตำรับอื่นก็ได้ เช่น แสมสาร แสมทะเล นำมาบดเป็นผงหยาบ เทียนดำ อบเชย สารส้ม กำยาน สิ่งละ 15 กรัม ขมิ้นผง 1 หยิบมือ นำมาผสมรวมกันแล้วโรยบนถ่าน และให้หญิงหลังคลอดนั่งรม ช่องคลอดเหมือนตำรับแรก

20.7 การนวดหลังคลอด

ในสมัยก่อนที่มีการนวดหลังคลอดจะมีท่านวดที่เรียกว่า “การนวดเข้าตะเกียบ” เพราะหลังคลอดจะมีอาการขัดขาและข้อสะโพกเดินไม่สะดวก เนื่องจากการขยายตัวของรอยต่อระหว่างกระดูกเชิงกรานขณะคลอด ซึ่งปกติแล้วข้อต่อเหล่านี้จะกลับเข้าที่หลังคลอดระยะหนึ่งแต่หากเดินก้าวขึ้นบันไดสูงหรือก้าวยาวเกินไปจะทำให้ข้อต่อ ข้อสะโพกขยับออกเกิดอาการขัดและเสียวสะโพกเวลาเดิน การนวดเข้าตะเกียบจะช่วยให้ข้อต่อเข้าที่โดยวิธีการนวดดังนี้

วิธีการนวดเข้าตะเกียบ

1. จัดให้ผู้ถูกนวดนอนตะแคง เท้าทั้งสองข้างวางซ้อน ชิดกัน และเหยียดตรง

2. หมอนวดยืนคร่อมตัวที่บริเวณขาผู้ถูกนวด แล้วใช้มือกดลงบนสะโพกระหว่างกระดูกหัวตะคาก (กระดูกเชิงกราน) กับปลาย

กระดูกกระเบนเหน็บ

3. กดขยุ่มเบา ๆ เพื่อหาจังหวะ สองสามครั้ง แล้วจึงกดกระแทกลงแรง ๆ หนึ่งครั้งอาจจะมีเสียงกระดูกเข้าที่

4. สามารถกดซ้ำได้โดยจำนวนครั้งที่ทำต้องเป็นเลขคี่ เช่น 3, 5, 7, หรือ 9 ครั้ง

ข้อควรระวัง

ในการนวดเข้าตะเกียบเป็นท่านวดที่ค่อนข้างอันตรายเพราะหากหมอนวดไม่มีความชำนาญอาจจะเกิดการใช้แรงไม่เหมาะสม มีการกระแทกแรงเกินไป ทำให้ข้อต่ออักเสบหรือยิ่งเคลื่อนมากกว่าเดิมก็ได้ ดังนั้นจึงไม่ควรทำ แต่หากมีอาการปวดตามส่วนต่าง ๆ สามารถใช้การนวดในท่าที่ปลอดภัย ซึ่งการนวดหลังคลอดสามารถใช้ท่านวดพื้นฐานของการนวด โดยมีหลักการ คือ นวดทั้งตัวเพื่อช่วยกระตุ้นระบบไหลเวียนและเน้นเฉพาะบริเวณที่มีอาการปวด เช่น บริเวณหลัง สะโพก น่อง ไหล่ ศีรษะ และผู้ที่ทำการนวดต้องเป็นผู้ที่มีความชำนาญที่ผ่านการอบรมหลักสูตรการนวด หรืออาจจะนวดโดยหมอตำแยก็ได้

การนวดพื้นฐาน (แบบราชสำนัก)

เป็นการนวดกระตุ้นระบบไหลเวียนเลือด ช่วยคลายและลดอาการปวดเกร็งของกล้ามเนื้อ ลดอาการบวม โดยให้หญิงหลังคลอดใส่เสื้อผ้าที่หลวม ใส่สบาย นอนหนุนหมอนไม่สูงมาก อยู่ในสถานที่ที่มีอากาศถ่ายเทสะดวก ส่วนการนวดแบบเชลยศักดิ์นั้น เป็นท่านวดที่สามารถใช้ได้ทั้งกระบวนการตั้งแต่แรกจนสิ้นสุด คือ เริ่มนวดตั้งแต่เท้า ขา เปิดประตูลม แขน มือ ศีรษะทั้งท่านอนคว่ำ ท่านอนตะแคง รวมถึงการนวดหน้าด้วย แต่มีบางท่าที่ไม่แนะนำให้นวด เนื่องจากเป็นท่าที่อันตราย ได้แก่ ท่าดันเข่าชิดอก เนื่องจากการกดหน้าท้องอย่างแรงอาจจะทำให้มดลูกหรืออวัยวะภายในอักเสบได้ และการดัดไม่ควรทำเพราะเป็นการยืดกล้ามเนื้อและข้อต่ออย่างแรง อาจจะทำให้กระดูกหัก หรือเกิดการยืดข้อต่อได้

นอกจากนี้ในการนวดแบบอื่น ๆ เช่น การนวดแบบพื้นบ้านตามภูมิภาคต่าง ๆ ที่หมอตำแย หรือหมอนวดพื้นบ้านตามบ้านนวดในท่าที่ปลอดภัยสามารถใช้ได้เช่นเดียวกัน ถือหลักการว่าการนวดหลังคลอดเป็นการช่วยคลายอาการตึงเครียดของกล้ามเนื้อ ช่วยกระตุ้นระบบไหลเวียนเลือดให้เป็นไปโดยสะดวกจะทำให้หญิงหลังคลอดรู้สึกผ่อนคลาย สบายตัว ทั้งนี้ให้ตระหนักถึงความปลอดภัยเป็นสำคัญ เพราะหญิงหลังคลอดจะมีร่างกาย และกล้ามเนื้อ ข้อต่อที่หลวมเนื่องจากน้ำหนักจะลดลงอย่างรวดเร็ว ในช่วงหลังคลอด ดังนั้นจึงต้องเน้นเรื่องความปลอดภัยเป็นลำดับแรก ก่อนที่จะพิจารณาว่านวดบริเวณไหนแล้วจะช่วยบรรเทาอาการปวดและช่วยผ่อนคลายได้

20.8 อาหารแสลง

อาหารแสลงของหญิงหลังคลอด หมายถึง อาหารที่รับประทานเข้าไปแล้วทำให้หญิงหลังคลอดรู้สึกไม่สบาย เกิดจากผิดสำแดง เลือดตีขึ้น น้ำคาวปลาไม่ไหล น้ำนมไม่มี หยุดไหล มีไข้ ชัก ปวดศีรษะ คลื่นไส้ อาเจียน หน้ามืด เป็นลม ท้องเสีย ปวดเมื่อยตามร่างกาย มดลูกชื้น หรืออาจจะมีผลทำให้ลูกที่กินนมแม่เกิดการท้องเสียได้ ซึ่งทางภาคตะออกเฉียงเหนือของไทยมักมีความเชื่อเรื่องอาหารแสลงของหญิงหลังคลอด และจะเรียกอาการที่เกิดจากการกินอาหารแสลงว่า “ผิดกระบูน” ดังนั้นจึงต้องมีข้อห้ามให้ “ขะลำ” (ห้ามกินอาหารแปลก ๆ เป็นของต้องห้าม หรือห้ามทำอิริยาบถต่าง ๆ ที่จะส่งผลไม่ดีต่อร่างกาย)

จากความเชื่อที่ได้รับการปฏิบัติสืบต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น บ้างมีระบุไว้ในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย บ้างไม่ได้รับการบันทึก

แต่ได้รับการบอกเล่าสืบต่อกันมา เมื่อได้สืบค้นเพิ่มเติมแล้วพบว่าทุกภาคของประเทศไทยมีลักษณะคล้ายกัน เช่น

ภาคใต้ ห้ามกินมะละกอ ขนุน ฟักทอง ฟักเขียว ปลา หอย และเห็ด เพราะเชื่อว่าจะทำให้หนาวเย็น ห้ามกินหน่อไม้ หัวหอม ของดอง กล้วยหอม ขนุน ข้าวเหนียว ยอดชะอม เนื้อวัว สัตว์ป่า เพราะจะทำให้แสลงเลือด ทำให้เลือดฉีดขึ้นหัว มีอาการปวดหัว ตาลาย ห้ามกินปลาที่ไม่มีเกล็ด จะทำให้แสลงมดลูก ถ้ากินปลาต้องนำเอามาปิ้งก่อนจึงจะนำไปแกงกินได้ ไม่เช่นนั้นจะทำให้ผอมแห้งลงไปเรื่อย ๆ

ภาคเหนือ ห้ามกินไข่ ปลา แกงทุกชนิด ของดอง พริกฯลฯ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ห้ามกินผักที่มีมือเกาะ (เช่น ตำลึง ฟักทอง) ชะอม กระถิน ผักที่ซื้อจากตลาด อาหารทะเล สัตว์ป่า เนื้อวัวดำ ควายดำ ปลาชะโด ปลาหางแดง ข้าวเหนียวดำ อาหารหมักดอง ปลาร้า น้ำปลา ส้มตำ ข้าวเบือ ถั่วลิสงคั่ว เมี่ยงฯลฯ ซึ่งแต่ละคนจะมีอาการผิดสำแดงไม่เหมือนกัน

ภาคกลาง ห้ามกินอาหารทะเล ปลามีเกล็ด ชะอม เต่า อีเก้ง ปลาไหล ปลาดุกฯลฯ ถ้ากินผิดสำแดงจะทำให้ปวดหัว มีไข้ และอาจชักได้

ชาวบ้านมีความเชื่อว่า อาหารที่แสลงรุนแรงต้องงดนาน เช่น ชะอม หรืออาหารหมักดอง ต้องงดนานเป็นปี แต่ถ้าเป็นอาหารที่ไม่มีฤทธิ์แสลงมากนักอาจจะรับประทานได้เมื่อออกไฟไปแล้ว เช่น ผลไม้สุก เป็นต้น

เกี่ยวกับอาหารแสลงนี้ในทางการแพทย์แผนปัจจุบันถือว่าอาหารบางอย่างอาจจะทำให้เกิดการแสลงได้ ซึ่งมีทั้งอาหารแสลงโรค และอาหารแสลงยา เช่น ห้ามกินนมหลังจากกินยาปฏิชีวนะ เพราะนมจะไปจับกับยาทำให้ยาไม่เกิดการดูดซึม กรณีนี้เรียกว่าเป็นการแสลงยา หรืออีกกรณีหนึ่งคือคนที่เป็นโรคเบาหวานอยู่ เมื่อไปกินอาหารที่หวานมากจะทำให้เกิดภาวะน้ำตาลเกิน อย่างนี้ก็ถือว่าเป็นการแสลงโรค

เกี่ยวกับอาหารแสลงในทางการแพทย์แผนไทยมีกล่าวไว้ในหลายพระคัมภีร์เมื่อรับประทานแล้วจะมีอาการต่าง ๆ ดังนี้

พระคัมภีร์มหาโชตรัต กล่าวไว้ว่าผู้หญิงที่มีประจำเดือนปกติแต้ถ้ากินอาหารรสเผ็ดร้อนเกินไปจะทำให้ประจำเดือนแห้งไป

พระคัมภีร์ธาตุบรรจบ พระคัมภีร์อติสาร เป็นพระคัมภีร์เกี่ยวกับอุจจาระธาตุ กล่าวไว้ว่าถ้ากินอาหารไม่ถูกกับธาตุ ไม่เหมาะกับโรค เรียกว่า อชิณะธาตุ อาหารที่ไม่เคยกิน กินเนื้อสัตว์ดิบ อาหารแปลกธาตุ อาหารบูดเน่า ฯลฯ จะทำให้เกิดอาการทางโรคอุจจาระธาตุ ซึ่งมีอาการแสดง 15 ประการ ได้แก่ ปวดอุจจาระผิดปกติ เสียดชายโครงและเสียดท้อง กินข้าวไม่ได้ อาเจียน นอนไม่หลับ มึนมัว สะบัดร้อน สะบัดหนาว ถ่ายอุจจาระปัสสาวะไม่สะดวก แน่นหน้าอก เสียวทั่วร่างกาย เมื่อย ทุกข้อทุกกระดูก ร้อนกระวนกระวาย เจรจาพร่ำพรู ร้อนในกระหายน้ำ ซูบผอม ผิวกายสากชา เกิดละอองขึ้นเป็นขุมตามลิ้นตามปาก

พระคัมภีร์ปฐมจินดา ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องแม่และเด็ก ไม่ได้กล่าวเกี่ยวกับอาหารแสลงโดยตรง แต่ระบุไว้ว่า ถ้าแม่กินอาหารเผ็ดร้อนเด็กในท้องจะดิ้นทุรนทุราย

พระคัมภีร์วรโยคสาร ว่าด้วยเรื่องพฤติกรรมก่อโรค ได้พูดเรื่องอาหารที่มีผลต่อสุขภาพว่า

1. วาโตภาวะ คือ สิ่งที่ทำให้วาตะสมุฏฐานกำเริบ เช่น การกลั้นอุจจาระ ปัสสาวะ การอดนอน การพูดมาก การแบกหามของหนัก การกินของเผ็ดหรือขม การเคี้ยวอาหารไม่ละเอียด การคิดวิตก การเสพเมถุน ถูกความเย็น ถูกฝน ลักษณะดังกล่าวเป็นสาเหตุทำให้ลมกำเริบ

2. ปิตโตภาวะ คือ สิ่งที่ทำให้ปิตตะสมุฏฐานกำเริบ เช่น รสเผ็ด เปรี้ยว และเค็ม การดื่มเหล้า การกินอาหารที่ร้อน หยาบ ความ

โกรธ โมโห แดดร้อน ผิงไฟ ทำความเพียรมาก ผ่านฤดูฝนไปแล้ว ลักษณะตัวอย่างดังกล่าวมาเป็นสาเหตุทำให้ดีกำเริบ

3. กโผภวะ คือ สิ่งที่ทำให้เสมหะสมุฏฐานกำเริบ เช่น การกินอาหารรสหวาน เปรี้ยว เค็มมาก เย็นเป็นเมือก กินเนื้อสัตว์น้ำหรือบก อาหารหนัก กินอ้อยกับงาปนกัน อาหารร้อนแลละเอียด กินอาหารมื้อเดียวกินข้าวกลั้วกับน้ำ การนอนกลางวัน หน้าฝน ลักษณะตัวอย่างดังกล่าวมาเป็นสาเหตุทำให้เสมหะกำเริบ

พระคัมภีร์ชวดาร ว่าด้วยเรื่องโรคลม กล่าวถึงอาหารที่แสลงทำให้ลมกำเริบ เช่น การกินอาหารดิบ บูด เน่า หยาบ ทำให้ลมพัดขึ้นและลมพัดลงปนกัน จึงพัดโลหิตเป็นฟอง ทำให้เกิดโรคทางลมต่าง ๆ

ในปัจจุบันนี้การงดอาหารแสลงอาจจะไม่มีปฏิบัติมากนัก เนื่องจากปัจจุบันการแพทย์ได้เจริญก้าวหน้ามากขึ้น เมื่อหญิงหลังคลอดเกิดความผิดปกติสามารถไปรับการรักษาได้ทันท่วงที แต่ถึงกระนั้นการงดอาหารแสลงในปัจจุบันยังมีปฏิบัติอยู่บ้าง อย่างเช่น อาหารหมักดอง อาหารรสเผ็ดจัด เปรี้ยวจัด เค็มจัด อาหารรสเย็น เพื่อไม่ให้มีผลกระทบต่อร่างกายของมารดา และจะส่งผลต่อการผลิตน้ำนมให้บุตรด้วย นอกจากการป้องกันโดยการงดอาหารแสลง (ขะลำ) แล้ว ส่วนใหญ่ชาวบ้านมักจะมียาสำหรับกินถอนพิษของแสลงติดไว้ในบ้านที่มีหญิงหลังคลอดยาที่ใช้จะแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น ตัวอย่าง เช่น ชาวไทยแถบจังหวัดกาฬสินธุ์จะใช้รากซะแฮ้ง (รากอัคคีทวาร) รากย่านางแดง ฝนหรือต้มน้ำดื่ม สมุนไพรที่ใช้มักจะมีสรรพคุณในการถอนพิษ แก้ไข้ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า อาหารแสลงที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์ไม่ได้ระบุว่าเป็นอาหารอะไรบ้าง และไม่ได้ระบุว่าเป็นอาหารแสลงของหญิงหลังคลอด แต่เป็นการกล่าวทั่ว ๆ ไป เพียงแต่บอกไว้กว้าง ๆ ไว้ว่าเป็นอาหารเผ็ดมาก เนื้อดิบ อาหารบูดเน่า เมื่อกินแล้วจะเกิดอาการต่าง ๆ ซึ่งถ้าพิจารณาจากอาการแสลงหรือการผิดกระบูนของชาวบ้าน จะมีลักษณะอาการเหมือนกัน แสดงว่าความเชื่อดังกล่าวเกี่ยวกับเรื่องอาหารแสลงของหญิงหลังคลอดซึ่งเป็นความเชื่อของบุคคลในแต่ละท้องถิ่นและภูมิภาคอาจมาจากความเชื่อเรื่องของอาหารแสลงตามพระคัมภีร์ในการแพทย์แผนไทย

21. ยาสมุนไพรสำหรับแม่และเด็ก

การใช้ยาสมุนไพรในระยะหลังคลอด มีวัตถุประสงค์หลายอย่าง เช่น เพื่อขับน้ำคาวปลา ขับเลือดเสีย ช่วยให้มดลูกเข้าอู่เร็ว บำรุงร่างกาย บำรุงน้ำนม ยาที่ใช้แทนการอยู่ไฟ และยารักษาตามอาการ ยาส่วนใหญ่จะมีรสเผ็ดร้อน ให้ดองเหล้าหรือใช้เหล้าเป็นกระสาย เนื่องจากในทางการแพทย์แผนไทยมีความเชื่อว่า ยาร้อนจะช่วยให้ร่างกายอบอุ่น น้ำนมไหลได้ดี ช่วยขับของเสียออกจากร่างกาย เพราะการคลอดจะเสียเลือดมาก ธาตุทั้งสี่เกิดความไม่สมดุล ส่งผลให้ร่างกายอ่อนแอ เมื่ออากาศเย็น หรือมีลมฝนจะมีอาการหนาวสะท้าน จึงต้องกินยาที่มีรสร้อน และอยู่ในที่ร้อนคืออยู่ไฟ เพื่อให้ร่างกายอบอุ่นเกิดความแข็งแรงพอที่จะต่อสู้กับสิ่งรบกวนทั้งภายในและภายนอกได้ แต่ถ้ากินยาหรืออาหารที่มีรสเย็นจะทำให้น้ำนมหยุดไหล ทำให้เลือดตีขึ้นและเป็นอันตราย ทำให้เกิดโรคต่าง ๆ ตามมาได้

เกี่ยวกับการใช้ยาสมุนไพรหลังคลอดนี้ มีตำรับและวิธีการใช้ยาหลายขนาน สามารถศึกษาเพิ่มเติมได้จากพระคัมภีร์ปฐมจินดา หนังสือคัมภีร์แพทย์แผนโบราณของขุนโสภิตบรรณาลักษณ์ เล่ม 2 เป็นต้น ตัวอย่างยาสมุนไพรที่มีรสร้อน เพิ่มการไหลเวียนของเลือด อันจะทำให้อวัยวะต่าง ๆ ทำงานได้ดีขึ้น รวมถึงการหลั่งของน้ำนมเพิ่มขึ้นด้วย เช่น

- ใบกะเพรา รสร้อน มีสรรพคุณ เพิ่มการไหลเวียนของเลือด ช่วยให้มีน้ำนมมากขึ้น แก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ หวัด คลื่นไส้ อาเจียน ยิ่งถ้าเด็กได้รับจากนมแม่ ก็จะช่วยลดอาการท้องอืด ท้องเฟ้อในเด็กด้วย
- ขิง รสร้อน มีสรรพคุณ ช่วยขับลม แก้อาเจียน ช่วยย่อยไขมันได้ดี บรรเทาอาการปวดท้อง เกร็ง ขับเหงื่อ เพิ่มการไหลเวียนเลือด ทำให้น้ำนมไหลได้ดี ทำให้ลูกไม่ปวดท้อง
- ใบแมงลัก รสหอมร้อน มีสรรพคุณ ทำให้น้ำนมไหลได้ดี ขับลม ขับเหงื่อ
- พริกไทย รสร้อน น้ำมันหอมระเหย มีสรรพคุณทำให้น้ำนมไหลได้ดี ขับลม ขับเหงื่อ
- หัวปลี รสฝาดมัน สรรพคุณ แก้โรคกระเพาะอาหาร ลำไส้ บำรุงเลือด ตั้งแต่สมัยโบราณสอนกันต่อ ๆ มาว่าผู้หญิงที่คลอดลูกใหม่ ๆ ให้กินหัวปลีมาก ๆ จะได้มีน้ำนมให้เลี้ยงลูกนาน ๆ
- ฟักทอง รสมัน สรรพคุณ ช่วยขับน้ำนม ทำให้ผิวพรรณสดใส
- ใบและดอกมะรุม รสหวาน มัน มีสรรพคุณในการขับน้ำนม
- ตำลึง รสเย็นจืด มีเส้นใยอาหารในปริมาณมาก ช่วยบำรุงน้ำนม ทำให้มีน้ำนมมาก

21.1 การใช้ยาสมุนไพรสำหรับหญิงหลังคลอด

ตัวอย่างการใช้ยาสำหรับหญิงหลังคลอด ที่ปรากฏในเอกสารดั้งเดิมด้านการแพทย์แผนไทย เช่น

- ยาดองเหล้า

สารส้ม ใบหนาด ใบโคนดินสอ ข่า พริกไทย ดีปลี ขิง กระชาย ไพล ผักเป็ดแดง ผิวมะกรูด และกระเทียม หนักสิ่งละเท่า ๆ กัน นำมาหั่น ทุบ และโขลกหยาบ ๆ แล้วห่อด้วยผ้าขาวบาง ใส่โหลดองสุรา 3 วัน แล้วกินระหว่างอยู่ไฟ

- ยาดองแทนการอยู่ไฟหรือยาดองอยู่ไฟ

เทียนทั้งห้า หนักสิ่งละ 2 สลึง การบูร 6 สลึง สารส้มสะตุ 3 บาท พริกไทยเท่ายาทั้งหลาย ราวสรรพยา 8 สิ่งตำพอช้ำ ๆ ห่อผ้าขาว แช่สุรา

- ยาขับน้ำคาวปลา ยาประสะไพล

ผิวมะกรูด ว่านน้ำ กระเทียม หัวหอม พริกไทย ดีปลี ขิงแห้ง ขมิ้นอ้อย เทียนดำ เกลือ สินเธาว์ หนักสิ่งละ 4 ส่วน การบูร 2 ส่วน ไพล 4 ส่วน บดเป็นผง ละลายน้ำสุราหรือน้ำสุกกินครั้งละครึ่งช้อนชา วันละสามเวลา ก่อนอาหารเช้า กลางวัน เย็น ยาประสะไพลจะช่วยขับน้ำคาวปลา แก้จุกเสียด แก้ฟกช้ำ แก้โลหิตระดูพิการ และมุตกิดด้วย

- ยาแก้ปวดมดลูก

พริกไทย 7 เม็ด ดีปลี 7 ดอก ขิง 7 แว่น กระเทียม 7 กลีบ ใบพลู 7 ใบ ใบจันทน์หอม 7 ยอด รวมสรรพยา 6 สิ่ง โขลกให้ละเอียด ละลายสุรา กินสด ๆ แก้ปวดมดลูก

- ยาแก้อาการชักหลังคลอด

เทียนดำ เทียนขาว เกลือ ไพล กระชาย หัวหอม กระเทียม หนักสิ่งละ 2 สลึง ผลจันทน์เทศ 1 สลึง ขมิ้นอ้อย 1 บาท ดินประสิว 1 บาท สังข์เผา 1 บาท ทำเป็นผงน้ำกระสายเป็นน้ำส้มซ่า น้ำร้อน หรือสุรา

- ยาแก้สันนิบาตหน้าเพลิง

ใบมะกา 5 ตำลึง ยาดำ 2 บาท ฝักคูณ 3 ฝัก ผลมะคำดีควาย 7 ลูก มะกรูด 33 ลูก ผ่าสี่เอาแต่สามทิ้งหนึ่ง ใบส้มป่อย 1 กำมือต้มกินแก้สันนิบาตหน้าเพลิง

- ยาแก้อาการผิดปกติขณะอยู่ไฟ

จันทน์เทศ จันทน์แดง จันทนา มะเฟืองทั้งห้า สรรพยา 4 นี้ ทำเป็นยาหม้อกินแก้จับไข้ในเรือนไฟ

- ยานึ่งท้องให้ยุบ

ดีปลี กระเทียม พริกไทย สารส้ม ดินประสิว สรรพยาทั้ง 5 สิ่งนี้เอาสิ่งละ 1 บาท ไพล 2 บาท ใบมะกาเท่ายา ทั้งหลาย ตำเป็นผงเคล้าสุราหรือน้ำสายชูก็ได้ แผ่ลงบนหน้าท้องตรงมดลูก เอาเกลือใส่หม้อดินตั้งไฟให้ร้อน วางทับลงบนยา นาบท้องให้ร้อน วิธีนี้เรียกว่า การนึ่งท้อง ควรทำ วันละ 2 ครั้ง ทำให้ท้องยุบและแห้งดี

- ยาแก้หญิงอยู่ไฟไม่ได้ และมีอาการท้องอืด เบื่ออาหาร

เบญจกูล ข่า ไพล กระชาย ฝาง แกแล ขมิ้นอ้อย บอระเพ็ด สิ่งละ 2 บาท เลือดแรด หนัก 1 บาท ทำเป็นยาหม้อต้มกิน

- ยาบำรุงน้ำนม

ผลเร่ว ใบกระวาน กานพลู พริกไทย ขิงแห้ง ดีปลี อบเชยเทศ ดอกบุนนาค สิ่งละเท่า ๆ กัน รากระย่อมเท่ายาทั้งหลาย ทำผงหรือปั้นเป็นเม็ด

- ยาแก้น้ำนมน้อย

ดีปลี รากช้าพลู ผักแพวแดง สะค้าน ขิงแห้ง ผักชีล้อม ว่านน้ำ แห้วหมู ผลพิลังกาสา ผิวมะกรูด เอายาเสมอภาค พริกไทยล่อนเท่ายาทั้งหลาย ทำเป็นผง

- ยาแก้มดลูกบวม

ดีปลี รากช้าพลู รากเจตมูลเพลิง สะค้าน ผิวมะกรูด พริกไทย ไพล ใบคนทีสอ บดทำผง

21.2 ยาสมุนไพรสำหรับหญิงหลังคลอดที่เข้าสู่ระบบยาสมุนไพรตามบัญชียาหลักแห่งชาติ

ยาที่ใช้ในระยะหลังคลอด โดยเฉพาะที่ใช้เป็นยาขับน้ำคาวปลา ช่วยให้มดลูกเข้าอู่ ใช้แทนการอยู่ไฟ ตำรับยาที่ใช้มีอยู่มากมายหลายตำรับ เฉพาะที่มีตามคัมภีร์มีเป็นร้อยตำรับ นอกจากนี้ยังมีตำรับที่ได้ขึ้นทะเบียนถูกต้องตามกฎหมาย ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. ยาประสะไพล

ส่วนประกอบ

ผิวมะกรูด ว่านน้ำ หัวหอม พริกไทย ดีปลี ขิง ขมิ้นอ้อย เทียนดำ เกลือสินเธาว์ หนักสิ่งละ 8 ส่วน การบูร หนัก 1 ส่วน ไพล หนัก 81 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ แก้จุกเสียด แก้ระดูไม่ปกติ ขับน้ำคาวปลา

ขนาดรับประทาน รับประทานครั้งละ 1 กรัม วันละ 3 ครั้ง ก่อนอาหาร ละลายน้ำสุก หรือน้ำสุรา

2. ยาไฟประลัยกัลป์

ส่วนประกอบ

พริกไทยล่อน ขิง ดีปลี กระเทียม หนักสิ่งละ 4 ส่วน ขมิ้นอ้อย กะทือ ข่า ไพล เปลือกมะรุมหนักสิ่งละ 5 ส่วน รากเจตมูลเพลิงแดง สารส้ม แก่นแสมทะเล การบูร ผิวมะกรูด หนักสิ่งละ 6 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ ขับน้ำคาวปลาในเรือนไฟ ช่วยให้มดลูกเข้าอู่

ขนาดรับประทาน รับประทานครั้งละ 1 กรัม วันละ 3 ครั้ง ก่อนอาหาร ละลายน้ำสุก หรือน้ำสุรา

3. ยาไฟห้ากอง

ส่วนประกอบ

รากเจตมูลเพลิงแดง ขิง พริกไทยล่อน สารส้ม ฝักส้มป่อย หนักสิ่งละ 1 ส่วน

วิธีทำ บดเป็นผง

สรรพคุณ ขับน้ำคาวปลาในเรือนไฟ ช่วยให้มดลูกเข้าอู่

ขนาดรับประทาน รับประทานครั้งละ 1 – 1.5 กรัม วันละ 3 ครั้ง ก่อนอาหาร ละลายน้ำสุก หรือน้ำสุรา

21.3 ยาบำรุงเลือด

ตำรับที่ 1 ยำบำรุงโลหิต

ส่วนประกอบ

รากเถาวัลย์เปรียง กำลังวัวเถลิง ครั่ง ฝาง เทียนทั้งห้า ลูกจันทน์เทศ ตรีกฏุก ตรีผลา โกฐสอ โกฐหัวบัว จันทน์ทั้งสอง เมล็ดผักชีทั้งสอง หญ้าลังกา เปลือกโมกมัน หัวแห้วหมู สะค้าน รากช้าพลู เจตมูลเพลิง ฝางเสน เอาสิ่งละ 3.75 กรัม เลือดแรด 30 กรัม ดอกคำฝอย 37.50 กรัม บอระเพ็ด 60 กรัม

วิธีทำ ต้มกิน

สรรพคุณ บำรุงโลหิต บำรุงไฟธาตุ ประสะน้ำนม

ตำรับที่ 2 ยาบำรุงเลือดแลขับน้ำคาวปลา

ส่วนประกอบ

ขิง ข่า กะทือ ไพล กระชาย หอม กระเทียม พริกไทย ดีปลี สารส้ม เอาสิ่งละ 60 กรัม ดินประสิว 30 กรัม ดีเกลือ 150 กรัม เขม่าไฟ 180 กรัม ผักเป็ดแดง 90 กรัม ฝาง 90 กรัม เถาคันแดง 225 กรัม ว่านน้ำ 60 กรัม เกลือ 1 ถ้วย มะนาว 9 ลูก มะกรูด 9 ลูก

วิธีทำ ฝานเป็นชิ้นบางต้มให้เดือดแล้วจึงดองตากแดด ตากน้ำค้างไว้

21.4 การให้ยาสมุนไพรแก่มารดาและทารกหลังคลอด

การให้ยามารดาหลังคลอด

1. ยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณที่ใช้ในการดูแลมารดา

- ยาขับลม แก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ ได้แก่ ยาวิสัมพยาใหญ่ ยาประสะกานพลู ยามันทธาตุ ยาประสะเจตพังคี
- ยาถ่าย ยาระบาย ได้แก่ ยาธรณีสันฑะฆาต ยาถ่าย
- ยาขับน้ำคาวปลา ได้แก่ ยาไฟประลัยกัลป์ ยาไฟห้ากอง ยาประสะไพล
- ยาบำรุงน้ำนม ขับน้ำนม ได้แก่ ยาประสะน้ำนม ยาขับน้ำนม
- ยาบำรุงเลือด
- ยาขับเลือดเสียออก ได้แก่ ยาพรหมภักตร์

2. ยาในคัมภีร์ที่ใช้ในการผดุงครรภ์ไทย

ตำรับยาในคัมภีร์มหาโชตรัต

- ตำรับยาแก้โลหิตระดูขัด และคลอดบุตรโลหิตไม่ออกสิ้นเชิง ได้แก่ ยาสังขแพทย์ (น้อย) ยาสังขแพทย์ (ใหญ่) ยาสังขวิไชย ยาเบญจขันธ์ (ใหญ่) ยาผายโลหิต ยากินแก้อยู่ไฟไม่ได้
- ตำรับยาแก้หญิงอยู่ไฟไม่ได้ ได้แก่ ยาประจุโลหิต ยาปลูกไฟธาตุ
- ตำรับยาแก้โลหิตข้นเป็นไตอยู่ในท้อง ได้แก่ ยาฤทธาจร ยาดองขับโลหิต
- ตำรับยาแก้หญิงคลอดบุตรโลหิตนั้นกลับแห้งไป ได้แก่ ยาขับโลหิต ยาแก้โลหิตร้าย ยาสังขไชย
- ตำรับยาแก้คลอดบุตรนั้นขัดขวางอยู่ ได้แก่ ยาเจียระไนเพชร ยาบวรนาภี

ตำรับยาในพระคัมภีร์ปฐมจินดา 1

- ยารักษาครรภ์วิปลาส ได้แก่ ยามหาอุดม (แก้บิด) ยากุมารรักษา (แก้บิด) ยากล่อมนางนอน ยาธนูกากะ ยาชักมดลูก

- ยารักษาครรภ์ประสูติ ได้แก่ ยาวินาศพิษ

การให้ยาทารก

- ยากวาดทารกแรกเกิด เอาขี้แมลงสาบคั่วไฟ กับใบสะระแหน่ 3 ใบ บดกับน้ำผึ้งป้ายปากทารกที่เกิดใหม่
- ยากวาดทารกแก้สะพั้น (ชักมือเท้ากำ) ให้กับเด็กอ่อนภายใน 7 วัน เอาใบลานเผาไฟพอเป็นถ่านละลายน้ำผึ้งป้ายปาก
- ยากวาดล้างขี้เทา พิมเสน 1 เฟื้อง น้ำประสานทองสะตุ 2 สลึง ขี้แมลงสาบคั่ว 2 สลึง หางปลาช่อนเผา เมล็ดมะกอกสุก หมึกหอมแท่งเล็ก 1 แท่ง ทองคำเปลวแผ่นใหญ่ 8 แผ่น ชะมดปรุงพอสมควร บดด้วยน้ำสุกกวาดทารกเพิ่งคลอด

ศิลปะการกวาดยา

- ในอดีตมักกวาดยาตอนพระอาทิตย์ตกในตอนเย็น ปัจจุบันกวาดได้ตลอดทั้งวัน
- เตรียมอุปกรณ์ในการกวาดยา ได้แก่ ครกบดยาขนาดเล็ก น้ำกระสายยา น้ำสุก เกลือ มะนาว และผ้าขาวที่สะอาดใช้เช็ดมือ 1 ผืน
- ใช้นิ้วชี้ในการกวาดยา ให้กวาดไปที่โคนลิ้น กวาดทางเดียว ถ้ากวาดทารกใช้นิ้วก้อยก็ได้
- ทารกห้ามใช้น้ำกระสายสุรา
- รักษาไม่ได้ หรือไม่หายใน 4-7 วัน ควรส่งต่อ

ยาประจำท้องเด็ก

ใช้ผิวมะกรูด 1 บาท ไพล 1 บาท เจตพังคี 1 บาท ว่านน้ำ 1 บาท บอระเพ็ด 1 บาท มหาหิงค์ 1 สลึง นำยามาหั่นละเอียด คั่วไฟให้เกรียม บดเป็นผงละลายน้ำผึ้งป้ายลิ้นทารกแก้ท้องขึ้น ท้องอืด ระบายลม รักษาธาตุ (ให้ตั้งแต่แรกคลอดไปจนถึง 10 เดือน หรือ 1 ขวบ)

21.5 ยาสมุนไพรในพระคัมภีร์ปฐมจินดาที่เกี่ยวข้องกับเด็ก

สรรพยาสำหรับรักษาทารก

- ยาที่เกี่ยวกับท้อง ได้แก่ ยาประสะกะเพรา ยาเบญจตาน ยาทั้งขึ้นทั้งล่อง ยาแก้หล่ะ ยาแก้ลมซาง 7 จำพวก ยากวาด
- ยาแก้ปักษี ได้แก่ ยาแก้ปุศกะปักษี ยาเบญจพังคี

สรรพยาสำหรับโรคเด็กทั้งปวง

- ยารักษาอาการไข้ตัวร้อน ได้แก่ ยาเบญจตาน
- ยาแก้เสมหะ แก้ไข้ ได้แก่ ยาแสงอาทิตย์
- ยาแก้พิษในปากในคอกำเริบ ได้แก่ ยาสะปะทิคุณ
- ยาแก้ทารกดูดนมไม่ได้ ได้แก่ ยาทองแนบเนื้อ
- ยาแก้ละออง ได้แก่ ยาแก้ละอองพระบาท ยาแก้ละอองแก้ววิเชียร ยาแก้ละอองแก้วมรกต ยาฝนแสนห่า ยาเทพมงคล ยาสมมิทกุมารน้อย ยาแก้ละอองพระบาท ยาแก้ละอองพระกฤษ ยาแก้ละอองพระกฤษ ยาแก้หละอุทัยกาล ยาแก้หละฝอยไฟ ยาแก้หละนิลกาฬ

ยาแก้ซาง ตาน

ได้แก่ ยารัศวงมหาทิคุณ ยาเหลืองสรรพคุณ ยาปะขาวกวาดวัด ยาปัญจคงคา ยาเทพยานิมิต ยาประสะพรหมนิมิต ยาอินทจร ยาสมมิทกุมารใหญ่ ยาสังขมุทไทย ยาเทพนิมิต ยามหาประการ ยากวาดเจียระไนเพชร ยาสุรามฤตย์ ยามหานิล ยามหานิลตัวผู้ ยารุกุมาร ยาเกสรรุเสมหะ ยากัลยาทิคุณ ยาเบญจะปัตร ยาเหลืองหรดาล ยาเขียวขี้ทอง ยาดำหมึก ยาแดง

21.6 ยาสมุนไพรสำหรับแม่และเด็กในพระคัมภีร์ต่างๆ

21.6.1 พระคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์

- ยาสมุนไพรสำหรับเด็ก

"...น้ำมันทิพโสพศ ครอบฝีทั้ง 16 จำพวก คือ ฝีฟกคาง ฝีฟกคอก็ดี ฝีคันทมาลา ฝีลูกหนูก็ดี ฝีคันทสูต ฝีฟกทูมใหญ่ ฝีฟกทูมน้อย เท่าผลมะพร้าว ผลมะขวิด เท่าผลส้มซ่า มะนาวก็ดี ให้เอาใบคนทา ใบมะแว้งทั้ง 2 มะเขือขื่นใบ มะเขือขื่นราก ถั่วภูใบ ถั่วภูราก หญ้าปืนตอ หญ้าแพรกแดง ใบระงับพิษ ใบสะเดา ใบพุทรา ใบชิงชี่ ใบตาลดำ ตำลึงใบแฉก ใบมะเดื่อดิน ขมิ้นอ้อย ใบผักปราบ ใบผักเปลว มะกล่ำเครือ ใบหมอน้อย ใบผักเป็ด ใบแคแดง หญ้าปากกระบือ ใบชบาแดง ยานี้ตำเอาน้ำ สิ่งละทะนาน 800 น้ำมันงาทะนานหนึ่ง หุงให้คงแต่น้ำมัน แล้วเอาออกไว้ให้เย็น จึงเอาลูกจันทน์ ดอกจันทน์ กระวาน กานพลู สิ่งละสลึง เทียนดำ เทียนขาว เทียนแดง เทียนตาตั๊กแตน เทียนเยาวภานี โกฐสอ โกฐเขมา โกฐจุฬาลำภา โกฐก้านพร้าว โกฐพุงปลา โกฏกัตรา สิ่งละสลึงเฟื้อง การบูร พิมเสน สิ่งละ 2 สลึง บดจงละเอียด ปรุงลงในน้ำมันไว้ 3 วันจึงใช้ กินแก้พิษฝีดวงใหญ่ดวงน้อย ให้เด็กกินตามกำลัง แก้พิษตานทราง ใส่ตาแลยอนหูก็ได้ แก้ริดสีดวงมองคร่อ เมื่อยขบ กินก็ได้ทาก็ได้ เมื่อจะหุงน้ำมันนี้ให้บูชาเครื่องกระยาบวชแก่พระฤๅษีผู้ไว้ตำรานี้ ทองคำบาท 1 เป็นคำนับจึงประสิทธิแล ฯ..."

21.6.2 พระคัมภีร์ปฐมจินดา ตำราแพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2

- ยาสมุนไพรสำหรับเด็ก

"...ยาชำระลำไส้ ป้องกันมิให้ซางเกิดขึ้น เอาใบสวาด ใบคนทีสอ ใบกะเพรา ใบมะตูม เอาส่วนเท่ากัน เอาใบสลอดเท่ายาทั้งหลาย ใบไม้ทั้งนี้ให้นึ่งเสียให้สุก แล้วเอาขมิ้นอ้อย ไพล บดปั้นแท่ง ละลายเหล้ากินตามกำลัง ถ้าจะให้ลงให้มาก ละลายน้ำใบกะเพรากินแล

ยาชำระนอกลำไส้ เอาใบไคร้หอม ใบสวาด ใบกะเพรา ใบจิงจ้อ ให้ตำเอาน้ำ สิ่งละ 1 จอก เคี่ยวให้ข้น เอายาดำ 1 สลึง ใส่ลงกวนไปด้วยกัน แล้วเอามาปั้นเป็นเม็ดเท่าลูกเดือย ละลายน้ำร้อนกินตามกำลัง เด็กอายุแต่ 1 เดือนถึง 7 ขวบ ให้กินทำให้เนื้อหนังบริบูรณ์เจริญอ้วนพี ชำระโรคที่เกิดนอกลำไส้ ที่ทำให้เป็นรังเป็นเยื่อไยแลเป็นเม็ดมะเขือติดเสมหะติดโลหิต ทำให้ปวดมวนแลเป็นไข้สะบัดร้อนนั้น หายดี แล้วทำยานี้ให้กินต่อไป เอาขมิ้นอ้อย เบญกานี ใบสวาด ยอดสะแก ใบฝ้ายแดง ใบเทียน ใบทับทิม เอาส่วนเท่ากัน เอาใบกะเพราเท่ายาทั้งหลาย บดปั้นแท่ง ให้กินตามกำลัง ถ้าปวดมวนนัก ให้แทรกดีงูเหลือมกิน แล้วทำยาประสระกะเพราให้กินต่อไป

ยาประสะกะเพรา เอาตานดำ ลูกตานขโมย เปลือกสันพร้านางแอ ไคร้เครือ เปลือกตะขบ ไพล ขมิ้นอ้อย หญ้าใต้ใบ ลูกสมอทั้ง 3 จันทน์ทั้ง 2 เทียนเยาวภานี น้ำประสานทอง สารส้ม เอาส่วนเท่ากัน ใบกะเพราเท่ายาทั้งหลาย บดปั้นแท่งด้วยสุรา แทรกดีงู

เหลือมกับพิมเสนกิน แก้พิษตานซาง ซูไฟธาตุ ขับชีพจรให้เดินสะดวก ให้กินประจำท้องทุกวัน ทำให้กินข้าวได้ แก้เด็กท้องขึ้นเพื่อให้ระบายลม ละลายน้ำใบกะเพราต้มกิน แก้ตกมูกเลือด ละลายน้ำจันทน์ทั้ง 2 กิน แก้ไข้ตัวร้อนเป็นเวลา ละลายน้ำลูกสมอพิเภกต้มกิน แก้ซางทำพิษให้สลบ ละลายน้ำดีตะพาบน้ำกิน

ยาเบ็ญจตาน เอารากตานหม่อน รากตานเสี้ยน รากตานดำ รากตานขโมย รากตาลโตนด จันทน์ทั้ง 2 ไคร้เครือ เปลือกสันพร้านางแอ พิศนาศ เอาสิ่งละ 1 บาท ลูกจันทน์ 2 สลึง บดปั้นแท่ง เช้าละลายน้ำดีงูเหลือมกิน กลางวันละลายน้ำดอกไม้กิน เวลาเย็นละลายน้ำจันทน์กิน ชะโลมแก้ตัวร้อนดีแล ถ้าจะให้ระบายลม ให้แบ่งยาออกเป็น 2 ส่วน เอา 1 ส่วน แล้วเอาใบสวาด ใบสลอด นึ่งให้สุก เอาเท่ายาทั้งหลาย บดละลายน้ำมะขามเปียกกินทุกวันดีนัก...”

- ยาสมุนไพรสำหรับแม่

“...ยาประจุโลหิต เอาเทียนทั้ง 5 โกฐสอ โกฐเขมา ลูกสมอไทย ลูกสมอพิเภก เมล็ดผักชีทั้ง 2 เกลือสินเธาว์ น้ำประสารทองดอกสัตตบุษย์ เบี้ยตัวผู้ หอยสังข์ มหาหิงค์ พริกไทย ขิง การบูร เอาเสมอภาค เอาเมล็ดสลอดประสะตามวิธีแล้วกึ่งยาทั้งหลาย บดเป็นผงละลายน้ำร้อนกินครั้งละ 2 สลึง ขับโลหิตโทษตกสิ้นแล

ยาบำรุงโลหิต เอารากเถาวัลย์เปรียง กำลังวัวเถลิง ครั่ง ฝาง เทียนทั้ง 5 ลูกจันทน์เทศ ตรีกะฏุก ตรีผลา โกฐสอ โกฐหัวบัว จันทน์ทั้ง 2 เหม็ดผักชีทั้ง 2 หญ้าลังกา เปลือกโมกมัน หัวแห้วหมู สะค้าน รากช้าพลู เจ็ตมูลเพลิง ฝางเสน เอาสิ่งละ 1 สลึง เลือดแรด 2 บาท ดอกคำฝอย 10 สลึง บอระเพ็ด 4 บาท ต้มกิน บำรุงโลหิต บำรุงไฟธาตุ ประสะน้ำนมด้วยแล

ยาประสะน้ำนม เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 กรุงเขมา ขิงแห้ง รากกระพังโหม ชะมดต้น ตำเอาน้ำ 1 ทะนาน ต้ม 3 เอา 1 พลีกิน ประสะน้ำนมดีแล

ถ้าน้ำนมเอาหล่อลงในน้ำเป็นสีน้ำต้มหอยแมลงภู่ ชิมดูรสเปรี้ยวเป็นเพราะลมกำเริบ ท่านให้ทำยาแก้ลมให้กิน แล้วทำยาประสะน้ำนมให้กินต่อไป

ยาทาหัวนม เอาโกฐสอ บดละลายน้ำมันเนยทานม บำบัดโรคกุมารดีแล

ยาประสะน้ำนม ชื่อวิรุฬหะนาภีชิคุณ เอาหว้านน้ำ หัวแห้วหมู ลูกสมอไทย รากเพ็ชณุกรรม ขิง หัวอุตพิต เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน

ถ้าน้ำนมเอาหล่อลงในน้ำละลายไปกับน้ำ ชิมดูมีรสฝาด ท่านว่าธาตุไฟแลกำเดา กำเริบ ท่านให้ประกอบยาแก้ธาตุไฟ แล้วทำยาประสระน้ำนมให้กินต่อไป

ยาประสะน้ำนม เอาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 รากไทรย้อย เปลือกพิกุล หัวแห้วหมู งาช้าง เขากวางอ่อน รากเสนียด โคกกระออม เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน

ถ้ารสน้ำนมนั้นคาว กลิ่นเหม็นดังสาบแพะ เป็นเพราะปถวีธาตุแลเสมหะกำเริบ ท่านให้ประกอบยาแก้ปถวีธาตุแลเสมหะให้บริสุทธิ์ แล้วประกอบยาประสะน้ำนมต่อไป

ยาทาหัวนม เอาโคกกระออม ดินกินปิ้งไฟ บดด้วยเหล้าทานม 3 วัน แล้วทำยา ประสะน้ำนมให้กิน

ยาประสระน้ำนม เอาลูกมะตูมอ่อน หัวแห้วหมู ขิงแห้ง รากขัดมอญ เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน แก้น้ำนมเหม็นคาวหายแล

ยาประสะน้ำนม เอาลูกสมอไทย ขิงแห้ง หัวแห้วหมู เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน

ยาแก้น้ำนมร้ายให้กลายเป็นดี เอารากทรงบาดาล รากคันซง หว้านกีบแรด หว้านร่อนทอง หว้านเหลือง น้ำนมราชสีห์ต้น น้ำนมราชสีห์เครือ เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 แทรกสุรากิน

ยาขับน้ำนม เอาเปลือกมะซาง ลูกพุดซาอ่อน ลูกมะกอก ลูกมะขามป้อม ลูกมะแว้งเครือ ขันทศกร เอาสิ่งละเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน น้ำนมออกมากดีแล

ถ้าน้ำนมหล่อลงในน้ำจางเป็นสายโลหิต หรือเป็นน้ำเหลือง เป็นเพราะอาโปธาตุกำเริบ เพราะขัดระดูแลสตรีนั้นมีครรภ์อ่อน ท่านให้ประกอบยาแก้อาโปธาตุเสีย แล้วประกอบยาประสะน้ำนมให้กินต่อไป

ยาทานม เอาหอยสังข์ ดอกอุบล โกฐสอ บดด้วยน้ำนมทานม แล้วประกอบยาประสะน้ำนมให้กินต่อไป

ยาประสะน้ำนม เอาต้นเท้ายายม่อม เทพธาโร รำพัน ลูกสมอไทย หัวอุตพิต เอาส่วนเท่ากัน ต้ม 3 เอา 1 กิน

ยาแก้ระดูขัด เอาข้าวตอกข้าวเหนียวกัญญา รากอัญชันขาว ขันทศกร โกฐชะฎามังษี กรามช้าง เอาส่วนเท่ากัน บดเป็นผง ละลายน้ำผึ้งกิน บำบัดโรคกุมาร 8 ประการดีแล...”

21.6.3 ตำราเวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3

“...11. ยากรีแก้มูกเลือด ทั้งรุน ทั้งถ่าย เอาสมอไทย หนัก 1 ตำลึง สมอเทศ หนัก 1 ตำลึง สมอดีงู หนัก 1 ตำลึง มะขามป้อม หนัก 1 ตำลึง ยาดำ หนัก 3 บาท เม็ดโหระพา 2 บาท เม็ดผักกาด หนัก 6 สลึง เม็ดผักชี หนัก 6 สลึง โกฐน้ำเต้าเท่ายาทั้งนั้น ตามแต่จะใช้เถิด เมื่อจะรุให้เอาน้ำฝักคูณ น้ำลูกสมอ ดีเกลือแทรกเป็นกระสาย ตามแต่ธาตุหนักธาตุเบา ทั้งเด็กผู้ใหญ่ ยาทั้งนี้คั่วให้เกรียม แล้วจึงเอามหาหิงค์ ยาดำ โกฐน้ำเต้า ใส่ตำเป็นผงบดเป็นแท่งไว้สำหรับซางและไข้...

...14. ยาทองเนื้องาม ให้เอาหัวหอมหนัก 1 ตำลึง กะเทียม หนัก 6 บาท สมอไทยเอาแต่เนื้อ หนัก 1 ตำลึง ผิวมะกรูด 1 สมอดีงู หนัก 3 บาท มะขามป้อมหนัก 1 ตำลึง ชะเอม หนัก 2 บาท มหาหิงค์ หนัก 1 ตำลึง ยาดำหนัก 3 บาท ใบสมอทะเล กิ่งยาทั้งหลาย ใบสลอดเท่ายาทั้งนั้น ตำผงบดเป็นแท่งไว้ แก้ซางขโมย ผอมแห้ง น้ำกระสาย คือ น้ำมะกรูด น้ำมะนาว น้ำสมอต้ม ถ้าทารกเดือน 1 หรือ 2 เดือน 3 เดือน ท้องร่วง ใช้น้ำมะกรูด ถ้าท้องถ่ายใช้ได้ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญถ้าจะถ่าย ใส่ดีเกลือตามธาตุ หนักธาตุเบา คนผอมแห้งกินรัดเนื้อเร็วนักแล...

...20. ยาคงคาครู เอาแห้วหมู 1 ขมิ้นอ้อย 1 เปลือกเพกา 1 ราก กล้วยตีบ 1 กะเทียม 1 ดีปลี 1 ขันย้อย 1 ครั่ง 1 สีเสียดไทย 1 สีเสียดเทศ 1 เทียนทั้ง 1 ทับทิมทั้ง 5 แก้ลมทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ลงท้องไข้ และซาง น้ำมะพร้าวอ่อนเป็นสาย บดทำเป็นแท่งไว้ แก้ลงเด็กและผู้ใหญ่ น้ำท่า น้ำเปลือกขี้ควายเหนียว น้ำหางกราย น้ำเปลือกมะเดื่อ น้ำเปลือกแค น้ำเปลือกมังคุด น้ำขมิ้นอ้อย ขมิ้นชัน น้ำสีเสียดลาว น้ำสีเสียดไทย น้ำสีเสียดเทศ แก้ปวด น้ำกะเทียมสุก น้ำไพลหมกไฟ น้ำกะทือเผา น้ำกะชายเผา...

...28. ยาเหลืองสวาด ยาแก้ซาง สารพัดซางทั้งปวง เอาพริก 1 ขิง 1 ข่า 1 กะชาย 1 ไพล 1 กะเทียม 1 ดีปลี ขมิ้นอ้อย 1 หญ้าใต้ใบ 1 ใบเสนียด 1 กะทือ 1 ใบระงับ 1 ใบสวาด 1 ยาเหลืองสวาด ดีงูเหลือม เป็นกระสาย บดเป็นแท่งไว้ น้ำประสานทองสตุ ใส่น้ำกระสาย แก้ลง น้ำไพล น้ำกะทือ น้ำขมิ้น ยาทั้งนี้ สุราเป็นกระสาย กวาดเด็กเป็นซางลงทางลม ตามแต่จะใช้เถิด...

...35. ยาทิพย์รส เอา พิกุล 1 บุนนาค 1 สารภี 1 มะลิ 1 บัวหลวง 1 กระดังงา 1 จำปา 1 จงกล 1 แห้ว 1 กระจับ 1 ฝาง 1 จันทน์แดง 1 จันทนา 1 จันทน์เทศ 1 เนื้อไม้ 1 ชะลูด 1 อบเชย 1 สมุลแว้ง 1 สน 1 ว่านน้ำ 1 กระชาย 1 เปราะ 1 ดอกคำ 1 การะ

บูน 1 ชะเอม 2 บาท สุรามฤตย์ 1 ข่าต้น 1 ลูกจันทน์ 1 ดอกจันทน์ 1 ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ 1 บาท โกฐทั้งเก้า สิ่งละ 2 สลึง เทียนทั้งเก้า สิ่งละ 1 สลึง ชะมด 2 สลึง บดเป็นแท่งแก้มัว น้ำจันทน์ น้ำดอกไม้ แก้ซัก น้ำจันทน์ น้ำดอกไม้ พิมเสนตัด ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ชางโลหิต แก้หญิงขัดฤดู น้ำฝาง...

...47. ยาศีรษะสมุทแก้ทางลม เอา ทับทิมทั้ง 5 สิ่งละ 1 บาท เทียนทั้ง 5 สิ่งละ 1 บาท เปลือกแค 1 เปลือกมะเดื่อ 1 ขี้ยา 1 หางกราย 1 เปลือกมังคุด 1 บาท ขมิ้นชัน 1 บาท ขมิ้นอ้อย 1 บาท สีเสียดทั้ง 2 สิ่งละ 1 บาท รากกล้วยตีบ 1 เปลือกเพกา 1 ครั่ง 1 บาท ชันอ้อย 1 บาท ชันตะเคียน 1 บาท แห้วหมู 1 บาท หมากฝาด 1 บาท ดีงูเห่า 1 ดีจระเข้ 1 โมกมันหลวง 1 เบญจกานี เนระพูสี 1 บาท กะเทียม 1 บาท ดีปลี 1 บาท เทียนดำ 1 บาท ข้าวเหนียวให้ไหม้ 1 บาท ลูกการบูร 25 บาท แก้ลง น้ำท่า น้ำสุรา แก้ไข้ น้ำท่า น้ำสัตตเขา เนาวเขี้ยว แก้ชางพิษ คู่กันกับคงคา ใช้ได้ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ชางและไข้ น้ำกระสายตามแต่จะใช้เถิด...

...82. ยาประทานชีวิต เอาดีปลี 5 บาท สะค้าน 3 บาท ชะพลู 10 สลึง ขิง 5 บาท เจตมูลเพลิง 6 สลึง แห้วหมู 16 บาท สลอด ปอกเปลือก 2 สลึง ยาชื่อประทานชีวิต แก้กร่อน 16 จำพวก แช่มูตรโคทะนานหนึ่ง ตำกินเท่าเม็ดมุ่ม 7 วัน 7 เม็ด แลข่าต้น 1 เทพทาโร 1 เปล้าทั้ง 2 สหัสคุณ 1 พริกไทย 1 ดีปลี 1 ขิง เจตมูลเพลิง 1 ฝาง 1 ตำห่อผ้าดองสุรากิน ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ...

...87. ยามหานิน แก้ชางขมและชางกำเนิด ละอองพระบาท และชางช้างชางทั้งปวง เด็กและผู้ใหญ่จะกินอันใด ๆ ก็มิได้ แน่นคอ เป็นลูกมะระอยู่แล้ว แต่น้ำจะหยอดลงมิได้แล้ว เอายานี้แก้หายแล

ท่านให้เอา กระดูกแร้งเฟื้อง 1 กระดูกกาเฟื้อง 1 กระดูกงูเหลือม 1 สลึง เม็ดในมะนาว 2 บาท ลูกในสะบ้ามอญ 2 บาท ยาทั้งนี้เผาให้ไหม้ แล้วจึงเอาพริกไทย 2 ไพ ขิง 2 ไพ ดีปลี 2 ไพ ลูกจันทน์เฟื้อง 1 ดอกจันทน์ เฟื้อง 1 เบญจกานี เฟื้อง 1 ยาทั้งนี้บดให้ ละเอียด ทำเป็นแท่งไว้ เอาน้ำส้มสายชูเป็นกระสายบด เมื่อจะกินละลายเหล้ากิน ตีราคาไว้ ทองคำ 1 ชั่ง...

...118. ยาประสะกระเพราเด็ก เอากะเพราแดง หนัก 2 บาท ใบกระพังโหม หนัก 2 บาท ชุมเห็ดไทย ทั้งต้นทั้งใบ หนัก 2 ลูกสมอไทย 7 ลูก ลูกมะขามป้อม 7 ลูก ดีปลี 7 ดอก ขิง 7 แว่น ไพล 7 แว่น ขมิ้นอ้อย 7 แว่น กะชาย หนัก 2 สลึง เปลือกไข่เน่า หนัก 1 บาท รากเล็บมือนาง หนัก 1 บาท เถาถอยแถบ หนัก 1 บาท ตานหม่อน หนัก 1 บาท บอระเพ็ด หนัก 1 สลึง ต้มกิน แก้เด็กเป็นโรคชางขโมย เจริญอาหาร...

...119. ยาต้มแก้เด็กพุงโรท้องโต ตาเป็นเกล็ดกระดี่ เอากะเพราหนัก 2 บาท ชุมเห็ดเทศ หนัก 2 บาท ใบกระพังโหม หนัก 2 บาท สะแกทั้ง 5 หนักสิ่งละ 2 บาท รากตานหม่อน หนัก 1 บาท ใบมะกา หนัก 2 บาท ขมิ้นอ้อย 7 แว่น บอระเพ็ด 9 องคุลี เปลือกไข่เน่า หนัก 1 บาท เล็บมือนาง หนัก 1 บาท ต้มกินเช้าเย็น ชื่อว่ายา ประสะสะแก...

...120. ยาธาตุเด็ก เอาตาลทั้ง 5 หนักสิ่งละ 1 บาท เปลือกไข่เน่า หนัก 1 บาท รากเล็บมือนาง หนัก 1 บาท รากอ้ายเหนียว หนัก 1 บาท สะค้าน 1 บาท รากชะพลู หนัก 1 บาท ดีปลี หนัก 2 สลึง รากเจตมูลเพลิง หนัก 2 สลึง ขิงหนัก 2 สลึง บอระเพ็ดหนัก 1 บาท ลูกกระดอมหนัก 2 สลึง กะทือ หนัก 2 สลึง ไพลหนัก 2 สลึง กะชายหนัก 2 สลึง จันทน์แดง หนัก 1 บาท จันทน์เทศ หนัก 1 บาท ต้มกินบำรุงธาตุ แก้อุจจาระหยดย้อยย และเจริญอาหาร...

...121. ยาชักดาก เอาน้ำนมราชสีห์ หนัก 8 บาท กะทือ หนัก 1 บาท ไพล หนัก 1 บาท ใบเสนียด หนัก 4 บาท เทียนดำ หนัก 1 บาท บอระเพ็ด หนัก 2 สลึง ขมิ้นอ้อย หนัก 1 บาท ต้มกินเช้าเย็น ชักดาก สมานแผล แก้เด็กเป็นมูกเลือด...

...124. ยาผลาธิคุณเด็ก เอาจันทน์แดง หนัก 1 บาท จันทน์เทศ หนัก 1 บาท รากคนทา หนัก 1 บาท รากชิงชี่ หนัด 1 บาท เถา

หญ้านาง หนัก 1 บาท ขี้กาแดง หนัก 1 บาท ขี้กาขาว หนัก 1 บาท ก้านสะเดา หนัก 1 บาท เกสรบัวหลวง หนัก 2 สลึง ดอกสารภี หนัก 2 สลึง ดอกมะลิ หนัก 2 สลึง ดอกพิกุล หนัก 2 สลึง ลูกกระดอม หนัก 2 สลึง บอระเพ็ด หนัก 2 สลึง ต้มรับประทาน เช้า เย็น แก้ไข้เพื่อพิษเสมหะ เพื่อกำเดา เพื่อโลหิต...”

21.6.4 ตำราเวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3

“...ยาประจำธาตุไม้ให้ธาตุวิปริตได้ขนานนี้ ท่านให้เอาหญ้าปืนตอ 2 สลึง ใบกระเพรา 1 บาท ใบตานหม่อน 1 บาท ใบสวาด 6 สลึง รวมยา 4 สิ่งนี้ตำเปนผงเอาน้ำเหล้าเปนกระสายบดปั้นแท่งไว้ ถ้าเด็กอายุได้เดือน 1 ให้กินแต่เม็ด 1 กินทวีตามอายุเด็กนั้นขึ้นไป อาจบำบัดได้แต่เช้าถึงเที่ยงดีนัก

ยาประจำธาตุมิให้ธาตุวิปริตขนานนี้ ท่านให้เอาดอกจันทน์ 1 ลูกจันทน์ 1 กระวาน 1 กานพลู 1 ดีปลี 1 ขมิ้นอ้อย 1 เอาสิ่งละเฟื้อง กระชาย 1 สลึง ใบกระเพรา 1 ใบตานหม่อน 1 ใบคนทีสอ 1 สิ่งละ 1 บาท รวมยา 10 สิ่งนี้ตำเปนผงเอาเหล้าเปนกระสาย

ยาประจำธาตุมิให้ธาตุวิปริตขนานนี้ ท่านให้เอาดอกจันทน์ 1 ลูกจันทน์ 1 กระวาน 1 กานพลู 1 ดีปลี 1 ขมิ้นอ้อย 1 เอาสิ่งละเฟื้อง กระชาย 1 สลึง ใบกระเพรา 1 ใบตานหม่อน 1 ใบคนทีสอ 1 สิ่งละ 1 บาท รวมยา 10 สิ่งนี้ตำเปนผงเอาน้ำเหล้าเปนกระสายบดปั้นแท่งไว้ละลายน้ำเหล้ากิน ถ้าเด็กอายุได้เดือน 1 ให้กินแต่เม็ด 1 กินทวีตามอายุเด็กขึ้นไป ยาขนานนี้อาจบำบัดได้แต่เที่ยงถึงค่ำ แต่ค่ำถึง 11 ทุ่ม เปนกำหนด

ยาผายเด็กขนานนี้ ท่านให้เอาตรีกระฎก 1 เฟื้อง กระเทียม 1 เฟื้อง ลูกจันทน์ 1 เฟื้อง ดอกจันทน์ 1 เฟื้อง เบ็ญกานี 1 เฟื้อง กานพลู 1 เฟื้อง น้ำประสานทอง 1 เฟื้อง สานส้ม 1 เฟื้อง เกลือสินเธาว์ 1 เฟื้อง กรามช้าง 1 เฟื้อง เทียนดำ 1 เฟื้อง หว้านร่อนทอง 1 เฟื้อง โกฐกระดูก 1 เฟื้อง โกฐก้านพร้าว 1 เฟื้อง ดีงูเหลือม 2 สลึง ผลสลอด 1 บาท รวมยา 18 สิ่งนี้ทำเปนจุณบดทำแท่งไว้เท่าเม็ดนุ่น ถ้าเด็ก 3 เดือนกิน 3 เม็ด ถ้ารู้นั่งกิน 5 เม็ด ถ้ารู้คลานกิน 7 เม็ด ถ้ารู้เดินกิน 9 เม็ด ถ้าจะตกมูกตกโลหิตละลายสุรากิน ถ้าจะแก้ทรางทั้งปวงละลายน้ำใบกะเพรากินดีนัก

ยาผายเด็กขนานนี้ ท่านให้เอาใบกะเพรา 1 สลึง ใบตานหม่อน 1 สลึง ใบสวาด 1 สลึง ผลจันทน์ 2 ไพ ดอกจันทน์ 2 ไพ ดีปลี 2 ไพ กานพลู 2 ไพ กระวาน 2 ไพ ยาดำ 6 สลึง ผลสลอด 7 เม็ด ต้มให้สุก รวมยา 10 สิ่งน้ำทำให้เปนจุณ เอาสุราเปนกระสายบดทำแท่งไว้เท่าเม็ดพริกไทยละลายน้ำนมแพะกิน ถ้าเด็กเดือน 1 กินเม็ด 1 ถ้าเด็ก 2 เดือนกิน 2 เม็ด ถ้า 3 เดือนกิน 3 เม็ดกินทวีขึ้นไปตามอายุเด็กเถิดดีนัก

ยาผายเด็กขนานนี้ ท่านให้เอาใบผักคราด 1 ใบผักเคล็ด 1 ใบ ชุมเห็ดเทด 1 ใบกะเพรา 1 ใบกะเพรา 1 ใบหญ้าใต้ใบ 1 ใบสมอเทด 1 น้ำประสานทอง 1 ขมิ้นอ้อย 1 รวมยา 8 สิ่งนี้เอาเสมอภาคในสลอด 2 ส่วน ยาทั้งหลายแล้วทำเป็นจุณ บดทำแท่งไว้เท่าเมล็ดนุ่นละลายน้ำสุรากิน ถ้าเด็กได้ 4 เดือน 5 เดือนกินเม็ด 1 ก่อน แล้วจึงทวีขึ้นไปตามอายุ

ยาแก้ตานแลทรางขนานนี้ ท่านให้เอาน้ำเต้า 1 ขอบชะนางทั้ง 2 ใบตานหม่อน 1 ใบชุมเห็ด 1 ใบระงับ 1 ใบมูลกาแดง 1 กระทือ 1 ไพล 1 หอมแดง 1 กระเทียม 1 พริกไทย 1 ขิง 1 ขมิ้นอ้อย 1 รวมยา 14 สิ่งนี้เอาเสมอภาคทำเปนจุณ บดทำแท่งไว้กินแก้ตานแลทรางตกมูกตกโลหิต ถ้าแลเหม็นหน้าแทรกยาดำกินลงดีนัก

ยาแก้ตานแก้ทรางขนานนี้ ท่านให้เอาใบกะเพรา 1 บาท ใบชุมเห็ด 1 บาท ใบสวาด 1 บาท ใบตานหม่อน 1 บาท ขอบชะนางทั้ง 2 สิ่งละ 1 บาท ใบผักคราด 1 บาท ขมิ้นอ้อย 1 บาท กระทือ 1 เฟื้อง ไพล 1 เฟื้อง พริกไทย 1 เฟื้อง ขิง 1 เฟื้อง กระเทียม 1 เฟื้อง

รวมยา 13 สิ่งนี้ทำให้เปนจุณ บดทำแท่งไว้ละลายสุรากินแก้ตานทรางขะโมย ถ้าลงละลายน้ำใบตานหม่อนกิน ถ้าจะให้ผายละลายน้ำใบกะเพรากิน ถ้าท้องขึ้นละลายน้ำใบสวาดกิน ถ้าทรางขึ้นลิ้นแทรกน้ำประสานทองกวาดหาย

ภาคหนึ่งเอาสมอเทด 1 มะขามป้อม 1 ผลโหรพา 1 เทียนเยาวภานี 1 โกฐสอ 1 เอาเสมอภาคบดทำแท่งไว้ ถ้าลงนักละลายสุรากิน ถ้าบิดละลายน้ำราชพฤกษ์กิน ถ้าทรางขึ้นลิ้นละลายสุรากินหายดีนักได้เชื่อแล้ว

ยาทาลิ้น ท่านให้เอาใบหนาด 1 เขี้ยวแรด 1 เขี้ยวเสือ 1 น้ำเต้าขม 1 มะคำดีควาย 1 สมุลแว้ง 1 เอาเสมอภาคบดทำแท่ง ไว้ทาลิ้นแก้ทรางแดงทรางเหลืองหายดีนัก

ยาแก้เสมหะแก้ไอ ท่านให้เอาจันทน์หอม 1 กฤษณา 1 โกฐสอ 1 โกฐเขมา 1 โกฐพุงปลา 1 เกสรสารพี 1 เอาเสมอภาคทำผงเอาเล็บมือนางต้มเปนกระสาย บดทำแท่งไว้เท่าเม็ดพริกไทย ถ้าเด็กขวบ 1, 2, 3, 4 ขวบก็ดีให้กิน 7 เม็ด ถ้าเด็ก 10 เดือนลงมาจนถึง 3 เดือนให้กินแต่ 5 เม็ดละลายน้ำแตงกวาก็ได้ น้ำขันธสกรก็ได้ น้ำผุ้งรวงก็ได้น้ำดอกมลิก็ได้กิน ถ้าเด็ก 1 เดือนรำหัดพิมเสน 1 กล่ำ ถ้าเด็กขวบ 1 รำหัดพิมเสน 2 กล่ำ ดีนักอย่าสนเทห์เลยได้เชื่อแล้ว

ยาทาลิ้น ท่านให้เอาใบกะเพรา 1 บาท ใบหนาด 1 บาท ใบคนทีสอ 1 บาท เขี้ยวเสือ 1 เฟื้อง เขี้ยวแรด 1 เฟื้อง เขาเนื้อ 1 เฟื้อง กานพลู 1 เฟื้อง ผลจันทน์ 1 เฟื้อง ไคร้เครือ 1 บาท กฤษณา 1 เฟื้อง กระดูกงูเหลือม 1 เฟื้อง ชะเอมเทด 1 ไพ ยาทั้งนี้ทำเปนจุณ เอาน้ำมะนาวเปนกระสาย บดทำแท่งไว้ทาลิ้นแก้คอดีนัก

ยาทาลิ้น ท่านให้เอาเปลือกเสดา 2 สลึง เปลือกสนุ่น 2 สลึง พริกล่อน 3 เม็ด กระเทียม 8 กลีบ หว้านหางช้าง 1 สลึง ใบกะเพรา 1 สลึง น้ำประสานทอง 1 สลึง บดทาลิ้นทรางหล่นทันใจดีนัก

ยาแก้ปวดท้องแลให้อุจจาระเสียเรื้อรังมา แลปัสสาวะหยดย้อย ท่านให้เอาใบคนทีสอ 4 บาท ใบกะเพรา 1 บาท ใบตานหม่อน 1 บาท ขมิ้นอ้อย 1 สลึง ใบเสดา 1 เฟื้อง กระเทียม 2 สลึง กระชาย 2 สลึง พริกไทย 2 สลึง หอมแดง 2 สลึง ผลจันทน์ 1 เฟื้อง ดีปลี 1 เฟื้อง ยาทั้งนี้ทำเปนจุณบดด้วยน้ำหยัดเหล้ากินตามกำลังดีนัก...”

เอกสารอ้างอิง

1. กรมหลวงวงษาธิราชสนิท (2527) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางศรีภักดี (อุบล วสุวัต). ตำราสรรพคุณยา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
2. กลุ่มงานวิชาการและคลังความรู้ กองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. คำอธิบายตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2 (บีมโรงอัฐศก พ.ศ.2459). นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สินทวีกิจ พริ้นติ้ง.
3. กลุ่มงานวิชาการและคลังความรู้ กองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. คำอธิบายตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์(บีมโรงอัฐศก พ.ศ.2459). นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สินทวีกิจ พริ้นติ้ง.
4. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและพื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560). ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์ ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ: ศูนย์สื่อสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
5. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและพื้นบ้านไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560). ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยฉบับอนุรักษ์ ตำรายาพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์. กรุงเทพฯ: ศูนย์สื่อสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
6. กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก (2562). ตำราธาตุวินิจฉัย เล่ม 1,2,3. กรุงเทพฯ: บริษัท สามเจริญพาณิชย์ (กรุงเทพ) จำกัด.
7. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 1.
8. ขุนนิทเทสสุขกิจ (นิทเทส (ถมรัตน์) พุ่มชูศรี) (2465). อายุรเวทศึกษา (วิชาแพทย์แผนโบราณ) เล่ม 2.
9. ขุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) (2504). คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 1. พระนคร: โรงพิมพ์ อุตสาหกรรมการพิมพ์ 9.
10. ขุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) (2504). คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 2. พระนคร: โรงพิมพ์ อุตสาหกรรมการพิมพ์ 9.
11. ขุนโสภิตบรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) (2504). คัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ เล่ม 3. พระนคร: โรงพิมพ์ อุตสาหกรรมการพิมพ์ 9.
12. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 1. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
13. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542. ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง

รัชกาลที่ 5 เล่ม 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
14. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554 (2555). ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
15. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 1. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
16. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 2. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
17. พระยาพิศณุประสาทเวช (2496). เวชศึกษา แพทย์ศาสตร์สังเขป เล่ม 3. ธนบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
18. พระยาพิศณุประสาทเวช (ร.ศ.128). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย สะพานยศเส.
19. พระยาพิศณุประสาทเวช (ร.ศ.126). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุภการจำรูญ.
20. พระยาวิชยาธิบดี (กล่อม) (2456). ตำราโรคนิทาน คำฉันท์ 11. โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.
21. ร.ร. แพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนฯ. ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคหนึ่ง). พระนคร.
22. ร.ร. แพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนฯ. ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสอง). พระนคร.
23. ร.ร. แพทย์แผนโบราณ วัดพระเชตุพนฯ. ตำราประมวลสรรพคุณยาไทย (ภาคสาม). พระนคร.
24. สภากาชาดไทย (2554). ตำรับยาสภาอุณาโลมแดง ร.ศ. 112. กรุงเทพฯ: สภากาชาดไทย.
25. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (2460). เวชศาสตร์วรรณา เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
26. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชศาสตร์วรรณา เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
27. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชศาสตร์วรรณา เล่ม 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
28. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชศาสตร์วรรณา เล่ม 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
29. สุ่ม วรกิจ พิศาล ได้เรียบเรียงไว้ตามตำราของท่านพระยาประเสริฐศาตรดำรง (หนู) บิดา (ร.ศ.126). เวชศาสตร์วรรณา เล่ม 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิศาล บรรณนิติ์.
30. สมเด็จฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (2527) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางศรีภักดี (อุบล วสุวัต). ตำรายาพิเศษ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
31. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) (แปลและเรียบเรียง). คัมภีร์วิสุทธิมรรค. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548.
32. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2555). คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ ฉบับใบลาน (ตำราพระโอสถพระนารายณ์) ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
33. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2558). จารึกตำรายาวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
34. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2557). ตำราการแพทย์แผนไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 2 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
35. สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2557). ตำราแผนนวดของไทย ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 1 ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ฉบับอนุรักษ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.
36. สำนักงานข้อมูลและคลังความรู้ กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (2560). ชุดสังคายนาภูมิปัญญาการนวดไทย 2 คำอธิบายสมุดภาพโคลงฤๅษีดัดตน. นนทบุรี: ศูนย์สื่อและสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
37. หมอเสงี่ยม พงษ์บุญรอด (2522). ตำราไม้เทศเมืองไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงธน.

รายนามคณะกรรมการและคณะทำงานโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard Textbook) ด้านการแพทย์แผนไทย คำสั่งกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ที่ 2234/2564

คณะกรรมการโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard Textbook) ด้านการแพทย์แผนไทย

นายแพทย์ขวัญชัย วิศิษฐานนท์ — ที่ปรึกษา
รองอธิบดีกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

(1) ศาสตราจารย์ชยันต์ พิเชียรสุนทร — ประธาน
ราชบัณฑิต

(2) นายแพทย์จักราวุธ เผือกคง — รองประธาน
ผู้อำนวยการสถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

(3) นายกสภาการแพทย์แผนไทย — กรรมการ

(4) ประธานอนุกรรมการการประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทยประยุกต์ — กรรมการ

(5) ประธานอนุกรรมการการประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทย — กรรมการ

(6) นายกสมาคมแพทย์อายุรเวทแผนไทยประยุกต์แห่งประเทศไทย (ในพระสังฆราชูปถัมภ์) — กรรมการ

(7) อาจารย์คมสัน ทินกร ณ อยุธยา — กรรมการ
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทย

(8) อาจารย์ชาตรี เจตนธรรมจักร — กรรมการ
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์

(9) อาจารย์ลัดดาวัลย์ ครูปัญญามาตย์ — กรรมการ
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์

(10) อาจารย์ฉัตร์วนิชย์ พวงมาลัย — กรรมการ
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์

(11) รองศาสตราจารย์สมศักดิ์ นวลแก้ว — กรรมการ
อาจารย์ประจำคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

(12) ผู้ช่วยศาสตราจารย์กุสุมา ศรียากูล — กรรมการ
อาจารย์ประจำสำนักวิชาการแพทย์บูรณาการ วิทยาลัยแพทยศาสตร์นานาชาติจุฬาภรณ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

(13) ผู้ช่วยศาสตราจารย์พวงผกา ตันกิจจานนท์ — กรรมการ
อาจารย์ประจำสาขาวิชาวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

(14) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทัพพ์เทพ ทิพยเจริญธัม — กรรมการ
อาจารย์ประจำสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

(15) นายยงศักดิ์ ตันติปิฎก — กรรมการ
หัวหน้าหน่วยวิจัยระบบภูมิปัญญาสุขภาพ สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ

(16) นางพรทิพย์ เติมวิเศษ — กรรมการ
นักวิชาการอิสระ

(17) นายนันทศักดิ์ โชติชนะเดชาวงศ์ — กรรมการ
ผู้อำนวยการกองคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและแพทย์พื้นบ้านไทย

(18) นางสาวรัชนี จันทร์เกษ กรรมการ
ผู้อำนวยการกองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(19) นายสมศักดิ์ กรีชัย กรรมการ
ผู้อำนวยการสำนักงานบริหารกองทุนภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกร
(20) นางมาลา สร้อยสำโรง กรรมการ
ผู้อำนวยการสำนักงานจัดการกัญชาและกระท่อมทางการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(21) นางอัจฉรา เชียงทอง กรรมการ
นักวิชาการสาธารณสุขชำนาญการพิเศษ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(22) นายเจตสิก โพธิ์พันธุ์ กรรมการ
หัวหน้าศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศ กองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(23) นางสาวบุษราภรณ์ ธนสีลังกูร กรรมการ
นักวิชาการสาธารณสุขชำนาญการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และเลขานุการ
(24) นางสาวณัฐพร ฤทธิ์สืบเชื้อ กรรมการ
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และผู้ช่วยเลขานุการ
(25) นางสาวกรรณิศา อนุสิน กรรมการ
แพทย์แผนไทย สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และผู้ช่วยเลขานุการ

คณะทำงานโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard Textbook) ด้านการแพทย์แผนไทย
ชุดความรู้ที่ 1 องค์ความรู้เกี่ยวกับหลักการแพทย์แผนไทย

(1) ประธานอนุกรรมการการประกอบวิชาชีพการแพทย์แผนไทยประยุกต์ ประธานคณะทำงาน
(2) อาจารย์ฉัตร์วนิชย์ พวงมาลัย คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์
(3) อาจารย์ปิยะพล พูลสุข คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสาขาวิชาการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
(4) นายกัมพล มะลาพิมพ์ คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยชำนาญการ สถานีอนามัยเฉลิมพระเกียรติ 60 พรรษา นวมินทราชินี ตำบลคูบัว
(5) อาจารย์สันติสุข โสภณสิริ คณะทำงาน
ผู้ทรงคุณวุฒิด้านการแพทย์แผนไทย
(6) นายพินิต ชินสร้อย คณะทำงาน
เภสัชกรชำนาญการ วิทยาลัยการแพทย์แผนไทยอภัยภูเบศร
(7) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทัพพ์เทพ ทิพยเจริญธัม คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล
(8) อาจารย์อดิศักดิ์ สุมาลี คณะทำงาน
อาจารย์ประจำหลักสูตรการแพทย์แผนไทย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
(9) นางสาวบุษราภรณ์ ธนสีลังกูร คณะทำงาน
นักวิชาการสาธารณสุขชำนาญการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และเลขานุการ
(10) นางสาวธนาธิป ฉิมแพ คณะทำงาน
นักวิชาการสาธารณสุขปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และผู้ช่วยเลขานุการ

คณะทำงานโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard Textbook) ด้านการแพทย์แผนไทย
ชุดความรู้ที่ 2 องค์ความรู้เกี่ยวกับโรค (เวชกรรมไทย)

(1) อาจารย์ลัดดาวัลย์ ครูปัญญามาตย์ — ประธานคณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์
(2) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทัพพ์เทพ ทิพยเจริญธัม — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล
(3) อาจารย์ชาตรี เจตนธรรมจักร — คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์
(4) อาจารย์คมสัน ทินกร ณ อยุธยา — คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทย
(5) ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเชษฐ เวชวิฐาน — คณะทำงาน
คณะทรัพยากรธรรมชาติ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตสกลนคร
(6) นางเอื้อกานต์ วรไพฑูรย์ — คณะทำงาน
นักวิชาการอิสระ
(7) นางสาวศรัณยา จันษร — คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ โรงพยาบาลพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี
(8) อาจารย์จันธิดา กมลาสน์หิรัญ — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสำนักวิชาการแพทย์บูรณาการ วิทยาลัยแพทยศาสตร์นานาชาติจุฬาภรณ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
(9) นางสาวสุวิมล สุมลตรี — คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ กองคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและแพทย์พื้นบ้านไทย
กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(10) นางสาวณัฐพร ฤทธิ์สืบเชื้อ — คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก — และเลขานุการ
(11) นางสาวกรรณิกา อนุสิน — คณะทำงาน
เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก — และผู้ช่วยเลขานุการ

คณะทำงานโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard. Textbook) ด้านการแพทย์แผนไทย
ชุดความรู้ที่ 3 องค์ความรู้เกี่ยวกับยา (เภสัชกรรมไทย)

(1) ศาสตราจารย์ชยันต์ พิเชียรสุนทร — ประธานคณะทำงาน
ราชบัณฑิต
(2) นายธเนศพล พันธ์เพ็ง — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล
(3) รองศาสตราจารย์สมศักดิ์ นวลแก้ว — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
(4) อาจารย์ฉัตรณรงค์ พุฒทอง — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสาขาวิชาการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร
(5) นายชัยพร กลิ่นจันทร์ — คณะทำงาน
ผู้อำนวยการโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลซับตะเคียน จังหวัดลพบุรี

(6) อาจารย์ไกรสีห์ ลิ้มประเสริฐ — คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านแพทย์แผนไทยประยุกต์

(7) อาจารย์เนตรดาว ยวงศรี — คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทย

(8) อาจารย์เพ็ญศรี สงวนทรัพย์ — คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทย

(9) นายอำพล บุญเปล่ง — คณะทำงาน
ผู้ปฏิบัติงานการเกษตรชำนาญงาน อุทยานธรรมชาติวิทยาสีรีรุกขชาติ คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

(10) นางมาลา สร้อยสำโรง — คณะทำงาน
ผู้อำนวยการสำนักงานจัดการกัญชาและกระท่อมทางการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

(11) นางสาวจิราภรณ์ บุญมาก — คณะทำงาน
นักวิชาการสาธารณสุขปฏิบัติการ สำนักงานสาธารณสุขอำเภอศรีนครินทร์ จังหวัดพัทลุง

(12) นางสาวกัญญ์วรา ทวิชศรี — คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก — และเลขานุการ

(13) นายศุภจิต แพจุ้ย — คณะทำงาน
นักวิชาการสาธารณสุขปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก — และผู้ช่วยเลขานุการ

คณะทำงานโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard.Textbook) ด้านการแพทย์แผนไทย ชุดความรู้ที่ 4 องค์ความรู้เกี่ยวกับการนวด (การนวดไทย)

(1) นายแพทย์จักราวุธ เผือกคง — ประธานคณะทำงาน
ผู้อำนวยการสถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

(2) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ศุภกิจ สุวรรณไตรย์ — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

(3) อาจารย์สุวรรณ ตั้งจิตรเจริญ — คณะทำงาน
นายกสมาคมแพทย์อายุรเวทแผนไทยประยุกต์แห่งประเทศไทย (ในพระสังฆราชูปถัมภ์)

(4) ผู้ช่วยศาสตราจารย์เอื้อมพร สุวรรณไตรย์ — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

(5) อาจารย์ฉัตรชัย ทิพยจันทร์ — คณะทำงาน
ผู้ทรงคุณวุฒิด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์

(6) อาจารย์จิตรณิญาณ์ ฐิติปัญญรัตน์ — คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านแพทย์แผนไทย

(7) อาจารย์ภนิดา วามนตรี — คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสาขาวิชาการแพทย์แผนไทยประยุกต์ สำนักวิชาการแพทย์บูรณาการ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง

(8) อาจารย์กานต์ สุขไมตรี — คณะทำงาน
ผู้เชี่ยวชาญด้านการแพทย์แผนไทยประยุกต์

(9) นายนิเวศน์ บวรกุลวัฒน์ — คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

(10) นางสาวธารทิพย์ โคกดอกไม้ คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ กองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(11) นายเธียรธรรม อภิจรรยาธรรม คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และเลขานุการ
(12) นายณัฐกิจ บุญครอง คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ กองวิชาการและแผนงาน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และผู้ช่วยเลขานุการ

คณะทำงานโครงการพัฒนาตำราอ้างอิงมาตรฐาน (Standard. Textbook) ด้านการแพทย์แผนไทย ชุดความรู้ที่ 5 องค์ความรู้เกี่ยวกับแม่และเด็ก (การผดุงครรภ์ไทย)

(1) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กุสุมา ศรียากูล ประธานคณะทำงาน
อาจารย์ประจำสำนักวิชาการแพทย์บูรณาการ วิทยาลัยแพทยศาสตร์นานาชาติจุฬาภรณ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
(2) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พวงผกา ตันกิจจานนท์ คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสาขาวิชาวิทยาศาสตร์สุขภาพ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
(3) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปารัณกุล ตั้งสุขฤทัย คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสำนักวิชาการแพทย์บูรณาการ วิทยาลัยแพทยศาสตร์นานาชาติจุฬาภรณ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
(4) ผู้ช่วยศาสตราจารย์เอื้อมพร สุวรรณไตรย์ คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล
(5) อาจารย์อรทัย สารกูล คณะทำงาน
อาจารย์ประจำวิทยาลัยการแพทย์บูรณาการ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี
(6) ผู้ช่วยศาสตราจารย์พลอยชนก ปทุมมานนท์ คณะทำงาน
อาจารย์ประจำคณะการแพทย์แผนไทยอภัยภูเบศร มหาวิทยาลัยบูรพา
(7) อาจารย์นวลจันทร์ ใจอารีย์ คณะทำงาน
อาจารย์ประจำสาขาวิชาการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
(8) นางสาวสุธัญญา มิตรมาตย์ คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ โรงพยาบาลท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช
(9) นางกาญจนาฎ คงคาน้อย คณะทำงาน
พยาบาลวิชาชีพชำนาญการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(10) นางพรทิพย์ เทียนทองดี คณะทำงาน
นักวิชาการสาธารณสุขชำนาญการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
(11) นางสาววไลรัตน์ ศิริวงศ์ คณะทำงาน
แพทย์แผนไทยปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และเลขานุการ
(12) นางสาวนารีรัตน์ ทับทอง คณะทำงาน
นักวิชาการสาธารณสุขปฏิบัติการ สถาบันการแพทย์ไทย-จีน กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก และผู้ช่วยเลขานุการ

ตำราอ้างอิงด้าน
การแพทย์แผนไทย

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
Department of Thai Traditional and Alternative Medicine

กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
Department of Thai Traditional and Alternative Medicine
เลขที่ 88/23 หมู่ 4 ถนนติวานนท์ ต.ตลาดขวัญ อ.เมือง จ.นนทบุรี 11000
โทรศัพท์ : (+66) 0-2591-7007 โทรสาร : (+66) 0-2591-7007